

ચિત્રકર ૧

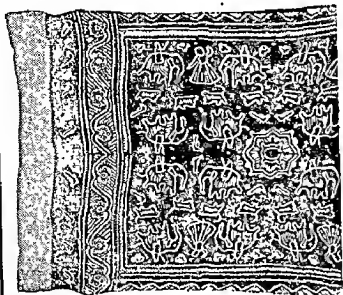
પૂતન પરીક્ષિત દસ

૫ : સાતમું.
૬ : પહેલું

સંપાદક :
મનુભાઈ બેવાણી

કારતક ૨૦૦૨
નવેમ્બર ૧૯૪૫

ખાંધણી

ખાજુના ચિત્રમાં આપ-
વામાં આવેલી ચિત્રવિચિત્ર
પરંતુ મુલાયમ ડીઝાઈનો
ને મધ્યસ્થિત, રજપુતાના
અને કાઠિયાવાડની હાથની
લલિતકળા છે-તે ખાંધણી
અગર તો ગાંઠના રંગાટ-
કામથી ઓળખાતી થમભરી
રીતથી, તૈયાર કરવામાં
આવે છે. એક નમુનાની
રચના કરવા માટે લોકડાના
ડુકડા ઉપર બાજુબાજુમાં
પીને હબી કરવામાં આવે

છે અને તેની ઉપર એક બીના કપડાને ધડી વાળી હાથમાં આવે છે. તે પછી એ કપડું
ઠાંઠી સેવામાં આવે છે અને ખાંધણી અગર તો એક નિષ્ણાત કારીગર ઊઝરી ઉપસી
આવેલા કપડાના ભાગોને આગળના અણીઆળ નખો અને અંગૂઠા વચ્ચે પકડીને કપડાને
દરતી ગાંઠ મજબૂત રીતે વાળી દે છે. તે પછી આવી રીતે વાળવામાં આવેલી ગાંઠવાળા
કપડાનો ભાગ રંગાયા વગરનો રહી જાય છે. ન્યારે વીંટળાવેલો દોરો ઊઠવામાં આવે છે
ત્યારે ટપકીઓની ડીઝાઈનો પડી જાય છે. દાખલા તરીકે, કપડું જે સરેલ હોય અને એની
ઉપર જે પીળા રંગ ચડાવવામાં આવે, તે ગાંઠ વાળેલા ભાગો સરેલ રહી જાય છે. આ
મુજબ ગાંઠ વાળીને અને તેમને જુદા જુદા ભાગોમાં રંગીને ધણા રંગોમાં ડીઝાઈનો
ખનાવી શકાય છે. આ મુજબ ઉપરની ડીઝાઈનો લાત ખાત ઉપર પીળા રંગનાં પશુઓ
અને લીલા રંગના કૂચો આવી શકે છે.

આવા કાપડ ઉપર ખાતીગળ રંગોની જમાવટ અને ડીઝાઈનોની મુલાયમતા સંભાળ-
પૂર્વક જાળવવી જોઈએ. ૫૦૨ સ્પેશીઅલ સાણુથી તેનું જતન કરો.

આ હારમાળાનો આ ભાગ
કાપી લો અને તેને ટાંકો
સ્કેપ યુકમાં રાખી મૂકો.

ધી તાતા ઓર્થલ મીલ્સ કંપની લી.

ટો.મ.કો. સેલ્સ ડીપાર્ટમેન્ટ
લાલ દરવાજા, અમદાવાદ.

કહ્યું મેં ખુલખુલોને કે ***

અમારી ટેવ સો જુની મઝેદારી ઉઠાવાની

જુલો કાંટા વિનાનાં ને સનમની હાંકતી છાતી,
અમારી બાદશાહીમાં, અમારી એ હતા ગાદી.

અંબોટે મોગરાનાં ફુલની વેણી, પાંચી ઉપર સિંદુર, મુખ ઉપર આછો ટાલકમ. કાને હિરાના કાપ, અંગ ઉપર કેલીકેની મેનકા અને પિયૂષ અપલિક્ટ બ્રેસીયરમાં પોતાના મુલવિત રૂપનું મધુર લાવણ્ય મહત્તી આજની મુખ્યાંગનાઓને જોવા કાબ્યનો, સૌન્દર્યનો અને ઈશકનો શોખીન કવિરાજ કલાપી જીવતો હોત તો.....?

.....તો આધુનિક યુગના સૌન્દર્યવર્ધક સાધનોનો ઉપયોગ કરી, અને ખાસ કરીને પિયૂષ અપલિક્ટ બ્રેસીયર વડે પોતાના બેડાળ રૂપને કળાભયે આકાર આપતી આજની નારીના નવવિધ સૌન્દર્યને આલેખતી અનેક કાબ્યપંક્તિઓની મધુર ટેકા કલાપી પાસેથી આપણને સાંભળવા મળી હોત....

રેટાઇલ	નંબર	સાઈઝ	ટી. શ.
" સફેદ ખાદી "	૨૩૦૮	૨૬" થી ૩૬"	૧-૧૨-૦
" મોડર્ન "	૨૩૦૧	૨૬" થી ૪૬"	૨-૦-૦
" લવલી "	૨૪૦૫	૨૮" થી ૩૬"	૩-૦-૦
" રેનો બહાઈર "	૨૦૮૬	૨૬" થી ૩૮"	૩-૦-૦
" ફોલ્ગ નીટક "	૧૭૧૫	૨૮" થી ૩૬"	૩-૮-૦
" યંગસ્ટર "	૨૫૧૭	૨૮" થી ૩૬"	૮-૮-૦
" સીલ્ક નીટક "	૧૦૧૫	૨૬" થી ૩૪"	૫-૪-૦

Note:-Bust Measurement should be sent

પિયુષ હોઝીયરી વર્કસ

૧૩૫૨, રાજમહેતાની સ્ટ્રીટ, અમદાવાદ.

— અમદાવાદના સ્ટોકીસ્ટ :—

કે. સી. બ્રધર્સ

૨૬૪૬ અને ૨૬૫૦

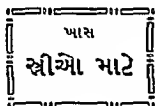
જુમ્મા મસજીદ, અમદાવાદ.

— એલીસબીજનાં સ્ટોકીસ્ટ :—

વિનસ હોઝીયરી સ્ટોર્સ; પાડીલાલ સારાભાઈ હોસ્પીટાલ સામે

જ્યાં શરીરની સાચી સુખાકારી
ત્યાં સૌંદર્યની સહીસલામતી

ઝંડુ

અશોકારિષ્ટ

શરીરની સુખાકારી સાચવનાર
પ્રદરાદિ રોગોને નાબૂદ કરનાર
અનુપમ ઔષધ આજેજ અજમાવો

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી.

મુંબઈ-૧૪

અમદાવાદના એજન્ટ : ભોગીલાલ બ્રધર્સ, ગાંધી રોડ-અમદાવાદ

અનેક રોગોની એક જ દવા

જીવનધારા

ફેવર, સર્ત્કાલ્સ, ચરદી, બદનતો દુખાવો,
પાણીવિકાર, સંધિવા, અશક્તિ, સોમ્, અજીર્ણ,
અપચો, ખાંસી, શ્વાસ, દમ, દાંત-દાદમાં કળ-
તર, પેટ-પેટનો દુખાવો, અમુગ્ધ, એરી ડાંખ,
પ્રદર, પ્રમેહ, મોઢાની ફોંધી, દરેક જાતના
તાવ, ધા પડવો, લોહી નીકળવું તથા અનેક
જાતનાં દરદોમાં તેમજ રેલ્વે, રડીમર થા
મોટરની મુસાફરીમાં તાત્કાલિક ઉપયોગી થઈ
પડનારી અમુલ્ય ઔષધિ. કિંમત મોટી બાટલી
રૂ. ૧૧૧. વચલી બાટલી રૂ. ૧૧ અને નાની
બાટલી રૂ. ૦૧૦ ટ. ખ. જુડું. દરેક ટેકાણે
વેચાય છે. રજીસ્ટર્ડ માર્ક "જીવનધારા" નં. ૨૦૨

જે. એન. શેકતા-નડીઆદ

મનુભાઈ જોધાણી દ્વારા

પુસ્તકો

સોરઠી જવાહીર ૩-૦-૦
સોરઠી શૂરવીરો ૦-૧૨-૦
ખાટીમીઠી ખાળવાતો ૧-૦-૦
જનપદ. ૧-૨-૩ ૩-૮-૦
સૌર્યનાં તેજ (નવી આવૃત્તિ) ૨-૮-૦
ઝુમણું ૦-૧૨-૦
કાળિયાર ને ખીજ પ્રાણી

કથાઓ.... ૧-૮-૦

શ્રીજીવન ઓશીસ

અવેરીવાડ : અમદાવાદ

ક્યાં છે એ લલનાઓ ?—

અજવાળી રાતે ગરબે ધૂમતી
શેરી ગળવતી
ધૂળની હમરીઓ ચલાવતી

અત્યારે તો તજરે ચડે છે કૃશાંગનાઓ :

કારણ ?

પ્રદર લોહિવા :: મતુદોષ

અને આવાં દરો તેમને ઘેરી વળ્યાં છે.

સી-સુ હા ગ

અનેક સ્ત્રીદરો માટે શ્રેષ્ઠ ઉપાય પુરવાર થયેલ છે.

લખો : ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્માસી

૪૪૬, શાલવાટેવી રોડ : સુભદ્ર-૨

ગાંધીરોડઃ અમદાવાદ. હાઇરોડઃ સુરત. રાજકોટ, (કાઠિયાવાડ)

હુપા આંસુ સારતી
સ્ત્રીઓને આશિર્વાદ
સમાન સિદ્ધ થઈ
ચુકયું છે.

ફટપુટ અને તાંદુરસ્ત બાળક તમને
ગમે છે? તમારા બાળકની તાંદુરસ્તી માટે.

લ્યુકરોન

માસ્ટીક અડચણ વખતે યતું ત્રાસ-
દાયક શૂળ, અનિયમિત રક્તદર્શન
અને દરેક પ્રકારના પ્રદર મટાડે છે.
ગર્ભાશયના દરેક દરદો માટે બીન-
હરીફ છે અને પ્રત્યેકપ્રતિમાં મદદ
કરે છે.

ઇન્ફન્ટોન

હંમેશાં વાપરો. આ દવામાં અક્ષીણ
તેમજ તેના જેવા કોઈ પણ નશાકારક
દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો
નથી; તેમ છતાં બાળકને સુંદર ઉંઘ
લાવી શુભાળી બનાવે છે. કમી, તાવ,
ઉલટી વગેરે ઉપર અકસીર ઈલાજ છે.

ઝાકટરો તેની હંમેશાં ભલામણ કરે છે.

સોલ એજન્ટ.

કુમુદકાન્ત એન્ડ કંપની, અવેરીવાડ, અમદાવાદ.

શ્રી ઓનાં

પ્રદર, લોહીવા અટકાવ સંબંધી દર્દો, ગર્ભાશયના રોગો
વંધ્યત્વ [વાંઝીયાપણુ], સુવારોમ વગેરે તમામ રોગો માટે

સુંદરી સંજવની

હાથી છાપ

અકસીર છે-કિં. શીશી ૧ નો રૂ. સત્રા

મૂચના:-હાથી છાપ જોઈને ખરીદવી : દરેક રથને ક્વાખાનાના, વેપારીઓ
તથા ગાંધીઓ વચે છે. ઊંઝા ફાર્મસી લોમીટડ, ઊંઝા.

સોલ એમ્-એસ. રમણુની કું.

ગાંધી રોડ : અમદાવાદ.

શ્રી આશ્વ

સુવાવડનો ક્વાથ

સુવાવડ પછીન્ય તમામ રોગો નાબૂદ કરી
તંદુરસ્ત બનાવી સંપૂર્ણ શક્તિ
લાવે છે.

ત્રિભુવન આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધી રોડ અમદાવાદ.

ચેકેટ એકની કિં. રૂ. ૧-૪-૦ વી. પી. ખર્ચ નવ આના બુદા.
સંપૂર્ણ દવા ત્રણ ચેકેટ સાથેની કિં. રૂ. ૩-૧૨-૦ વી. પી. ખર્ચ માફ.

[અજીત પ્રકાશન]

રાણજીત સર્જન

પ્રેમની

પ્રેમના બધા સ્મારકની
પ્રેમને છવી જનારની, બે-સદીથી
લોકોને પ્રેરણા આપી રહેલી
પ્રણય કથા—

આરસનો સફેદ તાજમહેલ
રૂપેરી જખાને ઘોલશે
પ્રણયને છવી જનારાં
યુગની બધા
ઐતિહાસિક કથા

મુમતાઝ મહાલ

—ભૂમિકા—

પુરશીદ, ચંદ્રમોહન, કલ્જન

દિગ્દર્શક :

કેદાર શર્મા

રોજ : ૪, ૭, ૧૦ વાગે. મેટીની શનિ-રવિ ૧-૧૫

એડવાન્સ છુટકા—૯૫૫ થી ૧૨૫૫ ને ૩ થી ૬૫૫

રોયલ ઓપેરા હાઉસ

પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા

શરીરના આરોગ્ય માટે એ ઉત્તમ પુસ્તકો

આજની માયકાંગલી અને સદા
માંદી રહેતી ગૂજરાતજોને
પોતાના રોગો માટે વાંચવા, વિચારવા
અને યોગ્ય ઈલાજ લેવા માટે ગૂજરાતના
લોકપ્રિય અને સ્ત્રીઓના રોગોના નિષ્ણાત
વૈદરાજ અમૃતલાલે પદ્મણીએ
તૈયાર કરેલું પુસ્તક

સ્ત્રીઓનો વૈદ

કિંમત રૂ. ૧

(પોસ્ટેજ છ આના જુડ)

સ્ત્રી-શરીરની રચના, જનન્દ્રિય
અને તેના રોગો, ઋતુ, પ્રદર
અને ગર્ભાશયને લગતા
તમામ દર્દો માટે આ
પુસ્તકમાં ચિકિત્સા
અને ઉપચાર
ખતાવવામાં
આવ્યા
છે.

સારી સારવાર એ રોગીનું
અર્થુ દર્દ હરી લે છે.

આ આપણી જૂની કહેવત સાંભળ્યા
પછી પણ આપણે રોગીની સારી
સારવાર કેમ કરવી તે કંઈ
જાણતા નથી.

ગૂજરાતના જાણીતા વૈદરાજ
જટાશંકર ઘીલાધર ત્રિવેદી

દરદીની સારવાર
આપણને રોગ, તેનું નિદાન અને
સારવારનું અદ્યતન જ્ઞાન આપે છે.

કિંમત રૂ. ૧

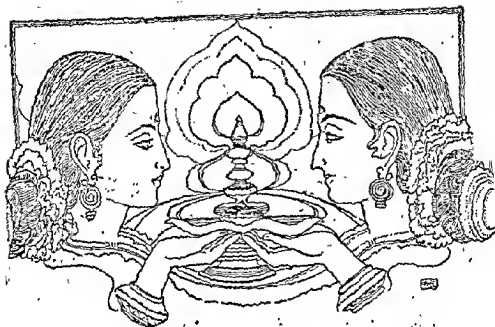
(પોસ્ટેજ છ આના જુડ)

આ પુસ્તકમાં રોગ ઉપર વાપ-
રવાની ધરગથુ દવાઓનું
જ્ઞાન પણ વીગતવાર
આપે છે. દરેક
ધરમાં વસાવી
લેવા જેવું
આ પુસ્તક
છે.

ગૂર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય

ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ.

સાંસ્કૃતિક

વર્ષ સાતમું : કારતક ૨૦૦૨ : નવેમ્બર ૧૯૪૫ : અંક ૧૯૦

સંસ્કારનાં બે સ્વરૂપો

દુમકેતુ

કોઈ પણ પ્રજાના સંસ્કાર એ એના હૃદયનો વર્ષના પ્રયત્નનું પરિણામ હોય છે. એ સંસ્કારને બ્યારે યુગપરિવર્તન સાથે કામ કરવાનું આવે છે, ત્યારે એમાંથી કં તો એવું ઘર્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે કે, જે એના મૂળના સ્વરૂપને તદ્દન હણી નાખે છે અને યુગબળનો ભોંઈએ તેટલો લાભ આપવા સમર્થ થતું નથી; અથવા તો નિષ્ફળ એવા અનેક વાદોને જન્મ આપીને પ્રજાને એ દારા નિર્બળ અને નિર્મોહ્ય બનાવે છે. પ્રજાના સંસ્કારના પણ બે પ્રકાર છે—એક પ્રકારમાં એનો ચિરંતન ને સ્થાયી અંશ આવે છે; બીજા પ્રકારમાં એનો

ગોળુ ને પરિવર્તનશીલ અંશ આવે છે. આ ઘીલ અંશને યુગપરિવર્તન સાથે તાલ મેળવવા માટે ફેરવવો જરૂરી હોય છે. પહેલો અંશ એને એ ફેરવણીમાં જરૂરી એવું બળ આપવા માટે છે.

પરિવર્તન સાથે પ્રજાદીય સંસ્કારનો મેળ કેવી રીતે મેળવવો, એ કૌચકો સ્વાધીન પ્રલભ માટે મુશ્કેલ છે, તે પરાધીન પ્રજા માટે તે એ હલ્તરમળો મુશ્કેલ છે. યુગ માગે છે, કે એની જૂની પ્રજાલિકાઓએ બદલવું જોઈએ. સામર્થ્ય માટે એ જરૂરી હોય છે, કે એના સંસ્કારના ચિરંતન અંશે રહેવું જોઈએ, એવે વળતે જે દ્વિતાવળાં ને આકરાં પગલાં બંદી બેસે છે તે બંદે કણબર વિનય પ્રાપ્ત કરે, પણ ઉવટને સરવાળે એણે વિચાર કરવા યોગ્ય પડે છે. આપણી હાલની રિધતિ સાથે આ વાતનો સંબંધ ગાંધીએ, તે આપણી અનેક પ્રજાલિકાઓ મૃતપ્રાય છે, છતાં એ કેવળ રૂઢિબળને લીધે જ જીવતી દેખાય છે; જ્યારે અનેક સંસ્કારો મૃતપ્રાય છે, છતાં એમને ફરી જીવન કરવાની આવશ્યકતા જાણી ધઈ છે. એક સાદું જ ઉદાહરણ તઈએ, આપણા ચાર આશ્રમોએ ને ચાર વર્ણાશ્રમોએ જવું જોઈએ, એ વાત અવ્યવસ્થા જ ઉત્પન્ન કરે તેવી છે; જ્યારે એતું વધારે પડતું જીનવાણી રૂપ પણ એવી જ અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરે તેમ છે. હમેશના જીવનમાંથી ઉદાહરણ તઈએ, તે રસોડાને જ લેવાય. સૌશકિત આજે બહારના જગતમાં આવવા મંદી રહી છે. આપણી રસોડાની રચના એવી છે કે, મધ્યમ વર્ગ કે જાંચા મધ્યમવર્ગ સુધીના વર્ગમાંથી પણ કોઈ એ વસ્તુને આર્થિક કારણે તણ શકે તેમ નથી. એટલે રસોડાની વાનીઓતું નવું રૂપાંતર આપણે માટે આવશ્યક ધઈ પડ્યું છે; જેથી ઘર રહે, ઘરતું વાતાવરણ પણ રહે, એ સ્વચ્છતા ને સુંદરતા રહે ને છતાં એમાંથી જાહાર આવનાર માટે અવકાશ રહે. આ વસ્તુ ઉપર કોઈએ વિચાર કર્યો નથી. એ અતિના પ્રયોજો જ એમાં રચાન પામ્યા છે. કાં આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે, આ રસોડું ને જાહિયારખાતું સ્ત્રીને રૂંધી નાખે છે. કાં આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે, તૈયાર શાક રોટલી મળે એવી કલ્પો, ઘરને હિસાબે વધારે ક્ષાયદાકારક છે. આ કોઈ ભલતની રચનાત્મક ભાષા જ નથી. એ તેા કેવળ જેમને આ દેશતું કોઈ પણ વાતાવરણ રચતું નથી એમની ભાષા છે. ખરો રસ્તો જુદો જ છે. એ રસ્તો રસોઈ, રસોડું, રસોઈનો સમય, ને વાનગીઓના રૂપાંતરમાં રહ્યો છે. કયા વેપમાં કય નેકટાઈ સારી લાગે એતું સ્વેચ્છ જ્ઞાન ધરાવનારા માણસો જ્યારે આપણા ઉપનયન-સંસ્કારની ચર્ચા કરવા બેસે ત્યારે એવા અર્થહીન પ્રતાપનો કાંઈ જ અર્થ નથી. એ ઉપનયનસંસ્કારનો અર્થ શોધીને, એને જીવનમાં લાવવાનો પ્રયત્ન

‘મને અહીં તમારા વગર નહિ ગમે, કહી નવવધૂએ સંજળ બનેલી આંખ પાનેતરના પાલવ વડે લજ્જા પ્રયત્ન કર્યો અને ગળે ભરાયેલ હુમો મહામુશીબને દબાવ્યો. એનું હૈયું કસડસો રહ્યું હતું. તાણે કોઈ સો મણુ ભારનો પથ્થર છાતી ઉપર લદાયો હોય એમ દુઃખથી દબાયેલી બાળા સુખના ઉંમરે પૂર્વ મૂકતાં જ પાછી દુઃખના દય વચ્ચે ધક્કેલાઈ જતી હોય એમ અનુભવતી. એ બારે હૈયે ને બીની આંખે પતિની સામે ઉભી ઉભી કહેતી હતી: ‘મને અહિં તમારા વગર નહિ ગમે.’

જમના એનું નામ. ગરીબ આવતરની એ એકની એક દિકરી હતી. વૃદ્ધ બાપ કમાઈ શકતો નહિ, એટલે મા ગામનાં દળણું-પાણી કરી થોડું ધણું લાવતી; એમાંથી ત્રણ છવો સુખે દુઃખે દિવસો કાઢતાં.

‘જમના સમજણી ચર્ચ ત્યારથી એને માવતરનું દુઃખ સમજાતું. બાપ ધણી વખત બીજે ઠેકાણે આપી દેવા જમનાની મા પાસે વાત કાઢતો, પણ ખાનદાન બાઈ એને વારીવારીને અટકાવતી: ‘અરે એક વખત જોને પારકી કરી એના ઉપર આપણો હજી જ નહિ. ને દીકરીને પૈસે છવું એના કરતાં પેટ ફોડી નાખવું સાફ.’

એની આ હા સામે બાપ નિરંતર ચડ જતો ને પોતાની ગરીબાઈ અને વૃદ્ધાવસ્થા વચ્ચે સમસમી રહેતો. માણસને ગરીબાઈ પાપ કરવા પ્રેરણા આપે, પણ એ અગ્નિપરીક્ષામાંથી તરી પાર ઉતરનાર કંચન પેટ અણી શુદ્ધ બચી જાય છે. જમનાની મા એ રીતે શુદ્ધ દાનતે જમનાને વેળાસર પરણાવી દેવા તલપાપડ ચક્ર રહી હતી, પણ ગરીબ વેચાઈ લગનની સગવડ કરી શકે એટલો ચે જોગ કરી શકતાં નહોતાં. જમનાનો વર મુંબઈ તોફારી કરવા ગયો હતો. એને કેટલાય કાગળો લખ્યા, પણ ‘પૈસા વગર નહિ આવું’ એ સિવાય

બાવન બાગની ચુંદડી

લેખક

મનુષ્યોનાં જીવનમાં

એનો જવાબ જ આવતો નહિ. વેચાણો મળતી ત્યારે એક લગન માટે ઉતાવળ કરતી; બીજી પોતાની મુશ્કેલીઓ ખતાવીને દીક્ર કરવા વિનવતી; ને જમના કાડું કાઢ્યે જતી.

જમનાના કોડ ઉગતાં જ કપાઈ ગયા હતા. ગરીબાઈમાં હોરેલી બાળા પોતાની ઉંમરની છોકરીઓને રંગબેરંગી કપડામાં મહાલતી જોતી ત્યારે પોતાની કાટલ ચુંદડીના છોડાને એ ધડીલડી રમાડ્યા કરતી; ને ‘પરણીય ત્યારે એવાં કપડાં લઈશ’ એવી કંપનાથી મનને રાજ કરતી.

લગન એ કન્યાને મન આનંદની અવધી. જમના પણ એ પ્રસંગે પ્રકુલ પોયણી પેટે ખીંચી હોડી હતી. એના અંતરની અભિલાષાઓ પૂર્ણ થશે એવી ઉડી ઉડી આત્મસંતોષની સરવાણીઓ એના હૈયામાં વહેતી-કિલ્લોલતી હતી. લગનમાં ગીત ગાવા આવતી પાડોશીઓ અને પોતાની બહેનપણીઓને સાસરેથી આવેલ બાવન બાગની ચુંદડી ઓઢી આવતી જતી

જોતી ત્યારથી એને એ બાવન બાગની સુંદરી પહેરવાની રહ લાગી હતી. લગ્ન માટે સુંદરી કે સુંદરી માટે લગ્ન એ એને મન એક જ વાત હતી.

લગ્નની વાન સાંભળતાં એ કમ્પનાતરંગે ચડી: 'સાચુ પાસે પગે લાગતી વખતે આવી જ સુંદરી માગીશ.' એ કમ્પનાના ઘોડે ચઢતી. 'રંભાની અધરણીમાં, ચંપાના લગ્નમાં, મોદનની જાતમાં, દામોદરને ઘેર રાંદણ વખતે ને નાતમાં જમવા જતાં હું એ સુંદરી ઓડવાની. મને એ બહુ શોભે.' અને એનું મન સુંદરીમાં બમ્બા કરે, તે સાસરૂં અને લગ્ન-એ બંધાની પાછળ એને સુંદરી જ મહત્વની લાગ્યા કરતી. એ સિવાય એને બીજી કોઈ કમ્પના, બીજી કોઈ આનંદ કે બીજી કોઈ તરંગ નહોતો. સાવ ભોળા બાળા કપડાંથી રાચી રહી હતી, ને તેમાંય એક બાવન બાગની સુંદરી જ.

પણ બધા દિવસો એક સરખા જતા નથી. છોકરા મુંઝવણી થોડું બચાવેને, થોડું શેઠ પાસેથી લાકડે, થોડું સગાવડાલા પાસેથી છછીના પાછીના કરીને આગે: અને વેવાળે લગ્ન માટે કહેવરાવું ત્યારે જમનાની માના દરખતો પાર ન રહી. દીકરી તો સાપનો ભારો. એને જલદી સાસરે વળાવવા તકવાપડ ચક્ર રહેલ માથાપને માથેથી બાર ઉતરતાં દુઃખને! સમુદ્ર તરી પાર ઉતરવા નેટલો આનંદ દીકરીને વળાવતી વખતે થાય છે, એમ જમનાની માએ જમનાનાં લગ્ન કરી એને સાસરે વળાવી દીધી.

પણ સાસરવાસમાં એને કપડાં કરતાં બીજી વસ્તુ સાંપડી ગઈ. અને બાવન બાગની સુંદરીની વાત એ સમૂળા વિસરી ગઈ. એનો પતિ ધરમશી એને કુલદડા પેડે રમાડતો, બીજવતો, ને હસાવતો. જમનાના હૃદયમાં નવીન ભાવો જામન થયા. કપડાં પ્રત્યેનો મોહ સરી ગયો. એને યાદ પણ ન રહ્યું કે એ બાવન બાગની સુંદરી માટે કેટલું ઝંખતી !

પણ નોકરીઆન માણસને શીઆઓ જંપવા દેના નથી; એમ પંદર દિવસમાં તો ઉપરા ઉપરી ત્રણ કાગળો આવી ગયા: 'દવે લગ્ન થઈ ગયાં. જલદી આવવા રહેજો. નહિ તો પછો અમે બીજા માણસની સગવડ કરી લઈશું.' એવા છેદના કાગળે ધરમશીને ચિંતાતુર બનાવ્યો. પણ માથે ચડેલું ત્રણ ઉતારવા માટે નોકરી સિવાય બીજો ઉપાય ન હતો. એણે દુઃખી દીક્રે-અજાગમને મને માને બાપુ' કરવાની વરંછી આપી. પીરીઆ એકાવાગાને રહેઠો પડેાંચાડી જવાનું બાકું આપી વડેલા બોલવવા આવવાની સુચના આપી ને છેક થોડી રાતે ઝોરડામાં જમનાના અકળાતા દીક્રેને રીજવવા એ દંણ છાતી કરીને બેઠો. 'જો, મુંઝવે ગયા વિના ચાલે એવું નથી. અડી રહીને મારે તમને બધાને ખરાવું. સું?' થોડી ચિંતા ને થોડી ગરીબીનું મિશ્રણ રહેના ધરમશી જમનાની પીઠ પંપાળવા લાગ્યો.

'પણ તમારા વગર મને અડી નહિ ગમે.' કહી જમના રડી પડી.

'અરે નહિ સું ગમે! આટલા વરસ સુધી ગમ્યું ને આ પંદર દિવસ ભેગાં રલાં એટલામાં નહિ ગમે?' ધરમશીએ પોતાના હૈયામાં થતી ગડબાગ છુપાવતાં દંભ કયો.

'મને શી ખમર! કોણ જાણે પણ તમે જવાનું નામ લીધું ત્યારનું મને ચેન જ પડતું નથી.'

'એ તો ઘડીક લાગે. પછી બધું હતું એમ ગમશે.'

'પણ એકલી.....'

'અરે એકલી શેની છું? બા છેને?'

'બા તો.....' કહી જમનાને મુસકું ચૂક્યું. એને કહેવું હતું કે બા હંઈ તમે છો! પણ એના ચખ્છો ગળામાંથી નીકળ્યા જ નહિ. ને ધરમશીને લાગ્યું કે 'બા એ છે ત્યાં

રસ રાસે રમતી'તી રમણી રંગમાં.
રંગે રંગે રાસે રસિયા રાજ, રે-
રસ રાસે રમતી'તી રમણી રંગમાં.

સસરાજી રાસે રણકારે રાસને;
સાસુદિલ નાચે ઠણકારે રાસને;
નણદડલી સજતી નિત નવલા સાજ રે:
રસ રાસે રમતી'તી રમણી રંગમાં.

જેઠાણીની જોડ જડે નહિ રાસમાં,
દેરાણી હસતી રમતી રસ રાસમાં;
નણદડલી નયનો નાચે પ્રિય કાજ રે-
રસ રાસે રમતી'તી રમણી રંગમાં.

પાડોશણ પહેરે ચુંદડી રાસની,
તાણેપાણે વાત ભરી રસ રાસની;
જોઈ રસિયા હૈયા ઉછળે આજ રે-
રસ રાસે રમતી'તી રમણી રંગમાં.

ઝાઝરને ઝણકારે ઝણકે રાસ એ,
ઢેસુને ઢણકારે ઢમકે રાસ એ;
ઢાલકના ઢમકે ભમે જોમ અવાજ રે-
રસ રાસે રમતી'તી રમણી રંગમાં.

રસ-રાસે

લેખક

શ્રી. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

રમણે ચડતો યુગયુગનો રસ રાસ એ,
ચાંદો ને ચંદ્રિકા ખીલે રાસ એ;
પંથીડાને પગલે માનવ પાજ રે.
રસ રાસે રમતી'તી રમણી રંગમાં

અમર રહો શુજરાતે રસભર રાસ એ,
નિત્ય હસે શુજરાતણ રમતી રાસ એ;
રાસ રાણીનાં અમર તપો એ તાજ રે-
રસ રાસે રમતી'તી રમણી રંગમાં.

મુધી સાયવશે, ને પછી દુઃખ દેશે' એમ
જમનાને કહેવું છે. આ વિચારે' એનું દૈયું
દુઃખાયું. એને યશુ કે પારખી દીકરી પણ
આપણા ઘરની તો પુત્રવધૂ છે. અને મા તો
એટલી બધી છે કે લીલા ઝાડ નીચે ભૂખે મરે.
એટલે એણે કહ્યું: 'તને બાનો અનુભવ નથી,
બા તો તને દયેશમાં રાખશે.'

'બા તો માઈ ખોળાકે' સાયવશે. હૈયું તો
મરી જવાનું.'

ધરમશીના દેવા સોસરવા ચળદો નીકળ્યા
મયા. પત્નીની વિરહ વેદના એ કળા મયો,
પણ એકે હેપાય ન હતો. ટુંકા પમારમાં પત્નીને
પુખ્ત સાથે લઈ જવી પોસાય તેમ ન હતું.

૪૬ માને એકલી મૂઠી પત્નીને સાથે લઈ જાય
તો સોડો પીંખી ખાય. ને જમનાને પીયર
મૂઠવા જવાની વાત કરે તો માના મનને ઓણું
આવે. આમ સમાજનો ભય, માતાની લાગણી
અને ગમર પત્નીની દયા વચ્ચે એ ભીંસાઈ ગયો.

એણે રડતી જમનાના આંસુ લૂછ્યાં. પીક
યાચડીને હોંચિયાર ચવાની શિખામણ આપી:
'તને થોડા દિવસ પછી તેડવા આવશે, એટલે
તારે પિયર જઈ આવજો. મહિના પછી પાડો-
શમાં લગ્ન છે એટલે તને સોરવશે. ને બે મહિને
આવીને હું તને તેડી જઈશ.'

'બે મહિને આવીને તેડી જઈશ' એટલા
ચળદાએ જમનાના દેવામાં કંઈક હૈંસ મૂકી.

અને એની નજર સામે આવન બાગની ચુંદડી પહેરેલી પોતાને નીરખી રહી. એનું દૈર્ઘ્ય પ્રકૃતિ-સ્વીત બન્યું તે આંખમાં ચમક આવી. એના વદન ઉપર હાસ્ય ફરફી ગયું ને એણે મલકાતે મુખે પૂછ્યું : 'મુંબઈમાં આવન બાગની ચુંદડી મને ?'

'અરે જોઈએ એટલી ! તારે માટે હું આવીશ ત્યારે લેતો આવીશ.'

'જરૂર ?'

'અરે એ તે કાંઈ બૂલું ! સરસ લાલ રંગની ચુંદડી લાવવાનો.'

તે જન્મનાને લાગ્યું કે એ મુંબઈ જાય તો ચુંદડી આવે. એણે ફરી ફરી યાદ કરીને નક્કી કરાવ્યું. 'જરૂર લાવશોને ?'

'હા. હા. હા. જરૂર લાવીશ.'

'શું ?'

'આવન બાગની ચુંદડી. ખીન્નું શું ?'

તે જન્મના ખડખડાટ દરમિયાન પેડી. ઓચ-રીમાં સૂતેલી સામુએ ઉઘમાંથી જંગી જતાં કહ્યું : 'એલા અડધી રાત ગઈ દવે તો ઉઠો ! દમણાં ઓલ્યા એકાવાજો બોલાવા આવશે.'

તે પતિ-પત્ની પથારીમાં પડ્યાં. જન્મનાના દીલમાં આવનબાગની ચુંદડી મેળવવાની આશા હતી અને ધરમશીના દીલમાં દેવામાંથી તે ખાવામાંથી પૈસા બચશે કે નહિ, એની ચિંતા હતી.

૨ :

મુંબઈ ગયા પછી નોકરીની હાડમારીમાં ધરમશીનું શરીર લથડતું ગયું. દવાની શીશીઓ ચરૂ થઈ. લથડતા શરીરને નોકરી કરવા નેટલી શક્તિ આપવા ઇન્જેક્શનો લેવા મંડ્યો. તે પમાર વખતે શેડે લગ્ન વખતે ધીરેલા નાણાનો હપ્તો કાપી લઈ બાકીના આપ્યા ત્યારે હાજતરનું ખીલ ને લોજના કુખનોએ એની આંખે અંધારાં લાવી દીધાં.

'શેડ ! આ મહિને મને દવા અને ખાવા નેટલા તો પૈસા આપો ! આખો મહિનો હું શું ખાઈશ ?' એણે આજીજી કરી.

પણ શેડનું હૃદય પીગળ્યું નહિ. ધરમશી બેદામ જેવો રાત્રે લોજમાં ગયો. થોડા પૈસા આપી કુખનો લીધો, ને વધેલા પાંચેક રૂપિયા ગમવામાં નાખી એક ઓગળીનાની ઓરડીની સાથમાં સૂઈ રહેવા ઉપડ્યો.

પણ શેડનું પાગળ હૃદય, પોતાની ખરિ-ખાઈ ને માંડળી, પત્ની માટે આવન બાગની ચુંદડી ને માને ખોરાદો માટે મોદકવાની રકમ આ બધા ચિચારોથી ઘેરાયેલો ધરમશી મોટરની દડેટે આવી ગયો.

ગરીબ મરે તેની ચિંતા પૈસાદારો કરતા નથી, એમ મોટરવાળાઓ પણ સાધવાનારની દરકાર રાખતા નથી. લોજાએ હા હા કહ્યું ને ટોણું વળા ગયું. એનો લાભ લઈ મોટર આવી ગઈ.

તે લોજાને વીખેરતા પોલીસે ધરમશીને ધમકાવ દોરખીટાલમાં પડેંચાડ્યો.

મગજ ઉપર ધક્કો લાગેલો એટલે જેમાન ધરમશી ચૂતમૂન પડી રહ્યો. ત્રીજો દિવસે એ કાંઈક ગળુગળુનો હોય એમ નર્સને લાગ્યું. એ ધડી ધડી લવતો : 'આવન બાગની ચુંદડી.' એ શું કહે છે તે નર્સ સમજતી નહતી. એ પાણી પાતી, માથે બરફની થેલી મૂકતી ને ધડી ધડી કપાળે હાથ મૂકતી. ધરમશીને લાગતું કે, જન્મના એની પાસે આવન બાગની ચુંદડી માગે છે. એ કહેતો : 'જરૂર લાવીશ, જરૂર.'

- ધીમે ધીમે ધરમશીને હૃદ મટતું ગયું. થોડા દિવસ પછી એને હોરખીટાલમાંથી બાગી જવાનું મન થયું, પણ વિરમૂત અને અશક્ત શરીર એને રોકી રહેતું. નર્સની ચોટાદારી એને સાલતી. આવન બાગની ચુંદડી તો એ જૂસી જ ગયો. એને એક જ વસ્તુ યાદ આવતી હતી-મા. અને મને તે ખાટલા પાસેથી

નીકળતું, એને એકાક માર્તો-‘ મા ! !

ધણી વખત વિરમત થયેલ મનુષ્યને નાનકડો પ્રસંગ પણ પૂર્વસ્મૃતિ આપે છે. એના પાડોશમાં મુતેલ દરદીને જોવા માટે એની બહેન બાવન બાગની ચુંદડી ઓઢીને આવી. એમની વાતચીતે ઉંઘતા ધરમશીને જાગૃત કયો. એણે પડખું ફેરવી આંખ ઉઘાડીને જોયું. એ સફળો ખેડો થઈ ગયો. એની પૂર્વ સ્મૃતિઓ જાગૃત થઈ. એ ગણગણ્યો : ‘ બાવન બાગની ચુંદડી.’

એને ઉઠો થયેલો જોઈ નસ દોડી આવી. એણે એને સુઈ જવા ધમકાવ્યો. ધરમશી ન માન્યો એટલે વિનવ્યો. પણ રોજનો ધરમશી આજે એને નવો જ લાગ્યો. ધરમશીએ દરદીને એને કહ્યું : ‘ સીસ્ટર ! હું બાનમાં છું. મારે દબે પેર જવું છે.’

દાકતરે એને તપાસ્યો. તે તદ્દન બાનમાં દ્રોણની ખાત્રી થતાં ધીર જવા માટે રજા આપી અને એનાં કપડાં સોંપતી વખતે ગજરામાંથી નીકળેલા પાંચ રૂપિયા પણ સોંપ્યા.

રૂપિયા હાથમાં લેતાં એની આંખમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં. ‘ પાંચ રૂપિયામાં ટીકાટ બાકું જ નહિ થાય. પછી ચુંદડીનું...?’ એણે હિંડો નિસાર્યો મૂક્યો.

આટલા દિવસોની ચાકરી પછી નસને એના ઉપર મમતા બંધાઈ હતી. એણે રડતા ધરમશીને દિંમત આપી ને થોડા દિવસમાં બધું મટી જશે એમ આશ્વાસન પણ આપ્યું. પણ ધરમશીના દિલને ચતી ગમમયજ ને દુઃખ એ આશ્વાસન કે દિંમત આપી શકે તેવાં નહતાં. એના ચહેરા ઉપર ગમગીનીની શોક છાયા છાંયેલી, એના અશક્ત શરીરમાંથી જેમ સરી મધું. એણે શરીર લંબાવ્યું ને નસે એને સાચવોને પથારીમાં સુવાડી દીધો. એબાન ધરમશીના દિલમાં થતું હતું-જણે જમના એને પછતી હતી કે ‘ ચુંદડી લાગ્યા !’

બે કલાકે એને સ્મૃતિ આવી. એણે ઉઠીને

પાણી પીધું. એટલામાં નસ આવી. એણે હેતથી ધરમશીની પીઠ પંખાળી.

જળજળા ચઈ જતાં ધરમશીએ પાંચ રૂપિયા નસના હાથમાં મૂક્યા. ‘ સીસ્ટર ! હું નહિ જીવું. આ રૂપિયાની એક બાવન બાગની ચુંદડી લાવીને મારે ઘેર મોકલી દેજો. શીરનાખું મારા કપડામાં છે.’

પાડોશી દહીંને જોવા આવેલા આ સાંભળ્યાં ચોંક્યા. એ બધા ઉઠીને ધરમશીના ખાટલા ફરતાં વીંટાળાઈ વળ્યાં, પણ સીસ્ટરે મરદી ઓછી કરવા કહ્યું. ધરમશીને હૃદય ઉપર સખત આઘાત થયો હતો. ને એ આઘાત એવો હતો કે ફરી ધરમશીએ આંખ ઉઘાડી જ નહિ.

: ૩ :

જમના દિવસો ગણ્યા કરતી હતી. પાડોશમાં લગ્ન દર્તા ને જન આવવાને બે દિવસની વાર હતી. જમનાએ સાસુને કહીને પાડોશીના છોકરા પાસે ખુબજ કાગળ લખાવ્યો હતો કે ‘ બાવન બાગની ચુંદડી તરત મોકલો. લગ્નમાં પહેરાય એટલી વહેલી મોકલો.’ પણ કાગળ તો શેઠની પેઢીમાં જેમ અનેક નોકરોનાં જીવન રમણાઈ જાય છે એમ ચુંદાઈ બોળાઈ કચરાની ટોપલીમાં જઈ પડ્યો હતો. ને ધરમશી પણ એ કાગળ પેઢે સોનાપુરની રમણાનમૂમિમાં કેદાણે પડ્યો હતો.

લગ્નનો દિવસ આવ્યો ને જમનાની અધિરાત વધી અઝ. ટપાલી કાંઈ ખજાર લાવે એની રાડે એની નજર શેરીના નાકા ઉપર ટાંપી રહી હતી. માથુએના અવરજવરના ખખડાટે એના કાન ચમકતા ને ઉંચી ડોક કરી એ ઓશરીની ચાંમકી જાલી ખડકી સોસરવી શેરીમાં જોઈ રહેતી અને ટપાલીને ન જોતાં નીરાશ ચઈ જતી. જન આવી. સાંભળ્યાની તૈયારી થવા લાગી. જમનાની સાસુએ એને હુગડાં પહેરીને જવાનું કહ્યું, પણ એના નિરાશ

દેશમાં ગીત ગાતા જવાની સીસદગ્ધ આનંદ-
સદરી હાની નદતી. મુમસામ જેવી એ રપ-
વાઇ જની ધરમાંથી બહાર ને બહારથી ધરમાં
આંધ્ર મારતી. સાંજી નજરે જળે શેષની રાત્ર
જોતી દોષ એમ ટાંપી રહેતી. ગંદ અસ્ત ચનાં
સમુદ્રનું ગર્જન અને ભરતી સાંત યાય એમ
હૃદયની ભિન્ન ધીમે ધીમે સાંત જની અંધ.

એટલામાં ખડખડી ખખડી. પોરતમેન અંદર
આગ્યો. એનું દેખું ફડકી ઉઠ્યું. પારખાની
ઓથે લપાઈ પાણીની બગસમાં રહેતું પારસલ
નોંધ રહી. ટપાલીએ પારસલ ઓઘરીમાં મૂક્યું.
ઠોચીનો અંચુડો લીધો ને પડોચીના ઠોચરાની

સારી ઠરાની ચાલતો ચલો.

જમનાએ દડી કાઢી ને પારસલ ઉપાડી
લીધું. જટજટ તોડ્યું ને એ ઉતાવળમાં મુંઝ-
ડોતો છેડો ચીરાઈ ગયો. જમનાનું શગવું
પણ ચીરાઈ ગયું.

બેવનમાં મૂતો કાગળ પાડોચીનો ઠોચરો
વાંચતો હતો: 'આને ધરમણી ગુજરી ગયો છે.'

*

કંઈક વિદોળી જમનાને આવન બામની
મુંઝડો ઓઢાડી એની સામુએ બાર મંદિનાની
એકાંત નેલ નેવા ખૂંચામાં ધકેલી દીધી.

[અનુસંધાન ૫. બીજીથી ચાલુ]

કરો અને એના દેવલ શ્રદ્ધાસ્ત સંસ્કારને તિલાંજલિ આપવી એ એક વસ્તુ
છે ને જેવી રીતે માણસને પોતાને શ્રદ્ધા વિષે અધઘ્રદા હોય છે તેમનવિદેશી
વિષે અધઘ્રદાં રાખીને આપણું મૂલ્યાંકન કરવા બેસવું એ તદ્દન જુદી જ
વસ્તુ છે. આપણે ભેઈ એ છીએ તો આપણી અર્થહીન શ્રદ્ધાનો નાશ અને
આપણી સંસ્કારપ્રણાલિકાનું યુનયોજન. આપણે જો આ જાનને વસ્તુનો સાથે
સાથે ખ્યાલ ન રાખીએ તો આપણું કેટલુંક સામગ્ર્ય આપણે ખોઈ-બેસીએ.

આપણો ખોરાક એ પણ આપણા માટે એક રાજકીય કૌશલ્ય જેટલી
જ અટપટી વસ્તુ થઈ પડી છે. જેટલાં વીટામાન કળ્પા ખોરાકમાં કહેવામાં
આવે છે, એ ત્યાં છે કે એ પણ એક વ્યાપારનો પ્રચાર છે, એવી એવી ઝીણામાં
ઝીણી બાંધતો વિષે પ્રભને માર્ગદર્શન આપવાની જરૂરિયાત બિંધી થતી આવે છે
રેતે સમયે કેવળ પેતાને જ દેખે જરૂરના હેતુથી પેતાની પ્રત્યક્ષ એવી
હરેક બાબતને લઘુતાથી અંકિત કરવાની જરૂર નથી. અલબત્ત જે વસ્તુ આપ-
ણામાં નથી તે આપણામાં વસી રહી છે, એવું મિશ્ચાલિમાન જેમ આપણો
ચિનિપાત કરે તેમ જે વસ્તુ આપણી હોવાની શક્યતા છે તેનો નકારાત્મક
વિચાર પણ આપણો ચિનિપાત લાવે છે.

જરૂર તો આપણા અર્થકારણની માફક આપણા તમામે તમામ જીવન
વ્યવહારની નવરચનાની છે. પણ એ રચના કરવાનો અધિકાર ન હોય એવા
તો એમાંથી એવી કુરચના કરશે કે, ગાંધીજીના એક વાક્યને ટાકીએ તો
કહેવાનું મન થઈ આવે કે, કુવ્યવસ્થા કરતાં તો અવ્યવસ્થા જ સારી.

હિંદની મહાન કવયિત્રી, ચિત્રલેખા, સંગીતજ્ઞ અને પત્રકાર તરીકે મશહૂર

આપણા શહેરના એક સરકારગ્રેષી,

શ્રી. મહાદેવી વર્મા

વિચારસિક, સતત અભ્યાસી અને શહેરની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ ધરાવનાર ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈના મુખે હિંદી કવયિત્રી શ્રી. મહાદેવી વર્માના માનવગ્રેષ્ઠ વિષે બારેબાર વખાણ સાંભળી આપણે મન આનંદથી તથા માન્યતાથી ગુજરાતના સાહિત્ય સંસ્થા હવે હિંદી સાહિત્ય-સંસ્થાઓ વિષે રસ લેતા થયા છે. પ્રસંગ આ હતો કે, જંગાળના જૂનમરા વિષે છાપાઓમાં અનેક લખાણો આવતાં, ભૌતિક સહાનુભૂતિ અને અસ્પર્શિ આર્થિક સહાય પણ મોકલવામાં આવતી; પરંતુ આપણે ત્યાંથી એક કવિ ત્યાં જમ પ્રત્યક્ષ દુઃખદ દશ્યો જોઈ આવવા પ્રેરમા નહિ; પણ હિંદીતાં આ જાહેનનું દેવું ક્ષણાતુરતા કુંદનથી કંપી જાયું અને તેને શબ્દોમાં ઉતાર્યું અને બીજા કવિઓના શબ્દો સાથે 'અમદાવાદ' નામે પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. તેની કિંમત પાંચ રૂપિયાથી સો રૂપિયા સુધી ઉપજવાને બધી રકમ જંગાળ રાહતમાં મોકલાવી આપી. થોડા વખત પર મારા નાનાભાઈ શ્રી. કાન્તીલાલ જોષી (એમ. એ.) રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિના કાંને પ્રયાગ ગયેલા અને એમણે કહેલું કે 'શ્રી. મહાદેવી વર્માને મળ્યો એ મારા જીવનની ખાસ વિશેષતા છે. એ દેવીનાં દર્શનથી મારા હૃદયમાં જે ઉમંગો આવ્યો તે એ કે 'એવી માતાને પેરે મને જન્મ મળે' એવી ઇચ્છા થઈ આવી.'

પારમ્ય કરાવનાર

શ્રી. લેલાલાલ જોષી.

મા ફરજખાજામાં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી ચોવિંદપ્રસાદ વર્મા એમ. એ. એલ.એલ.બી, થયેલ સુશિક્ષિત અને શિક્ષાપ્રેમી ગૃહસ્થ હતા. શ્રી. મહાદેવીને બે બાઈઓ અને એક જાહેન છે.

શ્રી. મહાદેવીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ઇન્દોરમાં સદૃશ્ય અને પછી ૧૧ વર્ષની બાળવયમાં ગો. સ્વરૂપનારાયણ વર્મા સાથે તેમનું લગ્ન થયું. સંવત ૧૯૮૧માં મેટ્રીકની પરીક્ષામાં સમય સંતુલ્ય પ્રાંતમાં એ સર્વ પ્રથમ નંબરે પાસ થયાં. ૨૧ વર્ષની વયે ૧૯૮૫માં મેટ્રીક પ્રીક્ષાસોથી લઇ બી. એ.માં પ્રથમ એણીમાં ઉત્તીર્ણ થયાં અને ક્રાઇસ્ટેડ મલ્ટી મોડેલમાં સર્વ પ્રથમ આવ્યાં. પછી સંસ્કૃત વિષય લઇ એમ. એ. થયાં.

શ્રી. મહાદેવી વર્મા જંગાળના જૂનમરાથી મહાન દુઃખી છે. તેમણે અનેકવાર આગળ આવેલા ભોજનયાજનો ત્યાગ કર્યો છે. અનેકવાર જંગાળના પ્રત્યક્ષ જોયેલાં બર્ષકર દશ્યોથી ચોધાર આંસુડે રહ્યાં છે અને પોતાની નિઃસહાય રિશ્તિ માટે આત્મક્રોશ કર્યો છે.

શ્રી. મહાદેવી વર્માનો જન્મ શ્રી. હેમરાણી-દેવીની કુંબે સંવત ૧૯૧૪ (ઇ. સ. ૧૯૦૭)

કવિત્રી મદાદેવી આજે પ્રયાગ મહિલા વિદ્યાપીઠના પ્રિન્સીપાલ છે. અને દિંદો સાહિત્ય-સંસદના પ્રધાન મંત્રી છે. તેમણે 'ચાંદ' માસિકનું વર્ગી સુધી સંપાદન કર્યું છે.

શ્રી. મદાદેવી વર્મોને નાનપણથી જ કવિતા રચવાનો શોખ હતો. કવિતા કરતાં તે કામળ ઉપર લખતાં, વાંચતાં, ને મનમાં ખૂબ ચર્ચા કામળ ફાટી નાખતાં. જ્ઞાન, અનુભૂતિ અને અભ્યાસ વધવાની સાથેસાથ આ કાવ્ય રચવાની શક્તિ પણ વધી. પ્રારંભિક રચનાઓ 'ચાંદ' માં છપાઈ; પછી તે 'માધરી', 'સુધા', 'મનેરમા' વગેરે માસિકમાં પણ એમનાં કાવ્યો પ્રગટ થવા લાગ્યાં. આજે તેઓ દિંદોમાં પ્રથમ કવિત્રી કવિઓમાંના એક છે. તેમની કવિતા-સમૃદ્ધિ અને તેમનાં પ્રકાશને 'માટે' 'દિંદો' જોરવ લે છે.

આપણે મદાદેવીને વર્તમાન યુગના 'મીરાં' કહી શકીએ. જન્મેમાં અંતર માત્ર સમય અને સમયનાં ઉપકરણોનું જ છે. કારણકે મીરાં સાકાર મિરઘર વર—પ્રભુનાં પરમ ભક્ત કવિત્રી હતાં, તો મદાદેવી અલુઅલમાં વ્યાપી રહેલા નિરાકાર બ્રહ્માનાં પરમ ઉપાસક છે. કવિ-પિત્રીના અંતરમાં વિરહ માટેની વેદના અને અનુભૂતિ છે. કવિત્રીનો પોતાનો જ એક અંતર્ગતનો સંસાર છે. તેમના મન તો 'માનવ એક સજીવ કાવ્ય છે.' કવિનું કાવ્ય તો આ સજીવ કાવ્યનું માત્ર શબ્દચિત્ર છે. અને 'આ શબ્દચિત્ર-કાવ્ય દ્વારા કવિ પોતાની સંસારની એકતાને સમજી શકે છે.' દુઃખ અને તેનો કાવ્ય સાથે શો સંબંધ છે, તેને કવિત્રી બરાબર પીછાને છે અને દુઃખને અપનાવી દસતાં દસતાં નિરાકારની કદપનામાં તેને સમાવી દેવામાં મોક્ષ છે એમ માને છે. કવિત્રીની દૃષ્ટિએ દુઃખ જીવનનું એક એવું કાવ્ય છે કે જે

આખા સંસારને એક સુત્રમાં બાંધી રાખવાની શક્તિ ધરાવે છે.

આ દૃષ્ટિએ બેતાં કવિત્રીની રચનાઓમાં વેદના, દુઃખવાદ, અંતર્ધર્મ, વિશેષ જોઈ શકાય છે. * પણ કીમે કીમે તેમની રચનાઓમાં હર્ષ, વિવેકતા, આતુરતા અને પ્રસન્નતા પણ આવના મળ્યાં છે. ઉવટે કવિત્રી પોતાના વિશિષ્ટ રમણે પહોંચે છે અને અંતરજ્વલન રૂરે છે:

'યજ્ઞિ ! વિજ્ઞા કળ કળ મુલકો, ગાજ કદેળા વિરગુહાગિની !

મદાદેવી વર્મો, શરૂઆતમાં 'હાવાવાદી' છે. પછી કમયઃ 'રદસ્થવાદી' બનતાં ગયાં છે. તેઓ એક પ્રોદ મદત્તેષ્ઠ અને નિષ્કલંક પણ છે. તેમનામાં કવિતાનું હાર્દ અને સાદિયનો મમ સમજાવવાની અપૂર્વ શક્તિ છે કવિતામાં મીરાંના પ્રેમની ઉખા, કૃષ્ણની મુરમીનું સંગીત અને ભગવાન શુદ્ધની કશ્યાનું સંમિશ્રણ છે.

શ્રી. મદાદેવી કવિ છે તે સાથે મુદર ચિત્ર-લેખા અને સંગીતકાર પણ છે. 'યામા' અને 'દીપશિખા' માંના ચિત્રો અને સુશોભનો તેમનાં પોતાનાં જ હોરલાં છે. આટલા સમયમાં તેમણે પંદરેક પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે તેમાં નીહાર, નીરમ્, રસ્મિ, સાંખ્યગીત, દીપશિખા, યામા, અનીતકં બાલમિત્ર, નારીજીવનની શુંબલાઓ વગેરે મુખ્ય છે.

શ્રી. મદાદેવીને તેમની કૃતિ 'નીરમ્' માટે પાંચસો રૂપિયાનું શેઠ સેકસરિયા પારિતોષિક પૂર્ય મહાત્મા ગાંધીજીના હાથે મળ્યું છે. તેમનાં સાંખ્યગીત, યામા અને દીપશિખાના પ્રકાશન-સોન્ડર્સ માટે મોટાપણુ ભાષા જોરવ લઈ શકે તેવાં છે. શ્રી. મદાદેવી વર્મો હિંદુનું અમોક્ષ રત્ન છે.

* પ્રાણીકા દીપ જલાકર કરતી રહતી વીવાલી

'સ્ત્રીજીવન'. માસિકનું લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ

ઓ ભા, આ વાદળાં એ તે શું ધાયું
છે ?' પેડીમાં ભરતાં ભરતાં માલતી બોલી.
'એ તો દેવ તને કંઈક કહે છે.' પાર્વતી
બહેને ઉત્તર આપ્યો.

'શું ?' સાડીની મડી સરખી કરતાં માલ-
તીએ પૂછ્યું.

'દેવ ઇચ્છે કે તું આને અહીંથી ન જાય !'

રંગભૂમી પર ફાણ માત્રમાં જ અંધકારમાં
પલટાઈ જતા પ્રકાશની પેઠે આને બહાર પણ
તડકા-છાયાની રમત રમાઈ રહી હતી. કેવો
સરસ તડકો હતો ! પણ સહેજમાં વાદળાં મડી
આવ્યાં અને ચળછળીમાંથી ચળાતા ઘોટની પેઠે
વરસાદ વરસવા લાગ્યો.

મા પ્રત્યે પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી જોતાં માલતી
બોલી: 'પિયરમાં રહેતાં કોઈ કંટાળતું દશે
ખડું ?'

'એ તો બધી કહેવાની વાતો !'

'તો શું મારે વળગીને બેસી રહેવું ?'

માલતીએ આ પ્રશ્ન જો કે મરકરીમાં જ
પૂછ્યો હતો, પણ માંની આંખમાં પાણી આવેલાં
જોઈ તેનાં હૃદયમાં કંઈતું કંઈ થઈ આવ્યું.
હાથમાંથી કપડાં પડતાં મૂકી તે મા પાસે દોડી
મઠ અને જાણે આંસુનાં પ્રવાહને ખાળવાને
પાળે બાંધતી હોય તેમ માતાને ગળે વળગી
પડી. પણ માના આંસુ રોકવા જતાં તેની જ
આંખમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં.

અને પ્રેમનાં આંસુ એટલે ? ગંગાચમુનાનો
જ પ્રવાહ !

'બે છોકરાની મા થઈ તોયે હજી નાની જ
રહી કે માલતી ?'

'મેં 'મે' શું કહ્યું ?'

'આમ આંસુ પડતાં દશે, ગાંડી !'

'સાત છોકરાની દાદી વાતવાતમાં રડી પડે
તો બે છોકરાની મા...'

તેને ચળગી કરતાં માએ કહ્યું: 'તેણે
ઓછું રડવું જોઈએ, જોઈએ તો હિસાબ
કરી જો !'

દાંપત્ય જીવનની સંતાકૂકડી

શ્રી. વિ. સ. ખાંડેકર

'બે જો, પાછો તડકો થયો !'

વરસાદ બંધ થઈ બહાર સૂર્યનો પ્રકાશ
ઝળઝળી રહ્યો હતો. સૂર્યનાં તેજ અને વર્ષાની
છાયા વચ્ચે જાણે સંતાકૂકડીની રમત જ
મંડાઈ હતી !

એટલા પર દાદાં ખલખલતામાં સોપારી-
ખાંડતા બેઠા હતા. વચ્ચે જ ખાંડવાનો અવાજ
બંધ થયો અને દાદાનો અવાજ સંભળાયો:
'માલતી.'

'શું છે દાદા ?'

'જોટરનો વખત થવા આવ્યો, હોંકે ?'

માલતી રહીસહી વરતુઓ એકઠી કરવા
લાગી. તેનો પુત્ર ખતખતોનો તાત્રબદ અવાજ
સંભળવામાં એક ધ્યાન દઈ ગયો હતો, અને
પુત્રી પારણામાં મુઠ મઠ હતી, એટલું સાઈ
હતું; નહિતર સામાન બાંધતાં બાંધતાં તે
કાચર કાચર ચર્ચ ગઈ હોત.

જોટરનું વૃગળું વામું. માલતીએ બાળકો
સહ દેવને પ્રજામ કર્યો અને દાદાએ દેવને
નાળિયેર ધરાવ્યું. બહાર નીકળતાં માથાપને
પગે પડી. માએ સર્વના હાથમાં દહીં મૂક્યું.

કવયિત્રી મહાદેવી આજે પ્રથમ મહિલા વિદ્યાપીઠના પ્રિન્સીપાલ છે. અને હિંદી સાહિત્ય-સંસદના પ્રધાન મંત્રી છે. તેમણે 'ચાંદ' માસિકનું વર્ષો સુધી સંપાદન કર્યું છે.

શ્રી. મહાદેવી વર્માને નાનપણથી જ કવિતા રચવાનો શોખ હતો. કવિતા કરતાં તે કાગળ ઉપર લખતાં, વાંચતાં, ને મનમાં ખૂશ થઈ કાગળ ફાડી નાખતાં. જ્ઞાન, અનુભૂતિ અને અભ્યાસ વધવાની સાથેસાથ આ કાવ્ય રચવાની વૃત્તિ પણ વધી. પ્રારંભિક રચનાઓ 'ચાંદ' માં છપાઈ; પછી તો 'માધરી', 'સુધા', 'મનોરમા' વગેરે માસિકમાં પણ એમનાં કાવ્યો પ્રગટ થવા લાગ્યાં. આજે તેઓ હિંદીમાં પ્રથમ કોટિના કવિઓમાંનાં એક છે. તેમની કવિતા-સમૃદ્ધિ અને તેમનાં પ્રકાશનો માટે 'હિન્દી' ગૌરવ લે છે.

આપણે મહાદેવીને વર્તમાન યુગના 'મીરાં' કહી શકીએ. બન્નેમાં અંતર માત્ર સમય અને સમયનાં ઉપકરણોનું જ છે. દારણુકે મીરાં સાધાર ગિરધર વર—પ્રભુનાં પરમ ભક્ત કવયિત્રી હતાં, તો મહાદેવી અણુઅણુમાં બ્યાપી રહેલ નિરાધાર જ્ઞાનનાં પરમ ઉપાસક છે. કવિ-યિત્રીના અંતરમાં વિરહ માટેની વેદના અને અનુભૂતિ છે. કવયિત્રીનો પોતાનો જ એક અંતરંગતનો સંસાર છે. તેમના મન તો 'માનવ એક સજીવ કાવ્ય છે.' કવિતું કાવ્ય તો આ સજીવ કાવ્યનું માત્ર શબ્દચિત્ર છે, અને 'આ શબ્દચિત્ર-કાવ્ય દ્વારા કવિ પોતાની સંસારની એકતાને સમજી શકે છે.' દુઃખ અને તેનો કાવ્ય સાથે શો સંબંધ છે, તેને કવયિત્રી બરાબર પોછાને છે અને દુઃખને અપનાવી દસતાં દસતાં નિરાધારની કદવનામાં તેને સમાવી દેવામાં મોક્ષ છે એમ માને છે. કવયિત્રીની દૃષ્ટિએ દુઃખ જીવનનું એક એવું કાવ્ય છે કે જે

આખા સંસારને એક મૂલમાં બાંધી રાખવાની શક્તિ ધરાવે છે.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં કવયિત્રીની રચનાઓમાં વેદના, દુઃખવાદ, અંતર્પીડા વિશેષ જોઈ શકાય છે. * પણ ધીમે ધીમે તેમની રચનાઓમાં હર્ષ, વિવેકલતા, આતુરતા અને પ્રસન્નતા પણ આવતા ગયાં છે. છેવટે કવયિત્રી પોતાના વિશિષ્ટ રચાને પહોંચે છે અને અંતરધ્વનિ સ્ફૂરે છે:

'સજનિ! વિશ્વકા કળ કળ મુલકો, આજ કલ્પેના ચિત્તુહામિની !'

મહાદેવી વર્મા શરૂઆતમાં 'હાયાવાદી' છે. પછી ક્રમશઃ 'રદસ્યવાદી' બનતાં ગયાં છે. તેઓ એક પ્રૌઢ ગદ્યલેખક અને નિબંધકાર પણ છે. તેમનામાં કવિતાનું હાર્દ અને સાહિત્યનો મૂર્ત સમગ્રવવાની અપૂર્વ શક્તિ છે. કવિતામાં મીરાંના પ્રેમની ઉષ્મા, કૃષ્ણની મુરલીનું સંગીત અને ભગવાન શુક્રની કથાનું સંમિશ્રણ છે.

શ્રી. મહાદેવી કવિ છે તે સાથે સુંદર ચિત્ર-લેખા અને સંગીતકાર પણ છે. 'મામા' અને 'દીપશિખા' માંના ચિત્રો અને સુશોભનો તેમનાં પોતાનાં જ દોરેલાં છે. આટલા સમયમાં તેમણે પંદરેક પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે તેમાં નીહાર, નીરજા, રશ્મિ, સાંખ્યગીત, દીપશિખા, યાંમા, અતીતકં બાલમિત્ર, નારીજીવનની શુંખલાઓ વગેરે મુખ્ય છે.

શ્રી. મહાદેવીને તેમની કૃતિ 'નીરજા' માટે પાંચસો રૂપિયાનું શેઠ સેક્સરિયા પારિતાપિક પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીના હાથે મળ્યું છે. તેમનાં સાંખ્યગીત, મામા અને દીપશિખાના પ્રકાશન-સોન્દર્ય માટે ડોષપણ ભાવા ગૌરવ લઈ શકે તેવાં છે. શ્રી. મહાદેવી વર્મા હિંદુનું અગ્રોક્ષર રત્ન છે.

* પ્રાણોદ્ધારીપ જલાકર કરતી રહતી લીલાલી

‘સ્ત્રીજીવન’, માસિકનું લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ

ઓ મા, આ વાદળાં એ તે શું ધાણું છે ?' પેટીમાં ભરતાં ભરતાં માલતી બોલી.

'એ તો દેવ તને કંઈક કહે છે.' પાલતી બહેને ઉત્તર આપ્યો.

'શું ?' સાડીની મડી સરખી કરતાં માલતીએ પૂછ્યું.

'દેવ કંઈકે તું આજે અહીંથી ન જાય !'

રંગભૂમી પર ફાણુ માત્રમાં જ અંધકારમાં પલટાઈ જતા પ્રકાશની પેઠે આજે બહાર પણુ તડકા-છાયાની રમત રમાઈ રહી હતી. કેવો સરસ તડકો હતો ! પણુ સહેજમાં વાદળાં ચડી આવ્યાં અને ચાળણીમાંથી ચળાતા લોટની પેઠે વરસાદ વરસવા લાગ્યો.

મા પ્રત્યે પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી જોતાં માલતી બોલી: 'પિયેરમાં રહેતાં કોઈ કંટાળતું દશે ખરું ?'

'એ તો બધી કહેવાની વાતો !'

'તો શું મારે વળગીને બેસી રહેવું ?'

માલતીએ આ પ્રશ્ન જો કે મસ્કરીમાં જ પૂછ્યો હતો, પણ માની આંખમાં પાણી આવેલો જોઈ તેનાં હૃદયમાં કંઈતું કંઈ ચર્ચા આણ્યું. હાથમાંથી કપડાં પડતાં મૂકી તે મા પાસે દોડી મધ અને જાણે આંસુનાં પ્રવાહને ખાળવાને પણ બાંધતી હોય તેમ માતાને ગળે વળગી પડી. પણુ માના આંસુ રોકવા જતાં તેની જ આંખમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં.

અને પ્રેમનાં આંસુ એટલે ? ગંભાયમુનાનો જ પ્રવાહ !

'બે છોકરાની મા થઈ તોયે હજી નાની જ રહી કે માલતી ?'

'હેમ મેં શું કહ્યું ?'

'આમ આંસુ પડતાં દશે, માંડી !'

'સાત છોકરાની દાદી વાતવાતમાં રડી પડે તો બે છોકરાની માં...'

તેને અળગી કરતાં માએ કહ્યું: 'તેણે આંસુ રડવું જોઈએ; જોઈએ તો દિસાજ કરી જો !'

દાંપત્ય જીવનની સંતાકૂકડી

શ્રી. વિ. સ. ખાંડકર

'કે જો, પાછો તડકો થયો !'

વરસાદ બંધ થઈ બહાર સૂર્યનો પ્રકાશ ઝળકળી રહ્યો હતો. સૂર્યનાં તેજ અને વર્ષાની છાયા વચ્ચે જાણે સંતાકૂકડીની રમત જ મંડાઈ હતી !

એટલા પર દાદા ખટખટામાં સોપારી ખાંડતા બેઠા હતા. વચ્ચે જ ખાંડવાનો અવાજ જાંબ થયો અને દાદાનો અવાજ સંભળાયો: 'માલતી.'

'શું છે દાદા ?'

'જોટરનો વખત થવા આવ્યો, રોકો ?'

માલતી રડીસદી વસ્તુઓ એકઠી કરવા લાગી. તેનો પુત્ર ખટખટાનો તાલગદ અવાજ સાંભળવામાં એક ખ્યાન થઈ ગયો હતો, અને પુત્રી પારણામાં સુઈ મધ હતી, એટલું સહ્યું હતું; નહિતર સામાન બાંધનાં બાંધનાં તે કમર કમર દઈ ગઈ હોત.

જોટરનું બૂમળું વાગ્યું. માલતીએ જાળો સંકે દેવને પ્રણામ કર્યા અને દાદાએ દેવને નાજિયેર ધરાવ્યું. બહાર નીકળતાં માઆપને પગે પડી. માએ સર્વના હાથમાં દર્દો મૂક્યું.

માલતીએ પુત્રને કહ્યું: 'દાદીને આવળે કહે' 'દાદી આવળે,' બાળક મોસ્યું.

પુત્રીએ હજી મૌન જ રહેયું હતું, પણ દાદાને જોતાં જ તેણે તેમની પાસે જવા હાથ લખાવ્યા.

પાર્વતીબહેનનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. અખાડા સુધી જઈ તેમણે માલતીને વિદાય આપી.

દાદા દેઠ મોટર સુધી મૂકવા ગયા. પાર્વતી-બહેન અખાડા પાસે જ ઊભાં રહ્યાં. ઘર તરફ પાછા ફરવાને તેમનું મન માનતું નહોતું. માના હુગડાની આડેથી ડાકિયું કરી જોતાં નાના બાળક સમું નાનકડું ઘર તેમને બિહામણું લાગ્યું. કેટલું સુંદર ઘર! પણ અત્યારે કેવું સૂતું સૂતું લાગતું હતું! મધ વગરની રોટલી શું સુંદર નથી દેખાતી? પણ તે તો માત્ર શોભાની વસ્તુ! તેવી રોટલી જોતાં મધની મીઠાશ થોડી જ ફળાય?

પાર્વતીબહેનને થયું કે સંસાર પૃથ્વી સમો છે! એક છેડે મીઠા, બીજે છેડે મેળો. પોતે પૃથ્વીને મીઠી છેડેથી ખાવાની શરૂઆત કરેલી એટલે આને નસીબે રહ્યો પેલો મેળો છેડો અને સ્મૃતિનાં સેંકડા નિરૂપયોગી બિયાં!

પાર્વતીબહેને ઉદાસ દૃષ્ટિએ ઘર તરફ જોયું. આ જ ઘરમાં તેમણે ચાળીસ ચોમાસાં અને ચાળીસ ઉનાળા જોયા હતા. પણ આજનાં મરખો એકના-એક જ એકના રહેવાનો પ્રસંગ ચાળીસ વર્ષ દરમ્યાન ક્યારેય આવ્યો નહોતો. લગ્ન થયાં ત્યારે સાસુ સસરા અને નહુંદો અને દિવેરોથી ઘર બર્થ બાદ્યું હતું. પણ ફેવામાંથી થોડો થોડો વારે કાઢવામાં આવતા પાણીની પેઠે ધંધા રોજગાર અર્થે અને લગ્ન કે મૃત્યુનાં કારણે ઘરમાંથી એક પછી એક માણસો ઓછાં થતાં ગયાં. તે છતાંયે ફેવામાંના ઝરણાની માફક આ સંસારમયિ એક જીવંત ઝરણુ હતું. પાર્વતી બહેનને ત્રણ પુત્રો થયા હતાં. તે પછી ત્રણ બાઈ વચ્ચે એક બહેન પણ જોડાઈ એમ સમજીને જ હશે કે શું, પણ માલતીએ ઘરમાં

આવી હતી. વર્ષો વીતતાં પુત્રો મોટા થઈ અભ્યાસ કરવા ગયા, પણ માલતી તો ઘરમાં જ હતી. ધીમે ધીમે પુત્રવધૂઓ આવી, અને માલતીનાં લગ્ન થતાં તે એને સાસરે ગઈ; એટલે પુત્રો સાથે રહેતી 'પુત્રવધૂઓમાંની કોઈ' ને કોઈ અવારનવાર સાસુસસરા સાથે રહેવા આવી જ રહેતી. પણ આ વખતે તો એવા સંજોગો ઉપરિચિત થયા હતા કે સર્વ વહુઓ પોતપોતાનાં સંસારની જાળમાં ગુંચવાઈ ગઈ હતી અને પિયર રહેવા આવેલી માલતીને યે સાસરીનું આકર્ષણ આકર્ષી રહ્યું હતું! પાર્વતીબહેનને જીવનમાં પહેલી જ વાર ઘર, સુકાયેલા ફેવા સમું શુષ્ક અને સૂતું લાગ્યું!

ઘર તરફ ન જોઈ શકવાથી તેમણે દૃષ્ટિ વાળી લઈ જોયું. ઝાડપર પંખીનો એક સુંદર માળો હતો; પણ બચ્ચાનો કદબલાદ જરાય સંભળાતો નહોતો. શું આ પંખીના માળા જેવું જ પોતાનું ઘર ઉગમ્ય થઈ જવાનું? તેમનાં મનમાં વેદના બ્યાપી ગૂઢ પતિને પોતાના પર પ્રેમ નથી એમ તો કેમ જ કહી શકાય? હુગડાલક્ષ્મી, દવાદાર, દરદાગીનાં અને એ સિવાયની નાની મોટી વસ્તુઓ વસાવવામાં તેમણે ક્યારે ક્યારે રાખી છે? અને ચાળીસ વર્ષમાં શરીરને એકવાર પણ આંગળી આડાડી નથી. નહિતર બીજાના ઘરમાં તો ગરદન પર છરી જ લટકતી હોય છે. કોઈ વસ્તુ માટે ઇચ્છા વ્યક્ત કરી હોય અને તે તેમણે ન આણી આપી હોય એવું ક્યારે જ બન્યું નથી. કેંઈ કહેવાનો વખત આવ્યો હશે તોયે તે તેમણે કેટલું શાંતિથી કહ્યું હશે!

પણ દાદાના આવા ચાળીસ વર્ષનાં એકધારા પ્રેમથીયે પાર્વતીબહેનનાં મનનું સમાધાન થયું નહોતું. ખુદશી હવા તો ખેતરમયિ મળે છે અને બગીચામાંયે મળે છે; પરંતુ બગીચાની મુગધ-ભરી વાયુલદરીઓ ખુદા ખેતરમાં ક્યાંથી હોય?

તેમના હૃદયને કેંઈ જીવંત જ જોઈતું હતું. તે તેમણે પતિની દૃષ્ટિમાં શોધવાનો ખૂબ જ

પ્રયત્ન કર્યો. લગ્ન વખતે અંતરષ્ટ દૂર થયા પછીની તેમની દ્રષ્ટિ નાના બાળકોને મનમમતું રમકડું મળ્યાનો આનંદ વ્યક્ત કરતી હતી; અને પ્રથમ મિલનની રાત્રિની તેમની તે મોહક દ્રષ્ટિ રમકડાંને બદલે મિહાઈ મળ્યાનો આનંદ વ્યક્ત કરતી હતી. ત્યાંસાદ બાળકો જન્મ્યાં, દાદાને માન અને પૈસા પ્રાપ્ત થયાં. દ્રષ્ટિમાં પહેલાંની ચંચળતાને સ્થાને ગાંભિર્ય આવ્યું. પણ પાર્વતીબહેનને જે જોઈતું હતું તે દાદાની દ્રષ્ટિમાં જોવા ન મળ્યું તે ન જ મળ્યું. તેમને અનેકવાર ચતું કે ટેટલીક વેલીઓનાં માત્ર પાંદડાં જ સુંદર ડુંહોય છે. તેની વેલનાં ફૂલને સુંઘી નાકને નાસજ કરવાનો શો અર્થ છે ? એ સમયનું એક રમરણુ તેમના મનમાં બળ-જળીથી. પ્રવેશી જતું પહેલાં જ બાળકના જન્મ સમયની વાત. તેમને પાંચમે છઠ્ઠી મહિને જન્મો હતો. હાથપગ ગળા ગયા જેવું ચતું હતું ! સાસુ હતાં જરા રૂક્ષ સ્વભાવનાં, એટલે વહેલાં-પિયેર તો શાનાં જ મોકલે ! ઉલટું કામમાં જરા સરખી ક્યાસ કેખતાં તો ઇમતું સુખ જરાય જતું ન કરતાં. તે વખતે દાદા બોલેલાં :

‘અત્યારની તારી રિયતી જ એવી છે કે ઇન્દ્રિય વરતુને ય અવગણુવાતું મન થાય ! તો.’

પાર્વતી બહેનને ય મનનો લિઝાટ અસલ થઈ પડ્યો હતો. એટલે તેમણે ય તરત જ જવાબ વાળ્યો : ‘તમારું કહેવું ખરું જ છે, બાળક જેમણે, પણ—’

‘અને કાણુ ન જોઈએ ?’

પ્રશ્નો ઉત્તર ટાળવાના હેતુથી પાર્વતી બહેને કહ્યું : ‘મને તો એક જ વાતની હોંશ છે !’

‘શાની હોંશ છે ?’

‘આપણે બે ક્યાંય એકલાં જઈને રહીએ !’

‘એની હોંશ મારાથી પૂરી નહિ પડાય !’

સાસુના કેકાસમાંથી મુક્ત થવાના આશ-યથી જ પાર્વતીબહેન આ રાખેા બોલી મયેલાં. પણ દાદાએ તો તે વાત કંઈ ટેટલાયે દિવસો સુધી વાદ રાખેલી. તે દિવસથી દાદાની

દ્રષ્ટિએ પોતાને ડાહ્યપણુ પ્રકારનું સ્વતંત્ર અસ્તિ-તત્વ નથી એ વાતની પાર્વતીબહેનને ખાતરી થઈ.

દાદાએ ચાળાસ વર્ષ સુધી તેમના પર પ્રેમ રાખ્યો, પણ તે પત્ની તરીકે, શુદ્ધિ તરીકે, મતા તરીકે—

પાર્વતીબહેને જોયું કે માલતીને વિદાય કરી દાદા પાછા આવતા હતા. શરીર પરનાં ઉપરાધુથી એ આંખો લૂછતા હતા તે પાર્વતી-બહેને જોયું. ઘર સૂતું પડ્યાનો શોક તેમને પણ થતો હોવો જોઈએ. પાર્વતીબહેન ઝાડની આડે બિભાં રહ્યાં. દાદા સીધા ઘર તરફ વળ્યા; પણ ત્યાં જઈ તે એટલાના પગથિયાં ચડ્યા નહિ. તેમણે જરા આગુઆગુ જોયું અને નિશાબેથી ઘેર આવી આનંદથી ખૂમો પાડી માને બોલાવતાં નાનાં બાળકની માફક તેમણે ખૂમ પાડી : ‘પાર્વતી’

પાર્વતીબહેને તે ખૂમ સાંભળ્યા; પણ આશ્ચ-ર્યને લીધે તેમને કંઈ પણ સૂઝતું નહિ. લગ્ન પછીની મસ્તીભરી મનાસ્થિતિમયે દાદાએ તેમને ક્યારેય પણ નામ ઈર્ષ બોલાવ્યાં નહોતાં.

દાદા પગથિયાં ચડી ઘરમાં ગયા. પાર્વતી-બહેનને કાણુભર થઈ આવ્યું કે ઘરમાં જઈ, પણ-વધો વરસતાં ચાતક પોતાનું મોં શા માટે બંધ કરે ?

તે ત્યાં જ બિભા રહ્યાં. અંદરથી પાછી ખૂમ સંભળાઈ : ‘પાર્વતી !’ અત્યાર સુધી સૂર્યનો પ્રકાશ ઝંગારા મારી રહ્યો હતો; પણ પાછો વરસાદ પડવા લાગ્યો. પોતે પેલળા રહ્યાં છે એનું પાર્વતીબહેનને માન જ ન રહ્યું. માત્ર પતિની ખૂમ જ તેમના કાનમાં ધૂમી રહી હતી. પાછલા આરણ્ય પાસેથી વળા એક ખૂમ સંભ-ળાઈ : ‘પાર્વતી.’

દાદાનો પરિચત અવાજ સાંભળતાં વાડામાં બધેલી ગાય સાંભરી.

પોતાને શોધવા દાદા પાછલે આરણ્યે ગયા હોવા જોઈએ એ પાર્વતીબહેનના ધ્યાનમાં આવી ગયું. તે ત્યાં જ બિભા રહ્યાં. સંસારની આ સુખદાયક સંતાકૃકડી તે ઇવનમાં આજે ચાળાસ

વર્ષ બાદ પહેલી જ વાર રમતાં હતાં.

આકાશમાંથી આપું જ ચાલી રહ્યું હતું. પશ્ચિમ તરફ જઈ રહેલો સૂર્ય પથ્થુ કાર્તિકેની વર્ષ સાથે બારે આનંદથી કીડા કરી રહ્યો હતો.

અરમર અરમર વરસતા વરસાદમાં દાદા આમથી તેમ ફરી રહ્યા હતા. પાર્વતીજીનેને 'ચો' કહી પ્રગટ થઈ જવાનું મન તો થઈ આવ્યું; પણ મનને અને હોદને હંમેશાં થોડું જ બંધનું હોય છે !

પાર્વતીજીને જાણાં હતાં તે તરફ દાદા વળ્યા. ઝાડ પાસે તેમને પલળતાં જાણાં જોઈ તે હસીને બોલી ગઈયાઃ 'તું શું હજી આમ વરસાદમાં બીજાની જાણી રહેવા ને વડી નાની છે !'

'અને તમે નામ દઈ બોલાવવા નોટલા !'

'નામ દઈ બોલાવવાને કારણે પથ્થુ તેનું જ હતું.'

'શું !'

'આને માલતી ગઈ એ ઠીક થયું, નહિ !'

'કંઈનું કંઈ બોલતાં જ આવડે છે !

બાળુ કોઈ સાંભળે તેયે -'

'ખડું કહું, મને તો અમ્યું.'

'પુરુષનું મન જ કોર !'

'કહેવું હોય તે કહે, પથ્થુ મને તો ખૂબ જ આનંદ થયો.

'એટલે જ આંખો લુછતા હતા, નહિ ! કહો જોઈ કેમ આનંદ થયો !'

'સૌ કોઈનું દેવું ચૂકવું, પથ્થુ એક જણનું દેવું ચૂકવવું' વળા દિવસથી બાપી-રહ્યું છે !'

'શું માલતી એટલી બારફ પછ પડી હતી? એમ કાંઈ ચોટ પેટ ન ભરાય ! કહે જોઈ કેવું દેવું બાપી છે !'

'તારું.'

'તારું? મને તો યાદ નથી.'

'તું બહુ ઉંદાર દિલની લેણદાર લાગે છે; લગભગ ચાળીસ વર્ષ થવા આવ્યાં એ દેવાને.'

'વાહ, ત્યારે તો દેવાની મુદત વીતી અઈ !'

'બચેને વીતી અઈ. મને યાદ છે ને !'

દાદા એકદમ નમ્રદીક્ષે આવ્યા. પાર્વતીજીને પ્રત્યે પ્રેમભરી દ્રષ્ટિએ જોતાં તે બોલ્યાઃ 'તારી એક હોંસા હજી સુધી હું પૂરી શક્યો નથી !'

'કહુ ?'

'જે જણે ક્યાંક એકલા રહેવાની ! માત્ર હું ને તું ! આજે ચાળીસ ચાળીસ વર્ષે એવી તક સાંપડે છે ! પાર્વતી-'

પાર્વતીજીને દાદાની દ્રષ્ટિમાં દ્રષ્ટિ પડેલી. લગ્નમંડપમાંની વહુ, શયનમંદિરમાંની સુંદરી, સંસાર વ્યવહારમાં રમીપરમી રહેનારી શુદ્ધિથી અને બાળકોની માતાની દ્રષ્ટિએ દાદાએ આજ સુધી તેને જોઈ હતી, પરંતુ આજની આ દ્રષ્ટિ ને સર્વથા નવી જ હતી. ઉપચાર, ઉપભોગ અને ઉપયુક્તતાથીયે પર એવી પાણી તેમાં અમરતાં હતાં. કુવામાંના મુકાવલાં અરણ્ય ફરી વહેવા લાગ્યાં હોય એવી પાર્વતીજીનેના હૃદયની રચિતિ હતી.

'તે અમરકંઠિક નાટક જોયું છે !'

દાદાએ પૂછ્યું.

'નાનપણમાં જોયું હતું !'

'તેમાં વસંતસેના આમ જ બોળતી જાય છે, નહિ ?'

રૂદાવરવાને ખીલું બાળપણ કહે છે તે પાર્વતીજીનેને, અત્યારે જ સમગ્રયુગ. તેમણે પોતાનો આનંદ પ્રવાવવા કોયે જોયું.

ઝાડ પર પંખીના માળા પાસે કંઈક દિલચાલ દેખાતી હતી. વરસાદમાં બીજાપણ પંખીનું જોડું ચરીર પરનું પાણી ખંખેરી માળામાં પ્રવેશી રહ્યું હતું. આકાશમાં મેઘ-ધનુષ્ય જોવાયું હતું. તેની આકૃતિ અતિશય રમટ-હોવાને લીધે, પાર્વતીજીનેને તેના સોંદર્યમાં જણુપ દેખાઈ તેમણે દ્રષ્ટિ વાળા લઈ નીચથી દિશામાં જોયું. ત્યાં ય એક મેઘધનુષ્ય હતું. જાણે પહેલાનું જ પ્રતિબિંબ-પથ્થુ કંઈક અરપટ ! અને નોટકું અરપટ તેટલું જ વધુ મોહક !

પ્રયાગમાં ધંટાધર (ટાવર) પાસે એક ભીખારણુ ઠાઈ દરદની પીડાથી બૂમો પાડતી હતી. એટલામાં પંડિત માળવિયાજી ત્યાં ચાલે નીકળ્યા. બાઇની બૂમો સાંભળી તે ઉભા રહ્યા ને ભીખારણુ પાસે જઈ પૂછ્યું : ‘બાઈ, તને શું દરદ ચાલે છે?’ એ બોલી ચડી નહિ, એટલે તેની પાસે બેસીને પૂછ્યું : ‘તે’ કાંઈ દિવસ દયા લીધી છે?’

એ ફરીથી ન બોલી અને એમના તરફ તાંકી રહી. તેમણે તરત જ માડી મંગાવી ને બાઈને ગાડીમાં બેસાડી પોતાની પાછળ હાંકી લાવવા કહ્યું.

પોતે આગળ ચાલ્યા ને ગાડી દવાખાને પહોંચાડ્યા પછી જ એમને શાન્તિ વળી.

પંડિતજી સવારે ઊઠવા જતા હતા. રસ્તામાં એક ધરડી સ્ત્રી માથે છાણુનો ટોપલો ઢીંચકી જતી સાથે ચાલુ મઈ. એની જુદાવરચા બેઈ, માળવિયાજીએ પૂછ્યું : ‘તમારું ધર ક્યાં?’

‘સુંદરપુર’.

‘ધરમાં શું કામ કરો છો?’

‘એ દીકરીઓ છે, બાઇ, એ કંઈ મહેનત મંજુરી કરી લાવે છે. હું આ છાણુબાણુ લાવીને છાણુ બનાવી વેચું છું. એમ કરીને ગુજરાન ચલાવીએ છીએ. પહેલાં અમારું ધર. અહીં આ હતું, પણ માળવિયાજીએ તે લઈ લીધું.

‘એતરબેતર નથી કાંઈ?’

‘ના બાઈ, જેતી ને વાડી અમારે કાંઈ જ નથી.’

થોડે સુધી બંને વાતો કરતાં ચાલ્યાં. જૂદા પડતી વખતે માળવિયાજીએ તેના હાથમાં પાંચ રૂપિયા મૂક્યા.

એક વખત રાતના એક વાગ્યે પંડિતજી રસ્તેને ઉતર્યા. જોયું તો એ ટ્રેનમાંથી ઉતરેલી એક બાઈ પાછળ ગુડાઓ પહેલા. માળવિયાજી એ બાઈની સાથે ચાલુ ગયા અને તેને ગાડીમાં બેસાડી તેનું શીરનામું લઈ લીધું. ઘેર આવ્યા

પંડિત માલવિયાજીના કેટલાક

જીવન-પ્રસંગો

લેખક :

પંડિત રામનરેશ ત્રિપાઠી

*

પછી રફલમાંથી એમણે ત્રણવાર વિદ્યાર્થીઓ બોલાવી એ બાઈની તપાસ કરવા મોકલ્યા. વિદ્યાર્થીઓએ પત્તો તો મેળવ્યો, પણ બાઈએ બીકના માર્ગો બારણું ઉઘાડ્યું નહિ. બાઈને લાગ્યું કે પેલા ગૂંડાઓ પાછળ આવ્યા છે. પણ ન્યારે તેને કહ્યું કે, માળવિયાજીએ તે સુખરૂપ ધરે પહોંચી છે છે કે નહીં, તેની તપાસ કરવા મોકલ્યા છે, એ સાંભળીને બાઈએ બળપ્યું કે પોતાનું રક્ષણ કરનાર માળવિયાજી પડે હતા ત્યારે તેના આશ્ચર્ય ને આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

*

એક વખત પ્રયાગના મેળામાં કુંભમેળા વખતે ત્રીવેણી સંગમ ઉપર સેવા સમિતિની જાવણી હતી. માળવિયાજીએ પણ તે કેમ્પમાં મુકામ કર્યો. સ્વયંસેવકો ‘બધા રેતી ઉપર સૂતા હતા; પણ માળવિયાજી માટે ખાટશે આવ્યો. માળવિયાજી કહે કે, સેવકો રેતી ઉપર સૂવે ત્યારે પ્રમુખથી ખાટશે ન સુવાય. તેઓ રેતી ઉપર પાથરણું પાથરીને સૂતા.

*

માળવિયાજીનાં ધર્મપત્ની પરુપતિનાથ મહાદેવનાં દર્શન કરવા નેપાળ ગયાં ત્યારે નેપાળ રાજ્યના મહેમાન થયેલાં. નીકળતી વખતે મહારાણીએ એમને કસ્તુરીની એક સુંદર અને કિમતી માળા ભેટ આપી. ઘેર આવીને તેમણે એ માળા માળવિયાજીને જતાની. પંડિતજીએ તે માળા તેમની પાસેથી લઈ તરત જ વિશ્વવિદ્યાલયની લીબ્રેરીમાં જમા કરાવી દીધી.

*

વિશ્વવિદ્યાલયના એક સમારંભમાં કોઈ છાત્રકન્યાનો નૃત્યનો કાર્યક્રમ લઈને એક પ્રોફેસર પંડિતજીને મળવા આવ્યા. તેમણે જણાવ્યું કે, વિશ્વવિદ્યાલયના છાત્રાલયની છાત્રાઓને પણ નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું છે. આ સાંભળી પંડિતજીને ખૂબ ક્ષોભ થયો. તેમણે પ્રો. વાર્ધસ એન્સેલરને લખ્યું કે, તમે છાત્રાઓને એ સમારંભમાં જોડાવાની રજા આપી છે તે પાછી ખેંચી લેશો.

આખો દિવસ આ વાત ઉપર તેઓ ખિન્ન રહ્યા. પણ ન્યારે તેમને ખાત્રી આપવામાં આવી કે વ્યવસ્થા બરાબર રહેશે અને કોઈ પ્રકારની ફરિયાદ કરવાપણું રહેશે નહિ ત્યારે જ તેમને શાન્તી વળી. કેમકે સદાચાર માટે તેમનો ખૂબ જ આગ્રહ હોય છે.

*

પંડિતજીનાં પત્ની ૭૦ વર્ષની ઉંમરે એક પગથીયાની ટક્કર વાગવાથી પડી ગયાં ને એમાન થઈ ગયાં. એમનો એ પગ હમેશ માટે નિર્બળ બની ગયો. એ વખતે પંડિતજી તો બીહારમાં હતા. તેમને ખબર પડી, પણ પોતે માથે લીધેલ કામ પુરું ન થાય ત્યાં સુધી નવાની ના દહી દીધી ને કામકાજ પુરું કર્યો પછી જ પ્રયાગ આવ્યા.

*

એકવાર બંગાળામાં શુદ્રોની એક સભામાં એ રાતને વખતે હોડીમાં જતા હતા. હોડીમાંથી ઉતરી પગે ચાલવા માંડ્યા ત્યો મસીદમાં કોઈ મુસલમાન લેખા થયેલા જણાયા. ત્યાંથી થોડું આગળ ચાલ્યા તો રસ્તાની એક બાજુએ મુસલમાનો લાઇન બંધ ઉભેલા જણાયા. સ્વ. સરલદેવી મોધરાણી સાથે હતાં. તેમને ચંકાઈ કે મુસલમાનો તોફાન કરશે, પણ માળવિયાજી નીડરબનીને તેમની વચ્ચે થઈ સભામાં ગયા ને મોડે સુધી બાજુ કર્યો પછી પાછા ફર્યા.

*

દલકતામાં એક વખત હિંદુ મુસલમાનનું દુલ્લહન થયેલું તે વખતે તેઓ મોટરમાં જતા હતા. રસ્તામાં એક મુસલમાનનો છોકરો મોટરની હડકેટમાં ખાવી ગયો. પંડિતજીએ ગાડી ઉભી રખાવી. ડ્રાઇવર ગાડી હાંકી નવા ઇચ્છતો હતો કેમકે તોફાન થવાનો પૂરો ભય હતો, પણ પંડિતજીએ ગાડી ઉભી રખાવી અને ટોળા વચ્ચે થઈને તેઓ લીડમાંથી માર્ગ દરી છોકરા પાસે પહોંચ્યા ને બીજી ગાડીમાડે દરી લઈ છોકરાને દવાખાને પહોંચાડ્યો, અને એ સાંભળે થયો ત્યાંસુધી એનો પૂછપરછ કરતા રહ્યા. ન્યારે હોસ્પિટાલથી ખબર આવ્યા કે, છોકરાને કાંઈ વાઙ્યું નહતું તેથી એને ઘેર મોકલી દીધો છે, ત્યારે પંડિતજીના મુખ ઉપર પ્રસન્નતા ઉભરાણી. પંડિતજી ન્યારે ઉશ્કેરાયેલા ટોળા વચ્ચે ધુરયા ત્યારે અમારા મનમાં તો ખૂબ દહેશત હતી કે કોઈ દુર્ભલો દરી બેસશે, પણ પંડિતજી નીડર હોવાથી એવી કાંઈ ચિંતા કરતા નથી.

*

ચોરાચોરી હત્યાકાંડ પછી માળવિયાજી ગોરખપુર જીલ્લામાં મુસાફરી કરતા હતા. પડોત્તાથી મોટરમાં ગોરખપુર આવતા હતા. રાતનો વખત હતો. ને બધા ચાહેલા હતા. મોટરમાં બધા હાંધી ગયા. ડ્રાઇવરને પણ ઝોકું આવવા લાગ્યું. એટલામાં મોટરની આગળ જતી બળદગાડી રખાઈ. ડ્રાઇવરે મોટરને રોકવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ બળદગાડીને ધક્કો લાગ્યો ને મોટર ઝાડ સાથે અથડાઈને ટૂટી ગઈ. માળવિયાજીને પણ વાઙ્યું, છતાં તેમણે પોતાની ચિંતા પછી કરી. પંહેલાં તો બળદગાડીના બળદોની તપાસ કરી કે બળદને કાંઈ વાઙ્યું તો નથી ને? તે પછી પોતાને વાઙ્યું હતું તે જગ્યાએ પોતા બંધાવી એક ગાડીમાં બેસી પોતે ગયા.

*

પ્રેમખંસીનો પરમગાયક; જગવિખ્યાત શૃંગાર કાવ્યનો અજોડ નિર્માતા

મહાકવિ

જયદેવ

હું રૂ રૂ સિતિજ્ઞા પત્રિયાની પાંખો
ચમકી જોડી અને પંખેરુઓએ ગાન આરંભ્યા,
ત્યારે પુરુષ ભગી જીક્યો, 'અમિત સ્ત્રીના
દેહને આસાથે આપવા' એનાં અંગેપાંગને
એ પંખાણે રહી હતો. પ્રિયજનતા સ્પર્શથી
ભગેલી સ્ત્રી સુખદ તંકાનો આરવાદ લઈ
રહી હતી. સુધંકિરણો ચોરની જેમ ખંડમાં
પ્રવેશતાં હતાં.

મુતેલી મુંદરીની મુશ્કેલી કરી રહેલ પુરુષ-
ની નજર અચાનક પોતાના વક્ત્રચળ પર
ગઈ. એ વક્ત્રચળ પદાવતીના સ્તનમંડળ પર
અર્ચેલી ચંદનચિત્રાવલીઓની છાપથી સોમી
જીણું હતું.

કવિરાગના મુખમાંથી અચાનક કાવ્યપંક્તિ
સરી પડી:

"વક્ત્રચળોષરતટીપરિરંમલન—

"પદ્માના પયોધરના માઠ સ્પર્શથી..."

કાવ્યપંક્તિ આગળ વધતી અટકી ગઈ ને
તેમની નજર અનેક હાતથી રણાંગણમાં ધાપલ
થયેલ ચરા સૈનિકની જેમ શોભતા હેમવર્ણી
પયોધર પર ધંબી ગઈ.

પદ્મા ચોર નજરથી જયદેવને નિરખી રહી
હતી. એણે પોતાની ચિત્રાવલિની છાપથી
શોભતું જયદેવજીતું વક્ત્રચળ તોલ ધીરથી
કાવ્યની પંક્તિ પૂરી કરી :

વક્ત્રચળોષરતટીપરિરંમલન—

કાસીરુમુદિતમુરો મધુમૂદનત્વ ॥

(પદ્માના પયોધરને માઠ રીતે આલિંગન
કરવાથી, એના પયોધર પર રહેલ કેસરની છાપને
પોતાના વક્ત્રચળમાં મધુમૂદને ધારણ કરી છે.)

"પદ્મા, કરમાં લંછ હિરમાં પદ્માવતી
આ નિશાની છે. એ છાપથી હું રાધાપતિને
પામી જાઉં. એ બક્તિને—એ સૌન્દર્યબક્તિને
અગર—અમર બનાવીશ."

પદ્માના દેહ પર હાથ રમી રહી હતો.

“ પાગલ થઇ જશો ! ” પદ્માએ હસતાં-હસતાં કહ્યું.

“ દેવી, પાગલ થયા વિના કયી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે ? પોતાની મનોકામના પાછળ-પોતાની આદર્શસિદ્ધિ પાછળ પાગલ થનાર જ સિદ્ધિને વરી શકે છે.”

પદ્માવતી ધીરે ધીરે સ્વસ્થ થઇ પોતાનો શિથિલ કેશકલાપ સમારી રહી હતી. એનાં કામળ અંગ હજી છૂપું કળતર અનુભવી રહ્યાં હતાં.

“ આચારજી ! ”

દિવસ નીકળી આવ્યો હતો. બહાર કોઇ ખૂબ મારતું હતું.

“ કોણ છે ? ” પદ્માએ દાર અધુરકાં ઉઘાડી બહાર આવીને પૂછ્યું.

“ એ તો હું-રાધામુકુંદ. માતાજી, ગામ-લોકોનો સંદેશો લઇને આવ્યો છું.”

“ શા સંદેશો છે, રાધામુકુંદ ! આવને, બેસને બાઇ ! ” સિંદની કેશવાળી જેવા વિખરાયેલા વાળ સમારતા આચાર્ય જ્યારે બહાર આવ્યા. રાધામુકુંદની નજર આ જોડા પર ફરી રહી. એણે પોતાની જાત સાથે સમીક્ષા કરી. પારકાના સુખને નીરખી માનવસહજ વિમર્શ એ અનુભવી રહ્યો. આવાં રૂપ, આવી જુવાની, આવી રસિકતાથી ભરેલાં ધણિપણી-યાણી બે પોતે હોય તો-અત્યારે શું, અકા-ડિયે પણ ન જાગે. એને સવારમાં જ ચૌદમા રત્નનો આસ્વાદ આપીને ડાહી બનાવેલી પોતાની ગૃહલક્ષ્મીની દુઃખદ યાદ આવી.

રાધામુકુંદ સામેની સાદી પર બેઠો. એણે પોતાનું કથન ચર કરનાં કહ્યું : “ આચારજી, હવે રાત નાની થઇ-છે, ને દિવસ મોટો થતો ચાલ્યો છે. સરજ પણ ઉત્તર તરફ કળતો જાય છે. કાલે કુંભારો કહેતા હતા કે, હવે અમારા યગ જલદી પાકવા લાગ્યા છે. તો

મહારાજ, મંકરસંક્રાન્તિને દેટલા દિવસનો વિજય હશે ? ”

“ આંદ્રમાસ-પોષ આવી પહોંચ્યો છે. મંકરસંક્રાન્તિ આ આવી સમજો ! ”

“ આચારજી, ગામના ભક્તો ગંગા-સ્નાન માટે કાશી જવા તૈયાર જ છે, પણ પ્રથમ જેમ આપે સાથે પધારતા, સાથે સાથે પ્રવાસ ખેડતા, કીર્તન કરતા, ભજન કરતા, એમ આ વખતે પણ પધારશો, એમ સહુ ઇચ્છે છે.”

“ વારુ ! ” હા. બણી રહેલા આચાર્યના શબ્દોમાં ઉમળકો નહોતો.

“ તો મહારાજ, આપને અનુકૂલ શુભ તિથિ પ્રયાણ માટે નક્કી કરી આપો.”

રાધામુકુંદ જમાનાનો આધેશ હતો.

“ તિથિ...” જ્યારે વેદા ઉપર આગળા મૂકી કંઈક ગણી રહ્યા હતા, ત્યાં પદ્મા અંદરથી ઉતાવળી ધસી આવી. એના મુંદર ચહેરા પર લોભ હતો. એણે આવતાની સાથે કહ્યું :

“ રાધામુકુંદ, આ વખે કાશી નહીં જવાય. ખિલજી સરદારોનાં ધાર્મ જીલમ વર-સાથે છે. દમણાં જ સમાચાર છે, કે મગધનો એક પ્રસિદ્ધ બોદ્ધ મંડ, એના એકેએક સાધુની કલ કરીને, ખાળી નાખ્યો. એના જળ્પરદસ્ત પુસ્તકાલયના ગ્રંથોના નામ વાંચનાર પણ ત્યાં કોઇ ન બચ્યો. ને પુસ્તકોનું વાંચનાર કોઇ નથી, એ જોઇ એ પુસ્તકાલય પણ અગ્નિદેવને સ્વાધિન કર્યું. અત્યારે પ્રવાસ સડીસલામતીભર્યો નથી.”

“ તો માતાજી, શું ગંગારત્ન નહીં થાય ? આ ગામમાં પ્રતિવર્ષ ગંગારત્ન માટેની કાશીની યાત્રાએ જવાનું યત રાખનારા છે; એ તો માથું મૂકીને પણ જશે. ગંગારત્ન કંઈ અટકે ? આચારજીને ન આવડું હોય તો ભલે ન આવે. તમારા કહેવા પ્રમાણે રસ્તામાં બો તો ખરો ! ભલે તેઓ

અહીં રહે ને આશ્રમ જળવે. અમે તો જઈશું,
માતાજી. વધેના મત કંઈ અમર એમ તુરો ?”
રાધામુકુન્દના શબ્દોમાં જયદેવજીની સ્થિતિ પર
કટાક્ષ હતો.

“રાધામુકુન્દ, હું આવીશ.” જયદેવ વચ્ચે
બોલ્યા: “એવા હજારો ખિલજી સુલતાનો
આવે ને હજારો જન્ય, એથી કાંઈ ધર્મકાર્ય
જય ન રહે. ધર્મના કાર્યમાં ખપી જનારા
તો નિહળી જીતી ગયા.”

રસભરી રાતોનો કેદ પદ્માવતીના મગજ
પર પ્રસરેલો હતો. ભક્ત જેમ પોતાના મગ-
વાનને એક દાણ માટે પણ વિચરતા તૈયાર ન
હોય, તેવી એની સ્થિતિ હતી.

“ગંગાજી સ્વયં અહીં પધારે, તો પણ
જવાનું ?” પદ્માવતી બોલી ઊઠી.

જયદેવ આ વાક્યનો અર્થ કંઈ ન સમજ્યા.
રાધામુકુન્દે બોલ્યો: “વાહવાહ માતાજી, ધર
બેઠા ગંગા આવે તો પછી કોણ મૂર્ખ કાશીએ
જય ? પણ માતાજી, પેલી ઉક્તિ જેવું ન
કરતાં, કે મહરસંક્રાન્તિ આવે ને લોભે ગંગા-
સ્નાન કરવા આવે ત્યારે કહો દો કે ‘મન
ગંગા તો કયરોડમાં ગંગા !’ ઘેર જઈને
દાંકણીમાં પાણી લઈ હજારો મારી લો !”

જયદેવ ખડખડાટ હસી પડ્યા. પદ્માવતી
તો ગંભીરતાથી વાત કરી રહી હતી. એ
ઉશ્કેરાઈ મૂકી. એણે છાતી કુલાવો ગર્જના
કરતાં કહ્યું :

“રાધામુકુન્દ, મારા પર વિશ્વાસ રાખ,
મગવાન ગોવર્ધનધારી પર બરેસો. રાખ.
ગંગાજીની ધાર આ કેન્દુબિંદુ ગામને પાદર,
મહરસંક્રાન્તિને દિવસે, પ્રાતઃકાલે અજ્યા નહીને
આશ્રમને આરે આવી મળશે.”

“અને નહીં આવે તો . . .”

“પદ્માવતી પોતાનાં હાડ અહીં આજી
નાખશે.” પદ્માવતી જીવનમરણના સોદા કરી
રહી હતી. એને પ્રિયતમતા વિયોગ કરતાં

મૃત્યુનો આ સોદો સરતો લાગતો હતો.

“પણ માતાજી, આટલા ઊંડા કૂવામાં
હિતરવાની કંઈ જરૂર ? જતાં હોય એને કાશી
જવા દો. યશે એ ખરું.”

“રાધામુકુન્દ, હું મને માતા કહે છે. શું
માતાનું કર્તવ્ય નથી કે પોતાના પુત્રોની રક્ષા
કરવી ? કે પછી તમે ખાલી ઉપચારમાનવી
મને માતા માતા કહો છો ? જેઓ મને માતા
તરીકે સ્વીકારતા હોય તેઓને મારા તરફથી
કહી દેજે, કે આ વર્ષે ગંગાજી સ્વયં અહીં
પધારશે. કોઈ ગંગાસાગર ન જાય.”

“જય ગોવર્ધનધારી, જય-વૃંદાવનવિહારી,
માતાજી, હમણાં જ ગામખંચને એકઠું કરીને
કહી દઉં છું, કે કોઈ કાશી ન જાય. મહર-
સંક્રાન્તિને દિવસે ગંગાજી સ્વયં પાવન કરવા
અહીં સામે પગસે પધારશે.”

રાધામુકુન્દ નમસ્કાર કરી ચાલ્યો ગયો.

આચાર્ય જયદેવ આ અજળ સ્ત્રીને તીરખી
રહ્યા. વિરહી રાધાની ઉન્માદ દશા અત્યારે
પદ્માવતીમાં સાક્ષાત્ ધર્ષ રહી હતી. રાતે
રતિરાણી રૂપે વિરાગતી પડ્યા અત્યારે સતી-
ત્વની આભાથી અળાદળી રહી હતી. રૂપમાધુર્ય-
નો ભંડાર આજે કુર્ધર્ષે તેજેરાશિ ખની
ગયો હતો.

“પડ્યા, કંઈ વિચાર, કંઈ પરામર્શ !
રણધેલા રણપૂતોની જેમ વાતવાતમાં પ્રતિજ્ઞા
ને પ્રજ્વળ !”

“પેલી તો બની છું. દીવાનીની વાતોમાં
હજારણ કયાંથી હોય ? વિચાર કરી લીધો,
વહાવા ! આજ કાં તો પદ્માનું પ્રજ્વળ રહે છે,
કાં જયદેવની ભક્તિ લાગે છે.”

“પણ એમ કાંઈ ગંગાજી અહીં આવે ?”

“જીવનમર જેને દાર તમે અકાલેક
જમાવ્યો, એ એકવાર તમારે દાર ન આવે ?
સ્વામીની સાથે સેવકનો કંઈ પણ સંબંધ દાવો
નહીં ? ભક્તને ઘેર હાથવાસીદું કરતાં ન

શરમાનાર પ્રભુ તમારી આટલી લાજ નહીં રાખે ?”

“ પદ્મા, આપણી થોડી તકલીફ ખાતર...”

“ તકલીફને ખાતર નહીં; જયદેવ ને પદ્માએ જ્યાં શુદ્ધ દાંપત્યના પ્રથમ પાઠ બણ્યા, સૌન્દર્યભક્તિના શ્રીમણેશ ક્યાં, એ જૂમિને પવિત્ર કરવા અર્થે જ. માई દીવાનું દિલ સાક્ષી આપી રહ્યું છે કે, મા જગદંબા, જેમ ગણિયને જન્મ આપવા રાજના અંતરપુરમાં કોડબરી નારી બની પધાપો હતો એમ અહીં મારા અંતરપુરમાં જરૂર પતિતપાવની માતા બનીને પધારશે. આ આશ્રમ તીર્થ બની જશે. જયદેવની ભક્તિ ને પદ્માનો ગાર અજર-અમર બની જશે. આ જૂમિ પરથી જન્મતને શુદ્ધ સૌન્દર્યપૂર્ણનો, અભિન્ન દાંપત્યનો, ભગવત્કૃપાનો ત્રિકાલ સંદેશ સાંપડશે. મેં તો આજથી અન્ન-પાણી મૂક્યાં. મંગાણુ સ્વયં વચન આપશે એ પછી જ હવે જોજન થશે.”

વાતવાતમાં હીલી પદ્માએ ગોવર્ધનધારીના મંદિરમાં, રનાનાદિથી શુદ્ધ થઇ, કેશની જટા બાંધી, વસ્ત્ર પહેરી, હાથમાં વીણા ને માળા લઇ આસન જમાવ્યું. હિમાચળની અડગતાથી એનું મસ્તક ઊંચું હતું. સંકરને સાધવા તપશ્ચર્યા કરી રહેલા ગૌરી જેટલી મરિમા એના અર્ધકુંસુમિત ઓષ્ઠ પર હતી.

“ પદ્મા, તું સ્ત્રી નહીં, સરસ્વતીનો અવતાર છે. તને રાધાના ઉપાસક જયદેવના નમસ્કાર છે. સ્વર્ગની સુધા ને દેવેના આશીર્વાદ તને પ્રાપ્ત હો !”

જયદેવના નેત્રોમાં હર્ષનાં આંસુ હતાં. હૃદયમાં જાગેલા આત્મમંથનની રેખાઓ મુખ પર જગતી નતી હતી. અચાનક ગંભીર મુખમુદ્રા વળેલી બની ગઇ. એ ધીરેથી જોગણ વખ્યા. પદ્માવતીની જન્મણી આજુ ઝિમા રત્ની હાથ જોડ્યા:

“ ભગવન્, પદ્મા નહીં તો જયદેવ નહીં.

જે સૌન્દર્યે મને સંસારમાંથી સ્વર્ગ તરફ લઇ લીધો, જે સૌન્દર્યે મને કામજેતા બનાવ્યો, એનો ત્યાગ અર્થાત્ માई થયું. આજ ભક્તની લાજ રાખવા ફરીથી તૈયાર થવું. હે માતા મંગા, અમારા અંતરનો પુકાર સાંભળજે ! અમારી પવિત્રતાનો સ્વીકાર કરજે. તારે ચરણે દેહ, મન ને આત્માની બેટ ધરીએ છીએ. પરમશક્તિની યાત્રા એટલે જ પરમ પ્રેમ !”

આચાર્ય જમદેવે પદ્માસન વાળ્યું, પોતાની પોથી ઉભેળા, ને ગંગાસ્તુતિ આરંભી. મેઘ-જર્જરા જેવા એમના સ્વરથી આશ્રમ યુગ્મ ઊઠ્યો.

એક પછી એક પંક્તિ સર્જાતી ચાલી. પદ્માવતીની વીણાએ મંગાર શરૂ કર્યો. શિશિરનો ઠંડો દિવસ છતાં બન્નેનાં કપોલપ્રદેશ પરથી પ્રસ્વેદનાં મોક્તિક ઝરવા લાગ્યાં. અરે, અંતરની ઉષ્માને વનવગડાનો વાયુ શું છુટાવવાનો હતો !

પ્રહર પર પ્રહર વીતતા આત્મા. ન અન્ન ન પાણી. કલાપી પશુ દીન વદન કરી પદ્મા પાસે ખડો છે. રુકમા પશુ પોતાની પ્રિય સખીનો હાથ પીઠ પર ક્યો વજર ચારોપાણી લેતી નથી. આશ્રમવાસીઓ પશુ મોંમાં તૃણ-લઇ દેવને વિનવી રહ્યા છે.

ગામમાં આ સમાચાર વાયુવેગે પ્રસરી ગયા. મહુ ભોગનેવેલ લઇ દર્શનાર્થે આવી પહોંચ્યાં. આશ્રમમાં બીડ જામી પડી. કેટલાય પદ્માસન વાળાને એસી ગયા છે. તીર્થજૂમિ-જેવા રંગ જામી ગયો છે. ઉત્સવ જેવા ઉલ્લાસ પ્રસરી ગયો છે.

પશુ જયદેવજીનું સ્વરગાન ને પદ્માવતીની વીણામાધુરી અવિરત અખંડ ચાલુ છે. મંગા-સ્તુતિની પદાવલિ રચાયે જાય છે.

જન્મતા મદાન જાદુગર સૂર્યનારાયણે પોતાની કળા સકેલી લીધી, નિશાનાય ચંદ્રે આશ્રમને રૂપેરી રંગે રસી લીધો; પશુ સ્વરગાન ને વાણીમાધુરી અવિરત ચાલુ હતાં

આચાર્ય જયદેવનો ઘોષ હવે ઉમ ખનતો જતો હતો. મંદિરનો નાનો શો ધુમ્મસ જાણે ચરચરી રહ્યો હતો.

પણ મગવાન ગોવર્ધનધારી સાંત હતા. મૈયા મંગા અદસ્ત જ હતાં.

બીજો દિવસ ને બીજી રાત આ રીતે જ વીતી ગયાં. આચાર્ય જયદેવનો સ્વરધોષ અન્તિમ સીમા પર હતો. પદ્માવતીની આંગળીઓ જાણે જીવનની છેલ્લી ઉંઝા આણીને વીણ્યા પર નૃત્ય કરી રહી હતી.

ત્રીજા દિવસના પ્રભાતને હવે થોડી ક્ષણો બાકી હતી, ને એકએક વીણાના તાર તૂટ્યા. પદ્મા જોવાન બની એના પર ઢળી પડી. વીણાના તોરના ઝંકોરની સાથે આચાર્યજીનું ગાન થંભી ગયું. એ પણ નિશ્ચેતન બની પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા.

એમના છેલ્લા શબ્દો હવામાં રણુરણાટ કરતા લીન થઈ ગયા. નિશ્ચયરં પંખીઓ પણ આજ અમીલીત હતાં. શિશિરના આશરના નાનાં તારલિયા પણ જાણે દયામણે મોંએ અદસ્ત થતા હતા.

પરોઢનાં પંખેરું અગ્યાં, લારે જયદેવજીએ પોતાનાં વિશાળ કમળસોયન ઉપાડ્યાં. એમના મુખ પર સ્મિત હતું. પાસે જ જોવાન પડેલી પદ્માને એમણે ટંકોળી.

“ પદ્મા, સાવધ થા. સ્વયં માતા ગંગાજીએ સ્વપ્નામાં આવીને મને કહ્યું: “ ભક્ત, તમારી પ્રેમભક્તિ પર પ્રસન્ન છું. તમારું દાંપલ્ય અભિન્ન રહો. મહારસકાંતિને દિવસે મારી એક ધાર અજ્ઞામાં આવશે.”

“ મેં કહ્યું: ‘ માતાજી, પ્રસન્ન થયાં હો

• આજે પણ કેંદુલિ આમમાં મહારસકાંતિને દિવસે જયદેવજીના સમાધિસ્થાન પર મેળો કરાય છે, જેમાં સાઠવી સીત્તર દબર વેળણે એકવ પદ સમાધિની આસપાસ બબ્બન-ઢીવન કરે છે. એવી માન્યતા છે, કે આ દિવસે ગંગાજીની એક ધાર અજ્ઞા નદીમાં આવે છે.

કાણુ બોલાવે ?

કાણુ બોલાવે, કાણુ બોલાવે,
કાણુ બોલાવે રે;
હરના દેશ મને સખી, આજ
કાણુ બોલાવે રે.

વતન કેરાં સાદ સુણાયાં,
ઘેર બોલાવે રે;
હાં ઘેર બોલાવે રે,
મને આજ બોલાવે રે.

વિદાય ટાણે માતાની આંખના
આંસુ બોલાવે રે;
હાં આંસુ બોલાવે રે;
મને આજ બોલાવે રે.

હરે બાળી પડી જનડી રે,
એતું બહાલ બોલાવે રે;
હાં બહાલ બોલાવે રે;
મને આજ બોલાવે રે.

બાપુજી કેરી મૂંગી વાણીને
સાદ સૂણાયો રે;
હાં સાદ સૂણાયો રે;
મને આજ બોલાવે રે.

વતન કેરા વન સરોવર
સાવ સુનાં પડ્યાં રે,
હાં બધા સુનાં પડ્યાં રે;
મને બધાં બોલાવે રે.

દિનકર બી. ત્રિવેદી

તો આ આશ્રમને તીરે સદાકાળ આવવાનું સ્વીકારો ! આ ભૂમિને ત્રણ કાળને માટે અમર બનાવો.' "તથાસ્તુ." કહીને મા અંતર્ધાન થયાં. પદ્મા, આપણી સૌંદર્યભક્તિને માતા ગંગાએ માન્ય કરી."

પદ્માવતીએ ધીરે ધીરે નેત્ર ખોલ્યાં. બકતોમાં આનંદ પ્રસરી રહ્યો. ગંગાજી આવે કે નહીં, પણ પોતાના આશ્રમનાં મહાન રત્નો બચી ગયાનો સહુને હૈયે હર્ષ હતો.

ગામમાં આ હર્ષ પોતાનું સ્થાન જમાવ્યું. પણ કેટલાક ચુસ્ત બકતોને લાગ્યું કે આવાં સ્વપ્ન પર ભરોસો રાખી મતપાલનનો આગ્રહ રાખવો ઠીક નથી. સપનાં કંઈ સદા સાચાં હોતાં નથી. એમ કંઈ ગંગાજી એક ધણી-ધણિયાણીનો વિરહ ન થાય તે માટે ચાલી ન તીકે ! મત જળવહું હોય તો કાશી જવું જ નેમ છે. તેઓએ પોતાના વિચાર ગામલોકને જણાવ્યા, ને કહ્યું :

"ભાઈઓ, સ્વપ્નામાં ધણી વાર મને સોનાના ચરુ જડયા એવો ભાસ થયો છે. પણ જગ્યા પછી એક કાણી માટલી ય મળી નથી. મત પાળવું તો અસિની ધારા જેમ પાળવું. એમાં બહાનાં ન ચાલે. કાશીના રસ્તા પર જોખમ હશે, પણ નિષ્કિંચિત વ્રાહ્મણોને કંઈ જોખમ નથી. ઝેરી સાપ પણ પગ નીચે દબાયા વિના કરડતો નથી, તો શું ખિચજી ને શું ધવનો ! અને કદાચ, ધર્મનું પાત્રન કરતાં મૃત્યુ આવ્યું તો વિવાદથી શું શું ? કેમ વૃંદાવનદાસજી !"

વૃંદાવનદાસની દષ્ટિ જયદેવજીનાં આ નવાં, સદ્ધર્મિણી પ્રત્યે સદાનુમતિ ભરી નહોતી. પદ્માવતીનાં નખરાં ને આચારજીની ઘેઘેલા માટે તેમનો સારો મન નહોતો.

'મયુરાપ્રસાદજી, તમારી વાતમાં મારી પૂરેપૂરી અનુમતિ છે. હું તો જવાનો જ છું. આચારજી માટે બન્ને ગંગા અર્ધા આવે. નવાં

વહુ છે, ખીજ વારનાં છે, રંગીલાં છે, રસનાં જાણુકાર છે. અને ભાઈ મારા, મતુ પણ કેવી છે ? તમે સહુ જાણો જ છો." વૃંદાવનદાસ દાઢમાં હસી રહ્યો હતો.

"પ્રતિ વર્ષ જતો સંધ આ વર્ષે પણ જશે. થોડો ગંગામૈયાની જો !"

ને ગામમાં તડામાર તૈયારીઓ ચાલવા લાગી. મંગાજળ ભરી લાવવા કાવડો સજ્જ થવા લાગી, છતાં કેટલોક વર્ગ એવો હતો જે આચારજીમાં અચળ શ્રદ્ધા ધરાવતો હતો. એ વર્ગે તો શાન્ત રહ્યો.

પ્રયાણનું મુદ્દત આવ્યું એટલે સહુ શુભ શુક્રને રવાના થયા. જતાં પહેલાં રિયાજ મુજબ આચારજીનાં દર્શન મળ્યા.

આચારજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું :
"ભાઈઓ, જેને શ્રદ્ધા ન હોય તે ખુશીથી જઈ શકે છે.. મને તો ભગવાન ગોવર્ધનધારી અને ગંગામૈયા પર ભરોસો છે, ભરોસો રાખનારને ભગવાન કદી ભૂખ્યો રાખતો નથી."

"બહુ, બાપ્પુ આચારજી, પણ આ તો બેઠા રહેવા કરતાં ચાલતા-ફરતા બધાં લો, જ્યજ્ય, નમરતે." જનારાઓને વિવાદ કરવો પાલવે તેવો નહોતો, એટલે એમણે બીનું સંકેત્યું.

"નમરતે બાપ. આયોમાં પરપર પ્રેમ વધે, એ માટે આ પર્વની યોજના થયેલી છે. એ પર્વ નિમિત્તે તમારો પ્રેમ ઓછો થાય તે હું ઇચ્છતો નથી. તમારું સ્નાન નિર્વિઘ્ન હો. બાકી ભરોસા વિના ભવસાગર નદી તરાય. નગરાની નાવ મંથરિયે ઝોલાં ખાશે. પ્રભુને પામ્યા માટે તો પ્રહલાદના જેવી આંતરશ્રદ્ધા બેધેશે. જાઓ, શિવાલુ તે સન્નુ પંચાનઃ !"

ઠાઠીસ્નાનનો સંધ વિદાય થયો, ઉદાસ-બર્ષો દિવસો ને સૌન્દર્યભરી રાત્રિઓ વ્યતીત થતી ચાલી. મકર નામની નદાવ રાશિમાં સૂર્યપ્રવેશનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. સંક્રાંતનો છેલ્લો દિવસ આવી પહોંચ્યો. ગામની સૌભાગ્ય-

વંતી ઓઝાએ સારાં વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરી, સોભાવ્યની ચીત્તેનો હિપભોગ કયો. પ્રગ્વરના રસમાં તલ નાખી મિથાન્ન બનાવ્યું. દર વર્ષે તો ગામમાંથી ધણા પુરોગે ગંગાસાગરના સ્નાન માટે જતા, પણ આ વર્ષે ધણા ઘેર રહ્યા હતા, એટલે જિતસવની પૂર્વ તૈયારીઓ આનંદ-ભેર થવા લાગી.

હેલી રાત પણ ગળી ગઈ, ને સિતિજ પર પેરાઈની ઝંખી પ્રમા ચમકી ઊઠી. જયદેવ અને પદાવતી અર્ધરાતથી ચરીરશુદ્ધિ કરી, પવિત્ર વસ્ત્રો ધારણ કરી, મુઝધી પુણ્યોની અંજલિ રમી અગ્નિના તટ પર આવેલી એક ઊંચી ભેખડ પર ઊભાં હતાં.

સમય વીતતો ચાલ્યો. સરહું આકાશ સ્વચ્છ હતું. ગામલોક વહેલી સવારથી ઠંડીમાં પ્રગ્વરું આવીને જન્મા થયું હતું. શ્રદ્ધા ને શંકાની મિશ્ર લાગણીઓનો મહાસાગર ઊમટ્યો હતો. સંકેતો આગુર નયન મીટ માંડીને બેઠાં હતાં.

સ્નાન કરવાનો સમય પણ થઈ જવા ચાલ્યો, ને હજી ગંગાજી કેમ ન આવ્યાં! માનવમેદનીમાં મૂળમણ્ડ શરૂ થયો. નિરાશાની છાયા સર્વત્ર પ્રસરી વળી : પણ પેલાં રાકે સમાં તેજસ્વી દંપતીના ચહેરા પર જરાય અશ્રદ્ધા નહોતી.

શ્રદ્ધાની કવચથી સજ્જ થયેલ યોદ્ધાઓએ ક્યે દિવસે પરાભવ અનુભવ્યો છે કે આજ અનુભવે ! એનાં તીર સદા લશ્વેધી હોય છે.

અચાનક હવાનો સ્પર્શ ઝપાટો સદુનાં ગાગ્રેને કંપાવતો આ બાગુથી પેલી બાગુ નીકળી ગયો. ને ઇશાન કોણમાં ઝંઝાવાત શરૂ થયો. નાની એવી વાદળી ઝડપથી સરી આવતી દેખાઈ.

અશ્રદ્ધાના અંધકાર અટવાઈ ગયેલાં દેવામાં કષ્ટ પ્રકાશનો સંચાર થયો, નેત્રારોકે હવેથી ઝગમગ ઊઠ્યાં. પણ હજી તો આકાશમાં વાદળી જ હતી. આવી વાદળીઓ તો ધણીવાર આવતી; આવતી ને જતી.

ધીરે ધીરે વાદળી જંમતી ચાલી. અરે, આ તો જડાશુદ્ધવાળી ચંદ્રમૌલીશ્વર મહાદેવની મેધપ્રતિમા ! નીલકંઠેશ્વરની પ્રતિમા ધીરે ધીરે ગાઢ બનતી ચાલી. અચાનક વીજળાનો સળ-વળાટ થયો ને ધરણી ધણેણી ઊંડે એવી મેધમર્જના સંભળાણી.

આચાર્યજીએ ઉચ્ચ સ્વરે સ્તોત્રમાન આરં-ભ્યું. પદાવતીએ વીણાના ઝંકાર શરૂ કર્યો. કલાપીએ દટ્ટકાર કર્યો. રુકમાએ ભાંભરડા દીધા.

આકાશ ખીજ વાર ગાન્યું. વીજળાએ આભ-પૃથ્વીનાં આવારણાં લીધાં. હવા ઝાડપાનને કંપાવી રહી. પક્ષીઓએ સ્વાગત ગાન આરંભ્યાં.

હી શ્રવણગોચર ન થયેલી એક મર્જના આકાશ ભેદી રહી : મેધનો અવતાર ધરીને વાદળને દેહે આવેલા ભગવાનધુર્જટિની જટાની એક રખા નીચે જિતરી. ખળખળ કરતો પાણીનો પ્રવાહ વહી નીકળ્યો.

મહિષર કૌવનાગ પૃથ્વીની પરકમાએ નીકળ્યા હોય તેમ, પાણીની ધારા આશ્રમ તરફ ધસી આવતી દેખાઈ. ભક્તજનોએ જય-જયકાર ઉચ્ચાર્યો. જયદેવ અને પદાવતીનાં ગાન ચાલુ હતાં, બંનેનાં મુંદર સોયનોમાંથી હર્ષનાં આંસુ ટપકતાં હતાં.

સિતિજ પર ઊગતો સૂર્યનો લાલ ગોળો પણ આ પવિત્ર દરય દેખી પાવન થવા લાગ્યો વરંબી ગયો. અગ્નિના નદનાં પાણી ગંગાસાગરનાં સખીપણને માટે વાંભવાંભ ઊઠળનાં હતાં.

મંદિરમાં ધંટારવ થયો. રાંખ કુંઠાયા. થીકળ, કુંકેનાં સ્વાગત થયાં ને અગ્નિના નદ સાથે ગંગાસાગરનો સંગમ થયો.

જયદેવજી સ્તોત્રગાન સાથે સ્નાન માટે ચાલ્યા : પાછળ પદાવતી ને ભક્તજનો આવ્યાં.

પૂન થઈ, આરતી થઈ, નેવેદ અપાયાં, ગંગામોહન્ય ગવાયાં. ગંગાની પીથપધારામાં એ દહાડો સ્નાન કરી સદું પવિત્ર બન્યાં. *

લેખકની તાત્કાલિક પ્રગટ થનાર કૃતિ અરે પ્રેમસંકિત રસથી તારાણ નવી નવલકથા પ્રેમ ભાવ હરિ જયદેવજી એક પ્રકરણ.

નવી સુંદાયેલી પ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના

સ્ત્રી-સભ્યો.

સંપાદક

શ્રી. ઈન્દ્રવદન લલાભાઈ લેખડીઆ

*

આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં પ્રિટ-
નમાં પહેલ વહેલી જ એક સ્ત્રીએ પાર્લામેન્ટના
સભ્ય તરીકે આંમસભામાં પ્રવેશ કર્યો; એનું
નામ વાઇકાઉન્ટેસ એસ્ટર. આ બાઇને લોડ
બાલફર અને લોઇડ બ્યોર્ન જેવાઓએ ટેકા
આપેલા; એ યાદગાર વર્ષો પછી તો સ્ત્રીઓએ
પોતાના અધિકાર માટે જુએશ ઉઠાવીને પોતાના
અધિકારો ધણા મેળવ્યા છે. આ છેલ્લી
સુંદણી વખતે ૮૭ સ્ત્રીઓએ સભ્ય તરીકે
ઉમેદવારી તોંધાવેલી.

આ વખતની સુંદણી અનેક દૃષ્ટિએ
ઐતિહાસિક નીવડી એમ કહી શકાય. નિવૃત્ત
થયેલી છેલ્લી પાર્લામેન્ટમાં માત્ર ચૌદ સ્ત્રી-
સભ્યો હતી, બ્યારે આ નવી સુંદણીમાં
ચોવીસ સ્ત્રીસભ્યો સુંદાઇ છે. નિવૃત્ત થયેલ
પાર્લામેન્ટમાં ચૌદ સ્ત્રી-સભ્યોમાંથી આઠ
સભ્યો ટોરી પક્ષની હતી. તેમણે પણ ઉમેદ-
વારી કરેલી. તેમાંથી બે સભ્યો:-લેડી એસ્ટર
અને મીસીસ બેટ્ટીસ રાઇટ નિવૃત્ત થયાં.
બીજા પાંચ સ્ત્રીઓ હારી ગઈ. માત્ર
જૂની બેઠકમાંથી એકલાં હેબેલ હેમ્પરોડ
પરમણુવાળાં લેડી ડેવીડસન આ નવી સુંદ-
ણીમાં પોતાનું સ્થાન મેળવી શક્યાં છે.

નવા સુંદાયેલ ૨૪ બેઠકોમાં ૨૧ સેસ્યા-
લીસ્ટ છે. લેડી ડેવીડસન એકલાં કોન્ઝર્વેટીવ
છે, ને લેડી મેગન લોઇડ બ્યોર્ન એકલાં લીબરલ
પક્ષનાં છે. ૨૪ મા બેઠક મીસ રેથબોનની
વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી સભ્ય તરીકેની બેઠકાત
હમણાં જ થઇ છે.

જૂના સભ્યોમાંથી મીસીસ એગ્નસ હાર્ડી
(મજુરપક્ષ) નિવૃત્ત થયાં. બીજા મજુર
સભ્યોને પણ પોતાની બેઠક બળવી. રાખવા
ખૂબ મહેતત કરવી પડી છે. અને લેડી લોઇડ
બ્યોર્ન પોતાના ' વિનિત ' પક્ષને વળગી
રહી મહા મુશીબતે પોતાનું સ્થાન અણુનમ
બળવીને સુંદાઇ આવ્યાં છે.

આ બધામાં ખૂબ સફળતા પૂર્વક સુંદાઇ
આવેલાં મીસ એલન વિલ્કિન્સનને ગણી
શકાય. તે જેરો વિભાગમાંથી ૧૧૦૦૭ મત
મેળવીને સફળતા પામી છે.

હિંદના પ્રશ્નોએ એને જે રસ રહ્યો છે
તેની પ્રતીતિ એણે અંધાર અગાઉ આપેલી
પાર્ટી સમયે પણ હિંદ પ્રત્યેની પોતાની દિલ-
સોઝી એણે દર્શાવી આપી હતી. એણે પોતાની
બતને સદા લોકસમુદાયની સાથે રાખેલ છે,
એમનાથી અલગ અથવા કૃત્ર્ય રહેવાનો કદી
પ્રયત્ન નથી કર્યો, અને એ જ એની સફળતાની
ચાવી છે. એકદિલી પૂર્વક એ લોખા સાથે
હળેબળે છે, એમની આવશ્યકતાઓ અને
આકાંક્ષાઓ બંને સારી રીઝે બજે છે, અને
એમના પ્રશ્નો એમની જ બાપામાં મર્યાદા છે.

મચિરેસ્ટરના એક સામાન્ય ઘરમાં મીસ
એલનનો જન્મ થયેલો. ડોકરોઓની ડેગવણીની
તો શું, પણ ભરણુપોષણની યે સદા ચિંતા
રહેતી આવે એવું કુટુંબ હતું. પરંતુ એલન
નાનપણથી જ ખૂબ ચમરાક હતી. ૧૪વર્ષની વયે
તો તેણે ડાચિન અને હક્કેલે વાંચી નાખેલા.
પાછળથી મચિરેસ્ટર યુનિવર્સિટીમાંથી ગ્રેજ્યુ-
એટ થઇને તેણે શિક્ષકનો વ્યવસાય સંભા-
ળ્યો. શિક્ષણને એ સદા વ્યવહાર અને સુયોજિત
બનાવવા મથતી રહેલ છે.

એલનની સધળી કારકીર્દિ બહેર નજરે
અને બહેર દિતમાં જ વીતેલી હોઇને પ્રભને
તેના બદલ લાગણી બિપને એ સ્વાભાવિક
છે. ઇ. સ. ૧૯૨૪ માં એ પાર્લામેન્ટમાં
સુંદાઈ આવી. અને સ્ત્રીઓ માટે પાર્લામેન્ટના

દરવાજા ખુલ્લા મૂકાયા પછીની એ ચોથી સ્ત્રી સલાસદ બની. આ પ્રમાણે વેપારીઓ સામે લોકોને રક્ષણ આપવા માટે પાલમેન્ટમાં એણે પસાર કરાવેલું 'હાયર પર્ફેક્ટ બિલ' એ તેની શુદ્ધિ, કાપકુશળતા તથા સહનશક્તિનો પુરાવો છે. ઇ.સ. ૧૯૩૫ માં એ જેરો વિભાગ તરફથી ચુંટાઈ હતી. દામદાર પક્ષની નેશનલ દારોખારીની મેમ્બર અને ૧૯૪૪થી ચેરમેન છે.

એલનના રાજકીય જીવનના વિવિધ પ્રસંગોમાં જેરો-એન-ટાઇનની તેની કૃત્ય અવિરમરણીય છે. એના પોતાના મતવિસ્તારમાં બેકારી અને ગરીબીનું જોર વધી ગયું હતું અને જેરોમાંની વહાણો બાંધવાની ગોદીઓ તથા અન્ય ઉદ્યોગો પોતાના સ્વાર્થ ખાતર ખીન્ને ખસેડીને બ્રિટિશ મૂડીવાદીઓ એ પ્રદેશને બ્રેકાલ બનાવવા ઇટિબદ્ધ બન્યા હતા ત્યારે ત્યાંના શ્રમજીવીઓના પક્ષમાં એ ખડી રહી. એક સવારે હાપીઓમાં એ સમાચાર ગળકી બેઠ્યા કે, રોજ મેળવવા માટે સરકારને સમજાવવાના ઉદ્દેશે જેરોના ત્રણસો બેકારોએ લંડન બહી કૂચ આદરી છે અને મિસ એલન એ કૂચને બોખર છે.

એલને એ ત્રણસો બેકારો સાથે બસો માર્કેટની અનેક મુશ્કેલીઓ ભરી કૂચ આદરી, એટલું જ નહિ, પણ એમનાં શિસ્ત તથા ધૈર્ય દેશવી રાખ્યાં. કૂચ દરમ્યાન રસ્તે આવતા એકે એક શહેર ને દરખામાં એણે બાપણે આપ્યે રાખેલાં. એ બાપણેને પરિણામે આ કૂચને લખતાં સમાચારોનાં શીર્ષકો વર્તમાનપત્રોમાં વધુ ને વધુ મોટાં બનતાં ગયાં. લંડન માં હાઉડપાર્કમાં રેલી ગોઠવાયા પછી ૧૦ ડાહનિંગ રટીટની મુલાકાત લેવાઈ અને એલન ઉપર વિનયી ચર્ચ. જેરોનાં ઓલોમિક મથકો હતાં ત્યાં ને ત્યાં જ ચાલુ કરવાનું સરકારી દરમાન છૂટ્યું.

આવું મનોબળ ધરાવતી એલને વધે થયાં

કે. એલન વીક્કીન્સન

દિંદની દિમાયત કયે રાખી છે. છત્રીઆ લીમના જે પ્રતિનિધિમંડળે દિંદની મુલાકાત લીધેલી એમાંની એક એ હતી. દિંદભરનેા પ્રવાસ બેડીને એ પ્રતિનિધિમંડળે જે વિસ્તૃત અને માદિતીપૂર્ણ અહેવાલ તૈયાર કર્યો છે તે છઠ્ઠેડ તેમજ દિંદ બન્નેની આંખો ખોલી દે તેમ છે. છઠ્ઠેડમાં એ અહેવાલ વેચાય છે; પરંતુ દિંદમાં તેના વેચાણ પર પ્રતિબંધ છે.

શિટનના નવા પ્રધાનમંડળમાં એલનને શિક્ષણમંત્રીનું સ્થાન મળ્યું છે. છઠ્ઠેડ પરની બોમ્બવર્ષો દરમિયાન ગુલસલામતી ખાતાનું મંત્રીપદ તેને સોંપવામાં આવેલું અને સાનશાન્સિરકો ગએલા બ્રિટિશ પ્રતિનિધિમંડળમાં પણ તે ચૂંટાએલી. શિક્ષણ સાથે જનનનાં વર્તમાન વહેણોથી પણ સુપરિચિત હોયને બ્રિટિશ પ્રજાની શૈક્ષણિક નવચંચાની યોગ્ય જ જવાબદારી અને સોંપવામાં આવી છે. 'Five feet of fighting femininity'

તરીકે ઓળખાતી એલન જગતના સમસ્ત સ્ત્રીવર્ગને શુદ્ધિ, ધૃતિ તથા કાર્યસામર્થ્ય વડે પ્રેરણારૂપ બની રહેલ છે.

(૨) મીસીસ હ્યુસી મીડલટન—એ કામદારપક્ષનાં છે અને ૪૬૭૯ મતે ૧૪ીમથ સટન વિભાગ તરફથી ચુંટાઈ આવ્યાં છે. મચુરપક્ષનું દેટલાય વર્ષો સુધી મંત્રીપદ સંભાળનાર જીમ મીડલટનનાં આ પત્ની ટોરી પક્ષ સામે એક સમરપ્રારૂપ સાથીત થયાં છે. સર્વ ટોરી સભ્યોને ફગાવી વિજય મેળવ્યો છે. સમરસેટમાં જન્મેલી હ્યુસી ક્રીસ્ટલ વિશ્વ-વિદ્યાલયના બનાવ પછી બહુ જ દૂરી છે. ૧૯૩૬થી તેણે સટન વિભાગપર પ્રથમ દુમથો કરેલો. આ સ્ત્રી-સભ્ય એક છટાદાર વક્તા, આજીવન સંગ્રામખેર, અને લડાયક ખગીર ધરાવે છે. સમાજવાદની નૈતિક આજીવના તેઓ ખાસ હીમાયતી છે.

(૩) લેડી મેગન લોર્ડ્સ જ્યોર્જ એ બૂના જોગી છે. નવી ચૂંટણીમાં તેઓ એન્જલસી વિભાગ તરફથી (લીબરલ) ૧૦૮૧ મત મેળવીને ચુંટાયાં છે.

(૪) ડા. એડીથ સમરસ્કિલ સોસયલ મેડીકલ એસોસીએસનના વાર્ષિક પ્રેસીડેન્ટ છે અને કુલકામ વિભાગ તરફથી ૩૫૨૧ મતે ચુંટાઈ આવ્યાં છે.

(૫) મીસીસ જેની એડમ્સ બેકસલી વિભાગ તરફથી ૧૧૭૬૩ મત મેળવીને ચુંટાયાં છે. ગયે વખતે તેઓ ગ્રાંટહેડ તરફથી ચુંટાઈ આવ્યાં હતાં. આ બંને કામદાર પક્ષના અને નિરૂત્ત થયેલ પાર્લામેન્ટના સભ્ય હતાં. નવી ચૂંટણીમાં પણ રસાકસી હોવા છતાં તેઓ ચુંટાઈ આવ્યાં છે.

(૬) મીસ જેની લી હર્ડે મીસીસ એન્થુરીન બેવન કેનોક વિભાગમાંથી ૧૯૬૩૪ મત મેળવીને ચુંટાયાં છે. તેઓ લાલના આ-રોગ્યમંત્રી અને પાર્લામેન્ટના જલ્દ વક્તા અને

ચર્ચીલના કાયમી ટીકાકાર મી. એન્થુરીન બેવનનાં પત્ની થાય. ગઈ પાર્લામેન્ટમાં પણ તેઓ સભ્ય હતાં. એક પત્રકાર તરીકે અને પાર્લામેન્ટના સભ્ય તરીકે વધુ પડતા ક્રાંતિકારી વિચારો તથા જલ્દ દીમાગને લીધે પોતાના પતિની પેડે તે પણ મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગઈ હતી. એક ખાણીઆની પુત્રી જેની ૨૪ વર્ષની ઉંમરે પાર્લામેન્ટની સભ્ય બની હતી. તે એડીનબરો વિશ્વવિદ્યાલયની એમ. એ. એલ એલ. બી.ની ડીગ્રી ધરાવે છે. આ કાળી બમર-વાળી, આકર્ષક અને બીલકુલ નીડર સ્ત્રી ક્રીટીસ પાર્લામેન્ટની બંધારણીય ચર્ચાઓમાં નોડરતાપૂર્વક રસ લે છે.

(૭) મીસ એલન બેકન એ લીડઝ વિભાગ તરફથી ૮૪૬૪ મત મેળવીને આવ્યાં છે. યોકસ પરગણામાં આવેલ નોટનન્ટનની આ હસમુખી શિક્ષિકા ઉંમરમાં સદુથી નાની છે. મીસ વરસતી ઉંમરે હમણાં જ તેણે કામદાર પક્ષની રાષ્ટ્રીય કારોબારીમાં બેઠક મેળવી. કોલસાની ખાણના એક મુકાદમની પુત્રી બેકન એક અસરકારક વક્તા છે. માત્ર સોળ વર્ષની હતી ત્યારે તેણે સમાજવાદી પક્ષમાં પોતાનું રયાન જમાવ્યું હતું. નાની ઉંમર હોવા છતાં તેણે મેળવેલ રાજકીય અનુભવ પ્રસંશા-પાત્ર છે. દરીઆપારના દેશોની પરિપદમાં તેણે સક્રીય કાળો નોંધાવ્યો છે. ચપળ રીતભાત. દીર્ઘ દષ્ટિવાળા તથા સંપૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર કામદાર પક્ષની આ સ્ત્રીસભ્ય એક સફળ વિન્નેતા છે.

(૮) લેડી નોએલ બુકરટન ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓની આ માતા પાર્લામેન્ટની બૂના જોગી તરીકે દૂરીથી નોટવીચ પરગણા-માંથી ૫૬૦૮ મતે વિન્નેતા બની છે. ૧૯૩૦માં એ ઉત્તર નોરફોક પરગણાના મચુર પક્ષ તરફથી ચુંટાયેલી, પણ ૧૯૪૧ની ચુંટણીમાં તે દાર પામેલી. તેણે સેન્ટ જેમ્સીઝ, વેસ્ટ માલ્વર્ન અને લંડન વિશ્વવિદ્યાલયની વેસ્ટ શીડ

 MR. P. W. L. L. L. Labour Member for	 MR. C. B. B. B. Labour Member for	 MR. J. J. J. J. Labour Member for	 MR. M. M. M. M. Labour Member for	 MR. N. N. N. N. Labour Member for
 MR. A. A. A. A. Labour Member for	 MR. B. B. B. B. Labour Member for	 MR. C. C. C. C. Labour Member for	 MR. D. D. D. D. Labour Member for	 MR. E. E. E. E. Labour Member for
 MR. F. F. F. F. Labour Member for	 MR. G. G. G. G. Labour Member for	 MR. H. H. H. H. Labour Member for	 MR. I. I. I. I. Labour Member for	 MR. J. J. J. J. Labour Member for
 MR. K. K. K. K. Labour Member for	 MR. L. L. L. L. Labour Member for	 MR. M. M. M. M. Labour Member for	 MR. N. N. N. N. Labour Member for	 MR. O. O. O. O. Labour Member for
 MR. P. P. P. P. Labour Member for	 MR. Q. Q. Q. Q. Labour Member for	 MR. R. R. R. R. Labour Member for	 MR. S. S. S. S. Labour Member for	 MR. T. T. T. T. Labour Member for

ब्रिटिश
पार्लामेन्टना
श्री-सभ्ये

કેસેજમાં કેળવણી લીધી છે. સુંદર અને દેખાવડી આ બહેન સામાજિક પ્રશ્નોમાં અનદદ રસ ધરાવે છે.

(૯) મીસીસ જીન માન્ન એ કોટબીજ વિભાગમાંથી ૬૭૭૭ મતે ચુંટાઈ છે. તે કામદાર પક્ષનાં સહકારી સ્ત્રી-કાર્યકર્તાઓમાંની એક અને ખૂબ ઉત્સાહી છે. અને (૧૦) રસકલીક વિભાગમાંથી મીસીસ એફ પેટન ૬૭૫૯ મતે ચુંટાઈ આવેલ કામદાર સભ્ય છે.

(૧૧) મીસીસ હીલા મેનીંગ એ ઈર્ષાંગ વિભાગમાંથી કામદાર સભ્ય તરીકે ૯૮૭ મતેજ ચુંટાઈ આવી છે. લડાયક શક્તિવાળી અને પ્રતિજ્ઞાશાળી આ બહેન અગાઉ પંજુ પાલા-મેન્ટના સભ્ય તરીકે જાણીતી છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયન ગટનની ૧૯૩૧ની પેટા ચુંટણીમાં મીસ થેલમા કેઝેટને હરાવીને વિજેતા બનેલી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષક સમાજનું પ્રમુખપદ તેણે શોભાવ્યું છે. ગઈ સામાન્ય ચુંટણીમાં તે હારી ગયેલી, પણ આ વખતે ફરી તેણે પોતાની બેઠક મેળવી લીધી છે.

(૧૨) મીસીસ ક્લેર-સ-એમ શો. એ રોકાયબહેન છે અને ક્લિમરનોક વિભાગમાંથી ૭૫૩૭ મત મેળવીને આવી છે.

(૧૩) વાઉકાઉન્ટેસ ડેવીડસન કોન્ટ્રાવેડી પક્ષ તરફથી હેમેલ-હેમ્પરેડ વિભાગમાં ૫૧૧૦ મતે પોતાની બેઠક જીતવાની શક્યા છે. ગઈ પાર્લામેન્ટમાંથી કોન્ટ્રાવેડી પક્ષના આ એક જ બહેન ફરીથી આ વખતે ચુંટાયાં છે.

(૧૪) મીસીસ બાબ્સ રાફેસલ એ બ્લેક-બર્ન વિભાગમાંથી ૮૮૨૦ મતે આવ્યાં છે. ઈંગ્લેન્ડમાં નાનાં દેખાતાં મીસીસ કેસલ ઘાંટા, ઘોંઘાટ અને ગર્જનાના ત્રિવેણી સંગમ જેવાં છે. લંડનની કામદાર પક્ષની કેટલીક સભાઓમાં તેઓ ગજબો છે. સેન્ટ પે-ક્રાસ કોન્ટ્રાવેડીના સભ્યોમાંની 'જ્યોર્જાંટોડ' સભ્ય તરીકે તેમની કીર્તિ છે. કુદરતી બક્ષીસ મેળવી ચુકેલી આ તેમીસ વર્ષનાં બહેન બોલવાના સર્વ વિષયો

ઉપર પ્રભુત્વ જમાવી શક્યાં છે. તેમને કદી 'નોટ્સ'નો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી. પ્લેટફોર્મ અને તેની રીતભાતથી તે સર્વદા પરિચિત છે. ખુલ્લતા બદામી વાળવાળી આ બહેન સમાજકને ગજવવા પૂરતાં છે.

(૧૫) મીસીસ મેબલ રીડલ્થ એ ઇન્ફેડ વિભાગમાંથી ૨૮૨૦ મતે કામદાર પક્ષમાંથી આવ્યાં છે. તેઓ સહકારી સ્ત્રી-કાર્યકર્તાઓમાં મોવડી જેવાં છે.

(૧૬) મીસીસ ડી. એમ. એડક બ્રુજ તીખાં સ્વભાવનાં, આગના બડકા જેવાં છે. તેઓ લીવરપુલ વિભાગમાંથી માત્ર ૬૬૫ મતે પોતાની બેઠક મેળવી ગયાં છે. સ્ત્રીઓને યતા અન્યાયોથી એ આધાત પામે છે ત્યારે બલ-બજાના હાંજ ગગડી જાય એવો એ અન્યાય સામે કમરકસીને સામનો કરે છે. લીવરપુલ સીટી કોન્ટ્રાવેડીના મજુર સભ્ય તરીકે લોર્ડ મેજર તરફથી તેમને 'ઉપનામ' મળેલું, તેના જવાબમાં પોતાના રક્ષણ માટે મેયરને બે પોલીસો રોકવા પ્રેર્યા. મીસીસ એડક ટુંકા અને ત્રુટક શબ્દોમાં માનતા નથી. અવિશ્રાંત અને તડકડ બોલનાર તરીકે તેમની નામના છે.

(૧૭) મીસીસ માર્ગરેટ હરબીસન એ લેનાર્ડશાયરમાંથી ૯૭૬૨ મતે ચુંટાઈ આવેલાં રોકાયબહેન છે. અને (૧૮) મીસીસ એમ. વોલહેડ નીકોલ એ બ્રેડફોર્ડ વિભાગમાંથી ૩૪૪૪ મતે આવેલા કામદાર પક્ષના સભ્ય છે.

(૧૯) મીસીસ સી. એસ. જેન્સી 'બેટરસી' વિભાગમાંથી ૭૨૨૫ મતે આવેલાં આ કામદાર પક્ષનાં બહેન નક્ષાઓનાં પોલ પકડવામાં વિમ્મદના કેટલાય વર્ષો માળનાર પ્રસિદ્ધ સહકારી સ્ત્રી આગેવાન છે. કામદાર સભ્યની પત્ની હોવાને કારણે મગર છે. તેઓ સ્ત્રીઓમાં સર્વ પ્રથમ 'જે. પી. યુ' માન મેળવનાર છે. ૧૯૨૧ માં જે સભ્યો નીમાયેલાં

તેમાં તેઓ એક 'જી. પી.' સીસરો દર્શાવે છે. તેઓ નક્કરોના 'કાલીકા દુરમન' તરીકે વિખ્યાત છે. ૧૯૪૦ માં તેમની નીમચુંકે 'લંડન બાવ નિયામક સમિતિ'ના સભ્ય તરીકે યદ્ય અને ત્યારથી જ કાળાં બગરનીઆઓના હાંમલ ગમડી ગયા. તેમનો પ્રિય વિષય, યેનવળી, પ્રસૂતિકલ્યાણ અને ગૃહિણી-રક્ષણ છે. અને તેમાં તેઓ ખૂબ રસ ધરાવે છે.

(૨૦) મીસીસ ઈ. એ. વીલ્સ ખાડ સેન્ડરની લડતમાં નામકીર્તિ બામ બગવતાર તરીકે પ્રસિદ્ધ આ ગ્રેન્યુએટ બહેન બમીંગહામ વિભાગમાંથી ૪૯૫૪ મતે ચુંટાઇ આવ્યાં છે. ગૃહવસવાટ પરના પ્રશ્નો પરત્વે તેમના વિચારો રચનાત્મક અને દૂરદેશી છે. (૨૧) મીસ જી. એમ. ફોલ્સમેન ટીનમાઉથ વિભાગમાંથી ૩૦૭૯ મતે આવેલા કામદાર સભ્ય છે.

(૨૨) મીસીસ આર્થર. આયર્લેન્ડ ગાઉલ્ડ એ હેન્ડન વિભાગમાં ૪૧૪૪ મત મેળવી વિજેતા બનેલા બહેન બીટનના સર્વોચ્ચ કળાકારોમાંના એક કલાકારની માતા, અને બ્લેકીતા કવિ તથા લેખક જોહાન ગાઉલ્ડની વિધવા છે. કામદાર પક્ષના પ્રતિભા-શાળી સભ્ય છે. પાર્લામેન્ટના સભ્યપદ માટે તેમણે અગાઉ કેટલાય પ્રયત્નો કરેલા, પરંતુ વિજયમાળ તેઓ પામી શક્યાં ન હતાં. એક વખત તો માત્ર ચાર મત માટે જ તેઓ હારી ગયેલાં. જ્યાં તેમની ધીરજ અને દિમ્ભતથી આ સાતમી વખત હોદ્દવારી કરવામાં તેઓ સફળતા પામ્યાં છે: તેમણે કામદાર પક્ષની કારોબારીમાં પણ વધુ મુદ્દા કામ કર્યું છે.

'નેવીલ ચેમ્બરલેનની સરકારે રાજીનામું આપ્યું ત્યારે કામદાર પક્ષે મોટા સરકાર રચવામાં સાથ આપેલો તે વખતે તેઓ પક્ષના પ્રમુખ હતાં. એક જુરસાદાર અને અસરકારક વક્તા હોવા ઉપરાંત તેઓ સખત વિચારો અને તેટલા જ જોરથી આચારમાં મૂકી બાણીતાર સીનેતા છે. તેમના પ્રિય વિષયો ગૃહવસવાટ, જનકલ્યાણ અને શરીર પોષણ છે અને તેમાં તેઓ નિષ્ઠાત ગણાય છે.

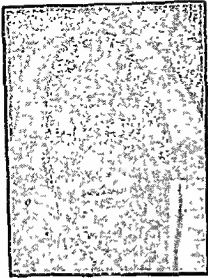
(૨૩) મીસીસ ફ્રેડા ફોર્બેટ એ કેમ્બરલેસ પ્રબંધમાંથી આવેલાં બહેન ૬૯૦૫ મતે વિજેતા બન્યાં છે. કામદાર પક્ષની આ નાની પ્રચારિકા એક પ્રચારક તરીકે મહાન કહી શકાય. માત્ર પ્રાથમિક શિક્ષણસંસ્થામાંથી એકદમ આગળ વધેલ ૪૪ વર્ષની આ શિક્ષિકા લંડન વિશ્વવિદ્યાલયની ગ્રેન્યુએટ છે-અને બેરીસ્ટર છે. પોતાનો પક્ષ વધુમતી મેળવે એ સ્વપ્નસિદ્ધિ માટે જંબનાર એ મદિસાને રચાનીકેસાઇનનો સંપૂર્ણ અનુભવ છે. કામદાર પક્ષની સો-તારીકાઓમાંની એ એક અગ્રમુખ્ય પ્રચારિકા છે.

(૨૪) મીસ ઈલેનાર રેથબોનની પાર્લામેન્ટના સભ્ય તરીકેની જાહેરાત છેક છેલ્લી દમણ જ થઈ. તેઓ ઈંગ્લાંડના વિશ્વવિદ્યાલયો તરફથી સભ્ય તરીકે ચુંટાઇ આવ્યાં છે. કામદાર પક્ષમાં તેમનું સ્થાન નથી. ૧૯૨૨થી તેઓ દર વખતે આ એક માટે જ ચુંટાઇ આવે છે. આ વખતે પણ તેમણે પોતાના હરીફને ચુલક ખવરાવી ૬૯૬૨ મત મેળવી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે.

તમે 'સીલવન'ના ગ્રાહક નથી? આજે જ ગ્રાહક બનો.

પાણિક લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ. પરદેશ : દસ શીર્ષાંગ

'સીલવન' કાર્યાલયે, ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ.

સ્વ. સી. તાપીબહેન ગાંધી.

*

કાઠિયાવાડમાં સ્ત્રી પ્રવૃત્તિ ધણી જ ઓછી છે અને સ્ત્રીસંસ્થાઓ તો એથી પણ ઓછી છે, છતાં ને ઘોડી સંસ્થાઓ છે તેમાં શ્રી. ગાંધી ચેરીટી ટ્રસ્ટના આશ્રયે ચાલતી ટેલીફ સંસ્થાઓનો અદિ પરિચય આપ્યો છે.

મહુવાની ક્યોળ જાતિમાં શ્રી. તાપીબહેનનો જન્મ સંવત ૧૯૪૪ માં થયેલો. તેમના પિતાનું નામ શ્રી. જીવાભાઈ દોશી અને માતાનું નામ પાર્વતીબાઈ. તાપીબહેને ગુજરાતી પાંચ એપરી મુધીનો અભ્યાસ મહુવામાં કરેલો. પંદર વર્ષની ઉંમરે તેમનાં લગ્ન રંગુનમાં રહેતા શ્રી. રણછોડદાસ ગાંધી સાથે થઈ ગયાં, એટલે એમને મુંબઈમાં રહેવાનું થવાથી 'સેવાસદન'માં એમણે પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધાર્યો.

તાપીબહેન સ્ત્રીપ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા લાગ્યાં અને દરેક સ્ત્રીપ્રવૃત્તિમાં તેમની આર્થિક સહાયનો ફાળો વધવા લાગ્યો. સાથોસાથ રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિઓમાં પણ એમણે અંતરંગ્ય અને ડિગ્રેસના ડેલીગેટ બન્યાં. ૧૯૩૦ ની લડતમાં સ્વદેશી દિલચાલ એમણે ઉપાડી લીધેલી અને રંગુનની સ્ત્રીપ્રવૃત્તિઓનો એ પ્રાણ બનેલો.

એમને અંતાનમાં માત્ર એક જ પુત્રી હતી,

અને તે શ્રી. કમળાબહેન. પોતાની એકની એક પુત્રીના અભ્યાસ માટે માતૃપિતાએ ખૂબ જહેમત ઉઠાવી; અને સાહસિક પિતાની એ બહાદુર પુત્રીએ ઢિંદી નીડર સ્ત્રીતરીકે નામના પણ મેળવી હતી.

સોળ વર્ષની ઉંમરે કમળાબેન મુંબઈથી રંગુન એકલા જતાં હતાં. એક વખતે મુંબઈથી કલકત્તા જતાં બેઠક માટે રેલ્વે સ્ટાફ સાથે વધી પડતાં નાગપુર સ્ટેશને મેલટ્રેનને અધી કલાક સંભાવી રાખીને પોતાની બેઠક એમણે હજીથી મેળવી. અંગ્રેજ સ્ટેશન માસ્ટર એમની ઢિંમત માટે અભયમ થયા અને એ સોળવર્ષની કમળાબેનની પીઠ યાત્રી નીડર પુત્રીને મુખ્યારકબાદી આપી. રવમાન સચવવાના આવા અનેક પ્રસંગો મુંબઈ અને રંગુનમાં તેમને સાંપડેલા.

સેવા એ એમનો જીવનમંત્ર હતો. પિતા રંગુનમાં પોર્ટ એજીસ્ટર હતા. અને સંસ્કારી માતાની હુક હતી એટલે નાની ઉંમરથી જ કમળાબહેને સહુના હૃદયમાં માન અને ગૌરવભર્યું સ્થાન મેળવેલું.

પણ ને જગતમાં ખૂબ કામ કરી શકે, અનેક સેવાઓમાં પોતાનો ફાળો આપી શકે એવા પવિત્ર આત્માઓનાં જીવન ટૂંકાં હોય છે, એમ આ બહેનને ૧૭ વર્ષ પૂરાં ન થયાં એટલામાં આંતરડાનો ક્ષય થયો અને ૨૦ વર્ષની ઉંમરે ૧૯૩૩માં એમણે દેહ છોડ્યો.

અદ્યક ધન સંપત્તિને બોગવનાર કમળાબહેનના અવસાનથી માતૃપિતાને ખૂબ આઘાત થયો. પણ સંસ્કારી અને સેવાભાવી માતા સી. તાપીબહેનની દોરવણીથી શ્રી. ગાંધીએ પોતાની મીઠકત કમળાબહેનનું નામ જોડીને કાઠિયાવાડની સ્ત્રીપ્રવૃત્તિઓને અર્પણ કરીને વગદારકમીટી યોજ 'ગાંધી ચેરીટી ટ્રસ્ટ' ઈ. સ. ૧૯૩૩માં સ્થાપ્યું.

આ ટ્રસ્ટમાંથી આજે કાઠિયાવાડમાં ધણી સંસ્થાઓ કાંધીજી છે.

સ્ત્રી-સંસ્થાઓ

ભાવનગરમાં છાત્રાલય

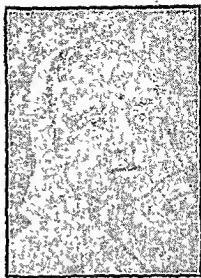
કાઠિયાવાડમાં આ ગતનું બહેનો માટેનું તાપીઆઈ છાત્રાલય આ પહેલું જ છે. સને ૧૯૩૪ માં ચાર બહેનોથી શરૂઆત થઈ હતી. ગઈ ટર્મમાં ૪૧ બહેનો હતા. ૧૧ વર્ષમાં ૧૯૨ બહેનો રહેલી છે. તાપીઆઈ છાત્રાલયમાં કાઠિયાવાડ ઉપરાંત કચ્છ, અમદાવાદ, સુરત, જામશેડપુર, ઝરીઆ (ખિલાર) વિગેરે સ્થળોની બહેનો આવે છે. ૧૯૨ બહેનોમાં મેળા, રંગપુત, ખાડીદાર, ખાલસા, વાણીયા બહેનોમાં ૨૫ વિધવા, ૨૪ પરણેલી અને બાકીનાં કુવારા હતાં. એમ. એ., પી. એ.; બી. એ.; જી. એ.; કોલેજ અને મેટ્રીકની એસો. આશરે વિદ્યાર્થીની બહેનો થઈ છે. અને તે બહેનો સામજિક કોલેજ, ક્વેં કોલેજ, વિદ્યાલય, ધરયાળા, માછરાજ અને અન્ય સ્થળોમાં ભણે છે. છાત્રાલયની આંતર વ્યવસ્થા માટે બહુતી બહેનોમાંથી મુદપતિ નિમાય છે, તેથી બહેનોને વહેવારીક વ્યવસ્થાની તાલીમ મળે છે.

અમરેલીમાં મહિલા પુસ્તકાલય

તેર વર્ષથી ચાલતાં શ્રી. તાપીઆઈ પુસ્તકાલયે ભારે પ્રગતિ સાધી છે. ગઈ સાલ ૭૮૫ વાંચક બહેનો હતી. પાંચ દળર નોટલાં પુસ્તકો છે. રોજ ૪૦ થી ૪૫ બહેનો નિયમીત વાંચવા આવે છે, ઉપરાંત પુસ્તકો લઈ જાય છે, વળી ફરતું પુસ્તકાલય પણ બહેનો માટે ચાલે છે. પુસ્તકાલયનો વહિવટ બહેનોની સમિતી કરે છે.

મહુવામાં બહેનો માટે હુન્નરશાળા

બહેનો માટેની આ હુન્નરશાળા ધણી બહેનોને આજીવીકામાં ભારે મદદ રૂપ થઈ પડેલી છે. પ્રથમ શિવવાના ચાર સંચા હતા તે વધીને ૧૧ થયા છે. બહેનો રોજ ૨૦ થી વધુ કપડાં શીવી જાય છે. કમળાબહેન હુન્નર-

સ્વ. સી. કમળાબહેન.

શાળામાં શિખેલી કેટલીક બહેનો જુદા જુદા રાજ્યોમાં શિવજી શિક્ષિકા તરીકે પણ જોડાય છે. શિવજી ઉપરાંત કપડાં રંગવાનું તથા છાપવાનું તથા મોજાં કરવાનું માટે છે, પણ લગાઈ પછી તે કામ બહુ થોડું થાય છે. જહારગામથી ધણી બહેનો કમળાબહેન હુન્નરશાળામાં શિખવા આવે છે તેવી એકસો ઉપરાંત બહેનો હુન્નરશાળાની રોકાણશીપ લઈ શિવજી શીવીને જહારગામ પોતાના વતનમાં શિવજી કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે; તેથી ધણી ગામડાંની વિધવા અને અન્ય બહેનો માટે આ સંસ્થા આશિર્વાદનું સાધન થઈ પડી છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ તથા અંગ્રેજી તથા ધોરણ માટે અભ્યાસની વ્યવસ્થા પણ છે.

મહુવાનું સ્ત્રી-પુસ્તકાલય

બહેનો માટેનું આ પુસ્તકાલય ત્રણદળર પુસ્તકોની સમૃદ્ધી ધરાવે છે. રોજના વર્તમાનપત્રો વિગેરે વાંચવા આવનારની સંખ્યા આશરે ૪૦ની છે. કમળાબહેન મહિલા લાયબ્રેરી મહુવાની ત્રણસો બહેનોને ઉપયોગી વાંચન પુર પાડે છે. આ ઉપરાંત કુડલામાં મહિલા લાયબ્રેરી, રાજુલામાં

પુસ્તકાલય અને કુંગરામાં લાખજેરી ચાલે છે.

સંસ્થાનાં મકાનો

ટ્રસ્ટની દરેક સંસ્થાને મોટી કિંમતનાં ટ્રસ્ટની માલિકીનાં મકાનો છે. છતાં કેટલીક સંસ્થામાં મકાનની ખેંચ પડે છે. ભાવનગર છાત્રાલયનું મકાન, તાપી જીવનમાં સંક્રમણ પડતાં બાળનું મકાન બાહેથી લેવું પડેલ છે.

ટ્રસ્ટની પ્રગતિ

આમ સ્ત્રી હિતની સાવજનીક જુદી જુદી પ્રવૃત્તિમાં ધણી વર્ગોથી સાધનો, સંજોગો અને શક્યતાના પ્રમાણમાં જુદી જુદી દિશામાં જુદે જુદે સ્થળે ટ્રસ્ટ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ મારફત નમુને-દાર સેવા બજાવે છે. ભાવનગરમાં શ્રી.કમળાબેન તથા મોંઘીઆઈ ઉલોગશાળા બહેનો માટે અઢી વર્ષ પહેલાં શરૂ કરી. આ કુંડા માળામાં મામની મધ્યમાં આવેલા મેના શેરીના લતામાં આ દુનરશાળા પ્રસિદ્ધ થઇ છે અને ત્યાં રાજ ૫૦ થી ૬૦ બહેનો શિવવા આવે છે. તેમને શિવજીનું શિક્ષણ અપાય છે. વળી બહેનો માટે છેલ્લા બાર માસથી પુસ્તકાલય ખોલ્યું છે. તેમાં ૫૦૦ પુસ્તકોની ફક્ત સંખ્યા હોવા છતાં ૮૦ ઉપરાંત બહેનો તેના લાભ લે છે. ટ્રસ્ટના અન્ય સ્ત્રી પુસ્તકાલય માફક પુસ્તકો વખરોથી અપાય છે. વળી દુનરશાળામાં સંગીત વર્ગમાં ૩૫ બહેનો ર્થ છે અને અંગ્રેજી, હિંદી અને સંસ્કૃત વર્ગોમાં આશરે ૨૦ ઉપરાંત બહેનો છે. વળી કાંતવા માટે દુનરશાળા મફત રેડીઆ આપે છે અને જે બહેનો મશુરી માટે કાંતણુ કરે તેને ચરખા સંધના બાવે મશુરીના પૈસા પણ અપાય છે, પણ મોટે ભાગે બહેનો પોતાના કપડાં કરવા માટે જ કાંતે છે. બહેનોમાં આ મુન્ય આશરે ૩૫ રેડીયા ચાલે છે. દુનરશાળા તરફથી બહેનોને મંદવાડમાં દવાઓ પણ મફત અપાય છે. શિવજી માટે નવ સંચા હોવા છતાં વધુ સંચાની જરૂરીયાત ઉભી ર્થ છે. સંસ્થાનો

ઉપયોગ વધવાથી સંસ્થા માટે મેંતા શેરીવાળું મકાન વેચાણુ લેવામાં આવ્યું છે.

વિકાસ આશ્રમ.

ચાલુ જનનુઆરીથી સંજોગો વસાત આપતિમાં આવી પડેલી બહેનો માટે વિકાસ આશ્રમની સંસ્થા રથપાર્ક છે. આ સાર્વજનીક સંસ્થાની શરૂઆત શ્રી પ્રાણજીવન ગાંધી વિગેરેની મદદથી શરૂ થઈ. આ સંસ્થામાં ટ્રસ્ટનાં કાર્યકરો ઉપરાંત અન્ય બાહ્યબહેનોનો સહકાર છે. શ્રી. ગૌરીબેન ત્રિવેદી તથા શ્રી. નર્મદાબેન રાવળ મંત્રીઓ છે. ઉપરાંત કમિટીમાં શ્રી. શાન્તીલાબેન ત્રિવેદી, અને શ્રી પુષ્પાબેન મહેતા વિગેરે છે. સાત માસમાં છે બહેનો આવેલી છે. ઉપરાંત બાળકો પણ સાથે આવે છે. વડોદરાના એક વલ્લિક બહેન ૩૦ ની ઉંમરનાં બે બાળકોવાળાં ત્વક્તાબેન આવેલાં. તેમને લાંબો ટાઈમ રાખી દાલમાં અન્ય એક સંસ્થામાં ગોઠવ્યાં છે અને તેના બાળકોને અનાથ આશ્રમમાં દાખલ કરાવેલ છે. વળી જીનામકના પાંચ બાળકોવાળાં એક બહેનને (વિધવા) ધધે લગાડેલ છે. એક ગરાસીયજી આવેલાં તેમને ઠાટમાં કેસ કરીને બરણ પોષણ માટે માસીક રૂ. ૨૫ ઠાટ મારફત મેળવી આપેલ છે.

ત્રિલોચનદાસ કન્યાશાળા

થોડા વખતથી આ કન્યાશાળાની વ્યવસ્થા બહેનોની કમિટીને સોંપાણી છે. શાળામાં ૪૭૫ બહેનો ભણે છે. ધોધા દરવાજા શાળાનું લાખ રૂપિયાનું મકાન છે.

શ્રી. નર્મદાબેન રાવળ તથા શ્રી. ગૌરીબેન ત્રિવેદી મંત્રી છે, અને શ્રી. શાન્તાબેન ત્રિવેદી આનરરી પ્રિન્સીપાલ છે. આ મુન્ય ભાવનગરમાં આગેવાન બહેનોના પ્રયાસ, ઉદ્વેગ અને ત્યાગથી ભાવનગર અને કાઠિયાવાડની સ્ત્રી પ્રવૃત્તિ આગે દદમ બદી રહી છે.

[રાતના વખત]

મહાધિપતિ: અરે! હું કોણ? આ મને
પ્રભુ અને પ્રભુનો રક્ષક. મને રાતમાં સ્વપ્ન
આવ્યું. પવિત્ર સ્વપ્ન, સ્વપ્નામાં મેં આકાશવાણી
સાંભળી. 'તોનાં મોટે' આરતિ વખતે આવે...તે
મી...હા...આધુ' નમાવી પ્રાર્થના કરનાર
મી ને આકાશવાણી...

[મહાધિપતિ એક બાજુ ઊભો રહે છે.
પ્રેક્ષકો વચ્ચે ચઢને જી આવે છે.]

સ્ત્રી: આવા પુરોધામાં વિશ્વાસ મૂકવો એનાં
કર્તા કોશિયાની જાળમાં ભરાઈ પડી હોત
તોય સાફ ચાત! જાણ ભગવાન! મારી જ
જૂલ. અત્યા જૂઠા જીવડા, શું જોઈને એનાં
પર મોહી પડ્યો. આ હેતરયેલ જીવની કેવી
જૂડી દશા છે! હાવ, હું સામેના મામાં જઈ
મારા હુંખને જોડવીશ. અને ભગવાનને કહીશ,
કે 'હે ભગવાન! એના માથે કાંડ ઉગાડ
અને હું એ જોવા જીવું.' રાત માંગી મધ
ત્યારે હું ઘેરથી નીકળી. આ સાતરખી માથે
હતી એ. પથુ જ્યારે નથી મધ છે. (રહેજ
આમળ વધીને.) પાણીએ ભરી' ખેતરમાં,
મે કાંઈ છલકાતી નહીં 'તરી, હું હેવટે મઠે
આવી પહોંચી છું. મારે વાટમાં કેવી ઉતાવળ
કરવી પડી છે, એ તો મારું મન જાણે છે.
હાથ, હવે હું ધીરે' પગલે આજુ તોય કંઈ
જોઈું નથી. આ રહ્યો મઠ. ધીમે ધીમે પગલે
ચાલવા દે. આજીજી પૂર્વક પ્રભુને પ્રાર્થના
કરી ભગવાનને મારી વાત હું કહેવાની.

[મહાધિપતિ બાઈ પાસે આવે છે.]

મહાધિપતિ: મને ખબર પડી છે કે તું
દર દર શહેરમાંથી આરતી લેવા આવી છું. અને
સ્વપ્ન આવ્યું. એમાં મેં આકાશવાણી સાંભળી.
પ્રભુએ તારી વાત સાંભળી છે. પ્રભુએ મને
ફાંસુ છે કે, 'તારે ખેર જવું. રક્ષમી વચ્ચે
પહેરવા. મોં પર દંડુ યોજવું. માથા પર મન-
કમતો મોડીઓ મૂકવા. મોં જાલમલાલ કરવું.

મેપી

બેખર :

શ્રી. પુષ્કર ચંદ્રવાકર

માથ પર લાલ રંગનાં દપકાઓ કરવા. કબો
પછી મોં પર કોષ લાવવો. અને પછી તું કાકણ
જેવી કોષી જરૂર બની જમશ. હા. હાથમાં
સળગતી વાટયો રાખવી. ઉતાવળ કર. હું
રહું છું કે તું પરે જા. પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે ઘેર
જઈ તૈયાર થા.

સ્ત્રી: ખરેખર! મને આશ્ચર્ય થાય છે.
મારા મોટેજ મારા પ્રભુએ આ આકાશવાણી...
(મહાધિપતિ સામે જુએ છે.) જૂલ તો નથી
ખાતા ને!

મહાધિપતિ: નહીં બાઈ, મારી જરાય
જૂલ નથી થતી. આકાશવાણી તારા મોટે
જ થઈ છે. મને ખરાબર ખ્યાલ છે. આ
ખૂબ આશ્ચર્યજનક આજ્ઞા છે. આ જ
મઠીએ તારા મોં પર ચર્તા ફેરકારો મારા
ખાનમાં આવે છે. તું અત્યારે ખૂબ મયંકર
લાગે છે. ખરે જવાની ઉતાવળ કર.

સ્ત્રી: કેવી અદ્ભુત આકાશવાણી! હું
ખરે આ ચાલી, અને પ્રભુઆજ્ઞા પ્રમાણે જ
કરીશ. [બાઈ આટલું બોલે છે, ત્યાં તેનાં
મોં પર ફેરકારો—પરિવર્તનો થવા મારે છે.
કોઈને કીધે ચાહુડીના પોંજ પેડે તેનાં
આજ્ઞાના જાળ ઉંચા થઈ જાય છે. તેઓ
ખડખડવા મડે છે. જાણે સાગરમાં તોફાન
મંડાઈ! કોઈદેવી રીતે બાઈ એક બાજુ જઈને
ઊભે છે. એનાં મનમાં વેરજવાળા જાય છે.
પુરુષ આવે છે.]

પુરુષ: હું શહેરનાં પેલા ભાગમાંથી આવું

મુગ્ધાની વાત

વિચારતી મુગ્ધ સિમંતિની ઠેકા,
'વહુ' થતાં હોઠ વહી શકે ના;
નિશ્ચે કહું વાત જ આજ 'એ'ને.
જેઠી મટીને બનશું ત્રીપુટી.

આવ્યો પીયુ ને લીધી સોડમાં જ્યાં,
આલીંગનો કેં ચુમી બે બરી ત્યાં;
મુગ્ધા બૂલી વાત....રહસ્ય લીની,
જાણે ચુમીએ કહી વાત ઘેલી.

જગજીવન રતિલાલ શેઠ

હું. દરેક રાતે મને કુદરતી સ્વપ્નાઓએ ખૂબ
કનડાચો છે. સાચ, પેલા ખૂબ હોંશીઆર જોષી
પાસે જવા દે. સ્વપ્નાના બેઠને એ જાણી જશે
અને મારા કુખને ટાળવા જરૂર કંઈક ઇલાક
કરશે. (આ પુરુષ બે ડગલા આગળ વધે છે.
ત્યાં આગળ જાહેર.) કૃપાળુ, આવું કે!
(જાણી એક ખૂણામાં જમા છે. તે સહેજ
આગળ આવે છે.)

જોષી : કાણ છે એ ?

પુરુષ : હું શહેરનાં પેમા માગમાંથી
આવું છું. મને રાતના પાછલા પહોરમાં એવા
સ્વપ્નાઓ આવે છે, અને તે ખૂબ કનડે છે.

જોષી : વાહ રે વાહ ! તારા મોં પર
તો તું જો ! કોઈ સ્ત્રીના કોથનો તને વળગાડ
વળગ્યો છે. તારું મોં જ કહી દે છે. તારું
બૂંડું કરનાર તને કોઈ ભૂત વળગ્યું છે. તારો
અંત હાથ વેંતમાં છે. તે કોઈપણ સ્ત્રીને
પગલી હોય એવું યાદ આવે છે ?

પુરુષ : (માથું ધૂણાવીને.) હા, હા.
જરૂર. મારે તમારાથી છાનું રાખીને પછી

ક્યાં રહેવું ? થોડાં દિવસો પહેલાં મેં મારી
ધરવાળીને કાઢી મૂકી.

જોષી : તારે બસ એ જ. ત્યજ્યેલ
કુઃખીની અરજ ભગવાને સાંભળી છે. આ વખતે
ભગવાનને તારા પર એવી રીસ ચડી ચડી છે,
બસ, રીસે હવે મૂકી દીધી છે. ન કહેવા જેટલી
રીસ. આજ રાતેજ તારું આવી બન્યું જાય.
આસે ય નથી લઈ શકવાનો ને !

પુરુષ : ભગવાન તમારું બહુ કરે. સાઈ
થયું કે, આ દટોકડીની વેળાએ આપ કૃપાળુનો
બેટો થઈ ગયો. (પગમાં પડીને) કૃપાળુ !
દયા કરો, હું તમારી પ્રાર્થના કરું છું.

જોષી : સાઈ. હું મારા બધા જ મંત્રો
એ દેવતાઓ સામે છોડીશ. જો કે હવે પછી
તારું નામ દેનાર છે કાણ એ બડવીર ? અને
તું જો કે હવે પછી ભગવાન ! ભગવાન ! એવું
તારે રટણ પણ શેનું કરવું પડે. [જોષી હાથમાં
મથોખા લે છે. એમાંની માનવાકૃતિ બનાવે છે.
એને કપડાં પહેરાવી શણગારે છે. એની આહુતિ
માટે જોષી તૈયાર થાય છે. જોષી આના પર
આ પુરુષનું નામ લખે છે. અને પછી મોટેથી
જોષી મંત્રો બોલે છે. પૃથ્વી અને સ્વર્ગનાં
બધા દેવાને પ્રાર્થના કરે છે. આકાશના તારા-
મણે અને મહેને પ્રાર્થે છે. અને પછી !
પ્રકાશ, પ્રકાશ, ચારે દિશાઓમાં પ્રકાશ થાય
છે. એમાંથી તોફાન ફાટી નીકળે છે. અને ત્યાં
નાનકડી વેદી જેવું રચાય છે. અને ઠાગળનાં
બનાવેલ ધર્મચાચો વેદી પરએ આવી બેસવા
લાગે છે.)

સ્ત્રી : (આગળ આવીને.) વર્સતના
સુસવતા વાયરાએ પ્રકુલ પુષ્પ કરમાઈ જાય
છે. બીજા અપાટએ પુષ્પ બીડીને નીચે પડે છે.
પૂર્વ પ્રદેશમાંથી ભોજલ ચંદ્રને પ્રશ્નિમમાં આય-
મવાની વેળા થઈ છે. પ્રકૃતિના આ પરિવર્તનો
જેટલાં નિયમિત છે એટલી જ નિયમિત વેર

લવાની ક્ષણ છે. એ આ આવી. આવી પહોંચે છે. પેલા કૂર હૃદયી પર આમ જ વેરશિક્ષા ત્રાટકવી જોઈએ... નિયમિતપણે જ. (તરતજ બાઈ સાજ સજી આવે છે. હાથમાં સળગતી વાટચે છે.) પેલા પુરુષ નિંદરમાં છે. તેની પાસે આવે છે.) મારા બોલામાં માયું મૂકીને સ્થ ગયાને ધણા દિવસો થઈ ગયા પતિદેવ ! મારા ત્યાગનું કારણ શું ? આપણા વચનભંગનું કારણ શું ? હું કેટલી રોઈ છું તેનું છે તને ખાન ? મને તારા માટે કેટલો તિરસ્કાર જન્મ્યો છે ? અને ત્યારપછી કેટલા ગ્રેમે તારી પાછળ બટકી છું ? હવે હું તારા પ્રત્યે કેટલી કૂર અને નિહુર બની છું ! તું જગતો હો કે સૂતો હો ! મને વેરજ્વાલા બાળી રહી છે. જ્વાલમુકી હું તને નહીં બાળું ત્યાંસુધી હું મરવાની નથી.

કામળાનાં પૂતળાંઓ : વેરજ્વલિને લીધે આ બાઈ ડાકણ બની છે. પણ એના માટે એ સ્વાભાવિક પણ છે, કે એ ડાકણ બને.

બાઈ : હાલ મને એની પાસે જવા દે. એને બાળી જ દઈ.

[બાઈ પેલા પુરુષની પથારી પાસે જઈ નીચી નમે છે. તે પેલા મલોખાની માનવઆકૃત જુએ છે. તેની આજુબાજુ દેવઆકૃતિઓ છે.]

આકૃતિઓ : (જુઓ, પાંડતાં.) અમારી નજીક ન આવ. અમને ન અબગાવ.

[બાઈ આગળ વધે છે. તેનાં મોં પરનો રંજ અને ભયાનક મુખાકૃતિ, હાથમાંની વાટો : બધું જ એકાએક અદૃશ થાય છે. અને બાઈ હગલો થઈ પડે છે. અધારામાં અદૃશ રક્ત-સ્રણી જતી દેખાય છે.]

[પડદો.]

જાપાની નાટક ઉપરથી રૂપાંતર. કાદમણી ભત્તને ઉપધોય કરતાં પહેલાં લેખકને ખતના સીરનામે પૂર્વ આવરશક છે. પુ. ચં.

મારી વાડીમાં

મારી વાડીમાં મહેક મહેક ફૂલ,
વાડી વસંતની આંખડી;
ખીલ્યાં ઝાઝેરાં બહુરંગી ફૂલ:
વાડી વસંતની છાંખડી. મારી...

ગોટા ગુલાબના ગોરીના ઉરશા,
છોટા દિવર શા ડોલે ડોલર આ;
મોટા સૂરજબુખી દાદાની ઢાલ શા,
એવાં ખીલેલાં ફૂલડાં અમૂલ:
વાડી વસંતની આંખડી. મારી...

નમણી કે નાર સમી સોહે અમેલડી,
કોપેલા ઈશ શી આ ચંપાની દેહડી;
મોગરે ઝરે જાણે દંપતીની પ્રીતડી;
વિધવિધ ફૂલડાંની છાંઈ શી જૂલ:
વાડી વસંતની આંખડી. મારી...

કલિયો કુસુમ અને ઉપાના સુખને,
લાલુનાં લગ્ન કરમાવે કુસુમને;
સંધ્યાની લાલીમાં સારે નિઃસાસને;
નિશાની ગોઢમાં નીંદરે પ્રપુલ્લ:
વાડી વસંતની આંખડી, મારી...

મારી વાડીમાં મહેક મહેક ફૂલ,
વાડી વસંતની આંખડી.
ખીલ્યાં ઝાઝેરાં બહુરંગી ફૂલ,
વાડી વસંતની છાંખડી.
અનામી

લંપટ પિતાનો ભયંકર વારસો

લેખક

શ્રી. ગદ્દભાઈ ગા. ધ્રુવ

*

છેલ્લાં બેત્રણ વર્ષથી એવું જ બન્યું છે કે, જ્યારે જ્યારે હું મુંબાઈ જઈ ત્યારે ત્યારે આપણા સમાજના કોઈને કોઈ ગૂંચવણભર્યા પ્રશ્નો ચર્ચા કરી તેનો નિવેડો લાવવાના માર્ગનો વિચાર કરવાનું, અગર તો તેને અંગે કોઈ બેચાર માણસોને મળી ખુલાસો મેળવવાનું કામ મારે કરવાનું હોય જ.

ગયે વર્ષે હું મુંબાઈ ગયો ત્યારે મારા યજ્ઞમાને મારે માટે આવું એક કાર્ય રાખી મૂક્યું હતું, અને ત્યાં પહોંચ્યો તેજ દિવસે એક શુદ્ધરથ મને મળવા આવ્યા. અરસપરસ ઓળખાણ થયા પછી એમણે પોતાની વાત શરૂ કરી.

‘મુંબાઈમાં હું લગભગ પંદર વર્ષથી રહું છું અને.....માં નોકરી કરી જેમતેમ કરી મારું યુગ્મજન ચલાવું છું, પણ હાલ તો હું એક જગતી ઉપાધિમાં આવી પડ્યો છું અને તે ખાખત મેં.....બાઈને વાત કરી, એટલે તમારું નામ લીધું, તેથી આપને મારી મૂંઝવણ જણાવવા આવ્યો છું.’

‘તમારી મૂંઝવણનો ઉકેલ મારાથી થઈ શકે એવો હશે’ મેં કહ્યું: ‘અગર હું તેમાં કંઈપણ મદદ કરી શકું એમ હશે, તો જરૂર હું મદદ કરીશ. તમારી વાત મને ખુલાસાથી જણાવો.’

એકા નિઃશ્વાના ગામનો હું વતની છું. મારાં માત પિતાએ મને નાનપણમાં પરણાવ્યો. મારી ઉંમર લાયક થઈ તે અગાઉ નોકરની શોધમાં હું મુંબાઈ આવ્યો. મુંબાઈમાં મને નોકરી મળ્યા પછી છ મહિને મારીને સ્ત્રીને બદલી મોકલવાનો મારી માતાનો પત્ર આવ્યો. એ વખતે મારો પગાર ટૂંકો હતો અને રહેવાનું

પણ કેટલાં ન હોવાથી મેં ના સખી અને થોડા મહિના થોભી જવાનું જણાવ્યું.

સાત આઠ માસ પછી હું વતનમાં જવાનું ધારતો હતો તેવામાં ત્યાંના મારા એક મિત્રનો પત્ર આવ્યો. તેમાં મારી સ્ત્રીના ચારિત્ર્ય વિશે સ્પષ્ટ રીતે ફરિયાદ લખેલી હતી. એણે મને એમ લખ્યું હતું કે, ‘દમણી વતનમાં ન આવીશ. અહિં ઘરમાં એવો મામલો થઈ ગયો છે કે તે તારાથી નાંદ સંખાપ. અમે તારી પત્નીને મુંબઈ મોકલવાની તજવીજ કરીએ છીએ’ બીજા ત્રણ માસ હું થોભી ગયો. ત્યારપછી એ મિત્રોનો ફરી પત્ર આવ્યો ‘અને તેમાં મને વતનમાં આવવાનું ખાસ આગ્રહપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું, પણ એક શરત એવી મૂકી કે, મારે મારા પિતાના મકાનમાં ન રહેતાં એ મિત્રને ઘેર રહેવું. આ શરતનું તાત્પર્ય મારા સમજવામાં ન આવ્યું. પણ એ શરત કબૂલ કરી હું વતનમાં ગયો. ત્યાં જે રિથતિ મેં જોઈ તેથી મારા કોઈનો તેમજ જાડી નિરાશાનો પાર રહ્યો નહિ. મારી યુવાન સ્ત્રી સગભાઈ હતી! મારી માતાની સાથે વાત કરતાં જણાવું કે, એ રિથતિ માટે જવાબદાર મારા પિતા જ હતા! મારા પિતાના શિથિલ ચારિત્ર્ય વિશે મેં અગાઉ સાંભળેલું તો ખરું, પણ આટલી હદ સુધીની તેમની દુષ્ટતાની મને કલ્પના પણ ન હતી.

મારી માતાએ રડતેરડતે જણાવ્યું: ‘બાઈ, તારા બાપે જિંદગી બધી પોલીસ ખાતામાં કાઢી છે એ તો તું જાણે છે. ફોજદાર થયા પછી તો તેમણે કાંઈ કરવામાં બાકી જ રાખ્યું નથી. કેટકેટલી બાઈઓનાં દુઃખો મારી નજરે જોયાં છે. કેટકેટલાંનાં ઠાંકપીછેડાં કરવા પડ્યા છે. આખી નોકરી એમણે લંપટતામાં જ આળી છે. પણ મેં જાણ્યું કે હવે પેન્શન લીધા પછી, વતનમાં આપ્યા પછી, એમની બૂલી છુરી આદતો ટળી હશે. હવે મને લાગે છે કે એ તો એના એ જ છે-અરે અગાઉ કરતાં વાત

વધી છે. આ તો મારે જ ડેર ખાઈને મરવા જેવું બન્યું છે !'

મારા પિતાને તેમજ મારી સ્ત્રીને મળ્યા વગર જ હું બીજા દિવસે મુંબઈ પાછો આવ્યો અને ફરી એ ઘરમાં પગ ન મૂકવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

મારી સ્ત્રીએ એક દીકરીને જન્મ આપ્યો. આખા મામમાં મારા પિતાની વાત તો બહાર ચર્ચાઈ હતી અને ગામનાં તથા નાતબંધનો ધણા માણસોએ અમારા ઘર સાથેનો બંધન તણ દીધો હતો.

મારી માતાએ તથા મારા મિત્રોએ મને બીજું લક્ષ કરવાના આગ્રહમાં પત્રો લખ્યા. પણ મને જીવન ઉપર ખૂબ કંટાળો આવ્યો હતો અને મારું બધું ધ્યાન અહીં નોકરીમાં તથા બીજા ધંધામાં પડેલી એકધારું જીવન હતું. ગાળવા ઇચ્છતા હોવાથી મેં એ બધાની વાત લગ્નમાં લીધી નહિ.

ફસ વર્ષ આ પ્રમાણે વીતી ગયાં.

તે પછી મારી સ્ત્રી ગુજરી ગયાના મને સંભારણ જવાબદારીમાં આવ્યા, મારા ચિત્તમાંથી એ બાઈનું નામનિશાન હુમ્મ થયેલું હોવાથી મને આ સંભારણી કોઈ જાતની કુખની કે સુખની લાગણી થઈ નહિ.

બીજા વર્ષે મારી માતા સખત બીમાર પડ્યાનો પત્ર આવવાથી હું વતનમાં ગયો, પણ ત્યાં પહોંચ્યો તેની આંખો રાત્રે માતા ગુજરી જવાથી બીજા જ દિવસે પાછો આવવાની તૈયારી મેં કરવા માંડી; પરંતુ સર્ગાસર્ગથી તથા મિત્રોના અતિશય આગ્રહને લીધે માતાની ઉત્તરક્રિયા માટે મારે વતનમાં થોડા દિવસ રોકાવું પડ્યું. એ બધા દિવસોમાં એક પણ દિવસ હું મારા પિતાને મળ્યો પણ નહિ, તો વાતચીત તો ચાલી જ થઈ હોય ? બધું કાર્ય પરવારી હું મુંબઈ આવ્યો. છ' માસ પછી અમારી નાતિની એક સારી શીખેલી ભણેલી યુવતી સાથે અહીં મેં લગ્ન કર્યું.

મારી અગાઉની સ્ત્રીની પુત્રી લગભગ ચૌદ વર્ષની થઈ હતી. એક દિવસ મારા મિત્રનો પત્ર આવ્યો કે વતનમાં મારા ઘરમાં કોઈ સ્ત્રી ન હોવાને કારણે એ જીજ્ઞસી છોકરીને ત્યાં રાખવાનું સલાહ કરેલું નથી, માટે મારે એને અહીં મુંબઈ બોલાવો લેવી. પણ હું શા માટે એને બોલવું ? મારે ને એને શું ? એના ભવિષ્ય માટેની મારી જવાબદારી પણ શી ? મારા પિતાના ઘરમાં એ અમારુ સુધી રહી હતી અને એ જ ઘર એને માટે મોજી રચાતું હતું. આ પ્રમાણે લાગવાથી મેં એ બાબતની ચોખ્ખા ના લખી દીધી.

પરંતુ આઠ દિવસ પછી મિત્રનો બીજો પત્ર આવ્યો. તે ઉપરથી મને લાગ્યું કે એ છોકરીની માના દોષને કારણે મારે એનો છેક ત્યાગ ન કરવો જોઈએ. મારી પત્નીએ પણ મને આગ્રહપૂર્વક એ છોકરીને અહીં મુંબઈ તેડી લાવવાનું કહ્યું; એટલે એને અહીં બોલાવી લીધી.

અહીં આવ્યા પછી થોડા જ દિવસમાં એ અમારાં બે બાળકો સાથે હળી અઈ. પણ એ છેક જડબુદ્ધિની અને સંસ્કારવંદીન મને લાગી. મારી પત્નીએ તેની સાથે વાતચીત કરી હતી, તે ઉપરથી એવું એવું માનવું થયું કે, વધારે સમય એ છોકરીને વતનમાં રાખી હોત તો એ ફસાઈ પડત. એટલી નાની ઉંમરમાં પણ એનામાં ધણા દુષ્ટ સંસ્કારો દાખલ થયા હતા. આવી જડબુદ્ધિની અને દુષ્ટ વાતાવરણમાં જીજ્ઞસાને કારણે, તેમજ વારસામાં મળેલા દુષ્ટ સંસ્કારોવાળા છોકરીને અમારાં નાનાં બાળકોના સમાગમમાં રાખવાનું મને જોખમરેલું લાગ્યું.

'તમે એને કોઈ બેડિંગમાં કેમ ન મોકલી દીધી ?' મેં પૂછ્યું. 'મારાકુંબુ' મુંબઈ નેવા શહેરમાં મુરકેલીથી હું જુ જ રા ન ચલાવું તેમાં એનો બેડિંગનો ખર્ચો કેવી રીતે ઉપાડ ? વળી, એ કોઈ પણ ભણી શકે એવી એની બુદ્ધિ જ નથી. થોડા પંદર વર્ષની એ છે,

છતાં બીજી ચોપડી જેટલું પણ એને લખતાં વાંચતાં આવડતું નથી.

મેં ધારેલું કે બે વર્ષ પછી કોઈ મુરતીઓ શોધી એને પરણાવી દઈશું એટલે મારી જવાબદારી ઊતરી જશે.

પણ, એ પણ હવે તો બને એવું નથી. એ છોકરીને થોડાક વખતથી વાઘનો રોગ લાગ પડ્યો છે. આંદોશો, કાંઈ પણ ચિદ્ધ જણાયા સિવાય, ન્યાં હોય ત્યાં એ પડી જાય છે અને હાથપગ ખેંચાઈ મોંમાંથી શીજી નીકળે છે. એટલે એને બહાર પણ કાંઈ મોકલાય નહિ અને રૂંધવા જેવું કામ પણ સોંપાય નહિ. આટલી ઉપાધિ થોડી હોય તેમ, બે માસ ઉપર એક દિવસ મારી પત્ની મકાનની ગંભીરીમાં કોઈ સાથે વાત કરતી હતી, ઘરમાં બીજું કોઈ હતું નહિ, એવામાં અંદર સઘડી ઉપર મૂકેલી તપેલીનું ઢાંકણ એકાએક પડી જવાથી આ છોકરીને તે પાછું ઢાંકવા અંદર મોકલી. એ અંદર ગયા પછી ધ્યાનો સાંભળતાં જ મારી પત્ની અંદર દોડી. છોકરી વાઈ આવવાથી ત્યાં પડી હતી. મોઢા ઉપર સગડીમાંથી સળગતા કોઠસા પડ્યા હતા અને હાથ તથા પેટ ઉપર તપેલીમાંનું ગરમ પાણી પડ્યું હતું ! તરત જ એને ખસેડી લીધી અને પડોશમાંથી ડાક્ટરને બોલાવ્યો. ડાક્ટરે તાત્કાલિક ઉપાય કરી તેને ઇસ્પતાલમાં મોકલી આપી.

ઇસ્પતાલમાં ડાક્ટરે એ બહુબહુ ઉપચાર કર્યો. એનું બહું મોઢું બળી કાળું થઈ ગયું હતું અને ગાલ તથા હોઠ અને નાકનો અમુક ભાગ છેક જ બળી ગયો હતો. ડાક્ટરે એને અવનની આશા છોડી દીધી હતી, પણ તેર દિવસની સતત સારવાર પછી એ કમનસીબ છોકરી છતી ! એનું મોં તથા નાક હોઠ ચીનરી ચડે એવાં દરેકાં થઈ ગયેલાં છે. એટલે હવે એને પરણાવવાની રચખે પણ આશા નથી

રહી. આ છોકરીની સામે આંખ માંડીને દંસ સેકન્ડ પણ કોઈથી કંપારી છૂટ્યા સિવાય બેઈ શકાય તેવું નથી. એનો એક હાથ બળી જવાથી નકામો થઈ ગયો છે. વાઈનું દરદ તો ચાલુ જ છે. હવે મારે આ છોકરીનું શું કરવું ? મારી પત્ની ઘરનું કામકાજ કરે, અમારાં બાળકોને સાચવે કે આ છોકરીની જીવેલું ક્યાં કરે ? એને માથે આ અપંગ છોકરીની જીવેલું જોળે નાખવાનો મને શો હક છે ? એ છોકરી સાથે મારે જ કાંઈ સંબંધ નહિ, તો એને તો શાનો જ હોય ? આવી છોકરીને સોંપવી પણ કેને ! અપંગ અને કદરૂપી થવા છતાં એ વયમાં આવતી છોકરીના જૂના અનિષ્ટ સંસ્કારો નાખક થવાનો સંભવ જણાતો નથી. આવી સ્થિતિમાં મારે શું કરવું ? મારી પત્ની, બે નાનાં બાળકો અને હું—એટલાનો અમારો મરીત પણ ખરેખરો સુખી સંસાર આ છોકરીની ખાતર ઉપાધિમાં અને રોજની પીડામાં નાખવો ! એને તે ઉપરાંત મારાં જીવરતાં બાળકોના સંસ્કારનો પણ વિચાર કરવો જ નેહએ ને ? એ છોકરી ઇસ્પતાલમાં યુગ્મરી ગઈ હોત તો આખો પ્રશ્ન જીટલી જાત. પણ એની આયુષ્યરેખા બળવાન હશે એટલે એ બચી મૂક. આપના અનાય અશ્રમમાં આપ એને લઈ જાઓ એ વિનંતી કરવા હું આપની પાસે આવ્યો છું.

આ ભાઈની કથની સાંભળી, એમની પત્ની માટે મને ખાસ કરીને માનની વૃત્તિ થઈ. એમના જેવું જુનુ ભાગ્યે જ કોઈને વેઠવાનું થયું હશે. હવે એ છોકરીને પોતાને ઘેર રાખવાની એમની મરજી ન હતી; તે માટે હું તેમને દોષ દઈ શક્યો નહિ. પણ અનાયાશ્રમમાં એનું રથાન ન હતું. સરતના વીક્ષીગ્ન અશક્તાશ્રમમાં એને મોકલવાની એમને મેં સૂચના કરી છે. અત્યારે એ બિચારીની શી સ્થિતિ દશે તે હું જાણુનો નથી. (જ્યોતિર્ધર)

સ્ત્રી એ દાકતરી ધંધો કરતી એવા સમયની અત્યારે કલ્પના પણ કરવી મુશ્કેલ છે. પરંતુ એકવાર એવો સમય હતો ને હજી એક સદી પણ ચાલુ નથી. એ જમાનામાં સ્ત્રીએ બિમાર પડવું એટલે શું, તેની સહજ કલ્પના કરી શકશો. પુરુષ ડૉક્ટરને સારવાર માટે બોલાવવા પ્રત્યે અત્યારના કરતાં પણ તે દિવસોમાં વધારે અણુગમો હતો. પુરુષો પાસે શરીર તપાસાવવા કે દવા કરાવવા કરતાં હરિયારણુ થવું ઘણી સ્ત્રીઓ પસંદ કરતી. એવી સ્ત્રીઓ માટે સ્ત્રીઓ દાકતરી કામ કરતી ચાલુ એ વાત એક દૈવી આશીર્વાદ સમાન હતી. એ કાર્યની જો શ્રીમતી એલીઝાબેથ ગેરેટ પહેલ ન કરી હોત તો હજી પણ એવો શુભ દિવસ ઉભો ન હોત.

પ્રાથમિક શિક્ષણ
 * કુટુંબમાં દાકતર તરીકે કામ કરવા બહાર પડનાર પ્રથમ સ્ત્રી એલીઝાબેથ ગેરેટ હતી. એની માતા એક ઘણી જ શક્તિશાળી સ્ત્રી હતી; એક ઉત્તમ ગૃહિણી હોઈ બપોરની કુનેડ પણ ધરાવતી : તેનામાં ધાર્મિક 'વલણુ હતું. એના પિતા મહત્વાકાંક્ષી ને આકળા હતા. કેટલીક વાર તે લકરારી પણ બની જતા, પરંતુ બપોરની તરીકે એ ઘણા જ સફળ ચલા હતા અને પોતાનાં સંતાનોને એ જમાના પ્રમાણે સારામાં સાંઈ શિક્ષણ આપ્યું હતું.

અત્યારના જમાનાની સરખામણીમાં તો તે વખતની એક ડેંગવણી પણ નહિ જેવી લેખાય. એલીઝાબેથ અને તેની બહેનો માટે એક શિક્ષિકા રાખવામાં આવી હતી, પરંતુ તે તેના જેવી જ અજ્ઞાન હતી. આ વાતની શિથળેને ખબર પડી જવાથી તેઓ એ ઉત્તર ન હજી શકે એવા પ્રશ્નો પૂછી પૂછી તેને કાયર કરવામાં આનંદ મેળવવા લાગ્યાં. એટલે ઉઠે એલીઝાબેથ અને તેની મોટી બહેનને એક કન્યા-છાત્રાલયમાં મોકલવામાં આવ્યાં. ત્યાં તેઓ બે વર્ષ રહ્યાં. એટલે તેમની ડેંગવણી

જગતની પહેલી સ્ત્રી-દાકતર **એલિઝાબેથ ગેરેટ** **એન્ડરસન**

શ્રી. રમણીકલાલ જયવંદભાઈ દલાલ

પૂરી થઈ. તે પછી આઠ વર્ષ મુધી માતાને ધરદામમાં મદદ કરવામાં ને બાળકોની સંભાળ લેવામાં એલીઝાબેથે પસાર કર્યો.

પછી ત્રેવીસ વર્ષની ઉંમરે એલીઝાબેથે દાકતરી અભ્યાસ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. એના માર્ગમાં કેટલી મુશ્કેલીઓ આવી પડશે એ તે નહોતી જાણતી, તે જ એક રીતે સાંઈ હતું. સદ્માગ્ય એટલું જ હતું કે એના પિતાને એ ગમતી વાત હતી. તેમણે પૈસાટકાની પૂરતી સહાય આપીને પ્રેક્ટિસાઈન આપ્યાં કર્યું. છતાં એને જાતે જ પોતાનો માર્ગ મોકળો કરવા મથવું પડ્યું અને તેમાં એણે ઘણીયે લીધીચૂકી જોઈ નાખી.

પ્રથમ એ મીડલસેક્સ હોસ્પિટલમાં દાખલ થઈ. બહારથી દેખાવ બધો નર્સનો રાખ્યો, પરંતુ હેતુ અભ્યાસનો હતો. કેટલાક શિક્ષકોની સંહર સહાનુભૂતિ પણ મળી ગઈ. એમણે એને ખાનગી શિક્ષણ પણ આપવા માંડ્યું. પરંતુ વર્ષને અંતે હોસ્પિટલના વ્યવસ્થાપકોએ દરજ્જો કર્યો કે તેઓ સ્ત્રીઓને પોતાની સંસ્થામાં દાકતરી અભ્યાસ કરવા દેશે નહિ. હંડનની બીજી ડોઝ હોસ્પિટલ પણ એને વિચાર્યો તરીકે લેવા તૈયાર ન થઈ. પછી રફોઝ યુનિવર્સિટી દ્વારા એણે મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેમણે તો એને પરીક્ષામાં બેસવાની ઘસીને ના પાડી.

એ દિવસોમાં સ્ત્રીઓને પરીક્ષામાં બેસવા દેવામાં આવતી નહિ. માત્ર એક જ રસ્તો રહ્યો હતો. ડોઝ દાકતરો ધંધાદારીને ત્યાં તે ઉમેદવારી

કરે તો તેને પોતાની પરીક્ષાઓમાં બેસવા દેવા સોસાયટી ઑફ એપોથકરીઝ તૈયાર હતી. આ હિમેદવારી તો માત્ર નામની જ હતી. ખાનગી શિક્ષણ ને દાકતર-મિત્રાની મદદથી એલીઝાબેથે ઇ. સ. ૧૮૬૫માં હેલ્થી દાકતરી પરીક્ષા માન સાથે પસાર કરી અને દાકતરી ધંધાદારી તરીકે એનું નામ નોંધવામાં આવ્યું.

એણે તરત જ ખાનગી રીતે દાકતરી ધંધો શરૂ કર્યો. અપર બર્ફલી સ્ટ્રીટમાં તેના પિતા-જીએ એક મકાન લઈ આવ્યું. ત્યાં એનો ધંધો ઠીક ચાલવા માંડ્યો. એને નવરાસ પશુ બાળ્યે જ મળતી, છતાં તે જલ્દસાઓમાં જતી, મિત્ર-પ્રદર્શનો એતી, ને નવાં નવાં પુસ્તકો વાંચતી, જાહેર મિજબાનીઓમાં પણ દાનરી આપતી. સ્ત્રીદાકતર પોતાની સારવાર કરે તો મળે, પણ લંડનના ફેશનેબલ લતાની શ્રી આપી શકે નહિ તેવી સ્ત્રીઓના એને બહુ વિચાર આવતા, એટલે તેણે લંડનના મરીમ લતામાં એક દવાખાનું ખોલ્યું, અને એમાં એને તરત સફલતા મળી.

પછીનાં વર્ષોમાં આ દવાખાનું સ્ત્રીઓના નવા દવાખાના તરીકે પ્રખ્યાત થયું ને હેવરે તેનું નામ 'ધ એલીઝાબેથ ગેરેટ એન્ડરસન હોસ્પિટલ' પાડવામાં આવ્યું. આ હોસ્પિટલે ઘણી સ્ત્રીઓને દાકતરી વાટકાપનું શિક્ષણ આપ્યું છે. લંડનમાં દાકતરી અભ્યાસ કરવા આવેલી ઘણી દિંદી મહિલાઓએ પણ તેનો ભાગ ઉઠાવ્યો છે.

ઈસ્વીસન ૧૮૮૫માં મીસીસ સ્કાલ્ડિંગ આ હોસ્પિટલના વડા હતાં. મીસીસ સ્કાલ્ડિંગે શરૂઆતમાં મદ્રાસમાં અભ્યાસ કરેલો હોવાથી મદ્રાસમાં વધારે જાણીતાં હતાં. એલીઝાબેથ ગેરેટ તે વખતે થોડા મહિના રજા પર બેઠાં. મીસીસ સ્કાલ્ડિંગને દિંદમાં પછેા જ વાટકા-પનો અનુભવ મળેલો, એટલે લંડન હોસ્પિટલમાં એમની ઠાકિંદી એકદમ ઝગડા હોઈ.

પ્રથમ સ્ત્રી એમ. ડી.

સોસાયટી ઑફ એમોથીકરીઝના ડિપ્લો-માથી એલીઝાબેથ ગેરેટને સંતોષ થયો નહિ. એમણે એમ. ડી. થવાનો નિશ્ચય કર્યો. કોઈ ઈંગ્લીશ યુનિવર્સિટી એમને દાખલ કરવા તૈયાર નહોતી. પરંતુ ઇરવીસન ૧૮૬૮ માં પેરીસમાં સ્ત્રીઓ માટે સમવડ થઈ. પેરીસ એમ. ડી. થવા માટે એલીઝાબેથને ફ્રેંચ ભાષાની છ પરીક્ષાઓ આપવાની હતી. ખીજા અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પેરે એલીઝાબેથને પણ ભાષા પર વધુ પ્રભુત્વ નહોતું. વળી એનો ધંધો એવો ધમધાકાર ચાલતો કે એને અભ્યાસ માટે ભાગ્યે જ કુરસદ મળતી. પરંતુ એ બધી જ મુશ્કેલીઓ વટાવી તેણે ઇરવીસન ૧૮૭૦ માં પેરીસની એમ. ડી. પરીક્ષા પસાર કરી.

ત્યારપછી તુરત જ એલીઝાબેથનાં લગ્ન થયાં. ઇરવીસન ૧૮૭૧ માં એલીઝાબેથ ગેરેટ મીસીસ ગેરેટ એન્ડર્સન બની. એનાં લગ્ન-પ્રસંગે ઘણી વ્યક્તિઓને એમ લાગેલું કે, એ મહિલાનો પ્રશ્ન છોડી દેશે. એ પોતાનો ધંધો કરી ચકશે જ નહિ એમ બધાં જ કહેતાં. સ્ત્રીએ ડૉક્ટર થવું એ મોટામાં મોટી બૂલ છે એમ તેઓ માનતાં.

સ્ત્રીઓ દાકતરી અભ્યાસ કરે એમાં લગ્નને જ એ જમાનામાં મોટો અંતરાય લેખવામાં આવતું. મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ પરણ્યા વિના રહેવાની જ નહિ, એટલે એમનો અભ્યાસ નકામો જ જવાનો. મીસીસ એન્ડર્સને આ દલીલો મોટી હતી એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. એમનું દાંપત્ય જીવન સફળ ને સુખી હતું. ઘર અને બાળકો પ્રત્યે જરા પણ બેદરકાર રહ્યા સિવાય એ પોતાનો પ્રગતિશીલ ધંધો ચલાવ્યે જતી હતી ને જાહેરજીવનમાં પણ પૂરતો ભાગ લેતી. મૂઢજીવન સાથે ધંધાદારી બનવાનું પસંદ કરનાર સ્ત્રીઓ માટે તેણે ધૈર્યજાતક દાખલો બેસાડ્યો. એટલું બસ નહોતું. એથી પણ વધારે

કામ' એને હાથે થવા નિમોષલ્લ હતું. એણે કીચી મેળવી કે તરત જ સોસાયટી ઓફ એમોઝકરીએ પોતાના નિયમોના ફેરફાર કર્યા ને પોતાના કીપ્સોમા મેળવતાં સ્ત્રીઓને જાણત રાખી. એટલે મીસીસ એન્ડર્સન પેઠે આમળ વધવાં ઇચ્છનાર સ્ત્રીઓ માટેનો એ એકનો એક માર્ગ' પણ બંધ થઈ ગયો. જોકે પછીથી એડીનબરો યુનિવર્સિટીએ દાકતરી લાઇનમાં મેટ્રીક્યુલેટ થવાની સ્ત્રીઓને સગવડ કરી આપી, પરંતુ દાકતરી અભ્યાસ કરતી છ સ્ત્રીઓને જોઇ તોફાનો થયા પામ્યાં ને યુનિવર્સિટીને એ સગવડ માછી ખેંચી લેવાની ફરજ પડી.

સંડનમાં સ્ત્રીઓએ સ્ત્રીઓ માટે એક દાકતરી વિદ્યાલય ખોલવા પ્રયત્ન કર્યો. મીસીસ એન્ડર્સનને એ યોજનામાં ધસડવામાં આવ્યાં. પત્ની, માતા અને ધીકેતા ધંધાદારી હોવા છતાં એ વિદ્યાલયમાં શિક્ષક તરીકે સેવા આપવા એ કશુંક થયાં ને છેવટે તેનાં જીન બન્યાં.

આજથી લગભગ સિતેર વર્ષ પહેલાં ઇ. સન ૧૮૭૪ના ઓક્ટોબરમાં એ વિદ્યાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું. તેનાં બે વિદ્યાર્થીઓ—મીસ એડીથ પેચી ને મીસ ફેની બટલરે હિંદમાં નોકરી કરી છે. મીસ એડીથ મુંબાઈની મરાઠ્ઠર કામા હોસ્પિટલમાં હતાં ત્યારે મીસ બટલર કાન્મીરમાં રહેલાં.

ચિંતાનાં વર્ષો

આ શાળાની શરૂઆતનાં વર્ષો ચિંતાભર્યાં હતાં. બે મુશ્કેલીઓ ખાસ તરી ઉતરવાની હતી. પ્રથમ તો સ્ત્રીઓને પ્રયોગો માટે ઉભા રહેવા દે તેવી એક હોસ્પિટલ જોઈએ ને વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષા આપવાની વ્યવસ્થા જોઈએ.

ત્યારે એગેર અધિકાર જણાતો હતો ત્યારે માર્ગ આપોઆપ મોકળો થયો. રાયલ ફ્રી હોસ્પિટલે પોતાના લોડમાં સ્ત્રીઓને પ્રયોગો કરવાં પરવાનગી આપી. દરેક દાકતરી પરીક્ષક બોર્ડે પોતાની પરીક્ષાઓમાં સ્ત્રીઓને બેસવા

યુગ-સમી

ચીરંજીવી થાને જનની જણી એ બહેન રજની વડે મીકી મુઝા પ્રિયતમ તણી ગોદ રમતી. તીમીસા શુંલે કે, 'મમીશ પણ પ્રણયે કદિ વળી વિયોગી યાશે તો ક્યમ છરવરી, હું-યુગ સમી.'

જગજીવન રતિલાલ શેઠ

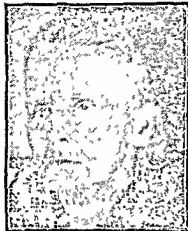
ફેની તેજા પાલીમેન્ટે દરાવ કર્યો. ત્યારપછી આ સંસ્થાની પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર વધતી જ ગઈ. ઇ. સન ૧૯૦૨ મુધી મીસીસ ગેરેટ એન્ડર્સન દીન રહ્યાં, પછી ઇ. સન ૧૯૧૭માં તેમનું અવસાન થયું ત્યાંમુધી તેઓ એ સંસ્થાનાં પ્રમુખ હતાં.

હાં પામતી માનવતા માટે 'ને' સેવા અપાય છે તેમાં દાકતરી ધંધાની મદત્તા માટે કેટલીક ઊછરી ને ગાવનાશીલ વાતો થાય છે. મીસીસ એન્ડર્સન એ જાણું કદી જૂઠ્યાં નહોતાં. પરંતુ ત્યારે તક મળતી ત્યારે એ પ્રજા ઉપર એ બોલ્યા સિવાય રહેનાં નહિ એ હંપીકત નોંધાઈ નથી. એ સ્વખશીલ નહોતાં, પરંતુ શક્તિ, આરિય અને ચોક્કસ કાર્યક્રમવાળાં વ્યવહાર લલના હતાં.

પોતાના દેશજાણુઓની સેવા કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી અને એક મહાન કાર્ય માટે આગેવાની લેવાની ઇચ્છાથી તેમણે સ્ત્રીસુલભ કુમાર અને દુન્યવી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓનો મુમેળ સાધ્યો હતો. તદ્વત ન પહેંચી વળાય એવા ઉન્નત ગિરિશૃંગે એ વિહરતાં નહોતાં. તેથી તો એમનો દાખલો વધારે ઊંચાણે હતો. આપણી પેઠે જ એમનામાં પણ સદૃશ્યોને દ્રષ્યો હતાં ને આપણી પેઠે જ તેઓ જીવન વીતાવતાં હતાં, છતાં તેમણે ધંધાદારી સાધ્યતો આદર્શ રાખ્યો ને મેળવ્યો, એટલું જ નહિ, પણ ખીજને અનુકરણ કરવા જેવું એક ઉત્તમ દર્શાત મૂકતાં ગયાં.

મહાન સ્ત્રી-વૈજ્ઞાનિક

મેડમ ક્યુરી

લેખક

ડૉ. નરસિંહ મુળજીભાઈ શાહ

*

મેડમ ક્યુરીનું નામ જગમજાહર છે. રેડી-યમના શોધક તરીકે વિજ્ઞાનની તવારીખમાં ક્યુરીનું સ્થાન અમર છે. આ મહાન વૈજ્ઞાનિક એક નિર્ધન સ્ત્રી હતી. રશિયાના ઝારની ધુસરીમાં પીઝાતા પોલાન્ડ દેશની વતની હતી; પોતાની માતૃભૂમિ છોડી અભ્યાસ માટે ક્રાંસમાં જઈ તેમ કરીને પડેંગી. અનેક વિડંબનાઓ વેડી; અનેક યાતનાઓ સહન કરી, ખરીબાઈ અને ચિંતામયજીત જીવનમાં ઘણા વર્ષો જેવી કાઢ્યા. ક્રાંસના પાટનગર પારીસમાં એક સમાન-શીલ પુરોગામી તેને સમાગમ થયો, તેને પરણી અને તેમનું જીવન અદ્વિતીય મુખરૂપ નીવડ્યું. નિરાશાના ગાઢ અધકારમાં કાઢપણ પ્રકરના ઉત્તમન હીનવાનાવરણમાં અનેક શુષ્ક પ્રયત્નોના પરિણામે હંપતીએ એક અદ્ભૂત શોધ કરી-રેડીયમ તરવ શોધી કાઢ્યું; નૂતન વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન અસ્તિત્વમાં આવ્યું; એટલું જ નહીં,

પણ માનવ જાતને એક બચંદર દઈ-આંદામાંથી ઉગારવા માટે આશોધે એક સાધન પુરું પડ્યું.

માનવ જાતના કલ્યાણમાં અદ્વિતીય ફાળો આપનાર આ વિજ્ઞાની મુગલના કીર્તિ-કળશ ઝળકતા હતા. તે વખતે દેવે પોતાનો દૂર પાંજે ઉપાડ્યો: મહાશય ક્યુરી અકસ્માતના ભોગ થઈ પડ્યા. આ દાણુ દુઃખમાં પણ મેડમ ક્યુરીએ પતિની સાથે આદરેલું કાર્ય આગુ રાખ્યું અને આવેલ દુઃખ ધૈર્યપૂર્વક સહન કરી લીધું.

મેડમ ક્યુરીનું પાછલું જીવન ત્યાગનું જીવન છે. પોતાનો બધો સમય વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવામાં અને દોરવામાં તેમણે આપ્યો: તેમાંથી બચત સમય તેમણે મુદ્દમાં ધાયલ થયેલાની સારવારમાં આપવા માંડ્યો: ન કરી પોતાની તબીબતની દરંદાર, કે ન ગણ્યા અંજત મુખદુઃખ. પોતાનો કાર્યકેતુ સિદ્ધ થયો હોય એમ એક દિવસ પ્રભુના દરબારમાં ચાલી ગઈ-ન કરી દોલતની વાંચના કે ન કરી માનચાંદ પાછળ પડાપડી.

આ મહાન સ્ત્રી વૈજ્ઞાનિકનું જીવન એક પરીકથા જેવું લાગે છે. દુનિયા પર ઉતરી આવે અને કાર્ય પૂર્ણ થતાં જીવનલોલા સંકેતે, તેમ મેડમ ક્યુરી પોતાનું કાર્ય કરી આલ્યાં ગયાં.

આવા મહાન વૈજ્ઞાનિકના કાર્ય સંબંધી પુષ્કળ લખાણ એમાં નવાઈ નથી. આ લેખ-માળામાં મેડમ ક્યુરીનું જીવન એક સ્ત્રી તરીકે જાણખવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

: ૧ :

રવિવારની રજા હતી. પોલાંડની રાજધાની વોરસો શહેરની એક શેરીમાં આવેલું નિરાળનું મકાન આત્મા વિનાના ખોળાયા. જેવું શાંત હતું. ચપ્પા અને કંપાસ વડે કોરેલા અક્ષરો-વાળા બાંકડા ખાલી હતા. દરથી આવતા દેવજન-ધંદલા અવાજ સિવાય બધે શાંતિ હતી. મે મરિનાનો સૂરજ તપી રહ્યો હતા.

મકાનની ડાબી પરવાળમાં સાળાના નિરી-
ક્ષક વ્લાડીરલાવ રકોડોવ્સ્કી રહેતા હતા.
એ બાળકોથી શાંતિનો ભંગ કરતાં કોઈ કોઈ
અવાજના પડા આવતા હતા. હથોડાના ધા;
કાંધક પડતું હોય એવા અવાજ; ચીઘીવારી;
પાછા હથોડાના ધા; સાથે સાથે પોલિશ ભાષામાં
અપાતા છુકમોના અવાજ કાને આવતા હતા.

"હેલા, દાદગોળો ખૂટ્યો!"

"જોસેફ, ટાવર પર નિશાન તાક"

"માન્યા, દટ જવ."

"પણ હું તો તમને ચોરસા લાવી
આપું છું."

"એ...મ...એમ..." બધી છોકરીઓમાં
એકથો જોસેફ ધમાધમ કરતો હતો.

કુકુંડે ભુસ ટાવર પડ્યો.

રકોડોવ્સ્કી સાહેબના છોકરાંઓ એક
ઝાંરમાં રમતા હતાં. રમત બરાબર જતી હતી.

"માન્યા" ખૂબ આવી. સૌથી મોટી
છોકરી ઝોસીયા બારણામાં કેપાણી. પોલાંડમાં
કુકા નામે બોલાવવાનો રિવાજ ખૂબ પ્રચલિત
છે. હુલામણાના નામ પણ પાડવામાં આવે
છે. મોટી છોકરીનું નામ સોફી હતું પણ તેને
સો ઝોસીયા કહીને બોલાવતા. હેલનનું હેલા
કરી નાંખ્યું હતું. સૌથી નાની માયોને માન્યા,
માન્યુસ્યા, આનસ્થુ ઇત્યાદિ અનેક નામથી
બોલાવતા.

"માન્યા, બા કહે છે કે ખૂબ રમ્યા, હવે
આસો" મોટી બહેને કહ્યું.

"પણ આ બધાને મારી જરૂર છે. હું
તેમને ચોરસા લાવી આપું છું."

"બા કહે છે કે જલદી આવ" માન્યાએ
મોટી બહેનનો હાથ ઝાલ્યો અને બહાર નીકળી
આવી. પાંચ વર્ષના બાળકને પોતાની રમત
છોડી જતાં દુઃખ થતું હતું.

"માન્યા, છોકરી! તારા વાળ કેવા ચર્ધ
છે! તારો મહેરા કેવો લાલચોળ થઈ ગયો

મેડમ ક્યુરીની માતા

શ્રીમતી રકોડોવસ્કા

છે!" માયાળુ માતાએ બવિધની વૈરાગિક
દીકરીના હાથમી ચેરા પરથી વાળ ઠીક કર્યા,
ઉપરના ઝખ્ખાની દોરીઓ બરાબર બાંધી. આરતે
આરતે બાળક શાંતિપૂર્વક આરામ લેવા લાગ્યું.

માન્યાને પોતાની માતા પ્રત્યે અનહદ
પ્રેમ હતો. તે એમ માનતી કે પોતાની માતા
કરતાં દુનિયામાં કોઈપણ વધારે સાફ કે ડહા-
પણાણ નહોતું.

શ્રીમતી રકોડોવસ્કા પોતાંડના જમીનદાર
અમીરની મોટી દીકરી હતી. તેના પિતા પૈસે
ટકે ધસારી ગયા હતા; કોઈ મોટા ઉમરાવની
જગીરમાં તોડરી કરતા. તેમનું લગ્ન અલ્લા-
ધારણ હતું એક મોટા કુટુંબની છોકરી સાથે
પ્રેમમાં પડ્યા; છોકરીના માબાપનો વિરોધ હતો,
છતાં છાનામાના પરણી ગયા. વર્ષો વહી અયાં
છ બાળકો ધરે રમતાં હતાં. આ બધામાં
શ્રીમતી રકોડોવસ્કા સૌથી વધારે શુદ્ધિમાન
અને હોશિયાર હતાં. તેમણે નાનપણમાં સારી
કેળવણી લીધી હતી, અને શિક્ષકનો ધંધો
લેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. ૧૮૬૦માં વ્લાડીરલાવ
રકોડોવસ્કા સાથે લગ્નથી જોડાયા. શ્રીમતી

રક્ષોડોઝ્કી પાસે દોહત નહોતી; પણ દુઝુંબની ખાનદાની હતી, ધર્મભાવના હતી, સંગીત પ્રવીણતા હતી, અને સૌથી વિશેષ પોતે ખૂબ ખૂબસુરત હતાં. “લણું ચેગ્ય” લગ્ન થયું એમ લોકવાણી જાહેરમાં આવી. શ્રીમાન વ્હાડીરલાવે ગણિત અને ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં ઉંચી ડેગવણી લીધી હતી અને તે વિષયો શીખવતા હતા. પત્ની પણ એક સારી નિશાળ સહતાપૂર્વક ચલાવતી હતી. વેારસોના સારા દુઝુંબની છોકરીઓ આ નિશાળમાં ભણતી.

માન્યા-ભવિષ્યની મેડમ ક્યુરી આવા સંસ્કારી માતાપિતાની પુત્રી હતી. જન્મ તારીખ : ૭મી નવેમ્બર, ૧૮૬૭.

*

૧૮૭૨ માં પોલાંડની કમળખતી હતી. શિક્ષિતવર્ગ પર ઝારની સરકારનો ડોળો હતો. ૧૮૭૧ના નિષ્ફળ બળવા પછી ઝારે પોલાંડનો વાંસો ભાંગવા માંડ્યો હતો. કેદ અને દેશ-નિકાલ સામાન્ય થઈ પડ્યા હતા. મીલકતો જમ્બીમાં લેવાતી હતી...૧૮૬૩માં બીજા બળવા નો પ્રચલ થયો. અઢાર માસ સુધી મરણિયા પણ આખરે બળવાખોરોને હંદાવ્યા. યજી-તો દમનનો કાળો કોરડો વીઝાણો. ‘જસ ! પોલાંડના વતનીને કેમ રીતે દ્યાવો. એક શબ્દમાં, પ્રભુનો આત્મા હણો.’ પોલાંડના વતનીઓને ઉગી આવ્યું કે આપણી યુક્તિ બળદારા કદી મેળવી શકાશે નહીં. નવો વ્યૂહ રચાયો. મરણિયા દેશમકતો નોકરીમાં ધુસી ગયા અને અંદરખાનેથી યુવકોને અને વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવા લાગી ગયા. પોલાંડની નિશાળો પર ઝારના ખાંધીઆ ડોળો ધૂરકાવવા લાગ્યા. પોલિશ ભાષાપર કડક પ્રતિબંધ આવ્યો. પોલિશ બાળકોને ફરજિયાત રશિયન ભાષા શીખવવાનું ફરમાન છુટ્યું.

રક્ષોડોઝ્કીના ઉપરી ધવાનોવ ખૂંચક હતા. પોતાના હાથ નીચેના માણસોપર જરાય હવા ન રાખતા. વધારીપૂર્વક કામ લેતા.

એક દિવસ એક બાળકે લેશનમાં જરા પોલિશ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો. રક્ષોડોઝ્કીએ નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું કે, ‘સાહેબ, બાળકે અજાણતા ભૂલ કરી છે. તમે પણ સાહેબ રશિયન ભાષામાં આવી ભૂલો કરી બેસો છો. મારી ખાત્રી છે કે તમે જાણી બૂઝીને એમ કરતા નથી. આ બાળકનું પણ એમ છે.’ સાહેબ તે દિવસથી રક્ષોડોઝ્કીને ખદાથી નીહાળતા. તેમને શંકા ગઈ કે, રક્ષોડોઝ્કી દેશ પ્રત્યે લાગણી ધરાવે છે. એક દિવસ આ વિષય પર પતિપત્ની વાતચીત કરી રહ્યાં હતાં; તે વખતે ઓરસીયા અને માન્યા આવ્યાં.

“વિદ્યાર્થીઓએ ફંડ કર્યું : એક પ્રાર્થના ગાઈવી. ધવાનોવની દીકરીને ટાઇફોઇડ થયો છે; પિતાપ્રત્યે વેરની લાગણી સંતોષવા દીકરી મરી જાય એ માટે એ પ્રાર્થના હતી ! બિયારો પાદરી ! જો તેને પહેલેથી ખબર પડી હોત તો તેના મોતીયા મેંરી જાત.” પ્રેક્ટિસર રક્ષોડોઝ્કી આનંદપૂર્વક કહી રહ્યા હતા.

પણ શ્રીમતીને વાત ન ગમી. તેમણે જોડા સીવવાનું કામ ચાલુ રાખ્યું, અને માન્યા તરફ ફરીને કહ્યું, “બેટા, આ જોડ તારા માટે.”

એક દિવાલપર હવા બારંમાપક ચંત્ર ટંગેલું હતું. પ્રેક્ટિસર તેને સાફ રાખતા અને તેને બરાબર સાચવતા. એક કાચના કપાટમાં કાચની નળાઓ, નાના ત્રાજવાં ઇત્યાદિ સરંજામ હતા. આ બધું પ્રેક્ટિસર કલાસમાં લઈ જતા. પણ સરકારે વિજ્ઞાન શીખવવાના કલાકો પર કાપ મૂક્યો હતો એટલે બધું કપાટમાં મૂકી દીધું હતું.

એક દિવસ માન્યા ઉંચી ચક્રને કપાટમાં જોઈ રહી હતી. તેના આનંદ માતો નહોતો. પાછળથી પિતાએ આવી કહ્યું : “ભૌતિક શાસ્ત્રનાં સાધનો.”

રમુજ નામ ! બાળ માન્યા કોઈ દિવસ નામ બૂઝી નહીં. તેની યાદશક્તિ અજબ હતી. આનંદમાં ‘ભૌતિક શાસ્ત્રનાં સાધનો’ રાખમાં ગાવા મંડી પડી. [ક્રમશઃ]

વિધતા કાર્ધપણુ ભૂમંગળમાં કલ્પન થયેલા મહાન પુરુષો તેમજ દેવીઓનાં જીવન ચરિત્રો વાંચતાં માણુમ પડે છે કે, તેઓનાં બાળી જીવનને ધડનાર બાધ્યાવરથામાં તેમની માતાઓ જ હતા. તેમની કીર્તિ, મહત્તા, અને મહાન જનવાનું જાણું જ માન તેમની માતાઓએ પ્રેરેલા ઉત્તમ કાટીનાં સંસ્કારોને આભારી છે. જગન્નિધતાએ સુજ્ઞેલી માનવ-સૃષ્ટિમાં મૂખ્ય અધિકારીતો દેવી સ્ત્રીઓ છે. સ્ત્રીઓનાં સંસ્કારોનાં બળે વારસો કેવળ પોતાના સંતાનોને જ નહિ, પણ આખા દેશને મળે છે. જે સ્ત્રી બાળકના પારણાને પ્રેમથી જુલાવે છે તે જ સ્ત્રી સમસ્ત વિશ્વમંગળ ઉપર પોતાની શક્તિથી રાજ્ય કરે છે, તે કહેવતનો ભર્મ મુયાર્થ છે. સ્ત્રી જાતના સાચા અધિકાર અને ધર્મ શા છે, તે જાણવા માટે ભારતની પતિવ્રતા સ્ત્રીરત્નોનાં જીવન ચરિત્રો ધ્યાનપૂર્વક સમજવાં અત્યંત જરૂરનાં છે. તેમના જીવન ચરિત્રો ઉપરથી માણુમ પડે છે કે ભારતની સ્ત્રીઓએ ભારતની ઉન્નતિ અને મુક્તિને માટે પોતાનાં જીવનનાં મોંઘા બકીદાનો પ્રેમથી દીધાં છે. પણ ખેદની વાત એ છે કે, આધુનીક સ્ત્રીઓ પાશ્ચાત દેશોનાં અલ્પઆધુણી સંસ્કારો અને સુંદરતા અને વિચારોનું અનુકરણ કરવા મથે છે. ધરીભર માને છે કે, સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોને વધારે સ્વતંત્રતા અને અધિકાર છે. અને સ્ત્રીઓનાં અધિકાર નહવા અને મર્યાદીત છે. તે માનવું વાસ્તવીક નથી. ભારતના મહાન પુરુષોએ ધર્મશાસ્ત્રોમાં સ્ત્રી તેમજ પુરુષોને સમાન અધિકાર આપેલા છે. ભારતના મહાન પુરુષોએ તેમજ સ્ત્રીઓએ સાથે જ મળ્યા, જે જેને લાયક ધર્મો અને અધિકાર હતા તે જ મનુષ્યાદી સૃષ્ટિમાં અને શાસ્ત્રોમાં નક્કી કર્યાં છે. આ ધર્મો અને અધિકારોનો નીચું પડેલાં પહેલાં તેઓએ તેમના જીવનમાં ખરેખર અનુભવી,

સ્ત્રીઓનો ધર્મ

અને

અધિકાર

સો. કાકીલા પ્રભાકર રાવળ.-

વિચારી અને તેના પરિણામનું નિંદાન કરીને જ આપણા માટે લખ્યા છે; જે કે સમયના પ્રવાહની દ્રષ્ટિએ તેમાં યોગ્ય ફેરફાર અને પુનઃરુદ્ધાર કરવાની જરૂરીઆત છે.

પરંતુ વાસ્તવીક રીતે તે ધર્મો અને સો સોના જીવનને અનુકૂળ, શક્તિને અનુસરી નિર્માણ કરેલા છે: સામાન્ય રીતે આપણે ધણાં કામો કરીએ છીએ જેમાં સર્વને સામાન્ય અધિકાર હોતો નથી. સ્ત્રીઓ કદાચ અદેખાઈ કરે છે કે પુરુષો જે ક્ષેત્રમાં કામ કરે છે તે આપણને કેમ કરવા મળતું નથી ? પુરુષો બીડી પીએ છે તે આપણે કેમ ન પીએ ? પણ ખરે જોતાં આ તો પુરુષોની ખામા છે. દારૂ પીવો, વ્યસન રાખવાં એ પુરુષના જીવનનાં દોષો છે. તેને તમે અધિકાર સમજી મેળવવા જશો તો તમે તમારું સ્ત્રીતત્વ ગુમાવી દેશો જ. તેમાં જરા પણ શંકા નથી. આપણે

ત્યાં પુરુષોને વધુ સ્ત્રીઓ પરજીવાનો અધિકાર છે. તો તેવી રીતે સ્ત્રી એ પતિ કરે તો શો દોષ છે ? પણ વાસ્તવીક રીતે આ બરાબર નથી. વધુ સ્ત્રીઓ કરવી એ પુરુષોને અધિકાર નથી, પણ તેના જીવનનો દોષ અને હૃદયમાં લાગણીની નબળાઈ છે. તમે ધ્રુવો તો એવો દોષ કરી શકો છો. દોષવાન પુરુષો તમને રોડી શકે નહિ, પણ દોષોને અધિકાર યા દક્ષ સમજી પુરુષો ને કરે તે બધું જ તેવા રૂપમાં અનુકરણ કરશે. તો સ્ત્રી જાતીનો, જીવનનો, તમારા આદર્શોનું પતન થતાં નાશ થશે, એટલું જ નવી પણ આના પરીણામે સમસ્ત રાષ્ટ્રનું પતન થશે. આપણા હતભાગ્ય દેશનું મુખ ઉજ્જવલ રાખવા જીવનને વિશુદ્ધ બનાવવું, ભાવના અને દોષોનું અનુકરણ કરવા કરતાં, તમારું સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય યથા ગણી તમારા ધર્મો પ્રમાણે વર્તવું, એમાં જ સ્ત્રીઓની સાચી મદદતા અને ગૌરવ રહેલાં છે. દોષોનું અનુકરણ કરવું એ બર્ધકર પાપ છે અને તેથી સુખી સ્ત્રીજીવનનો આનંદ નષ્ટ થાય છે અને સાચા માર્ગનું દર્શન થતું જ નથી.

ભારતના પૂણ્યથેગે આવાં અનેક સ્ત્રી રત્નોએ પોતાનો સાચો સ્ત્રીધર્મ જીવનનાં મોઢાં બધીદાનનાં ભેગે પણ પાળ્યો છે. અને તે બહીદાનો, આત્મ-સમર્પણની ભવ્ય શક્તિ એ ભારતની સ્ત્રીઓને ભગ્ય ગૌરવવંતી બનાવી અમર કરી છે. ભારતનાં આવાં સ્ત્રીરત્નોનાં હૃદયમાં રહેતા મૌન, વૈરાગ્ય, શીય, સંતોષ, સ્વદેશાભિમાન, જેવાં મહાન સદ્ગુણો આર્થ સન્નારી માટે અનુકરણ કરવા આદર્શ નમુના રૂપે હજી શાસ્ત્રોમાં તેમજ ઇતિહાસના પાને સુવર્ણ અક્ષરે લખેલા માર્ગદર્શક છે. વળી પાઠશાસ્ત્ર, આરોગ્ય શાસ્ત્ર, ગૃહવિજ્ઞાન, ગૃહ વ્યવસ્થા વગેરે મંબીર જવાબદારી ભરેલી ફરજો સ્ત્રીઓનાં ક્ષેત્રમાં આપેલી છેઃ પુરુષોને માટે રાજ્યવ્યવસ્થા, ગૃહની આર્થિક જવાબદારી

વગેરે નેટલાં પરીશ્રમથી ભરેલાં છે તેથી બન્ને વધુ બંધવાળા અને મંબીર જવાબદારી તો સ્ત્રીઓનાં ક્ષેત્રમાં છેઃ અને આ જવાબદારીઓ સંભાળવા, અને પાર પાડવા સ્ત્રીઓએ પોતાનાં ધર્મ અને અધિકાર સમજી તૈયાર રહેવું જ જોઈએ. માતા પિતા, સાસુ સસરા, વડીલો, તેમજ પતિ અને બાળકો ઉપર વિશુદ્ધ પ્રેમ રાખવા, પુરુષો ને કમાઈ લાવે તેને યથાર્થ જોળવવું, એ સ્ત્રીઓનાં મુખ્ય ધર્મ છેઃ

જે સ્ત્રી સુંદર વસ્ત્રોથી નહિ પણ સદાચારથી પોતાના જીવનને શણગારે છે, સોનાના ઠંકણ યા દાગીનાથી નહિ પણ દાનથી, અપંગો અને અનાથોની પ્રત્યે દયા રાખી પોતાનાથી બનતી સેવા અર્પે છે તે જ સ્ત્રીઓ રાષ્ટ્રની સારી સેવા, અને પોતાના સાચા સ્ત્રીધર્મોનું પાલન કરે છેઃ સૌજન્ય એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે.

સ્ત્રીઓને ધર્મરે ને મહાન શક્તિ બહેલી છે તે તેનું પ્રેમબળ છે. સ્ત્રીઓની કામળતા, સુંદરતા, અને પ્રેમ બળ તે જ તેમના જીવનના મહાન બળોનું બંધારણ છે અને સમસ્ત વિશ્વને વશ કરવાનું કાતીલ શસ્ત્ર છે. દંપતી જીવનમાં સ્ત્રીના સુખી જીવનનું મુખ્ય કેન્દ્ર તેના પતિ અને પતિવ્રતા ધર્મ છે. સ્ત્રી એ પુરુષની અધોગતા, ગૃહજીવનની મુખ્ય અધિષ્ઠાતા છે. જેમ હાથા સુર્યની સાથે જ રહે છે તેમ સ્ત્રી પણ પુરુષની હાથા છે અને પુરુષની જીવનગ્રીકાનું અનેક આક્રતોમાંથી રક્ષણ કરનાર સરોચ મનવાર છે. જેમ પક્ષી એક પાંખથી ઉડી શકતું નથી તેવી રીતે દંપતી પણ એક બીજાના સહકાર વગર જીવનની પૂર્ણતા અને આનંદ મેળવી શકતું નથી.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રી મુખ્ય ગૃહિણી અને સામ્રાજી છે. યજ્ઞ, પૂજ્ય, શુભ કાર્યોમાં પણ તેને અધીરું દક્ષ આપેલો છે. સ્ત્રીઓનાં જીવનનાં

મેટાં ભાગં ખાળઉછેર અને ગૃહવ્યવસ્થામાં માથેનો બધ છે: મંબીર અને ખાસ લક્ષમાં સેવાનો મુખ્ય પ્રશ્ન શ્રીઓની આરોગ્યતા છે. આધુનીક શ્રીઓ, પાશ્ચાત દેશોનાં વિલાસી જીવન, અને અદ્ય આયુષ્ય વાળી મોઢ પમાડનારી વસ્તુઓથી આકર્ષીત, પોતાના શ્રીતત્વને દેખે છે.

હતભાગ્ય-ભારતમાં શ્રીઓ ગૃહજીવનમાં વધુ ખાળકોના ભારથી ક્ષીણ અને નીસ્તેજ થતી રહી છે. શ્રીઓનાં આરોગ્ય, ક્રોધાળતાનું રક્ષણ કરનાર સંયમ છે પરંતુ સંયમીત જીવન નહીં મળતાં, વીલાસી જીવનથી અસાધ્ય રોગોનો ભોગ બને છે. આવા અસાધ્ય રોગોથી બચાવવા, રાષ્ટ્રનું ધતન અટકાવવા, અને દેશને મહાન પુરુષો આપવા માટે શ્રીજીવણી, શુદ્ધચાત્રમાં પાળવાનાં નિયમો, સંયમી જીવનનું ગાન, અને તેથી થતા લાભો વીચેરે શાળાઓમાં તેમજ ગૃહોમાં પણ વડીલો તરફથી પ્રથમથી જ અપાવાં જોઈએ. પરંતુ આપણા દેશમાં આવા મહત્ત્વના આદર્શો અને વિષયો ઉપર પૂર્ણ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી; આવા અસાધ્ય રોગોમાંથી બચવા માટે શ્રીઓએ સંયમી જીવન રાખવું અને આક્રોશમાં તેમજ દિંમતપૂર્વક સામનો કરવો જરૂરી છે. પરંતુ શ્રીઓનાં આરોગ્યનો મુખ્ય આધાર બને દંપતી ઉપર છે. આરોગ્યશાસ્ત્ર અનુસાર મહાયર્ચનું પાલન કરવું જોઈએ.

આપણા આધુનીક ભારત દેશમાં પાશ્ચાત્ય દેશોનાં સંસ્કારની અસરે ભારતની શ્રીઓનાં શ્રીતત્વો નાસ કરવાનું શરૂ થયેલ છે અને વિલાસી જીવનના પરીણામે શ્રીઓનાં થતાં અસાધ્ય રોગોનો બંડાર ઉભરાઈ ચુક્યો છે. આના પરીણામે હલકાઈ, કાષ્ટતા, રેખીય પ્રગ્ન, અને ક્ષય રોગે જન્મ લીધો છે. આવા સર્વ નાશથી દેશને ઉગારવા, શ્રીઓને

વજ્રદંડી બનાવવા, અને શુદ્ધચાત્રમાં દંપતી સુખીજીવન અને તંદુરસ્તી મેળવે એ માટે દરેક શ્રી તેમજ પુરુષની પવિત્ર કર્મ છે કે તેમજ આયુર્વેદીક નીયમો પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. અને આવી મંબીર જવાબદારીઓ સમજી પોતાના ધર્મો અને કર્મને ગણી ગણીને પાળવા જોઈએ. દારણ કે એક પીગળના પૂર્ણ સહકાર વગર કોઈપણ જીવન સુખી અને આગાધ થઈ શકતું નથી. વધુમાં આરોગ્ય શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સંયમી જીવન, તથા બ્રહ્મચર્ય જેટલું એક વિધાર્થીને વિદ્યાભ્યાસ માટે જરૂર છે તેટલું જ પરણીત દંપતીને, પણ જરૂર છે. એક નડીની કળાને તથા સૌંદર્યને તે જેટલું રહે છે તેટલું જ તે એક મહાન યોગી, સેનાના નાયક અને સત્યામદીને પણ રહે છે. ભારતની અનેક શ્રીઓએ આ ક્ષેત્રમાં મહારવી ભોમ અને બક્ષીદાન આપ્યાં છે.

સંતોષ અને સ્વાપણની બાબતમાં ભારતની અનેક શ્રીઓએ કાચની બંગડીએ યા દાંતની મુડીએ અનેક ગરીબ ગૃહોમાં સંતોષનાં અપુદ્ય ઝરણાં વઢાવ્યાં છે અને અનેક ગરીબ ગૃહોનો ઉદાર પોતાના જીવનનાં મોર્ષા બક્ષીદાન આપી ઢયો છે. અને રાષ્ટ્રને માટે શ્રીઓએ પણ પુરુષના જેટલો જ ભોમ આપવામાં કદી પાછી પાની ફરી નથી. અનેક ગરીબ ગૃહોમાં હજુ પણ આર્થ શ્રીઓ કંડુના ચાંદલે શાળા સંચાલનને આનંદ માને છે. શ્રીઓનું સૌભાગ્ય પતિથી જ હોય છે, નહીં કે સૌભાગ્યનાં સાધનોથી. અને હેવટે ભારતની શ્રીઓએ, પતિવ્રતા ધર્મ, વિશુદ્ધ પ્રેમ, સૌજન્ય, ઉલોગી જીવન, સંતોષ, મીતાહાર, ગૃહવ્યવસ્થાના નીશ્ચેમો અને સંયમ જેવાં અધિકારો અને ધર્મો ડેવવાં અને તેને સમજી પુરેપુરી રીતે બજાવશે તો શ્રીઓનાં જીવન પ્રશંસા પાત્ર બનશે.

તે ગઈ!

શ્રી. મહેન્દ્રરાય છલસાંકર અંતાણી

આજ હું તેના વિહોણો થઈ ગયો. અમારો સંબંધ પુરું એક વર્ષ પછી ન ચાલ્યો, પણ તે હું કે સમયમાં અમે એક ખીજામાં એકત્રિત થઈ ગયાં હતાં. હું તેમાં સમાણો હતો કે તે મારામાં, એ તૂટી કરવું એ એક કોયડો હતો, અને આમ અને તેમાં આશ્ચર્ય ન હતું; કેમકે અમારો પરિચય 'પ્રથમ દષ્ટિએ પ્રેમ' જેવા સંજોગમાં થયેલ. મેં તેને જોઈ અને મને તેના તરફ આકર્ષણ થઈ આવ્યું. તેના વર્ણ હલકો લેખાતો, કેમકે તેનો જન્મ હલકી લેખાતી કોમમાં થયો હતો, પણ મેં તેને મારા ઘરમાં પસાવી.

તે પછીના ઇતિહાસ એક પ્રેમકથાનો ખરોખરી કરે તેવો હતો. હંમેશા સવારમાં તે મારા પગના અંગુઠાનો સ્પર્શ કરતી. મારા અપહૃદ્ધાની તે બાગીદાર બની, એટલે ટાટે, તડકે કે વરસાદે તે મારી સંગમાં જ રહેતી.

તેનો જન્મ સમાજ જેને હલકી ક્ષણના ગણે છે તેવા ઘરમાં થયો હતો, છતાં ન્યાં સંસ્કૃતીના કિરણો પ્રકાશમાં હતાં ત્યાં તેને મારા બારોબાર માન મળતું. તેના ગૃહના દાર તેને માટે ઉઘાડાં હતાં, અને તેવાં ઘરમાં

હું તેની સાથે વિના સંકોચે જઈ શકતો. ફક્ત ફરીચુરત સનાતનીઓના ઘરમાં તે હજી અસ્પર્શ લેખાતી, અને દેવમંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો તેનો હજી હું સાખીત કરી શક્યો નહોતો. એજ અમારા વિયોગનું કારણ બનશે એમ હું બાણીતો હોત તો તેવા મંદિરમાં હું પ્રવેશ જ ન કરત. આ સૌખ્યનીય ઘટના બનશે તેનો સંકેત તો મને ઘણી વખત થતો. મંદિરમાં તેને બહાર રાખી હું જતો, તેથી પ્રાર્થનામાં એકાગ્રતા હું ન અનુભવતો, પણ ન્યાં ફરીના બંધનો શીથલ થતાં ન હતાં, ત્યાં મારા જેવા ક્રાંતિકારી નાષકાજ હતા. જો હું ચોરીછુપીથી તેને પ્રવેશ કરાવું તો તે અને તેમ હતું અને કોઈ તેમ કરતા પછી હતા; છતાં હું આદર્શો આદર્શો વિહોણો ન હતો. જો સમાજના બંધન તોડવાં તો એક ચોરની જેમ નહિ પણ નૈતિક દિમ્ભતથી સામીજાતીએ; એ મારો આદર્શ હતો અને તે પાળવા જતાં મેં તેનું બહી-શન આપ્યું.

આજ દરીકયા સાંભળા મંદિરની બહાર હું તેને જોઈવા ગયો તો તેને ન જોઈ. હાથ! હાથ! દરીકયા સાંભળવા જતાં મારી જુનાં જોડાની જોડી કોઈ તફાવી ગયું.

થોડા દિવસ ઉપર મુંબઈ યુનિવર્સિટી ટીચર્સ કોન્ફરન્સ-સીમાં ખાસી પડેલી એક બેઠકને કારણે થયેલી ચૂંટણીમાં કુલ ૧૪૮૫ મતદારો હતા. આ મતાધારોની યાદી ઉપર નગર નાખનાં આ કુલ સંખ્યાના અધ્યાપકોમાંથી માત્ર ૫૪ સ્ત્રી-અધ્યાપિકાઓ હતી. આ ૫૪ની સંખ્યામાં ૨૬ અધ્યાપિકાઓ પરણેલાં અને ૨૮ કુચારાં છે. તેમાંથી સાતની સંખ્યા સ્ત્રીઓની એક માત્ર કોલેજ-સોશિયા કોલેજમાં છે. વળી તેમાં માત્ર સાત જ ગુજરાતી સ્ત્રી અધ્યાપિકાઓ છે; તેનું પૃથક્કરણ કરીએ તો પાંચ પારસી અને બે ગુજરાતી બહેનો છે.

રસોઈ ઘર

સંપાદક:

સૌ. મણિબહેન એચ. મહેતા

લખનાર:

સૌ. જશવંતીબહેન એમ. દેસાઈ

ઉધીયું

સાધન:-ચણાનો આટો શેર દોઢ, લીલી વાલોળ અથવા પાપડી શેર અઘો, ટોપડું ઓછળ બે, તેલ શેર બે, લીલાવટાણા શેર અઘો, કંદા શેર અઘો, બટાકા શેર અઘો, ઢાણું શેર બે, તુરીયા તોલા પાંચ, મેથીની પુળાઓ શેર અઘો, લીલામરચા નંગ ૧૧, ઢેળાં અરધકચરાં શેર અઘો, ધાણા તોલા બે, મીઠું તોલા સાડાસાત છઠ્ઠે તોલા એક, સંકરકંદ શેર અઘો, અજાનો તોલા અઘી, હીંગ વાલ સાત, ખારો પાપડીયો તોલો અઘો, મુકાં મરચાનો છુકો નવટાંક, રીંગણાં નાનાં શેર અઘો, હલદર તોલો અઘો, પાકા લાલ ટોમાંટા શેર અઘો, રાહ તોલો દોઢ, ઢાયમરી જુડી આર, લીમડાની સળી નંગ ૫ બનાવનારની રીત

કંદા, બટાકા, રીંગણાં, કાચા પાકાં ઢેળાં, સંકરકંદ, તુરીયાં, એ સર્વે ચીજોને સાફ કરી તેની દાડ એવી રીતે કરવી કે તેમાં ધુરણુ ખરી શકાય. તેવી રીતે ચીરીયાં કરવાં. પછી ધાણુ, છઠ્ઠે, મરચાં, મીઠું, હળદરનો હવે જ કરવો. તેમાં વેશણુ (ચણાનો આટો) શેર ગોણો નાંખવો અને તેલનું ગોણુ ધ્રુને હવેજ ઉપરના ચીરીયાંમાં ભરવો. મેથીની બાદને ઝીણી સમારી પાણીમાં ઘોઈ નાંખી પછી નીતારી તેમાં હવે જ મેળતી જરા પાણી નાંખી, દાયથી મુડીયા બે ઇંચ લંબાઈનાં વાળવો. બાકી જે તેલ હોય તેમાંથી આઠ તોલા તેલ રાખી મુકવું અને બાકીનું હોય તે એક પીતળતી કલાઈવાળા તપેલી લઈ

તેમાં તે તમામ વસ્તુ સમાઈ રહે તેવું વાસણ લેવું અને તેમાં તેલ મુકી રાહ નાંખી, મીઠો લીમડો, હીંગ વીગેરેનો વધાર વાપ એટલે બટાકા તથા કંદાનાં હવેણ્યાં મુકવાં. પછી ઉપર શકરકંદના હવેણ્યાં મુકવાં. પછી તેનાં ઉપર રીંગણાં મુકવાં અને તેનાં ઉપર તુરીયાનાં, તેનાં ઉપર ઢેળાનાં હવેણ્યાં મુકવાં. તે બધી વસ્તુઓ ચડી જાય એટલે મેથીની બાદનાં મુડીયાં જુદા તેલમાં તળાને પછી તેમાં નાંખવાં. એટલે મુડીયાં બાંગલાની કે કાચા રહેવાની રીતે રહેશે નહીં. ઉધીયું વધારતી વેળા અથવા હવેણ્યાનો વધાર કરવો હોય ત્યારે ખારાનું કુધીયું (ખારાનું પાણી) તેમાં નાંખી દેવું અને રાહ ચડી જાય એટલે તેમાં પાકા ટમેટાનાં નાનાં ટુકડા કરી નાંખી દેવા. પાંચપાંચ મીનીટ ઉલ્લાવવું રહેવું. બધી વસ્તુ ચડી જાય એટલે અજાનો નાંખી દેવો. કાચા વટાણા ન મળે તો મુકા વટાણા બાકીને નાંખાને. ચડી રહ્યા પછી ઢાયમરીની જુડી નંગ આર ઝીણી સમારી તથા ટોપરાનું ઝીણું ખમણુ કરી ઉપર છાંટી દેવું. લીલા મરચાંની તેની ચીરીયો કરી હવેણ્યાં લઈને તેમાં આખાં નાંખી દેવાનાં છે. પાપડીને સુધારીએ ચીરીયો કરીને હવેણ્યાં વધારતી વેળા નાંખી દેવી. પાપડી અથવા વાલોળ વિના ઉધીયું બની શકતું નથી. અજામા નાંખવાથી વાણુના વીધારો થતા નથી: આમાં લીલવા દરેક જાતના પકે છે. તુવેરના, ચણાના, વગેરે

ભાભલડી ધુમતી'તી.

આજ આવી, સખીરી હોરી,
 કે રંગભરી ચોળી;
 ભાભલડી ધુમતી'તી. !
 એ ધુમે ના ધરને ખૂણે.
 ભાભલડી ધુમતી'તી. !
 એની ધરતી પર પડતી'તી પાની,
 કે ટાળાતી ત્યાં કંકુની યાળી;
 ભાભલડી ધુમતી'તી. !
 એ કુમકુમના ઉડતા'તા છાંટા,
 કે પડતા'તા રંગ સો ઝાંખા;
 ભાભલડી ધુમતી'તી. !
 એના ઝાંઝરથી સંગીત વેરાધુ,
 કે અવનીમાં એ તો ના માધુ;
 ભાભલડી ! ધુમતી'તી.
 એના કમકે તો ધરતી ધરુણ,
 કે પાપ ગયાં ડુબી;
 ભાભલડી ધુમતી'તી. !
 એ ધુમી આ વિશ્વને ઘાળે,
 કે ગગને પાતાળે;
 ભાભલડી ધુમતી'તી. !
 એ તો મારા વીરા કેરી બહાલી,
 કે દેવી સમ એ રૂપાળી;
 ભાભલડી ધુમતી'તી. !
 ક. વ્યાધુલચંદ્રો.

દરેક લીલવાથી ઉંધીયું ચાપ છે, પણ ખના-
 વવાની રીત તો ઉપર પ્રમાણે છે.

ખાંડ વડી

સાધન:-જાડી ઘાટી છાસ બે વાટકા,
 ચણનો લોટ બે વાટકા, મીઠું તોલો એક,
 પાણી વાટકા ચાર, મરચાં નંગ પાંચ, ડાઘમરી
 જુંડી એક, હલદર તોલા ૧૧, રાષ તોલા અઢી,
 ઘી તોલા ૧૧ લાલ મરચાંની છુટી તોલો એક, તેલ
 તોલા ૫ અને છદ તોલા ૧૧

કરવાની રીત

ચણના લોટને આંકડી ચાળી બે વાટકા
 લોટ બરવો. તેમાં અઢી તોલા ઘીનું મોણુ છં
 તેમાં ઘાટી ઘાટી છાસ બે વાટકા તથા ટાકું
 પાણી ચાર વાટકા મેળવી, અંદર મીઠું હળદર
 હીંગ છદ વાટીને છુટી મેળવવું અને તે પીર
 તૈયાર થયેથી મુલા ઉપર મુકી તવેવાથી હલાવતા
 રહેવું. સાવધ રહીને કાઢ પડવા દેવી નહીં.
 તેમાંથી તેજ ચોપડી એક ટીપું પાણીમાં નાંખવું.
 તે ટીપું પુરત ઉપડી જાય તો સમજવું કે
 જમજમ ખાંડ વડી થઇ ગઇ અને હરે પછી
 વાસણુ ઉતારી બીજી યાળાઓમાં ખાંડ વડી
 પાચરી દેવી અને જરા થંડું ચાપ એટલે નાનાં
 ચોરસ ટુકડા કરી, પાંચ તોલા તેલનો વધાર
 મુકી તેમાં રાષ અને હીંગ વધારમાં મુકી,
 વધાર ચાપ એટલે એક વાસણુમાં ખાંડ વડી
 ભરી, તેમાં વધાર રેડી દેવો. પછી પાછળથી
 ખાંડ વડીને ઉંચી નીચી કરી વાસણુને સંભાળીને
 રાખવું અને ડાઘમરીને ત્રીણી ત્રીણી સમારી
 ટુકડા કરી તેમાં છાંટી દેવો.

પણી જળ્યાએ તેમાં ટોપરાનું ખમણુ ખાંડ-
 વાનો રીવાજ છે અને તે મુજબ પણ ચાપ છે.
 ખનતાં મુધી ખાંડ વડી તૈયાર કરી રાખવો.
 તેના વધાર ફક્ત જમણી વેળા કરવો, એટલે
 ગરમ રહે અને ખાવામાં સ્વાદ આવે.
 આમાં બીજી ઘણી રીતો છે, પણ હું જે
 રીતે કહું છું તે ઉપર મુજબ છે.

(બાદરવાના અંકથી ચાલુ)

હવે કેટલીક મેદવાળી બાધી ગર્ભમાં સ્ત્રીઓના શરીરમાં મેદને લીધે, એના ગર્ભમાં આવેલું બાળક ઉછરતું નથી. કાં તો આઠમે માસે જ જન્મીને મરી જાય છે, કે પુરે માસે અવતરીને મરે છે. એનું કારણ એ હોય છે કે મેદ ધાતુની અતિદૃઢિને લીધે બીજી રક્ત ધાતુને કે ગર્ભને પોષણ મળતું નથી; એટલે બાળક નજીક રહે છે.

આને માટે તો ગર્ભ રક્ત પહેલાં જ ચિકિત્સા કરીને શરીર સુધારવું જોઈએ અને એના ચિકિત્સા સમય તો ઘણા લાંબા હોય છે. એનું ધીરજ પૂર્વક અવલંબન કરવું.

દસ મૂળ કવાયતના અનુપાન સાથે—સવારે મહાપોષણનું મુગળની ગોળીઓ ૨ થી ૪ લેવી. અને સાંજે સોદસીલાલત વાળી ચંદ્રપ્રભાની ગોળીઓ ૨ થી ૪ લેવી.

અપોરે—શમસામંતી ગોળીઓ નંબર ત્રીજી ૮ થી ૧૬ પાણી સાથે લેવી.

રાતે સુતી વખતે—આરોગ્યવર્ધની રસ નંબર પહેલા ૨ થી ૪ વાલ કુષ સાથે લેવો. આ દવાઓથી મેદ ધટશે; કોડો નિર્દોષ થશે. મેદદૃઢિકારક ખોરાક મિથાન્ન, કંકોળ, ફરસાણુ, અતિ ઘી તેલનું સેવન, વગેરે તજી દેવું.

સિવાય મેદ વગરની સ્ત્રીઓને પંચ કોડે રતવાને લીધે બાળકો ઉછરતાં નથી. એમણે પણ ગર્ભાધાન પહેલાં ફળદ્રુતનું સેવન કરવાયો ઘણી સ્ત્રીઓને હાથડો થયો છે અને અનેક બાળકો યુમાવેશ દંપતીઓના વંશ રક્ષા છે.

સવારમાં રોજ ફલદ્રુત ૧ તોડો, નવકોટ ગરમ કુષમાં. મેળવીને ઠોડે રતવાવાળી સ્ત્રીએ પીવું, આ ઘી બ્રહ્મચર્ય પાળીને પીવું અને લગભગ પાંચ શેરથી છ શેર ઘી પીવાનો. કેસ કરવો. એટલી ધીરજ રાખી હોય છે ત્યારેજ પછી ગર્ભરય બાળક બચે છે. ગર્ભ રક્ષા પછી પણ પાછળ ખતાવેલો

બાલશોષ

અથવા

કોડે રતવાવાળી સ્ત્રીઓની કુખે જન્મેલાં રોગી અને કૃશ બાળકો

લેખક :

શ્રી. જટસાધ વૈદ્ય

*

બધો કેસ કરવો જોઈએ. એનાથી અવશ્ય બાળક જન્મે અને ખાલી બોળો નહીં રહે.

સીકેરી બાળકને ત્યારે ઝાડા ઉલટી થાય ત્યારે સાદા ઉપાયોમાં—

અતિવિવની, કળી અને કપુરકાચલીનો પસારો પાણીમાં પાવથી રાહત રહે છે. બાકી તો બાળકની માંદગીમાં તો સારા સ્થાનિક વૈદ્ય દાકતરની ચિકિત્સા કરવી જ સમાધાનરેણું છે.

ખોરાક અને પથ્યાપથ્ય બાબતમાં તો આગળ ઘણું કહેવાઈ ગયું છે, છતાં છુમ રૂપે ખાસ કહેવાનું કે, તામરી આદાર વિહારનો ત્યાગ અને સાત્ત્વિક આદાર વિહારનું સેવન એ તંદુરસ્ત બાળકની, આદાવાળી માતાએ રાખવું જરૂરી છે.

ચાંદી, સીંદ્રીલોસ કે ગોનોરિયા-પ્રમેદવાળાં માથાપેના બાળકોને રતા રતવા કે એવાં બાળકો નહીં ઉછરતાં હોય એને માટે તો જુદા જ ઉપાયો હોવાથી એનો તો આલેખમાં સમાવેશ થઈ શકશે નહીં, પરંતુ બીજા લેખમાં એ માટે ચર્ચા કરીશું.

પણ સામાન્ય નતજગરમીને કારણે રતા અડ્યચડ અને વિરેકાટકથી પીડાતાં બાળકોને માટે પણ કોડે રતવા શબ્દ વપરાતો હોવાથી એના ઉપાયો આંદો લખીશું.

જે માતાને ખૂબ તીખાં તમતમતાં લસણુ
ગુંગળી વગેરે તમેગુણી પદાર્થો ખાવાની આદત
છે એવાં બાળકોને લોહીવિકારના અને ગડ-
ગુમડના રોગો થાય છે, માટે એવો ખોરાક છોડી
દેવો અને ગર્ભ રક્ષા પહેલાં અને સગર્ભા-
વસ્થામાં ઉપરોક્ત પરહેજ સાથે નીચેના દિમ-
ધવાય ટાઢો ઉકાળો પીવો.

મુંઠ
કરિયાતું
ખડસલીઓ
ધમાસો
મજી
ખેરનું લાકડું

દરેક સમભાગે લઈ આખા
ભાંગાં ખાંડી ચિરાઉ ચાળ-
ણીથી ચાળી, એક એક
તોલાનું પડીકું બનાવવું.
એક પડીકું સવારે અને
એક પડીકું સાંજે માટીના
કે કાચના ઠામમાં નવટાંક પાણીમાં પલાળી
બાર કલાક રાખી, પછી ચોળી ચાળી એમાં
૦૧ બાર મધ ૦૧ બાર સાકર કે ખાંડ નાંખીને
પીવું. સવારે પલાળેલું સાંજે અને રાત્રે પલા-
ળેલું સવારે પીવું. જે બાળક હોય તે
એમાંથી ચમચા બે ચમચા બાળકને પણ પાવું.
આ પ્રયોગથી તળગરમી મટશે, અને ગડગુમડ
અને વિરોદાટક કે રતવા મટી જશે.

ખેરોરે અધોળથી નવટાંક કાળી ધરાખ
પાણીમાં ઘોળને ખાવી.

કોકો સાદ રાખવા માટે રાત્રે મુતી વખતે કંટુ
કે મીઠીઆવળની (સેનામુખી) ફાટી ૦૧ થી ૦૧૧
બારને આશરે પાણી સાથે લેવી. અને દર્શાંગ
લેપમાં ઘીનું મેણે નાંખી ગુલાબજળમાં કાચવી
ગુમડા ઉપર, રતવા ઉપર, વિરોદાટક ઉપર કે
ચાંદાં ઉપર ચોપડવું. આ દર્શાંગ લેપ ગર-
મીથી થતા ગુમડાં ઉપર અકરીર છે.

આવા તળગરમીના કોડાવાળી સ્ત્રીઓ
આ સિવાય પણ સગર્ભાવસ્થા ન હોય ત્યારે
ખીન ઉપાયો કરી શકે છે.

સવારમાં—દેશોર ગુમળ ૨ થી ૪ ગ્રાણી
દુધ સાથે લેવી.

ખેરોરે—જમ્બા પછી ખદિરાસવ ૦૧ થી
૧ આંસ પીવો.

સાંજે—પાછળ બતાવેલી દિમધવાય ટાઢો
ઉકાળો પીવો.

રાત્રે મુતી વખતે સ્નાદિષ્ટ વિરેચન ચૂર્ણ
૦૧ થી ૦૧૧ બાર સમભાગ સોડાખાર સાથે
મેળવીને પાણી સાથે ફાટી લેવી.

આ પ્રયોગ તો સગર્ભાવસ્થા ન હોય
ત્યારે કરીને શરીરનો દોષ ટાળવા માટે છે.

પાછળ કહેલો ટાઢો ઉકાળો સગર્ભાવસ્થામાં
પણ પી શકાય છે અને જમ્બા પછી નાના
બાળકને પણ પાષ શકાય છે.

નાનાં બાળકોને ગડગુમડ મટવા માટે
ખાયોકેમીકે દવાઓ નીચે પ્રમાણે આપવી.

કેલ. સદ્ધ ૧૨ x ૧ ગ્રેઇનથી ૨ ગ્રેઇન
કાલી સદ્ધ ૧૨ x ૧ ગ્રેઇનથી ૨ ગ્રેઇન
નેટ્રમ ફોસ્ ૧૨ x ૧ ગ્રેઇનથી ૨ ગ્રેઇન
સીલીસીમા ૧૨ x ૧ ગ્રેઇનથી ૨ ગ્રેઇન

એનાં પડીકાં બેથી ત્રણ બનાવી દિવસમાં
બે કે ત્રણ વાર ગરમ પાણીમાં આપવાં.

ગડગુમડ કે ચાંદાં લીંમડાનાં પાંનના
ઉકાળાથી કે એસીડ ખોરીકના લોશનથી ઘોનાં
અને પછી દર્શાંગ લેપ લગાડવો.

ઘણા વૈદ્યો આ દર્દમાં ધાપાણુ—ગોદંતીની
બખ્ખ માખણુમાં આપે છે, તેમજ માખણુમાં
મેળવીને શરીરે માલોસ કરાવે છે. કેવળ
ગોદંતીબખ્ખને લુકો પણ શરીર ઉપર માલીસ
કરવાથી ફાયદો થાય છે. શહેરોમાં બાળકો
તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા વૈદ્યો ધાપાણુ અર્થાત
ગોદંતીનીબખ્ખ જ પ્રાયઃ વાપરતા હોય છે.
ગોદંતીની—ધાપાણુના ચીરોડી જેવાં કટકા આપે
એને સગડીમાં અંગારા ઉપર મૂકવાથી બરમ
યજ્જ નજ, પડો છુટાં પડી, રાખ જેવી થાય
છે. પછી એને વાટી લુગડે ચાળી શીશી ભરી
લેવી. એમાંથી એકથી બે રતી મધ માખણુમાં
ચટાડવી અને શરીરે પણ ઉપર લખેલ વિધિએ
ચોળવાથી બાલશોષ મટે છે.

આંહી એક ઉદ્દેખ એ પણ કરવાની

જર છે કે—પરધેશી લાગેલ બાળકને રીક્ટ બાલશોપ દુર કરવા માટે સગર્ભાવસ્થા વાળી માતાનું ધાવણ પહેલી તકે મૂકાવી દેવાની જર છે અને બાળક એકાદ બે રાત્રીઓ એની માતાથી જુદું પડે છે ત્યારે જ ધાવણ મૂકે છે. એને ધાવણ મુકાવી, પછી બકરીના તાળ દુધ ઉપર કે ગેડો ઉપર ચડાવી દેવાની જર છે. ગાય ભેંસનું દુધ ખાંડ કે ગોળ-વાળું સદ્યું નથી કે ગાંડીયા પેંડા પણ પેટને બગાડે છે, એટલે ધાવણ હોડાવીને પાછળ લમેલ બાયોકેમીક ચિકિત્સા કરવી અને કાલકાના ટેબ્લેટ કે આલ્કલીઝમ ટેબ્લેટ આપવાનું કે પ્રવાલ પંચામૃત રસ આપવાનું શરૂ કરવું. જુકોઝ ડી પણ દુધમાં આપવાથી ફાયદો થાય છે.

આ સિવાય બાલશોપના થોડાક પ્રયોગો છે જેનાથી પણ લાભ થાય છે. ગ્રાઇપ વોટર બાલકામૃત, ઝંકુનું બાલકલાર્ક વગેરે ઉપરાંત ઓકેસીલીન વગેરે એવી ભતતી કોડલીવર ઓછલની બનાવટો પણ વપરાય છે. મુદ્દામાં આ દર્દીમાં કેસીયમ અને કોડલીવર ઓછલની બનાવટો ફાયદાકારક છે. વીટામીન એ. અને ડી. પુરું પાડવાની ખાસ અગત્ય હોય છે.

ખોરાક સેનાર બાળકને તો માખણથી અને મધથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. બટાટા કે સુરણ માખણમાં વધારી ખુબ ચોડવીને થોડા પ્રમાણમાં આપવાથી પણ ફાયદો થાય છે. આવડા પ્રયોગ ઓછા પ્રમાણથી શરૂ કરી જલ્દીથી પચાવાની શક્તિ ઉપર આધાર રાખીને વિચાર પૂર્વક કરવા જોઈએ. પાકી ફેરી અને ખૂબ પાકા ગેલેસા કેળાં પણ નબળા પડેલ બાળકને અને ખોરાક ઉપર અડેલા બાળકને પોષણ આપવામાં મદદગાર છે. ધાવણ બાળકને પંચ પાકી ફેરી ચૂસાડાય. કેળાં પચે નહીં, માટે ન આપાય.

આ લેખમાં સુચવેલી દરેક દવાઓ સારા

કોણ ?

દોરે છે કોણ મને ? દોરે છે કોણ ?
છાતું છાતું તે મને દોરે છે કોણ ?
જીવનના રંગીલા આરાપર ઠેરવા,
ફૂલરી જોબનની કુંભોમાં લહેરવા,
છૂપી છૂપીને ચિત્ત દોરે છે કોણ ?
છાતું છાતું તે મને દોરે છે કોણ ?
ઉંચેરા આભપ્રતિ લોચન લંબાવવા,
ઉજાડે ઉરમાંહી પ્રીત અંકુર રોપાવવા,
આત્માને અણદીકું પ્રેરે છે કોણ ?
છાતું છાતું તે મને દોરે છે કોણ ?
વિશ્વની વસંતિલી ઘટાઓમાં ધૂમવા,
અર્પણ ઉજાસભરી પરિભલને ચૂમવા,
સુખને ઇશારે ટકોરે છે કોણ ?
છાતું છાતું તે મને દોરે છે કોણ ?
સુરિતું સુંદર સત્યકર ભર ગીતકું,
જીવનપથ પળતાં અણચિંત્યું જે સાંપડ્યું,
તે સુજ અંતરગૃહમાં જોળે છે કોણ ?
છાતું છાતું તે મને દોરે છે કોણ ?
ચંપેશ

વેદોને ત્યાં કે પ્રતિષ્ઠિત શર્મસ્ત્રીમાં મળી શકશે.
આ લેખ સમર્પિત પ્રગુણવવા નેવું
લાગે તો લેખકને પુજાવાથી ખુવાસો મળશે.

સૌંદર્યમય જીવન માટે શૃંગારની નિર્દોષ અને મોહક રંગોળીઓનો ગુચ્છ

શૃંગારિકા

જીવનદેસાઈ મદ્યદેસાઈ

કરતા) કોરો છે, એ કલાકારે પોતાને લાવેલાં તંદુરસ્ત ને તેજસ્વી ચિત્રોને અમીદષ્ટિથી પીને તેને ચિત્રકલક ઉપર ઉતારી તેની જગમગાણ કરવી એ એનો પરમ ધર્મ છે.

પોતાના અનેક કલાસંપુટો દારા આ કલા ધર્મ અદા કરનાર શ્રી. કનુભાઈ દેસાઈનું રયાન ગૂજરાત અને ગૂજરાત બહારના વર્તમાન પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારોમાં વિશિષ્ટ છે. આ લેખનની વેગબરી હથોટી, વિષય પસંદ કરવાની નીરાગી અભિરુચિ, ભાવની પ્રખળતા ને રેખા તથા રંગની અચ્છી મર્મશતા એમની કલાને જીવંતતા અર્પે છે, એને નયનમનોહર બનાવે છે, ને સદુકોને માટે આદરપાત્ર બનાવે છે. એક વેળા હતી.—હજી મધ કાલની જ વાત છે—જ્યારે ગૂજરાતનાં ધરોમાં પરપ્રાંતીય અને મોટે ભાગે પરદેશી નગ્ન અને અર્ધનગ્ન, કુરુચિપૂર્ણ તરવીરો લટકતી હતી. સંસ્કારી ગૂજરાતીઓનાં સંસ્કાર-ભયો મૂંઝોની એ કાલિમા ધોવાનું પુણ્ય શ્રી. કનુભાઈ દેસાઈએ પોતાનાં અનેક કલાસંપુટો દારા આદર્યું છે, ને ભારતવર્ષના એક લોકપ્રિય સિદ્ધહસ્ત કલાકાર તરીકેનું ગૌરવ હાંસલ કર્યું છે. વિશેષ સ્પષ્ટતા ખાતર કહેવું જોઈએ કે, એમ તો આપણે ત્યાં સારા ચિત્રકારોની એટલી

ઉલાતા હાથને હૃદય બનાવી, એ કલાને જન-સામાન્યમાં જીવવા માટે વહેતી મૂંઝી, એ કલાનો પરમ ઉત્કર્ષ છે. જીવનની આકાંક્ષા-ઓને, જીવનની અભિરુચિઓને, જીવનની ભાવનાઓને પોતાની કૃતિઓ દારા બદાવના જવું એ કલાકારનો શ્રેષ્ઠ વૈભવ છે. જેની આંખ સતત ચાકુ રહેવો (એકસપોઝ અને એન્લાઈ

બધી તાણ નથી. હિન્દુસ્થાનમાં અનેક કલા-
કેવિદો છે, ને એમની અનેક કૃતિઓ બહુ
મૂલ્યે વેચાઈ રાજમહેલોની શોભા ચણુગાર
રૂપ બની છે. શ્રીમંત મૃદોનો વૈભવ સ્વરૂપ
બની છે, હિંગગજ વિદ્યાનોના મંડળની પ્રશંસાને
પાત્ર બની છે, ને કેટલીક તો આટલું ગેરેરીઓના
આભૂષણ રૂપ બની છે. પણ મને એમ સદા
લાગ્યા ક્યું છે કે, એ તો શિવજીની જટામાં
રહેલ મંગાજીની સમાન છે. બધાને માટે ત્યાં
પહેંચવું, દુર્ધર્ષ, એને પામવાનું કષ્ટદાયક અને
એનું પાન તો કદાચ અસંભવ !

આ મંગાજીને શિવજીના જટાબુટમાંથી
કાઢી પૃથ્વી પર મુકત હૃદયે વહેવરાવવાનો ધર્મ
આચરનાર, કોક બગીચા જ નેહ્યો. છુદા
એના કિનારા હોય, પૂર્વમંદ વિનાનાં એનાં
વડેણ હોય, શુચિતા, સુભગતા ને સંસ્કારિતાથી
ઉમ્મશતી એ સરવાણીને મુકત મન રાખીને
તુપાતુર કંઈને તુપ્ત કરવાના અભિલાષ હોય,
અને તો જ એની ધન્યતા લેખાય.

આને લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ વિના કહી
સકાય તેમ છે, કે થી. કનુભાઈએ કલાની એ
મંગા વહેવરાવવાનો બીગીરચ ધર્મ અદા કર્યો
છે. એમની કલાજનમેણુની બની છે, પરધરની
શોભા બની છે, કંગાળ ને શ્રીમંતનું ધન બની
છે. આ રીતે થી. કનુભાઈનું આ વેળા-એક
નવા ચિત્રસંપુટના પ્રકાશન પ્રસંગે સ્વાગત
કરતાં આનંદ થાય છે.

થી. કનુભાઈ દેસાઈનાં આજ પર્વત
વિધવિધ બાવવાદિતાને પ્રગટ કરતા અને રંગ
રેખાના કદવના-માધુર્યથી છલકાતા સત્તર કલા-
સંપુટો પ્રગટ થયા છે. એ સર્વ કલાસંપુટો
કરતાં એક અનેબી કલાસંપદથી છલકાતો
સંપુટ તેઓ આજે બેટ ધરી રહ્યા છે.
પણ આમાં તેઓ એકલા નથી: સંગીત
અને શ્રુતિની જેમ પરસ્પર એકરસ જીવન-
સંગાથી બની રહેલ, તેમના ચિત્રકાર પત્ની

શ્રી. મદાયડેને પણ આ સંગ્રહમાં પોતાનો
કસમ સાથે સાથે વણ્યો છે. આ રીતે આ
ચિત્રકાર દર્શતીએ, દરપણે નવીનતા અપ્પત્યાર
કરતી દુનિયાને સવિશેષે કરીને ગરવી ગુજરા-
તજીને-પોતાના કમનીય કલા-ગુણની મુંદર
બેટ આપી છે.

પુષ્પના પમરાટને જેમ પ્રાંત કે પ્રદેશના
બેઠ જાતા નથી, એમ કલાને પણ પ્રાંતીયતા
સ્પર્શતી નથી. જીવનસૌંદર્યના જાણુબેદુ કલા-
કારને મન સંસાર માત્ર પોતાનું કલાક્ષેત્ર છે.
પણ આજે નવારે આપણી ગરવી ગુજરાતજો
જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયાને કલા અને સૌંદર્યની
દૃષ્ટિએ નીરખવાની નજર કેળવી રહી છે, એ
વેળા આ કલાસંપુટ એમને એક કુશળ. કલા-
મર્મથી મિત્રની અવરૂપ ગરજ સારશે.

ગુજરાતી હું એટલે નહીં; પણ હિંદના
અચ્ચન્દાવી પ્રાંતોમાં ઘણો કાળ વસ્યો હું ને
બમ્બો હું એટલે, એક સંસ્કાર પાંખુ તરીકે
કહી શકું છું કે, ભારત ભરમાં ગુજરાતજી સમી.
ગરવી નારી-જીવી ભાગ્યે જ નેશા મળશે.

ફલવેલ સમી, સામના સોટા જેવી, નાજુ-
કતાની તરખીરસમી, સંસ્કારવંતી, માધુર્યજરતી
ગુજરાતજી કેવળ પોતાના દેહને જ શણુગારીને
સ્વચ્છ રાખીને ચાન્તિ અનુભવતી નથી. ગુજ-
રાતજી તો કવિતા સમી છે. એના પદે પદે
નવા નવા ભાવ ને લાલિત્ય છે. એ ભાવ ને એ
લાલિત્ય, એ ગૃહજીવનની અનેક વિધ ક્રિયાઓમાં
વ્યક્ત કરે છે: એના આંગણમાં, દૂલકપારામાં,
દેવમંદિરમાં રસોઇગૃહમાં, એની છાજલીમાં,
એની માંડમાં, એના ઓળીપામાં, ગુજરાતજીના
જીવન-કાવ્યની સુરાવલિઓ સદા ગુંગતી જ
હોય છે.

ગુજરાતજી માટે એક આલેખ છે—ધરતૂકડી
છે. હું એને ધરતીવડી કહું છું. પશ્ચિમ કરતાં
પૂર્વના આદર્શ મિનન છે; ત્યાં રાષ્ટ્ર દેવપદે
છે, અહીં ધર્મ પ્રમુખરમાને છે; ત્યાં વ્યક્તિને

નામે; અહીં ગૃહની મહત્તા છે, અને એટલે જ ગૃહિણીની મહત્તા છે. આ ગૃહિણી દીવડી જેવી બની પોતાના ગૃહસંસારને અજવાળે છે.

કહેવાય છે કે-ધુરોપની મુંઢરીએને શણુગારના, સૌંદર્યના, શોભાના પાઠ ક્રાંસની કામિનીઓ પાસે શિખવા નુવદા પડતા. કાલે કદાચ-જળવી જળ્યું તો-ગુજરાતભૂમિને આંખણે આર્થવર્તની ઉર્વશીઓ ને ચિત્રરેખાઓ સૌંદર્ય શણુગારના પાઠ બજાવા આવે તો નવાઈ નહીં.

એ આદર્શ ગુજરાતભૂમિની ગાર-છબીનું દર્શન તો કરો ! પાનીઠક કેશકલાપ, વાંકો સેંધો, બરાવદાર અંબોડો, લટેલે કુલ કે મોતી, અંબોડે ચંદ્ર જેવો ચાક, બાલ પ્રદેશમાં પૂર્ણ ચંદ્ર જેવો ચાંદલો, હાથે કલરવ કરતાં ભાત ભાતનાં નકશીબધો વણ્યો, માટીલી આંખ-ળીમાં નાનીશી મુદ્રિકા, આંખમાં છલગણવું આંજળ્ય, હેઠપર વસંતરંગી કમખો, સૂડામોર. કે કૂચ છુટીવાલો કે બૂલતી ઘેરનો કલામય ચણિયો અને આસમાની સાગ્ર; સદા નિર્મળ હાસ્ય કરતી, લગ્નનાં બંધનને પોતાના અંગ-બંધથી સૌન્દર્યમય બનાવતી, ફલવાદળી શી ગુજરાતભૂ કોષ કવિના કાવ્ય જેવી, ચિતારાના ચિત્ર જેવી નયનાનંદ છે.

એને મરણે રમતી નીહાળવી, હિંડોળે બૂલતી જેવી, ખનઘટપર પાણીની હેમે ચીવન દિલોળતી જેવી, ધંદીએ ને પારણીએ એની કંઠ-માધુરી પરખવી, લગ્ને લહેરો ભેતી જેવી, રસથી સમર કે કવિના કાવ્ય કરતાંય વધુ આહલાદક છે. એના દીવાલો પરના ચાક-ળા, કામચિયાના ચંદરવા, કારપરનાં નકશી-બધો પડદા, એની મોતી-ગૂંચી ઈંટોણી, એનાં ગાદી-તકિયા, એનાં ગાલમસુરિયાં, એનો વીંજણો અને એનાં વેલણુ-ભાત ભાતના કલામય ભરતકામથી ઊપેલાં છે. કોઈ તસ્તનું આણું વળાને આવેલી નારીનો પેટી-પટારો કે સંચ ખોલજો ! કલાજીવનની આ મર્મગામિની-

નો દષ્ટિમાત્રમાં પરિચય સાંપડી જશે.

કોષ એમ ન સમજો કે આ નારી હૃદયને સંસારનાં સદા ગીત જ ગાવાનાં હશે. ના, ના, એના પદે પદે તીક્ષ્ણ કાંટાઓ વેરાયેલા છે. પણ ફલવાદળી શી આ નારી એ કાંટા-ઓમાંથી પણ ગુલાબ ગીતવાની ગમ બજાતી હોય છે. આવી ગુજરાતભૂમિને-જેઓ કાવ્યમય જીવન જીવી જાણે છે, જેઓ કલામય ધર-સંસારને પિછાને છે-તેઓને વધુ માર્ગદર્શક બનવા આ 'શૃંગારિકા' ની આ યોગના કરવામાં આવી છે.

કવિહૃદય ચિત્રકાર એવી સૌન્દર્યોન્મુખી, શૃંગાર ગ્રેમી નારીને 'શૃંગારિકા' નામથી ઝાળખાવે છે. એના શૃંગારમાં આકર્ષણ અવસ્થ છે-છતાં શીલ છે. એના શૃંગારમાં કાલિત્ય છે-પણ લાજવંતીના છોડસમું એની રુચિને આનંદ આપે તેવી, એની અસ્મિતાને છાલે તેવી શૃંગાર સુચિની એને ખેવના છે. પણ એને કોષ માર્ગદર્શક મળતું નથી. નવાં પૂર એટલાં પ્રયત્ન છે કે જૂના ત્રાપાઓ હવે એમાં તરી શકતા નથી.

એવે ટાણે, સંસારની શૃંગારિકાઓની સમક્ષ કલાકાર દંપતી, આર્થવર્તની શીલ-સૌંદર્યની પવિત્ર ભાવનાને લક્ષમાં રાખીને, પોતાની 'શૃંગારિકા' રજૂ કરે છે.

નીરખો ને આનંદો, શૃંગારિકાઓ ! વિધ-વિધ સામગ્રી કલાકારોએ એમાં સંઘડી છે ! 'શૃંગારિકા' નો પ્રારંભ એક સળ્લ શૃંગારિકાથી થાય છે. આ (પૂંઠાપરનું)-ત્રિરંગી ચિત્ર આખા કલા સંપ્રદાના મર્મભા- અને સ્પષ્ટ કરે છે. શૃંગારિકાના હાથમાં રહેલા કમળપુષ્પ ને દીપક આર્થ જીવનનાં શીલ ને સૌન્દર્યના એ મહાન સિદ્ધાન્તો પ્રગટ કરે છે. એવા જ શૃંગારિકા-સખીઓના બીજાં ચિત્ર પણ ચિત્રકાર પોતાના વિષય શરૂ કરે છે. આ વિષય શરૂ કરતાં પણ ચિત્રકાર પ્રત્યેક વિષયનું એક ક્રિયાવંત આપણી સામે રજૂ કરતા જાય છે.

પ્રશ્ન : બેએક વર્ષના મારા બાબાના તોફાન અને અવળચડાઈનું શું કરવું એ મને સૂઝતું નથી. બાબા તરફ તેની મસ્તીને લીધે ઘણીવાર મને એવી તો રીસ ચડે છે કે ન પૂછે વાત. બાબાના બાપુ તો પોતાના ધંધા અંગેની પ્રવૃત્તિઓમાં દિવસનો ઘણોખરો ભાગ બદાર વસતા હોય છે. ઘરનો બધો કારવહેવાર મારે ચલાવવો, તેમાં બાબો જે ઉપાધિ ઉભી કરે છે તેથી તો હું હેરાનપરેશાન થઈ જાઉં છું અને હિ બધો ઘસંડો કરું છું, તો પણ ઘરના કામ-માંથી બચી આવતી નથી.

રસોડામાં રસોઈ કરતી હોઈ તો ત્યાં પણ બાબાના ધ હાજર. રોટલીની ટેર બગારે, લૂઆ કરું તે ફેંકી દે, રોટલી તાણી જાય, આહું આહું તો કાંઈનું કાંઈ બિંધું ચતું ક્યો જ કરે. કોઈ કામ એવું નથી કે જે કરવા બેઠું ને બાબો વચ્ચે આવીને ફેંકી ન નાખે, પાટલા ઢાળી મૂકે—જમવાની સામગ્રી ગોડવી દઈ ત્યાં તો બાબાભાઈ આવીને ફેંકી ફેંકી નાખે. આમ પરમાં એક કામ એવું નથી કે જેમાં તેણે કાંઈને કાંઈ આડુંઅવળું ન કર્યું હોય. મારે એકને એક કામ ફરી ફરીને પાહું સમુનમું કરવું પડે એવી સ્થિતિ કરી મૂકે. બાબાના તોફાને તો મને કાયર કાયર કરી મૂકી છે.

જવાબ : બાળકને સહજ એવી ક્રિયા-લીલા આ બધાં તોફાનોની પાછળ રહેલી છે. પોતાની આસપાસની દુનિયાનો, જાત તપાસ વડે, પરિચય લેવાના અંદરના ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને બાળક આમ કરતું હોય છે. બાળકને પ્રવૃત્તિ જોઈએ છે. એ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા તે પોતાની શોધકૃત્તિને તૃપ્ત કરે છે. અને અવનવા અનુભવો વડે પોતાની જ્ઞાનશૂબ્દને સંતોષે છે. ક્રિયાશીલ બાળકની આવી પ્રવૃત્તિ-શૂબ્દને મસ્તી તોફાન ગણીને આપણે તેને બારે અ-ન્યાય કરીએ છીએ અને ઘણીવાર એ ક્રિયા-ઓને અવરોધીને બાળકને ગંભીર નુકસાન

માબાપોની મૂંઝવણો

કે. જી. દેવજી

પરોચે તેની રીતે વર્તીએ છીએ.

તમારો બાબો તમને પ્રવૃત્તિ કરતાં બાળ છે ત્યારે તે જાતે એવી પ્રવૃત્તિઓ કરવા પ્રેરાય છે. બાળક સ્વભાવે અનુકરણશીલ છે. તમારી પ્રવૃત્તિઓનું અનુકરણ કરવાની વૃત્તિથી પણ તમે જે કાંઈ કરતાં હોં તેમાં ભળીને તે જ કરવાની ઇચ્છા તેને થાય છે. તેની આ જાણ-વેલીને થોડા માર્ગે વાળમાં આવે તો તમારા કારભારમાં તમે જેને નડતરો કહો છો તે ઉભી કરે તેવા સંભવ નહિ રહે. તમે કહો છો તેમ તો તે દરરોજ કામ વખતે તેને પ્રવૃત્તિ કરતાં રોકો છો. પરિણામે સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ કરવાની તેની સ્વાભાવિક એવી વૃત્તિ પણ ધીમે ધીમે કુદિત થતી જાય તેવું જાણે અજાણે તમારા હાથથી થઈ રહ્યું છે. દિવસમાં બધીય વખતે તમારી પાછળની પાછળ રહીને તમે જે કાંઈ કરતાં હો તે કરવા તરફ જ તે ઢળે છે, એ બતાવે છે કે, કંઈપના પ્રેરિત એવી પ્રવૃત્તિઓ તરફ પણ તેની ચિત્તવૃત્તિ કરતી નથી. આમ હોય તો તો તેને ગંભીર નુકસાન થઈ રહ્યું છે એમ કહેવાય. એટલે તમારે થઈ રહેલા આ નુકસાન માટે ગંભીરપણે વિચાર કરવો જોઈએ.

તમે જે કાંઈ કામ કરતાં હો તેમાં તે બાળ જે-તેમ કરવા ઇચ્છે તો તેને તેમ કરવાની અનુકૂળતા કરી આપો, એ ઉપાયનું પહેલું

અને મદસ્વનું પગલું છે. દાખલા તરીકે-સોઈ કરતી વેળા તે વચ્ચે આવે તો તેને નાના પાટલી વેલણ સોંપી કણકમાંથી થોડું તેને આપી દો. થોડી કણક બગડે તો તે જરૂર બગડવા દો. તેને મજેથી આવાં અનુકરણ કરવાની સગવડ આપો. અનાજ સાફ કરતાં હો અને તે તેમ કરવા આવે તો તેને તેમ કરવાની ગોઠવણ આપો. પાટલા ઢાળો કે પ્યાલા લોટા મૂકો ત્યારે પણ તેને તેમ કરવા દો; ઢાળે ફોડે તેની ચિંતા ન કરો. આમ સ્વસ્થતા અને સદાનુભૂતિથી તેની ક્રિયાને યોગ્ય માર્ગ આપશો તો તેની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિઓ કરવાની દયાપક્ષી બૂખ, આવાં અનુકરણોમાંથી પણ, જાગ્રત થશે. તેની ક્રિયા કરવાની તાલા-વેલીને અવળચડાઈ માનીને તેને રોકટોક કરો છો એ જ બરાબર નથી. થોડાક દિવસ ધીર-જથી બાબાને તમારા કામો સાથેસાથે તે ધચ્છે તે કરવાની વ્યવસ્થા કરી આપશો તો પછી બાબો તમારા કામમાં નડતરરૂપ થવાને બદલે તમારા કામમાં, તેની રીતે અને તેની શક્તિ અનુસાર, મદદરૂપ થઈ પડશે.

પ્રશ્ન : મારા નાના રમણની બાબતમાં તેની રીતભાત ઘરમાં નાનાંભોટાં સૌની ફરી-આદનું કારણ બની છે. ઘડીકમાં તેની મોટી બહેન ફરીઆદ લાવે કે તેના ટેબલ પરથી રમણે તેની ચિત્રપોથી લીધેલી તે રખડતી ઓસરીમાં મૂકી દીધેલી અને હડફેટ ચડતાં ફાટી ગઈ. તેનો મોટો ભાઈ કહે કે, રમણ તેની કાતર કંપાટમાંથી પતંગના કાગળ કાપવા માટે પૂછ્યા વગર સવારે લઈ ગયેલો તે કાતર આંગણમાંથી રખડતી મળી. તેના બાપુજી કહેશે, તેમની લાકડી રમણે ફેરી પાડવા બ-ગીચામાં લઈ ગયેલો તે ત્યાં જ મૂકી આવેલો, તે માગીએ આવીને આપી. આમ રમણ રોજ રોજ કોઇને કોઇની ચીજ પૂછ્યાપાછ્યા વગર તે અને પોતાનું કામ પતાવ પછી પણ બાગે

જ ઠેકાણાસર મૂકે. તેના બાપુ તેને આ માટે ટોકે પણ ખરા. અને હું કેટલીય ભલભલામણ કરું છું તોય તેની આ ટેવ જતી નથી. એનું કેમ કરવું ?

જવાબ : આપણાં ઘરોમાં નાના બાળકોના વ્યક્તિસ્વનો વિચાર બાગે જ કરવામાં આવે છે. તેના પરિણામે આ અને આવી મૂંઝવણો બાળકના પતંગ સંબંધમાં ભોગવવી પડે છે. રમણમાં અન્યની ચીજ વસ્તુ વિશે આદર નથી દેખાતો કે પૂછ્યા વગર કોઈની ચીજનો મનકાવતો ઉપયોગ કરવાનો તેના દિલમાં આંચકો નથી આવતો, તેના કારણમાં તેની પોતાની વ્યક્તિગત માલમતા તરફ મોટરોએ કદાચને ઉપેક્ષાવૃત્તિભર્યું વલણ ધરાવતાં હોય એમ મને લાગે છે.

તેના બાપુ તેની આ ટેવ તરફ નાપસંદગી બતાવીને, તેનાં મોટરોં ભાંડરો આ તેના આ સામે વિરોધ તોંધાવીને અને તમે તેને આ સંબંધમાં ભલામણો કરીને તે ટેવથી મુક્ત થાય એવી અપેક્ષા રાખો છો. આમ તેની ટીકા કર્યો, તેને ટાંક્યે કે શિખામણ આપ્યે તેનામાં જે સામાજિક વૃત્તિ વિકસતી નોંધ્યે તેને વિકસવાનો માર્ગ મળતો નથી.

આપણે ત્યાં મોટે ભાગે આમ બને છે. નાનાં બાળકોને પોતાની ચીજ વસ્તુઓ તરફ માલિકીપણનો અહંતાભર્યો જે બાવ હોય છે તેની તરફ સમભાવભર્યો વર્તોવ બાગે જ રાખવામાં આવે છે. પોતાની વસ્તુઓને સંધરી મૂકવા સારુ તેને પોતાનો ગણે તેવો એકાદ ખૂણો પણ કોઈ દેતું નથી. વળી તેની કોઈ ચીજનો ઘરમાં કોઈ પણ ઉપયોગ કરવા માગે તો તેની સંમતિ પછી જ તેમ કરવાની જરૂર પણ કોઈ નેતું નથી. તેની ચીજને કોઈ ગણે નહિ, તેને સાચવી ગોઠવીને મુકવાની કોઈ અનુકૂળતા પણ આપે નહિ, તેમ તેના ઉપયોગ માટે કોઈ તેને પૂછવાની દરકાર પણ ન લે,

ખતાં મોટરોએ તો પોતાની ચીજ માટે માલિકીદક્ક સામે ધરીને બાળક પાસે વે પ્રત્યે આદર રાખવાની અપેક્ષા રાખે ! આ કેમ બને ?

એટલે ધરમાં તેના વપરાશની કે તેના માટેની ગણાય તેવી તેમજ તેના નિમિત્તે વસાવેલી કોઈ પણ વસ્તુઓ માટે મોટરોએએ તેની અનુમતિ મેળવ્યા પછી જ તેની દરકોષ ચીજ વાપરવાનું રાખવું જોઈએ. ઉપયોગ બાદ બાળકના ધ્યાન પર મૂકીને તેને યથારથાને મૂકવી ધટે. તેનો ઉપયોગ કરવા દેવા બદલ બાળક પાસે કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરવાનો વિવેક પણ કરવો જોઈએ—કારણ આપણે મોટરોએ એવા પ્રસંગે બાળકને ઉપકારવશ બનાવી રાજ થઈએ છીએ, આમ બાળકની પોતાની માલિકીની ચીજ તરફનો આપણો આદર બાળકમાં અન્ય ચીજ તરફ સામાજિક સમભાવ પેદા કરશે. પછી આપણા રમણગાંઠ ગાઈનું ચરખું, બાપાની લાકડી સંમતિ લઈને લેશે અને ઉપયોગ પછી આભારની લાગણીભર્યા દિલે પાછી આપી જશે કે ઠેકાણાસર મૂકી દેશે.

પ્રશ્ન : પર પ્રાન્તમાં બે પૈસાનું મોં દેખીએ એ સાચું, પણ બાળકોની ડેજવણીનું તો સાત કંતાઈ જ નાથ. અહીં ગુજરાતી નિશાળ તો વરસો થયાં ચાલે છે. પણ તેનું કોઈ ઠેકાણું નથી. વરસ દિમાં બે ત્રણ તો માસ્તરો બહોળે. કોઈ કોઈવાર તો માસ્તરના અભાવે નિશાળ દિવસો સુધી બંધ રહે ! ચાળીસ પચાસ કુટુંબોની વસ્તી અહીં હોવા છતાં વેપાર રોજગારમાં પડેલા ગુજરાતી બાળકોને પોતાના બાળકોની ડેજવણીને ઠેકાણે પાડવાની કુરસદ નથી મળતી. મકાન માટે સારું એવું ફંડ પડ્યું છે તોય મકાનનું કોઈ ચાલે પડતું નથી. કોઈકે યોજના ઘડાય ત્યાં મતમેદો વચ્ચે આવી ઉભા રહે છે. આ સ્થિતિમાં બાળકોની ડેજવણી માટે શું કરવું ?

જવાબ :—આ જાતનો એક સવાલ તો આગળ આવી ગયો છે. મહાગુજરાતના મહાજનો આ સવાલને ભવિષ્યની પ્રજા માટેના પ્રાણુ-પ્રજ્ઞ છે એમ સમજીને આમાંથી યોગ્ય માર્ગ નહિ કાઢે તો ધન રળવા ગયેલા આપણે આપણી મહામૂકી સંપત્તિ ગુમાવી દેવાનો વેપાર ખેડીએ છીએ એમ ગણાય. ડેજવણી જેવા સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં પણ આપણા અંદરો અંદરનાં ખટરોગોને વચ્ચે લાવીને આપણી એલાદની ઉન્નતિની યોજનાએને હુકરાનીએ છીએ એથી વધુ દુઃખદ વાત ખીજ કઈ હોય ?

ધનનો તો કોઈ પ્રશ્ન નથી. ધંધાએ બાંધવાની લાગણી પણ સારી પેઠે આપણામાં વિકસી છે. પહેલાં વેપાર ધંધાનાં સાંદસ અને અનુભવે આપણને વ્યવહાર અને કાર્યદક્ષતાની આવડત પણ સારી પેઠે બહી છે. સ્વાસ્થ માત્ર છે એ શક્તિએને યોગ્ય માર્ગે કામ કરતી કરવાનો. આપણી સંસ્થાએને આપણા મત-મેદોના અખાડા જેવી બનતી અટકાવી તેનાં સુયોગ્ય સંચાલની યોજનાએને વહેલી મૂકીએ એટલી જ માત્ર અપેક્ષા બાકી રહે છે. બાકી બધું તો જીતું જ છે. આવા કાર્મોમાં આપણને આપણા ધંધાનાં રોકણો પૂરતો અવકાશ ન રહેવા દે, તો આપણી પાસે તજજોની ઉણપ હોય તો જરૂર આપણે આપણા ગુજરાતના શક્તિશાળી શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ પાસેથી સલાહ અને દોરવણી માગીએ. આપણી ભવિષ્યની પેઢીના સૌથી મહત્ત્વના આ પ્રશ્ન તરફ હવે વધુ વાર ઉપેક્ષા સેચ્યે નહિ ચાલે, તે નહિ ચાલે.

મહાગુજરાતમાં બાળકોના બહુતરનો સવાલ કોઈ છાત્રાલયો કે તેવી ગુજરાતની શિક્ષણ સંસ્થાએને બજાવી દઈએ એમાં બાળકોની ડેજવણીનો સાચો ઉદ્દેશ નહિ જડે. એ તો, ખીજા કોઈ સુયોગ્ય માર્ગના અભાવે સ્વીકારવું પડતું સમાધાન માત્ર છે.

કેટલાક સાચા

કિસ્સાઓ

*

પાંચ સાત દિવસની વાત હતી. મારવાડી સમાજના એક વયોવૃદ્ધ ગૃહસ્થની આગળ મેં મુંબઈમાં હિંદુ વિધવાઓએ મુસ્લિમ બની નિકાલગાડવાની વાત કરી. એ સાંભળવાની સાથે જ છંછેડાંબંધ જઈ તેઓએ કહ્યું: હિંદુસમાજનો એવો જ નિકાલ થવાનો છે. વાત ઉપરથી વાત નિકળતા પાંત્રીય વર્ષ પહેલાંની એક ઘટના તેઓએ મને સંભળાવી.

ગ્રામમાં એક મુસલમાનના ધરમાં એક જૈન બાલ વિધવા ધુરી અને તેણીએ તેની સામે મુસલમાન બની નિકાલગાડવાની દરખાસ્ત મૂકી. મુસલમાન નેક હોવાથી તેમજ બહેન માણસ હોવાથી તેણે આ સંજ્ઞાને તેડાવ્યો અને તે બાલ વિધવાના મુખમાંથી જ તેણીની ધ્વજા જણાવી. તે સાંભળવાની સાથે જ તે તો આઘો બની ગયો. તે મુસલમાન સંજ્ઞાને ત્યાંથી ઉઠી ગયો. મારવાડી સંજ્ઞાને તે બાળને કહ્યું: 'બાપ, તું તો મારી બેટી છે. તારા મનની સાચી વાત જણાવી આપ.' તેણીએ ફરીથી પોતાની મુસલમાન બની નિકાલગાડવાની વાત જણાવી. તેણે કહ્યું 'તું આ ચું કરવા ધોરે છે? સમાજની ઇજ્જતનો વિચાર કર. અમે હમેશાં આ રસ્તે આવીએ જઈએ ત્યારે શરમના માથો અમારે નીચી નગરે જોવું પડશે. અમારાથી કેમ સદાશે? બેટી, તારે ફરીથી પરણવું છે તો કોઈ આપણા સમાજનો માણસ જોઈ તેની સાથે રહે. એટલું મારે કહેવું માન.'

'સમાજ મારી પાછળ પડશે: રાત અને દિવસ મારી સતામણી કરશે. મારે ઇજ્જતથી

જીવવું પણ મુશ્કેલ થશે' તે વિધવા બાળને કહ્યું. 'પણ તું આપણા સમાજનો કોઈ યુવક મેળવી આપું તો?'

'તો તું ખુશીથી એની સાથે રહીશ. મારે સમાજની રજા દયા નથી જોઈતી. સમાજે મને પણ તળે કચરી એ સમાજ સાથે મારે શા લેવા દેવા? છોકરીએ ચોખ્ખું પરખાવ્યું.

એક ગ્રામમાં એક યોસવાળ યુવક હતો. તે ધ્રોઈ અવિવાહિત હતો, ઉંમર પણ ડીક જ થઈ હતી. સુદૃઢ હતો. પોતાનું ગુજરાન કરવાની તાકાત હતી. તેને બોલાવ્યો. બધી વાત કહી. એ યુવકે મંજૂરી આપી અને સમાજની રજા અને પરવાનગીની ટીકા અને નિન્દાની જરાપણ પરવા રાખ્યા વગર તેઓ બન્ને પતિ-પત્ની તરીકે રહેવા લાગ્યાં. દસ વર્ષ તેઓએ સુખથી કાઢ્યા. પુરો પંતિધર્મ અને બીએ પત્નીધર્મ સામ્યો. તે બી ગુજરી ગઈ અને બે માસ પછી તે પુરુષ ગુજરી ગયો. તેઓની ઇસ્ટેટ એક કાલવાલ પટેલ ખાત્ર બેઠો.

જો આપણે તેઓના દુઃખ માટે જરાપણ લામણી નથી તો તે પરધર્મી અને તેમાં તેમનો શો વાંક? એક પાંસઠ વર્ષના વૃદ્ધના આ વિચાર સાંભળી હું તો છેક જ થઈ ગયો.

*

બીજી એક ઘટના મારી આંખ સામે આજે જ મોજુદ છે. એક છોકરી લગ્ન પછી ખાર મહિનામાં જ વિધવા બનીને પોતાના પિતાને ઘેર આવી. તેના સસરા અને વર જાનેલું મૃત્યુ બે મહિનાના અંતરે થયેલ. પિતાને ત્યાં આખ્યા પછી એકાદ વર્ષ પણ ન થયું ત્યાં તો સુવાવડમાં તેની મા મૃત્યુ પામી. બાળક જન્મ્યું રહ્યું. તે છોકરીએ તેની સંભાળ રાખી. ધરમાં તે, તેની એક ૧૩ વર્ષની બહેન, નવ વર્ષનો બાઈ અને ચાલીસ-એતાલીસ વર્ષનો ઉમરનો પિતા છે. હવે તેના પિતા ફરીથી પરણવા ઇચ્છે છે. વિધવા છોકરીની

હિમર કેવળ સોળ વર્ષની અંદર છે. તેણીને એક સાસુ જ છે. બાપ પરણશે ત્યારે છોકરીના મનની ભાવનાઓ કેવી રહેશે ? (લેન)

*

આણંદ નજીક કરમસદ ગામે મઈ તા. ૧૨ મીની રાતના એક ખાનદાન કુટુંબની વીસ વરસની સુવર્તીએ પોતાના સસરાના અત્યાચારનો ભોગ બનવાથી પોતાની જીંદગીનો અંત આણવા બતે પોતાની સાડી સળગાવીને આપઘાત માટે પ્રયત્ન કરતાં પાછળથી તેનું કશું મોત આણુંદ દવાખાતામાં નીપજ્યું છે. બાઈની અંતિમ સ્થિતિમાં માછરૂટ સમક્ષ ડાઇમ ડેકોરેશન નોંધાવતાં બાળાએ જણાવ્યું કે, ૧૧ મીની રાતના તેણી પોતાના હંમેશના સવાના ખંડમાં સૂઈ રહેલી ને તે ખંડની બારી સસરાએ ખુલ્લી રખાવેલી. રાતના તેના સસરા બારીમાં થઈ અંદર ગયા ને બાઈ ના ખાટલા પર બેઠા. બાઈ ના મોઢા પર હાથ મૂકી મોઢું દબાવી દીધું. બાઈ સ્વસ્થ થઈને ઊડીને દૂર ગઈ અને સસરાને પોતાના બદલેતુમાં નિષ્કળતા મળી. આ બનવાથી પેલી બાઈ ના મગજ પર અંબીર અસર થઈ. તરત પોતાના ધણીને આ બનાવની જાણ કરી, પણ તેમના તરફથી કંઈ જવાબ ન મળ્યો. છેવટે બાઈએ પોતાના માથાપ પર એક અંતિમ પ્રણામનો પત્ર લખ્યો. તેમાં પોતે જિંદગીથી કંટાળીને આ પગલું ભરે છે તેમ જણાવ્યું હોવાનું કહે છે.

સસરાએ પોતે કરેલા કૃત્ય માટે માફી માગી, પરંતુ બાઈએ તો છેવટનું પગલું ભરવા પોતાની બતે પોતે પહેરેલી સાડી સળગાવીને જીંદગીનો અંત આણવા પ્રયત્ન કર્યો. તે સળગી મરતાં કુટુંબના માણસો બેમાં થઈ અને બચાવવા આણુંદ મ્યુનિ. દવાખાતામાં વહેલી સવારમાં લાવવામાં આવી. ત્યાં તેની અંબીર સ્થિતિમાં માછરૂટ સાહેબે અંતિમ જવાબ લેતાં બાઈએ લખાણ હકીકત ઉપર પ્રમાણે

જણાવી. પોલીસે બાઈના પિતા પરના પત્રનો કબજો લીધો છે. તેના સસરાને અટકમાં લઈ પાછળથી જામીન પર છોડવા દેતા. બાઈનું સવારના સાડાનંદ વાગે અવસાન થતાં રાતને તેના માતૃપિતા નડીયાદ લઈ ગયાં.

આમ જિંદગીનો કશું અંત લાવનાર બેન વિમળાબેનના લગ્નનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે. નડિયાદની મૂંઢરજીની ખડકીના શ્રી. પુરુષોત્તમ અંબાલાલ દેસાઈએ તા. ૩-૫-૧૯૩૮ના એમનાં પંદર વર્ષનાં દીકરી બેન-વિમળાબેનનું લગ્ન કરમસદની બાયાની ખડકીના શ્રી. આશા-ભાઈ શંકરભાઈ પટેલના અધિકાર વર્ષના દીકરા ભાઈ શંભુભાઈ સાથે કર્યું હતું. અને તે બાળ-લગ્ન પિરૂદ પાટીદાર મંડળના મંત્રી શ્રી. વેણીભાઈ પ્રભુદાસ પટેલે તે વખતે નડિયાદના ફર્સ્ટ ક્લાસ બેન. માછરૂટ શ્રી. સુતીભાઈ પટેલની હાથેરીમાં દરિયાદ દાખલ કરી હતી. આ ફરીઆદની સુનાવણી તે કોર્ટમાં તા. ૧૮-૧૧-૩૮ ને રોજ નીકળી હતી. બંને પક્ષે ગુનાનો એકરાર કર્યો હતો, પણ વરના પિતાએ જણાવ્યું હતું કે 'મારા પત્ની ગુજરી ગયાં છે, મારે બે પુત્રીઓ છે. તેમનાં લગ્ન પ્રસંગે ધાર્મિક ક્રિયા કરવા કોઈ સ્ત્રીજનની જરૂર છે. માટે જ મારા પુત્રનું મારે બાળલગ્ન કરવું પડ્યું છે. મોજરૂટે ફરિયાદીનો ચૂકાદો આપતાં વરના પિતાને એક માસની સાડી કેદની અને કન્પાના પિતાને રૂ. ૫૦૦ ના દંડની સજા કરી હતી.

ઉપરના હિસાબે બેન વિમળાબેનની હિંમર મૃત્યુ વખતે ૨૨ વર્ષની અને બાઈ શંભુભાઈની હિમર ૧૮ વર્ષની છે. આ ચાર વર્ષના હિમરના કંગોડા કરતાં દેખાવમાં તો એ એથીય વધારે કંગોડું છે. બાઈ શંભુભાઈનું શરીર દેખાવે તો 'સોળ વર્ષનું' છે. તેથી આજે લગ્ન થયા સાત વર્ષ થયા છતાં વિમળાબેનને લગ્ન-મુખ્ય ભોગવવાનું મળ્યું ન

હોય તે બનવાનું છે. અને પતિની શારીરિક હિમર એ દૃષ્ટિએ દળ બેત્રણ વરસની બાકી બચાય. આ વાત દીકરીના પિતાની કંઈ જાણ-બહાર ન હતી. દીકરીને એથી સાસરે મોકલવાનું ઓછું રહેતું, પરંતુ પરણીવેલી દીકરીને ગમે તેવી મુશ્કેલી હોય છતાં પિયર કંઈ ધાલી મુકાય ? તેમાં સાસરીમાં ચૂસો ફૂંકનાર કોઈ નહિ, એટલે લગ્નસુખ ન મોગવવાનું હોય છતાં ચૂસો ફૂંકવા તો વધુએ રહેતું જ બોધ્યું ને ? અને એ કારણ જાણીને સસરાએ પુત્રવધૂને તેડી હતી. કહેવાય છે કે, બેન વિમળાબેન દરરોજ તો પોતાના સવાના ખંડની ખારી બંધ કરીને સૂઈ જતાં, પરંતુ સસરાએ જાણીવ્યું કે એ ખારી બંધ થવાથી અંદર પવન આવતો નથી માટે ખુલ્લી રાખવી. અને એ જ રાત્રે આ બનાવ બન્યો.

આ કચ્છકાંડ માટે સસરાની જવાબદારી તો કેળીતી છે. એમના એ કૃત્યના તિરસ્કાર માટે બે મત છે જ નહિ. પરંતુ જાતને ચેતાવીને ભડકે બળતી એ બહેનની આત્મસમર્પણની જવાબદારી નથી સસરા ઉપર જ નહિ, પણ પોતાના માઆપ ઉપર અને સમાજ ઉપર પણ ફરી વળે છે. કુળવાનશાહીમાં અંધ બનેલાં એ માઆપે કન્યાને પરણાવતી વખતે શું જોયું હતું ? વર કે ઘર ?

એ બહેનનાં માઆપ એ ગુનાર્માંથી છટકા શકશે નહિ. પાંચ-સાત વર્ષથી એના દૈયાને ફેરી ખાતા આ કુઃખની ગણતરીને સમજાશે તો તરત એ બહેનના પિતા ઉપર લખેલા અતિમ પત્રના શબ્દો ‘જીંદગીથી કંટાળીને આ પગલું’ અર્થ છે. પણ આપોઆપ સમજાઈ જશે. બાળા આમ જીંદગીથી કંટાળેલી તો દશેજ-દેવામાં ને દેવામાં રાત દહાડો-જીંદગી ને જાગતાં બળા રહી હશે, ને તેમાં સસરાએ હેમ્સો ધા ક્યો. ખલાસ ! કુઃખ સહીને ય જીવવાની એની શક્તિનો અંત આવ્યો. જીવું

ને મરવું, એ ઉત્તર-દક્ષિણ મુખ જેવી દૂરની રિયતિ એના માટે એક ચમ્પ ગમ્મ અને એ બળા મરી. કાયદો એને આપધાત કહેશે. એનું નિમિત્ત બનનાર સસરા કદાચ યુનેગાર બનશે. પરંતુ જેણે એનો ભોગ લીધો એ કુળવાન-શાહીને તો કાયદો કથું કરી શકે તેમ છે જ નહિ. આવા તો કેટલાય ભોગ લેવાઈ ગયા છતાં કુળવાનશાહીમાં અંધ બનેલાં માઆપ પોતાની મૂંઝી બાળાઓનો ભોગ એની વેદી ઉપર આપેજ નમ છે. અને આ કુળવાનશાહી આવા કેટલા ભોગ લેશે ? [પાટીદાર]

*

ચોડા દિવસ પર ગુલામહુસેન રહેમતુલ્લા નામના કરોળીના એક આગેવાન બોમ્બ વેપારીને અગિયાર વર્ષની ઢિંકુ બાળા પર બળાકાર કરવાના આરોપસર પોલીસ ફોર્ટમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. આરોપી ગુલામહુસેન જાણીતો લખપતિ વેપારી અને સામાજિક મંડળોમાં અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ ગણાય છે. આરોપી પરિણીત છે, તથા તેને સાત પુત્રીઓ તથા એક પુત્ર છે. તે ઢિંકુ છોકરી આમલા શનિવારે આરોપીના મકાન પાસેથી પસાર થતી હતી ત્યારે તેણે ચોક્કસ પાસેથી પાછી માગતાં આરોપીએ તે છોકરીને ઉપર લાવવા ચોક્કસ દારને કહ્યું હતું. ત્યાં પોતાના આરોપીમાં આરોપીએ બાળા પર બળાકાર ગુન્મથો એમ રજૂ થયેલી વિગતો પરથી જાણાય છે. આ આશ્ચર્ય ચોક્કસ માથે ઓઢી લે તો તેને દસ દળર રૂપિયાની લાલચ અપાઈ હતી એમ પણ કહેવાય છે. ચોક્કસ દારને પણ ગિરફતાર કરવામાં આવ્યો છે. છોકરી હોરિપટલમાં છે. આરોપીને જામીન ઉપર છોડવાની અરજ મેજિસ્ટ્રેટ કાઢી નાખી હતી, અને ફોર્ટમાં તેને હાથકડી વગર જ લાલચમાં આવતાં મેજિસ્ટ્રેટ ફરમાવું હતું કે આવા ૨૦ વર્ષની સગા ચાલ તેવા ગુન્હેગારને હાથકડી પહેરાવીને જ લાવવો.

આસામમાં તાજપુર મુકામે ૧૪
 વર્ષની તરુણ કનકલતા બચ્ચાએ એક સરઘ-
 સને મોખરે રહીને ત્યાંના ચાણુનો કળ્લને લેવા
 આજેક્ય કહેલી. સૈનિકાએ તેને આપેલી
 ચેતવણીઓની કશી અસર તેના પર ન થઈ,
 તે તો આગળ વધે જ ગઈ, અને છેવટે
 મોળાખાર થતાં તે ઢળી પડી. હિંદુસ્તાનમાં
 સ્ત્રીઓએ પ્રત્યેક સ્થળે આવો જ અપ્રતિહત
 જુરસો દર્શાવ્યો છે. આવા સંધ્યા શોર્યે પણ
 હિંદી નારીના મૂળગત સ્વભાવમાં કશી વિકૃતિ
 નથી. આણી, અને એ હિંદની અદિસક
 ખાસિયતને જ આભારી છે. હાલતને સમયે
 સપાટી પર તરી આવતી સંધ્યા સ્વયંરૂપિ
 તથા ત્યાગભાવનાને સંયોજિત કરીને રોગિદા
 નાગરિકે કર્તાવ્યમાં તે ચોક્કસ ભ્રમણે છે.
 ઈશ્વરણી અને કાર્યપ્રેરણા ધરાવતી સ્ત્રીઓથી
 જ એ કામ થઈ શકે. તેમણે આવાં સંધ્યા
 સમયે અને જીવંત તત્ત્વોને એ લક્ષ બણી
 વાળવાં જોઈએ, જેથી સ્ત્રી એ પુરુષની ચોક્ક
 સદયરી બનીને મુક્ત હિંદમાં જવાબદારી તથા
 અધિકાર સહિતના સમાન નાગરિકત્વનો તેની
 સાથે ઉપભોગ કરે. —સુચેતા કૃપાલાલની

પોતાની લાંબી તવારીખમાં પહેલીજવાર
 રાષ્ટ્ર એશિયાટિક સોસાયટીએ પ્રિન્ટનની બે
 સ્ત્રીવિજ્ઞાનવેતાઓની ફેરો તરીકે ચુંટણી કરી
 છે. આ પહેલાં ફક્ત મહારાણી વિક્ટોરિયાને

શ્રીમતિ લેન્ડેલ

ક. સ્ટીવન્સન

સો ર લ

જ તે સંસ્થાનાં સભ્ય બનાવવામાં આવ્યાં હતાં.
 આજે તે સંસ્થામાં ફેરો તરીકે ચુંટનાર
 બે બહેનો માનવંત વ્યક્તિ તરીકે નહિ, પણ
 પોતાના જ્ઞાન બળે તે મંડળમાં પ્રવેશી છે.
 તેમનાં નામ છે શ્રીમતી કેથલીન લેન્ડેલ
 અને કુમારી માજેરી સ્ટીવન્સન.

નવાં ચુંટાયેલાં બે સ્ત્રી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓમાં
 કુમારી સ્ટીવન્સન ઇંગ્લીશમાં જીવ-વિજ્ઞા
 (બાયોલોજી) શાસ્ત્રમાં શાધબોધનું કામ કરી
 રહ્યાં છે. તેઓ અધ્યાપિકા તરીકે પણ કામ
 કરે છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષથી તેઓ પોતાનું
 બ્યાન જંતુઓના ગરોરના અવ્યાસ પાછળ
 રોકી રહ્યાં છે અને તે અંગે મદત્તવું પ્રકાશન
 બહાર પડ્યું છે.

શ્રીમતી લેન્ડેલ ૪૨ વર્ષનાં છે અને
 તેમણે અત્યાર સુધી વિજ્ઞાનને લગતાં ૭૦
 પુસ્તકો રચ્યાં છે. ખૂબીની વાત એ છે કે, આ
 બહેનનું કોઈ સરું વહાલું વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં
 કામ કરવું નથી. તેમના પિતા એક પોસ્ટ
 માસ્ટર હતા અને તેઓ પોતે તેમનાં દસમા
 સંતાન હતાં. બેડફર્ડ કોલેજમાં તેમણે ગણિતનો
 વિષય લીધો હતો, પરંતુ તે વિષય લેનારના
 નસિબમાં શિક્ષક બનવાનું હોય છે, જે તેમને

પસંદ ન પડ્યાથી, તેમણે તે વિષયને છોડી ભૌતિકશાસ્ત્રનો વિષય અપનાવ્યો હતો. ૧૯૨૨ માં સર વીલીયમ બ્રેગે તેમને યુનીવર્સિટીના શોધકોની ટુકડીમાં એક્સરે ક્રીસ્ટલોગ્રાફીના વિષયમાં શોધખોળ માટે રોકી લીધાં અને પાછળથી રાયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં જોડાયાં. ત્યાં તેઓ પરમાણુને લગતી કીમતી શોધો કરી રહ્યાં છે.

*

મલાયા અને સિંગાપુરમાં આજાદ હિંદી રાષ્ટ્રીય સેનાના સાયમાં 'ઝાંસી કી રાની' નામક રોજ ભભી કરીને તેનો દોર સાચવનાર કેપ્ટન લક્ષ્મી પ્રિટિશ દળોને શરણે ચલેલ હોમને અત્યારે રંગુનમાં તેને રાખવામાં આવેલ છે.

મદ્રાસના એક પ્રસિદ્ધ અને શીર્ષત કુટુંબની એ પુત્રીએ દાકતરી વિદ્યાનું શિક્ષણ લીધું છે. સને ૧૯૩૭માં મદ્રાસ મેડીકલ કોલેજમાંથી ડિગ્રી મેળવ્યા બાદ ઇ. સ. ૧૯૪૦ ના જુનથી સિંગાપુર રહેતા હતાં. પૂર્વ એશિયામાં પથરાયેલા અનેક હિંદીઓ દેશગૌરવ

સુભાષચાન્દ્રના ઝંડા નીચે એકત્ર થયા તેમાંનાં એક આ ૨૭ વર્ષનાં ડો. લક્ષ્મી સ્વામિનાથન પણ હતાં. ૧૯૫૭ના વિપ્લવની યાદમાં તેમણે ચોળેલા હિંદી નારીદળને ઝાંસીની રાણીનું નામ આપવામાં આવેલું, અને વસ્તુતઃ ડો. લક્ષ્મીમાં પણ એ ઝાંસીવાળી લક્ષ્મીબાઈ જેવો જ જુસ્સો હતો. દક્ષિણ હિંદનાં પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીનેત્રી અમ્મુ સ્વામિનાથનનાં એ પુત્રી થાય છે. બ્રહ્મદેશના કે અન્યત્ર રહેલા કેદીઓની દુર્દશામાંથી બચીને એ જલદી આ દેશમાં આવી પહોંચે એવી ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે.

*

લરકરી વડા મથક જેટલી હદે સુરક્ષિત રહેતું શરીરનું કોઈ અંગ હોય તો તે મગજ છે. ખોપરીની દુર્ગંધયતા વચ્ચે મગજરસની અંદર રહીને સૂક્ષ્મ રક્તશિરાઓની નાળુક વાડથી સંસ્ક્રાએલું એ અંગ જે સંસ્કૃત્ય બોગવે છે તેને લક્ષને તે લગભગ દુર્ગંધ જેવું બની રહે છે. આગુઆગુ સૂક્ષ્મ રક્તકોષોનું જે આવરણ આવેલું છે તેમાં યકને માત્ર અમુક પદાર્થ જ મગજરસમાં ગળાઈ આવે છે, બ્યારે બાકીના પદાર્થોને એ બહાર જ રહેવા દેતું હોઈને કોઈ પ્રકારની રાસાયણિક દાનિ મગજને પહોંચવા દેતું નથી.

જે કે શરીર સાળુંનરવું હોય ત્યારે તો મગજની આ દુર્ગંધતા સંબંધે ઝાઝો વિચાર કરવાનો નથી રહેતો, પરંતુ બ્યારે એ મગજ સાથે જ સંબંધ ધરાવતો કોઈ રોગ થવા પામે ત્યારે દાકતરોને તેની આ દુર્ગંધતા બહુ વસમી થઈ પડે છે. નસમાં અપાતું ઇન્ફેક્શન શરીરના બીજા અથવા ભાગોમાં પહોંચી વળે, પણ મગજના ભાગમાં તેનાથી પહોંચી શકાતું નથી.

દાકતરોની આ વિમાસણને રશિયાની એક સ્ત્રીદાકતર પ્રો. લીના સ્ટર્ન દ્વારા કરી આપી છે. પોતાની અદ્ભુત છતાં સરળ પદ્ધતિએ મગજનું બખ્તર બેદી બતાવીને દાકતરી દુનિયાને એણે ચક્રિત બનાવી દીધેલ છે.

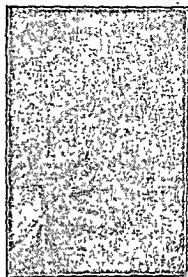
એ આખી વે પ્રક્રિયા ત્રીયે મુજબ છે :
પહેલાં તો દહીંની ગરદનને દવા વડે સવેદ
બનાવી દેવામાં આવે છે, અને ત્યાર પછી
ખોપરીના બરાબર છેડાના ભાગ આમળ
પોલાદની એક પાતળા અને પોલી સોય લોંબાને
તેમાંનું દ્રવ્ય એ કંદેરાડરજી તથા મગજને
આદ્ર રાખતા પીળા પ્રવાહીમાં ઉતારવામાં
આવે છે. ઇન્જેક્શનનું દ્રવ્ય આ પીળા પ્રવાહીમાં
બળાને સીધું મગજસુધી પહોંચી જઈ જાય છે.

વિજ્ઞાનવિષયક પ્રસિદ્ધ પત્ર 'નેચર' ના
જાણાવ્યા પ્રમાણે ઉપર કહેલી સ્ટર્ન-પદ્ધતિ
નીચેના રોગોમાં ફાયદાકારક જણાઈ છે :

ધનુર્વા ને મગજાતંત્ર પરના બહુ જખરા
આક્રમણના પરિણામરૂપ હોય ત્યારે; મગજ પર
આવેલા સોજાને કારણે લાગુ પડતો પક્ષાધાન;
બહેરાશ-જડ થઇ ગયેલા જ્ઞાનતંતુઓને પોટ-
સ્થમ ફેરફેટનાં ઇન્જેક્શનો વડે સુધારી શકાય.
આપાત-મગજને લાગેલા આપાતની ચિકિ-
ત્સા બહુ ખુશ્કેશ હોય છે, અને એનાં ચોક્કસ
કારણો પણ હજી શોધી નથી શકાયાં. પ્રે. સ્ટર્નનું
મંતવ્ય આ બાબતમાં એવું છે કે, મગજને લગતા
આપાતનું કારણ તેમાં રહેલા પોટાશ દ્રવ્યની
કમીને બાબતે હોય; એટલે જો પોટેશિયમ
ફોસ્ફેટનાં ઇન્જેક્શનો મગજને આપવામાં આવે
તો આ રિશતિ સુધારી શકાય. અહીં એ યાદ
રાખવાનું છે કે ઉપર્યુક્ત પોટાશ દ્રવ્યનું
નસોમાં ઇન્જેક્શન આપતાં કદી જ અસર નથી
થતી, જ્યારે મગજમાં ઇન્જેક્શન આપતાં તાત્કા-
લિક અસર થાય છે.

આયુર્વેદમાં વિવિધનાં બાવિનાં ઘટ્ટો ઉઘટાં
સુલટાં કરી નાંખ્યા છે. તેની શોધમાં તરંગોની
રમ્યતા છે, તેમ બળકરતાયે છે. અનેક
વૈજ્ઞાનિકોએ એની પાછળ પોતાનાં હિતમોત્તમ
વરસો આપ્યાં છે અને આખી વાતો જાણે થમની
એક અંગ્રેજ સંહકાર કયા જેવી વણાઈ ગઈ
છે, આ વૈજ્ઞાનિકોમાં ફ્રાંસિસ્ટ દેશમાં જન્મેલા

છતાં ત્યાંથી નીકળ્યા આવેલાં મહાન વૈજ્ઞાનિકોનો
ફળો છે, તો તેમાં સૌથી આમળ તરી આવતો
દાખલો સડસડ વરસનાં ઓરિશ્ચન સન્નારી
ડા. લિસે મિટનેરનો છે.

૧૯૩૮માં ડા. મિટનેર બર્લિનના ક્યસર
વિલહેમ ઇન્સ્ટીટ્યુટના ભૌતિક વિજ્ઞાન વિભા-
ગનાં વડા હતાં. એમણે અણુ શક્તિના સંશો-
ધનની ગણિત વિષયક ફ્રેંચી શોધી કાઢી;
આમ તો ડા. મિટનેર યહૂદી હતાં. હિટલર
યહૂદીઓનો કાળ હતો. એટલે તે ડા. મિટનેરને
જર્મનીમાં રહેવા દેમ દે? છતાં, અણુ શક્તિની
આ મહાન શોધને લીધે હિટલરે ડા. મિટનેરને
બર્લિનમાં રહેવા દીધાં-ત્યાં જ રહેવા આગ્રહ
કયો. કાણુ જાણે, આ નામીઓ અવળી રીતે
ઉપયોગમાં લેશે એ બીકને લીધે હશે, કે
અમે તેમ, ડા. મિટનેર તો બર્લિન છોડીને
નાસો જ ગયાં. નામીઓની બળજબરી નિષ્ફળ
ગઈ, અને ડા. મિટનેર નેધરલેન્ડની સરહદમાં
ડેન્માર્ક પહોંચી ગયાં. ત્યાં કોપનહેગન વિદ્યા-
પીઠમાં તેમણે અણુ વિષયક સંશોધન આગળ
અગ્રાંબુ. અહીં એમને વિદ્યાપીઠના ડા. નીલ
બોહરે બારે સડાય આપી. બંનેએ સાથે રહી
છેક ૧૯૪૦ સુધી સંશોધન આગળ ચલાવ્યું.

સ્ત્રીજીવન દરવર્ષે અરબાઅંક વ્યાપે છે. મયા અંકનું (આસોનો) સંપાદન થી. કમળાબહેન રતનચંદ સુતરીઆ (એમ. એ) એ કહ્યું છે. આજ સુધીના અરબા અંકમાં બાત પાડે તેવો આ અંક એમની અમાધ મહેનતનું અને અભ્યાસનું પરિણામ છે. એમ. એ. ની પરીક્ષા માટે યુનિ. એ નક્કી કર્યા મુજબ રાસ, હમચી, ફાગ વગેરેનાં સ્વરોમાં સંધે તે ઉપરના વિવેચનાત્મક નિબંધો એ અંકમાં રજુ થયાં છે; એમની સહાનુભૂતિ અને સહાયથી સ્ત્રીજીવનનો આ અંક તૈયાર થયો છે તે માટે ગ્રાહકોવતી હું એમનો આભાર માનું છું.

—સંપાદક

તેવામાં જર્મનીએ ડેનમાર્ક પર કબ્જો મેળવ્યો અને આ બંને વૈરાતિમાં સ્વીડન નાસી મયા. ડો. મિટ્તેર અત્યારે રોકડોમમાં છે. આ બંને નાસી મયાં છે એવું જર્મનીએ જાણ્યું, ત્યારે તેમણે ડો. બોહરની પ્રયોગશાળાની કડતી લીધી, પણ તેમાં તેમને કશું મળ્યું નહિ! ડો. બોહરે ૧૯૪૨માં સ્વીડન છોડ્યું અને પછી ઇંગ્લેંડ ચર્ચ તે અમેરિકા મયા. ડો. મિટ્તેરના આગલા મંત્રી અમેરિકામાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. અને ડો. બોહરે કોલમ્બિયા તેમજ

ન્યુયોર્ક વિદ્યાપીઠમાં મુરેનિયનમમાંથી અબ્જની શક્તિના સંશોધન ઉપર આગળ પ્રયોગો ચલાવ્યા. એ બંધાનું આખરી પરીણામ તે આજનો અણ મોખમ.

“મારા પતિ બીજી યુવતી સાથે લગ્ન-મંદીથી જોડાવાની દિલચાલ ચલાવી રહ્યા છે તેવી ખાતમી મારા કાને આવતાં અને તે મારા મારે અસહ્ય બનતાં મેં કાચ ખાઈ આપઘાત કરવાની કોશિષ કરી છે.” ઉપર્યુકત મતલબના ચબ્દો ડાઇમ ઉકેલેરેશન આપતાં એક કીખ્જા નામની યુવતીએ ઉચ્ચારીનું કહેવાય છે.

દમીકત એવી છે કે ઉદ્દેશુરની વતની કીખ્જા નામની એક રમણીય યુવતીએ પોતાના અમાઉના પતિથી છુટાછેડા લઈ અમદાવાદ શાહીખામ હોસ્પિટલમાં નોકરી કરતા આખકારી પોલીસ કોન્સ્ટેબલ ગુમાનસીંમ દિંમતસીંમ સાથે ‘સીવીલ મેરેજ કાનુન પ્રમાણે’ લગ્ન કરેલાં. કેટલાક વખત પછી આ કીખ્જાને ગંધ આવી કે તેનો પતિ ગુમાનસીંમ સીવીલ મેરેજ કંઈ હોવા છતાં બીજી કાંઈ યુવતી સાથે લગ્ન કરવા તબવીજ કરી રહ્યો છે; આથી તે તેના મારે અસહ્ય બનતાં આજે ધરમાં પડેલા તેજના શીશાને ફેડી તેના કાચ ખાઈ આપઘાત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.

સ્વીકાર

શ્રી. નવચેતન સાહિત્ય મંદિર તરફથી નિશિગંધા (લેખક શ્રી. સત્યમ્ જી. એ. દિંમત ર. ૨-૮-૦૦) શ્રી. ગુર્જર અંધરલ કાર્યાલય તરફથી નવલિકાએ (લેખક: શ્રી. ભૈયાલાલ મુનશી. ચોથી આવૃત્તિ દિ. ૩. ૩-૮-૦૦), શ્રી. ધ્રુમકેટુદત્ત તણુખા લાખ ખીજો (ત્રીજી આવૃત્તિ દિ. ૩-૦-૦૦) જળાબિંદુ (ત્રીજી આવૃત્તિ ૩-૦-૦૦) વાચિતીદેવી (બીજી આવૃત્તિ ૪-૮-૦૦) સિદ્ધરામ જયસિંહ (રાજકન્યાના અનુસંધાનની નવી નવલકથા ૪-૮-૦૦); દોષીનસન કુજો (ત્રીજી આવૃત્તિ ૨-૦-૦૦) મુખની સર્વ સામાન્ય ચાપી (ભાષાંતરકાર શ્રી. બપ્તરાય મહેતા ૦-૧૨-૦૦) નવજીવન કાર્યાલય તરફથી આમોઘોમ પ્રવૃત્તિ (એ. સી. ડુમારખા ૧-૦-૦૦). મહાવીર સ્વામીનો સંઘમ ધર્મ (સંપાદક શ્રી. ચોપાલદાસ પટેલ. બીજી આવૃત્તિ ૧-૮-૦૦); રતિલાલ શા. અધ્વયુ તરફથી લેખન પ્રવેશપોથી ભા. ૧-૨ (દરેકના સાદાત્મક આના) સર્જક દેશી વિસાખ (ત્રણ આના) ગલ્પિત પ્રવેશપોથી (૦-૩-૧) આદર્શ વાચન-માળા પ્રવેશપોથી (૦-૪-૧); સ્ત્રીઓનો વેદ (વેદ અમૃતલાલ પટેલ ૧-૦-૦૦), દરદીની સારવાર (વેદ જ્ઞાણંદ ત્રિવેદી ૧-૦-૦૦) અને દોષ પ્રમાણ ગુહ મુજબ તરફથી મેઘધનુષ (અનુ: શ્રી. રમણલાલ સોની ૪-૦-૦૦)

મારી એક બહેનપણીના માયામાં

ખોડો ખુબ જ થાય છે. ઠાંધળે નારંગીના છોડાવાળા પાણીથી ધોવા કહ્યું. ખીખ એક જણે લીધું ધસવા કહ્યું, પથુ તેથી થોડો વખત ફાયરો જળાવે. હવે પાછો પૂજક જોડો થાય છે. આ માટે આપ કાંઈ ઉપાય સૂચવશો? — રસિકાદેવી

ખોડા માટે શ્રીજીવનના અંકમાં અનેક વખત જવાબ આપવામાં આવેલ છે. છતાં તમારા પ્રશ્નનો જવાબ આપું છું કે, માયામાં ખોડો થતો-હોય તો સાથુ, સોડા કે ખારાથી નહોતાનું ખંધ કરવું અને પંચામૃત (દુધ, દહીં, મધ, ખાંડ કે સાકર અને ઘી) એ પાંચ વસ્તુઓ સમભાગે એકત્ર કરી દરરોજ જ એનાથી માથે નહોવું, અથવા દહીં અને ગોળ સમભાગે મેળવી એનાથી નિત્ય માથું ધોવું. ધણીવાર ખરાબ તેલ માથામાં નાખવાને કારણે પથુ ખોડો થાય છે, તો એવા અનિષ્ટકારી તેલો વાપરવાનું ખંધ કરવું, તેને બદલે સ્વસ્તીકૃપ્ત કે તાતાનું સુગંધી કેસ્ટર ઓઇલ એમાં થોડું કપુર નાખી, ઓગળતા સુધી ગરમ કરી, પછી એ તેલ માથામાં નાખવાનું રાખવાથી ખોડો થશે નહિ. સ્પર્શનાં કિરણો માથા ઉપર થવાથી પથુ ખોડો દૂર થવાનું કહેવાય છે. હાથવડે માથું ધોવાથી ખોડો નીકળી જાય છે. ખોડો કાઢવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

*

મારી એક ઓળખાણવાળા બાઈને કમરથી નીચેના ભાગમાં મેં બહુ બધી ગયો છે. દર સુવાવડ પછી થોડો થોડો વધતો જાય છે. આ પાંચમી સુવાવડ પછી તો ખૂબ વધી ગયો છે. છેલ્લા શ્રીજીવનના અંકમાં લખ્યા મુજબ રોજ, માલીસ કરાવે છે. એક મહિનો થયા છતાં મેં ઓછો થવાને બદલે વધતો જાય છે. માલીસ માટે તલનું તેલ વાપરે છે. આપના વૈદરાજ મેં ઓછો થાય તેવું તેલ સૂચવશે તો

પૂછપરછ

૧

*

આભાર માનીશ. ધરે બનાવી રાકાય તેવું હશે તો વધારે ફાયરો: — રસિકા

દરેક સુવાવડ પછી સુશિક્ષિત અને સિલ્વહસ્ત ધામધુ પાસે દસ દિવસ. સુધી પેટ ઉપર બેન્ડેજ કરાવવું. વધેલો કે વધતો જતો મેં કેવળ તેલ માલીસ કરવાથી મટતો નથી. એને માટે તો આહાર વિહારમાં ધરમૂળનો ફેરફાર કરી દવાઓનું સેવન કરવું જોઈએ. કોળ, ફરસાથુ, તળેલા ખાદ્ય પદાર્થો, મિષ્ટાન્ન ટાંકો ખોરાક ખાવાની આદત વગેરે ત્યજ દેવું. તે ઉપરાંત કસરત કરવી પડે. દરરોજ બેચાર માર્મલ પગે ચાલીને ફરવું, -ચૂડકાયેં કરવું. બંદી, વસોણું, પાણી બરવું, કપડાં ધોવાં વગેરે શ્રમ પડે એનાં કામો કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. ભાત બેઠા રાંધેલા ઓસાખ્યા વમરના ખાવા અને ખનતે પ્રયત્ન ચોખ્ખા કે ખીચડીનો ખોરાક થટાડી નાખવો. ખાનગરો પથુ પ્રતિકૂળ છે. ઠોડો સાફ રાખવા માટે વારંવાર દીવેલ અઢી તોલાને આશરે ગરમ દુધમાં મેળવીને પીવું અથવા એરંડીયાના મોણુની રોટલી ભાખરી ખાવી. જરીકે વાસ નહીં આવે; ખખર પથુ નહીં પડે. ઉપરાંત-સવારમાં ઝંડુ શર્મસીના સુવર્ણ યુક્ત મહાયોગરાજ યુગળની ગોળાઓ ૨ સવારે દુધ સાથે લેવી.

જ્યોરે-ઝંડુ શર્મસીની લોહ ૧ સિવાજીત તથા ચંદ્રપ્રભા ગોળા ૨ દુધ સાથે લેવી.

સાંજે પથુ ઝંડુ શર્મસીના-આરોગ્યવર્ધની રસ ૨ વાત દુધ સાથે લેવા.

આ પ્રમાણે આ ક્રેસ લગભગ ત્રણથી છ મહિના સુધી કરવો, તો મેં ઘટી જશે અને પેટ વધેલું ઓછું થઈ ઘટીનું બનશે. વળી મેં ઘટાડવા માટે એકટાણું જમવું એ સરસમાં સરસ ઉપાય છે. સાંજનું ભોજન જંધ કરવું.

કુદ પાને ચલાવી લેવું. ઉપરોક્ત દવાઓ તો બહારની છે. એ વધુ ઉપયોગી છે, છતાં ઘરમથુ ઉપાયમાં નીચે પ્રમાણે કરશો.

સવારમાં—૦૧૧ તોશો ભેંસો. શુભળ, નવતાંક ગૌમુતમાં ઓગાળા, ખૂબ ચોળા લૂગડે ગાળા એ પ્રવાહી પી જવું અને એરં-લીયાતું સેવન કરવું. એનાથી પણ મેદ અને પેટ વૃદ્ધિ બેજો મટી જશે.

*

મારી ઉંમર ૨૦ વર્ષની છે. મારા વાળ વાંદીડીઆ તેમ જ બધી દૃષ્ટિએ સારા છે, પણ તે વધતા નથી. હું ખૂબ પ્રયત્ન કરું છું છતાં વધતા નથી. તો એ માટે શો પ્રયત્ન કરવો તે જણાવશો.

— સુરેખા

વાળ વધારવા માટે પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવાની જરૂર હોય છે. કુદ, માખણ, ઘી, પાકાં કેળાં, પાકી કેરી, આખજાનો મુરખો, પાકાં ટમેટાં. લીંણુ વગેરે માફકસર ખાવું. મરચાં અચાણાં વગેરે ઓછાં કરવાં કે સદંતર છોડી દેવાં.

આખજાં કે ચીકખાઈ અથવા એ બેજોના પાણીથી માથે નહાવાની ટેવ રાખવી. ખારો, સોડા, કે સાબુથી ન નહાવું અને વાળ વધારવા માટે એરંડીયું-દીવેલ સૌથી સરળ ઉપાય છે, એટલે સ્વસ્તિકનું મુગધિત કેરટર ઓઈલ અને-મદા ભંગરાજ તેલ, (સાધના કે સક્રિય ઔષધાનાય ઠાકાની શાખા અમદાવાદમાં રીચીરોડ ઉપર છે ત્યાં મળે છે) એ બંને સમભાગે મેળવી રોજ માથામાં ખૂબ ધસીને રોમકપમાં ઉતરે એવી રીતે નાંખવું. તેમ જ વાજેવાળે ફેક મૂળથી તે પૂંછડાં સુધી સારી પેટે તૃપ્તપતું નાંખવું. આવી રીતે નિત્ય સાર સંભાળ રાખવાથી વાળ લાંબા વધશે ઘાટા પણ થશે. પરંતુ હવેથી સ્વસ્તિકના કેરટર ઓઈલ અને મદા ભંગરાજ તેલ વિના ખીનું એકપણ તેલ નાંખશો નહીં અને આખજા અથવા ચીકખાઈના પાણીથી દર ચાર ચાર

દિવસે માથું ધોવાની ચીપટ રાખશો.

*

મને માસીક ધર્મ સમયસર આવતું નથી. મોડું થયે જાય છે એ માટે કોઈ હોમીઓપેથી દવા હોય તો સૂચવશો. —કમળાબેન

માસિક રોલેશન નિયમિત; આવવા માટે આયોકેમીકમાં નીચે પ્રમાણે દવાઓનો ઉપયોગ કરી શકાય.

કાલી ફેસ ૧૨૫૧૦ ગ્રેન

નેટ્રમ ફેસ ૧૨૫૧૦ ગ્રેન

કાલી મ્યુર ૧૨૫૧૦ ગ્રેન

સાધારણ ગરમ પાણી ૩ ઓ'સ

એક બાટલીમાં મેળવીને દિવસમાં ત્રણવાર પીવું. આ પ્રયોગ એ મહિના સુધી કરવાથી રોલેશન નિયમિત અને સાફ આવશે.

*

મારી એક બહેનપણીના મોં ઉપર નાના કાળા ડાઘ પડી ગયા છે અને મારા નાક ઉપર વચ્ચે એક કાળો ડાઘ પડ્યો છે. તે દૂર થાય તેવા કોઈ ઉપાય સમજાવો. —હસુભતી

અહંશ ઉપરના કાળા ડાઘા કોઈ ચામડીના દર્દ કે લોહી વિકારના દર્દ રૂપે નહિ હોય, પરંતુ ખીન કે શુભકાના સ્પર્શ રૂપે હશે, તો નીચેનો પ્રયોગ કરવાથી દૂર થશે.

ઝંડુ કાર્મસીનો દયાંત્રુલેપ, કંસારના લોટને દવાય તેટલું ઘીનું મોણુ દધ, મુલાખજામાં કાલતી, રતિ રતે ડાઘા ઉપર ચોપડવું. લાંબો વખત ધીરજ પૂરક આ પ્રયોગ કરવાથી ધીમે ધીમે ડાઘા ચાલ્યા જશે. બહાર ખુલ્લી હવામાં ફરવા જવાથી પણ ચામડીને પ્રાણુવાયુ ચોકબો મળવાથી આવા ડાઘા જતા રહે છે. ગાયનું ઘી ધીમે ધીમે માલોશ કરવાથી પણ ડાઘ જશે. સાબુથી નાનાનું બંધ કરવું. દયાંત્રુ લેપથી જો કાયદો ન થાય તો ઝંડુનો પારદાદિ મલમ ચોપડવો. એનાથી કાયદો થશે. —જડુસાઈ

શ્રી-જગત સમાચાર

અમદાવાદમાં મહારાષ્ટ્ર મહિલા સહકારી ગૃહોદ્યોગ મંડળ લી.ની. હિંદુઘાટન કિયા થી. વત્સલાખર્ષિ ઘટેના દાયે ચર્ચ.

*

શ્રી. સુભાષ બોઝની સાથે ઝાંસીની રાણીના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ કુ. લક્ષ્મી રંગૂનમાં સરકારને શરણે થયાં છે.

*

હિંદી લશ્કરી સ્ત્રી સેવા ડુગની ખાસી પડતી જગ્યાઓમાં સરકારે ગોરી સ્ત્રીઓની ભરતી કરવા માંડી છે.

*

અમદાવાદ સા બર મતી આશ્રમ પાસે એક વિમાન ત્રી પડતાં નીચે કામ કરતી મજુર સ્ત્રીઓ દાખી અગ્નિ અને થોડી સ્ત્રીઓ મરણ પામી.

*

અમદાવાદ મ્યુનિ. ગવર્સ સ્કુલના પરીક્ષક ડો. મીસીસ એ. બી. આલ્ફ્રેડનું અવસાન થયું. તેમને માટે એ. એ. થી. દેસાઈના પ્રમુખપદે શોકસભા મળી હતી.

*

મોઢાસામાં નીચાયેથી ઘેર જતી ઇન્દીરા નામની છોકરી મોટરબસ નીચે કચરાઈ મરી.

વડવાણમાં સમસ્ત યુગરાન સામાજિક. સંસ્થા મધ્ય રથ મંડળની વાર્ષિક સભા શ્રી. સરલાબેન સારાભાઈના પ્રમુખપદે મળી હતી.

*

લોટન પા ગામમાં શ્રીમતી કાન્તીસ રટ્ટોદવે પોતાના ૧૬મા સંતાનને જન્મ આપ્યો તે બાળકની જન્મ વખતે ૧૮ રતલ હતી. જન્મતા બાળકના વજનનું આ બાળકી રેકડ તોડે છે.

*

અમદાવાદમાં અસારવામાં રહેતા તેમજની પુત્રવધુ જોગી ધાર્મિક વૃત્તિવાળા હતી. તે માનર ભવાનીની વાવે દર્શન કરવા જતાં 'જયજય' બોલતા રતી વાવમાં પડી મરી ગઈ. રાયપુરમાં રહેતા માણેકલાલ લક્ષ્મીચંદરની બાલણ પત્ની કુદરે ગૃહકલેશને દારણે દાંડ-હીઆમાં પડ્યું મુકતાં તેને બચાવી લેવાઈ છે. લીકાંટા રોડ પર રહેતા મોચી ભમવાન યેલાની પત્ની શાન્તાએ આંતરના દર્દથી કંટાળી જવાથી આસપેટ છાંટી દીવાસળી ચાંપી, બળી મરી અને જમાલપુરમાં એક યુવાનની ૧૧-૧૨ વર્ષની સગીર સ્ત્રીને ગૃહ કલેશના દારણે તેની નવુંદે શમ દીધા.

કરતુરમાં રમારક ફડમાંથી શાહેપુર (અમદાવાદ)માં મહાજન હોરપીટાલમાં પ્રસ્તુતિગૃહ શરૂ કરવામાં આવેલ છે.

*

સુરતમાં એક કાઠિયાવાડી છોકરીને ગેરકાયદે અટકાયકમાં રાખવા માટે નુરમદમદ ડાયા-વાળા તથા બાઈ અંમરી સામે કેસ ચલે છે.

*

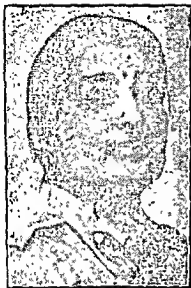
અમદાવાદમાં લાલ મીલના મેનેજર શ્રી. લીમતલાલ લીરા-લાલ શાહનાં પુત્રી ડૉ. સુશીલા મહેતાએ (દલાશીમાળી જૈન) મુંબઈ મુનિસિપલિટીની ડોક્ટર ઓફ ચીલ્ડ્રનની પદવી મેળવી. આ પદવી મેળવનાર મુંબઈ ઇલાકામાં તેઓ પ્રથમ સ્ત્રી છે.

*

પ્રસિદ્ધ મરાઠી નવલકથાકાર પ્રો. એન. એમ. દડેનાં પુત્રી લીલાએ (મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ) જાણીતા વિવાદી કાર્યકર શ્રી બાલુરાવ પાટીલ (જૈન) સાથે આંતરરાષ્ટ્રીય લગ્ન કર્યાં.

*

સુરતમાં શ્રી. ચંદામોરી મદિલા વિદ્યાલયમાં તેના આલે સ્થાપક શ્રી હમનલાલ મોદીનું તૈલચિત્ર પ્રસ્તુત મુકાયું.

કર્નલ શ્રીમતી રામ રાવે રંગબેદને કારણે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું.

સુરત મીરાન હાઈસ્કૂલનો વાર્ષિક સમારંભ ફેરવાડના મહારાણી સાહેબના પ્રમુખપદે ઉજવાયો.

દિલ્હીના મહાસભાવાદી નેતા શ્રીમતી સત્યવતી દેવી ૩૫ વર્ષની ઉંમરે ક્ષયથી મરણ પામ્યાં.

નૂતન બાળશિક્ષણ સંપના મંત્રી શ્રી તારાબેન મોડકને હાથે અંજાર પાસે નાગલપુર (૬૨૭) માં બાળમંદિર પ્રવૃત્તિ શરૂ કર્યું.

સુરતમાં ગ્રીસ મહેરા ધન-ભ્રાણ કુપરે સોલ્ડીઓટરની છેકની પરીક્ષા પાસ કરી. સુરતનાં તેઓ પ્રથમ સોલ્ડીઓટર રીટર છે.

સુરતના કુ. મનીન્દ્ર માણેક શાહ સીંગલપોરીઆએ મેટ્રીક માં આ વર્ષે દારસી બાબામાં ૭૮ ટકા માર્ક્સ મેળવ્યા.

દિલી સરકારના ખર્ચર અને શોક્ષકારીંગ ખાતાના મહિલા વિભાગના હોદ્દેદાર બેગમ શાહનવાઝે રાજીનામું આપ્યું.

શ્રીમતી ઈન્દીરાગાંધીએ વડોદરા દવાખાના મટે પચાસ હજારનું દાન કર્યું.

દાવરાની જેન્ગર શાળા મીલની એક કામદાર સ્ત્રીએ કાપડનો એક ટુકડો મેળવવા પોતાનું બાળક વેચ્યાની દપીકત થી, શુદ્ધાએ કરેલ અવગોચનમાં તથાવી હતી.

રાજકુમારી શ્રી. અમૃતકુંવર મિત્ર દેશની ટેળવણી પરિષદમાં હાજરી આપવા ઇજાડ જરી.

કરમસદના એક સુશિક્ષિત પાટીદારે હાયાત પત્ની છતાં બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું છે.

ગેડમ મેન્ડેસોરી આવતી નાતાલમાં લાહોરમાં અખિલ હિંદ પરિષદ ભરવાનાં છે.

અમદાવાદમાં શ્રી. મારગ્રેટ બેનબાઈએ હિંદુધર્મ સ્વીકારી છત્રપતી સરનેરાવ જાલ સાથે વેદક વિધિથી લગ્ન કર્યાં.

નવસારીમાં એક ખત્રી સુવતીને ઓડી સાથે બે છોકરી-ને એક છોકરો એમ ત્રણ બાળક અવતર્યાં ત્રણે બાળકો તંદુરસ્ત છે.

પડોદરા સ્ત્રી-અખાપન
પાદશાખામાં ડૉ. મી રી સ
પાડીસે 'ખાંજસંભાળ' ઉપર
ભાષણ આપ્યાં.

*

કલકત્તા ફેરવડે ખોદના
ત્રણ સ્ત્રી કાર્યકરો થી. લાવણ-
પ્રભા દાસગુપ્તા, થી. દિલીપ દત્ત
અને થી. પ્રભા મલ્લિકાદેવને
નજરેકેમાંથી મુક્ત કર્યાં છે.

*

ખારડોલી કેન્સિસ તરફથી
આલના દવાખાનામાં કામ કરનાર
ડૉ. થી. મંજુલા અશ્વજાળાં
અને શ્રી. ખુશામનખેન બદ
ખંભલા ફરતાં પાણી ફરી
વજવાથી ચેરાઈ ગયેલાં તેમને
ટેકલા બાઈએએ મુશીબતે
ખયાવી લીધાં હતાં.

*

સુરત જીલ્લા રુકમખોડે
વહીવટ કમીટીમાં થીમતી વન-
લીલા સુમત બદને સરકારે
સમાંસદ તરીકે નીમ્યાં છે.

*

દક્ષીણ અમેરિકામાં શ્રીમ-
તી વિજયાલક્ષ્મી પડિતે બે
આવાડીયા મુશીનો પોતાના
ભાણેનો કાર્યક્રમ ચેલ્યો છે.
તે પછી હિંદ તરફ આવશે.

*

રાજકોટના હિંદુ કાર્યકર્તા
પં. કૃષ્ણરામની પુત્રી કુ.
સ્વામહેવીનાં લગ્ન થી. નિવડકે
તીવારી એમ. એ. સાથે થયાં.

આણંદ પાસે વીરાકુવાના
પટેલ સંકરભાઈ ખુશાલભાઈએ
પાડીદારણ કહી, રા. પંદર-
સોમાં પરણેલી બાઈ બાવા
કામતી નીકળતાં, લોડીનો વેપાર
કરતી ટોળા પકડાઈ.

*

વડવાણના કંદુડા ગામની
સીમમાં જાણી વીણવા જનાર
ખાણણ મુવતી ઉપર બળાકાર
કરનાર ખુશામસિંહ ગરાસીયાને
સાત વર્ષની સજા અને ત્રણસો
રૂપિયા દંડ થયો.

*

પૂનાના ડોક્ટર એ. ડી.
બદનાં પુત્રી કુ. હિંદખાણ
જુનિયર કેમીજમાં સારા માર્કે
પાસ થઈ. ઓલિમ્પિક ક્રીડામાં
એ પરીક્ષા પાસ કરનાર આ
બહેન પ્રથમ છે.

*

મુંબઈના બાળીના સોબી-
સોટર મો. મંગળદાસ મહેતાના
પુત્રી કુ. પ્રવીણાએ જાણીતા
નૃત્યકાર શ્રી. વસી સાથે લગ્ન
કર્યાં.

*

સુરતમાં યુનાસ્તા લાયબ્રે-
રીની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા શ્રી.
બ્યોસ્તાબેનશુક્લના દાયે થઈ.

*

રાષ્ટ્રપતિ મોલાના આગ્રહે
સક્કરના ફાંસીએ ચડેલા
વિદ્યાર્થી હેમુ કાલાણીની માતાને
રૂપાનો ચાંદ આપ્યો.

ચીતાગોમ પાડકેસમાં પક-
ડાઈ સગ ખાઈ છૂટેમાં શ્રી.
કલ્પના દત્ત પોતાના જીવન-
સંભારણાં આસેબે છે.

*

હિંદી કામદાર મહામંડળની
મખ્ય કચેરીએ જાહેર કર્યાં
મુજબ ક. મથુષેન કાસ
પારિશમાં મળનારી વિષ ટૂંક
મુનીયનની બેઠકમાં પ્રતિનિધિ
તરીકે જશે.

*

જમખંડી રાજ્યની ધારા-
સભાએ બાળલગ્ન અટકાવનો
ધારો પાસ કર્યો.

*

સુરતના વતની અને મુજ-
રાતના પહેલા સેડી ડોક્ટર
જ્યાએ ખાંડવાળા, મુંબઈ
કોરપોરેશન સ્કૂલ કમીટીના
સેક્રેટરી ગીસ કપોલા ખાંડ-
વાળા અને મીસીસ તારાબેન
મનમુખલાલ મારતરના પિતા
ડૉ. તુલજરામનું અમદાવાદમાં
અવસાન થયું.

ખુશનામાં 'અમને કાપડ આપો' એવો પોકાર કરતું સ્ત્રી પ્રશ્નોનું ટોળું ગામમાં ફર્યું.

*

શ્રીમતી બિમલ પ્રતિભાદેવી કલકત્તા નેલમાંથી મુક્ત થયાં.

*

પંડિત જ્વાહરલાલ નહેરુના બહેન શ્રીમતી કૃષ્ણા હમીસી-જને બાપણો આપવા માટે અમેરિકાથી આમંત્રણ મળ્યું છે.

*

મુસ્લિમ મહિલા પરિષદ શાખાની મીટીંગ ડૉ. શાન્તા-બેન હોરાને ત્યાં મળી હતી.

*

પક્ષાસણી સ્ટેટના યુવરાણી સાહેબે બાળ યુવરાજને જન્મ આપ્યો.

*

વડોદરા સ્ત્રીમંડળ તરફથી રેલસંકટમાં સપડાયેલાં રાહત આપવા સૌ. સરલાબેન મહેતાના પ્રમુખપદે રાહત સમિતિ નીમાઈ છે.

*

ન ડી યા-દ સ્ટેશન પાછળ રહેતા ઝવેરભાઈ પટેલના ઘરમાં થયેલી ચોરી માટે એક ગૃહસ્થ કુટુંબના વિધવા થી. વિગળા બહેનની પાસેથી મુદ્દામાલ મળી આવતાં તેમની ધરપકડ થઈ.

*

અખીસ દિંદ લેખક પરિષદ શ્રીમતી સરોજીની નાયડુના પ્રમુખપદે જયપુરમાં મળ્યું.

નામ મહિલા રાણી ગીતા-લોને આસામ સરકારની પર-વાનગી વિના ગામની હદ નહિ છોડવાની શરતે તેમને છોડવામાં આવ્યાં છે.

*

નવસારીની પૂણી નદીમાં કંચન નામની અઘર વર્ષેની પ્રીતી બાળા આપઘાત કરી મરણ પામી. તેનું શબ ચાર દિવસે મહાડ મામે મળ્યું.

*

ડ બોઇમાં એક સોની જીવાન દંપતીએ તેમજ પી જીવનનો અંત આણવા પ્રયત્ન કરેલો તે નિષ્ફળ જતાં તેમનો રૂ. ૫૦ હંડ થયો.

*

નવસારી કોર્ટમાં એક અનાવીલખાઈ પુષ્પા ઉપર તેનો પતિ લક્ષ્મીભાઈ અંબાલાલ દેસાઈ જીલમ ગુજરતો હોવાની ફરી-આદ થતાં, તેની માતા મણી-બેન દયાળજીને પુષ્પા દવાસે કરવામાં આવેલ છે.

આ પુષ્પાએ પોતાની હુઝાર કઢાણી રજૂ કરતાં કહ્યું કે, તેના પતિએ તેના માથાના વાળ કાપીનાખ્યા હતા. તેમણે એક હયાત પત્નીને કાઠી મુકી પુષ્પા સાથે બીજવાર લગ્ન કર્યું હતું. બાઈ પુષ્પાને ચાર સંતાન છે. તેમાં સાત માસનો નાનો બાળક છે તે તેના પિતાને દવાસે કર્યો છે.

*

રવ. કમળા નહેરુનું જીવન ચરિત્ર પ્રગટ કરવાનું કાર્ય શ્રીમતી સાવિત્રી દુસારેલાસે ઉપાડી લીધું છે.

*

અમદાવાદ કાંકરી આ તળાવમાં રાગ મહેતાની પોળની એક બાઇએ અંબલાનું. પાછળ તેની દસ વર્ષની પુત્રી મધુકાંતાએ પશુ પડતું મૂક્યું. બાઇને બેશુદ્ધ દશામાં બેઠાર કાઢી, પશુ મધુકાંતાનું શબ છેક મોડી રાતે મળી આવ્યું.

*

મુંબઈના મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને પોતાની વીથા શ્રીમાળા જૈન ધોળકી આ-ગતિનો એક કો વિદ્યાર્થી રાખવા માટે બાવનજરના શ્રી. મણીભાઈ નાનાલાલ હરીચંદ શ. બાર હમરનું દાન કર્યું.

*

મુંબઈના શ્રી. શંકરલા જૈન હામરકુલના મેળાવડામાં શ્રી. તારાબેન માણે કલાલ પ્રેમચંદે બાપણ કર્યું.

*

એલીસપ્રીજ આ રાજ્ય સમીતી તરફથી શરદ પૂર્ણિમાએ યોગ્યથેલ રંગોળા હરીકાષ્ઠમાં શ્રી. સુખનબહેન દિવાનજીને 'વિજય કળરા' અને શ્રી. ધન્વમતી અમ્બેનને પ્રથમ ધનામું મળ્યાં.

*

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની છટાની યાદ આપતી ઇતિહાસનાં અમી છલકાવતી

બે મહાન ઐતિહાસિક નવલકથાઓ

બલકલક

બંકા દેવડા

“ પહેલી સલામ રાવ માનકો
‘દુસરી ધરતી માતા!’ ”

જે જમતમલાને ઇપરનાં વાંચોથી યાદ કરી નહ સોડા પોતાના કામનો પ્રારંભ કરે છે, એ મહાન દેવડાઓની પ્રેમ-ન્યાય ભરી, કુરમાનીઓથી કંપતી નવલકથા.

‘દેવડાઓની બંકો કટારી’ જેમ ભલભલાને માથલ કરેતી, એમ આ કુશળ લેખકની બંકો કલમ તમારાં હૈયાને તણ કરી જશે. વાંચો, વાંચો; દેવડા ન ક્યો તે ન ક્યો. સરસી સંદીની આ રાગપૂત મુગની નવલકથા અવસ્થ પાંચો.

ભાગ ૧-૨ મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૬-૮-૦

“ પુરવી ધરમારાં તણી ”

આ નોદ મળવતા અશુદ્ધિતિ પરમારોની પ્રેમ, કૌર્મ ને ત્યાગભરી નવલકથા

રાજયોગી

[યાને પરમાર ધારાવર્ષા દેવ]

વીર વિમળશાહે સરજોલ્લસંજેમરમરની અલકા-પુરી સમી ચંદ્રાવતી નમરીના સિદ્ધાસને બેસનાર મહાન રાજવી ધારાવર્ષાદેવની રામાય વીરત્વ ને અદ્ભુત રસભરી નવલ.

અગ્નિકુંડમાં જન્મેલા પરમારો, અને અગ્નિ જેવું તેજસ્વી જીવન જીવનાર-ધર્મ, નીતિ, ન્યાય, પ્રજાપાલન માટે મરી દિનાર રામકુળની આ કથા અનેક રસથી જીવંત પડી છે.

એનું એક એક પ્રકરણ-અનેક રસમાં તર-ભેળ કરતું આગળ વધે છે.

પ્રત્યેક લાખેરીમાં હોવી ધરે.

બે ભાગ દીપત : રૂ. ૩ પિયા

તમારી પ્રેરણા

તમારા ધરની શોધ

તમારાં બાળકોનો વારસો

હિંદી રાષ્ટ્રીય

મહાસંભાનો ઇતિહાસ

તણ તણ મોટા પાકા બાળકિંમવાળા અયોમાં સમાયેલો ભારતવર્ષની સર્વોચ્ચ રાષ્ટ્રીય સરચાનો જનકંત ઇતિહાસ. એની યાદગાર બેઠો, રાષ્ટ્રમોરવ પ્રમુખો, પ્રમુખોની જીવનાવલિઓ, પ્રમુખોનાં ભાવણો ને બીજા અનેક વેગવંત પ્રવાહોને તણ ભાગમાં સમાવવામાં આવ્યા છે.

તમારી નકલ તરત મોકાવી હો!

દીપત : તણે અંચના ૧૧) રૂપિયા

નવો રસ-યાજ્ઞ

શ્રી મુનશી દંપતી

ગુણવંતરાય આચાર્ય

અક્ષયચંદ્રશ્રમ : એક અનોખા પ્રકારનું હાસ્યરસથી ભરપૂર નાટક : જેમાં લેખકે હળવા હાથે હાસ્યના કુવારા છિડાવ્યા છે. દિરંગી જેટ : નવું ગેટ અપ કી. ૧-૪-૦ કુમારદેવી : શ્રી. લીલાવતી મુનશી કૃત જ્વલંત નારીજીવનની ઈતિહાસકથા. ભગ્વતી શકાય તેવી નાટિકા : કી. ૧-૪-૦

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી

રાજા-નાણી : શ્રી. ટાગોર રચિત સમર્પણની વેદના રજૂ કરતું આર્થો-વર્તની ભવ્ય ભાવનાઓની જનન દેસાની દાખવતું નાટક. શ્રી. મેઘાણીના અદ્ભુત અનુવાદ : દિરંગી જેટ નવું ગેટઅપ : કી. ૨-૦-૦

શાહજહાં : સિદ્ધહસ્ત નાટ્યકાર દિગ્ગજનો સુંદર અનુવાદ. જેના વાક્યે વાક્યે રસ ઝરે છે : શબ્દે શબ્દે સંવેદના છે. ભગ્વ-નારને માર્ગદર્શન મળે તેવાં ચિત્રો સાથે કી. ૨-૦-૦

કંકાવટી : ૧-૨ પ્રતકથાઓની નવી આદિતિ : કી. ૩-૦-૦

ચૂંદડી : ૧-૨ લઘુગીતોનું નવું ચંદ્રકરણ. કી. ૨-૪-૦

રઢિયાણી રાત : ભા. ૧ થી ૪ જીવનની રાતોને અજવાળનાર ગીતો. કી. ૫-૧૨-૦

ધરતીનું ધાવણ : કંઈય પ્રતસાહિત્ય. શાસ્ત્રવ્રતો, લોકવ્રતો, બહારવટિયાની મીમાંસા, રાસમીમાંસા વગેરે લોક-સાહિત્યની ચર્ચાનો સુંદર વિવેચના ગ્રંથ : કી. ૬-૦-૦

દેશદીવાન : સૌરાષ્ટ્રની મુસફીવટની એક પ્રાણપ્રેરક કથા :

દરિયાલાલ : આંચિમાગીરીનો અદ્ભુત ઇતિહાસ : કી. ૪-૮-૦ હરએક ગૂઝરાતનાં સિર ગર્વોન્નત બની જોડે એવી આફ્રિકાની ભૂમિ પરની અનુપમ સાહસકથા-ગૂઝરાતની ગોરવકથા : કી. ૪-૦-૦

શ્રી. ધનમુખલાલ

આથમતે અજવાળે : મશહૂર હાસ્ય-રસના લેખક પોતાની આત્મકથા પોતાની દર્દ ને સંવેદનાભરી જખાનથી રજૂ કરે છે. અનેક સાહિત્યકારો, લોક-સેવકો સાથેના જીવનની ઝાંખી : અનેક ચિત્રો : કી. ૫-૮-૦

શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદી

કેટલાંક વિવેચનો : ગૂઝરાતના આ જાણીતા વિવેચકે જેને છેલ્લું સંસ્કાર્યું : એ વિવેચનાનું સુંદર સાહિત્ય : ગૂઝરાતી સાહિત્યનું તલસ્પર્શી વિવેચન આમાં દષ્ટિ-ગોચર થાય છે. ૩-૮-૦

શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

પૂર્વ ને પશ્ચિમ : શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના યુરોપ ને આર્થોવર્તની સંસ્કૃતિની નીચર આશોચના કરતા લેખોનો સુંદર અનુવાદ : કી. ૩-૮-૦

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ.

નવો ગ્રંથ-કાલ

શ્રી. ધૂમકેતુ

ગુજરાતના ધરધરનું રસમયું વાંચન
યશ પડેલી: ગુજર મહારથીઓના વિજય-
શીર્ષની કથા રજૂ કરતી: ચોલુક્ય નવલ
મંથરાવલિનાં પાંચ પુખ્તો

વાચિનીદેવી	૪-૮-૦
ચોલાદેવી	૪-૮-૦
રાજસંન્યાસી	૪-૮-૦
કર્ણાવતી	૪-૮-૦
રાજકન્યા	૪-૮-૦
સિદ્ધરાજ જયસિંહ	૪-૮-૦

શ્રી. જયભિષ્ણુ

વિક્રમાદિત્ય હેમુ: શકેનશાહ બાબર,
કુમાર, શેરશાહ ને સમ્રાટ અકબરનો
સમકાલીન ને સમકક્ષ હિન્દુ રાજવી,
હિન્દુપત્ત પોદશાહીનો અનેખો સ્વપદ્ધતા,
દિગ્ગી જોડે: કી. ૫-૦-૦

ઉપવન: નવલિકાઓનો નવીન સંગ્રહ
ઇતિહાસના, અંધારા, ખૂણાની પ્રાણુવાન
કથાઓ: એક એક વાર્તા કંઈ નવીન
પ્રેરણા પાશે, કી. ૨-૮-૦

એકા બળવો: આ સ્વાતંત્ર્યની નિખા-
લસ તરફદારી કરતી નાની નવલકથા. સૌનાં
બંધનો, સીલકર્ષ ને પતનની મર્યા પાને
બરી પડી છે. બીજી આવૃત્તિ.
કી. ૨-૦-૦

શ્રી. મનુભાઈ જોધાણી

સોરઠી જવાહીર: ગામને જોંદરે
જોંદરે ખાંભીઓ, પાળાંઓ ને ખડેરા
નીચે દટાયેલી ગ્રેમ-શીર્ષબરી સાહસ-
વાતાંઓનો સુંદર સંગ્રહ: એક એક વાર્તા
જાણે તત્કાલીન વાતાવરણમાં ખેંચી જાય
છે. કી. ૩-૦-૦

સોરઠી શૂરવીરો: સોરાષ્ટ્રની જવા-
મદીને જ્યાન આપતું વિસરાયેલા વીરયુગનું
અવલોકન: કી. ૦-૧૨-૦

શીર્ષનાં તેજ: ઇતિહાસના પાનાને
અજ્ઞાણ રહેલ કેટલીક સ્વાર્થણુ ને
ચંદીદીની શીર્ષકથાઓ નો સંગ્રહ
(નવી આવૃત્તિ) કી. ૨-૮-૦

સર્વધર્મ સમન્વય

એશિયાના ધર્મદીપકો: હિન્દુ-
બુદ્ધીમન, પારસી કે ખ્રિસ્તી સદ્ગુના
ધરની શોભાકપ મંથ. કૃષ્ણ, બુદ્ધ,
મહાવીર, ઈસ્રાઈલ, દ્વરત મહામહ
૫, અશે જરથુસ્તનાં જીવન ને જ્વનની
મીમાંસા કી. ૩-૦-૦

સમાજવાદની નવલ

આપણાં પાપે: સમાજના ઉજળા
વર્ગના હાથે રચાતાં દુ:ખો ને દોની
નીડર મર્યા કરતી નવા લંગની નવલકથા
કી. ૩-૮-૦

ગુજર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય: ગાંધી રસ્તા: અમદાવાદ.

સયાજી-સાહિત્યમાળા

કેળવણી તેના પાયા ને સિદ્ધાંતોઃ
કેળવણી કેવી હોવી જોઈએઃ એમાં રમતોને,
વ્યક્તિત્વના વિકાસને, તેમાં કેટલો દિરસોઃ
વગેરેની ચર્ચા આંતરરાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ કરવામાં
આવી છે.

પૃ. ૩૨૪

કિં. ૧-૮-૦

સુરોપના શિક્ષણ-સુધારકોઃ-સુરોપના
સાત જન્મપ્રસિદ્ધ શિક્ષણ સુધારકોનું જીવન,
તેમનાં મંતવ્યો, તેમની યોજનાઓ અને અખ-
તરાઓ સાથે સુપ્રસિદ્ધ કોમેડીનીસ, જોન લોક,
ફ્રાંસો, હર્બર્ટ સ્પેન્સર, ફ્રેબેલ, ડૉ. મરાયા
મોન્ટેસરી વગેરે નિષ્ણાતોનાં સુવિખ્યાત મંત-
વ્યો આમાં આપ્યાં છે. શિક્ષકે અવસ્ય વસાવવું
જોઈએ, પૃ. ૩૦૦

કિં. ૧-૧૨-૦

કળા વિષે પ્રવચનઃ અંગ્રેજ ચિત્ર-
કાર રેનોલ્ડઝનાં ભાષણોઃ-૧૭મીની ચિત્ર-
કળાનો આવ પ્રચારક અને રાયલ એકેડેમીનો
પિતા જેણે પોતાના દેશનું ગૌરવ કરવા જીવનના
અંત સુધી પોંજી ચલાવી એણે ચિત્રકળા વિષે
આપેલાં ભાષણો એ કળાના અભ્યાસીએ મનન
કરવા યોગ્ય છે. મૂળરાતના મરાહર ચિત્રકાર
શ્રી. ર. મ. રાવળે એની પ્રસ્તાવના લખી છે.
પૃ. ૨૭૦

કિં. ૧-૭-૦

મોન્ટેસરી પદ્ધતિનો આત્માઃમોન્ટેસરી
પદ્ધતિ વિષે સમજવા ક્ષમજનાર માન્યાપે તથા
મોન્ટેસરી પદ્ધતિ મુજબ ચાલતી શાળાઓ માટે
સંમદ કરવા લાયક મંથ. આમાં ડૉ. મોન્ટે-
સરીના શાળામાં ગાખેલા દિવસોથી લઈને,
મોન્ટેસરી શાળામાં વપરાતાં રમકડાં, તે પદ્ધતિથી
વાચન-લેખન, ધરમાં મોન્ટેસરી, શિક્ષણ
પદ્ધતિનું તત્ત્વજ્ઞાન, મોન્ટેસરીમાં નિયંત્રણો ને

આઠાપાલન, આ પદ્ધતિનાં વિધો, મોન્ટેસરી ને
કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિમાં ફેર, વગેરે અનેક
વિષયોનો રસભરી માહિતીપૂર્ણ મંથઃ

કિં. ૧-૨-૦

સરળ રાજ્યશાસ્ત્રઃ લેખકઃ ડૉ. જ્યો-
તીન્દ્ર માર્કેન્ડ મહેતા. M. A., PH. D.,
બાર એટલે. આ વિદ્વાન લેખકે આમાં રાજ્ય,
રાજકીય જીવનની ઉત્પત્તિથી લઈને સર્વોપરિ
સત્તા, અધિકાર, કાયદા, સ્વતંત્રતા, સમાનતા,
અધુન, મતાધિકાર વગેરે પર સુંદર ચર્ચા
કરી છે.

કિં. ૧-૬-૬

અર્થશાસ્ત્રઃકો. કામદારે પોતાની બહુશ્રુત
ને અનુભવી મેધાશક્તિથી આપેલો આ મંથ
મૂળરાતી અર્થશાસ્ત્રના વિભાગમાં અત્યુત્તમ
છે. અર્થનું ઉત્પાદન, ઉત્પાદનના ઉલ્લેખો, ખરીદી ને
વેચાણ, ચલણી નાણું, બેંક ને ચલણી નોટ,
ચરાફ ને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર, હુડિયામણ
વગેરે અનેક વિષયો પર સુંદર છણાવટ કરી
છે. પૃ. ૫૦૨

કિં. ૨-૧૨-૦

ધર્મોની વ્યાખ્યાવસ્થાઃ જગતના ધર્મોની
પ્રારંભિક દશાઓ, એનું તત્ત્વજ્ઞાન, એનાં દેવ-
દેવીઓ, એનાં શાસ્ત્રમંથો, પૂજી, સ્વર્ગને
પાતાળ વિષેની પ્રત્યેક ધર્મકેતીઓની કલ્પનાઓ
વગેરે વિષયો પર વિદ્વાતાપૂર્ણ વિવેચન કર્યું છે.
દરેક ધર્મોના મૂળમથોના આધારે આ મંથ
રચાયેલો હોવાથી અત્યંત ઉપયોગી છે.

કિં. ૧-૮-૦

ઉદ્ભિજ્ઞનેની ઉત્કાન્તિઃ વનસ્પતિઓના
જૂતકાળને લગતું આ પુસ્તક છે. આમાં વન-
સ્પતિશાસ્ત્ર પર ખૂબ ઉપયોગી છણાવટ કર-
વામાં આવી છે.

૧-૪-૦

પૂર્વ પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયોઃ નીતિ-
શાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રના અદ્ભુત મિશ્રણસભો
આ મંથ નામદાર મહારાજ સપાછરાવ આપ-
કવાડે ખાસ પોતાના શોખથી તજજ્ઞ વિદ્વાન
પાસે તૈયાર કરાવેલો છે. આશોવત, ચીન,
એશિયા ને મીક આ ચાર મહાખળના ધર્મ-
શાસ્ત્રો પર મંબીર ચર્ચા છે. પૃષ્ઠ ૫૦૦

કિં. ૨-૩-૦૦

સહકાર મીમાંસાઃ મામજીવનના ઉત્કર્ષ
માટે, ખેડૂતોની આજ્ઞાદી માટે સાદુકારી આજ્ઞાને
ખેડૂતોનાં દેવાનાં નિયમન માટે સહકાર્યના સિદ્ધાં-
તોની ચર્ચા કરતું પુસ્તક આનાં તેત્રીસ જુદાં
જુદાં અંગોને ચર્ચતા પ્રકરણોમાં ખેડૂતમેન્દ,
સર્વોપરિ-મેન્દ, ઉત્પાદક મંડળીએ, સહકારી
માલ વેચનાર મંડળી, દોરછેર મંડળી વગેરે
વિષયોનું સાચું નિર્દેશન આપ્યું છે.

કિં. ૦-૧૩-૦૦

પ્રાચીન પૂર્વઃ ઇ. સ. પૂર્વનો ઇતિહાસ,
એ કાળનાં રાજ્યો, ચણી પડતી, તેઓનો
વિસ્તાર ને ઇતિહાસઃ પ્રજાઓની, રાજાઓની
અદ્ભુત તવારીખ આપતું સુંદર પુસ્તક.

કીંમત ૦-૧૨-૦૦

ઇતિહાસના સમયનું હિંદઃ અમર
પ્રવાસી ઇતિહાસ-નાસંદા વિદ્યાપીઠમાં રહી
અભ્યાસ કરી હિંદોનાં પ્રવાસ ખેડનાર ચીની
પ્રવાસી ઇતિહાસનું વર્ણન નિર્ભેજ મનાવ છે.
ઇસવી ચોથી શતાબ્દિમાં આવનાર હાદિયાન
ને જાતમી શતાબ્દિમાં આવનાર જુએનસંમ
નેટ્યો જ આ પ્રવાસી વિદ્વાન, શોધક ને
ઇતિહાસકાર છે.

કીં. ૧-૧૨-૦૦

સૂર્યઃ નવા વિદ્યાને જગતને જીવન આપ
નાર 'સૂર્ય વિજે' ધણાં ધણાં લેખો તરવે
વિચારી છે. આ સમસ્ત પુસ્તકમાં એ વિશે
ખૂબ લખાણથી વિવેચન થયું છે. કીં. ૦-૧૨-૦૦

હિંદની સફર નીકળેલા વહાણવટીઓઃ
આર્ય યોદ્ધાઓનું વહાણવટું, ચંદ્રગુપ્ત ને અશોક-
ના કાળથી ચાલી આવતો નૌકાવ્યવહાર, માઝી-
પોલોથી લઈ વારકોડિ મામા વગેરેનો સુંદર
રામચંદ્ર ઇતિહાસ. કીં. ૦-૧૨-૦૦

નોકાખળીઃ 'હરિયો રાકિત અને સ્વાતં-
ત્ર્યનું ચિહ્ન છે.' આ અદ્ભુત સિદ્ધાંતમાં માનનાર
દેશીની નૌકાવટીની સુંદર તવારીખ, ખુશ્કી
અને તરી સૈનિકોમાં તરી સૈનિકોના અદ્ભુત
સામર્થ્યનો ઇતિહાસ, જે જળથી આર્થમેમ,
ચાલસ પાંચમો, રથેનનો દિલીપ, કાન્સનો હુમ
૧૪મો ને નેપોલિયનનો હરાબો એનો ઇતિહાસ
કીં. ૦-૧૧-૦૦

મહાસાગરઃ આપણી માતા ધરતી ૨૯
૯૬૧ જમીન ને ૭૧ ૯૬૧ પાણીથી બનેલી છેઃ
અચોત ન્યારે જમીન ૫ કરોડ ૭૦ લાખ માઈલ
છે, ત્યારે પાણી ૧૪ કરોડ માઈલ પર છે.
આ જળસાગરો વિશે અદ્ભુત માહિતીઓ
આ મંથમાં છે. અભ્યાસી માટે ખૂબ જ
હિપથોથી છે. ૦-૧૪-

વિદ્યુતઃ વીજળીની શોધે જગતની રાક્ષ
પલટી નાખી છે. એ વીજળી વિશેનું વૈજ્ઞાનિક
પૃથક્કરણ ધર્મજીવન ને સંયોજનનું વિદ્યુત,
વિદ્યુત પ્રવાહ, વિદ્યુતનું વર્ગીકરણ વગેરે અનેક
વિષયો ચર્ચામાં આવ્યા છે. કીં. ૧-૦-૦૦

વિદ્યસારતીઃ ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે આ
પુસ્તકમાં આપણા શિક્ષણ વિકાસકર્મનું અત્યંત
નિષ્પણ્ણ મૂક્યું છે, ને અભ્યાસક્રમ, શિક્ષકો,
વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાપીઠો લેવાં જોઈએ તેનું
જગતના ઇતિહાસ સાથે રૂપરેખા દોરતાં
મમીંગા ભાષામાં યેગરણી વિશે પણ ધણાં
વિધાન કર્યાં છે. કિં. ૧-૦-૦૦

વિજયમંત્રા: [ફતેહની ચાલી] ફતેહની ચાલી એટલે એકાદ સટારિયાની ફતેહ નહીં. ઐદિક ફતેહ તો ઘણીવાર પરજીવ કરતે પણ બૂઝી હોય છે. ફતેહ અથવા વિજય એટલે અને અને આત્માનો પરિપૂર્ણ વિકાસ, સર્વોચ્ચ સુંદર જીવનની પ્રાપ્તિ. એક અનોખી વિજય વરવાની રીતની આ પુસ્તકમાં છણાવટ છે. પૃ. ૪૨૫. ૨-૪-૦

પરિવર્તનવાદ: પાશ્ચાત્ય દિશાસેફર ફટે જુદીનાં પૂર્ણ. ગ્રામાણ્ય: પર પહેલો ધા કથો. એણે બૌદ્ધિક જ્ઞાનને સાપેક્ષ કરાવ્યું. પણ એના પછીનો તત્ત્વચિંતક મિ. બર્ગસન જેને આપેલા હીનત્વમાંથી જુદીનો ઉદાર કર છે. બૌદ્ધિક જ્ઞાન અપૂર્ણ પણ સત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન જ છે. આ મિ. બર્ગસનનું તત્ત્વચિંતન આ અંશમાં આપવામાં આવ્યું છે. -૧૦-૦

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ: વિષય ખૂબ જાણીતો છે. આ પુસ્તકમાં બહુ સાદી ભાષામાં એ વિષયને સ્પર્શમાં આવ્યો છે. ગ્રામ પંચાયત, મહાલ પંચાયત, ગ્રામ પંચાયત વગેરે ધણી વિષયોની ચર્ચા આમાં કરવામાં આવી છે. કી. ૦-૮-૦

કેમિલો કુંવર: ઇટલીનો રામદાસ. "વ્યક્તિહિત લોપાય તો જ દેશહિત સધાય." આ સિદ્ધાંતનો પાલક, પ્રચારક અને ઇટલીના દેશમજ્જો મેત્રીની અને ગેરીઓલ્ડીની ઉદાત્ત ભાવનાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપનાર ઇટલીના રામદાસ. સ્વામીની આ કથા: પ્રત્યેક આઝાદ દિશ્વે વાંચવા: યોગ્ય છે. પૃ. ૨૦૦ કિ: ૧-૮-૦

જીવાનીની ચાવી: આપણા દેશના જીવનધન સમા જીવાનો અગ્રણે ૧૬ થયેલા દેખાય છે. અગ્રેજ કહેવત છે કે મનુષ્ય તો દેવની પ્રતિમા છે. એ દેવની આજ્ઞા ફરેલા કેમ થઈ? એ કેમ સુધરે? સુધારવાના ઉપાયો શા?

વગેરે વિષે પણ સુંદર વિવેચન છે. યોગ્ય કસરત, શુદ્ધ દેવ, પ્રાણાયામ, યોગ્ય આહાર, અનુકૂળ વસ્ત્રો, મનની અખંડ પ્રસન્નતા વગેરે અનેક વિષયો પર પ્રમાણુભૂત આલેખન કર્યું છે. કીમત ૧-૮-૦

સામાજિક સુખરૂપતા: જાતીય રાજો ચાલી-ઉપદેશ-અંગે: દેશની જીવનશક્તિના આ કુખનો સામે કામ ચલાવવા નિમાયેલ શાહી પંચનો આમાં વિસ્તૃત હેતુલ છે. આ પુસ્તકમાં એનો ઉપાય, નિયમો તે સુધારણા માર્ગો નિર્ણયિત શાહી દાકતરોના અભિપ્રાયો છે. કીમત ૦-૧૧-૦

રાગ છમીસારામ બહાદુર અસરમી સરીના મહાન નામર કામના એક નરવીરની શૌભમરી જીવનકથા. જેમાં કુટુંબીઓ અનેક શુદ્ધમાં લીલાં માયાનાં તોરણ અર્ધ્યા, જેમણે બાદશાહોની પાસેથી, જાનિયાવેરા, ઉદાવરાવી લીધા: એ ઇતિહાસના પાનેથી, સરી ગયેલ: એક નીરવંશની આ કથા છે. પૃ. ૩૫૦. ૧-૧૪-૦

મહીપતરામ: ગૂજરાતનો એક પ્રખર સમાજ સુધારક ને પહેલો વિધાયતગમન કરનાર નરવીર શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠના પ્રતાપી પિતાનું આ જીવન સોળમી સદીના ગૂર્જર સમાજજીવનના ઇતિહાસસમુ છે. કી. ૧-૧-૦

વિષતંત્ર: સંસારમાં માનવ જીવન ઉપર અસર કરનારા દાક, શોભક, પ્રાણી, જન્મ, ડેટલી, પ્રધારનો વિષ છે, તેનો કેવો પ્રકાર છે, કેવી રીતે માનવજીવન પર અસર કરે છે. તેને પરખવાની શો શી ક્રિયાઓને તેને નિવારવાના ઉપાયો વગેરેથી આ અંશ બરપૂર છે. ચરક, સૂત્રત, અષ્ટાંગ હૃદય, નિષંકુ, તથા પાશ્ચાત્ય અર્થોના આધાર લેવાયો છે. પૃ. ૨૫૦. કી. ૧-૬-૦

ગર્ભ વિદ્યા: ગર્ભ વિકાસ ક્રમ ને: આયુર્વેદ તથા. ઉત્કૃષ્ટિવાદમાં ગર્ભ: વિષેની: વિવેચનાનું, પુસ્તક ગુજરાતી સહિત્યમાં, આ: વિષય: પર: આ એક જ સ્વતંત્ર પુસ્તક છે.

ક્રી: ૦-૧૨-૦૦

તંકકદ૫-જાન-સેવન વિધિ.

આપણે ત્યાં કહેવત છે કે 'તક' યાસ્ય દુર્લભમ્' હાથ તો ઇંદને પણ દુર્લભ છે. એ જાન-સંસારીઓનું જો અમૃત છે તેના અણુદોષ પ્રકારો વગેરે પર મુંઝવે વિવેચન છે.

ક્રી: ૦-૧૩-૦૦

જગતના વિદ્યમાન ધર્મો: પૃથ્વીના મંદાન અગિયાર ધર્મો: હિન્દુ, જૈન, બૌદ્ધ, શીખ; ક્રાંત્યસ્પર્શ, તાઓ, સિન્તો, યહૂદી, ઇસ્લામ વગેરે ધર્મોનું માનક વિશ્લેષણ આ અંગ્રેજી અથવા અન્યેક આયુર્તિઓનાં મુદોપમાં થવા પામી છે. ૧૪મી આયુર્તિનો આ અનુવાદ છે. મુદોપના વિચારકો આપણા ધર્મોને કેમ જુએ છે, તે માટે આ અંથ આરસી સમાન છે.

ક્રી: ૨-૩-૦૦

આર્યોનું આદિતિવાસ સ્થાન: ખૂબ ચર્ચાસ્પદ પ્રશ્નને ધણા ધણા મતમતાંતરો ને પં. મેક્સમૂલર, લોકમાન્ય ટિળક, સર આઇઝેક ટેલર, ને નામીયા ભૂતારસાહીઓનાં વિવેચનો આપવામાં આવ્યા છે. સંક્ષેપમાં આ ચર્ચાને મુંઝવે રીતે ચર્ચા છે.

ક્રી: ૦-૬-૦૦

કેનેડાનું જવાબદાર રાજતંત્ર: નશ્વિતા અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોના અર્થોનું સારમૂલ આ પુસ્તક અભ્યાસીઓ માટે અતિ ઉપયોગી છે. આજે જવાબદાર રાજતંત્રમાં વિશ્વેષ ખતમારે કોમી પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવાર આ દેશનો ઇતિહાસ હિંદુ માટે રસપ્રદ છે.

ક્રી: ૧-૮-૦૦

મહારાષ્ટ્રીય ઇતિહાસનાં મુખ્ય વલણ: જનપતિ શિવાજી મહારાજે હિંદુ પદ: પ્રાદાશીની કલ્પેશી, મૂર્તિ, મરાઠા સત્તાનો વિકાસ, એના આદર્શો, એનો પ્રચાર, સાધુમંતો વગેરે જાણીતા ઇતિહાસનવેશ રા. બ. ગોવિંદ સખારામ સરદેસાઈની ક્રમ: ચિતરાયા છે. સરકારી દફતરોના પુરાવા સાથે સ્પષ્ટ થયાં છે.

ક્રી: ૧-૫-૦૦

વીરશૈવ સંસ્કૃતિ: વીરશૈવ સંસ્કૃતિ વિષે વિગતથી ચર્ચા કરતું આ પુસ્તક લાયક ને મનન કરવા યોગ્ય છે.

ક્રી: ૦-૧૩-૦૦

અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો: સ્વતંત્રતાની ભૂમિસમ અને આજે પૃથ્વીની એક મહાસત્તા સમાન અમેરિકા દેશ વિષેનો આ અદ્ભુત ઇતિહાસ છે. પંજબ કેસરી લાલા લખપતરાય, ડૉ. સુધીન્દ્ર બેંજના અર્થોના આધારે રચાયેલું હેતુવાદી અનેક માહિતીઓથી ભરપૂર છે. હજારો ગુલામોનું સ્વાતંત્ર્ય, રંગ-ભેદનો મહાત્. ખતાવ, ત્યાંના વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકાલયો, ધર્મ, સેવાસંસ્થાઓ ને રાજ્યવાચના વિષે ખૂબ નિખાલસ ચર્ચા છે. ૧-૮-૦૦

હિંદુસ્થાનમાંના જુદા જુદા શક: વડોદરા રાજ્યના વિકાસ નાયક ન્યાયમંત્રીએ રચેલ આ પુસ્તકમાં શક અને સવંત વિષે પ્રમાણભૂત અનેક ખાખતો સ્પષ્ટ કરી છે. આર્યોનું કાળમાત્ર, વેદ સમયનું કાળમાત્ર, કૃત્રિયુગ સંવત, સપ્તર્ષિ સંવત, વીર સંવત બોદ, શક સંહારાચાર્ય સંકયી લખને ઇસ્વીસન અને ગાંધી-ચક્ર સુધીના જતીસ શોનો શાસ્ત્રીય વિવેચના બંધો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ કર્યો છે.

ક્રી: ૦-૧૨-૦૦

હિંદુસ્તાનના લોકો: એક અંગ્રેજી અભ્યાસીએ અવલોકન ને અભ્યાસ દ્વારા રજૂ કરેલી હિંદુસ્તાન વિષેની સુંદર માહિતી. એની ગાતિઓ તથા શરીર સ્થના, વિવિધ ભાષા અધારણ, આર્ય અને અનાર્ય ધર્મો, તેમ જ રીત રિવાજો વિષે માહિતી: કી. ૦-૧૧-૦

ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદુસ્તાન: પ્રખર સ્વદેશ સેવક શ્રી. રમેશચંદ્ર દત્તે બ્રિટીશ પ્રજા સામે રજૂ કરેલી તેમના રાજ્યવહીવટની ગંભીર કેફી-યત ને આંકડાના આધારે રજૂ કરેલું તહોમત-નામું જે પુસ્તકે હિંદમાં ને ઇંગ્લેન્ડમાં ખૂબ સનસનાટી ફેલાવી હતી તે અદ્ભુત પ્રંથ. કિં. ૦-૧૫-૦

આપણું પ્રાચીન રાજતંત્ર: વેદકાલીન આયોની રાષ્ટ્રભાવના ને રાજતંત્ર વિષે એક નવો પ્રકાશ પાડતો મંથ. અવિવર્ગના રાજ-ઓથી લઈને રાજસત્તાક રાજ્યો સુધીના ઇતિ-હાસ સંહિતાઓ, ઉપનિષદો, સ્મૃતિઓને જૂના અર્થ થાઓમાંથી તરવીને અત્રે વિવેચનાત્મક રીતે રજૂ થયો છે. ૧-૪-૦

રાસચંદ્રિકા: ભાગ પહેલો: કવિવર ખજ-રદાર, આજનો ગૂર્જર ગુણસુંદરીઓનો યુગ 'રાસયુગ' છે. રાસ પ્રત્યે દરેક શાળામાં, ઉત્સવોમાં, પ્રદર્શનોમાં ખાસ ઉત્સવ રાખવામાં આવે છે. એવાં રાસપ્રિય સમાજને કવિશ્રી ખજરદારનાં આ મનોભાવને દુલસાવનાર ને તંદુરસ્ત ભાવવાહી રાસ ખૂબ લાભદાયી નીવડશે. કી. ૦-૮-૦

પોતશી: આંતર પ્રાંતીય ૧૬ વાર્તાનો સંગ્રહ: હિંદુસ્તાનના લખ્યપ્રતિષ્ઠિત લેખકો— શ્રી. પ્રેમચંદ્ર, કવિવર ટાગોર, શ્રી સુદર્શન, મામા વરેરકર, શ્રી શિવરાણી દેવી, શ્રી પિયુષ વજેરેની પોતપોતાની વિશિષ્ટ શૈલીની રસભરી વાર્તાઓ પૃ. ૨૦૦ કિં. ૧-૦-૦

લક્ષ્મીની સાહી: શ્રી ઉપયોગી સુંદર, અનેક ચિત્રોથી ભરપૂર વાર્તાસંગ્રહ. આપણો સમાજ જીવનની અનેક શોક, કારુણ્ય ને હાસ્યથી ભરી તસ્વીશ આમાં ખેંચાઈ છે. પૃ. ૧૨૦ કિં. ૦-૧૨-૦

ખૂબી સ્ત્રીઓની સાચી હકીકત રવમુખે કહે છે.

સુખઈતી વારાંગના સીતાદેવી

વીસમી સદીની વસંતસેના

મે ભાગમાં
પાકું પૂરું

કિંમત રૂ. સાત
પોસ્ટેજ માફ

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

સ્રી-જીવનમાં ગૃહલક્ષ્મીના સંસ્કાર પૂરતું સ્રીઓનું માસિક

વર્ષ સાતમું : પોપ ૨૦૦૨ : જન્યુઆરી ૧૯૪૬ : અંક ત્રીજો

નવલિકાનું નવું કથાનક 'સ્વરૂપ'

દુર્મકેતુ

સામાન્ય રીતે નવલિકાનું રંજનાત્મક વાચન થઈ શકે એટલું ઘટક તત્ત્વ 'તો' એનામાં હોય છે, પરંતુ હવે પછીના 'રેડિયો'ના જમાનામાં એ તત્ત્વનો વિશેષ વિકાસ સાધીને એને કથાનકસ્વરૂપ આપવાની જરૂરિયાત જીભી ચવાની છે. આ જરૂરિયાતને સમજીને નવલિકાની એક વિશિષ્ટ શૈલીનો ઉદ્ગમ થાય એ જરૂરી છે. સીધી, સારી, સચોટ અને ઘટ્ટ કથનાત્મક તત્ત્વવાળી આ શૈલીના ઉદ્ગમ માટે આપણે રામાયણ, મહાભારત, ભત્રકકથાઓ, પંચતંત્ર, શામળની વાર્તાઓ, એ નમૂના યાદ રાખવા પડશે. એનો અર્થ એમ નથી કે, આપણે નવલિકાના જે સ્વરૂપનો વિકાસ સાધ્યો છે તેને હવે છોડીને નવે જ પંચે પળીએ છીએ. એનો અર્થ એમ પણ નથી કે, પંચતંત્ર જેવી વાર્તાઓ આપણે ફરીને સરજવા માગીએ છીએ. સામાજિક ક્રાન્તિના નિયમને સાહિત્ય પણ માન આપે છે: અને જેવી રીતે સાહિત્ય સામાજિક ક્રાન્તિ ઘડે છે, તેવી રીતે, સામાજિક ક્રાન્તિ સાહિત્યને ઘડે છે, એવી પરસ્પર અવલંબી રહેલી પરિસ્થિતિ વિધેનો એમાં એકરાર રહ્યો છે.

આજે 'રેડિયો' પોતાના કાર્યક્રમમાં નાટકને સ્થાન આપે છે. એવું જ

સ્થાન નવલિકાને માટે પણ હોઈ શકે. એક હાઈએ મને કહ્યું પણ ખરું કે મરાઠી કાર્યક્રમમાં તો ટૂંકી વાતોએ આવે જ છે. એટલે જ્યારે એ કાર્યક્રમ આવી પડે ત્યારે આ આપણી નવલિકાએ એમાં ફિસ્તી પડશે. એ દષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખીને નવલિકાના એક વિશિષ્ટ તત્ત્વની ઉપાસના માટે તૈયારી બતાવવી પડશે. એ ઉપાસના અલબત્ત, લગભગ સર્વમાન્ય થયેલી એવી જીવનસાધના તો માગી હોશે જ; એ સાધના, લોકસંપર્ક, જીવનદર્શન, સંવેદનશીલ હૃદય અને સર્જનાત્મકશક્તિ એ ચાર મહાન સત્યો ઉપર ટકી શકે. એમાંથી પોતાનામાં ઇંદુ તત્ત્વ કેટલું એણે છે એ જાતનિરીક્ષણનો વિષય છે. અને એમાંનું કોઈક તત્ત્વ મેળવી ન શકાય, પણ મળેલું હોયું જોઈએ, એ સૂત્રનો સ્વીકાર કરવો કે ન કરવો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય થઈ જાય: પણ સામાન્ય રીતે એટલું સ્વીકારવામાં તો કોઈને જ વાંધો ન હોય, કે, માત્ર નવલિકા માટે જ નહિ, સાહિત્ય કે કલાની કોઈ પણ કૃતિને માટે એના સર્જક પાસે આટલું બાધું હોયું આવશ્યક તો છે જ.

આ સામાન્ય જણાતા સિદ્ધાંત વિષે આપણે જો એકવાકચતા રચાવી શકીએ તો ઘણાખરા વાદ આથમી જાય અને અરસપરસના મિલન દ્વારા જીવનપ્રવાહને વધારે વિશદતાથી સમજવાનો આપણો પ્રયત્ન આપણને જ સમર્થ બનાવે. તાર્કિક પ્રસંગ માટે તો આપણી સમક્ષ આ પ્રશ્ન છે: નવલિકાનું જે સ્વરૂપ આપણે હવે પછી માગીએ છીએ, એમાં કથનના અંશો શી રીતે વધારે આવે અને એ કથનને 'રેડિયો' દ્વારા ગુજરાતીઓને ઘેર ઘેર પહોંચાડવા માટે, આપણી ઉપાસનામાં કયા અંશો વધારે જોઈએ. આ સ્વરૂપદારા પોતાની કૃતિને પ્રજામાં લઈ જનારો લેખક એ કેવળ લેખક રહેતો નથી, પરંતુ કથક પણ બને છે. એટલે એણે જેટલી પોતાના લખાણની માવજત કરવી પડશે, એટલી જ એ લખાણને ખોલતાં, એની શી અસર થવાની છે એ સમજણ મેળવવાની તાલીમ પણ લેવી પડશે. એ માત્ર શબ્દનો જ સ્વામી થઈને બેસી રહે એ પરિસ્થિતિ પક્ષે માગશે. એણે થોડીઘણી સ્વરની પણ ઉપાસના કરવી પડશે. એના શબ્દો જે કહેવા માગે છે, એ લાવને પ્રકટ કરવા માટે, એણે પોતાના કંઠનો પણ ઉપયોગ શીખવો પડશે.

આ રીતે બવિધનો નવલિકાનો વિકાસક્રમ, લેખક પાસે થોડી વધારે મૂડી હોય એમ માગે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ દ્વારા, અલબત્ત, લેખકને એક નવા અને વિશાળ ક્ષેત્રનો પરિચય સાધવાની તક મળે છે એ ખરું, પણ સામેથી એની જવાબદારી પણ એટલી જ વધે છે. અભ્યાસ, અવલોકન અને શૈલી ઉપરાંત એણે વક્તવ્ય, વસ્તુના આરોહ, અવરોહ, કાર, ઉચ્ચારણ, શબ્દશુદ્ધિ અને યંત્રની શક્તિમયતાનો વૈજ્ઞાનિક પરિચય, એ સઘળાં નવાં તત્ત્વો પણ એના કાર્યક્રમમાં લેવાં પડશે.

પરંતુ આ ઉપરથી એવી ગેરસમજૂતી થવી ન જોઈએ કે, નવલિકાએ હવે કહેવાની છે—ને લખવાની નથી. નવલિકાના એક નવા સ્વરૂપના ભાવિ ઉદ્ગમ વિષે, એની વિશાળ શક્યતા વિષે, એનામાં રહેલી પ્રત્યક્ષ કલ્યાણની શક્તિ વિષે, અને લેખકની એથી વધતી જવાબદારી વિષે માત્ર અંશુલિ નિર્દેશ કરવો અને આપણી નજર સમક્ષથી આ વસ્તુ પણ જતી ન રહે, એટલી સૂચના કરવી, એ જ આ કથાનકો હેતુ છે.

નવલિકાના આ 'કથાનક' સ્વરૂપમાં, આ લખાણના કેટલા અંશે વિષે આપણે નવેસરથી આયોજન કરવું પડશે એ વસ્તુ વિવેચન કરતાં વધારે વ્યવહારની અપેક્ષા રાખે છે. ઘટનાત્મક, મર્મભરપૂર, હળવી, રસનિર્ઝરતી લેખન-શૈલીને કથન કહેનારો શી રીતે વધારે મુંઢર બનાવી શકે છે, એના ઉપર કથાનકસ્વરૂપના વિજયપરાજયનો બહુ મોટો આધાર રહેશે. સિનેમામાં જેવી રીતે ગાંધી ન શકનારને ઉછીનો કંઠ આપવામાં આવે છે તેવી રીતે કદાચ નવલિકાને લખી શકનાર—ને મુંઢર રીતે કહી શકાય તેવી રીતે લખી શકનાર—માટે નવા કંઠની જરૂરિયાત ઊભી થાય તો પણ ના ન કહેવાય. પરંતુ આપણે આજે ત્યારે મૂંગા મૂંગા વાચન કરવામાં અતિશય રાચી રહ્યા છીએ ત્યારે આ કેવળ મૂંગા બનતા જતા લખાણના ભયસ્થાન તરફ તમારું સૌનું લક્ષ્ય જોઈએ—ને આપણે પાંચ વાક્યો પણ અસરકારક રીતે બોલવાની શક્તિ શુભાવી બેઠા છીએ એ નિર્બંધતા તરફ ધ્યાન જોઈએ—એ જ આ વક્તવ્યનો હેતુ છે. ધ્યાન જોઈતી વખતે આપણે એક વસ્તુ ઉપર વધારે ભાર દઈએ માટે એ વસ્તુ જ સર્વસ્વ છે, એવો અનર્થકારી અર્થ તો આમાંથી માત્ર અણુઘટ હોય તે જ તારવે.

કથાનકસ્વરૂપની નવલિકાને પણ બગાડનારા નહિ બગાડે એવું માનવાને કાંઈ જ કારણ નથી. સિનેમાએ જેવી રીતે હલકી રસવૃત્તિને પોપણ આપ્યું અને એના અત્યંત કલ્યાણકારી એવા વાર્તાસ્વરૂપને ખારી નાખ્યું, તેમ આ કથાનકસ્વરૂપમાં પણ, થવાનો ભય તો છે જ. પણ એટલી સામાજિક વિચિત્રતાનો તો સામનો કર્યો જ છૂટકો છે. પોતાના જીવનધ્યેયમાં પ્રતિષ્ઠિત અને અચળ એવી શક્તિવાળા માણસો જેમ જેમ આગળ આવતા જશે, તેમ તેમ એવા સ્વરૂપનો વિકાસ થતો જશે. લખાણ કરતાં કથાનકમાં સાધારણ રીતે ઉપદેશાત્મક તત્ત્વ વધી જવાનો ભય પણ છે, પરંતુ ઓગસ્ટાઈન ખીરલના આ શબ્દો જો યાદ રાખવામાં આવશે તો લેખક એ ભયસ્થાનમાંથી ઊગરી જશે. એણે કહ્યું છે કે—As for moral if he tell his story well, it will need none; if he tell it ill, it will deserve none."

દેવનાં દીધેલાં

લેખક

શ્રી. મધુસુદન ચીમનલાલ મોદી

*

રેવાશંકરે જ્યારે પોતાનું ગામ છોડવાનો વિચાર કરેલો ત્યારે તેણે મોટા મનોરથ ધોરેલા. અને પોતાના છવતાં તો એ મનોરથ એણે સિદ્ધ થતાં જરા જોયેલા પણ ખરાં. રેવાશંકર નાના ગામમાં વાણીયાનું ગોરપદુ કરતો હતો. ચકરી પાઘડી, બંડી, મડું કધોણું ધોતીયું અને હંમેશ હસતું, હાજરજવાબી મીઠાં બોલું મોં અને કોઈને ય કંઈનું ન કહેવાની વૃત્તિ— એ રેવાશંકરની રીત. ગામડામાં તે રેવાશંકર ગોર એટલે ડાહ્યું માણસ. જનમાનવૃત્તિ કરીને નાનકડું ખોરડું ઉજું કરેલું. ઘેર ગાય અને એ ચાર વીધાં ભાગે ખેડવા આપેલાં ખેતર એ એની સંપત્તિ હતી, વળા વારપર્વે રીધાં આવે, ગરુડપુરાણ કે સત્યનારાયણની કથા વાંચે, સરવ-ણીની સભ્નઓ મળે, એટલે બંધી ચરીતે આવે તથા પહેરવેઓડવે બુધ્ધ ચરીત પ્રમાણે મળ્યે જતું. રાધા ગોરાણી એ એમનાં પત્ની. ઔઠ વચનાં, જરા ગોરે વાને અને ઘાટીલા હસતા ગોંવાળાં; એટલે તો કોઈને લાગે કે આ ગોરને કેમ પરણ્યાં હશે? પણ પરણવાનું તો લેખમાં લખ્યું હોય તેમ થાય. આપણા સમાજમાં કોણ જાતે પરણતું હતું? હસતાં, સદુને દીલને આકર્ષતાં—જતાં ય બેઠે ધર્મિષ્ઠ અને મરજદી હતાં. દરેકજ બાલકૃષ્ણને મંદિર જતાં અને જાણે ગીન નો એવી મીઠાશ અને હલકચી ગાય કે જાણે હીન્દાવલાં રાધા કૃષ્ણને મનાવતાં હોય! મોટી ઉંમર મુખી કાંઈ સંતાન પ્રાપ્તી ન થવાથી ગોરગોરાણીએ બાધા આખડી, ત્રત ઉપવાસ અને પૂજાઓ—જાત્રાઓ કરવામાં બાધા રાખી નહતી. છેવટે તેમના નસીબે કે પ્રભુએ

મીઠી નજરે જોયું ને મોટી ઉંમરે એક પુત્ર ને તે પછી સવા વર્ષે બીજી એક દીકરી આવ્યાં. એટલે આમ તો સતોષે રહે તો ગોરનું ઘર સુખી હતું.

એ સવાસોરીયાં છોકરાં થયાં, ત્યાર પછી કાંઈ પેટ થયું ન હતું. અત્યારે તો રાધા ગોરાણી ચાળીસ વર્ષનાં અને રેવાશંકર લગભગ અડતાળીશીક વર્ષના થયા હશે. રેવાશંકર ગોર કાંઈ બહુ રૂપાળા ન હતા, જરા વધારે પાકા રંગના અને બાંધી દડીના હતા. અને આમ મીઠાબોલા, છતાં કાંઈ રાધા જેવા ચક્રોર ન હતા. રેવાશંકર ગોરે પોતાનો વારસો પોતાના પુત્રમાં દાલ્યો અને ગોરાણીએ પોતાનું રૂપ પોતાની દીકરીને આપ્યું. પણ દીકરીમાં અને ગોરાણીમાં એક તફાવત હતો: દીકરીમાં ગોરાણી કરતાં શાણપણ વધારે—કદાચ રિથરમનોવૃત્તિવાળા અને જરા ઠંડા એવા પોતાના પિતા પાસેથી એ વારસો પામી હશે. દીકરાએ પિતાના કદંગા રૂપનો અને ગોરાણીના જરા માદક અને સહેલાણી સ્વભાવનો વારસો લીધો હતો અને ગોરની સદજ જડતા વધીને તેનામાં જિતરી હતી. છોકરીનું નામ કમળા અને છોકરાનું નામ છેલશંકર હતું. છોકરીની ઉંમર ચૌદક વર્ષની અને છોકરાની ઉંમર પંદરેક વર્ષની હતી. કમળા એની માને મદદ કરતી અને બળે એડે પાણી ભરતી. ઘડામાં દોરડું ફારી જ્યારે પાણી ખેંચે ત્યારે તો તેની મોહકનાની હલ જ યથ જતી—જાણે ત્રિભંગ કરીને કોઈ નર્તિકા મનોહારી નૃત્ય કરતા હોય. ગરગડીનો ચીથરક સીચરક અવાજ વાલ્મ્યનિસમો લાગતો. વખત મળતો ત્યારે વાસણ ઉડકવામાં, ગાયને ધાસ નીરવામાં અને બીજાં ઘરકામમાં તેની માને તે મદદ કરતી. અને દન્યાશાળામાં પણ સારી બજારી છોકરી તરીકે તેની ખ્યાતિ હતી. રેવાશંકર ગોર આમ તો એમનું ગામ ન છોડત. પણ છેલશંકરે આ સવાજ બોલો ક્યો.

હેલશંકર મૂળથી જ ભણવામાં પાછળ-બાળે વર્ષે માંડ ચાર ચોપડી પૂરી કરી પંદરમે વર્ષે લાગવગથી અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણ સુધી ચડ્યો હતો. ગામના ઉતાર જેવા છોકરાઓ સાથે ભટકતો, ખીડીઓ કુંકતો અને કોઈવાર શહેરના રંગમાં પડવા પાસેના શહેરમાં સપાટા પણ મારી આવતો. ગોરનેય ગાંધિતો નહિ અને એકતો એક મોથે ચડાવેલ છોકરો—અર્થાથી ગોરાણીને ય બદે? એકતું એક જોડતું છોડું અને કહેવાય પણ શું? એના ઉપર તો ઘડપણની આશા, એટલે ચાખડીખડ રાખતા. લોક તો એની કેટલીય વાતો કરતું. છોકરીને મટિ સારો વર લેખએ અને છોકરો આમને આમ ચેરાઈ જાય તો એને કન્યા ન મળે. દરરોજ ગોરના ઘરમાં આમ ઉચાટે ઘર માંડયું હતું. ગોરના ઘરમાં બધી વાતો સુખ, પણ આટલો ઉચાટ ઘરને ઠારી રહ્યા હતા. કોઈને કહેવાય પણ નહિ અને સહેવાય પણ નહિ.

એટલામાં બન્યું એવું કે, શહેરમાં રહેતા, એક જરા પેસેટકે ઠીક એવા મજમાન મામમાં આવ્યા હતા અને એમને ત્યાં મત્યનારાયણની કથા વાંચવા રેવાશંકરને જવાનું થયું. ક્યા થઈ રહ્યા પછી થોડીવારે રેવાશંકર જવા ઉઠ્યા.

“જય જય, રમણભાઈ હું જાઉં છું. ભોજન વખતે કલાકેકમાં આવી જાઉં છું.” રેવાશંકરે રજા માગી. અને બહાભોજન હતું એટલે કલાકેકમાં પાછા આવવાનું પચન આવ્યું.

“જે કામ ન હોય તો બેસોને, રેવાશંકરભાઈ! ગામની ખબર અંતર તો કહો! અમે દૂર શહેરમાં રહ્યા; એટલે અમને ઝાઝી નાતજાતની ખબર પણ ના પડે.”

રમણભાઈના આગ્રહથી રેવાશંકર બેઠા. એક તો રમણભાઈને સોજાતની ય જરૂર હતી અને એના મનમાં કે ગોરને બધાંયતા ધરની ખબર, એટલે નાતજાતની ખબર અંતર પણ મળશે.

વિદાય

ચંદ્રમાને વિનવે પૂણિમાની રાતડી,
શાને મચાવ્યો દિલ-શોર;
ચાંદ ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
માયા રચાવી માડું મનડું મુંઝવા,
રડ્યો આ ચાંદનીનો દોર;
ચાંદ ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
માયા ને છાયા તારી રૂડી રૂપેરીમાં,
પીધો બહુ જ કલશોર;
ચાંદ ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
રમી રમાડી હવે જવા તું જાંખતો,
કેવો વિચાર છે એ ધોર !;
ચાંદ ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
મનડું મુંઝાય માડું દિલડું ડંખાય છે,
કેમ સહેવાશે વિયોગ ?
ચાંદ ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
પિયુની રાહ આર્સ નયને જોઈશ હું,
જોશે પધાર આણીઠોર;
ચાંદ ! મારા ચિત્તડાના ચોર.
સવિતાબહેન જા. અમીન

“તમારે ઘેર તો બધાં હેમખેમ છે ને ?” ગામની કેટલીક ખબરો રેવાશંકરને પૂછ્યા પછી રમણભાઈએ એમના ઘરની વાત કાઢી.

“અમારે તો તમારા જેવા યજમાનો હોય, એટલે ધરની મહેર છે. બધું ય સુખ છે—પણ એક કીડા મન કોતરી ખાય છે; મારા હેલશંકરનું અને દીકરી કમળાનું શું કરવું? કમળા તો ખીચારી બહુ ભલી છે—

પણ હેલશંકર... ? " રેવાશંકરે દીલની વરાળ દાલવીને હેલશંકરની બધીયે કરમકચની રમણુ-બાધને જણાવી.

" તો એમ કરાને ? એમને શહેરમાં લઇ ચાલો; અને યજ્ઞમાનવૃત્તિનાં ઘર તમારા કાકાના ઓકરાને સોંપો. શહેરમાં બધુંય મળી રહેશે." રમણુબાધએ ગોરને શહેર તરફ આકાંક્ષ્યા.

*
માણસો વિધિનાં રમકડાં છે—અને કપે સમયે ક્યાં કામ ક્યા હેતુથી કરે છે તેની સમજ જ પડતી મુશ્કેલ છે. ધણીય માણસો ગામમાં છોડી શહેરમાં વસ્યાં છે, એટલે રમણુ-બાધને ટેકે શહેરમાં દીક પડશે એ વિમાર રેવાશંકરના મનમાં પણ ધર કરી ગયો. રાધા ગોરાણી સાથે વિચારની ખૂબ ચોરાચૂંથ પછી શહેરમાં જવું એમ કયું. રમણુબાધ પંદર વીસેક દિવસ પછી જવાના હતા, એટલે તેમની સાથે જ જવું એમ નક્કી થયું. આ વિચારતું પ્રતિકાર્ય હેલશંકર અને કમળાના મનમાં તો શુંનું શુંય થયું હતો—એમણેય એમના મનોરથના મિનારા રમ્યા જ હશે તો ? પછી રેવા-શંકર શહેરમાં ગયા અને રમણુબાધના ટેકાથી તેમને જીવન નેણું મળવા લાગ્યું. ગામની યજ્ઞમાનવૃત્તિમાંથી થોડો ભાગ અને ગામડાની થોડી મિલકતમાંથી કાંઈક મળતું. આમ શહેરની ધૂંધવાતી પ્રવૃત્તિમાં રેવાશંકરનું મન કામમાં એતપ્રેત થઇ ગયું. કાંઈકવાર રેવાશંકર-ગામમાં આવતા ત્યારે લોક કહેતું: 'જુઓને, રેવો ગોર શહેરમાં ગયો તે સુખી થયો.'

હેલશંકર અને કમળાને પણ રેવાશંકરે નિશાળે મૂક્યાં. હેલશંકરની હલકી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર દંબતું સોનેરી પડ ચડ્યું. અને અંગ્રીજ નિશળને અભ્યાસ માત્ર તેણે દેખાવ-ખાતર કરવા માંડ્યો.

રેવાશંકર ચાક્યો પાક્યો ઘેર આવતો. હેલશંકરની પ્રવૃત્તિની કાંઈક વાર તેને ગંધ આવતી ત્યારે ચોદાકને હેલશંકરને બે બોલ

કહેતો, પંજુ પાણું એનું એ. એક વાત રાધા ગોરાણી અને રેવાશંકરનું મન ઠોરી રહી હતી. હેલશંકરને પરજીવવો કેવી રીતે ? રેવા-શંકરે બે પૈસાનો દામ શહેરમાંથી બેગો ક્યો હતો અને ગામડાનું ખોરડું વેચી નાખી તેણે શહેરમાં નાનકડું ઘર ખરીદ ક્યું હતું. ગામડામાં તો એમ થયું કે રેવાશંકરે તો કેટલીય કમાઈ શહેરમાં કરી હશે. હેલશંકરની પ્રવૃત્તિઓની વાત ગામડામાં પહોંચતી નહતી અને હેલશંકર કાંઈવાર ગામમાં આવતો—ત્યારે બનીકનીને આવતો. મીઠાશ અને છટાથી બોલી ગ્રામજનોને આંજી દેવાનો દંબ તેને આવડતો હતો. ગામમાં મુરતિયા તરીકે તેનું નામ ખૂણવા માંડ્યું. આ તક જતી ન કરવી એમ વિચારી રેવાશંકરે હેલશંકરનાં લગ્ન ગામની એક છોકરી સાથે કરી દીધાં. રેવાશંકરના મનને થયું. કે, વડુ ઘેર આવશે તો હેલશંકર કાંઈક રિથર થશે. ઘરસંસારમાં પડશે અને છે તેથી સુખે સંસાર ચલાવશે. ચિંતાની કરચલીઓએ એ રાધાના એક વખતના ક્ષણ, ક્ષણ, ગૌરવના બોને સિથિલ બનાવી દીધું હતું. તેની મોરબરી છટા અગોમર બની ગઈ હતી. અને જમ જમ તેમની અંદર બાજતો ઉપરની પોતાની મનધારી પકડ ચાકી ગઈ, તેમ તેનામાં માન-સિક સિથિલતા અને ભક્તિનું વેવલાપણું વધવા લાગ્યું. હેલશંકરનું લગ્ન થયું તેથી એમાં કાંઈક ચમક આવી—પણ કદાચ તે છેલ્લી ચમક હતી.

*
લોહા કહે છે કે, માણસના જીવનમાં કાંઈ વાર વસમી પનોતી બેસે છે. એ પનોતી ગ્રહ-દયાનું પરિણામ છે એમ પણ કેટલાક કહે છે; અને કેટલાક કહે છે કે, માણસની પોતાની ભૂલોના પરિપાક રૂપે એ પનોતી આવે છે. માણસને પોતાના માથા ઉપર અનિષ્ટ ઝાડતું ગમતું નથી, એટલે પ્રકૃતિને માથે તે ઝાડાડે છે. દુઃખાન્ત-Tragedy—એ રેવો લાવે છે કે

માણસ પોતાની જૂલોથી લાવે છે એ વિષય ભરે વિવેચકો ચર્ચે—માનસંશાસ્ત્રીઓ અને શીલમુદ્રો ચર્ચે—પણ આપણને તો થયું તેની સાથે લેવા દેવા છે.

રેવાશંકરની આવક અમુક હદથી આગળ વધી નહિ અને ખર્ચ ઘટ્યો નહિ; અને છેલ્લશંકરની વહુ આવતાં ખર્ચ ઉઘટો વધ્યો. વળી છેલ્લશંકર તો દિન પ્રતિદિન નફર બનતો ચાલ્યો, વ્યસનોમાં પડવા લાગ્યો અને વ્યસનોનાં ખર્ચ પૂરાં કરવા ચોરી અને હુમ્મ્યાઈ પર ચઢવા લાગ્યો. અનેક વખત રેવાશંકર ધરની આખર સાયવવા એનાં દેવાં પતાવવા પૈસા આપતા. એક દિવસ તો એટલે દરબજે વાત ગઈ કે, એક યજ્ઞમાનની સોનાની કંઠી છેલ્લશંકરે તફડાવી લાવી વેચી નાખી, અને પૈસા બરમાફ કર્યા. વાત પકડાઈ અને છેલ્લશંકરને પોલીસને સ્વાધીન કરવા સુધી વાત આવી. રેવાશંકરે કરગરી, પૈસાની સગવડ કરી, જન્માનને સમજાવી, મહામુશ્કેલીએ આ એજ ઠાંકી.

રાત્રે રેવાશંકરે છેલ્લશંકરને બોલાવીને કહ્યું: “આ રીતે વર્તીશ તો આપણું ધર કેમ ચાલશે? તારી વહુ અહીં આવી છે—જરાક તો સીધી રીતે ચાલ? તને હિંમતલાયકને શું કહીએ?” રેવાશંકરે જરા નરમાયથી કહેવા માંડ્યું: “છેલ્લશંકર જન્માનની કંઠીની વાત સમજી ગયો, અને ગરમ બની કહેવા લાગ્યો:

“શું કામ તમે વચમાં પડ્યા? માફ ને ચલાવું. હાલ તે ચાલ—તમને આખરે વહાલો હતો તે વચમાં પડ્યા. મારે તો આ ધરમાં રહેવું નથી. ગમે તે બાજત આવે કે આ બેરી અને આ ધર! મારે તો અહીં રહેવું જ નથી. તમે બધાને સાયવજો.” છેલ્લશંકરે તો છેલ્લે પાટલે બેરીને વાત કરવા ‘મીઠી. તેની આંખોનાં તેજ હણાઈ ગયાં હતાં. બીડી-આના સતત વ્યસનથી હેઠ કાળા પડી ગયા હતા. મદિરા અને રાત્રિનાં જગરણોએ તેની

આંખો ડેરી અને બીહામણી બનાવી દીધી હતી.

રેવાશંકર તો ત્યાંથી જ અટકી ગયા. રાધા ગોરાણીથી પણ કાંઈ કહેવાયું નહિ. ધરમાં વહુ આવેલી—આવડા મેટા છેલ્લશંકરને શું કહેવાય? અને હવે અઢારેક વર્ષની કમળા ધરમાં કુંવારી હતી. છેલ્લશંકરની નાલે-શીના છાંટા આખા કુટુંબને ઊડવા લાગ્યા હતા. રેવાશંકરનું હૃદય આથી ધોરાઈ જતું હતું. મુંઝે માર એને સહન કરવાનો હતો. છેલ્લશંકરની વહુ રોષ રોષને દિવસ વોતાવતી. સુસ્ત બાહ્યજીની છોકરી—આ કુરુઆરીને ખનારે પડી, શું કરે? એક દિવસ તો રોષે ધરમાં ખુબ ખળભળાટ મચ્યો. છેલ્લશંકર પીથેલી હાલતમાં રાતના એક વાગે ઘેર આવ્યો અને સાથે બે હસકા સોજતીઓને લેતો આવ્યો.

“બારણું ઉધાડે છે કે?” છેલ્લશંકરે પોતાની મેડીનું બારણું ખખડાવી હાક મારી તેની બેરીએ બારણું ઉધાડ્યું. તે તેના સોજતીઓ સાથે અંદર આવ્યો. ખીચારી ગમર અઢાર વર્ષની છોકરી ખૂબ જ ગમરાઈ ગઈ.

“તારી કુંડીઓ ક્યાં છે? જલદી આપ મારે બહાર જવું છે.” છેલ્લશંકરે હુકમ છોડ્યો.

“આ પાસે છે.” ગમરાએલી બેરીએ જવાબ આપ્યો.

“તો તોડી નાખ તાણું, હેલા! હું કાંઈ મારા હક્કનાં પૈસા લીધા વગર તને છોડવાનો નથી.” સાગરીતે જણાવ્યું. છેલ્લશંકરે તાણું તોડી નાખ્યું. જુગારમાં હારેલી રકમ પેટે પોતાની સ્ત્રીનાં થોડાંક ઘરેણાં આપ્યાં અને બાકી ને રહુંસલું હાંથમાં આપ્યું તે લઈને એ અને એના સાગરીતો નીકળી ગયા. યુવાન પત્નીનાં દૂસકાંથી ધરનાં બધાં જાગી ગયાં. થોડાક પાડોશીઓ પણ જાગી ગયા. છેલ્લશંકર તો કપારનોય ધર છોડીને ચાલ્યો ગયો હતો. ત્યારપછી તો મહિનાઓ સુધી ‘છેલ્લશંકરે ધર સાથે જોયું’ નહિ.

રેવાશંકરને હૃદયનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યો હતો, તે વધુ તીવ્ર બનતો ગયો. રાધા ગોરા-ણીનું મુખ કરમાવા લાગ્યું. પહેલાંની તેની કુશળતા અને ગૌરવ અદૃશ્ય થઇ મયાં. કમળા—સુશીલ, દુઃખમાંય હસમુખી, વંદાસોષ કમળા એકલી જ આ બંનેની હાયલાકડી રહી. હવે રેવાશંકરને પોતાના દેહની ખીક લાગવા માંડી. ક્યારે વ્યાધિનો દુમસો આવશે અને ક્યારે પોતાનો દેહ પડી જશે એની અંચોછસતાએ તેના જીવનમાં એક પ્રકારનો યરચરાટ ઉત્પન્ન કર્યો. કમળાનું વેવિચાળ સાદી-સીધી રીતે થઇ જાય એટલી જ તેમના મનમાં અભિલાષ રહી હતી. છેલ્લેશંકરે આખર પર પાછી ફરવું હતું અને એના ઊંટા કમળાના વેવિચાળના પ્રશ્નને પણ ઉડ્યા હતા. જેમ તેમ કરીને એક મૂર્તિએ શોધ્યો અને કમળાનાં લગ્ન કર્યાં. પણ કમળા તો ધરની સરસ્વતી જેવી—એને તો લગ્ન થયાં પણ કુમારિકા રહેવાનું સરખાનું હતું, એટલે કુદૈવે તેના પતિ લગ્ન પછી બે માસમાં દેવલોક પામ્યો. કમળા ઘેરની ઘેર રહી-આખા ઘર ઉપર શોકનો અંધાર છવાઇ ગયો.

છેલ્લેશંકરનું તો કાંઈ સંભળાતું ન હતું. કાંઈ કહેતા કે મરી ગયો હતો. કાંઈ એમ કહેતું કે તે લગ્નમાં દૂર દેશાવર ગયો છે, ગમે તેવી વાતો આવતી. તેની વધુ નો એના બાપને ઘેર રહેતી હતી અને સામ્રસ સાથેનો તેનો વહેવાર ખીતકુત બંધ થઇ ગયો હતો. ગામમાં પણ છેલ્લેશંકરને લીધે રેવાશંકરને મોં બનાવવા જેવું પણ રહ્યું ન હતું અને રેવાશંકરની તળીયત પણ બગડતી ચાલી હતી. રાધા અને કમળા—બે તરફની હુંફથી જીવન કાઢતો હતો. આવક-ધટી ગઇ હતી, પણ ધરનો મોડો ભાડે આપ્યો હતો એટલે વહેવાર નમતો હતો.

એટલામાં રેવાશંકરને હૃદયવ્યાધિનો દુમસો

આવ્યો. રાધા અને કમળાને મૂકી એકાએક જ રેવાશંકર દેવલોક પામ્યો. રેવાશંકર દેવલોક પામ્યા પછી કેટલેક મહિને બાળે રાધા અને કમળાનો, જગતમાં પણ જગતા જન્મદૂત હોય તેમ છેલ્લેશંકરે એક રાત્રે દેખા દીધા. પહેલાં તો રાધા એને જોઇ ગભરાઇ ગઇ.

“તું ક્યાંથી આવ્યો? રાધાએ પૂછ્યું.”

“આ, મને આવવા દે. મારી પાછળ તો ચોલીસનું વોરન્ટ છે. જો ખબર પડશે તો હું પકડાઇ જશ. મને આવવા દે.”

“તારી ઉપર વોરન્ટ શું?” માએ પૂછ્યું.

“હું લગ્નમાં ગયો તો. મને ત્યાં ન ફાવ્યું તેથી છૂપી રીતે નારી છૂટ્યો. મા, હવે બોલીશ નહિ. મને અંદર આવવા દે.” ગભરાયેલા અવાજે છેલ્લેશંકરે કહ્યું.

માનો જીવ એટલે છોકરાને આશરો મળ્યો. પોતાના બાપના મરણના સમાચાર જાણ્યા. જવાબદારી, મિલકત, સંકેત, તરતનો શોક—આ બધીય જન્મજાતી થોડાક વખત તો છેલ્લેશંકરનો જીવ ટેકાણે રહ્યો. ધીમે ધીમે પાછા પૂર્વના કુસંસ્કારો જાગ્રત થવા લાગ્યા. પૂર્વના મિત્રો પાછા મળવા લાગ્યા. છૂપી મહેફેસો અને મદિરાપાન શરૂ થઇ ગયાં. અને જ્યારે એની વહુને ઘેર બોલાવવા ગામડે, વેવાંબને રાધાએ લખાવ્યું અને જ્યારે પોતાની વહુને મોકલવાની મહેણા સાથે ચોક્ખી ના આવી, એટલે વળી એનામાં ક્રોધનો આવેશ આવ્યો. અને એ આવેશનો છૂટકારો. મદિરા, વધારે જુગાર અને વધારે કુસંગમાં પરિણમ્યો. તેનો બાપ રેવાશંકર જીવતો હતો ત્યાં સુધી તો એના મૂળ જન્મમાનીના ગામમાં કાંઈકેય લોકને લાજશરમ અડકતાં, પણ હવે તો ત્યાં પણ એ સાચવે એવું કાંઈ ન હતું. જન્મમાનટિની આવડતો બાગ કાઢના છોકરાઓ મોકલતા હતા, તેય બંધ થઇ ગયા. અહીં તો છેલ્લેશંકરનો ખરચો વધતો આવ્યો ને દેવાં પણ વધી ગયાં.

"તું તારા બાપનો વારસ અને મિલકતનો વહિવટદાર છે: ધર ઉપર પૈસા ઉભા કરી દેને." તેના એક સાથીદારે ધ્રુવા જ સૂચવ્યો.

હેલશંકરને તો દેવામાંથી છૂટવા કામ રરતો બોધતો જ હતો અને બીક તો હતી કે, જો દેવાં માટે પોલીસ ડેસ થાય તો કદાચ એના ઉપર ફરતા વોરંટની વાત ક્યાંકથી છતી થઈ જાય. આ બીક તેના મનમાં જ હતી. એના મિત્રે જ એને ધર ઉપર પૈસા ધીરે એવા ધીરધાર કરનાર કાંધિયાને શોધી આપ્યો.

એની સાથે પોતાને ઘેર તો વાંટાઘાટ થઈ શકે તેમ હતું નહિ. એટલે પેસા કાંધિયો એનું ધર બોધ ગયો અને તેણે ધર ઉપર પૈસા ધીરવાનો ઉપકાર કરવા તત્પરતા બતાવી. બીજે દિવસે હેલશંકર તેને ત્યાં ગયો.

"એ તો હું તમને ધીરું છું-પણ મારે પૈસાનું તો જોખમ જ ને? વ્યાજ શું આપશે? અને પંદરસો રૂપીઆ ધર ઉપર મળ્યાનો દસ્તાવેજ કરી આપવો પડશે." પેસા વાણી-આથે જરા દમથી કહ્યું. એ તો સમજી જ ગયો હતો કે, હેલશંકરને એના વિના ચાલવાનું નથી; અને જેમ શિકારીના હાથમાં પડેલા પંખીને ફરતાથી વીખી નાખે એમ એ વાણીઓ હેલશંકરને ચીરવા જ બેઠો હતો. હેલશંકરના મોં ઉપર નિર્જન વિચારતા હતી.

"બહે, તમે કહેશો તે વ્યાજ આપીશ" હેલશંકરે જણાવ્યું. "અને આને જ દસ્તાવેજ કરી રંજીટર કરાવી દઈએ."

"જુઓ વ્યાજનો દર રૂપીઆની તેરી-ખનો. જુઓને તમારા વ્યાજની શી ખાતરી? એ પેટે પહેલેથી રૂપીઆ પાંચસો વ્યાજના અને બીજા ખર્ચ પેટે રૂપીઆ સો બાદ કરી રૂપીઆ નવસો મળશે. દસ્તાવેજ પંદરસેના કરશું અને ધર મારે ત્યાં ગીરે મૂકવાનું કશું છે?"

પહેલાં તો હેલશંકર હેચતાયો, પણ હવે તો પાછા ફરવા જેવું રહ્યું ન હતું.

અંતરની વાત

કોને કહું સખિ, કોને કહું?

અંતરની વાત કોને કહું?

સોણમાં કમળી નાગી જઈ!

સખિ! ઉરનો આ વાત કોને કહું?

પેલાં રે બાગમાં મહેકે છે ફુલમાં,

ફેરે છે ફેરમે ને રંગે એ પેલમાં;

હીંચે સમીર સાથે સૌ એ અલખેલાં:

જ્યનનો બામ તોયે મુકાયે શું?

અંતરની વાત આ કોને કહું?

ટહુકે મેયલડી આંખોની અળીયે,

મહેકે છે મોરલા વાડીને જાડીયે,

ધરતી સજે અંગ રંગીની સાડીયે;

ઉરે હું આગથી સળગી રહું!

અંતરની વાત આ કોને કહું?

પેલી નદી વહે 'સાગરને ભેટવા,

પેલું પતંભ મહેકે દીવામાં ભેટવા!

એવું તે શું બધા ચાહે કંના થરા?

જ્યન બોધારવા ક્યાં રે જવું?

અંતરની વાત આ કોને કહું?

કોને કહું, સખિ કોને કહું?

અંતરની વાત કોને કહું?

રમણલાલ વ્યાસ.

“સારું એમ કરીશું.”

દરતાવેજ લખનારો તૈયાર જ હતા. બધું લખાયું. દરતાવેજ રજીસ્ટર્ડ થઈ ગયો. અને હેલથકરના હાથમાં પૈસા આવ્યા. ધરમાં ધણી ખૂટતી વસ્તુઓ પોતે લાવ્યો—અને એથી કાંઈક રાધાને અને કમળાને મનમાં ચાંતી થઈ કે બાઈ હેલથકર કમાઈ લાવે છે. પણ પૈસા કેવી રીતે આવ્યા એની તે બોળાં સ્ત્રીઓને થી રીતે ખબર પડે ?

એક દેરો, આ રીતે પૈસા મેળવવાનો ચસકો પડ્યો કે વારંવાર આ રીતે પૈસા ઉભા કરવા હેલથકરે ધરને ખીન્ને બે ટેકાણે ગીરો મૂક્યું. ધર ઉપર પુછળ દેવું વધી ગયું અને તેના ઉપર તકોદો આવે એટલે સુધી વાત પહોંચી ગઈ. આ ઉપરાંત પરચુરણ દેવું પણ હેલથકરે ધણું કર્યું હતું; સેલુદારો ધરના ઉમરા ધસી નાખવા લાગ્યા હતા.

ખીચારી રાધા, વગર હંમરે ધરડી બની મૂક હતી. જાણે ધરની ભક્તિમાં જગતની પથારીયાને બૂલવા માંખતી હોય તેમ એનું જીવન એણે ભજન, ભક્તિ, યત ઉપવાસમાં ફોંટાળી કરી નાખ્યું હતું. કમળા ધરની વ્યવસ્થા કરતી અને મેડીના માડામાંથી તથા પોતે થોડુંક કામકાજ કરી ધરનો વહેવાર ચલાવતી. સુશીલ કમળા ન હોત તો ધરનો વહેવાર ચલાવવાનું રાધા માટે અશક્ય હતું. હેલથકર જરા કોઈથી દખાતો તો તે કમળાથી જ. એની નિર્મળતા, સુશીલતા, અને વિપ્ને પણ અમૃત બનાવે એવી તેની પ્રકૃતિમાંથી આ પારાવાર દુઃખમાં પણ તે ધરને ઊગળું રાખી રાકતી હતી. રાધાનું મન તો નાજી બની ગયું હતું. દુઃખના આધાતો તે સહન કરી શકતું ન હતું.

એક રાત્રે હેલથકરે દેવાં સંજાથી વાત છેડી. છૂટકો જ ન હતો; નહિ તો દાવો મંડાવાનો ભય હતો. અને લશ્કરમાંથી નારી છૂટ્યાનું વોરન્ટ તો તેની પાછળ હતું જ. આ

બધામાંથીય અચવાનો એક જ આરો હતો. અને તે ધરને કોઈ પણ હિસાબે વેચી નાખવાનો. પરંતુ તે દરતાવેજમાં મરનાર રેવાચકરની વિધવા તરીકે ધરમાં રહેવાનો હજી હોવાથી તે હકક જતો કરવામાં આવે તો જ વેચાણ પાડું થાય અને તેથી માની સહીની જરૂર પડે તેમ હતું.

રાત્રે રાધાનું શરીર ઠીક ન હતું. તે આડી પડી હતી અને કમળા તેના પગ દબાવતી હતી, તે વખતે હેલથકર ત્યાં આવ્યો. તેણે વાત છેડી. આ વખતે તો તેની દંભની પ્રકૃતિ વધારે તેજમાં હતી.

“બા, મારો સ્વાભાવ હવે બદલાતો જાય છે. મેં મારા સ્વાભાવથી તમને બધાને દુઃખી કર્યો છે, પણ હવે તો મારે બધાથી છૂટી બરોબર જીવતર ગાળવું છે.” જાણે સાચો પથારીયા થયો હોય તેમ હેલથકરે નમ્રતાથી રજુઆત કરી.

કમળાનું મન માન્યું નહિ અને રિમતભરી વેધક દષ્ટિ એણે હેલથકર તરફ નાખી. હેલથકરે પોતાની દષ્ટિ નમાવી દીધી—પેલી આંખોના સલ્લનું તેજ જીરવણું તેને માટે વસખું હતું. છતાં કોઈ પણ હિસાબે આજે કામમાં પાર ન ઉતરાય તો સેલુદારો એને છોડે એમ ન હતો. એનો જાન પણ આંચકાઈ જવાનો ભય હતો. તે કરગરી પડ્યો:

“બા, આ ધર આપણે વેચી દઈએ તો ? મેં દેવું બહુ કરી દીધું છે—અને ધર ઉપર પૈસા પણ લીધા છે. હવે ધર કોઈ રીતે ખચાવી રાકાય એમ નથી” હેલથકરે આતંરવરે કહ્યું. આતંત્ર કાંઈ રાધા પ્રત્યેના બદલાઈ કે કમળા પ્રત્યેના અનુરાગથી નડોતી આવી—આવી હતી સેલુદારોના ભયથી અને શુંડાઓનાં ચપ્પાંથી.

“પણ પછી રહીશું ક્યાં ?” રાધાએ પૂછ્યું.

“કેમ, માડાનું મકાન રાખીશું—અને વેચાણ પછી એમાંથી પૈસા વધશે તે કોઈ સારી જગાએ બાંને મૂકીશું. બા, મને થાય

છે કે મેં તમને બહુ કુખ આપ્યું, હેલસંદરે કહ્યું હતું હતું કરવા મન કર્યો.

"આ જીવે છે ત્યાં સુધી મહાન નહિ વેચાય, બાપાએ મહાન ખરીદ્યું હતું બધાંના સુખ માટે" કમળાએ વચ્ચે સાચે સાચ વાત સુણાવી દીધી.

"કમળા, તું શું કામ વચ્ચે પડે છે ? ખાતે કહેવા દેને ? ધર વેચાણુ યશે તો જ આપણે સુખી થઈશું—મેં બધીય રીતે વિચારી નેયું છે." હેલસંદરે કમળાને સમજાવવા મન કરવા માંડ્યો.

"પણ ધર ન વેચીએ તો ન ચાહે ?" રાધાએ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

"તારે માથે, સોડીસુણાણુ મદકું જેવું હોય તો ધર વેચવાની પરવાનગી ન આપતી. અને હવે ધર રહે એમ તો છે જ નહિ. એના ઉપર દસ્તાવેજ કરીને મેં પૈસા તો લીધા જ છે."

રાધાનું નખણું હૃદય ડપાઈ ગયું. એને થયું કે, નહિ રહે પુત્ર કે નહિ રહે ધર. કમળાની ધીરજ અને દ્વંદ્વતાથી માનું પોતું હૃદય મનખૂત બનાવી ચકાય એમ હતું નહિ.

"પણ પછી વધે તે પૈસા મને આપી દેવા પડશે—અને મારા નામે વ્યાજે મૂકવા પડશે. એમ હોય તો વેચાણુ દસ્તાવેજ ઉપર હું સહી કરું. ખરોખર છે ને કમળા ?" રાધાએ છેવટે જવાબ પાડ્યો.

કમળાનું મન પણ આ આવનારી ભયંકર આપત્તિથી ઢીલું પડવા લાગ્યું. હિમંતથી મેં ઉપર રિમન સાચવ્યું, પણ રિમંતમાંથી કુખનાં ભયંકર તોફાનો તેના સુખ ઉપર આવી જતાં. કિતિજ ઉપર ઘેરાયલાં ઠાળાં તોફાની વાદળોમાં મધરાતે ચંદ્ર કુખમાં ખાતો હોય; આમળ પાછળ વાવચોડાંના સૂચવતા વાપરા વાતા હોય; વાદળોના ભયંકર ગડગડાટ સંભળાતા હોય; અને પીગળીઓ નાળે પ્રયંત્ર પર્વતો ઉપર વજ્રવાત કરતી દેવી ચાણુકોની માફક ચમકતી હોય, આ સમયે સુમસામ ભયંકર અંધકારમાં ચંદ્ર ચમકી

ભય પણ તેનો ચમકાટ ઉઘરો ભય પેદા કરે, તે પ્રમાણે કમળાના સુખ ઉપરનું રિમંત ખરેખર ભય પચાડે તેવું લાગતું હતું. રાધાનું અકિત્તવ તો થયું જ થઈ ગયું હતું. એણે તો એના બાલકૃષ્ણને કાઢી કાઢી કરવા માંડી હતી—પણ એ તો બળની બક્તિ નહતી, નિર્જળનો વસોપાત હતો.

ખીજું સવાર થયું. બધી તૈયારીઓ હેલસંદરે તો નહિ, પણ તેના લેણદારોએ—ખાસ કરીને જેણે પૈસા ધીમો હતો તેમણે કરી રાખી હતી. એક સવારમાં મહાનને વેચાણુ રાખનાર પણ હોજ થયો હતો. વિસાના જગતમાં નરી નિર્બળતા હોય છે—દયાનો ધાંટો ભાગ્યે જ હોય છે. દસ્તાવેજ લખનાર પણ તૈયાર હશે. પેલા જોતાંય મિતરો ચડે એવા સપ્તસમા ધંધીઆઓ પણ ત્યાં ખડા હતા. આ મસિ-પિંડમાંથી સર્વેને લાભ મળવાનો હતો. શું કામ ત્યાં ન હોવા રહે ?

બધું નડી થઈ ગયું. આખી રાતના સંકેષ વિદ્યોએ રાધા વધારે નખણી થઈ ગઈ હતી. એના મન ઉપર કાણુ ન રહ્યો. અને ન્યાં આ કસાઈઓની રાણી જોઈ, ત્યાં તો એનો આત્મા કંઈથી ઉડ્યો. પણ કસાઈઓને દેરનાં હાડયાંમ જીવતાં ઉતારી લેતાં જોઈ દયા નીપજે છે ? ધીરધારના ધંધામાં એનાથીયે દૂર કસાઈઓ હોય છે. એનો આત્મ તો એના સંકળમાંથી છૂટેલા મનુષ્યોને જ આવી શકે.

આ સંકટમાં એકલી કમળા જ રાધાની હાથ-લાકડી હતી. હેલસંદરેને તો છેવટ સુધી—રજરદાર આગળ પોતાની માની સહી યાય ત્યાં સુધી એને સમજાવી રાખવાની હતી. તે એની પાસેને પાસે જ રહેતો.

રજરદારની કચેરીમાં આખો ય વરધોડો આવ્યો. બધાંયના સહી સીકા લેવાની તૈયારીઓ ચલાવાયી.

"હું તો સહી નથી કરવાની. મૂઝા કસા-

કમળાએ મારા હોઠરાને પૂરા પેસા ચ નથી આપ્યા અને ઘર લખાવી લેવું છે ?”

રાધાની આંખો આંસુથી નીતરી રહી હતી. હેલશંકરે સમજાવવા માંડી.

“હવે તે સહી કર્યો વગર ચાલે ?” દસ્તાવેજ લખનારાએ કહેવા માંડ્યું, “નહોતું વેચવું તો આટલો વિધિ શું કામ કર્યો ! હવે સહી કર્યો વગર ન ચાલે, છોડો.”

આ ભવાડાથી કમળાને શરમ આવવા લાગી. હેલશંકરે તેો નફર દતો.

“છોડો-આ; સહી કરી દે; આમ શું કરે છે ?” કમળાએ માને ગ્રેરવા માંડી.

રડતે મને, થથરતે હાથે, અજાન દશામાં તેણે સહી કરી. દસ્તાવેજ કાયદસર થઈ ગયો. રાધાની રિયતિ તો ત્યાંથી જ બગાડવા લાગી. તેનું મન તો નળજી જ પડી ગયું હતું.

“હેલશંકર, હું આને ઘેર લઈ જાઉં છું. પછી તું પૈસા વગેરે લઈને ઘેર આવજો” કમળાએ હેલશંકરને કહ્યું. ખીચારી કમળાને તેની ખાની પડી હતી. એને દરકાર ન હતી હેલશંકરની, પૈસાની કે ધરની-અરે આખા વિશ્વની. એનામાં મનમાં એની મા જ હતી.

હેલશંકર રાત્રે પણ ઘેર ન આવ્યો.

“ભાઈ ઘેર આવ્યો ?” રાધાએ બાળ પૂછી.

“ના, નથી આવ્યો, આવશે તું તારે સહ રહેને ?” રાધાએ એને શાંતિ રખવા કહ્યું.

હેલશંકર ખીજો દિવસે ચ ન આવ્યો. અને ‘વેચકા પૈસા ? એવું હેલશંકરે સંકેત આપ્યો. મહેલ. આરેક દિવસ પછી તો ઘર નેને વેચાણ થયું હતું તેના નામ ઉપર ચઢી ગયું અને એ કમળાને લેવા માટે આવ્યો.

“કેમ, હેલશંકર છે કે ?” પેલા માણસે પૂછ્યું.

“ના” કમળાએ જવાબ આપ્યો.

“ઘરનો કમળાને સોંપી દેવાનો છે. હેલશંકરને તો ખોટાવા !”

“ના રે, એનું શું કામ છે ? તમારે તો

કમળાને જ જોઈએ ને ? કાલે આપી દઈશું તો ચાલશે ?” અને ઘર ખાલી કરી દઈયું.

કમળાએ અંતરના દાવાનળને દેખાવા દીધા વિના શાંતિથી જવાબ આપ્યો. એના મોં ઉપરની ઉમડ શાંતિ તો દેખાઈ જ આવતી હતી. પરંતુ એની સરળ અને તેજસ્વી મુખ-મુદ્રા વિશ્વાસ પેદા કરે તેવી હતી. પેલા કંઈક હેલશંકર વાણીઆના દિલમાંયે વિશ્વાસની જડ બેઠી. ખીજો દિવસે એને ઘરનો કમળાને મળ્યો. ‘ભર્યું-ભાઈ’ ઘર વેરાન થઈ ગયું.

રાધાની રિયતિ અસહાય હતી. કમળા તેને લઈને ચાલી નીકળી. બરેલાં નગરો પણ વેરાન વનવગડા જેવાં હોય છે. નડોતાં ઘરઆંરે, નડોતું આશ્રયસ્થાન, નડોતું ગામ, કોઈ ન હતું, એવા એકલતા બરેલા જગતની કેડીએ આ ઉમડ અને કાંઈક દીકરી ને મા ચાલી નીકળ્યાં.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬૬ થી ચાલુ]

આ ગોળીઓની બનાવટ શ્રીજીવનના ખીજ વર્ષના અઠોર્ધા સ્વેતપ્રદરના લેખમાં પણ આપેલી છે. એમાંથી આવા ખીજ ઉપરોળી પ્રયોગો જોવા માટે વાંચકોએ એ લેખ વાંચી જવો જોઈએ.

સુવા, મેથી, લસણનાં ફોતરાં, લીમડાનાં ખાન તથા ગધેડાની લાદ વગેરેની ધુમાડી સુવાવડ પછી લેવાય છે. આ ધુપ જંતુમ છે, એટલી સ્વચ્છતા કરે છે, વાલુ દસ્તાવે છે, એટલે યોનિદાહ મટાડે છે; તેમજ યોનિરોગમાં ફાથલો કરે છે. આ ધુમાડી લેવાથી કશું નુકસાન નથી. એથી પ્રદર મટે છે અને ગુપ્ત ભાગમાં ચતા આવજો પણ મટે છે.

પણ મારી સમજ પ્રમાણે ઉપરોક્ત અરણીના રસવાળી ગોળીઓ કે આ ધુમાડો મેં કદાચ વામાં ખાસ મદદરૂપ નથી. છતાં આ બેઉ પ્રયોગોથી યોનિમાર્ગના ફેટલાક રોગો જલ્દી મટે છે.

—જડલાઈ

સ્ત્રી-પુરુષના સમાન અધિકારના પ્રખર હિમાયતી : આઝાદ હિંદ

મદ્રાસ શહેરને લગતા મતદાર વિસ્તાર-
માંથી દિલ્હીની મધ્યસ્થ ધારાસભામાં છેલ્લા બે
દાયકાથી ડેવિસના જ પ્રતિનિધિને મોકલવાની
પ્રણાલી બંધાઈ ગઈ છે. શ્રી. શ્રીનિવાસ આય-
નર, 'સત્યમૂર્તિ', જી. આર નાયડુ તથા શ્રીમતી
અમ્મુ સ્વામિનાથન એ લોકપ્રિયતાને પાત્ર
બનીને ધારાસભ્યો તરીકે ચૂંટાઈ આવનારાં
ટેલ્ફોન જવલંત નામે છે. આ સભ્યની
ચૂંટણીમાં પણ શ્રીમતી અમ્મુ સ્વામિનાથનની
ચએથી ચૂંટણી ડેવિસને રહેલા અજ્ઞતા પીઠ-
બળનો પુરાવો પૂરા પાડે છે.

પચાસેક વર્ષની વયનાં શ્રીમતી સ્વામિ-
નાથન છેલ્લાં ૧૫ વર્ષ થયાં ડેવિસનાં સક્રિય
કાર્યકર રહ્યાં છે. અમલે મદ્રાસ વિભાગમાં સ્વ-
દેશીની બાવના ફેલાવવામાં અગ્રભાગ બજાવ્યો
છે અને સ્વદેશીની છેલ્લાં ટેલ્ફોન વર્ષથી
હિમાયત કરતાં રહ્યાં છે. એ પોતે મદ્રાસ
શહેરમાં એક સ્વદેશી સ્ટોર કુશળતાપૂર્વક
ચલાવે છે. ખાદીની તરાહતરાહની જાતો એ
એમના સ્ટોરની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

એ પોતે એક સારા વક્તા છે, પરંતુ
એથી થે વધુ સમર્થ વ્યવસ્થાપક છે. કસ્તુરબા
ફંડ સંભાળે ઘેર ઘેર ફરીને એમણે ઉચરાણું
કરેલું. ઇ. સ. ૧૦૪૨ની લડત દરમ્યાન વેલોર
જેલમાં મળેલા કારાવાસમાંથી છૂટતાં વેત
તેમણે આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધેલી. એ કારા-
વાસની યાતનપૂર્ણ એમની તબિયત બાંધી નાખી,
એમનું યુવાસૌન્દર્ય કરમાઈ ગયું અને ચહેરા
પર કરચલીઓ ફરી વળી. એક વાર ભોલીથી
શટશટ થતા, પરંતુ હવે કરમાઈ ગયેલા
એમના ચહેરા પરની બે આંખોમાંથી પહેલાંની
પ્રકુશ્ણતાને બદલે હવે ચાક અને કંટાળો જાણે
નીતરે છે. આમ છતાં સ્વાતંત્ર્યની કૂચમાં એ
સેકેન્ડ પલ્સ થંભે કે કદમ પાછા હઠાવે તેમ નથી.

સેનાનાં કેપ્ટન ડૉ. લક્ષ્મીનાં માતા

શ્રીમતી અમ્મુ સ્વામિનાથન

મલખારના એક બહુ જ વયદાર અને
તવંજર નાયર કુટુંબમાંથી એ જિનારી આવ્યાં
છે. નાનપણમાંથી ચાર દાયકા પર છોકરીઓને
મળતી તેટલીજ ડેગવણી તેમને મળેલી. અને
પેસા કમાવામાં જિંદગીનો જેટલો ભાગ
જાળ્યો હતો એટલો જ કાવદાના અભ્યાસ પાછળ
જાળનાર થી એસ. સ્વામિનાથન નામના
વિદ્વાન પ્રાણજી ધારાશાસ્ત્રી સાથે એમને ૧૭
વર્ષની વયે પરણાવવામાં આવેલાં. એથી એમના
જીવનમાં મોટા પલટો આવ્યો. શ્રી. સ્વામિનાથન
પરિશ્રમયુક્ત છતાં સાદું જીવન જાળનારા અને
હિંમત કર્તવ્યનિષ્ઠા ધરાવતા હતા. પેસે
ટકે સુખી અને સુધારક વિચારના હોવાથી
તેમણે અમ્મુને પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિકસા
વવાની તકામત તો આપી અને અમ્મુએ તે
તકતે ઝડપી લીધી હતી. અમ્મુ સાથે
ટેલ્ફોન વર્કોના સુખી દાંપત્ય બાદ ચારેક
સંતાનો પોતાની પાછળ મૂકીને, આજથી

પંદરેક વર્ષ પર એ અવસાન પામ્યા. એમાંના સૌથી મોટા પુત્ર ગોવિંદ ધારાશાસ્ત્રી બન્યા છે. બીજા પુત્ર શાન્તિ કલકત્તામાં પૂરવકા-ખાતાના એક અધિકારી છે. મોટી પુત્રી લક્ષ્મી તો આઝાદ હિંદ ફોજમાં ‘જાંસીની રાણી’ પદભરના કપ્તાનપદે રહીને સુવિખ્યાત બન્યાં છે, બ્યારે નાનાં પુત્રી સૌ. મૃણાલિની સારાભાઈએ નૃત્યકલામાં સારી ખ્યાતિ સંપાદિત કરેલી છે.

૨૫. સ્વામિનાથન પોતે શહેરની એક અમ્રમણ્ય વ્યક્તિ હોઇને એમની આસપાસ સાફ એવું શિષ્ટજન મંડળ રચાએલું. અમુને એ મંડળમાં પ્રવેશ થતાં ધીમે ધીમે તેમણે મલખારી શ્લિયુસ્તતાનો ત્યાગ કરવા માંડ્યો. થોડા જ સમયમાં અંગ્રેજ ભાષા પર એમણે પ્રભુત્વ ગેળવી લીધું અને પોતાની વાકુલટાથી અનેકોને મુગ્ધ કરવા માંડ્યા. પોતાની સાત સીટર આરિટન મોટર ગાડી એ જાતે ઢાંકતાં શીખી ગયાં અને ઈંગ્લેંડના ડોઈ ઉમરાવ ધરાણા જેટલા જ ઠાંટા-અમર્યાથી ટેવાઈ ગયાં. પણ તેમના પતિના અવસાન પછી તેમણે પોતાનું જીવન દેશને ચરણે ધરી દીધું.

સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતાનાં એ મહત્ત્વ હિમાયતી છે અને માત્ર લિંગભેદને કારણે જ પુરુષ કરતાં સ્ત્રી ઊતરતી હોવાની વાત એમને અમાન્ય છે. ૨૬. સ્વામિનાથને પોતે ઈંગ્લેંડમાં કેટલાંક વર્ષો ગાળેલાં હોઇને નવો જમાનો એ ઓળખી શક્યા હતા, અને એને લઇને જેટલી હદે સામાન્ય રીતે આ દેશમાં એક પુરુષ પોતાની પત્નીને સામાજિક છૂટછાટ આપી શકે એટલી હદે એમણે એ અમુને આપેલી. મદ્રાસના શ્લિયુસ્તો થી. અમુ પ્રત્યે ચક્રિત નજરે જોઇ રહેતા, પરંતુ નિરર્થક શ્લિયુસ્તો ઠાસતવ માન્ય રાખે એ માટીની એ સ્ત્રી નહોતી.

પતિના મૃત્યુ પછી અમુએ જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો, અને જુદી જુદી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ

હાથ ધરવા માંડી. ઇ. સ. ૧૯૨૦ એ એમના જાહેર જીવનનું પ્રવેશવર્ષ. ૧૯૨૯માં મીડા સત્યાગ્રહ વખતે એમણે તેમાં ભાગ નહિ લીધેલો, પરંતુ ડૉ. એન્ડ્રી બેસંટના એક સમયના મંત્રી શ્રી. બી. શિવરાવે શરૂ કરેલી ‘બાય ઇન્ડિઅન લીગ’માં એ જોડાએલાં અને સ્વદેશી અચારમાં ‘સ્વદેશી ખરીદો સંઘ’ના એક કાર્યકર તરીકે એમણે મદ્રાસમાં પ્રતિષ્ઠા જમાવી. એમણે બજાવવા માંડેલી કામગીરી એમને જાહેર જીવનમાં વધુ ને વધુ આગળ ધપાવતી ગઇ અને ધીમે ધીમે એ ઇંગ્લેંડના પ્રભાવ નીચે આવતાં ગયાં. એમની જાહેર કામગીરી ડોઈ પણ પ્રકારનો નાટકીય તત્ત્વથી વીરહિત છે. ઉચ્ચ આદર્શ નગર સમક્ષ રાખીને શાંત અને મહત્ત્વ તેમજ ગૌરવપૂર્ણ રીતે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યે જનારાં એ કાર્યકર્તા છે.

દેશદેશાવરનો સારો એવો પ્રવાસ એ બેઠી ચૂક્યાં છે. અનેક વાર ઇંગ્લેંડ જઈ આવ્યાં છે, અને એમના પતિ હયાત હતા ત્યારે ઉનાળાનો સમય લગભગ દરેક વર્ષે એ યુરોપમાં જ ગાળતાં. જાપાન સાથેનું યુદ્ધ શરૂ થયા પહેલાં એ દૂર પૂર્વના મુશ્કેલી તેમજ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સફર કરી આવેલાં. એ વખતે પોતાની પુત્રી મૃણાલિનીને પોતાની સાથે હોલીવુડ સેતાં ગએલાં, કારણ કે એને પશ્ચિમની નૃત્યકલા શીખવાની અભિલાષા હતી. એ પ્રવાસ દરમિયાન હિંદની પરિસ્થિતિ અંગે એમણે કેટલેક રચને વ્યાખ્યાનો પણ આપેલાં.

આ પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા બાદ બીમી ચએલી ઇ. સ. ૧૯૪૨ની લડતમાં એમણે અંપલાવી દીધું. સત્તર એમની ધરપકડ કરીને એમને વેતોર જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં, જ્યાં બરાબર અઢી વર્ષનો કારાવાસ વેઠ્યા પછી એ છૂટવા પામ્યાં છે. આવાં નારીસન માટે ભારત મગર છે.

શાસ્ત્રો કહે છે કે વર્ણભાતનો યુગ છે
 બ્રાહ્મણ, વસિષ્ઠ, અગસ્ય, કપિલ, દ્રોણાચાર્ય,
 સંદીપનિ; સોક્રેટિસ, પ્લેટો, અરિસ્ટોટલ; સેન્ટ
 પીટર, સેન્ટ બર્નાર્ડ, એમીસીના સેન્ટ ક્રાન્સિસ;
 ફિરોક્ષી ને રૂમી; કેન્ટ, હેગલ ને માર્ટિનો;
 અને એમનાથી યે અતિમહાન વ્યત્તવાદ્યો
 ઋષ્યશ્રી મૂસા નબી ને ઇશ્રા ખ્રીસ્ત; રામકૃષ્ણ
 ને શુદ્ધ : ને પયલ્લમ્મરોએ માનવવંશને ધર્મ-
 માર્ગ દાખવ્યા. વિશ્વામિત્રે ત્રિષ્ટુબ દીધો,
 વાલ્મીકિએ અનુષ્ટુપ દીધો; પતંજલિએ યોગ-
 શાસ્ત્ર અર્ચ્યું, પાણીનિએ બાપરાશ્ત્ર આપ્યું;
 આસે મહાભારતનો રાષ્ટ્રસાગર અખ્યો. કાલિ-
 દાસ, માધ ને બાણ યયા મહાકાવ્યોના પ્રણેતા.
 વિગ્નનગરના રાજમન્ત્રી બન્ધુઓ—સાયણ ને
 માધવ—એકે વેદાર્ય કીધા, બીજાએ શંકર-
 દિગ્વિજય કીધો. અને બાપણા ન્દાનકેડા
 શુંજાતે એમની ન્દાનકેડી આવૃત્તિઓ યદ્ય
 સુદામાજી, નરસિંહ ને પ્રેમાનન્દ, સામળ
 ને દયારામ, દલપત ને ગોવર્ધન; અમરજી
 દિવાન ને ગોકુળજી જાલા, ગંગા જોગા ને
 ઝંડુભટ્ટ. નડિયાદના દિવેદીઓ, પાટણ
 જામનગરના ત્રિવેદીઓ, સરખેલ-કપડવણુજના
 ચતુર્વેદીઓ યયા. અમદાવાદના એક બ્રાહ્મણ
 વૈસ્યધર્મે જલ્યા; અમદાવાદના આબમાં ૬૦
 ભૂગર્જા પ્રગટી નીકળ્યાં. બ્રાહ્મણ પગલાં માંડે,
 પાછળ ત્હાં ત્હાં ફૂલવાડીઓ ઉગે.

*

હોબ્સ નામના ઇંગ્લેન્ડ ફિલસૂફે સમગ્ર
 જનતાની મહામૂર્તિ દેખી; અને એને Livin-
 gthoan કહી. હોબ્સથી દશક દગર વર્ષ પૂર્વે
 પુરુષસૂક્ત રચાયું છે, ભારતીય સાહિત્યમાં
 માનવતાની વિરાટમૂર્તિ કલ્યાણ છે. શ્રુતિ-
 બાવનાનો માનવવંશની મહાકાવ્ય મૂર્તિનો
 મન્ત્રેત્ચાર છે કે

બ્રાહ્મણ મુખ છે એનું, બાહુ કનિષ્ઠને કહે;

ઇતિહાસમાં બ્રાહ્મણત્વ

મહાકવિ શ્રી. ન્દાનાસાલ દ. કવિ.

*

જેરુ છે એહના વૈસ્યો, પાયેથી શરૂ જન્મિયા.

બ્રાહ્મણ શુણ્યાવળ હોય તો આજનો નવ-
 બ્રાહ્મણ છે પ્રોફેસર ને સાહિત્યકાર. અને
 આજે જેમ સાહિત્યકાર ને પ્રોફેસર માનવતાનું
 મુખ છે, તેમ ત્હારે પણ મન્ત્રદ્રષ્ટા મહાકવિ
 સૂત્રકાર મહર્ષિ બ્રહ્મર્ષિ—બ્રાહ્મણો માનવ-
 મૂર્તિનું મુખ હતા અને ગુણાઃ પૂજાત્યાનમ્ની
 શીલપૂજા હતી; એટલે મધ કાલનો વાલ્મિયે
 બીજ એ આજના વાલ્મીકિ ઋષિ થતા; જેમ
 ઇગ્વાંઝમાં મોચીપુત્ર લોર્ડ થાય છે એમ.
 ક્રીમિયામરો ત્રાંખાનું સોનું કરતા; પણ જનતા
 તો સોનાના શુણ્ણ પારખી સોનું કહેતી. આજે
 જે છ નદિ; નવરામાયણનો એક જ કાંડ રચે,
 બ્રાહ્મણત્વના શુણ્ણ દાખવે, તો શ્રી. આબેડકરને
 આબેડકર ઋષિ સેષે પૂજવા હું તત્પર છું.

ગાન, સાધુતા, તપ, વેદધર્મમાં શ્રદ્ધા આદિ
બ્રાહ્મણગુણો વિના કે અબ્રાહ્મણ્યથી બ્રાહ્મત્વ ન
પમાય. ભવભૂતિનો પ્રભુપ્રેરિત કાવ્યમન્ત્ર
ત્રિકાળ સાચો છે કે

ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિણુઃ ન ચ
લિંગં, ન ચ ઘયઃ ।

*

૧૯૩૦માં સ્વ. મહારાજ જન્મ રજુનિતે
બીજી વારકો બોલાવ્યો કે ‘આવ, તો યોગ્ય
નોકરી આપું.’ ઉત્તર વાળ્યો કે : ‘રાજીનામું
આપ્યા પછી સવા કરોડે ગુજરાતીઓ મહારા
શેઠ. સૌને પૂછવાનો અધિકાર, કે ત્હારો વખત
તું કેમ ગાળ છ. જમનગરના પાંચેક લાખ
એ સવા કરોડની બહાર નથી. ખેત્યાર માસનું
કામ હોય ને બોલાવશે ત્હારે આવીશ.
મૃત્યુથી બ્હીએ એ ક્ષત્રિય નહિ; ગરીબીથી
બ્હીએ એ બ્રાહ્મણ નહિ.’

સો ટચના બે પરમ બ્રાહ્મણોએ મહને
ઘડ્યો છે : કવીશ્વર દલપતરામે ને ગુરુત્તમ
કાશીરામે. એમણે મહારા બ્રાહ્મણત્વને ઘડ્યું.
મહારા બ્રાહ્મણત્વે મહને ઘડ્યો. છેલ્લી પાંચેક
સદીથી Literary Recluse—સાહિત્ય
સંન્યાસીના ધર્મ પાળું છું ને બ્રાહ્મણત્વને
સેવું છું.

બે ત્રણેક વર્ષો કસોટીનાં વીત્યાં. એટલું
યે ન પરીક્ષે હરિ ? પછી બ્રાહ્મણને પ્રેરણા
પ્રત્યક્ષી; પદ્માસન વાળ્યું; સરસ્વતીહાસના
આદરી. બાવીસ કલાક ધરમાં; ને બે કલાક
રહાંજે દરવાના; એમ સાહિત્યસંન્યાસ આદર્યો.
માનવું હોય તો માનજે; પૂર્વાશ્રમના પર્મારથી
સરસ્વતીએ બમણું દીધું. શ્રદ્ધા હોય તે
આચરજો; અક્ષરશઃ સાચો છે શ્રી હરિનો
કોલ કે

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં જે યજ્ઞઃ પર્યુપાસતે ।
સેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં ।

વદામ્યહમ્ ॥

અહં વહામિ એ છે શ્રી હરિનો ત્રિકાળનો કોલ.

*

મતુરમૃતિ કહે છે કે સન્માનને બ્રાહ્મણે
વિપત્તિ પેરે વર્જવું, અપમાનને બ્રાહ્મણે અ-
મૃતની પેરે આદરવું.

સન્માનાત્ બ્રાહ્મણો નિત્યં

ઉદ્વિજેત વિપારિત્વ ।

અમૃતસ્યૈય ચાકાંક્ષેત્

અવમાનસ્ય સર્વદા ॥

એક રાજવી છે; શુરુભાવ રાખે છે.
અમારા દાકતરપુત્રને ત્હાં, બે માસ હવારે
મોટે અમે ગિરનારી પવનલહરોમાં ત્હાં ગયાં
હતાં. દાકતરને કહે : ત્હમારું માતૃશ્રીને મુખેથી
ત્હમારે ત્હાં લઈ જાઓ; અમારા ગુરુ અમારા
મહેમાન થશે. એ માસમાં બે જ વાર મહે
મહારા પુત્રને ત્હાં જન્મવા જવા દીધો હતો; એક
અમારી સામવેદી, બીજેવની તિથિએ, એક
અમારા દલપત દાદાની શ્રાદ્ધતિથિએ.

એકદા દરબાર સાહેબે સ્તુતિવેણું બાખવા
માંડ્યાં : ‘ત્હમારા જેવો નિરપૂઢી બીજો દીઠો
નથી.’ વિ. તરત મહે મહારો અવગુણ ઉચ્ચાર્યો :
‘જન્મનો જ સ્વમાનનો છે. ને ડગલે ને પગલે
સ્વમાન ઉપદેશાય છે. એ યુગપ્રવાહને તર્યો
હોત, માનાપમાનને જીત્યાં હોત, તો સધું
પેરે પૂનતો હોત.’

શ્રીમન્ સ્વામિનારાયણે નિજ વચનામૃતમાં
બાખ્યું છે કે ‘કનકકામિનીને જીતવાં અધરાં છે,
ત્હો બે રહેલાં છે. રસનાના સ્વાદોને જીતવા અધરા
છે, ત્હોયે રહેલા છે. પરમ અધરાં તો છે જીતવા
માનાપમાનને. ધર ત્યાગે, કુટુંબકાળીસો ત્યાગે,
સંસાર ત્યાગે, સાધુ થાય; ત્હો બે પંછી ગાદી
ને તકિયો ને મદનતાઈનાં માનાપમાન રહે.’

ત્યાગીના યે મહાશત્રુઓ છે માનાપમાન.

બ્રાહ્મણની બ્રાહ્મણભાવના પાંખરે, તો તો
ત્હોની સુવાસના દેશ બરીને પમરે. બ્રાહ્મણ
બ્રાહ્મણ નથી, ને અબ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણવેરો

વિચરે છે; એટલે દેશ મધ્યમધતો નથી. રાજ-
ચંપાની કે ચન્દનમલિયાગરની વાડીઓ અપ-
રિમલિત રહે ખરી ?

પુષ્પને સુગન્ધથી પરખાય; સોનાને
કસોટીથી પરખાય; હીરાને એના પાણીથી
પરખાય. આઠાણ કેમ પરખાય ?

ગાન કરતાં યે આઠાણ ગુણથી પરખાય;
ને ગુણોમાં યે આઠાણ ત્યાગ ને સાધુતાથી.
પણ સર્વઅધિકો આઠાણ પરખાય એના
અજ્ઞાનનંદથી. અજ્ઞાનનંદી નથી, તે આઠાણ નથી.

આપણા અમદાવાદના બૂવણરૂપ બાપા
શાસ્ત્રીને એક ઉદારદિલ રાજવીએ એક લક્ષ
રૂપેયા ધર્યો કે “બાપાની સુદ્ધિ કરો, ને
અમને યત્ન કરાવો.” આપતા એક લાખને
ઠેલીને બાપા શાસ્ત્રીએ આઠાણત્વનો ઉત્તર
વાળ્યો કે “શાસ્ત્રવિરુદ્ધ મ્હારાથી નહિ વર્તાય.”
મહારાજને કહ્યું : “તમારા બાળકનો તો વિચાર
કરો.” શાસ્ત્રીજી કહે : “બાળકનો વિચાર
ભગવાન કરશે.”

છે; કાલિકાળમાં યે સત્સુગના આઠાણો
છે. ન હોય તો પૃથ્વી રસાનળ જાય.

યેશા દરબારમાંના રામશાસ્ત્રીનો ઇતિહાસ
ભણી ભૂલ્યા હશે તો રૂપેરી પડદાએ સ્મ-
રાવ્યો છે. આઠાણ એમ પરખાય.

એવડાં મ્હોટાં પ્રયોજનો તો ભગવાને
દાખખ્યાં નથી; પણ અમદાવાદની દસ હજારની ને
સોરાષ્ટ્રની પંદર હજારની થેલીએને નકારી છે.

આઠાણ દીઠા છોટું મહારાજને; જેમને
મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ સન્માનતા.
આઠાણ દીઠા શીઘ્રકવિ શંકરલાલજીને; જેમને
વાઘ મહારાજ સન્માનતા. આઠાણ હતા ઝંકુ
મદદજી; જેમની અમૃતોપધિએ નેટલી જ
ઉદારતાની ફેરમો ફેરતી.

આઠાણ દીઠા છે સાધુપુરુષ પદિયારજીને ને
આઠાણ સાંભળ્યા છે મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીને.
મહર્ષિ દયાનંદ કરતા કરતા ઉદેપુર પધાર્યા;

નાર આર્યભોમની

ગુલામકી

ગુલામની ગુલામ હતું નાર આર્યભોમની
પિંજરે પુરુષનાં દેવકી સમી સડું;
ઉરે છે મૂક વેદના, સદું અનેક યાતના,
દાર્દમાં ઊઠેલ મુક્તિગીત ગાઇ ના શકું.
અનંત બોમમાં વિહાર હતું નહિ કરી શકું ?
પુરુષ હેમ પિંજરે હવે સહી શકું નહી વધુ.
અધ્ધો પ્રચુર તોડીને જડી જઈશ મુક્ત બોમમાં
મુક્તિગીત માછ ગાઇ રવત્રન માત્રભોમને કરીશ
ઓ વિના નહીં કહીય મુક્તિગીત શ્રાંજતા !
ભૂષેન્દ્ર ઠા. વકીલ

દિનના સુરજ મહારાણાજીને ઉપદેસ્યા. મહા-
રાણાજી રીઝયા, ને બોલ્યા : ‘રહો. ને એક-
લિંગીજની જાળમાં જતન કરો. સવા
લાખેકની જાગીર છે.’ નૈષ્ઠિક અલ્પચારીનું અલ-
ચર્યું બોલી ઉઠ્યું : ‘મહારાણાજી ! બાવ છે તે
નિભાવશે. પણ પરાધર્મી આત્માને લાખમાં
ન વેચાય.’

નરસિંહવિખ્યાત ગોપનાથજીની જાળમાં
એકદા ખાલી પડી. ગોપનાથજીના મદનત સંન્યાસી
ન હોય, અલ્પચારી હોય. પદિયારજી અલ-
ચારી દના. કાન્તને ને મ્હને યયું : પદિયારજી
જાળમાં ગિરાળે, તો જાળમાં ખાલી છે.
પદિયારજીને વાત કરી કે, હા ભણો તો બાવ-
સિંદહ મહારાજ કેને વાત અમે મૂકિયે. આઠાણ
શંખનાદે ગાજી ઉઠ્યો : ‘કયા ? સોને પીંજ-
રમે હમોમ પૂરને મંગલે હો !’ કહ્યું : ‘ના.

પણ ત્હમે ત્હાં દુશેા તો જન્યગાનો સદુપયોગ થશે; યાત્રિક એ સાધુવેણુ સાંભળાને જશે.’

‘નહિ, નહિ. હમ સ્વતંત્ર; હમ નિરંજન; હમ આનન્દરૂપ; એકાંકરગાનન્તા ઇક-મેવાદ્વિતીયમ્. આપ દોનું હમકો સોનેકે પીંજરમે’ પુરને મંગત હો. કબી નહિ હોગા.’
રંકે આહણે ત્રીશેક હગરની જાગીરને અસ્વીકારી.

બાપનગરમાં એકદા પદિયારજી, કાન્ત ને હું રવ. વિદુલભાઈ દિવાનને મળવાને ગયા. મણિભાઈને ઓળખતા; આવકાર્યા. ‘હને પિતાશ્રીને નામે ઓળખ્યો; નમરકાર કાધા. પણ પદિયારજીને? પદિયારજી’ નામ સાંભળતાં જ વચોવૃદ્ધ દિવાને આહણને પ્રીત્યો, ઉભા થઈ ગયા, બોધ્યા: ‘અમે તો ત્હમારા અક્ષર-દેહનાં દર્શન નિત્ય-નિત્યે કરિયે છીએ.’ પદિયારે પૂછ્યું, ‘એ કેવી રીતે?’ વિદુલભાઈ સાહેબે વાત કહી કે ‘બાપનગર જામનગર દ્રાંગધાના નિવૃત્ત દિવાનોનું અમ મંડળ છે. રાજ તથેક વામનાં અર્ધો મળિયે છીએ. એક શાસ્ત્રીજી આવે છે, અવણ કરાવે છે. કોઈક કારણે શાસ્ત્રીજી ન આવી શકે તે તિથિએ અમે આપનાં સ્વર્ગનાં પુસ્તકમાંથી વાંચિયે છીએ. જૂવો પેલા બાજક ઉપર; આપનો સ્વર્ગનો ગ્રન્થ બિરાજે છે.’

મણિભાઈને તે મ્હને પેલા સુભાષિનની પ્રતીતિ થઈ કે સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા, વિદ્વાન્ સર્વત્ર પૂજ્યતે ।

રંકનો કે રાયનો, દિવાનનો કે નગરશેઠનો, સકલ જનનાનો, આને અને સદાસર્વદા, ગુણ-વિધાને પૂજ્ય છે આહણ.

શંકરાચાર્યનું બિરદ છે જગતગુરુ. આહણ ત્હારે જગતગુરુ હતો. આહણ! પાછો આહણ થા, પાછો જગતગુરુ થા.

દયાનન્દોને, વિવેકાનન્દોને, રામતીર્થોને— ભારતના નવગ્રામિવરોને પૃથ્વીમાં પાડવો; પૃથ્વી

આહણત્વભૂખી છે. Plain Living ને High Thinking જગત-જનતા બૂલી છે. અત્હારે પૃથ્વીપ્રવર્તતા અશ્વહણ્યનું અહણ્ય આહણ વિના કો કરશે? વિપ્લુ ભગવાન જગતને યોગે છે. વૈષ્ણવ વિષ્ણુનો ને આહણ અહનો નિમિત્ત થશે.

સિકન્દરને ધડ્યો હતો એરિસ્ટોટલે; ક્રોરવ-પાંડવોને ધડ્યા હતા દ્રોણાચાર્યે, શ્રી કૃષ્ણને ધડ્યા હતા સાંદીપનિએ; શ્રી રામને ધડ્યા હતા વસિષ્ઠે વિશ્વામિત્રે.

આપણી ચોર્માસી ન્યાતો નિરનિરાળા ચોર્માસી પાકે યે જમે છે, એક પાકે યે જમે છે. વર્ણુ શાસ્ત્રીય છે; યાત્રિકો ઐતિહાસિક છે, ભૌગોલિક છે. આહણ સદુ આહણ યાવ. જગત આહણભૂખ્યું છે; પૃથ્વી નવઆહણને પોકારે છે. ગુણિજનો ગુણને પૂછે. જનોઈ તો લવાણને, સુધારને છે, ગરીબને છે. ભમે ભમે, પણ પણ ભમરો નહિ; કંઈ જનોઈ, પણ આહણ નહિ; એને તો વસ્ત કહે છે રૂઢેટિયે. જગત નવયુગનો નવઆહણ માગે છે. આહણના હિદાર વિના, નવઆહણના અવતાર વિના જગતના અશ્વહણપનો હિદાર નથી. નવવાદ્મીકિ, નવધર્મ, નવશુદ્ધ, નવકૃષ્ણની જગત વાહ જૂવે છે. નવશુતિ નવરમ્ભુતિ, નવગાયત્રી, નવગુહી, નવકપનિવેદો નવઆહણ વિના કોણ લખશે? નવસહજનન્દ, નવદયાનન્દ, નવવિવેકાનન્દ, નવરામતીર્થ; ભારતના નવઅહણિઓને પૃથ્વીના ચોખૂટમાં પાડવો, ભારત જગતનો આહણદેશ છે.

સંસારદેશે આહણગુણે આહણ અપદે છે. સદુ વર્ણોમાં, તેમ આહણવર્ણુમાં, આજ વર્ણુધર્મસિદ્ધિ ઓછી છે. આજનો વૈસ્ય બામાસાહ નથી, ને આજનો ક્ષત્રિય પ્રતાપ નથી; તેમ આજનો આહણ અહણિ નથી. એ શુદ્ધેશ્વર આજે આપણી વાસ્તવતા નથી, આદર્શભાવના છે. આહણ છે પરમહનો પુત્ર ને વારસદાર.

નામદાર આગાખાનનું આદર્શજીવન ધડનાર

‘માતા સલામત’

હિંદના વોયસરોપ તરીકે શેર્ડ વિશ્વોગ્ડન
જ્યારે લેડી વિશ્વોગ્ડન સાથે મુંબઈ આવી
પહોંચ્યા ત્યારે સાગર-કિનારેથી સીધા જ
મલખાર હીલ પરના ‘લેન્ડઝ એન્ડ’ નામના
વિશાળ ભૂવનમાં, ઇમાદત અને પ્રાર્થનામાં
પોતાની સંસ્કૃતિને જરાયે વિસર્ગી વિના છવન
ભોગવતાં, જગતના સૌથી મહાન પુત્રની
વાત્સલ્યમયી જનની, નવાખા આલીયા શમ્સુલ
મુફકને મલકા ઉપડી ગયા હતા, ત્યારે ઇતિ-
હાસમાં આ સૌથી પ્રથમ જ આવો ખનાવ
હોવાથી, રાજદારી મંડળો અને રાજદારી
વ્યક્તિઓમાં ખળભળાટ વ્યાપી ગયેલો અને
શેર્ડ અનેક પ્રકારની અટકળો કરવા લાગ્યા
હતા.

આંખોની ત્યોત નેવા પુત્રની નાનીવયમાં,
પિતાનું અવસાન થતાં, સ્વભાવિક મુશ્કેલીના
વાદળો વચ્ચે જોણે એકલા હાથે-વિશ્વના મહાન
અને આદર્શ નર ધડીને, માતૃભૂમિ હિંદની
સેવા અર્થે અર્પણ કર્યો તે નવાખા આલીયા
શમ્સુલ મુફકઆદર્શ અને રનેહાળ માતા ધરાનના
સાહી ખાનદાન કુટુંબમાંથી ઉતરી આવેલાં
રાજકુમારી હતાં. તેમના પિતાશ્રી નિઝામુદ્દવલા
કાચારી, ધરાનના સહેનશાહ શાહ ફતેહઅલીની
પુત્રી ખુરશીદ કોખાદને પરણ્યા હતા. નવાખા
આલીયા શમ્સુલ મુફક સાહેબા તેમનાં પુત્રો
યાય. આ સૌદમ્યાન અને વીર પુરુષોની જને-
તાનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૦માં ધરાનમાં થયો
હતો. નવાખા સાહેબાના પિતાશ્રી મીરજાં
અલીમદમદખાન નિઝામુદ્દવલા ધરાનના સહેન-
શાહના વડા પ્રધાન હતા. તેઓ માતૃપિતાના
એકના એક સાહીલાં પુત્રી હોવા છતાં ઉત્તમ
પ્રકારની ફેલવણી અને સદ્ગુણો વડે આદર્શ
અને સંસ્કાર મેળવવા ભાગ્યશાળી થયાં હતાં.

નામદાર આગાખાનના પિતાશ્રી શાહ

લેડી અલીશાહ

પરિચય કરાવનાર

શ્રી. સત્યકામ જનક

*

અલીશાહ આગાખાન (ખીજ) સાથે તેમનાં
લગ્ન એપ્રિલ વર્ષની વચે ઇ. સ. ૧૮૬૭
માં થયાં હતાં. તે સમયે ઝવેરાત વજેરેના મોટા
દાયજ સાથે હિમ્મત, સ્વાર્થઅર્પણ મોટેનું
ખજા, સત્ત્વ મોટેનો તમન્નાનો કિમ્મતી ખજાનો
સાથે લાવ્યાં હતાં. વિશ્વના આ બે માનનીય
ખાનદાનોના આ શુભ જોડાણથી ઇ. સ.
૧૮૭૭માં એન નામદાર આગાખાનનો કરા-
ચીમાં જન્મ થયો.

ના. આગાખાનની ઉંમર આઠ વર્ષથી
પણ એટલી હતી તે દરમ્યાન ના. અલીશાહ
આગાખાન (ખીજ) જગતનો ત્યાગ કરી ગયા
હતા. આ સંજોગોમાં સ્વભાવિક રીતે નવાખા
સાહેબા પર દુઃખનાં વાદળો ઘેરાયાં હતાં.
જ્યારે તેમના ખરવારનો ઇમામતનો જન્મો

તેમના પુત્ર (‘વિદ્યમાન આગાખાન’)ના ખબરે આંખો ત્યારે રહાની પ્રદેશ માટેનાં, પોતાના અમુક સનદાધિકારી અને અવિશ્રાંત ભોમિયાં તેઓ બન્યાં. સદ્વર્તનની અનંત મહતાને પરિચય તેમણે પુત્રને કરાવ્યો અને સદ્ગુણો તથા જ્ઞાન વડે તેમનું હૃદય હલકાવી દીધું. આ રીતે કુશળ અને રાજનીતિજ્ઞ માતાની ઘણી જ સાવચેતીભરી સંભાળ હેઠળ, અને માતાની સુસંસ્કારિતા, મહાનતા અને દિવ્યતાના ફળે ના. આગાખાન સાહેબ મુત્સદ્દી અને રાજદ્વારી પુરુષ બનવા ભાગ્યશાળી બન્યા. ઇ. સ. ૧૬૧૮ની બિમારી દરમ્યાન ના. આગાખાન સાહેબ લંડનના ચાલીમહાલમાં બ્રિટિશરોમાં પેલેસમાં વિશ્રાંતિ લઈ રહ્યા હતા ત્યારે, રાજદ્વારણીય પ્રશ્નો ચર્ચાનું પુરતક ‘ઇન્ડિયા-ઇન-ટ્રાંઝીટશન’ તેમણે લખેલું, તે તેમણે પોતાની માતાને અર્પણ કર્યું છે. તેમાં તેમણે લખ્યું છે કે: ‘મને એક જુદિશાળી અને દુરઝંદિશી માતાના લાલનપાલન અને સંભાળ હેઠળ ઉછરવાને અમુક લાભ મળ્યો છે.’

લેડી અલીશાહ રાજદ્વારી અને સહકારી કાર્યમાં મરુગુલ રહેતાં હોવા છતાં, આમ વર્ત પ્રત્યેનો તેમનો ચાહ અવર્ણનિય હતો. ગરીબો અને બિમારોને તેઓ દિંમતી સલાહ અને મદદ આપતાં હતાં. ગરીબો માટે તેઓ “દાતાર” હતાં. એમના દ્વારે આવેલ કોઈ માણસ ખાલી હાથે પાછો ફરતો નહિ. તેમણે જેમ ધનનેા ઝરો વહેતો મૂક્યો હતો તેમ ગંભીર બિમારી-પ્રસંગે, દિંમતી અને અપ્રાપ્ય ઔષધી વડે પણ સહાય કરતાં હતાં. સ્વચ્છ “મખમલ” અને “વાધની ચરખી”—જે સામાન્ય રીતે નાદન અપ્રાપ્ય અને અલબ્ધ છે, તેનો તેઓ મ્હોટા જમ્યાં રાખતાં હતાં; અને ગંભીર બિમારીઓથી પિડાતા બિમારો અને જરૂરીયાતવાળા મોઝોને તેઓ કાંઈપણ સુધ્ધ

લીધા સિંચાય આપતાં હતાં. એથી જનતા તેમને “માતા-સલામત”ના ભાવબધાં નામે ઓળખતી હતી.

લેડી અલીશાહ જેટલાં ગરીબ પરવર હતાં તેટલા જ પ્રજ્વળના બધાં માટે ખંતીલાં અને દિમ્મતવાન હતાં. ઇ. સ. ૧૮૬૬માં દિંદુસ્તાનમાં પ્લેગનો જીવલેણ રોગ ફાટી નિકળ્યો હતો, અને દરેક ડેકાણે લોકો ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારતા હતા ત્યારે ડો. હાફીને પ્લેગની કહેવાતી ઝેરી રસી શોધી કાઢી હતી. તેના પ્રથમ અખતરા તરીકે એ રસી મૂકાવવાની ના. આગાખાન સાહેબે તૈયારી કરી ત્યારે આ બધા રોગહાળ માતાએ લોકહિતને ખાતર તેમના એકના એક ફરજંદને સંપૂર્ણ ખુશીથી સંમતિ આપી હતી.

નાના બાળકો પ્રત્યે તેઓ અત્યંત માયાળુ હતાં. મુંઝર છુટાદાર ધરાની કલા-કસબથી બરપુર જાજમેથી અને પ્રાચીનકાલના કલામય બહુમુલ્ય ભવ્ય ફરનીયરોથી શણુકારેલા ઝોરગમાં માદી-તકીએ બેસીને પોતાના કુટુંબીજનો અને મિત્રોનાં બાળકો અને રત્નાકર સાગરના મોગ્ગાઓથી ભીંજાતી તેમના શૂવનની રેતી પર રમતા નાના મ્હોટા કિશોરોને રોહપૂર્વક મેવા-મિઠાઈ આપતાં હતાં અને તેમના તરફ ઉડું વાત્સલ્ય દાખવતાં હતાં.

દેશના હાકોમો, રાજદ્વારી નરો, પરદેશના મુત્સદ્દીઓ અને વિખ્યાત પુરુષો તેમની મુલાકાતનું માન મેળવવમાં ગર્વ માનતા હતા. અને લેડી અલીશાહ, મળનાર પ્રત્યે, સિરપરીયત હોય એવી માયાળુ રીતે વર્તતાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૯૩૨માં યુરોપીય પ્રજાની વિનતી માન્ય કરીને યુરોપની મુલાકાતે તેઓ ગયાં હતાં. તેઓ લંડનમાં જેટલો વખત રહ્યાં તેટલો સમય તેમણે પોતાના ઘરે હોય એવી જ સાદી રીતે ગાળ્યો હતો. અને જાણે મુંબઈથી લંડન એક તરફ જેટલું જ દૂર ન હોય તેવી રીતે પોતાની

ધાર્મિક ફરજ બજાવતાં હતાં. એ મુલાકાત દરમ્યાન પરસોડવારી શહેનશાહ જ્યોર્જ પાંચમા અને શહેનશાહ બાનું કવીન મેરીએ તેમને બહાંગદામ પેલેસમાં મુલાકાતનું માન આપ્યું હતું. અને એ જ વર્ષમાં શાહી દરબાર બરીને, શાહી બાનુએને અપાતો ઉચ્ચ અને માનવત ખેતાબ 'કાઉન ઓફ ઇન્ડિયા' નો ચંદ્રક અપાતો હતો. મી. એફ. જી. પ્રિન્સ વ્હાઇટે ઇંગ્લાંડના પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્ર 'ટેલેગ્રાફ' માં લખ્યું હતું કે, 'તેમનો પ્રતાપ શાહી હતો અને વશદારીનું એ દ્રવ્ય બબ્બ હતું.' ના. શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જ પોતાના રજત મહોત્સવ (સીલ્વર જ્યુબિલી) સમયે ફરી તેમને યાદ કરી માનપૂર્વક જ્યુબિલી ચંદ્રક અપાતો હતો.

લેડી અક્ષીશાહ દિવસનો મ્હોટો ખામ હયાદત અને પ્રભુ-પ્રાર્થનામાં ગાળતાં હતાં. જીંદગીના અંત સુધી એમણે પોતાના અત્યંત સાદા અને સફેદ પહેરવેશમાં જરાયે ફેરફાર થયાં વગર, બાનુએને છાત્તી અત્યંત મર્યાદા સાથે, પોતાની જુની સંસ્કૃતિને જરાયે વિસચોવિના, એક આદર્શ નારી તરીકે જીવન ગાળ્યું હતું. તેઓ વારંવાર કહેતાં કે: 'હું આજની દુનિયા સાથે હળવીમળતી નથી, પરંતુ તેનાથી અભણુ તો નથી જ.' તેમના મનોબળ પ્રમાણે તેમનું શારીરિક બળ પશુ એટલું જ અદ્ભૂત હતું. બિન-અચોળ બોજન અને માત્ર પાણી જ તેઓ પીતાં. અને વારંવાર અપનાસ અને હયાદત-જંદગી કરતાં હતાં. આયમતા સૂર્ય બણી બ્યારે તેઓ નગર કરતાં હતાં ત્યારે તેમની ઢાળા હીડી આંખોમાં તકલીનતા તરવરી રહેતી અને તેમનો આત્મા અનંતતામાં એકતાન યષ્ઠ જતો હતો.

દરબારી તકલીફના કારણે તેઓ જર્મન તખ્તોતોની સારવાર હોળ હતાં. અને વાયુ-પરિવર્તન અર્થે પોતાના ખ્યાસ વતન ઇંગ્લંડ

સંતોષ

મારી નિંદરને આકાશ રમે ગાંડી વીનંદડી,
મારી બણી અબણી ને આરા જતી
અંબવાળી ધડી !

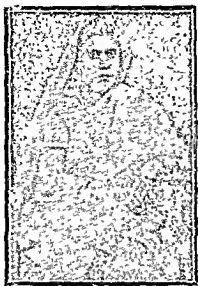
બૂની બાળપણની એ વાત હતી,
થેલી સારસ જોડની વાત હતી,
મને યાદ ન'તી એરી વાત હતી !—મારી નિંદર
હું તો સાસરનાસમાં મુખી હતી,
મારાં ઘરને-ધોલકે સુખી હતી,
મને યાદ ન'તી: હેત જૂખી હતી.—મારી નિંદર
કોઈ નેજવે નેજથી ઝંખ્યું તથી,
મને મળિયું એથી વધુ માગ્યું નથી,
તોયે જીવન આવું સૂનું ? લાગ્યું નથી !—મારી નિંદર
સ્વપ્નસ્થ

તરફ ગયાં હતાં. ત્યાં બગદાદમાં પછી ફેલુખારી ૧૯૩૮ની સાંજે ૬૫ વર્ષના પરમાર્થી અને પરગજુ જીવન પછી હંમેશના માટે વિશ્વ પરથી તેઓ અદસ્ત થયાં, ત્યારે તેમના પુત્ર ના. આગાખાન સાહેબના ખોળામાં તેમનું પવિત્ર મસ્તક હતું અને ના. આગાખાન સાહેબના શાહઝાદા પ્રિન્સ અક્ષીખાન અને તેમનાં અંગ્રેજ મહેરદાર આ વૃદ્ધ 'દાદીમા'ના ચરણો ચાંપતાં હતાં. આવા સુખદ અને પરમ આનંદ વચ્ચે તેઓ અનંતતામાં વિલીન થયાં હતાં.

જુઝંગ વયનો તેમને બોજ હોવા છતાં, ૨૫૪ અવસાનકાર, ૨૫૪૨કતા, સત્તાચાળી, જૂનકાલનાં કડક રણક અને વર્તમાન કાળમાં થોડુંજ યોગ્ય કે કષ્ટચા યોગ્ય જોનાર હિંદમાંના એક સમર્થ વ્યક્તિ તેઓ હતાં.

તે પૂજ્ય બાનુની 'માના' તરીકેની કાળજી અને ફિર તેમના પરિચયમાં આવનાર બધાં યાદ કરતા રહેશે. તેમણે હિંદના દરિદ્ર વર્ગ માટે જે થયું છે, તે તો કદીયે વિચરાશે નહિ.

બંગાળના વિદ્યાર્થી—આલમના રાહબર

સ્વ. કુ. જ્યોતિર્મયી ગાંગુલી

બંગાળના નવજુવાનોનાં એ રાહબર હતાં. જુવાનો વચ્ચે, જ્યોતિર્મયી ગાંગુલીનું નામ પ્રેરણા આપતી યાદ સમુદાય હતું. જુવાનો એના કાર્યમાંથી પ્રેરણા લેતા હતા. એ જ્યોતિર્મયી ગાંગુલીનું, રાસબીહારી એવન્યુમાં મીલટરી હોરી સાથે તેમની મોટર અચકાઈ પડવાથી, અકસ્માતના ભોગ બનતાં ચલાસ વર્ષની ઉંમરે અવસાન નીપજ્યું છે.

કલકત્તા નગરી પર તે દિવસોમાં હિંદીરાટનું એક પ્રખ્યાત મોજી દરી વળ્યું હતું. આજ દિંદ ફોજના સેનિકોનાં છૂટકારાની માંગણી કરતાં વિદ્યાર્થીઓના એક જંગી જુલુસને, કલકત્તાની પોલીસે, હેડલાઈસી તરફ આગળ વધતાં અટકાવ્યું હતું અને વિદ્યાર્થીઓએ એની સામે મહમપણે વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓ મહમ હતા; તે સમે પોલીસ પણ હો ચડી હતી. બોળાખાર થયા, ખૂવારી, થઈ, પણ મામલો શાન્ત પડતો નહતો.

વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાને, શરતબાણુનો સદેશો નિષ્ફળ નિવડ્યો. ફિરજીશંકર રાયનાં પ્રેરક વચનો પણ નિષ્ફળ નિવડ્યાં; ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાને, અને ધરમતલ સ્ટ્રીટમાં પોલીસ બોળાખારથી મૃત્યુ પામેલ રમેશ્વર બેનરજીની સ્મશાનયાત્રામાં ભાગ લેવા કોરસલ સ્મશાન ઘાટ તરફ કુ. જ્યોતિર્મયી ગાંગુલી જઈ રહ્યાં હતાં. એમને હિંદીશી ફેલાઈ હતી, ત્યારે, કદાચ જ્યોતિર્મયી ગાંગુલીની દોરવણી સફળ નિવડી હોત અને નિર્દોષ જનોની વ્યર્થ ખૂવારી પણ અટકી હોત. કારણ કે, જ્યોતિર્મયીનો રાજ બંગાળના વિદ્યાર્થીઓ અને નવજુવાનોને મટે હુકમ બરાબર હતો; પણ કમનસીબે તેઓ બ્યારે પોતાની મોટરમાં ત્યાં જઈ રહ્યાં હતાં ત્યારે, એક મીલટરી હોરી સાથે તેમની મોટર અચકાઈ. અકસ્માત થયો અને તેમનો જીવન-દોષ છુટાઈ ગયો.

બંગાળના રાજકારણમાં મહાસભાવાળાઓ વચ્ચે પક્ષાપક્ષીનું બ્યારે જોર હતું ત્યારે કુ. જ્યોતિર્મયી ગાંગુલી મહાસભાના નિર્મળ સેવક હતાં. પક્ષાપક્ષેથી પર રહીને તેમણે જુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે મહાસભાનો સદેશો પહોંચાડવાનું કાર્ય ક્યું હતું, એટલું જ નહિ, પણ બ્યારે બ્યારે મહાસભાએ સમાજ-ખરી સહકાર પાડી રપડે ત્યારે સદાપ સંઘર્ષ મમાં તેમણે બૂકાવ્યું હતું.

૧૯૨૧ના ઐતિહાસિક જંગની શરૂઆતથી જ તેમનું નામ બંગાળમાં ચમકતું થયું અને ત્યારથી જીવનના અંત સુધી મહાસભાને પોતાની સેવાઓ તેઓ અપર્તા રહ્યાં હતાં.

તેઓ માત્ર રાજકારણી ક્ષેત્રમાં જ લોકપ્રિય હતાં એમ નહિ, પણ આજીવન કેળવણીકાર તરીકેનું માનવતું રચાન પણ વિદ્યાર્થીઓમાં પામ્યા હતાં. મોટી બહેન જેવા એમ અને માન

તેમણે વિદ્યાર્થીઓ તરફથી મેળવ્યા હતાં. વિદ્યાર્થીઓ તને 'દીદી'—મોટી જાહેન માનતા અને તેમના હૃદયમાં 'ચમી દીદી' કહીને તેમને સંબોધતા. સીમોન અને બંગાળની અનેક મેળવણી સંરચાઓના ગાદ સંપર્કમાં તેઓ હતાં અને એમ. એ. ચનાર તેઓ પહેલાં હિંદી સી હતાં. એમના અનુપમ ચારિત્ર અને વિગતી પ્રતિભાને કારણે ને લોકો તેમના સંપર્કમાં આવતા તે તેમના જીવનભરના મિત્ર બની જતા. અકસ્માત પહેલાં થોડા વખતથી જ તેઓ ડેંગ્રીસની સ્ત્રીઓ મારેની કલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકેનું રાજીનામું આપીને કલકત્તામાં આવ્યાં હતાં.

તેઓ કલકત્તાના એક પ્રખ્યાત ખલો-સમાજ કુટુંબનાં હતાં. તેમના પિતા ધી. ફારકાનાય ગાંધુલી પ્રખ્યાત મેળવણીકાર અને સમાજસુધારક હતા. તેમના માતૃથી સી. ડોક્ટર કદંબિની એમ. બી.સી. પરીક્ષા આપનાર અને જાહેર પ્રેક્ટીસ કરનાર પ્રથમ હિંદી સ્ત્રી ડોક્ટર હતાં. ન્યોતિર્મમીના ભાઈ પ્રભાતકુમાર જાણીતા કોંગ્રેસ કાર્યકર્તા છે. તેઓ અત્યારે બંધ પડેલા 'ભારત' પત્રના સંપાદનાર હતા. આ પત્ર ૧૯૪૨ના ઑગસ્ટની ચળવળ દરમ્યાન બંધ થઈ ગયું છે. ક. ન્યોતિર્મમી કલકત્તાની સિવીક ગાર્ડ ચળવળમાં આગેવાની બધો ભાગ લેતાં અને કલકત્તા મ્યુનિ. કોરપોરેશનના કાઉન્સિલર તરીકે થોડા વખત તેમણે કામ પણ કર્યું છે.

તેમના મૃત્યુથી વિદ્યાર્થી આત્રમને મોટી ખોટ પડી છે. તેમની જરૂરી વખતે તેઓ હંમેશાં વિદ્યાર્થીઓને રાહતર થતાં; ને જીવનની છેલ્લી પળ સુધી તેમણે વિદ્યાર્થીઓની સેવા કરી છે.

એમનું જીવન પણ ધન્ય હતું અને ઐશીય અધિક ધન્ય તો એમનું મૃત્યું થયું.

રાતરાણી

સુપકે સુપકે રાતની રાણી,
જીવનગીત ગાવાને આવી.
ઘોરે મારે એતન નગરું,
શુદ્ધ પડેલું હૈયું હાથું:
આવો આવો આજે મારી—સુપકે સુપકે

રમતી અંધી વિતી ગઈ છે
ચોંટા વાદળમાં છુપ્યો છે.
રાતને કાળે વાર કરે તું—સુપકે સુપકે

સૂર્યમુખી બાનુથી ખીલે,
વારિ વિના એ વેલડી વીલે.
નિત નિત રમતી દિલડે મારે—સુપકે સુપકે

અંધારે તું સ્વર્ગ પ્રગટતી,
જીવનને પરિભ્રમથી ભરતી.
ધડીભર દૂર ખસેના એવી—સુપકે સુપકે

રડતી હસતી યાદ તું આવે,
કપોલ રમતી સટ બે લાવે.
એકાંતે રમતી જગવે તારી—સુપકે સુપકે

દિનકર બી. ત્રિવેદી.

‘આકાશપરી’ ગણતી ઉડેડેની અબેડ-સ્ત્રી-વિમાની એમી મોલીસન

લેખક :

શ્રી. લક્ષ્મીદાસ દાણી

✽

(ગતાંકથી ચાલુ)

ચુરલ પહોંચીની આ ઉડેડે દારમાળાએ આવી જવાંમદ્દે ઓરતને આગમુધી આકાશમાં ઉડતી જોઈ નહોતી. જગદાદ નજીક આવતાં રેતીના એક બેંચરે ઝંઝાવાતમાં એમી સપડાઈ ગઈ. ઘુસવાટા મારતા પવનના સપાટાને એ શિકાર બની અને વિમાન આપ મેલે બે દગ્ગર ફીટ નીચે ધસી ગયું. લાંબા સમય સુધી રણની ધગધગતી રેતીના ઝપાટાઓની સામે એમીએ બાથ બીડી અને છેવટે આકાશ સ્વચ્છ થતાં એમી નીચે ઉતરવા માંડી. બે કલાકની અચિરત મથામણ પછી વાવાઝોડું શાંત થયું અને થાકીને લાયપોથ થયેલી એમી જગદાદ ઉતરી. બીજે દહાડે સવારે એમીએ વિમાનને ઉચે હંકાર્યું. વરસતી દરમાં એણે ૮૫૦ માઈલ કાપ્યા.

અરબરતાનની બાંધી નાખે એવી ગરમીમાં એમી અત્યંત શ્રમિત થઈ ગઈ હતી. ૧૧૦ ફીટ વધારે ગરમીનો પારો ચડ્યો હતો. એ જ રાત્રે એમી અજાણસ પહોંચી. આ પ્રદેશના આરબ લોકો આ નવજુવાન મોરાંગનાને એકી ટોચે જોઈ રહ્યા. કરાંચીમાં એમીને સરકાર તરફથી માન મળ્યું. ૭ દહાડામાં પાંચ દગ્ગર માઈલ કાપીને એમીએ બટ્ ઢીરઢેરનો રેકર્ડ તોડ્યો.

માથા ઉપરથી બરછી જેવો પવન પસાર થતો હતો, છતાં બે જ દહાડામાં પુરાણ બરત-ખંડને પાર ક્યો, અને આડે દહાડે એમી

દલકતા પહોંચી. નવમે દિવસે વળી એમીનો માર્ગ બીજાણું ઝંઝાવાત, વરસાદની ઝડીઓ, અને ધુમ્મસના ગોટાથી વિકટ બન્યો. આંધળુ-કોયા કરીને એમીએ ઉડવા માંડ્યું. પાસેના ઉંચા મકાનો જોઈને, રંગુન નજીક છે એમ માનીને, એમીનું હૃદય પુલકિત થયું. પણ પવનની સાથે મુકામકો કરતું ‘જેસન’ ખાડામાં પડ્યું. પ્રોપ્રિયર તૂટી ગયું. જેસનની જમણી પાંખને નુકશાન થયું. એ રંગુનનું હવાઈ મથક નહોતું, પરંતુ જેસનનું કુટુંબોલનું મેદાન હતું. એમીની જગ્યાએ પીછ કોષપણ સ્ત્રી હોત તો એણે કંટાળા જઈને લંડનની આગબોટ પકડી હોત, પરંતુ એમીને હજુ ધણું સાદસો ખેડવાનાં હતાં. એનાં અવધવો થાકેલાં હતાં, ગાત્રો શિથિલ હતાં, છતાં એમીએ વિમાનનું સમારકામ શરૂ કર્યું. બે દહાડા સુધી એમી એની પાછળ લાગી. આખા ગામના લોકોએ એને સહય મદદ કરી અને છેવટે જીતું હતું એવું ‘જેસન’ ખડું થઈ ગયું. કેટલીક અગવડને લીધે રંગુન સુધી ‘જેસન’ને ખેંચી જવું પડ્યું. રંગુનથી બેન્કોકના ૩૫૦ માઈલના દૂર માર્ગે એમીએ પ્રયાણ કર્યું.

બરચોમાસું ખેસી ગયું હતું. મુશળધાર વરસાદ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. ફરીથી એમીને વાવાઝોડાનો સામનો શરૂ કરવો પડ્યો. થોમાની ઉંચી પર્વતમાળા ઉપરથી એમીને ઉડવાનું હતું. ગીચ અરણ્યોને વટાવવાનાં હતાં. અધકારને લીધે એને દિશા સૂઝતી નહોતી, છતાં તેરમે દિવસે એમી સિંગાપુર પહોંચી. વળતે દિવસે પહેલાંના કરતાંય વધારે જોરથી વાવાઝોડું કુંકાવા લાગ્યું. બપોરના ત્રણવાગે ‘જેસન’ સિંગારા ઉઠ્યું. સિયામના લોકોએ એમીનું દમદમાખરું સ્વાગત કર્યું. સિંગાપુરમાં પણ એમીને દગ્ગરો લોકોએ ગગનમેદી હવનાદોથી વધાવી હતી. ખરાબ હવામાનને કારણે મુસાબાયા બીજે દહાડે એ ન પહોંચી શકી. અને

લંડનથી મેક્સિકોનો હવાઈમાર્ગ

નેયલ નામના ગામની બીની ધરતી ઉપર 'નેસન' પહોંચ્યો. 'નેસન'ની એક પાંખમાં દાણાં પડી ગયાં હતાં. એ ઇસ્ત ધન્ડીઝ ઉપરથી પસાર થતાં એમીને ભારે સંદેશ વેહવા પડ્યા. શકે નામની માછલીઓથી ભરેલો સપોરનો સાગર પાર કરીને એમીને હજુ જવાનું હતું. કલાકો પીત્યા છતાં એમીને ધરતી દેખાત નહીં. ઉપર આજ પથરાયું હતું, નીચે સાગર ગત્તના કરતો હતો. છેવટે નિરાશાની થોડોક પળો પછી એમીએ લીલી ધરતી નેહ અને એની આંખોમાં અનન્ય નૂર આવ્યું. એની નસોમાં થોડું ગયેલું લોહી જામણા વેગથી ફરવા લાગ્યું.

સાંજે ઘાટા ધુમ્મસના ડુંગરાઓ આવતાં 'નેસન'ને નીચે ઉતરવું પડ્યું. જમીન ઉપર એમી ઉતરતાં જંગલી લોકોનાં ટોળાં બાલા લઇને ઉભા હતા. આજ સાથે વાતો કરતી ડુંગરમાળ સેંકડો વર્ષોથી જાણે ઉભી હતી. સૂર્ય પશ્ચિમના સાગરમાં ડૂબતો હતો. અંધારપટ ધોમે ધોમે ધરતી પર છવાતો હતો. અનન્ય મુલકમાં અશિક્ષિત અને અમરકારી લોકોથી વીરળાયેલી એમી ઉભી હતી. ધડીબર જીવનનો અતકાળ એમીને નજીક લાગ્યો. જંગલી લોકોથી એમીનું શરીર વીંધાઇ જવાને જલ્દે એમી ઉપર જંગલી લોકોની ન્યાતાના વડાનું વાલ્તવ્યપૂર જાણે વહેવા માંડ્યું. પડોડો, ઠેડીઓ અને પમદંડી ઉપર ધઇને માછલી

સુધી જંગલી લોકો સાથે એમી ચાલી, એ પાદરીના અધક્ષપદે ચાલતા એક દેવળ નજીક બધા આવી પહોંચ્યા. એ વૃદ્ધ પાદરીએ દૂરથી આવેલી આ જુવાન જોરતને સાદી પથારી અને ખાણું આપ્યું. પડોડોની ધારમાં આવેલા દેવળની છાયામાં પથારીમાં પડતાં જ એમી ધસપસાટ ઉંઘવા માંડી. આવતી દાલની ટીઓરપરતી એની ભયંકર સૂકર હજુ ખાદી હતી. પકૃતિના દેવતાઓએ એક કસોટી હજુ ખાકો રાખી હતી.

પ્રજાતના મુરખ વાતાવરણમાં 'નેસન' ઉડવા માંડ્યું. થોડા જ સમયમાં એમીએ જોરદૂલોયાનાં ઝાડવાં જોયાં. 'જોરદૂલોયાનો કિનારો જોઇને મેં' રોમાંચ અનુભવ્યો. મહાં હલ્ય કાઇ અનેરા આનંદથી નાચવા માંડ્યું. આનંદની ભરતીમાં માંડે 'જોરીકુ' સાગરમાં નીચે તરતા એક એમ ટેન્કર ઉપર ફેંક્યું, અને એની પીઠ પર થેડેલા ખલાસીઓ મદારા તરફ જોઇ રહ્યા, અને મહેને અભિનંદના લાગ્યા. એમીની એક રોમનીશીમાં ઉપરના ચપ્પે જોરદૂલોયાની ધરતી ઉપર પગ માંડ્યા પછી લખાયેલા નગરે પડે છે. ડારીનના હવાઇમથક ઉપર એક જખ્ખર માનવ સમુદાય ફેલાયેલો જોયો. જાણે એમી નામની માછલી લોકસાગરમાં તરી રહી હતી. શહેરનો એકેએક આદમી, જોરત અને ખાજક એમીની સાથે હાથ મિલાવવા આગુર હતાં. બધા જ એમીનું હારથ

ઝીલવા અધીરા બન્યા હતા. અભિનંદનના સંકેતે તારે એમીના હાથમાં પડ્યે જતા હતા. ઓરટ્ટેલીયાના ગવર્નર પર આવેલો તાર છેવટે એના હાથમાં મૂકાયો. “ઈન્ડિયન બ્રા-ફર ક્રમારી એમી ઓરટ્ટેલીયાના કિનારે સલામત પહોંચી તેના દીકરે અભિનંદન. એની ચમત્કારિક સિદ્ધિ માટે અમારાં દાર્દિંક અભિનંદન” શહેનશાહનો આ તાર વાંચતાં એમીની આંખો હર્ષાશ્રુથી છલકાઇ ગઇ. લોકપ્રિયતાનો નશો એટલે શું, એનો આહો, ખ્યાલ એમીને આવ્યો હતો. લાખો ઓરટ્ટેલીયાનોના સ્વામ્યતથી એમી ચગદાઇ જતી હતી. ઢેરઢેર યોગ્યતા સન્માન સમારંભોથી એમીને હવે યાક લાગ્યો હતો. એમીને માટે આ હસોડીનો કાળ હતો.

ડાવીનથી એમી કવીન્સલેન્ડના પાટનગર ક્વીન્સલેન્ડ તરફ પુરપાટ ઉડતી હતી, પરંતુ હવાઇમથકને પુણે જ ‘જેસન’ અથડાયું. ‘જેસન’ પહેલી જ વાર આવા મોટા અકસ્માતનો ભોગ બન્યું. એની ઉડવાની બધી શક્તિ બળે અશ્વેષ થઇ ગઇ. મરામત માટે નીચે મૂકીને એમી એક બીજા વિમાનમાં બેસાડી તરીકે બેઠી. એક સુંદર, યાત્રાક, અને શક્તિશાળી જુવાન વિમાની આ વિમાન દંકારતો હતો. હવામાં વિમાન ઉડતું જતું હતું. જોજનના અને જુવાનીના મનોરથોના પ્રતીક જેવાં આ બે નવજુવાન અને નવયૌવના બાણે કોઇ અવનવી શ્રુતિમાંથી પ્રકાર ચાતાં હતાં. રત્નની મીઠી સદરીઓ આ બેઉ વિમાનીઓને એક સાથે રપશીને દૂર ચાલી જતી હતી. એ જુવાન વિમાનીની નજર દૂરથી એન્ટી પરીની માફક ઉડીને આવેલી એમીના ઉપર ખોડાઇ ગઇ. ચાર આંખો મળી અને યુગયુગની મૈત્રીના અંધાણુ બેઠને દેખાયાં. મૈત્રીનો આવા સુભગ આરંભ કોઇકના જ તકદીરમાં હોય છે. આનું નામ જીમ મોલીસન, જેની સાથે થોડા જ સમય પછી એમીના લગ્ન થવાનાં હતાં.

ઈન્ડિયન ઓરટ્ટેલીયાની પહેલી હવાઇ સફર પછી પેકીંગ જવાનો એમીએ સંકલ્પ કર્યો. તેના આ સંકલ્પને એના મિત્રોએ પાગલ કહ્યો, છતાં કરેલા નિરધારને પહોંચી વળવા એમીમાં પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિ હતી. શિયાળાની શરૂઆત થઇ ચૂકી હતી. આખું રશિયા અને સાઇબીરીયા આ યાત્રામાં બરફથી ઢંકાઇ ગયાં હતાં. રશિયાની આ દાડકાંને ગાળી નાખે એવી ઠંડી એને જરાય ડાઘાવી ન શકી. જન્યુઆરીની ૧લીએ એમી ફરી આસમાનના પ્રદેશમાં ઉપડી. હવા અત્યંત ખરાબ હતી. બર્ફીન પહોંચતાં એને ત્રણ દહાડા થયા. વોર્સો જવા માટે એણે બર્ફીનને વહેલી સવારે સલામ કરી. થોડા જ સમયમાં એમી ક્યા પ્રદેશમાં હતી એની એને સુઝ ન પડી, અને પોલેન્ડના એક જંગલી પ્રદેશમાં એનું વિમાન પછડાયું. એમી બચી ગઇ હતી, પરંતુ ‘જેસન’ને ઇજા થઇ હતી. ત્યાંના એક માણસે એમી ઉપર હુમલો કર્યો. એને લૂંટવાનો પ્રયાસ થયો, પણ એમી છટકી ગઇ અને પાસેના શહેરમાં પહોંચી ગઇ. ત્યાંથી એમીને મોરકો સુધી ગાડીમાં મુસાફરી કરવી પડી. એ દરમિયાન વિમાનનું સમારકામ થઈ ગયું હતું. જુલાઈના ઉનાળામાં ફરી પાછા આવવાનું નક્કી કરીને એમી પાછી ઇન્ડિયન ગઈ. આ વખતે એમી ટોણીઓ જવા સત્તર થઈ. જાપાનમાં એમીનો મારે સંકાર થયો. સહિતજો પછી એમીના લગ્ન જીમ મોલીસન—જેણે ઓરટ્ટેલીયામાં ખાનગી વિમાનમાં બેસાડીને એમીને સોડની ઉતારી હતી—એની સાથે થયાં. એમી એની જીવનસાથી બની. આરમાન વીક્રતાં જામેલી મૈત્રી જીવનભરની દોરતી બની ગઇ.

૧૯૩૨ના જુલાઈ માસમાં એમીનાં લગ્ન થયાં. મધુવાસને સમય હજુ પુરો થયો નથી ત્યાં જ ઓગસ્ટની ૧૮મીએ જીમ મોલીસન એના વિમાનમાં એકસો આટલાંટિ

હિંદની બહાદુર નારી : શ્રીમતી ધિલાં

લાલ દિવસમાં લરકરી અદાલત સમક્ષ જેમની સામે કેસ ચાલી રહ્યો છે તે લેદ. ધિલાંનાં પત્ની શ્રીમતી ધિલાંએ દિલ્હીમાં બરાયલી એક સભા સમક્ષ બાપજી કરતાં લોકોને માતૃભૂમિની આઝાદી માટે તન, મન, ધન કુરબાન કરી દેવાનો આગ્રહ કરતાં કહ્યું કે, હિંદની આઝાદી માટે હું જરા પણ ખંચકાયા વિના મારા પતિનું અલિદાન દેવા તૈયાર છું. હિંદની બધી માતાઓ અને પત્નીઓને, તેમના પુત્રો તથા પતિઓને. હું માતની આઝાદી માટે લડવા મોકલવા માટેની હાકલ કરું છું. હિંદીઓ એક કાયર પ્રજા નથી. તેમનો વીરતા તેમણે પૂરવાર કરી આપી છે. દુનિયાનાં વિવિધ રજીમેંત્રો ઉપર તેમણે જે તાકાત ફાંટી છે, તેણે તો આખી દુનિયાના મોંમાં આગળાં નખાવી દીધાં છે. આજે બ્રિટીશ સરકાર આઝાદ હિંદ રાજ્યના અદસરો સામે કેસ ચલાવી રહી છે. આ માટે તો મારે બ્રિટીશ સરકારનો આંભાર જ માનવો રહ્યો, કારણ કે

આ કેસને પરિણામે આઝાદ હિંદ રાજ્યની શીર્ષગાથા દુનિયાને સંબળાવવાનો મોડો મળે છે. નિઃશસ્ત્ર પ્રજા ઉપર લશ્કરની સહાય વડે મનસ્વી રીતે ગ્રામ્યો અકાવવાનું અને બોંબ ફેંકવાનું પમણુ હવે વધુવાર ચાલે એમ નથી. પ્રજા આ અગ્નિપરીક્ષાને પરિણામે વધુ મજબૂત બનવાની છે.

સામરનો પૂર્વથી પશ્ચિમનો જોખમભરી હવાઈ સફર ખેડવા ઉપડ્યો.

એમી જગતની અત્યેડ અવિમાની હતી, પરંતુ આજે એ પત્ની બની હતી. મોલો-સનના ઉડ્યા પછી ખીખ દિવસ સુધી જીમના ખજર ન આવતાં એમી રવાનાવિકરીતે ચિંતાતુર બની. બપોરનો ખાણુનો સમય પસાર થઈ ગયો, છતાં એના કશા જ ખજર ન હતો; છેવટે એક છોકરો દોડતો દોડતો આવ્યો અને 'સલામત'નાં ખજર અપયાં. એમીના હૈયાના ધબકારા શાંત પડ્યાં. મોલો-સનના માર્ગમાં ધુમ્મસના ડુંગરા આડા થઈને પડ્યા હતા. છ કલાકના માત્ર ૧૫૦ મણક જ

એ કાપી રાક્યો હતો. સાડાત્રણ દિવસમાં આવવાજવાની સફર પુરી કરવાની એની યોજના ઉધી વળી ગઈ હતી, છતાં વિમાની રિમયનું રેકર્ડ તોડવાને એ સમર્થ થયો હતો.

મોલોસન આંદોલકોની એક સફર પુરી કરીને રવદેશ પાછો આવ્યો અને એમીની સાથે સડગ્રવનો શોડો મંદુરો કાળ પસાર કર્યો. થોડા જ દિવસના સડગ્રવમાં એમની પ્યારની લાગણી વધારે સુડામળ બની ગઈ હતી, છતાં પોતાના પતિનો કેપટાઉન પડોંચવાનો રેકર્ડ તોડવા એમી કટિબદ્ધ બની અને ૧૯૩૨ ના નવેમ્બરની એક પ્રભાતે 'જેસન' ઉપર સવાર થઈને પોતાના પતિને દરાવવા એ

નીકળી પડી. પાંખ ફફડાવીને 'જેસન' ઉડવા માંડ્યું, પણ પ્રારંભમાં જ અંતરાયો આવવા લાગ્યા. ટાંકી ચૂંવા માંડી, એથી સહરાની દક્ષિણમાં એમી ઉતરી પડી.

ધોમધખતો એ સીદીઓના મુલકમાં એમી પેટ્રોલની ટાંકી ભરીને ઉપર ચડવા માંડી ત્યારે ૪૦ ગેલન પેટ્રોલ હતું પણ એક જ ક્લાકમાં ૫ ગેલન પેટ્રોલ રોકમાં રહ્યું હતું. આ બંધી મુસીબતો છતાં ૪ દિવસ ૬ ક્લાક અને ૫૪ મિનિટમાં એમી કેપ્ટાઉન આવી પહોંચી. ઉત્તરગરને કારણે એમી આફ્રિકાના દક્ષિણ ભાગમાં પહોંચતા બેમાન જેવી બની ગઈ હતી. ઇંગ્લેન્ડ છોડ્યા પછી એમી માત્ર પાંચ જ ક્લાક ઉઘી હતી. પાછા ફરતાં સહરાના રણમાં એ નંખાઈ ગઈ હતી. એટલાસ પર્વતના હિમાન્છાદિત મુગોએ એમાં ઉમેરો કર્યો. એમીએ સાત દિવસે ઇંગ્લેન્ડનો કિનારો બાળ્યો.

હવે પછી એમી અને જીમે સાથે લંડનથી ન્યુયોર્ક અને ત્યાંની બગદાદ વલુથંબ્યા ઉડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૨૦૦૦ માઇલનો પંથ ખેડવા બેઉ સાથે ઉપડ્યાં. દુનિયાના વિમાની ઇતિહાસમાં આ અપૂર્વ પ્રસંગ હતો. થોડા જ સમયમાં બીની જમીન ઉપર વિમાન પડ્યું. એક્સવિહારમાં એમી ક્યાંય જખમી થઈ નહોતી, એ જ એમી પોતાના પતિ સાથે જખમી બની. એ મદાન અને ઐતિહાસિક સહપ્રવાસની યોજના મોકુફ રાખવી પડી.

એમી હજારો માઇલનો જોખમી પ્રવાસ કરી ચૂકી હતી. કેંચોરેડો નદીના ધાન્ડેન્ચન જેની લંબાઈ ૨૫૦, પહોળાઈ ૧૨ અને ઉંડાણ ૧ માઈલ હતા એ જોવાની એમીની ઉત્કટ

છમ્છા હતી. ૧૯૩૫માં એમીને એ તક મળી અને એમીએ એ ઝડપી લીધી. એક ક્લાકમાં ૮૦ માઇલની ઝડપે ત્યાં વાવાઝોડું દોડે છે એવા ખતરનાક પ્રદેશમાં એમી ઉડી રહી હતી. અનેક આફતોમાંથી ઉગરી હતી, પરંતુ જીંદગીની એક નિષ્ફળતામાંથી એને હળુ પસાર થવાનું હતું.

૧૯૩૯ની લંગ્નથી મેલબોર્નની શરતમાં મળેલી નિષ્ફળતા એ એમી તથા જીમ મોલીસનના જીવનમાં કમનસીબમાં કમનસીબ પ્રસંગ હતો. છતાં એમી અને મોલીસને હિંદનો રેકડ તોડ્યો.

રવિવારના એક ખુશનુમા અને સોદામથા પ્રભાતે બન્નેએ ભારતની પવિત્ર ભૂમિનાં દર્શન બીજા હરીદોશી પહેલા ક્ષો અને દરારી પહેોઆ. તરત જ દુનિયાના આ બે અજોડ વિમાની-ઓએ વિમાન ઉપડ્યું, પણ ખરે વખતે વિમાને દગો દીધો. વિમાનની મરામતમાં આખો દિવસ ચાલ્યો ગયો. તેઓ અફઘાનિસ્તાન તરફ ઉપડ્યાં. રસ્તામાં પેટ્રોલ ખૂટતાં જખમીપુર એમને ઉતરવું પડ્યું.

મેલબોર્નની શરત પૂરતેસમાં ચાલી રહી હતી. અફઘાનિસ્તાન પહોંચતાં એન્જન બગડ્યું. તેલની નળી તૂટી ગઈ હતી અને પરિણામે એક બે પીસ્ટન ઝડાઈ ગયા હતા. સીડીન્ડર જળાને ખાખ થઇ ગયું હતું. વિમાનને જખમર નુકશાન થયું હતું. સફળતાની દાણો પસાર થઇ ગઈ હતી. એકલે હાથે મેળવેલા મદાન વિગતો પછી પતિની સાન્નિધ્યમાં કેવડો મોટા અને ફરજી પરાજય? આ પરાજયમાં બેઉ હાથમાં હાથ અને પગમાં પગ મીલાવીને ઉભાં હતાં; એટલે સતોષ આ વિમાની દંપતીને આપારે હતો.

તમે સ્ત્રીજીવનના આહુક નથી? આજેજ આહુક થવા લાગ્યા.

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં ૩. પાંચ : પરદેશ માટે દશ સિલિંગ (૧-૧૦-૦)

સ્ત્રીજીવન કાર્યાલય : અવેરીવાડ; અમદાવાદ.

જા. પાનના દુમકા સામે પોતાના દેહના બચાવ માટે જાગ્રત થઈને, ચીનની સ્ત્રીઓએ જે જામ ભજવ્યો, તેનો ચિતાર રત્ન દરવામાં ન આવે, લાંબુથી ચીનના પુનરુત્થાનનો ખરેખર અધૂરો જ રહેશે.

યુદ્ધપૂર્વે અહીંની સ્ત્રીઓએ પોતાના દેહની સાવધતા માટે સામાજિક અને આર્થિક કાર્ય ચક્ર કરી દીધાં હતાં. તેનામાં મુખ્ય બે કારણોથી જાગૃતિ આવી હતી:

(૧) ચીનમાં નવા વિચારોનો ફેલાવો-રાજ્યમાં હિંચકપાથક કરવી. મુખ્યત્વે આ જ વિચાર પશ્ચિમના દેશો કરતાં પણ વધુ પ્રચલિત હતો. ત્યાં ત્યાં તક મળે ત્યાં ત્યાં આ વિચારને સરળતાથી અને અસરકારક રીતે વ્યવહારમાં મૂકવામાં આવતો, આમ જ્યાં પણ ચીનાઓનું માનસ વધુ સંકુચિત હતું.

(૨) ચીની મહિલાઓ જેનવણી પામી હતી, પણ તેઓ બંધનથી મુક્ત નહોતી. ત્યાંનું વાતાવરણ અને રીતમાત, તેમની પ્રહસ-શક્તિ અને હંમેસાની પલટાતી નાણુક સામાજિક રિયલિટી પર પણ અસર કરતી.

મને તે કારણ હોય, પરંતુ આ યુદ્ધે જ તેમને જાગૃતિ અને સ્વતંત્રતા બહી, એ નિઃશંક છે. આથી તેમનું સ્વદેશાભિમાન જગ્યું. તેમને માટે કાર્યપ્રદેશ પણ ખૂલ્યો. યુદ્ધ પહેલાં તો આવા કાર્યપ્રદેશના તો તેમને સ્વમાં જ સેવવાનાં હતાં. આ રીતે પુરુષની સાથે જોડાઈ કરીને, સમાજની જ એક મુખ્ય વ્યક્તિ તરીકે કાર્ય કરવાનો પ્રસંગ તેમને આવી મળ્યો. લાંબા અનુભવથી પુરુષોએ અધૂરી મૂકેલી જવાબદારી પર પણ સત્તા ભોગવવાની શક્તિ આ યુદ્ધે જ તેમને આપી. ટૂંકમાં, પોતાની માનુષ્યમિ સાથે લડનારાઓ સામે મદદ કરવા માટે સ્પષ્ટવક્તા બનીને તે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવા લાગી.

સમર્થ સરકારી તંત્રો સીકાર્યકર્તા-

ચીનની સ્ત્રીઓ

મૂળ સેમિટા : મેડમ ચાંગ કાંક ચોક

અનુવાદક :

શ્રી. પ્રિયબાળા શાહ એમ. એ.

એની મદદથી જ ચાલતો ચાલ્યો. જાહેર કાર્ય માટે હેરાન પમાડે તેટલી શક્તિ તેમણે બતાવી છે. લોકોની રાજકીય સંરચામાં દસ સ્ત્રીઓ સ્પષ્ટ છે. તેઓ રાજકીય અભિપ્રાય સારી રીતે દર્શાવી ચકે છે. આ રીતે તેઓ નેતા બની ચૂકી છે. ૨૧ પરગણાઓમાંથી ૩૧૦ સ્ત્રીઓ યુદ્ધકાર્ય માટે પ્રચાર કરે છે. આવી જ વસ્તુરિયલિટી દરનાં પરગણાઓ. જેવાં કે સિંગંગ, શાદર, શેંગાઇ, મુયાન વગેરેમાં પણ છે. 'સ્ત્રીઓનું યુદ્ધસાદત મંડળ' તેની પણ ૩૫ શાખાઓ ચીનમાં જ છે અને તે આંતરદેશી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. દુનિયાના બીજા ભાગોમાં આવી નવ શાખાઓ છે. આથી ચીની મહિલાઓને ત્યાં પણ અમિનંદન અપાય છે. દુનિયાનાં વર્તમાનપત્રોમાં પણ સ્ત્રીઓની

નિર્મલિત પ્યાન જેવે તેવી છે. સ્ત્રીઓથી સ્ત્રીઓ માટે ચાલતા સમાચારપત્રો ત્રણ વર્ષ પહેલાં ફક્ત બે જ હતા (Woman's Life અને Woman's Voice). ત્યારે હાલમાં ૫૦ ઉપરાંત અઠવાડિક, પખવાડિક અને માસિક સ્ત્રીઓ માટે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

ચીનનું સમગ્ર નારીજગત જાગૃત થયું છે એમ કહેવું કદાચ અતિશયોક્તિથી બરપૂર લાગશે. આમ કહેવા માટે હજુ થોડો સમય જોઈશે. બહુ જ થોડી અનુકૂળતા અને સમાજનો મોટો ભાગ અજ્ઞાન હોવા છતાં ઘણું પ્રાપ્ત કરી શકાયું છે.

યુદ્ધની શરૂઆતમાં બહુ જ ઓછી સ્ત્રીઓનું પોતાના દેશમાં પ્રચારકાર્ય હતું, પરંતુ ત્યારબાદ વાંસ ફૂટે તેણી ઝડપથી તેમનું કાર્ય દેશના એકેએક ભાગમાં વધવા માંડ્યું.

મેટ્રી નક્કી - પ્રચાર અટકાવવા માટે સ્ત્રીઓની એક પરિષદ કુસિંમ ખાતે ઇ. સ. ૧૯૩૮ના મે માસમાં બરાઇ. આ પરિષદમાં દરેક કાર્યમાં નિષ્ણાત એવી ૫૦ સ્ત્રીઓ દેશના જુદા જુદા ભાગમાંથી આવી હતી, અને તેમણે યુદ્ધકાળમાં સ્ત્રીઓના જ મુખ્ય દિશા માટે Women's Advisory Council of the New Life Movementનો જ ઉપયોગ કરવાનું નક્કી કર્યું. આ સંસ્થા હજુ પણ સ્ત્રીઓના યુદ્ધના સીધા કાર્યપ્રદેશ સાથે સંપર્ક સાધી રહી છે. આ સંસ્થાનાં જુદાં જુદાં ખાતાઓમાંથી સ્ત્રીઓને દોરવણી મળી રહી છે. તેઓ મજૂરી કરે છે અને કાંતે છે, તેઓ નકામી—પડાર જમીનને સઢકારથી સુધારે છે, વળી સૈનિકોને પ્રાચીન અને અત્યંત શીર્ષની વાતો સંબળાવી ઉત્તેજિત કરે છે, ગાયનો ગામ તેમને આનંદ આપે છે, તેમની સગવડ જુએ છે. અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ પણ તેમની જાતે બેગી થઈને તેઓનાં લૂગડાં ધોવા તેમજ સીવવા, અને દોરિપટ્ટોમાં ધવાયેલા સૈનિકોને બધા જવાનું કામ કરે છે.

ચીનની સ્ત્રીઓને પણ તેના નિશ્ચય માંથી ઘાઇ ડગાવી શકે તેમ નથી. જાપાનીઓએ પોતાના હુલાસામાં ચીનની સ્ત્રીઓનો મજબૂત સામનો જોયો અને તેમને પોતાનો દોષ સાહ્યો. અમુક પ્રદેશમાં તો જાપાનના સૈનિકોએ સ્ત્રીઓને સતાવવી શરૂ કરી. આથી ગામડાની ઘરડી સ્ત્રીઓએ—માતાઓ અને સાસુઓએ—તો કુહાડીઓ લઈને જ તેમને સીધા કરી નાંખ્યા અને આ રીતે કેટલાયે દુરમનોનાં માથા બોંય બેગાં કરી નાંખ્યાં.

જાપાને સર કરેલા પ્રદેશની પાસેના ઘણા ભાગમાં યુવાન તેમજ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ તેમની જાતે જ આત્મસત્કરણને સરસ રીતે કેળવ્યાં. આથી તેઓ હંમેશા જમસો અને દેશદ્રોહીઓનું જ પ્યાન રાખતા (યુરોપમાં જેને પાંચમી કતાર કહે છે), બાળકોને પણ આવી જ કેળવણી આપેલી છે. આથી ડોષ-પણ વ્યક્તિ શંકાશીલ દેખાય કે તરત જ તેઓ ખબર આપે. આ પ્રમાણે દેશની સ્ત્રીઓની જાગૃતિથી ઘણા દેશદ્રોહીઓ અને દગાબોરો ફસાઇ પડ્યા છે.

એક વખત ત્રણ સ્ત્રીઓ નદીકીનારે લૂગડાં ધોતી હતી. અબણ્યા તથા ચીનાઓ તેમની પાસે આવીને જાપાને સર કરેલા ગામડાને રસ્તા પૂછવા લાગ્યા. એક સ્ત્રીએ ગૂંચવાડા બરેલી સૂચનાઓ આપતાં તેમને રોક્યા. બીજી સ્ત્રીએ તેમને મદદ આપવાનો ઢોંગ કરતાં કહ્યું: “અરે, આ બહેનના આપેલા વર્ણનથી તમે તે નદિ શોધી શો. ચાલો, મારું ઘર એ જ બાબુ છે. હું તમને રસ્તા બતાવીશ.” પછી તે ધીરે ધીરે તેમની સાથે જવા લાગી. ત્યારે ત્રીજી સ્ત્રીએ રથાનિક સત્તાવાળાઓને ખબર આપીને તેમને પકડાવી દીધા.

અહીં અનિયમિત યુદ્ધ કરનાર સ્ત્રીઓની એક ટોળકી છે. તેમના પતિ ત્યારે યુદ્ધમાં જાય છે ત્યારે તેઓ દેશનું રક્ષણ કરે છે. જાપાનીઓને આગળ વધના અટકાવવા તેઓ

રસ્તાઓ ઠાપી નાંખીને વ્યવહારમાં અસેધ પડેલાગતા. હોપાઈ, સંદુગ, ક્યાન્ગસી, શાંધાઈ, કાંસુ વગેરે પ્રદેશોમાં સ્ત્રીઓ જિંઆ રસ્તાઓ બાંધવામાં મદદ કરે છે. આ રીતે ૨૪૦ માઈલનો રસ્તો ત્યાંની સ્ત્રીઓના અમર દ્વારિસ્તંભ તરીકે થીઓ રહેશે. પાંચડા, કોદાળા, કુહાડા, અને દાતરડાંથી હળ્ગરો સ્ત્રીઓ રસ્તો બનાવવામાં મદદ કરે છે.

ખીજ બાળુ નગર ફેરવતાં આપણે જોઈ શકીશું કે સ્ત્રીઓએ રાજકીય અને બંધારણીય કાર્યમાં ગામના વંડા તરીકે ચૂંટાઈને પોતાની કેવી કાર્યશક્તિ બતાવી છે. કેટલીક સ્ત્રીઓએ પોતાના સ્વદેશભિમાનને વશ થઈને જપાનના રમકડા જેવા બનેલા પોતાના પતિ સાથે છૂટાછેડા લીધા છે, અને તેવા રમકડા જેવા પિતાની દીકરીઓએ તો જાહેરમાં ખુશી રીતે, જપાનની સાથે કાર્ય કરતા એવા પોતાના પિતાને, પિતા તરીકે નાકજૂલ્યા છે અને વળાં વધુમાં દિટકાર વરસાવ્યો છે.

કુમારી સુંગ પી-ચેન સૈનિકોને વિકટ પર્વતોમાંથી કૂચ કરવાની હારવણી આપતી હતી. તેણે એક દિવસ જળધું કે તેની ગેરહાજરીમાં જપાનના સૈનિકોનું એક ટોળું પોતાના ધરમાં આશ્રય લઈ રહ્યું છે. આથી ગામને છેડે પોતાના તમામ કુટુંબીજનોને એકાએક ભેગા કર્યા અને અનિયમિત યુદ્ધ કરનારાઓની મદદથી પોતાના બાપદાદાનું ધર બાળા નાંખ્યું અને આ રીતે એક પણ જપાની બચ્યો જીવતો નાહી ના છૂટ્યો.

સ્વતંત્ર ચીનમાં જ દુકા આવી હિંમત અને નિશ્ચય દેખાય છે એમ નથી, પરંતુ જપાને કબજે કરેલા દેશોમાં પણ દેખાય છે. શાંગાઈમાં ચીનાઓના એક કારખાના પર રમકડા જેવા તેના માલિકે ઉગતા સૂર્યનો વાવટો (પોતાના દુસ્મનોનો) ફરકાવ્યો. અહીં કામ કરનાર સ્ત્રીઓ જ હતી. તેઓએ આ ખતરને ધિક્કાર્યો. તે પર કાદવ ફેંક્યો, પથરા નાંખ્યા અને તેને ખેંચી નાંખવા માંડ્યો.

જપાનના સૈનિકોએ તેમને વશ કર્યા, છતાં પણ તેમણે દુસ્મનનો વાવટો લઈ ના લેવાય ત્યાં સુધી કામ કરવાનું બંધ રાખ્યું—હડતાળ પાડી. જપાનીસ સૈનિકો ખીજ કારખાનામાં પણ છૂટથી ટપલ કરવા લાગ્યા. ત્યાંની સ્ત્રીઓને સત્તાવગ લાગ્યા. આ વખતે પણ ત્યાંના કાર્યકરો ભોળપણથી વશ થવાને બદલે હડતાળ પર ગયા. આ પ્રમાણે ત્યાંના સત્તાવાળાઓને પોતાના સૈનિકોને અંદર દાખલ થતા અટકાવવાની ફરજ પાડી.

શાંધાઈ બેન્કર મંડળના પ્રમુખની ૧૭ વર્ષની દીકરી કુમારી નૈ વિન્ગ-ચો દેશનું કામ કરવા માટે ધરમાંથી ચાલી ગઈ. અને કરણથી બરપૂર એવો પત્ર તેણે તેની માતા પર લખ્યો છે. તેમાં તેણે સ્વદેશના પ્રેમને વશ થઈને અપાયેલાં ખાંધદાનો તરફ પોતાની લાગણી દાલવી છે. આ એક જ સ્ત્રીનો ચીનના અજ્ઞાત સ્ત્રીતનો નમુનો છે. હળ્ગરો સ્ત્રીઓ—જેમાંની ઘણી હાલ પણ ઉત્તમ કાર્યકર્તાઓ છે તે પોતાના સુખી ધરોમાંથી દોડી જઈને, સતત પરિશ્રમ વેળે પોતાની સેવા દેશને આપી રહી છે.

મેંગોલિયાની રાજકુમારીઓ-ચી-ચુન-ફેન્ગ (મેંગોલના ઇતિહાસની પ્રથમ સ્ત્રી) અને પાહ યુન-ચીંગ-આ બે તો સખ્ત ધાતુની માફક બ્યાન ખેંચે તેવા નમૂનાઓ છે. આ બંનેથી સમગ્ર ચીનનું સ્ત્રીત્વ ઘડાયું છે. બંને ઘોડેસ્વારીમાં નિપુણ હતો. તદુપરાંત નિશાન-બાજ પણ હતી. તે બંનેએ સ્વતંત્ર ચીનમાં પહોંચવા માટે જપાની ફોજની કતાર બેઠી. આ છેવટના અંતરાયમાંથી પસાર થતા પહેલાં તેમણે અનિયમિત યુદ્ધ કરનારી સેંકડો દુકડીઓ ઉભી કરી હતી. આ તમામ દુકડીઓ દુસ્મન સામે લડવા વશદાર રહી હતી. રાજકુમારિ ચી પોતાની વૃદ્ધ માતા અને પોતાના ત્રણ વર્ષના નાના બાળકને પણ બહાર લાવી શકી હતી. રાજકુમારી પાહ પોતાના અગિયાર વર્ષના દીકરાને સાથે રાખીને મંડળી

હતી, આ બંને યુવતીઓ ખૂબ જ નાચુક અને કામગીરી હતી. છતાં પણ ખૂબ વફાદાર હતી. તે બંનેના પતિ પણ તેવી જ વફાદારીમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા. આ રીતે ચીનની સ્ત્રીઓની એકતા અને તેમના કડક સ્વભાવે મને ખૂબ અસર કરી છે.

આ પ્રમાણે ચીનની સ્ત્રીઓનું સ્વદેશ-બિમાન, તેમનું બલિદાન અને યુદ્ધપ્રચારનાં કાર્યો અહીંની દરેક સંસ્થામાંથી મળી આવે; પરંતુ રચનાના અભાવે હું તે નહિ આપું, પણ તેની આછી રૂપરેખા વર્ણવીશ. “સ્ત્રી-ઓની સલાહકાર સમિતિ”ના આશ્રય હેઠળ સ્ત્રીઓએ સમગ્ર દેશમાં યુદ્ધ પ્રચાર માટે કરેલાં કાર્યોનો આછો ખ્યાલ હું નીચે આપું છું. આ સમિતિ પણ ક્ષત અગ્રગણ્ય સ્ત્રી-ઓની જ બનેલી છે. જેમાં એચ. એચ. કુંમર, હો યોંગ-ચીન, ચેન ચેન્ગ, ફેન્ગ યુન્સીઆંગ, મા ચો-ચુન, ચોંગ ચો-ચુંગ, ડો. વુ લી-ફેન્ગ ડો. સેન્ગ પાઓસેન્ગ અને હું (મેડમ ચાંગ દાંધ શેક) અને તેના મંત્રી મિસીસ વિલિઅમ સી. વેન્ગ છે. આ સમિતી નીચેનાં ખાતાઓ મારફત કામ કરે છે:

(૧) એકતા સાધવી, (૨) તાલીમ કેન્દ્ર, (૩) યુદ્ધસેવા, (૪) મામોવોગ, (૫) બરણ-પોષણ, (૬) સંસ્કૃતિને લગતું કાર્ય, (૭) યુદ્ધ રાહત, (૮) બાળકોને આશ્રય, અને (૯) ઉત્પાદનકેન્દ્ર.

દેશના પુનરુત્થાન માટે સમગ્ર શક્તિ અને ધ્યાન પ્રથમ એ યુવાન પ્રદેશમાં કેન્દ્રિત કરવાનું મુખ્ય કાર્ય—આ કામ બે જ વર્ષમાં પૂરું કરવાની અમારી ઉમેદ છે. જર્મન કરતાં પણ અમારો પ્રદેશ ધણો મોટો છે. અહીંની વસ્તી ૫૨,૦૦૦,૦૦૦ છે. એ યુવાનમાં તો અનેક પ્રાંતો છે. (૧૩૪ પ્રાંતો) ક્ષત ૩૪ પ્રાંતોમાં તો અમારું કાર્ય કેટલાયે વખત પહેલાં જ દીધેલું છે. અને બીજા બે વર્ષમાં જ યુદ્ધનો

સાંભોતો કરવા અમે સ્ત્રીઓને તૈયાર કરી રાખીશું.

બીજા આઠ પ્રદેશોમાં કામચલાઉ સમિતીની સ્થાપના પ્રમાણે કામ કરવાનું છે, દરેક પ્રદેશના મંત્રીની પત્ની જ પોતાના પ્રદેશની સ્ત્રીઓના કાર્ય માટે આ સમિતિમાં જવાબદાર છે. ક્વીચો પ્રદેશના મંત્રીની સ્ત્રી મેડમ વુ ટીંગશાન છે, તે તદ્દન જૂના જમાનાની અને શ્દિયુક્ત છે. તેના પ્રદેશમાં કરેલાં કાર્ય માટે ખૂબ ધ્યાન બેંચે તેવી એ બાબ છે.

ચીનમાં ક્વીચો ખૂબ જ ગરીબ પ્રદેશ છે. અશીલુના ધંધાને લીધે તે કાંઈક આગળ પડતો હતો, પણ આ તો યુદ્ધ પહેલાંની વાત. હાલમાં તો ત્યાં અશીલુ તૈયાર થતું જ નથી. મેડમ વુ બતે ત્યાંના કામમાં દેખરેખ રાખે છે. જેને તે સુસ્ત જીએ તેની તે દુશ્મન બને છે, ગરુડના જેવી દરડી નજરથી તેણે ક્વીચોના ખૂબ પાક વધાર્યો છે.

તદુપરાંત કાંચુની મેડમ ચુ શો-લોંગ અને ચાંબાઇની મેડમ મા વુ-ફેન્ગ બંને ખૂબ જ શ્દિયુક્ત છતાં પણ ધ્યાન બેંચે તેવી સ્ત્રીઓ છે. અવિરત દેશકાર્ય કરીને બીજા દેશોની સ્ત્રીઓને પણ યુદ્ધકાર્ય માટે તેમણે જન્યત કરી છે. મેડમ ચુએ થોડા જ સમય પહેલાં સલાહકાર સમિતિને શિ. ૧૫૦,૦૦૦ રાહતના કાર્ય માટે મોકલ્યા છે.

દરેક ઠેકાણે તે તે પ્રદેશના મંત્રીઓની સ્ત્રીઓ—આગળ કે પાછળ, યુવાન શ્રેણીએટ કે શ્દિયુક્ત-કાર્યની ગંભીરતા સમજીને રસ-પૂર્વક પોતાની ફરજ અદા કરી રહી છે. તેઓ સારી રીતે સમજે છે કે, હવે પોતાના અસ્તિત્વનો આધાર પોતાના પતિ પર રાખવાનો રહ્યો નથી, પણ પોતાના દેશના ઉન્નતવળ બાવી માટે બ્યક્તિગત રીતે કાર્ય કરવાનું, અને સારી રીતે વિચારવાનું પ્રભાત જીમ્નું છે. આથી બધાના સારા માટે મારા મનમાં પણ હું જીમ્નું બલિધ્ય ધરું છું.

શ્રીકેળવણીની પુનર્ઘટના

મૂળલેખક :

શ્રી. એસ. એન. મુકરજી

અનુવાદક :

શ્રી. રમણીકલાલ જે. દલાલ

[જગત એક બચકર અંઝાવાતમાંથી પસાર થયું છે. માનવતાના ઇતિહાસમાં અગ્રેષ્ઠ એવા વિનાશની ઝડી વરસાવવામાં વિજ્ઞાનની તમામ શક્તિઓ ખચોંઠ ચૂકી છે. નવી સૃષ્ટિ સરળવર્વી હશે તો આપણે આધ્યાત્મિક મુલ્યાંકન કરતાં ધીખવું પડશે, એટલું જ નહિ, પણ શ્રીકેળવણીની પણ નવોત્તર યોજના ધડવી પડશે. આપણી પૌરાણિક સંસ્કૃતિમાં જે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ હોય અને પાશ્ચાત્ય પ્રગતિશીલ સંસ્કૃતિમાં જે ઉત્તમ હોય તેવું સમીકરણ કરી શ્રી-કેળવણીની પુનર્ઘટના સાધવાનાં આ લેખમાં મુંદર સ્થળો છે. —ત્રી.]

અર્વાચીન હિંદુ સૌથી મહત્વનું તત્ત્વ ઐતિહાસિક છે. હજી એક સદીમાં તો સ્ત્રીની પદ્ધતિમાં ભારે ક્રાંતિ થવા પામી છે. તે વખતે શ્રીકેળવણીના ખુલા વિરોધીઓ બેરમાં હતા. અત્યારે શ્રીકેળવણી હિંદુના સામાજિક ને રાષ્ટ્રીય વિકાસનું અંગ બની રહેલ છે. એ પરિણામ લાવવા માટે અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી માર્ગ મોકળો કરવા પડ્યો છે. પડોડો, બાળલગ્ન, દીકરીઓની કેળવણી પ્રત્યે માબાપની બેદરકારી, છોકરીઓને અપાત્રી પાશ્ચાત્ય કેળવણી પ્રત્યે અવિશ્વાસ, મધ્યમવર્ગની આર્થિક દરોહટી, છોકરીઓ માટે યોગ્ય અભ્યાસક્રમની કિલ્લપ, શિક્ષિકાઓને ને કન્યાવિદ્યાલયોને અગાવ વગેરે અનેક વિદ્યોત્તરતા રહ્યાં છે.

પરંતુ હજી પચીસ વર્ષમાં શ્રીકેળવણી પ્રત્યેની બેદરકારી ને તુચ્છકાર આતુર પ્રગતિમાં પલટાઈ ગયાં છે. હિંદુની માતાઓને દેશને માટે પ્રાણપ્રજ્ઞ કરવા મહાત્મા ગાંધીજીએ હાકલ કરી, તેના પરિણામે તેમનો રાષ્ટ્ર ભક્તિ ભગત થઈ છે. હિંદુની સ્ત્રીઓ હવે પ્રકૃતિમાં સત્ત્વક સંતાન રહી નથી, તેમ કિસ્મતની 'સિન્ડ્રેલા' નથી. રાષ્ટ્રજીવનમાં હવે એ યોતાને એક શક્તિશાળી તત્ત્વ લેખે છે. હજી થોડાં વર્ષોમાં તો જગતનાર નોકરીઓ

માટે નેટલી પ્રખર લુહિરાળી સ્ત્રીઓ હિંદમાં પસંદગી પામી છે એટલી જગતના કોઈ દેશમાં જડી આવી નથી.

અર્વાચીન પરિસ્થિતિ

આવી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ નજરે પડતી હોવા છતાં ઇસ્વીસન ૧૯૪૧ના સેન્સસ રીપોર્ટની હકીકત વાંચી નિરાશા થવા વિના નહિ રહે. હિંદની સ્ત્રીઓમાંથી હજી ફક્ત બે ટકા સ્ત્રીઓ જ કેળવાયલી છે. હજી કન્યાકેળવણી માટે ભ્રેષ્ઠ એ તેવી સમસ્યા નથી. વિદ્યાર્થી-કેળવણી માટે નેટલા પગલાં લેવામાં છે તેટલાં પણ કન્યા-કેળવણી માટે લેવામાં આવ્યાં નથી. ઇસ્વીસન ૧૯૩૭માં આખા બ્રિટીશ હિંદના ૨૧૪૮ ઇન્સ્ટીટ્યુટોમાં ફક્ત ૧૪૧ સ્ત્રીઇન્સ્ટીટ્યુટ હતા. પંજાબ સિવાય એક પણ પ્રાંતમાં સ્ત્રી-કેમ્પુસી હીરકર નથી. કન્યાકેળવણી માટે વપરાતી રકમ પણ ઘણી જ કુલ્લક છે. વિદ્યાર્થીકેળવણી પાછળ જે રકમ વપરાય છે તેના ૧૬મ ટકા જ કન્યાકેળવણી પાછળ વપરાય છે. ઘણીવાર કન્યાકેળવણીને વિદ્યાર્થી કેળવણીની સમાનકક્ષાએ લેખવામાં આવતી જ નથી. 'ફાજલ પહેલાં નાણું' પણ કન્યાકેળવણી ને વિદ્યાર્થીકેળવણીમાં સરખે હિસ્સે વહેંચવામાં નથી' પ્રાંતિક સરકારોએ 'પણ શ્રીકેળવણી

પ્રત્યે દક્ત મૌખિક સદ્દાનુભૂતિ જ દાખવી છે. રથાનિક સંસ્થાઓએ તો સ્ત્રીકેળવણીની પરવા જ નથી કરી. સ્ત્રીકેળવણી મારે રથાનિક સંસ્થાઓને દરેક વાતમાં નાણુંબીડ નડતી રહી છે. વિદ્યાર્થીકેળવણી કરતાં એને પસંદગી આપવાની વાત તો ક્યાં રહી, પણ પ્રમાણમાં એને ટેકો આપવામાં આવ્યો નથી.

કેળવણીનું સમગ્ર તંત્ર પ્રાથમિક કેળવણી પર અવલંબે છે. છતાં તેની ઓછામાં ઓછી દરકાર લેવાય છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં નેપાસી લાખ હોકરાઓ છે ત્યારે હોકરીઓની સંખ્યા દક્ત એકત્રીસ લાખ છે. દર સો વિદ્યાર્થીઓ-માંથી ૨૭૭ હોકરાઓ ચોથા ધોરણ સુધી પહોંચે છે ત્યારે ૧૪૩ ટકા વિદ્યાર્થીનીઓ એટલે સુધી જાય છે. વિદ્યાર્થીઓની શાળાઓ કરતાં કન્યાશાળાઓ ઓછી આકર્ષક હોય છે. એક શિક્ષકવાળી કન્યાશાળાઓ ૬૪૩ ટકા છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓની એક શિક્ષકવાળી શાળાઓ ૪૫૮ ટકા છે. બિટીશ હિંદના ૨૩ વિભાગો સિવાય બીજે ફરજિયાત કન્યાકેળવ-ણીનો અભાવ જ છે.

જેમ જેમ કન્યાકેળવણીની નીસરણીનાં પગથિયાં ચઢવામાં આવે છે તેમ તેમ આ બેદરબાવ ઘટવાને બદલે વધતો જ જાય છે. ધરતીસન ૧૯૩૬માં બિટીશ હિંદમાં ૬૫૦૦૦ હોકરાઓ મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પસાર થયા ત્યારે દક્ત ૪૫૦૦ હોકરીઓ પાસ થઈ. બાર હજાર પુરુષ-સ્નાતકો થયા, ત્યારે દક્ત ૫૦૯ સ્ત્રીસ્નાતકો બહાર પડ્યાં. સ્ત્રીઓમાં પ્રૌઢ શિક્ષણનો વો મોટે ભાગે અભાવ જ છે; છતાં સર્વત્ર આશાની ઝાંખી થવા લાગી છે. હવે કન્યાઓ શાળાઓ ને વિદ્યાલયોમાં ટકતી જણાય છે. ઉચ્ચતર પરીક્ષામાં સફલ થતી વિદ્યાર્થીની-ઓની વધતી જતી સંખ્યા આ વાતની સાખ પૂરશે. ઇ. સ. ૧૯૧૭માં ૬૧૫ વિદ્યાર્થી-નીઓ મેટ્રિકમાં પસાર થઈ હતી અને ધરતી-

સન ૧૯૨૭માં એ સંખ્યા ૫૦૮૩ સુધી પહોંચી હતી. સ્નાતકોની સંખ્યા ૫૬ થી ૯૮૨ થવા પામી હતી.

અર્વાચીન કન્યાકેળવણીની પદ્ધતિ પ્રત્યે પણ અસતોષ વધતો જાય છે. કન્યાશાળાઓ વિદ્યાર્થીઓની શાળાઓનું જ આંધળું અનુકરણ કરે છે એ વાત હવે ખૂબે છે. સ્ત્રીઓની જરૂરીઆતો પર ખીલકલ ખ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી એ હકીકત કણક ક્યાં વિના હવે છૂટકો નથી. કન્યાકેળવણી પ્રત્યે કુર્લક્ષ કરવાથી વિદ્યાર્થીકેળવણીનાં પણ હાસ થયો છે એ વાત હવે લોકો સમજી શક્યા છે. અજણ માતા સંતોની કેળવણીમાં ગંભીર આડખીલી થઈ પડે છે એ હવે અનુભવની વાત બની ગઈ છે. કેટલાક કોપડાઓ.

કન્યાકેળવણી વધી છે, પરંતુ એના ઉદાર માટેનાં પગલાં પ્રાત્સાહક નથી. સંભાળપૂર્વક યોજનાઓ કરવાની જરૂર છે. સ્ત્રીકેળવણીની વહીવટ એકલા પુરુષોને જ સોંપી દેવા બ્યાજખી નથી. પુરુષો પર પણ અત્યારે ઓછો ભાર લાદવામાં આવ્યો નથી. કન્યાકેળવણીના કૂટ પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાની પણ તેમને કુરસદ નથી. પણ વાર ઉતાવળી ને અવિચારી યોજનાઓ રજૂ કરવામાં આવે છે અને પરિણામે કન્યાકેળવણીનું કાર્ય કથળે છે. દરેક પ્રાંતમાં એક સ્ત્રી-ડેપુટી ડાયરેક્ટરની નિમણૂક કરવી જોઈએ. તે જ આખા પ્રાંત માટે કન્યા-કેળવણીની યોજના ઘડી કાઢે. એના હાથ નીચે સ્ત્રી-ઇન્સ્પેક્ટરોની પણ પૂરતી સંખ્યા જોઈએ. વધારામાં કન્યાકેળવણી માટે પૂરતાં નાણાં ખર્ચવાની પણ જોગવાઈ કરવી જોઈએ. હિંદી કેળવણીની સર્વદેશીય પ્રગતિ માટે હવે દરેક વિદ્યાસંસ્થા યોજનામાં કન્યાકેળવણીને પ્રથમ પસંદગી મળવી જોઈએ.

સ્ત્રીકેળવણીની ધીમી પ્રગતિનું ખીજું કારણ તે મરજિયાત રાખવામાં આવી છે તે

છે. આમજનતાની અમલ હજા નાહુદ કરવી હોય તો છોકરા છોકરીઓની પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કર્યો જ છૂટકો. હજી ઘણાં મામાપો પોતાની છોકરીઓને શાળામાં મોકલતાં સંકેત અનુભવે છે, માટે કન્યાકેળવણી ફરજિયાત કરવી જોઈએ. કન્યાઓનું શાળાજીવન વિદ્યાર્થીઓના શાળાજીવન કરતાં ટુંક હોય છે, કારણ કે છોકરીઓ છોકરાઓ કરતાં ઘરકામમાં વધારે ઉપયોગી હોય છે, એટલે ફરજિયાત કેળવણી જ સાચો ઉપાય છે. ઔશિક્ષિકાઓની પૂરતી સંખ્યા એક ખીન્ને હોયડો છે. યુદ્ધોત્તર કેળવણીની પુનઃવર્તના માટેની યોજના પ્રમાણે ૧૦૮ કરોડ શિક્ષકોની જરૂર પડશે. અત્યારે તો કન્યાશાળા માટે જ પૂરતી શિક્ષિકાઓ નથી. એનાં કારણો પણ દેખીતાં છે. ઘણી ખરી કેળવાયેલી છોકરીઓ કેળવણી ખાતામાં જોડાઈ નથી. પુરવશિક્ષકો પેડે ઔશિક્ષિકાઓ ફેરતી નથી. ઘર છોડી દૂર જવા શિક્ષિકાઓ તૈયાર હોતી નથી, તેમજ એકાંત સ્થળાએ નિમણુંક કરવી પણ વ્યાજબી નથી. શિક્ષિકાઓની કેળવણી માટે પણ જોઈતી સમવડો નથી. સારી કેળવણી પામેલી છોકરીઓ કેળવણી ખાતામાં જોડાય તે માટે પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે. શિક્ષિકાઓને વધારે સમવડો આપવાની પણ અગત્ય છે.

વળી દેશની માગણીને પહોંચી વળવા માટે સંસ્થાઓની સંખ્યા પણ ઘણી જ નછૂંતી છે. કન્યાશાળાઓની પૂરતી સંખ્યા ના હોવાથી ઘણી છોકરીઓને શિક્ષણ મળી શકતું નથી. સહશિક્ષણને ઉપાય તરીકે સૂચવવામાં આવ્યું છે ને હિંદમાં તે લોકમાન્ય પણ ચર્ચા છે. ખરીસન ૧૯૩૭માં વિદ્યાર્થીઓ સાથે ભણતી કન્યાઓ ૪૩૪૪૮૬૬ હતા. પ્રાથમિકશાળાઓ અને વિદ્યાલયોમાં સહશિક્ષણ વધારે છે-લગભગ ૬૦ ટકા હશે; પરંતુ માધ્યમિક શિક્ષણ માટે સહશિક્ષણ આવકારવામાં આવ્યું નથી. એ

વધે છોકરીઓને સહશિક્ષણ આપતી શાળાઓમાં મોકલતાં હજી હિંદી મામાપો સંકેત ધરાવે છે. પુખ્તવયનાં ચિહ્નો જણાતાં જ જુદા શિક્ષણની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ એવી મહત્ત્વ માન્યતા છે. માધ્યમિક કન્યાશાળાઓની સંખ્યા વધે નહિ ત્યાં સુધી સહશિક્ષણ સિવાય ખીન્ને ઉપાય જ નથી.

વળી સહશિક્ષણ આપતી શાળામાં પણ કન્યાઓની જરૂરીઆતો પ્રત્યે વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. સહશિક્ષણ આપતી શાળાઓમાં આરોગ્યની ને ક્વાલિટી જુદી સમવડો હોતી જ નથી. ગૃહવિજ્ઞાન ને સંગીતને સ્થાન જ મળતું નથી. છોકરીઓ શાળાજીવનનું કદી અંત જ નથી રહેતી જ નથી. વળી આવી મિત્રશાળાઓ સરતી પણ હોતી નથી. જુદી શાળાઓ કરતાં તે હંમેશાં વધારે ખર્ચાળ નિવડવાની જ. સારી કેળવણી સંસ્થાએ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ-જનનેની જરૂરીઆતો પ્રત્યે લક્ષ્ય આપવું જોઈએ અને પ્રથમ શ્રેણીના શિક્ષકો જ એ કાર્ય પાર પાડી શકે.

અત્યારે જે કન્યાકેળવણી અપાય છે તે પ્રગતીય સહાનુભૂતિ મેળવી શકી નથી. હિંદી સમાજની સંસ્કૃતિ ને વ્યવહારિક જરૂરીઆતોને સ્પર્શવામાં તે નિષ્ફળ મળે છે. જીવનના વ્યવહાર પાસાં માટે છોકરીઓને ખીલકુલ તૈયાર કરવામાં આવતી નથી. આખી યે પદ્ધતિ એક થેલું અનુકરણ છે ને કન્યાઓની ખાસ જરૂરીઆતો પ્રત્યે કદી લક્ષ્ય અપાતું જ નથી. પરિણામે વિદ્યાર્થી કેળવણીમાં જે ખૂંચે એવાં તત્ત્વો છે તે કન્યાકેળવણીમાં પણ ડાકું કાઢતાં જણાય છે. ચોમેરથી ચેતવણીના સુરો કુંઠવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થી કેળવણીનો ઇતિહાસ તપાસી સાવધ થઈ જવાની ખાસ જરૂર છે, નહિ તો કન્યાકેળવણી પણ એ જ હિંદી ગતીમાં ધસી પડશે. અત્યારનાં ચિહ્નો ઘણાં જ સૂચક ને અર્થકર છે અને ખૂબ જ તોંઠારી રાખવાની

અગત્ય છે.

આટલા સાવધાનીના સૂર આપણે માટે જસ છે. પુરુષોની બેકારી હાથ આપણને સાથે છે અને સ્ત્રીઓની બેકારી એથી થે બચાવે નીવડશે. વિદ્યાર્થી ડેળવણીનું ધ્યેય જીવનમાર્ગ પસંદ કરવાનું હશે, પણ કન્યાડેળવણી તો ગૃહજીવન માટે સંસ્કૃતિ આપવાની છે. હિંદમાં છોકરીઓ લગ્નજીવન માટે જ નિર્મોજી થયેલી છે, તેથી આપણાં ગૃહજીવન સુંદર થાય એ હેતુથી ડેળવણીતંત્રની યોજના થવી જોઈએ. ભાવિ માતાઓને એમના ધરથી દૂર લઈ જવાનો હરકોષ પ્રથમ આપણે ન જ કરવો જોઈએ. એટલે વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થીનીઓ માટે એક જ અભ્યાસક્રમ નહીં શો જ નહિ. હિંદી વિદ્યાર્થીનીઓ માટે જુદો જ અભ્યાસક્રમ ધડી કાઢવાની જરૂર છે. પ્રાથમિકશાળામાં ભણે જુદો અભ્યાસક્રમ ન હોય, છતાં તેમાંની વિષયોમાં તો જરૂરી ફેરફાર કરવો જ જોઈએ. છોકરીઓ માટે ગૃહવિજ્ઞાન પ્રથમથી જ ફરજિયાત હોવું જોઈએ. માધ્યમિક શાળામાંથી ખાસ શિક્ષણની યોજના કરવી જોઈએ. ગૃહવિજ્ઞાન માધ્યમિક શાળાઓ અને વિદ્યાલયોમાં ખાસ વિકાસ પામવું જોઈએ. દિલ્હીની લેડી ઇસ્કૂલ કોલેજ નેવી સંસ્થાઓ સ્વધારે ચલાવી જોઈએ. આજુબાજુનું વાતાવરણ સમજી પોતાનો જીવન-માર્ગ મોકળો કરી શકે એટલી માનસિક ડેળવણી દરેકને મળવી જ જોઈએ. આપણી બહેનો માટે ગૃહજીવનમાં પૂરાઈ રહેવાનું નથી જ સરખાવું. ધર ને ધરબહારની જવાબદારીઓ ઉપાડવા માટે તેમને સર્વોચ્ચ લાયક બનાવવાં જોઈએ. આપણી ભાવિ માતાઓ આગળ વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર પડ્યું છે. એ ભવિષ્યની પ્રજાની સંસ્કૃતિ સાચવનાર છે. હિંદુ મુહોની સુધારણા તેઓ જ સાધી શકશે. મનજૂન પાયા પર હિંદી જીવનનું સામાજિક ને આર્થિક તંત્ર હલું કરી શકશે.

ઉપસંહાર

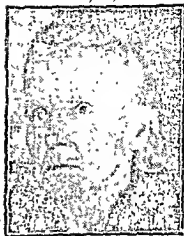
હિંદી સ્ત્રીઓની જાગૃતિ હવે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય બાબતોમાં પણ હવે તેઓ પોતાનો પ્રભાવ પાડે છે. દેશમાં સમાન સત્તાઓની માગણી થવા માંડી છે, માટે સ્ત્રીપુરુષ એક બીજાનાં અન્યોઅન્ય અધોગો છે એ વાત દરેકે સમજી લેવી ઘટે. અન્નેની પ્રવૃત્તિનાં ક્ષેત્ર પણ એકબીજાથી બીજકુલ ભિન્ન છે. દરેકે પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠ છે. પાશ્ચાત્ય આદર્શો હવે પૂર્વાત્ય આદર્શો પર પ્રભાવ પાડવા લાગ્યા છે. શાળા ને વિદ્યાલયોની વિદ્યાર્થીનીઓ હવે પુરુષોના આદર્શો ને સંસ્કૃતિને વધાવવા દોડે છે. પશ્ચિમને પણ પોતાની પદ્ધતિની ઉણપો હવે સામે છે. આ પ્રકારની ડેળવણીથી અતિશય શક્તિપ્રચાર થયો છે. પરંતુ નવું બળ પ્રાપ્ત થતાં જૂની કુમારાબરી સુંદરતા નષ્ટ થઈ છે. જાતીય સમાનતાની કડક વેદી પર સ્ત્રીઓની વ્યક્તિત્વનું બલિદાન દેવાયું છે.

સમાનતાની ભાવનાથી વ્યક્તિત્વનો વિનાશ થવો ન જોઈએ. દરેકે પોતપોતાની લાક્ષણિક શક્તિઓને જ ખીલવવી જોઈએ. હિંદી સ્ત્રીઓએ પોતાનું વ્યક્તિત્વ જ. વિકસાવવું ઘટે. એમણે પોતાની પૌર્વાત્ય સુંદરતા ને પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિ જાળવી રાખવી જોઈએ. ઘણીવાર પાશ્ચાત્ય ડેળવણીને નાહક વગાવવામાં આવે છે. એણે 'સામાજિક પતંગિયા' પેદા કર્યાં છે એવું કહેવામાં આવે છે, પરંતુ એવા અભિપ્રાય ઉચ્ચારવામાં ઘણી જ ઉતાવળ થાય છે. અંગ્રેજી શિક્ષણ ભેતી દરેક વિદ્યાર્થીની અર્થચીન વિદ્યાર્થીની બની જતી નથી. ઘણી એ વિદ્યાર્થીનીઓ એવી છે કે જેમને અર્થચીનતાનો આપ પણ ચઢ્યો નથી. અપવાદ બધે જ હોય છે તેમ આપણા શિક્ષણમાં નજર ચડે તેથી આખો એ શિક્ષણપ્રણાલીને ઉવેચવામાં સાર નથી જ.

૧૮૮૫નો ડીસેમ્બર : માન્યાને એક પૈસા-દાર વહીવટના ધરમાં ગવર્નેસ તરીકે નોકરી મળી. થોડા વખતમાં તો તેની સ્થિતિ ત્યાં અસહ્ય થઈ પડી. માન્યાએ પોતાના ધરમાં એકપણ અપરાધ સાંભળ્યો નહોતો. સ્કોલોડો-વસ્કીના સંસ્કારી ધરમાં કથેશ-કંદાસ માન્યાએ કદી જોયા ન હતા. પણ આ નવા વાતાવરણમાં બધું ઉલટું ચાલતું હતું. પોતાની બગીચાના એક પત્રમાં માન્યાએ હૃદય દાલનું કે 'મારી સ્થિતિ એક કદી જેવી થઈ પડી છે.' પૈસા વડે અનીતિએ ચડેલા લોકોનો પ્રથમ અનુભવ માન્યાને મળ્યો. તેને વિચાર કરતાં લાગ્યું કે જોમાને સમજાવેલ થોડાના ખૂબ પુન-વિચારણા માગી લે છે.

શહેરમાં નોકરી લેવામાં માન્યાનો ધરાહો એવો હતો કે, કુટુંબથી દૂર પડ્યા વિના અને મિત્ર-સ્નેહીઓનો વિયોગ સહન કરી વિના ખૂબ પૈસા કમાઈ લેવા. પણ શહેરમાં તો ખર્ચ ખૂબ આવડતું; મજીનાની આખરે બચત કંઈ ન રહેતી. જોમાને મોકલવા કંઈ તૈયારી ન થઈ શકી; અને થોડા વખતમાં પિતા પણ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવાના છે. હવે શું કરવું? માન્યાએ વિચાર કરવામાં લાંબા સમય ન શુભાવ્યો; શહેર છોડી નાના ગામમાં સારી નોકરી મળે તો લેવાતું નક્કી કર્યું, અને વહીવટ સાહેબના ધરના પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાંથી મુક્તિ મેળવી.

૧૮૮૬ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે માન્યાએ નવી નોકરી પર જોડાવા પોતાના પિતા પાસેથી વિદાય લીધી, અને રેલ્વેના ડબ્બામાં ચડી ગઈ. માડી ઉપડી. જીંદગીમાં પહેલીવાર તેને એકલતા સાલી. અઢાર વર્ષની માન્યાને એકદમ ગભરાટ છૂટેલો. નવા કુટુંબમાં તેની શી સ્થિતિ થશે? ઉલમાંથી ચૂસમાં તો નહીં પડાય ને? વિચારમાં ને વિચારમાં

મેડમ ક્યુરી

લેખક

ડા. નરસિંહ મૂળજીભાઈ શાહ

માન્યાએ ત્રણ દલાક ટૂનમાં પૂરા કર્યા. સ્ટેશન આવી પહોંચ્યું. હવે થોડાઓમાં મુસાફરી કરવાની હતી. શિયાળાની રાતની કંકડતી ઠંડીમાં બીજા ચાર કલાક કાઢ્યા. વોરસોની ઉતરે એક સો કોલોમીટર દૂર સ્કંડુબીમાં, મુસાફરીથી કંટાળેલી માન્યા પોતાના નવા શહેરના ઘરે પહોંચી. ટ્યાકોનો પાર નહોતો; ઠંડીમાં શરીર આજુ-હોવાઈ ગયું હતું. ગરમ ચા-પાણી અને સહભાવન્યાં શબ્દોવડે માન્યાનો સત્કાર થયો. પણ, શેઠાણીએ નવી ગવર્નેસને તેની જોરડી ખોલી આપી.

માન્યાના એક મોન્સીયર એડ...એક બાણીતા કૃષિકાર હતા: ખેતીની નવી રીતોથી વાંકે દતા; અને ખસો એકર ખીટરટ (Beet root)ની ખેતી પર દેખરેખ રાખતા. પૈસો ઠીક હતો; સાકરના કારખાનામાં તેમનો મોટો હિસ્સો હતો. ઘરે તેમજ બહાર હંમેશાં તેમની વાતચીત પોતાના કારખાનાને લગતી જ રહેતી.

એક મહિના પછી માન્યાએ પોતાની બત્રીજના એક કાગળમાં લખ્યું કે, 'નવી નોકરીમાં હવે હું હરીદામ થઈ છું. અત્યાર- સુધી તો બધું બરાબર છે. મારા નવા શેઠ અને તેમના પત્ની સારાં માણસો છે. તેમની મોટી દીકરી સાથે મારે મિત્રાચારી થઈ છે એટલે જીવને આનંદ રહે છે. મારી સિખ્યા દશ વર્ષની છે, આત્મકિત છે પણ ખૂબ જ અવ્યવસ્થિત છે અને મોટે ચડાવેલી છે.'

એક દિવસ માન્યા ફરીને પાછી આવતી હતી. રસ્તામાં તેને આસપાસ રહેતા ખેડુઓનાં કેટલાક નાનાં છોકરાંઓના મોટા થયેા. છોકરાં-ઓનાં શરીરપર સાફ કપડું નહોતું; પણ તેઓના અહેરો બહાર દાગતો હતો. માન્યાને વિચાર ધ્રુવો: ગયે વર્ષે ગરીબને બચાવતી હતી, આ બધાં પણ નિરક્ષર છે, તો હવે એ કામ શામાટે અડીઆ પણ ન આદરવું? મુંઝવે તક સાંપડી છે. શેઠાણીને પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો. હિસાબપૂર્ણ ઉત્તેજન મળ્યું. શેઠની મંજૂરી મળ્યે કામ શરૂ થયું.

માન્યાનું રોજનું કામ માળે પડી ગયું હતું. એ મયા બાદ માન્યા પોતાની ઓરડીમાં નવા વિદ્યાર્થીઓની રાહ જોતી. ગંદા ગંધાતા ખેડુ-બાળકો આવીને ટેબલ ફરતાં બેસી જતા. નવા વર્ગ શરૂ થતો. પોતાની બચતમાંથી થોડી ટોપીખૂક અને બીજો જરૂર સામાન માન્યાએ લીધો હતો. શેઠાણી પણ તેમાં મદદ કરતાં. પણ અજ્ઞાનના આ અગાધ દરિયામાં માન્યા લાચાર થઈ જતી, તેની શક્તિ ખૂટી જતી.

નાના બાળકોને કયાં ખબર હતી કે શિક્ષક પોતે શિષ્ય થવાનાં સ્વપ્નમાં સેવતાં હતાં?

પોતાની ઓરડીની બારીએ બેઠી બેઠી માન્યા કારખાનામાં જતાં આવતાં ગાડાંઓની ગચ્છતરી કરતી. તે વખતે અલ્ફિન, વિયેના, પિટર્સબર્ગ અને લંડનમાં હમરો યુવક યુવતીઓ પ્રયોગશાળા, સંમહરયાન અને

ધરતીતાલોમાં કામ કરી રહ્યા હતા! ક્રાંસમાં સોરબેનમાં ગણિત, રસાયન અને જીવવિજ્ઞાનમાં શિક્ષણ ચાલી રહ્યું હતું! એવા બહુકારા માન્યાને થતા.

બીજા કોષ દેશ કરતાં ક્રાંસમાં અભ્યાસ કરવાની તાલાવેલી માન્યાને ખૂબ હતી. ક્રાંસની છાત્રી એ તેને આંજ દીધી હતી. અલ્ફિન અને પિટર્સ-બર્ગમાં પોલાંડને પ્રીકનારાઓ સત્તામાં હતા. પણ ક્રાંસ સ્વતંત્રતાપ્રિય હતું. લાંબાં મતસંપ્રદાયો સંધરાતા અને ગમે તે દેશમાંથી આવનારને માટે ત્યાં બારણાં ઉઘાડાં હતાં. એક દિવસ પોતે પારીસની ગાડીમાં બેસશે એ સંભવિત છે? આ સંભાવના સત્ય થશે? આવું મોટું મુખ્ય તેને મળશે? માન્યાની બધી આશાઓ ઉડી મઘ હતી. દેશમાં એક વર્ષ રહેવાના શુભગણવતા અનુભવે તેની બધી ભૂલ-ભ્રમ-ણાઓ ઉડાડી દીધી હતી. વોરસોમાં પિતાને પોતાની જરૂર પડશે; પારીસમાં બોનીયાને મદદ મોકલવી પડશે. પૈસા ભેગા કરવાની યોજના! તેને પોતાના પ્રત્યે હસવું આવ્યું. આ બધું બાલિય યોજના નેત્રું લાગ્યું! રકબુકીમાંથી છૂટવું કેવી રીતે?

માન્યા નિરાશાના જમણામાં અટવાણી હતી. પણ રોજ રાતે વખત મળતાં કારખાનામાંથી માગીને લાવેલા ભૌતિકશાસ્ત્ર અને સમાજ-શાસ્ત્રના પુસ્તકો વાંચતી; પિતા સાથે પત્ર વ્યવહારકારા પોતાનું ગણિતનું જ્ઞાન આગળ વધારતી; એ ખરેખર પ્રયત્ન ચેરણી હતી. તેને કોષ સલાહ કે સૂચના ન હતી. જેમ ખેડુતનાં છોકરાં લખતાં વાંચતાં શીખવાની આશા મૂકી દબને થોડું શીખેલું પણ બૂલી જાય તેવી સ્થિતિ માન્યાની હતી, પણ ખેડુતની હઠિલાઈ પૂર્વક તે પોતાનું સ્વપ્ન પૂર્ણ કરવાના પ્રયત્નો જારી રાખતી.

(૬)

રકબુકીમાં માન્યાનું જીવન એકધાઈ ચાલતું.

હતું. ૧૮૮૬ના ડીસેમ્બરમાં માન્યા એક પત્રમાં લખે છે :

“અવિધ્યની મારી યોજના? મારે કંઈ યોજના નથી, યાતો એમ કહું કે, એ યોજના એવી સામાન્ય છે કે, તે માટે વિશેષ બોજવાની જરૂર નથી. જેમ અને તેમ સારી રીતે ચલાવવું, અને એમ ન થાય તો અહીંઆથી નાસી છુટવું—આટલે આ મારી યોજનાઓ છે.

પણ કેટલાક એમ ધારે છે કે પ્રેમ નામના એક જાતના તાવમાં હું સપડાઈ છું. આ વસ્તુને મારી યોજનામાં સુદૃઢ રચાતું નથી. અને બીજી કંઈ યોજનાઓ હોય તો તે બધાનો મેં ધૂમાડો કરી નાખ્યો છે અને દારૂ દીધી છે. કારણ, એ સુવિદિત છે કે માણસ કરતાં પરિસ્થિતિ બળવત્તર છે.”

આ પ્રેમની વાતની ઉત્પત્તિ આમ છે : એક વાર શેઠનો પુત્ર કાશીભીર રત્નઓમાં ઘરે આપ્યો. માન્યા જેવી હોશિયાર ગર્વનેસની સોબત મળી—તેની ઓળખાણુવાળા બધી છોકરીઓ કરતાં સાવ જૂદી. માન્યાના સંસ્કાર, આવડત, ટળા વગેરે બધું કાશીભીરને ગમી ગયું. તેની સાથે પ્રેમમાં પડ્યો. અને માન્યાને પણ દેખાવડો, મળતાવડો યુવક ગમી ગયો. આ લગ્ન સામે કંઈ વાંધા જેવું નહોતું. પણ આવી નિર્ધન, બીજના ઘરમાં રોટલા માટે નોકરી કરતી છોકરી સાથે પોતાનો વડાપો દીકરો પ્રણયે એ પૈસાદાર માખાપને કેમ ગમે? છોકરાનું કંઈ ચસકડી ગયું છે? કાલે સવારે પૈસાદાર છોકરી તેને માટે લાવશું! સામાજિક બંધનો આડાં આવી ઉભાં.

છોકરી સારા કુટુંબની હતી, બહેલીગણેલી હતી, સંસ્કારી હતી, તેના પિતા મોરડામાં આજ-રહાર ગણાતા, એ બધું ‘ગર્વનેસને ન પરજુલ્ય’ એમાં હિડી ગયું. માખાપની સમજવટ આગળ કાશીભીરનો નિશ્રમ ગળી ગયો. માન્યાને ખૂબ-લાગ્યું. તેણે પોતાનો નિશ્રમ કરી લીધો અને ફરીને

આ વાતનો વિચાર સરખો પણ કર્યો નહીં. પણ પ્રેમ તૃષ્ણા જેવો છે. જેમ જેમ તેને મારી નાખવા મથો તેમ તેમ તે જીવતો રહે છે.

આવી નાનુક પરિસ્થિતિ યદ્યપિ અપા પછી પણ માન્યા રકઝુકી છોડવાનું પગલું ભરી શકી નહીં; આવી સારી જગ્યા મૂકી દેવાની તેની દિંમત ચાલી નહીં. ફરીને પિતાને બારરૂપ તે થવા માગતી નહોતી. દર મહીને બ્રોન્ચાને ૧૫-૨૦ રૂબડ મોકલતી. પોતાનો અર્વ ગળી જઈને પણ તે નોકરીમાં ટકી રહી. બાણે કે કંઈ બન્યું નથી એમ સામા પક્ષ તરફથી પણ કંઈ દિવસ એક ચપ્પ હિચ્ચારાતો નહોતો.

પાછી એકધારી છાંદગી શરૂ થઈ.

પ્રેમમાં નિરાશ થયેલી, પોતાના અભ્યાસના સ્વપ્નામાં નિષ્ફળ થયેલી, પૈસે ટકે મુશ્કેલીમાં રહેતી માન્યા પોતાનું નશીબ જૂસી જવા પ્રયત્ન કરતી. ધરેથી પણ મદદ માગવાની બંધ કરી; લેલકું કાગળમાં પોતાની સહાય આપવાની દરખાસ્ત મૂકવા લાગી. બધાને તે મુંખી કરવા માગતી હતી. ગર્વનેસની નોકરીમાં ત્રણ વર્ષ વહી અપાં. ત્રણ કંઠાળા ભરેલા વર્ષ! કામ ઘણું : પૈસા ઓછા; આનંદ ઓછો; દુઃખ એકસરખું.

(૭)

માન્યાના જીવનની દુઃખદાયી અચળતા હવે ધીમે ધીમે ખસવા લાગી. પારીસ, વોરસો અને રકઝુકીમાં એવા બનાવો બન્યા કે માન્યાના નસીબની અગમ્ય માતમાં ફેર પડવા માંડ્યો. આ બનાવો નાના હતા. છતાં માન્યાને જીવનમાં ઉત્સાહપૂર્ણ હતા.

પ્રોફેસર રકોડોબસ્કી, નિવૃત્ત થયા. તેમણે સારી જગ્યા શોધવા મોડી-પોતાની દીકરીએતે મદદ કરવી હતી. તેમને મોટા પગારની નોકરી મળી. પણ કામ ઘણું મહેનતનું હતું; પાતાવરણ પણ ખરાબ હતું, છતાં મોટો પગાર એ

સંતોષની વાત હતી. બોન્યાને દરમહીને મદદ મોકલવી તેમણે શરૂ કરી. બોન્યાએ માન્યાને હવે પૈસા નહીં મોકલવા, અને પિતાને પોતાને મોકલવાના ૪૦ રૂબલમાંથી ૮ રૂબલ ઓછા મોકલવા લખ્યું : આ આઠ રૂબલ માન્યાએ પોતાને મોકલેલ મદદ પેટે માન્યાના નામે જાહેરાતવા સૂચવ્યું. માન્યાની મૂઠી અત્યાર સુધી મીઠું હતું તે વધવા લાગી.

પારીસમાંથી બોન્યાનો કાગળ આવ્યો કે, પોતે પરીક્ષામાં પાસ થતી જાય છે; પોતાના સહાધ્યાયી કાશીમીર દુલુસી નામના પોલ્કડના વતની વિદ્યાર્થી સાથે તે ગ્રેમમાં પડી હતી. પણ તેને રશિયન પોલ્કડમાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈ હતી. અને પ્રવેશ કરે તો દેશનિકાલની સજા લટકતી હતી, એવી કઠંગી પરિસ્થિતિ હતી.

રજકુટીમાં માન્યાને ૧૮૮૯ ના એપ્રિલ પછી છૂટી કરવાની હતી. નવી જગ્યા માટે તેનો પ્રયત્ન ચાલતો હતો અને વોરસોના એક પૈસાદાર ઉદ્યોગપતિને ત્યાં લગભગ નક્કી હતું. ખૂબ આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઈને મળતો આ ફેરફાર હતો ! વિદાયનો દિવસ આવ્યો : સૌની ગ્રેમપૂર્વક રજા લીધી, અને રજકુટી અને તેના બીટક્ટના બેનરોને માન્યાએ છેવટની સરામ ભરી અને નવી નોકરી પર ચડતાં પહેલાં પોતાના વહાલા વતન વોરસોની હવા ખાવા ઉપડી.

થોડા દિવસ આઠ નોકરીમાં જોડાવા માન્યાએ ફરી મુલાકાતી આદરી. બાઈટક્ટ સમુદાય કાંઈ એક ગામમાં તેના શેઠ રહેતા હતા. પાંચ ટેકાણે ગાડી બદલાતી હતી. મીસ્ટર અને મીસીસ એક માન્યાને લેવા રોજને આવ્યા હતા.

“તેઓ સારા માણસો છે અને તેમના ડોકરોઓ અને ગમે છે. બધું બરાબર થઈ જશે એમ લાગે છે.” માન્યાએ કાઝીઆને લખ્યું.

થોડા વખત ત્યાં રહ્યા બાદ આખું કુટુંબ વોરસો જવા ઉપડ્યું : માન્યા પણ વોરસો

આવી. શિયાળો બેસી ગયો હતો. મહેલા વર્ગોના દિસાએ આ વર્ષ માન્યાને મુખદારી નીવડ્યું. મીસીસ એક ખૂબ ખુબસૂરત, શોભા-માન અને પૈસાદાર હતા. તેમની પાસે ઝવેરાત હતું. તેમનો પોપાકસંગ્રહ ખૂબ કિમતી હતો. પૈસા વડે “બ્રેડેલી” સ્ત્રી નજીવી વસ્તુઓ ભેગી કરે તેના માન્યાને અનુભવ થયો. આ અનુભવ પહેલો તેમજ છેલ્લો હતો ! માન્યાએ છંદગીમાં આવી મોજમજાંડ કરી નંધી. મીસીસ એક માન્યાના ખૂબ વખાણ કર્યા કરતી અને ચાપાટી અને નાચના જલસાઓમાં તેને ખૂબ આમંત્ર્યપૂર્વક બોલાવતી.

આમ ગવર્નેસ તરીકે માન્યા ધરેડમાં પડી ગઈ હતી. એક દિવસ ટપાલ આવી. પારીસથી બોન્યાના કાગળ હતા; ઉતાવળે લખેલો હતો. માન્યાને આવતે વર્ષે પેરીસ પોતાના ઘરમાં રહેવા બોલાવી હતી. “જે બધું બરાબર પાર ઉતરે તો, રજાઓમાં હું પરજીયા. મારો વર દાકતર થઈ ગયો હશે અને મારે છેલ્લી પરીક્ષા પાસ કરવાની રહેશે. મારી વહાલી માન્યા ! તારે હવે તારી છંદગીના વિચાર કરવા જોઈએ. જે તારી પાસે બચત હોય તો આવતે વર્ષે આવી જ. ખાવા રહેવાની સગવડ અમારી સાથે; પણ શીના પૈસા તારી પાસે હોવાં જોઈએ. પહેલે વર્ષે અમે હોલકું. પછી પિતા પણ મદદ કરશે. અત્યારે હુંડિયામણનો ભાવ સારો છે, માટે રૂબાના કાંઈ લઈ લેજો.”

માન્યા ઉત્સાહના આવેશમાં : ‘હા’ ન બોલી ! છેલ્લા વર્ગોના અનુભવે તેને, વધારે પડતી કાળજીવાળી બનતી હતી. તેણે જવાબ આપ્યો : “હું મૂળી છું, મૂળી હતી અને છંદગીબર મૂર્ખ રહેવાની. સારી ભાષામાં લખું તો હું કોઈ દિવસ ભાગ્યશાળી નહોતી, અત્યારે પણ નથી અને થઈશ પણ નહીં.” અને કાગળમાં હેલા, જોસેફ અને પિનાની અનેક વાતો લખી.

પણુ ધોન્યાનો આગ્રહ ચાહુ રહ્યો. દુર્ભાગ્યે ધોન્યા 'નિર્ણયાત્મક' જવાબ ન આપી શકી. નાની બહેનનું ગાડીમાડનું ખર્ચ પોતે આપી શકે એવી તેની સ્થિતિ નહોતી. આખરે એમ નક્કી થયું કે મીસ્તર અને મીસીસ એક સાથે નોકરીનો કરાર પૂરો થાય એટલે એક વર્ષ વોરસોમાં પિતા સાથે રહેવું, ટ્યુશન આપી પૈસા ખચાવવા અને પારીસ આવવું.

દરમીયાન એકની નોકરી પૂરી થઈ. માન્યા પિતાનો ધરના અનુકૂળ વાતાવરણમાં આવી. 'તરેતી સુનિવર્તીટી'માં ફરી દાખલ થઈ.

પણુ...એક બનાવ ! મહત્વનો બનાવ. માન્યા છંદગીમાં પહેલીવાર પ્રયોગશાળામાં દાખલ થઈ.

માન્યાનો એક સગો 'હિલોમ અને ખેતી-વાડીનું સંપ્રદર્શન' એવા ભપકાદાર નામથી એક સંસ્થા ચલાવતો હતો. રશિયન સત્તા-વાળાઓ સંપ્રદર્શન પ્રત્યે શંકા ન દર્શાવે એટલે આનું નામ રાખવામાં આવ્યું હતું, પણ અંદરખાને તો વિજ્ઞાનના પાઠ શીખવતા,

માન્યા સાંજે આ 'સંપ્રદર્શન'માં પ્રયોગો કરવા લાગી. એકલી કામ કરતી. મદદ કોઈની નહોતી. ચોપડીમાં વાંચી કામ ચલાવતી. આથી પ્રયોગિક સંશોધનનો શોખ કેળવાયો. રાત્રિએ પથારીમાં પડી પડી માન્યા પ્રયોગોના વિચાર કરતી. ઉંઘ ન આવતી. નાનપણમાં જ્યેષ્ઠા પિતાના 'ભૌતિક વિજ્ઞાનના સાધનો' ચાલુ આવતા. છંદગીનો અભ્યાસરુધી અનિશ્ચિત રહેલો ધંધો સાંપડ્યો હતો.

આમ રાતના અનેક વિચારો મુંઝવતા : દિવસો શંતિમાં જતા. માન્યા પોતાની અધીરાઈ સંતાડી રાખતી. તેને પિતાને મુખી કરવા હતા. બાઇના લગ્નની જોડવણીમાં પડી : હેલા માટે નોકરી ગાતવા લાગી, અને અંબન સ્વાર્થ તેને

પારીસ જતાં રોકી રાખતો હતો. તે હજી કાશીખીર એડનો ગ્રેમ જૂસી નહોતો. પિતા પણ હૃદયપૂર્વક ઇચ્છતા હતા કે માન્યા પારીસ ન જાય તો સાફ કાશીખીરની સાથે લગ્નથી જોડાઈ પોત્તકમાં રહી જાય એમ તેમની અંતરની ઇચ્છા હતી !

૧૮૯૧નો સપ્ટેમ્બર. માન્યા કાર્પેથીયનમાં રમઝો માળવા ગઈ હતી. કાશીખીર પણ આવેલો હતો. જાને વચ્ચે વાતચિત થઈ. બીજી સુવક નિર્ણયપર ન આવી શક્યો. જે થોડી ઘણી નજાળા કડી જાનેને હજી બાંધી રહી હતી તે હંમેશને માટે છૂટી ગઈ.

માન્યાએ પારીસમાં ધોન્યાને મદદ માટે હાથ ફેરવે. જવાબ તૈયાર હતો. પણ માન્યા પહેલી ટ્રેનમાં ચડી ન શકી. આ તો મદદ બિનિષ્ફળ હતું. કાળજીપૂર્વક જોઈતા સામાન એકઠો કર્યો. પૈસાની તંગી તો હતી, એટલે થોડા ખર્ચમાં પતાવ્યું. સામાન ટ્રેનમાં ચડ્યો, માડી ઉપડવાનો સમય આવ્યો.

"હું લાંબો વખત બહાર નહીં રહુંઃ જે કે વધારેમાં વધારે ત્રણ વર્ષ. પરોક્ષ પાસ કરીને પછી આવીશ. પછી આપણે સાથે રહીશું." માન્યાએ પિતાને સુગંધ કર્યું.

"મારી વડાણી માન્યા, પહેલી આવજો. કામ બરાબર કરજો. તારી ફોટો ઇચ્છું છું." પિતાએ ખરડાયેલા અવાજે લાગણીપૂર્ણ શબ્દો ધીમેથી કાઢ્યા અને દીકરીને બાય બરી બોલ્યા.

માડી દૂર દૂર દોડતી હતી અને માન્યા બચિખનાં વિચારોમાં પડી હતી. બહુને પાછી બાવી પોતે શિક્ષક થશે એમ મન વિચારે ચડ્યું હતું. પણ તે જૂસી હતી કે અજાતતા અને કિર્તિપૂર્ણ છંદગીએ બેભાંયા તેણે બીજી છંદગીનો રસ્તો પસંદ કર્યો હતો.

ડહાપણ અને જ્ઞાનના બંડારસમી

અનુપમાની ઓળખ

લેખિકા :

શ્રી. અનિલા શોક્ષ

*

(ગર્ભાકથી આણું)

ખાળકનું રડવું એનાથી ખમાવું નહીં. અને એ બદલ તો એણે ઘરમાં બંડ જગાડ્યું હતું. બહોળા કુટુંબના કરભારમાં વ્યસ્ત વહુઆણનાં કૂલ જેવાં બાળક ઘોડીઆમાં ચીસાચીસ કરી પોષારતાં હોય અને સાચુનાં દરમાનની રાહ જોતી વહુ કામમાં પ્રવૃત્ત હોવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય ત્યારે પોતે ગમે તે કામમાં હોય તોય દોડી જતી અને માતા તથા ધાવણને પૂકારતા બાળકને હુલાવવા ને છાના રાખવા મંડી પડતી. બાળકની આ દશા માટેનું દુઃખ અને તેનાં વડિલની આવી વર્તણૂક માટેનો રોષ એનાં નાના જીવનમાં સમાતો નહિ અને ધણીવાર એ બાલકને તેની માતાના બોળામાં મૂકતાં કંઈ બોલે તે પહેલાં જ રડી પડતી; ત્યારે ઘરમાં સહુ-વ્યવહારની ધરેડમ્મું ધડાઈને પાવરધો થયેલ સ્ત્રીવર્ગ-તેને દસી કાઢતો અને આરા દીસા પોચા ન થવાનો વ્યવહાર ઉપદેશ દેવા મંડી જતો. તે નાની હતી તોય અંતરમાં સમજતી હતી કે, તેનું આ પોચાપણું જીવનમાં ગમેતેટલા ધા યડે તોય ધસાય એવું નથી. એ એના અંતરનો સ્વભાવ હતો. માત્ર સ્નેહ

કે લાગણી જ હોત તો જરૂર વય, અનુભવ, અને દૃશ્ય દેખાવની અસરથી તેમાં કંઈ ફર પડત. આણું પોચાપણું જે દોષ હોય તો તે અનુપમાના જીવનમાં ચારેકારે વ્યાપ થઈ ગયો હતો.

સ્ત્રીજાતિને પ્રિય મનાતા ધરેણીને તેને નાનપણથી જ મોહ ન હતો. એને તે શરીર-શોભા કે સૌન્દર્યનાં કારણ સમજતી નહીં. શરીરને પ્રાપ્ત રૂપરંગ જેવા ને તેવા રાખવામાં તે માત્ર સમજતી. ૫૬-પાવડર અને ઝીંકઝી-યાનથી તે હંમેશા દૂર રહેતી. મોઢા ઉપર રંગ લગાડેલો એનાં જેવું અશરમ અપમાન સ્ત્રીનું બીજું કંઈ હોઈ શકે? સ્ત્રી-શૃંગાર માટે વાળ જેવું કુદરતી સાધન છે એ જ સાઈ ને પૂરવું છે એમ તે માનતી અને મનઃમતી વેણી શું થવામાં એનો શણગાર આવી જતો. પોતાના ઉપર અનર્ગળ લાગણી વધાવનાર ધણીય એની સહીયરો. સાથે એને વિચારોમાં ધણો મતભેદ થતો, તેમાં ઉપરનો એક ખાસ હતો. નિઃસ્વાર્થ ને હાર્દિક લાગણીના સંબંધોમાં મતભેદ ન હોય એમ તે માનતી નહિ. ઉપરાંત વિચારભેદથી એવા સંબંધોમાં કાંઈ બાધા નડે છે એમ પણ તે નડોતી માનતી. વિચારભેદની ચક્રમંત્ર જ્યારે લાગણી અને સદ્ભાવની સુરક્ષીત કોદલામાં ઝરતી ત્યારે પરસ્પરનાં વ્યક્તિત્વનાં વિશીષ્ટતા અને ક્ષી-ષ્ટતાનો સારો પરિચય સદાજ મળે અને એમ મનુજ માનસનો અભ્યાસ જરાય ડોળડહાપણ કે ડંકાસ વગર થઈ શકે એમ તે અનુભવતી. એની આ એક માન્યતા એને બહુવામાં ગોખેલા નીતિવાક્યની વિરૂદ્ધ હતી. “સમાનસીધ વ્યસનેયુ સખ્યમ્” ન્યાં અસમાનતા છે ત્યાં સંબંધ છે-યોગ છે-ન્યાં અધૂરાપણું છે ત્યાં જ અપેક્ષા છે, એટલે પોતા જેવા જ શુણ્ડોન-બાગી પાત્ર સાથે જ ભેત્રી હોઈ શકે કે થઈ શકે એમ વાંચેલું એને ખોટું લાગતું. એના

ઉપર મમત્વ રાખનાર સદુ ધણીયે વાતમાં તેના કરતા ધણું યઝીયાતા ને ઉતરતા હતા, પણ મિત્રતા તો પૂરી હતી. હૃદય એક એવી વસ્તુ છે કે ત્યાં કશું સારું નરમું હિંચુ નીચું કે યોગ્ય અયોગ્ય નબતું નથી. અને એવું હૃદય એ જ માનવતાની મુખ્ય નિશાની છે. કોઈપણ સદુશુણની પ્રીતિ જો તે કોઈપણ માણસ પ્રત્યે તીવ્રરકાર પ્રેરતી હોય તો તેની નીતિમત્તા કે સદુશુણ પ્રીતિ નથી પણ હૃદય-શૂન્ય અમાનવતાના સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ છે એમ તે માનતી. જમતમાં હુંદારોને અને સમાજની વેશ્યાને પણ હૃદય હોઈ શકે છે અને ત્યાં તે સહુની હારમાં ઉભવા આવી શકે છે. જગતમાં આદિથી મનાએલ વાતને એક પોતાના માં જ ભરી દેવાની બગીચવૃષ્ટિ ત્યારે તેનામાં અંગકી ઉઠતી ત્યારે તે પોતાનું ગચ્છુ-સ્થાન-કીમત બૂધી જઈ, કોઈ વિરાટ આસને આ-ઈક થવા તત્પર થઈ જતી. ઓઝો જ પ્રેમની ઉત્પાદક, પાલક અને પોષક છે અને તે પ્રેમ કેવો? કોઈ એક વ્યક્તિ પ્રત્યેનો એકાંગી કે બેચારથી વધુ જાણી સ્વચ્છ પાછળ આવારી જનારે દર્તવ્યશીલ આધીનતા નહીં, પણ સમ-સ્તને બધામાં હ્રષ્ટ બધાવનાર વિશ્વમેયનાં વરદ હાય જેવા આંખિનાં અમીથી આખાય જગતને નવગવી દે એવો વિપુલ વિરલ ને અનુ-પમેય. પોતે જાણે એવા જૂહત પ્રેમનું પારાવાર હ્રષ્ટકતું સરેવર બની જાય અને અમાનવતાની જુલુખ્તા બહેને અગ્નિ સ્વરૂપે એમાં આવી આવીને હોમાય પણ પોતે તો શીળા ને શાતા-કારક ને વળી-પાછી એ એગ્નિની તો કારક જ! આવી વાત ત્યારે ત્યારે એના માનસમાં પ્રવેશતી ત્યારે તે કાણે તો તેવી જ હોય તેમ પોતાને માટે મૂક આવેશ અને આત્મસૂતોય અનુભવતી. મનમાં હિંતા અનેકાનેક તરંગોમેય તે સકારણ સમજ તેની કીમત દરાવતી અને મનોહતિનાં વેશપદ્ધતિમાં આવી કીમત તેને ધણી ઉપયોગી થતી. તેના ઉપરથી તે પોતાના

સ્વભાવનો પણ કોઈ શાન્ત-આરામની પહે અવ્યાસ પરિચય કરી લેતી.

કેવળ સંજોગ અને સ્વભાવને આધિન એવી મોટાભાગની માનવ જનતાનો સહજનનો મેળો તે આ વિશ્વ-પ્રેમ-શહેર-સમાજ અને ધર. માનવ સ્વભાવની શાળા એટલે માનવ મેદનીનો મેળો. એમાં શું ન હોય? વાંચવાને સહેલા પણ આદરવાને અધરા એવાં શાસ્ત્રી ને પૂરાણોનાં ઉત્પાદક ને વારસ વેરાળીઓ અને લખવાને સહેલા પણ આદરવાને અધરા એવા સેવા-સમર્પણને વરેલા શહીદો અને જગતની હળવી ને નીચી મનાતી બાંગુ ઉપર જ જીવનારા અમણિત માનવજીવો-એ બધાય લાં હોય. આવી વસ્તીનો પ્રદેશ પણ કેવો હોય? ત્યાં પણ વસ્તીને અનુકૂળ કુદરત અને વાતા-વરણ હોય. એવા વિશ્વ અને વસાહતમાં વસીને એ મારમમાં થઈ જીવંતરુનું ગાડું દલાવવાને અને જીવનમાં કરવા યોગ્ય ક્યો વગર કે અધુર રહેવા દહને પણ ન કરવા યોગ્ય કશુંય ન ક્યો વગર જ પહી જવાનો જગૃત પ્રયત્ન એ જ જીવંતી. અને એવો પ્રયત્નશીલ જીવ તે જ માનવ. આવા ગઠન ધેરા ચીંતનમાં પડેલી અનુપમા આગળ વીચારતી, કે જ્યાં એક તરફથી આકર્ષણનાં પૂર આવે છે ત્યાં પ્રેમ છે-તે બાજ્ય છે. જ્યાં એકથી વધુ, પણ મર્યાદીત તરફથી, આદેશ આવે છે ત્યાં ફરજ છે-તે સૌભાજ્ય છે. જ્યાં બધાય અને કોઈ ગાડી નહો-ત્યાંથી દાકષ આવે છે ત્યાં માનવતા છે-તે બહાજ્ય છે. અને એ માનવતાની વિરાટ સૃષ્ટિનાં આજુ જેવા પોતાના જીવનને આદરણીય માની-તેના જ માર્ગને સદૈવ અનુસરવાનું અગ-બાજ્ય જીવનમાં ત્યારે આવે ત્યારે સદિલ વધારી લેવાને તત્પર રહેવા તે પોતાની જાતને મનાવતી.

એવા એક હિચિત માર્ગનાં અર્થી હોવાનો કરાર એ જ એનાં જૂતકાળની શાન્તિ, વર્તમાન કાળનું મુખ અને ભાવિની નીરાંત હતી.

શ્રી. હંસાબહેન મહેતાનું ભાષણ

[૧૮મું અધિવેશન : (સિધ) હૈદરાબાદ]

ભયંકર વિનાશ અને દુઃખના વર્ષો પછી, આખરે યુદ્ધ પૂરું થયું છે. આખી દુનિયા નિરાંતનો શ્વાસ લેતું થયું છે, પણ ને શાન્તી અને સુલેહનો આશાઓ રાખ્યા કરતા હતા તે હજી આ જગત ઉપર ઉતર્યો તથી. આ યુદ્ધ દુષ્ટતાના બયંકર બળો છૂટા મૂક્યાં છે અને સાચી શાન્તી ક્યારેક પણ આવશે કે કેમ તે વિશે ગમે તેને આશ્ચર્ય થશે. માણસતી પાસની વૃત્તિઓએ અકસ્માત આહ અને વેદના આળ્યાં છે અને એનું હેતુનું પરિણામ અણુઓમાં પ્રગટ્યું છે. પોતાના દેહવિલય પહેલાં થોડા મહિના અગાઉ ૮૦મી વર્ષગાંઠને દિવસે મહર્ષી ડો. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે કહ્યું હતું કે : 'પશુતાના રાક્ષસે પોતાના બધા ટોંગ-પછેડાઓ ફેંકી દીધા છે અને જગતનો વિનાશ આણવાને બયંકર નહોર લઈને તે બહાર પ્રગટ્યો છે. એક છોડાથી બીજા છોડા સુધી ધિક્કારની આંખો વાતાવરણને બ્રષ્ટ કરી રહી છે. જીવભની આ મરકી-ને આજ સુધી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં શુભપણે રહી હતી તે-અત્યારે પૂરેપૂરી માનવના આત્માને બ્રષ્ટ કરવાને અને કૃત્યેઆમ ચલાવવાને બમણી હી છે.'

લગન બંધ થઈ છે, પણ હજી સુધી હવા સાદું થઈ નથી. માનવજાતની સેવાનો નેને આદેશ હોવો જોઈએ એવા જ્ઞાનને બે માતવના વિનાશને માટે જ કામે લગાડ્યામાં આવે તો પછી આ પૃથ્વીમાં કશું જ રહેશે તહિ. ને દુનિયાને અને ને સંસ્કૃતિને બાંધવા માટે હજારો વર્ષો થયાં છે તેને સમુગળી ધોવાઈ જતી અટકાવવાનો ઉપાય કરવાની, અત્યારે

ખાસ જરૂર છે. સ્ત્રીઓને જ આ લડાઈની મોટામાં મોટી યાતતાઓ વેઠવી પડી છે. સ્ત્રીઓ જ શાન્તી અને સામાજિક રિચરતા-એટલે કે સંસ્કૃતિની સંરક્ષક છે. એથી દુનિયાની સલામતીને અને એના અસ્તીત્વને જોખમમાં મુકતા આ કાયમી સંકટ સામે સ્ત્રીઓએ જ આગળ પડીને સંગઠન કરવું જોઈશે. આપણી પરિવદ્ધ હમેશાં શાન્તી અને અને અહિંસાને માટે ખડી છે. આપણે જગત-બરના નારીસમુહને ખાત્રી આપી શકીએ કે, આ આદર્શોને સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નોમાં અમે તમારી સાથે જ હોઈશું. આપણે—જગતભરની નારીઓ સાચી શાન્તી રથાપવાના આ મહાન કાર્યમાં એક થઈએ. એ શાન્તીનો પાયો હશે—સર્વ માટે સ્વતંત્રતા, સમભાવ, ન્યાય, અને સમાનતા.

પશ્ચિમથી અહીં ને મહેમાનો આવ્યાં છે તેમને મારે પૂર્વ અને દૂરપૂર્વ વિશે થોડુંક કહેવાનું છે. સ્વતંત્રતાને માટે ઝુઝતા ઇન્ડો-નેશીયનો સામે અમારાં લરકર વપરાય તે અમને પસંદ નથી, અને અમે સત્તાના બ્રષ્ટ ઉપયોગનો સખત વિરોધ કરીએ છીએ. આઝાદ સેનાના અફસરો સામે દેશદ્રોહના આરોપસર ટેસ ચાલે એ અમને પસંદ નથી.

પોતાના દેશને મુક્ત કરવાની અભિલાષા રાખવી એ જ ને દેશદ્રોહ હોય તો પછી હિંદુ-સ્તાતની એકેએક બંધકિત દેશદ્રોહી છે. ઝાઝ પણ જાતની તપાસ ગિતા હજીએ. અસંખ્ય દેશ બાંધેલા જ્વેલમાં સડી રહ્યાં છે, એ ખીનાથી અમને અસુખ થાય છે. કુટુતાના ખી વાવીને તમે શુભેચ્છાના મોલ ઉતારી શકો નહિ. હ

આશા રાખું છું કે તમે તમારા રાજપુરુષો ઉપર આ હકીકતની સાચી છાપ પાડશો.

સાથી રાષ્ટ્રોએ પુનરાદાર અને રાહતનું એક મંડળ રચાયું છે અને તે લડાઈના ભોગ યદ્યપેલ દેશોમાં શૂન્યા અને માંદાને રાહત આપવાની યોજના કરે છે. પોતાના ઘેર ગરીબાઈ છતાં, ભૂખમરો છતાં, હિંદુસ્તાને એ દેશમાં આહ કરોડ રૂપીઆ રોકડા આપ્યા છે, એટલું જ નહિ, પણ પોતાના મર્યાદીત સાધનોમાંથી પણ લગભગ પચાસ લાખ રૂપીઆનો માત્ર આપ્યો છે. હિંદુસ્તાન પોતે પણ લડાઈની યાતનાઓમાં સપડાયેલું છે અને આ મંડળ પાસેથી મદદ મળવાનો એને હક્ક છે, છતાં આજસુધી હિંદને એક પાઇ સરખી પણ મદદ મળી નથી. કારણકે અમને કહેવામાં આવે છે કે, હિંદી સરકારે મામણી જ કરી નથી. આવા સમયે અમને દુઃખપૂર્વક યાદ આવે કે, અમારી પાસે અમારી કહીએ એવી સરકાર નથી.

લડાઈને અંગે હિંદી યએલા અનેક પ્રશ્નોમાં એક પ્રશ્ન એ પણ છે કે, રચાનિક, પ્રાંતિક અને મધ્યસ્થ સરકારે પોતપોતાના ખાતાઓમાં અનેક સ્ત્રીઓને નોકરી આપી હતી. હવે એ ખાતાઓ બંધ થશે, એટલે આ સ્ત્રીઓને છટી કરવામાં આવશે, ત્યારે એમનું શું થશે? એમને કોઈ ખીજ જગ્યાએ આપવામાં આવશે કે કેમ?

પણ એથીએ વિશેષ મહત્વનો પ્રશ્ન તો W. A. C. (I). S. ને નામે ઓળખાતી સડાયક ઓછળનો છે. જેઓ નર્સ તરીકે તાલીમ પામી છે તેમને તો જગ્યા મળી રહેશે, પણ જેઓ દફતર ખાતાઓમાં છે અથવા કારકુનો છે તેમનું શું થશે? કેટલી સ્ત્રીઓ આવા ખાતામાં નોકરાઈ હતી, એનો ચોક્કસ આંકડો અમે જાણતા નથી. એમની પાસે શાશ્વ કામ કરાવવામાં આવતાં હતાં તે વિષેની જ વાતો બહાર આવી છે તે કાંઈ ધીરજ આપનારી નથી.

પ્રમુખ

મી. હંસાબહેન મહેતા .

જ્યાં હિંદી સરકાર આ સ્ત્રીઓને હજી એક વર્ષ કામગીરીમાં રાખવા માગે છે. એથી તો અમે એમને વિશે જાણવા વધુ ઉત્સુક છીએ. અમે એવું સાંભળ્યું છે કે, આમાંની કેટલીક સ્ત્રીઓને જનીરસ બાળકો થયાં છે ને દર પાંચે એક સ્ત્રી એવી રાગનો ભોગ યદ્યપે પડી છે. આ વાતો અતિશયોક્તિ બરેલી હોય તોયે મને લાગે છે કે, એમાં સત્યાંશ તો છે જ. જો આવું જ છે, તો લડાઈના આવા ક્રમચરિત્ર ભોગ યદ્યપે પડનારી સ્ત્રીઓને સડાય આપવાના શા પગલાં બરવામાં આવ્યાં છે તે જાણવાની અમને ખાસ ઇચ્છા છે. આપણી પરિષદે આ બાબતમાં તપાસ કરવા માટે એક ખાસ સમિતિ નીમવી જોઈએ અને આમાંની જે સ્ત્રીઓને મદદ જોઈતી હોય તેમને મદદ અને માનદરજન દરવું જોઈએ. જો આ સ્ત્રીઓને શિક્ષણ અને સમાજ-સેવાના કામેમાં આપણે

ચોજ શકીએ તો દેશને એ એક મુડીશ્વર થઈ પડશે. પણ ખર્ચાળ જીવનની એમને ટેવ પડેલી હોવાથી તેઓ ગામડાંમાં વસી શકશે કે કેમ તે શંકા બરેલું છે.

આઝાદ હિંદી ફોજની સ્ત્રીસંખ્યાની સેવાઓ આપણને ઉપયોગી થઈ પડશે. ‘જાંસીની રાણી’ ની દુકડીની હું વાત કરું છું. હું ડા. લક્ષ્મીને અને તેમની જોડીદારને તેમણે ખરેખરા સંકટમાં જે મહાન હિંમત બતાવી છે તે બદલ અભિનંદન આપું છું. હું આશા રાખું છું કે તેઓ વહેલી તકે હિંદમાં આવી રહેશે. ડા. લક્ષ્મીની તાજેતરમાં જ જે ધરપકડ થઈ છે તે સમજી શકાતી નથી અને તે સામે સખત વિરોધ દર્શાવું છું. તેમને વિના વિશ્વભે હિંદમાં આપવા દેવાં જોઈએ. આ સ્ત્રીઓની તાલીમ અને તેમની દેશદાઝ હિંદના યુદ્ધોત્તર વિકાસ અને પુનરોદ્ધારમાં ખૂબ મદદશ્વર થઈ પડશે.

યુદ્ધોત્તર પુનરંવનની વાત આવી તો આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે પુનરંવનના આપણા સમસ્ત રાષ્ટ્રજીવનની હશે. એથી સ્ત્રીઓના દરજ્જા વિશેની આપણી માગણીઓ સ્ત્રીઓના હક્કનામાના રૂપે ધડી કાઢવી જોઈએ.

પહેલાં તો આપણે સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા માટે અને પુરૂષો સાથેની એની સમાનતા માટે ઉભાં રહ્યાં છીએ. એ સમાનતા એટલે અનુકૂળતાની સમાનતા. જેવી પુરૂષ વ્યક્તિ છે એવી સ્ત્રી પણ છે. જે સ્વતંત્રતા અને સમાનતા એ માનવવિકાસના પાયા છે તો સ્ત્રીને પણ પુરૂષની પેઠે એ બોગવવાનો હક્ક છે. પોતાના જાતીબંદને લીધે એના પર કોઈ જાતની અટકાયત ન હોય. સ્ત્રી અને પુરૂષ એ તો એક રચનાં બે ચક્ર જેવાં છે. બેઉની સરખી જ ઉપયોગીતા છે. એથી એકની ખીજ ઉપર સરસાઈ ન હોવી જોઈએ, તેમજ એક ખીજનું શોષણ કરી ન શકે. સંતોષની વાત છે કે સાનકાંતીસીરો પરિપક્વમાં જે હક્કનામુ ધડવામાં

આવ્યું છે તેની પ્રસ્તાવનામાં આ વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે.

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ તો છેક ૧૯૩૧માં મંજૂરૂત હક્કો વિષે ઠરાવ પાસ કર્યો છે. તે કહે છે: ‘કાયદા આગળ સર્વ નાગરીકો સમાન છે. ધર્મ, જાત, માન્યતા કે લોંગનો એમાં કોઈ ભેદભાવ નથી. ધર્મ, જાતી, માન્યતા અથવા લોંગ એ કોઈ કારણને લઈ સ્ત્રી કે પુરૂષને જાહેર તોફારી; સત્તા, માન અને વ્યાપાર વગેરેમાં કોઈ જાતનો અંતરાય રહેશે નહિ. ૩૦ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૦ ના રોજ રાષ્ટ્રીય આયોજન સમિતિએ પણ ઠરાવ કર્યો હતો કે: ‘આયોજિત સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન પુરૂષનું સમાવડીઉં’ હશે. સ્ત્રીઓના દરજ્જાનું નિયમન સમાન દરજ્જા, સમાન અનુકૂળતા અને સમાન જવાબદારીએ એ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોથી નિયમિત કરાશે. સ્ત્રીને સ્ત્રી ગણીને કોઈ સ્થાન માટે બકાત રખાશે નહિ. પૂર્ણ અને સમાન નાગરીક દરજ્જા અને આર્થિક અધિકારોના ઉપભોગ માટે સગન એક આવશ્યક ઘરત ગણાશે નહિ.’

સ્ત્રી પુરૂષની સમાનતાના પાયા ઉપર જ આ હક્કનામુ ધડવામાં આવશે અને તેમાં એક વ્યક્તિ તરીકે, તેમજ સમાજના એક સભ્ય તરીકે સ્ત્રીઓના અધિકાર અને જવાબદારીની વ્યવસ્થા આપવામાં આવશે. વ્યક્તિ તરીકે સ્ત્રીઓને નાગરીક તરીકેના સર્વ હક્કો બોગવવાના મળશે અને એ અંગેની દરજ્જા તેને અદા કરવાની રહેશે; પછી તે હક્કો રાજદારી હોય, નામરીક હોય કે આર્થિક હોય. રાજ્ય વ્યક્તિને સમાન એકમ તરીકે સ્વીકારશે; નહિ કે કુટુંબને. આ રીતે સ્ત્રીઓને પોતાની સ્વતંત્ર રીતે મતાધિકાર રહેશે; નહિ કે પુરૂષ સાથેના એના સંબંધ તરીકે. અત્યારનું મતાધિકારનું ધોરણ અમુકની પત્ની તરીકે મત આપે છે, તે સિદ્ધાંત સ્ત્રીઓ માટેની ઉપયોગી છે તથા તેનો

સ્વીકાર કરી, શકાય નહિ. આપણે તો પ્રોઠ વયની હરકાઈ વ્યક્તિને માટે મતાધિકાર માંગીએ છીએ.

શ્રીઓએ પોતાની ચોખ્ખતા હોય તો રાજ-કારોબારમાં પણ વધારે ને વધારે સામેલગીરી કરવી જોઈએ. હું આગ્રહપૂર્વક બંધામણ કરું છું કે, આવતી ચુંટણીઓમાં શ્રીઓને ખાસ બેઠક ઉપરાંત ખીજી બેઠક માટે શ્રીઓને પસંદ કરવામાં આવે.

શિક્ષણ વિના પુરુષ કે સ્ત્રી પોતાની જવાબદારી સમજી શકે નહિ. આથી દરેક સ્ત્રી શિક્ષિત થવાને અધિકારી છે, એ વસ્તુ ઉપર આપણે ખાસ ભાર મૂકવો જોઈએ. આથી એમાં વિઘ્ન કરનારા બાળકઓ, બાળમજુરી, અને પરદા જેવા અંતરંગો દૂર કરવા જોઈએ. શિક્ષણ કેવું આપવું જોઈએ એ પ્રશ્ન પણ ખૂબ ખ્યાલપૂર્વક તપાસવો જોઈએ. અત્યારની શિક્ષણ પદ્ધતિ આપણને ઝાઝી મદદ કરી શકે તેમ નથી, સાન્નિદ્ય યોજનાએ આખી શિક્ષણ યોજના ધરમૂળથી પલટવાની જરૂરીઆત સ્વીકારી છે, ને આપણે તે વસ્તુને અનુગોહન આપવું જ જોઈએ; પણ શ્રીશિક્ષણની બાળકમાં આપણે બે વાત સાફ કહી દેવી જોઈએ, કે સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વનો પૂર્ણતમ વિકાસ થાય અને તે સમાજનું ઉપયોગી અંગ અને એ પ્રકારનું શિક્ષણ એને મળવું જોઈએ.

નાગરિક તરીકેની ફરજે શ્રીઓ અને પુરુષોને એક સરખા છે, તેથી તેમના શિક્ષણમાં પણ પાયાના ફેર નહિ હોય. ફેર ત્યારે ઉભા થશે કે ત્યારે અમુક ખાસ ધંધાને માટે તાલીમ લેવાનો પ્રશ્ન આવશે અને ત્યારે તો એ ધંધા તો પુરુષ પુરુષ વચ્ચે, સ્ત્રી સ્ત્રી વચ્ચે, અને પુરુષ સ્ત્રી વચ્ચે-એમ જુદા જુદા પ્રશ્ન હશે.

સ્ત્રીને જે કોઈ ધંધા પસંદ પડે તેમાં તાલીમ લેવાની એને અનુકુળતાઓ હશે. અત્યારે એવી અનુકુળતાઓ નથી. દાખલા તરીકે—ગૃહ-વિજ્ઞાનની તાલીમ લઈએ. એક લેડી ઇસ્વીન

મલેજથી આપણે સંતોષ ન લઈ શકીએ. દરેક બાપવાર પ્રાંતમાં અને દરેક પ્રાંતીક બાપામાં આવી સંસ્થા અને આવી શિક્ષણ હોવું જોઈએ એમ હું ઇચ્છું છું.

સંઘશિક્ષણને વિશે આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણો દેશ ગરીબ છે, માટે જો એક જ સંસ્થાથી કામ સરતું હોય તો બે જુદી જુદી રાખવાનું આપણને પોસાય તેમ નથી.

આપણા દેશનું શારીરિક આયુષ્ય ૨૭ વર્ષનું છે ને હજારો સ્ત્રી પુરુષો જાતજાતના રોગોથી પીડાઈ મરી જાય છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, પ્રજાકીય. આરોગ્ય સુધારવાની ખાસ જરૂર છે. શ્રીઓના સંબંધમાં તો વળી એક વધારાનો ભાગ છે. હિંદુસ્તાનમાં પ્રસુતીની ધાતોનો આંકડો આંખ કાઢી નાખે એવો છે. શીતળા, કોગળાધું, અને મરકીમાં માણસો મરે છે તેના કરતાં પણ મોટી સંખ્યામાં શ્રીઓ પ્રસુતીમાં મરે છે. આના કારણોમાં-એક તો પૂરતી ઉપચારની સગવડોનો અભાવ છે, ખીજું શિક્ષણની ખામી અને બાળ-કઓ તથા પરદાના અનિષ્ટો અને અનારો-ગથી મરેલાં ધરો છે. શ્રીઓને સારાં ધરો અને ઉપચાર સંસ્થાઓ માગવાના હક છે. ઘસડ બોળા, દુઃખ અને અકાળ મૃત્યુમાંથી શ્રીઓને બચાવવી હોય તો તેમને માટે સારાં ધરો ને ઉપચાર સાધનોની સગવડોનો અધિકાર હોવો જોઈએ.

પૈસાને પ્રભુ માનનારા આ જગતમાં માણસની કિંમત સ્ત્રી કે પુરુષની આર્થિક પદ્ધતિ ઉપર આંકવામાં આવે છે. શ્રીઓએ પોતાનો દરજ્જો સ્થાપીત કરવા માટે આર્થિક વર્તુળમાં ખૂબ જુગતું પડશે. કામ કરવાનો દરેક સ્ત્રીને હક છે, એવી આપણે માગણી કરવી પડશે. જાહેર સેવાઓમાં, સત્તાના સ્થાનોમાં અથવા ધંધામાં સ્ત્રીને માત્ર સ્ત્રી હોવાને કારણે અટકાયત ન હોઈ શકે; અને ન હોવી જોઈએ.

આને તો પરજેલી સ્ત્રીઓને માટે અધિક નોકરીઓ બંધ છે. જો પરજેલી સ્ત્રીઓ જે તે નોકરીઓની ચરતોને પાળી શકતી હોય તો પછી તેમને શા માટે બંડાત રાખવામાં આવે છે તેનું કોઈ કારણ સમજાતું નથી. હા, આ નિયમને અધિક અપવાદો હોઈ શકે છે. સ્ત્રીઓને-ખાસ કરીને સગર્ભા સ્ત્રીઓને ભારેખમ ઉદ્યોગોમાં અને જમીન નીચેની ખાણોમાં કામે ન લગાડવી જોઈએ. હિંદી સરકારે આંતરરાષ્ટ્રીય કાનુનનો ભંગ કરીને ખીદારની કોલસાની ખાણોમાં સ્ત્રીઓને કામ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો, તે સામે આપણી પરિષદે વિરોધ કર્યો હતો; ને સંતોષની વાત છે કે એ હુકમ પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો છે.

આપણે માનીએ છીએ કે, સ્ત્રીઓને કોઈ ધંધામાં જોડાતાં અટકાવવાનો અંતરાય ન હોવો જાઈએ, છતાં પરિષદે સ્ત્રીઓએ તેમની પસંગીમાં મદદરૂપ થવાનું કામ કરવું જોઈએ. રાષ્ટ્રીય યોગેશનનું કાર્ય સ્ત્રી અને પુરો માટે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ કાર્યો થોડા આપવાનું છે. સ્ત્રીઓએ એવાં કામો કરવાનાં રહેશે કે જે કામો દેશને મદદરૂપ થશે. સાજન્ટ યોજનામાં અનેક શિક્ષકાઓની જરૂર રહેશે. અને ડા. મીસ લેજરસ કહે છે કે, આપણી આરોગ્યતાના કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા હોય તો દેશમાં ત્રીસ વર્ષમાં દસ લાખ નર્સોની જરૂર રહેશે. જો સ્ત્રીઓ આ કામો પોતાને મેળે સ્વીકારવા તૈયાર નહિ થાય તો આપણે ફરજિયાત ભરતીની સામે આવીને ઉભા રહીયું. સ્ત્રીઓને જ કામ કરવાનો હક્ક રહેશે, એટલું જ નહિ, પણ સાચી પરિસ્થિતિ હોજી કામ કરવાનું રહેશે, એટલે કે કામની જગ્યા, કામના કલાક, પગાર, રજા, માંદગીનું બંધનું, સુવાવડનું બંધનું વગેરે પરિસ્થિતિઓ પણ જોવાની રહેશે.

વિશાળ પાયા ઉપર સામાજિક વિભાગી યોજના ધરી કાઢવાનો સમય આવી પડેાગ્યો છે. એ વિભાગી યોજનામાં પ્રસૂતિ સમયના અધ્યયનો સમાવેશ થઈ જાય છે, અને આ

યોજના એકલો કારખાનામાં કામ કરતી સ્ત્રીઓને જ લાગુ નહિ પડે, પણ શિક્ષિકાઓ અને નર્સો જેવી બીજી કાર્યકરોને પણ લાગુ પડશે.

એક કામ એવું છે કે, જે અત્યાર સુધી માન્યતા પામ્યું નથી અને એ વિશે હું તમારું ધ્યાન દોરું છું—એ ગૃહિણીનું કામ છે. વહેલી પરાક્રમી મધરાત સુધી એ ધસડખોરો કરે છે. તેને આરામ નથી, તેમ રજા પણ નથી. વળી આ કામની કિંમત પણ કોઈ લેખતુ નથી, કારણ કે એ ખજૂખજૂતા રૂપીઆ લાવતું નથી. આથી જ તો ભણેલી અને જાગેલી સ્ત્રીઓને ઘરકામ સામે કંટાળો વધતો જાય છે અને તેઓ ઘરબહાર કામ ધંધો શોધે છે. કામની અગત્યતા સ્વીકારાય અને કામની પરિસ્થિતિઓમાં સુધારો થાય એ ખાસ અગત્યનું છે. ઇંગ્લંડમાં ખીવરજ રીપોર્ટમાં છે તેમ ગૃહિણીના કાર્યનો તાજેતરમાં સ્વીકાર થયો છે અને તેને સામજિક વિભાગી યોજનામાં રથાન આપવામાં આવ્યું છે. જો એવી કોઈ યોજના આપણા દેશમાં સરકાર માથે લે, તો આપણે જોઈ જોઈએ કે, ગૃહિણીના કાર્યને માન્યતા અપાઈ છે કે કેમ ? આ ઉપરાંત ધરધણીઓને તેના પતિની આવકમાં હક્ક હોવો જોઈએ. તેને ફરી જનું જ જોઈએ કે, પુરુષની પોતે પરાધીન નથી; અને એ પોતે પણ પતિની આવકમાંથી હક્કપૂર્વક ભાગ ભાગી શકે છે. આમ પોતાની તમામ આવક પોતાની પત્નીની સંમતી વિના ખર્ચી નાખવાનો પતિનો કોઈ જતનો હક્ક રહેશે નહિ.

શ્રી માત્રને આરામનો અધિકાર રહેશે. ઉપલા થરની મણીમાંડી સ્ત્રીઓ સિવાય બીજી હિંદી સ્ત્રીઓ આરામનું નામ પણ જાણતી નથી. એવું જીવન તો લાંબો ધસડખોરો છે. રાંધવું, ધોવું, દળવું, પાણી ભરવું અને બાળકોની ગાવજત કરવી એ બધાંમાંથી એને બીજા કામો માટે કુરસદ મળતી નથી. આ વસ્તુ-સ્થિતિ એના આરોગ્ય માટે સારી નથી, તેમજ તેના માનસિક વિકાસ માટે પણ

પગનાં ધરેણું

અનુકૂળ નથી. કાંઈ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ માટે એને અવકાશ જ નથી, એટલે પછી એનું જીવન એક ગુલામ જેવું થઈ પડે છે અને એનું ધર આનંદ વિહોણું હોય છે. માણસને આરામ ન હોય તો એ ગુલામ જ છે. આપણે હિંદી સ્ત્રીઓને આ ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવાના ઉપાયો યોજવા જોઈએ. તે માટે શુદ્ધજનનું નિયમન કરવું જોઈએ. જીવનની સુખ સગવડો આપવી જોઈએ. અને સમય વ્યવહારો યોજનાઓ કરવી પડશે. તેથી આ પ્રશ્ન ધણે અંશે ઉઠેલાશે. શીશુવિદારો અને બાળગૃહો કરીને બાળકોની સંભાળ લઈ, આપણે સ્ત્રીઓને મંદસ્થિત થઈ શકીએ. સ્ત્રીઓના ઉપર આને જે બીંસી નાખનારો બરડો પડ્યો છે તે દૂર કરવાના ઉપાયો યોજાશે તો કસ્તુરબા રમારક શળો રાષ્ટ્રની એક મોટામાં મોટી સેવા બનવશે.

હવે આપણે સ્ત્રીઓના સામાજિક અધિકારોનો વિચાર કરીએ. તે ત્રણ અંગોને રખશે છે. (૧) મીલકત, (૨) લગ્ન અને (૩) કુટુંબ. મીલકત સંબંધમાં આપણે ઠાવે કરવો જોઈએ કે મીલકત મેળવવી, સામ્યવતી, વારસામાં લેવી

અને એને ખર્ચવી એ સધળામાં સ્ત્રીઓને પુરોના જેવા જ અધિકારો હોવા જોઈએ. આ સંબંધમાં હિંદુકાયદો અત્યંત અસંતોષકારક છે. હિંદુ લો કમીટીએ હિંદુકાયદોનો જે મુસદ્દો તૈયાર કર્યો છે તે અત્યારની પરિસ્થિતિમાં મોટી ઘાળ બરનારો છે. તે મુસદ્દો સ્ત્રીઓને પોતાની મીલકત ઉપર પૂરો અધિકાર આપે છે, તેમજ બાપની મીલકતમાં પણ ભાગ આપે છે. આમ છતાં એ મુસદ્દો દીકરાઓ ને દીકરીઓ વચ્ચે જે ભેદભાવ રાખે છે તેથી આદર્શની ઉણપ રહી ગય છે. વળી આ મુસદ્દો સંયુક્ત કુટુંબની મીલકતને વ્યાપ્ત કરતો નથી. એ મીલકતમાં તો સ્ત્રીને દીકરી તરીકે કંઈ જ અધિકાર નથી, અને વધુ તરીકે માત્ર મર્યાદિત હક્ક મળે છે. મુસદ્દા સામે સનાતનીઓએ ઉદ્ધવેશો વિરોધ પણ મને અરથાને લાગે છે, મને લાગે છે કે, આવા કારસાઓમાં—એટલે કુટુંબો ધંધા દુરી પડવાના સંલોગોમાં—એવું કરી શકાય કે, અંતે તો દીકરીનો ભાગ વેચાણ લઈ સેવામાં આવે અથવા એના ભાગ ઉપર એને નેહો આપવામાં આવે.

જાહેર લગ્ન કરવામાં પાપ અને ગુન્હો માનનાર સમાજના

પડદા પાછળનાં દરયો

ગેરરીતનો સંબંધ એ સમાજ ચલાવી છે. એ જ વ્યક્તિઓ લગ્ન કરે તો સમાજ રોષ પ્રગટ કરે છે. આવા સેંકડો દાખલા જાણવામાં છે, જેમાં ગેરરીતનું વર્તન તે ખોટી રીતે માની લીધેલું નથી અને એ વ્યક્તિઓની શુદ્ધ બુદ્ધિનું presumption દરવાની કોઈ પણ ખારી નથી. એટલે કે આવી ગેરરીતિ બસે ચાલે; એમ માની સમાજ તે રવીકારે છે.

૧. બહુ જૂના વખતની વાત છે, એક બાઈનાં પત્ની ગુજરી ગયાં. પછી ઊંતર હિંદની કોઈ વિધવા બાઈ રસોઈ કરવા ઘરમાં રહી. તેને તે જ બાઈથી છોકરો થયો. બાઈ સાધારણ અમલની નોકરી પર હતા. કોઈને કંઈ લાગ્યું નહીં. બાઈ એજાખીતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે જવાબ આપે. સુધારાવાળાને કહે છે 'મેં પુનર્લગ્ન કર્યું છે.' બીજાને કહે; 'બહુ ખોટું છે.' લગ્ન નહિ જ કરેલું એ સાચી વાત, છતાં એમણે ચલાવેલું પોણું પણ ચાલ્યું.

૨. સારા ધર્માદારી એક ગૃહસ્થને લાં કોઈ વિધવા બાઈ આવીને રહી તે ગૃહસ્થ કુટુંબી હતા. આ બીજી બાઈ સાથે છટ્ટી આડો વ્યવહાર ચાલ્યો; તેનું એક parallel કુટુંબ થયું અને મુલુ સાથે રહે. પોતે જીંદગી માંતિ કહેવાય અને નવી બાઈ નીચી. લગ્ન ન કર્યું, તેથી સહુએ અભિનંદન આપ્યાં અને બંને સ્ત્રીઓનાં સંતાનો સારે ઠેકાણે પરણ્યાં.

૩. સામાન્ય રીતિના એક બાઈ એક વિધવા સાથે નાનગતના નૃત્યા વચ્ચે રહે છે. વિધવા આગ્રહ કરે છે કે, લગ્ન કરો. બાઈ કહે છે કે, 'લગ્ન કરું તો નાનગતમાં આજરૂ જાય, માટે છાતીમાની ખેસી રહે.' બાઈને માથે મૂકાવવાનાં પાપ ચડે જાય છે.

૪. ગરીબ રીતિની વિધવાને બત્રીજાઓ

વીસ વચ્ચીસ રૂપિયા ખોરાકની આપે છે. બાઈ કોઈ માણસ સાથે થયેલ વર્તે છે. બાઈ લગ્ન કરવા તૈયારી કરે છે તો બત્રીજાઓ કહે છે: 'કુટુંબી આજરૂ જાય છે માટે જેમ છે તેમ ચાલવા દે.' બત્રીજાઓ ભેગી એક જ ઘરના ભાગમાં રહે છે. અને તેના ગેરવર્તન સંબંધે સફું પૂરી ખાતરી છે.

૫. મોટા પ્રતિષ્ઠિત ને ધંધાદારીઓ-કુટુંબીઓ રખાતો સાથે ખુશીથી હરે ફરે છે. શ્રીમંતો છે એટલે તેવી બાઈઓને ખંગલાઓ, ગાડીધોડા, નોકરો આપે છે. ગરમીમાં હવા ખાવા જાય. સારે જૂના કુટુંબને ઘેર રહેવા દે અને અપરિણીત બાઈઓ અને તેમના પરવારને સાથે લઈ જાય. ત્યાં ખુશી રીતે મોજશોખ કરે છે. શ્રીમંતોની આવી રખાતોની સંખ્યા તો ઘણી મોટી છે, પરંતુ પ્રજા શાપ અને અતીતિ સંબંધે કાંઈ જ શંકા રહે નહિ.

૬. સહકાર્યકર્તા બાઈઓ તથા સ્ત્રીઓનાં ગેરવર્તનના અને આ નવા જમાનાનાં દર્શનો છે. બાઈઓ પરણેલા ને કુટુંબી બહેનો કુવારી-એવાં કેટલાંક દર્શત જણીતાં છે. બીજાં સંખ્યાબંધ હશે, પરંતુ જેમાં સંખ્યાની ખાખતમાં ચોક્કસ માહિતી ન હોય તેવાને ગણ્યાં ન જોઈએ. ઉપર કહેલામાંથી કોઈ બહેનોને ધરિપતાલના આશ્રય લેવા પડ્યા છે, કોઈનો તબિયતનો ધાણુ નીકળ્યો છે, છતાં જગતમાં જિંદગી મોંઢાં લઈ ફરે છે. ઉપર કહે છે, બીજાંનાં છિદ્રો શોધે છે, સમાજનાં ખુશાલ હરે છે ફરે છે, કેમકે લગ્નો કરવાનાં ગુનામાં તેઓ પડતાં નથી.

૭. બે બહેનપણીઓ મુરોપ ગાંધી. લાં મે હિંદોઓ સાથે પરિચય પડતાં લગ્ન કરવાને નિશ્ચય કર્યો. હિંદ પાછા ફરી એક બહેને તે અમલમાં મૂક્યો. બંને પુરુષો વિવાહીત હતા. આ બહેનોનો સર્ગાવહાલાંએ બદિહા કયો. બીજી બહેને સર્ગાવહાલાંએ ચિખામ

આપી કે 'લગ્નની લપમાં ન પડવું. પ્રેમપાત્ર
બાધને પોતાને ઘેર રાખવો, અગર તેને ઘેર
જઈ ગમે તો રહેવું, પરંતુ લગ્ન કરવાથી
આંત્ર જશે.' તે બાધને સ્ત્રીઓકરો છે.
આ સીખામણ માની જડેને લગ્ન કરવાની
બૂઝ ન કરી, જેથી તે માનાપાન પામી, હોદા
અને અમલ, ગમે તે મેળવી શકે છે.

૧૮. એક ગર્ભશ્રીમંત હતા. તેમના કુટું-
બમાં વડીલોથી ચાલતી આવેલી રીત મુજબ
તેમને એક રખાત હતી. તેમના દાદા ગુજ્યો,
ત્યારે તેમની રખાતે કોટી લઈ પોતાને તેમજ
પોતાનાં બાળકો માટે મિલકત મેળવેલી. આમ
રખાત સહુને માન્ય અને મંજુર હતી. કોઈ
અમાગી મોઢીએ આ બાધની રખાતે આમક
ક્યો કે, તેની સાથે લગ્ન કરવાં. બાધની તો
આમજ કાયમ હતી, પણ બાધ કહે 'મારી
આમજ હલકી પડે છે.' આ આજીજમાં કસાઈ
તેઓએ લગ્ન ક્યો. બાધ વિધવા હતી, એટલે
માખાપ, બાધજડેન મિત્રોએ ઉપકારો વરસાદ
વરસાવ્યો. બાધ કહે: 'મારી સાત પેઢીનું નામ
બોળ્યું ને કુટુંબનું નાક કાપ્યું.' એમ કહી
વારસામાંથી બાતલ કરી બહાર કાઢી મૂક્યો.
બાધ રજાગી રખડી મૂલુ પામ્યા. બાધનું શું
શું તે બાળકામાં નથી.

૯. એક દારખાંનાના માલિકે એક જડેનને
પાંજી પોથી બણાવીગણાવી બધી રીતે હોશિઆર
બતાવી. આ સમય દરમિયાન તેઓ તેના પર
મોહિત થયા. પુખ્ત ઉમરનો છતાં આ બાળકમાં
તેમનું મન ચલિત થયું. ઘેર સ્ત્રીસંતાનેનું મોહું
કુટુંબ એટલે શું કાંઈ? પેલી જડેન તો ઉપકાર
તણે દર્શાવેલી. તે કાંઈ જ વિરોધ કરી શકી
નહિ. આ બધી શુંચવણમાંથી છટકા તેમણે તે
જડેનને ઓશીસમાં ટાઈપીસ્ટ તરીકે રાખી અને
યથેચ્છ બચ્ચદાર ચક્રાવવાનો માંગ કાઢ્યો.
જડેનનું શરીરસ્વાસ્થ્ય ધૂળધાણી થયું અને અતિ
મરજીયરણ થયા. [ન્યોતિધર] વિદેત માનસ

સૌ ર ભ

મિસરના પાટનગર કેરો મુકામે તાજે-
તરમાં મળી ગયેલી એક સ્ત્રી-પરિવર્તમાં સૌએક
જેટલી અરબ સ્ત્રીઓએ સમાનાધિકારનો હોવા
રજૂ ક્યો હતો. એ સમાનાધિકારમાં સ્ત્રીઓના
મતાધિકાર અને પતાધિકાર ઉપરાંત બંધુપત્ની-
ત્વને પણ સ્ત્રીઓનો એક અધિકાર ગણાવવામાં
આવ્યો હતો.

હાલ ૧૨૦૦ વર્ષ થયાં અરબ સંમીન
ઈસ્લામ પર નિર્ભર રહ્યો છે અને કુરાન એ
એમના ધર્મનું તેમજ સમાજનિયમનું મૂળ
પુસ્તક રહ્યું છે. બંધુપત્નીત્વના સંબંધમાં કુરાનનો
આદેશ છે, '.....તમને ગમે તેવી બે, ત્રણ
કે ચાર સ્ત્રીઓને તમે પરણી, પણ એથી વધુ
સંખ્યાને નહિ. પરંતુ એ સંખ્યા તરફ સમતો
પૂર્વક ન વર્તી શકવાનો બંધ રહેતો હોય તો
પછી માત્ર એકને જ પરણો.'

કુરાનનો આ આદેશ અક્ષરશઃ પળાતો
હોવાનો લીધે અતીતનો, ઉદ્ભવ અરબ
સમાજમાં નડોતો થયો. અને એક કરતાં વધુ
પત્ની કરનારાઓ પછું તે સૌને સારી રીતે
રાખવાની કાળજી રાખતા. સ્ત્રીનું સ્થાન ગૃહમાં
નિમ્નિત હતું. અંધ કિતાબ પર એના લગ્નનો
કારાર નિર્મિત હતો; ને કારારની ક્ષેત્ર આર્થિક
ઉપરાંત બીજી પણ અનેક જોગવાઈ એને મળી
રહેતી. આ રીતે કુરાન તથા લગ્નનાં કારારથી
વ્યક્તિ એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓને અરખર
સારી રીતે નંભાવી શકે તેવી રિથિત ન હોય
તો મોટે ભાગે એક જ પત્નીથી ચલાવી લેતાં.

પરંતુ હિસમાનિયા શબ્દનાશબ્દના પતન પછી પાશ્ચાત્ય સુધારો ધીમેધીમે મુસ્લિમ મુદ્દામાં પ્રવેશવા લાગ્યો. આધુનિક વિચારોની આયાતે બહુ વિચિત્ર અસર નીપજવી. મુસ્લિમ ગૃહજીવન અને ધર્મજીવનક્રમશઃ ખંડિત બનવા લાગ્યાં. મધ્યપૂર્વના એકે એક બંદર પર ધંધાદારી વૈશ્યાવૃત્તિનો ઉદય થયો અને લગ્નમયોદાની બંદાર રહીને આ રીતે લાગણીનો સંતોષ સુલભ બનતાં કેટલાક મુસ્લિમોએ કુરાનના નિયમોની અવગણના કરવા માંડી.

આનું પરિણામ મુસ્લિમ પ્રજાની નૈતિક અને શારીરિક પતિતાવસ્થામાં આવવા લાગ્યું, એટલું જ નહિ, પણ અનેક મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ અવિશાહિત રહેવા લાગી. એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ કરીને પ્રજાવૃદ્ધિમાં ફાગો આપી શકે તેવા પુરુષોએ પણ પરણેલી એક જ સ્ત્રી રાખીને પોતાની કામગીરી લગ્નમયોદા બંદાર સંતોષવા માંડી.

ખીજી બાજુ મુસ્લિમ પ્રદેશોના અંદરના ભાગના કેટલાક જુવાનો પર 'આધુનિક' વિચારપ્રવાહોની અસર થતાં 'રોમાન્સ'ના ખ્યાલમાં ગ્રહાયર બનીને એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ, (એ સ્ત્રીઓથી થતી સંતતિના બાવિષ્યનો કશો ખ્યાલ રાખ્યા વિના) પરણવા લાગ્યા. આના પરિણામે બાળ-મરણોની સંખ્યા વધતી ગઈ અને ગરીબાઈ અને સંતાપ પણ વધતાં ગયાં. પાશ્ચાત્ય ઈંગ્લેન્ડમાં પણ લગ્ન સંખ્યા ઘટાડવામાં પોતાનો ભાગ ભજવ્યો છે. પહેલાં તો ૨૦ વર્ષની વયનો કોઈ પણ મુસ્લિમ પરણેલો અને કદાચ એકાદ બે બાળકનો પિતા હોય, પરંતુ આજે ૨૦ની વય વીતી ગયા સુધી તો એ કોલેજમાં ભણતો હોય છે અને ત્યાર પછી બહુધા 'આધુનિક' સ્વૈરવિદ્યારમાં રાત રહીને બહુ મોટી ઉંમરે એ લગ્ન કરે છે, અથવા તો એ બંધન સમૂજમાં જન્મીને મરે છે.

કેરા મુકામે અરબ સ્ત્રીઓએ કરેલી માગણી આ વસ્તુસ્થિતિના નિવારણ માટે જ કરાએલી

છે. એમણે માત્ર બહુપત્નીત્વની જ દિમાખત નથી કરી, પરંતુ એ સાથે અપરિણીત રહેનારાંઓ પર ઠર નાખવાની પણ સૂચના કરી છે. બહુપત્નીત્વની સંસ્થા પડી, ભાંગવાને લાગે તથા મુસ્લિમોમાં અનૈતિકતા પેસવાને લાગે કેટલાંક મુસ્લિમ રાજ્યોની વસતી ઘટી છે.

કેરા પરિવહની સ્ત્રીઓ પોતાની માગણીમાં કેટલી સફળ થાય છે તે જોવાનું રહે છે. [ધી અરબ વર્લ્ડ] ડા. જી. આર્થ ખેરહાહ

*

સુરત ખાતે એક બહેર મેળાવડા દ્વારા હિન્દુ અખળાં રક્ષાગૃહ સ્થાપવાની વિધિ થઈ ત્યારે પંડિત આનંદપ્રિયજીએ બાપણ આપતા જણાવ્યું હતું કે 'એકવાર શ્રી લીલાવતી મુન્શીએ મુંબઈ કોર્ટની ધર્મપલટાની એપીલેટીવેટી એકી કરી હતી આવી ૬૦૦ એપીલેટીવેટી એક જ વરસમાં ચાલુ હતી. એ એપીલેટીવેટી કરનારો ૬૦૦ હિન્દુ બહેનો, જેઓ ૧૬ થી ૪૦ વરસના અંદર હતી. આ પ્રશ્ન બતાવે છે કે, આવી સ્ત્રીઓને રક્ષવા અખળાગૃહની જરૂર છે.'

*

પેરોસમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સ્ત્રીપરિષદમાં મળેલી જગતની સ્ત્રીઓને પ્રજાશાસનવાદ અને શાંતિને માટે એકત્ર થવાનું મેડમ કોટને ૧૫૦૦ સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશી જણાવ્યું હતું. આ પરિષદમાં ૪૧ દેશોની સ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો હતો. સોસીએટ પ્રતિનિધિ મંડળના ૨૧ સભાસદો છે. ફ્રેન્ચ પ્રતિનિધિ મંડળની સંખ્યા સડુથી વધારે છે. વિગ્રહને લીધે જે દેશોને સડન કરવું પડ્યું છે તે દેશોની સ્ત્રીઓમાં એક પ્રકારનું સંગઠન અને પરિપક્વતા આવી ગયાં છે.

ઐરોપ્પીયાની એક સ્ત્રી ખીસીઝ રફાટે ઐરોપ્પીયામાં હિંદ અને હિંદની લડત પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને સમજુતી છે એમ જણાવ્યું. ડા. હિં. મહિલા પરિષદ તરફથી શ્રી. ઈલા સેન અને ડા. હિં. વિદ્યાથી સંધનાં એક-એક બે પ્રતિનિધિઓ હાજર હતાં.

રખાતને પણ પત્ની જેટલો જ

બરણપોષણ મેળવવાનો હકક છે.

પ્રહલાદ કુલશર્કી નામના એક બ્રાહ્મણે

કાયદાની કલમે

રજુ કરનાર

શ્રી. રમણીકલાલ જયઅંકસાઈ દલાલ.

ધનમર માતિની અકુ નામની એક રખાત રાખી હતી. અકુ નરસુની પરણેતર પત્ની હતી ને નરસુ જીવતો હતો. પરંતુ અકુ નરસુને છોડી પ્રહલાદને ત્યાં જ રહેતી. એમ એ લગભગ સત્તર વર્ષ રહી હશે. ધરતી સન ૧૯૨૭ના જૂન મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રહલાદે પોતાની વડિયોપાછાંત મીલકતમાંથી કેટલીક જમીનો, અકુના નામનું બક્ષીસપત્ર કરી, તેને નામે ચકાવી આપી. ધરતી સન ૧૯૩૩માં પ્રહલાદનું અવસાન થયું. ધરતી સન ૧૯૩૬ના જૂન મહિનાની પાંચમી તારીખે પ્રહલાદના પુત્ર ગણેશે અકુ ઉપર દાવો માંડ્યો. બક્ષિસ પત્રથી અકુને અપાયેલી જમીનો વડિયોપાછાંત મીલકત પૈકીની હતી. ગણેશ ને પ્રહલાદ હિંદુ અધિભક્ત કુટુંબના સભ્યો હતા એટલે વડિયોપાછાંત મીલકતનું પ્રહલાદે કરેલું બક્ષીસપત્ર રદખાતલ હતું. વળી પ્રહલાદ ને અકુકે વચ્ચે બંધનકર્મનો સંબંધ હતો. અનીતિ ભરેલા એ કૃત્યને પોષવા કરાયેલું બક્ષીસપત્ર ગણેશને બંધનકારક નહોતું. પ્રતિવાદીયણ બાઈ અકુએ જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે, તે પ્રહલાદની કાયમી રખાત હતી ને તેથી પ્રહલાદે બક્ષીસ આપેલી જમીન પર તેનો સંપૂર્ણ હક હતો. અકુ પ્રહલાદની કાયમી રખાત હોવાથી પ્રહલાદની મીલકતમાંથી તેની ખોરાકી પોષાકી મેળવવાનો સંપૂર્ણ હક હતો, તેથી ગણેશ જે તેના બરણ પોષણ માટે સંપૂર્ણ સગવડ કરી આપે તો બક્ષીસથી અપાયેલી જમીનો પાછી મેળવવાનો તેને આધકાર હતો; એવું પ્રાયમિક કોર્ટે ઠરાવ્યું. તેના ઉપર અપીલ ચર્તાં જજને પ્રહલાદ ને અકુનો સંબંધ અનીતિમય હોવાથી પ્રહલાદની મીલકત ઉપર તેના ખોરાકી પોષાકીનો ખીલ્લ અધિકાર નહોતો એવું ઠરાવી, બરણ

પોષણની કેષપણ પ્રકારની વ્યવસ્થા કયાં સિવાય ગણેશને સદરજુ જમીનો ક્યાં લેવા હકકાર ઠરાવ્યો. તેના પર બાઈ અકુએ મુંઝાઈ હાઈ કોર્ટમાં અપીલ કરી. ન્યાયમૂર્તિ એન. જે વાડિયા. લોકુર અને રાગબક્ષ એમ ત્રણ હાઈકોર્ટ જજની એન્ય સમક્ષ તેની સુનાવણી થઈ.

એપેલન્ટ બાઈ અકુના એડવોકેટ મી. પી. બી. ગળેન્દ્રગડકર હતા. તેમણે દલીલ કરતાં જણાવ્યું કે, હિંદુ કાયદા નીચે અવરૂદા સ્ત્રી પોતાના અવસાન પામેલા સ્નેહીની મીલકતમાંથી, તેમનો સંબંધ અનીતિમય હોય તો પણ, નિર્વાહ મેળવી શકે કે નહિ, એ જ આ અપીલનો મુખ્ય મુદ્દો હતો. આવા પ્રકારનો સૌથી પહેલો કેસ* જેમકે વિરૂદ્ધ ઉમીયા-ચંડરનો હતો. એમાં એક સ્ત્રીએ પોતાનો પરણેતર પતિ હયાત હોવા છતાં બીજો પતિ કર્યો હતો અને બીજા પતિની રખાત તરીકે મીલકતમાંથી ખોરાકી પોષાકી મેળવવાનો તેનો અધિકાર માન્ય રાખવામાં આવ્યો હતો. એ સંબંધ અનીતિમયો હતો કે નહિ તે તપાસવાની તેમણે જરૂર લેખી નહોતી. પછીના વૃન્દા-

* (૧૮૭૩) ૧૦ બોએ હાઈકોર્ટ રીપોર્ટ પ. ૩૮૧.

૧ (૧૮૭૫) ૧૨ બોએ હાઈકોર્ટ રીપોર્ટ પાનું ૨૬૬.

વનુદાસ વિરૂદ્ધ પમૂનાઆપના કિરસામાં પણ એ જ ફેસલો માન્ય રાખવામાં આવ્યો. એ ફેસલામાં બક્ષીસ રદખાતલ ગણવામાં આવી હતી; પરંતુ અનીતિમય સંબંધ હોવા છતાં ખોરાકી પોરાકી આપવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ત્યાર પછીના નીગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્મીઆવાના કીરસાની હકીકત પણ આ ફેસલા જેવી જ હતી. એ કીરસામાં પ્રતિવાદીપણ પરણેતરે ઓરત હતી. એણે પોતાના પતિને ત્યજી દીધો હતો. તે પોતાના રનેહી સાથે રહેતી હતી. એમનો સંબંધ સામાજિક દૃષ્ટિએ અનીતિમય લેખાય, પણ જો એ કાપમી રવરૂપનો હોય તો રખાતને બરણુપોલણુનો સંપૂર્ણદણ મળે છે એમ કહ્યું હતું. બાપ મોઘીમાઈ વિરૂદ્ધ બાપ નાગુઆપમાં નામદાર કોર્ટે અવરૂદ્ધા સ્ત્રીની વ્યાખ્યા કરી હતી. કામચલાઉ વડા ન્યાયમૂર્તિ શ્રીમાન શાહે એ વિષય પરત્વે શાસ્ત્રોક્ત ચર્ચા કરી હતી ને અગાઉના નિર્ણયો ટાંક્યા હતા. એમના અભિપ્રાય પ્રમાણે અગાઉના બધા ફેસલામાં સ્ત્રી એના રનેહીની અવરૂદ્ધા સ્ત્રી જ હતી. ટેલાકમાં સંબંધ અનીતિમય લાગતો, પરંતુ તે કાપમી, સ્વતંત્ર અને રનેહીના અવસ્થાન મુધી ચાલુ હોવાથી, સ્ત્રીને નિર્બાહ મેળવવાનો હકક પ્રાપ્ત થયો હતો. ક્રૂર એ સંબંધ સ્વતંત્ર ને ચાલુ હોવો જોઈએ, એટલી જ હકીકત સાચીત કરવાની રહેતી હતી. તે સ્ત્રી પોતાના રનેહી સાથે ઉધાડે હોગે વસવાટ કરતી કે નહિ એ પ્રશ્નને ઝાઝો મદતવનો લેખવામાં આવ્યો નહોતો. પરંતુ કામચલાઉ વડા-ન્યાયમૂર્તિ શાહે, અવરૂદ્ધા સ્ત્રીએ પોતાના રનેહીના ઘરમાં તેની સાથે ઉધાડે-

હોગે વસવાટ કરવો જોઈએ એ વાતને મદતવની ગણી હતી. અને અગાઉના ફેસલા કરતાં એ ખાતરમાં જ જુદા પડ્યા હતા. પરંતુ કામચલાઉ વડા ન્યાયમૂર્તિ શાહે અને ન્યાયમૂર્તિ કમ્પના ફેસલાઓ તપાસતાં ખાતરી થાય છે કે સંબંધની અનીતિમય તથારીખથી કશો જ મૂલ્યત તફાવત પડતો નહોતો.

બાપ પનાગુઆપ વિરૂદ્ધ બાપ મોઘી બાપમાં તો છેક પ્રિવી કાઉન્સિલમાં અપીલ કરવામાં આવી હતી. ત્યાં ન્યાયમૂર્તિઓએ ટીકા કરી હતી, 'કે હવે એક જ વાસની કાંઈ જ જરૂર નથી. અત્યારે રખાત પતિની શુદ્ધામ નથી.' માત્ર એ સંબંધ સ્વતંત્ર ને ચાલુ હોવો જોઈએ, એટલી જ વાત ઉપર તેમણે બાર મૂક્યો હતો. તેમણે નીગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્મીઆવાનો ફેસલો ટાંક્યો હતો. એમનો સંબંધ અનીતિમય હોવા છતાં જો સ્ત્રી ચાલુ સ્વતંત્ર સહચાર ભોગવતી હતી એવો પૂરાવો પડે તો ખોરાકી પોરાકીનો અધિકાર તેને પ્રાપ્ત થાય છે એ દૃષ્ટિબિંદુ તેમને સ્વીકાર્યો હતું. નીગારેડીના ફેસલા વિરૂદ્ધ કોર્ટએ વાંધો ઉઠાવ્યો નથી. તેમની પાસેના કીરસામાં તો સંબંધ અનીતિમય નહોતો એટલે કેસ વધારે મજબૂત હતો. અવરૂદ્ધા સ્ત્રીનો સંબંધ અનીતિમય ન હોવો જોઈએ એવી કામચલાઉ વડા ન્યાયમૂર્તિ શ્રી ચાહતી માન્યતા તેમને સ્વીકાર્યો નહોતી.

આનંદીલાલ વિરૂદ્ધ ચંદ્રાબાપમાં ખોરો ફેસલો આપવામાં આવ્યો હતો. કામચલાઉ વડા ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. શાહે એમકોરના કિરસાથી જુદા પડ્યા હતા, પણ એ દલીલો સંતોષકારક નહોતી. પતિની હયાતીથી પરિણામમાં કશો

૧ (૧૯૦૧) ઈડિયન લો. રીપોર્ટ્સ ૨૬ બ્રાન્ચ પાનું ૧૬૩

૩ (૧૯૨૨) ઈડિયન લો રીપોર્ટ્સ ૪૭ બ્રાન્ચ પાનું ૪૦૧; રોહ્ટ ૩ બ્રાન્ચ લો. રીપોર્ટ્સ પાનું ૧૪૭; કોઝ એ બ્રાન્ચ; લો. રીપોર્ટ્સ પાનું ૧૦૦૬

૪ (૧૯૨૬) લો રીપોર્ટ પૃષ્ઠ ઈડિયન અપીલ પાનું ૧૪૩ રોહ્ટ કોઝ ૨૮ બ્રાન્ચ લો રીપોર્ટ્સ પાનું ૧૧૪૩

૫ (૧૯૨૩) ૨૬ બ્રાન્ચ લો રીપોર્ટ્સ પાનું ૧૩; રોહ્ટ કોઝ ઈડિયન લો રીપોર્ટ્સ ૪૮ બ્રાન્ચ પાનું ૨૦૩

જ ફેરફાર પડે નહિ એવા હિંદુ શાસ્ત્રોમાં ઉક્તેષ છે, એ હકીકતમાં ગેરસમજ થવા પામી હતી. ખેમકારના કેસની એ વિગત રાહી વિરૂદ્ધ ગોવિંદ વલાદ તેમજના કેસમાં વડા ન્યાયમૂર્તિ વેટ્ટોપનાં નિધાન સાથે જંધખેસતી નહોતી. સ્નેહિતા અરસાન સમયે પૂતિ હયાત ન હોય એવા કિસ્સામાં જ એ ફેંસલો લાયક પડે એવા તેમનો અભિપ્રાય હતો, પરંતુ એ પુરાવર નથી.

યજ્ઞવલ્કય વિરૂદ્ધ કાશીબાઈમાં રખાતે ખોરાકી પોશાકી મેળવવી હોય તો ચાલુ સંબંધ પ્રથમ પૂરવાર કરવો જોઈએ, એમ હુકું હતું. પછી બન્ને એ સંબંધ શરૂઆતમાં અ-નીતિમય હોય, સ્ત્રીનું અપોગ્ય વર્તન સિદ્ધ થાય તો ખોરાકી પોશાકીનો હક નાબુદ થાય. અવરદ્ધા સ્ત્રીનો સંબંધ ચાલુ ને એકબોગી જ હોવો જોઈએ, અને સ્ત્રીએ નીતિમય જીવન ગુમારવું ધટે.

પંચાંગેશા એલાયર વિરૂદ્ધ કનક અમ્મલ્લ; રામ રાજા યાવર વિરૂદ્ધ પપામ્મલ્લ; તુકારામ વિરૂદ્ધ દિનકર ૧૦ અને હાન્તાબાઈ વિરૂદ્ધ ૧૧ ઉમાબાઈના ફેંસલા આ જ હકીકત સિદ્ધ કરે છે. તે ઉપરાંત વેસ્ટ અને જુવર પાનુ ૨૧૫, ૫૯૩ : ગોલપચંદ્ર સરકાર (૧૯૩૩ આદિતિ) પાનુ ૬૯૯ પ્રકરણ ૨ પેટા કલમ ૩ મીતા-ક્ષર સર્ગ ૨ શ્લોક ૧/૨૭-૨૮ : સર્ગ ૧ શ્લોક ૪/૨૨ માં કરેલા ઉલ્લેખો પર આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો.

મહામહોપાધ્યાય પી. વી. કાણે, એમ ૧ (૧૮૭૫) ઉડિયન હો રિપોર્ટ'સ ૧ બોમ્બે ૯૩ ૭ (૧૮૮૭) ઉડિયન હો રિપોર્ટ'સ ૧૨ બોમ્બે ૧૬૨૬ ૮ (૧૮૧૭) ૩૩ મદ્રાસ હો નર્નબ પાનું ૫૪૫ ૬ (૧૮૨૫) ઉડિયન હો રિપોર્ટ'સ ૪૯ મદ્રાસ ૮૦૫ ૧૦ (૧૮૩૦) ૩૩ બોમ્બે હો રિપોર્ટ'સ પાનું ૨૮૬ ૧૧ (૧૮૨૬) ચોલ પ્રિડિયા રિપોર્ટ'સ નાનપુર પાનું ૨૭

જ. ચિતલે અને પી. જ. ખેર, ગણેશ પ્રહલાદ કુલકર્ણીના એડવોકેટ હતા. તેમણે દલીલ કરી કે, શાસ્ત્રોક્તિ પ્રમાણે પત્ની ન હોય તેવી સ્ત્રીઓના ખોરાકી પોશાકીના હકો કાત્યાયન અને યાતુવલ્કય ૨/૧૩૫ પર મિતાક્ષરાએ નોંધેલ નારદમાં દર્શાવેલા છે. કાત્યાયન કહે છે કે, યોગિત, નોકરો ને મરનારનું ક્રિયાખર્ચ જતાં જે બાકી રહે તેવી ખીનવારસી મીલકત ખાવસા થાય છે. મીતાક્ષર આ ઉપરથી કહે છે કે, રાગ્યે મરનારની સ્ત્રીની ખોરાકી પોશાકી પૂરી કરવી. નારદ કહે છે કે, બ્રાહ્મણ સિવાય જે બ્યક્તિ ખીનવારસી અવસાન પામે તેની સ્ત્રીને રાગ્યે ખોરાકી પોશાકી આપવી. મીતાક્ષર પ્રમાણે લોપીત અને છો જાને શબ્દો અવરદ્ધા સ્ત્રી માટે જ વપરાયલા છે. પરંતુતર પત્ની માટે એ શબ્દો વપરાયલા નથી. એટલે મિતાક્ષર પ્રમાણે કક્ત અવરદ્ધા સ્ત્રીને જ ખોરાકી પોશાકી મળે : જુલખ્યા, સ્વૈરિણી વગેરેને ન મળે, યાતુવલ્કય ૨ શ્લોક ૨૯૦માં અવરદ્ધા સ્ત્રીની બ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. 'જુલખ્યા' કરતાં 'અવરદ્ધા સ્ત્રી' નો પ્રકાર જ જુડો છે. ૨૯૦માં શ્લોકમાં અવરદ્ધા, જુલખ્યા અને સ્વૈરિણી એવી ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીઓ સાથે જલકર્મ કરવા બદલ દંડની શિક્ષા કરાવેલી છે, પરંતુ એ પ્રકારની સ્ત્રીઓની ખોરાકી પોશાકીના પ્રશ્ન વિષે કશો જ ઉલ્લેખ નથી. આંતિભાન્ય વસ્તુઓ માટે યાતુવલ્કય ૨ શ્લોક ૧૧૬માં મીતાક્ષર મનુ ૯ શ્લોક ૨૧૬ દાંકે છે કે, વસો, વાહનો, અલંકારો, રાંધેલું અનાજ, પાણી, સ્ત્રીઓ વગેરે અવિભાન્ય છે. 'સ્ત્રીઓ' એટલે 'દારીઓ' એમ મીતાક્ષરનું કહેવું છે, સ્ત્રીઓની એકી સંખ્યા હોય તો સ્ત્રીની કીમત ગણી વિભાગ પાડવા નહિ, પણ એવી સ્ત્રી પાસે વારા દરતી જાને, પક્ષનું કામ કરાવવાનું દરાવેલું છે. પરંતુ પિતાની સ્વૈરિણી સ્ત્રી

અવરૂદ્ધ હોય તો તે ગમે તે સંખ્યામાં હોય છતાં પુત્રોએ વહેંચી લેવાની નથી. તેના ટેકામાં મીતાક્ષર ગૌતમ ૨૮ શ્લોક ૪૭ ટાંકે છે. એમાં પણ ખોરાડી પોષાડી માટે કશો જ ઉદ્દેશ નથી. વહેંચણી કરતી વખતે દારીઓ વહેંચી લેવાય કે નહિ, એટલે જ પ્રથમ ચર્ચાયો છે; ને મીતાક્ષર કહે છે કે, દારીઓને અવરૂદ્ધ સ્ત્રી જેવી હોય તો તેમની વહેંચણી કરવાની નથી, અને તેમની પાસે કામ પણ લેવાનું નથી. યાગવલ્ક્ય ૨ શ્લોક ૨૯૦ પ્રમાણે મીતાક્ષર અવરૂદ્ધ, ભુજધ્યા અને સ્વૈરિણી સ્ત્રીમાં સ્પષ્ટ રીતે ભિન્નતા છે એમ જણાવે છે, બ્યારે યાગવલ્ક્ય ૨ શ્લોક ૧૧૯ માં ઋક્ષદાસુ પિત્રા સ્વૈરિણ્યાયાઃ વગેરે કશો જ ભેદભાવ દાખવતા નથી. એટલે પિતાની અવરૂદ્ધ કે સ્વૈરિણી સ્ત્રી હોય તેની વહેંચણી થઈ શકે નહિ. સ્વૈરિણ્યાયાઃ પછી જ અધ્યાદાર છે એમ ગણી લેવાનું છે. પરંતુ મીતાક્ષર અવરૂદ્ધમાં સ્વૈરિણીનો સમાવેશ કરે છે એમ માનવાનું નથી.

શ્લોક ૨૯૦ પ્રમાણે 'અવરૂદ્ધ' અને 'ભુજધ્યા' શબ્દો 'દારી' સાથે જાય છે. ચંદા દાસ્ય ધવરૂદ્ધ મુનિષ્યા-વા મહેદુત્તવા । મીતાક્ષર પ્રમાણે-ને દારીઓને અન્ય જોડે સહચાર કરવાની મનાઈ હોય તે અવરૂદ્ધ ગણાય. તેથી જ તેમને ઘરમાં જ રહેવાનું ફરમાન છે. બ્યારે ભુજધ્યાને કેટલીક ચોક્કસ બ્યક્તિઓ સાથે સહચાર કરવાની જ મનાઈ છે. એટલે ભુજધ્યાને સ્વામીના ઘરમાં જ રહેવું એવો આદેશ નથી. અવરૂદ્ધને સ્વામી સિવાય અન્ય સાથે સહચાર સાધવાની મનાઈ છે બ્યારે ભુજધ્યાને તેવી મનાઈ નથી, પરંતુ કદાચ કુટુંબની અમુક બ્યક્તિઓ સાથે જ સહચાર સાધવાની મનાઈ હશે. એકલા સ્વામી સાથે જ

સહચાર રાખવો એવું ભુજધ્યાને બંધન નથી. હવે હિંદમાંથી સૈકા પહેલાં-ગુપ્તાગ્રી નાણુઃ ચંદ્ર છે એટલે દારીનો અર્થ 'સ્વામી'—'ગુપ્તામ સ્ત્રી' નહિ. બાકી નાણુગાધ વિરૂદ્ધ બાકી મોંઘીયાધના ડીવી કાઉન્સિલના દેસલા મુજબ અવરૂદ્ધ સ્ત્રી સ્વામીના મકાનમાં જ વસવાટ કરવા બંધાયેલી નથી, પરંતુ સહચાર તો એકલા સ્વામી સાથે જ રાખવાનો છે. ભુજધ્યાને એવું બંધન નથી. ૨૯૦માં શ્લોકમાં જાર કર્મ માટે દંડનો ઉલ્લેખ કરતાં ત્રણે પ્રકારની સ્ત્રીઓને સાથે વર્ણવી છે, તેથી એ ત્રણે પ્રકારની સ્ત્રીઓને ખોરાડી પોષાડીના સરખા હકો છે એમ માની લેવાનું નથી. આ મુદ્દામાં ખોરાડી પોષાડી માગનાર સ્ત્રી વિદ્યાનેશ્વરે આપેલી મનુની વ્યાખ્યા મુજબ 'સ્વૈરિણી' છે, ને 'સ્વૈરિણી' 'અવરૂદ્ધ' સ્ત્રી નથી; ને મીતાક્ષર પ્રમાણે એકલી અવરૂદ્ધ સ્ત્રીને જ ખોરાડી પોષાડી માગવાનો જ હક રહે છે.

યાગવલ્ક્ય ૨ શ્લોક ૨૯૦ માં મીતાક્ષર અવરૂદ્ધ અને ભુજધ્યા સ્ત્રીની જે વ્યાખ્યા આપી છે તે માટે બાલમમદી વળાણુક જ કહે છે. અવરૂદ્ધ સ્ત્રીએ અન્ય સાથે સહચાર સાધવાનો નથી, એટલું જ નહિ, પણ સ્વામી સાથે પણ સહચાર કરવાનો નથી. આથી તો આજસુધી સમગ્રયલો અવરૂદ્ધ સ્ત્રીનો અર્થ જ પલટાઈ જાય. બાલમમદી પ્રમાણે ભુજધ્યા સ્વામિમિત્ર છે એટલે સ્વામી સિવાય બીજા સાથે જ સહચાર કરી શકે. એટલે ભુજધ્યા અવરૂદ્ધ સ્ત્રી કહી શકાય જ નહિ, ને સ્વૈરિણી તો અવરૂદ્ધ સ્ત્રી હોઈ જ શકે નહિ. મીતાક્ષર અવરૂદ્ધ ને ભુજધ્યા માટે જુદી જુદી વ્યાખ્યા આપે છે; ખરી રીતે બન્ને સ્ત્રીઓના પ્રકાર જુદા જ છે. (ચાલુ)

‘સ્ત્રી-જીવન’ માસિકનું લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ

પ્રશ્ન:—હાહી દહીને ચાકું તોય હ તો
 ભીતો ચીતરવાનાં જ. ધરમાં દેર જેનાં અને
 મારાં-એમ તેવતેવડાં ચાર છ બાળકોનો એ
 ધંધો અટકતો જ નથી. દીવાનખાનાની મુદર
 ભીતોનેય ચીતરીને બગાડે છે. ધરમાં એકે ભીત
 એવી નથી રહી કે જેને બાળકોએ બિલાડાં
 ચીતયો વગરનો બાપી રાખી હોય ! શાળામાં
 જતાં ચર્ચા તે પહેલાંય પણ કોણસા કે ઠીંકરાના
 દક્કડા વતી લીંટા કાઢી ભીતો બગાડતાં. અને
 હવે ટાંટાટોચેડાં અક્ષરો લખીને ભીતો રોમાવે
 છે. ધર્ણુય વારીએ છીએ, પણ માને જ
 કોણ ? મોરેરાં સો કાંઈ ચીતરતાં દેખે કે ઠપકો
 દે. તો કહેશે : 'હવે નહિ કરીએ' પણ ખીજ જ
 દિવસે કોઈને કોઈ જગાએ નહું ચીતરામણુ થયું
 જ છે ! બાળકોની આ આજીવીતરાઈને કેમ
 ટાળવી ?

જવાબ:—ધરની ભીતો મને તેવા લખેડા
 કે બિલાડાં ચીતરીને બાળકો બગાડે છે એ
 કરિયાદ ધણાં ધરોની છે. અને આ વિકૃતિ
 વધીને મોટપણે બારે ખરાજ સ્વરૂપમાં દેખા
 દેતી માલુમ પડે છે. ધર્મશાળા, મંદિરો,
 સમાગૃહો, ઐતિહાસિક તેમજ હવાખાવાનાં
 સ્થળો વગેરે જાહેર સ્થાનોએ જોવા મળતાં
 લખાણો એ બાળપણમાં ચાલતા ભીત-ચીત-
 રામણુના આગળ વધેલા પ્રયોગો છે; આ
 આગળ વધેલા પ્રયોગોમાં પછી તો લખનારની
 મનની આગળ વધેલી વિકૃતિઓ પણ બળેલી
 હોય છે ! એટલે એ પ્રયોગોને સમાજના
 માનસના પ્રદર્શન રૂપે પ્રગટ થયાં જ કહેવાયને ?

આના મૂળ ધણાં ઊંડાં હોય છે. બાળક
 પોતાની સ્પર્શેન્દ્રિય વડે જ્ઞાન મેળવવાના
 પ્રયત્નોમાં આગળ વધે છે તેમતેમ તે પોતાનાં
 હાથનો ઉપયોગ વધુ ને વધુ કરતું જાય છે.
 હાથને તાલીમ આપવાની અને જાતને વ્યક્ત
 કરવાની પ્રેરણા સ્વાભાવિક રીતે તેને લીંટા
 કાઢવાની ક્રિયા તરફ લઈ જાય છે. આ સમયે

માખાપોને મુંઝવતા પ્રશ્નો

કે. જી. રામજી

જો તેને યોગ્ય એવાં સાધનો તેના હાથમાં
 વાપરવા સારુ મળે તો તેની ક્રિયા સ્વાભાવિક
 રીતે આગળ વધે અને તેને હાથની ક્રિયા-
 શક્તિને ખીલવવાની તક પણ મળે જ. માલુ-
 મંદિરની રમતોમાં તેને આવી તાલીમ અને
 ક્રિયાશક્તિને વ્યવહારમાં લાવવાની તક મળી
 જાય છે, પણ આપણાં ધરોમાં એ માટે કાંઈ
 વિચાર સરખો પણ આપણે કરતાં નથી. એથી
 બાળક જે કાંઈ હાથે ચડે છે તે વડે ભીત
 પર પોતાના સજવળતા હાથ અજમાવે છે.
 એ સિવાય તેની પાસે ખીજે માર્ગ પણ શો છે ?
 લીંટા કાઢવા, ચીતરવું-અને શાળામાં પ્રવેશ
 કરી ચૂકેલું બાળક લખતું ચાય ત્યારે-જ્યને
 બિલાડાં તાણુવાં, એ બધું કૃત્રિક યોજના સરખું
 એક રીતે તો ધરોધરમાં બનતું હોય છે.

આના ઉકેલ માટે તો ધરમાં એવી રમતોની
 યોજના બાળક પાસે ધરવી કે જેથી બાળકને તેના
 હાથનો આ રીતે ઉપયોગ કરતાં કરતાં તેને આવ-
 સ્થક એવી હાથની-ક્રિયાશક્તિને મોડકળી ચૂકવવાની
 તક મળે અને એ વડે તેને તાલીમ પણ મળે.
 માટીકામ, કાગળ કાતરવાનું, પાટી કે કામળ
 પર લીંટા કાઢવાનું એવી પ્રવૃત્તિઓ બાળકને
 મળે તો બાળક ભીંતને ચીતરવાને બદલે
 પોતાની જાતને આ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વ્યક્ત કરશે.

બાળક લીંટા કાઢીને, ચીતરીને કે લખવાની
 અંતઃપ્રેરણાથી લખવા માંડીને ભીંતને શણગારે
 છે ત્યારે આપણે તેને વારીને-ટાળાએ છીએ,
 તેને બદલે તેને આ પ્રવૃત્તિઓને મુક્તપણે

ચલાવવાના સાધનો આપીએ તો બીંત ચીત-
રવાનો પ્રશ્ન ઉઠતી જશે.

પ્રશ્ન:—મારો દીકરો ચાર વર્ષનો થવા
બાળ્યો તો પણ રમતાં રમતાં ધૂળ કે માટી
ખાવાનું ચૂકતો નથી. આઠ દશ મહિનાનો
થયો ત્યારથી તેને બોંધે જીભ અડકાડીને
ચાટવાની આદત પડેલી. પછી ચાલવા શીખ્યો
એટલે ફરતો ફરતો દીવાલ પણ ચાટવા લાગ્યો
અને ઠાલસો, માટી કે ચાક જેવું હાય ચડી
જાય તો કરડ કરડ સ્વાદેશ્યો ખાઈ જાય છે!
અમે કોઈ દેખી જઈએ તો યુ યુ કરતો યુંકી
કે ખરો, પણ કોઈ ન દેખે તેવો લામ મળ્યે
આવું આવું શોધી પણ લાવે અને ખાય.
આમ આ દેવથી તેનું પેટ દીક રહેતું
નથી અને અવારનવાર ઝાંઝા પણ થઈ
આવે છે. ઝાંઝામાં માટી, ધૂળ, ઠાલસા જેવા
પદાર્થો જેમજે ત્યારે ભાઈએ ધણું બહું ખાઈ
લીધું છે તેની ખબર પડે છે! આ માટે
કરવું શું?

જવાબ:—બાળકનાં વર્ષતાં શરીરને જરૂરી
એવા ચેતન દારો (Organic salts)ની
ખામી તેના બોરાઈમાં રહે છે ત્યારે એ દારો
મેજનવાની સ્વાભાવિક એવી પ્રેરણામાંથી તેને
માટી, ઠાલસા, ચાક, રેતી વગેરેમાં રહેલા
નિર્જીવ દારો (Inorganic Salts) તરફનું
આકર્ષણ થાય છે. માતાના ધાવણમાં ચૂનો,
લોહ, પોટેશિયમ વગેરે દારોની ઉણપ તેનામાં
આ જૂખ જગવે છે. એ ખામી આવા અ-
ચેતન દારો વડે પૂરી તો ક્યાંથી શકાય?
બદ્ધે એથી તો બાળકના પેટમાં નિર્જીવ અને
તુકસાન કરે એવા પદાર્થો જાય છે અને તેની
તબિયતને હાનિ કરે છે. અને આથી તેના
શરીરના વિકાસમાં ખામી રહે છે.

એટલે પ્રથમ તો બાળકના પોષણનો
વિચાર, આ દેવ ટાળવા માટે, કરવો જોઈએ.
ધાવણમાં પૂરતાં તરવો જળવાય તેવો બોરાક

મંતાએ લેવો જોઈશે; અને બાળક ખાતું થવા
પછી પણ તેના બોરાઈની યોજના એવી હોવી
જોઈશે કે જેથી તેના પોષણ અને શરીર-
વિકાસમાં રહેલી ખામી સમારી શકાય. ચૂનો,
લોહ, સોડિયમ વગેરે દારો તેને પૂરતા પ્રમાણમાં
મળી રહે તેમ કરવું જોઈશે. પછી તેને પડેલી
દેવ માટે જન્યત રહીને તેને 'એ મોંઘેથી
વાળવો રહેશે. પૂરતા પ્રમાણમાં શરીરને જોઈતા
દારો તેને મળવા લાગ્યા હશે એટલે એને
વરતાતી એક-પ્રકારની જૂખ (craving) તો
તરત જવા લાગશે. પછી તો પડેલી આદત
ટાળવાનો સવાલ માત્ર રહેશે. તમારા બાળકની
ઉંમર જેવાં બાળકોને તો તેની આદત વિશે
વાતચીતદારા-તે વિષેના ગુણદોષ કહીને-તે
તરફનો અણગમો દર્શાવીને, તેનું ધ્યાન ખેંચી
શકાય અને તેને તેવા તુકસાન માટે જન્યત
ખનાવવાના પ્રયત્નો કરી શકાય. પણ તેમાં
એટલું ધ્યાનમાં રહેવું ઘટે, કે તેની આ દેવ
માટે ધરમાં કોઈ મોટાં તેના પર ચીકાઈને કે
તેને ઠપકો આપીને તે ટાળવાનો પ્રયત્ન ન કરે.
આમ તેના મનને આજીવન ખનાવીને તેની આ
દેવ છોડાવી નહિ શકાય.

આપણે ત્યાં ધણી સગમી સ્ત્રીઓને પંજી
સગમીવરયામાં યતા અભાવામાં માટી ખાંવાનો
'ભાવ' થાય છે! આ દેવ ઉપર કહ્યું તેમ
સગમીને બાળકના ધાવણ અને પોષણ માટે
તેણે લેવાં જોઈતાં મુયોગ્ય આદારનાં તરવોનાં
અભાવે પડેલી હોય છે. અર્જન સ્ત્રીઓ આ
તલપને સ્વાભાવિક સમજે છે!

નવાં પુસ્તકો : સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો આ માસમાં મળ્યાં છે
જનનશોધન : (લેખક : શ્રી. દિશારક્ષા
પ. મહારાજાના પ્રકાશક : નવજન કાશીધર,
અમદાવાદ. (ચોથી આવૃત્તિ) અઢી રૂપિયા.

મારાં સાસુ મને રાજ મારા બાળકને અદીશુવાળી બાળાગોળીઓ આપવા માટે આગ્રહ કરે છે. મારા પતિ એનાથી વિરુદ્ધ છે, છતાં છાનીરીતે બાળાગોળી બાળકને કરાવા માટે જીકર ક્યો વગર મારાં સાસુ રડેલાં નથી. એમનો પ્રમાણીક મત એવો છે કે, અદીશુ બાળકને નહતું નથી. તેમણે તેમનાં દરેક બાળકને અદીશુ આપીને જ ઉઠેલાં છે. અમારા મત અદીશુ વગરની કડવાશની સોગંદી આપવાનો છે. તો એ બાબતમાં તમારો મત શું છે એ જણાવશો અને બાળાગોળી તથા બાળકશક્તિ સોગંદીનો તુરંત પછી જણાવજો.

—હરસુતામહેન

પહેલાંનો જીનો જમાનો એક વખત એવો હતો અને એમ મનાવું કે, બાળકને પોદું બનાવા માટે અને ખૂબ બાળપણે અને નિરાંતે જીવે એ માટે અદીશુવાળી બાળાગોળીઓ કરાવવી જ જોઈએ. જમાનાનાં ધરડાં-માઝાઓ તો અદીશુવાળી બાળાગોળીઓ દેવા માટે બાળકને દુરાગ્રહ કરવાનાં જ; પરંતુ ખરી હકીકત એ છે કે, હવે દરેક બાળકને અદીશુ કે અદીશુ-મિશ્રિત બનાવશે અનુકૂળ આવતી નથી. માટે વિચાર ક્યો વગર, કે તબીબ નિષ્ણાતના અભિપ્રાય વગર, આંખો લીંચીને અદીશુવાળી બાળાગોળીઓ દેવી એ યોગ્ય નથી.

પૂર્વે, આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓનો મધુરતા જન્ય ખોરાક મુખ્યત્વે હતો. મધુર રસપ્રધાન ખોરાકથી ધાવણ પુષ્કળ આવે. એમાં પોષક અને માદકત્વે પછી બરપુર હોય, છતાં મહેનતુ સ્ત્રીઓનું ધાવણ નિરોગી પછી હોય ઉપરાંત જન્મથી જ બાળક પ્રબળ અને પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિ મેળવીને આવેલ હોય, એટલે માતાના પૌષ્ટિક ધાવણ ઉપરાંત બહારનું દુધ પણ માતા પાસે અને બાળક પી શકે. ખૂબ દુધ પીનાર બાળકને અને ખુશાસાનધ ઝાઝો સહેલાઈથી આવી જનાર બાળકને અદીશુ કે અદીશુવાળી બાળાગોળી અને એની બનાવટો માફક આવી જતી.

પૂછપરછ

ઉલટું અનાથી ખૂબ દુધ પીવાતું પચતું અને છતાં પેટ સાફ અને નિયમિત બાળકનું રહેતું અને બાળક ઉધ્યા કરે. બાળપણે, એટલે વૃદ્ધોનો અનુભવ પણ સાચો છે, ખોટો નથી. પણ અત્યારે આપણા આહાર-વિહારના પરિણામે આપણી પદ્ધતિ અને આપણી પ્રગતી પ્રવૃત્તિમાં પ્રાયઃ પરિવર્તન થઈ ગયું છે. એને પ્રરીણામે, આંધળીયાં કરીને જીના જમાના પેઠે અદીશુ બાળકને આપતું યોગ્ય નથી. છતાં અત્યારે પણ ઠાંઠ ઠાંઠ બાળકો એવાં પણ જોવામાં આવ્યાં છે કે, જેમને અદીશુ માફક આવે, કાયદો કરે અને કશું નુકસાન ન થાય. ક્વા તરીકે સમજીને નિદાન કરીને અદીશુવાળી બાળાગોળી હોવાથી નુકસાન ન જ થાય એવો એકંતવાદ કે સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરવો વાજબી નથી.

ખૂબ પૌષ્ટિક ધાવણ આવતું હોય એવી માતાનાં સ્તુલ અને પેટ સાફ રહેતું હોય એવાં ખૂબ દુધ પી જનારાં બાળકોમાં બાળકને બાળાગોળી અદીશુવાળી બરાબર સડી જાય છે.

એટલે અત્યારે પણ આવી પરિસ્થિતિ અને શારીરિક સ્થિતિમાં ઉગ્રરનાર બાળકને અદીશુવાળી બાળાગોળી, માફક આવી જાય છે અને કામદો કરે છે. માટે અદીશુ કે બાળાગોળી આપવામાં હરકત નથી. એક જ માખોપનાં ઘણાં બાળકો પેટા કેટલાંકને અદીશુ ફાવી જાય છે અને કેટલાંકને નથી ફાવતું. એવું અત્યારે જોવામાં આવે છે. પણ હવે તો એથી ઉઘડી હકીકત છે. માતાનું ધાવણ અત્યંત, પોષણ તત્વોથી સમૃદ્ધ અને રૂક્ષ તેમજ કમજીઆત કરનાર હોય છે. બાળક પણ જન્મથી મંદાગ્નિ અને પેટનો રોમ વારસામાં લઈને આવે છે અને પુષ્ટ હોવાને બદલે રૂક્ષ હોય છે અને કમજીઆતવાળું હોય છે. આવી પ્રકૃતિમાં અદીશુ દાનિધારક છે. મારા

પરિચિત મિત્રોમાં પણ એવા છે કે, જેમના બાળકો પૈકી કેટલાંકને અરીણ માફક આવે છે અને કેટલાંકને નુકશાન કરે છે. કૃષ્ણ, ભરાઈજવાની આદતવાળાં અને કમળઆતવાળાં બાળકોને અરીણ પ્રતિકુળ પડે છે. આવાં બાળકોને કદી પણ અરીણ કે અરીણવાળી બનાવટ ન આપવી. ઘણીવાર તો કમળઆત-ને લીધે ચુંક આવતી હોય, એને લીધે રડયા કરતું હોય એને ઘેનમાં પાડવા કે ઊંઘાડવા અરીણનો પ્રયોગ થાય છે. એથી બાળક ઊંઘતું જ નથી, પણ ઉલટું વધારે ખીમાર પડે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં અરીણ કે બાળગોળી ન દેતાં બાળરક્ષક સોગડી અથવા કડવાણી વાળી હવા પાવી દિનકારક છે.

છતાં ઉપર વર્ણવેલી પ્રકૃતિવાળાં બાળકોને અરીણવાળી બાળગોળી અપાય છે. તમારા બાળાને તો અરીણ નહીં જ માફક આવે, માટે આપવાની જરૂર નથી. એટલે બાળસોગડીનો પાઠ પહેલાં લખી, અન્ય બાળકોને ઉપયોગી થાય એટલા માટે શાસ્ત્રીય બાળગોળીઓનો પાઠ કે બીજાં ઔષધો સાથે અરીણ મેળવવાથી નુકશાન કરે નહીં એવો પાઠ લખ્યું છું.

બાળરક્ષક સોગડી બનાવવાનો નુપ્સો. વાવ-ડીંગ, વાપુખાં, સંચળ, ઇદ્રજવ, કરીઆતાની પાંદડી, સુંઠ, હરડેની ડાલ, કેકામારી, બાળવજ, જયફળ, જવંત્રી, પિત્તપાપડો, કુકુ, કાળીજરી, કાચકાનાં ખીજ, કદાંબો, અતવખની કળા, એળાચો, રે-વંચીનો શીરો, મરડાઈંગી, મંદૂરભરમ, ગોદંતી ભરમદરેક સરખે વજને લઈ, ખાંડી, જીણા લૂગડે, ચાળી નાંખી, ચુલાગજળમાં ત્રણ દિવસ ઘુટી, સોપારી જેવડા પ્રમાણથી સોગડીની આકૃતિ જેમ બનાવી, છાંયે સુકવી, ડબી ભરી રાખવી. એમાંથી સવાર સાંજ પાણીમાં ધસી એનો ધસારો પાવો. એનાથી પેટ સાફ રહે છે. બાળક ચુંકાતું નથી અને ધાવણ તથા દુધ પચે છે. શાસ્ત્રીય બાળગોળી અરીણવાળી—જયફળ, સુંઠ હીંગળો, કેસર, ગોરોચંદન સાચું, જવંત્રી,

છંદ, ઇદ્રજવ, કેરીની ગોટલી, સુંઠ, લવીંગ, તીખાં, ખીંચીનો ગરબ, ચણકબાવા, કડા-છાલ, અંતિવિપની કળી, મોડી અન્નમોદ, સાકર વગેરે દરેક બા તોણો અને અરીણ ના ભાર લેવું. પ્રથમ એસડીયાં ખારણીમાં ખાંડી, જીણા લૂગડે ચાળી લેવાં અને કેસર, સુંઠ હીંગળો, ગોરોચંદન તથા અરીણ ગુદાં કાઢી લેવાં. પ્રથમ અરીણને ખરલમાં પાણી નાંખી કમ્બો કરવો. એ તૈયાર થયા પછી કેસર, હીંગળો સુંઠ, તથા ગોરોચંદન નાંખી એકત્ર કરી, બાકીનાં એપડીયાં નાંખી, એક દિવસ ઘુટીને મગ જેવડી ગોળીઓ બનાવી છાંયે સુકવી દેવી. એમાંથી તંદન નાના બાળકને એક ગોળી ધાવણમાં ઘુટીને આપવી. બાળકની ઉંમર મોટી થાય એમ પછી જરૂર લાગે તો બખ્ખે આપવી. વધુમાં વધુ ચાર સુધી અપાય. પણ જો એકથી ચાલે તો વધુ દેવાની જરૂર નથી, એ ખાસ યાદ રાખવું. વળી એક મહીનાથી નાના બાળકને આપવી જ નહિ. બાળક મહીના દોઢમહીનાનું થાય પછી જ શરૂ કરવી.

આ બાળગોળીઓથી નુકશાન થતું નથી, તેમજ બાળકને માફક પણ આવી જાય છે. ચરદી પણ લાગતી નથી. પણ આ બાળગોળી દેતાં પહેલાં અરીણ માફક આવનારી પ્રકૃતિ છે કે નહીં, એનો નિશ્ચય કરી લેવાની ખાસ જરૂર હોય છે.

ધણાં બાળકોને સવારે સોગડી ધસીને પાવાથી અને સાંજે બાળગોળી આપવાથી પણ તંદુરસ્તી સારી રહે છે. બેઉ પ્રયોગો એક સાથે પણ આપી શકાય છે.

વૃણા નખળાં બાળકોને આ અંકમાં જ આપેલી કુમાર કલ્યાણ રસ બંદુ જ કાપલા-કારક નીવડે છે, એ બાળકોનું અમૃત છે એમ કહી શકાય. બાલશોષમાં પણ આ કુમાર કલ્યાણરસની ગોળીઓ વાપરવાથી બંદુ લાભ થાય છે. અંતકમાં શરતચૂકથી બાલશોષના લેખમાં આ કુમાર કલ્યાણરસ સૂચવવાનું રહ્યું છે એ અહીં આપેલ છે.

આપના કારતક મહિનાના અંકમાં જે બહેને પૂછ્યું તેવો જ પ્રશ્ન મારે પણ છે. મને કમરના નીચેના ભાગમાં મેદ બહુ વધી ગયો છે. મારે એક નાનું બાળક ચાર મહિનાનું છે. તે આવ્યા પછી મેં લગભગ દોઢ મહિનો પેટે પાટા બાંધ્યા હતા, છતાં પેટ વગેરે પર મેદ વધી ગયો છે. તો તેના ઉપાય આપે બતાવ્યા છે તે પ્રમાણે શરૂ કર્યો છે. વળી 'બાળશોષ'માં આપ માત્ર મહાયોગરાજ ગુગળની ગોળીઓ બતાવેલો છે અને પુછપરછમાં સુવર્ણયુક્ત મહાયોગરાજ ગુગળની ગોળીઓ બતાવેલો છો. તો તેમાં વધારે ફાવદાકારક કંઈ ગોળીઓ છે તે મહેરબાની કરીને બતાવશો અને આ સિવાય બીજા કોઈ ખાવાપિવાના ઉપાયો હોય તો ખાસ બતાવશો.

બીજો પ્રશ્ન એ છે કે—

મારું બાળક ધાવણું છે. પણ મને પુરતું ધાવણુ આવતું નથી. અને એને ઉપરનું દુધ આપવું પડે છે. બાળક જરા નબળું છે. એને ઉપરનાં દુધમાં જે તરવો જોઈએ તે મળતા નથી. આપ જે ધાવણુ વધારવાના ઉપાયો બતાવશો તો મહેરબાની કરો.

મેં એવું સાંભળ્યું છે કે, બાળકને કડવાટની સાથે જરા સોનું ઘસીને આપવાથી બાળકની તંદુરસ્તી વધે છે; તો એ વાત સાચી છે? અને જો સાચી હોય તો કેટલી સોનાના ખસારા બાળકને આપવા જોઈએ અને કેટલી ઉંમર સુધી વગેરે લખી નજીવશો. —અનુસુયાબહેન.

મેદ માટે સુવર્ણયુક્ત મહાયોગરાજ ગુગળ વધારે ઉપયોગી છે. એ વધારે ખરચાળ છે અને મહાયોગરાજ ગુગળની કીંમત એટલી છે. એજ મેદ ઘટાડવા માટે વાપરી શકાય છે. પણ વધુ ગુણકારક સુવર્ણયુક્ત મહાયોગરાજ ગુગળ છે. એ સિવાય બીજા ઉપાયો કારતક મારના અંકમાં પુછપરછ વિભાગમાં નજીવ્યા છે. તે અને એમાં મૂલ્યવેદ પંથવિધાન એવું

અવશ્યન કરવાથી જરૂર વધેલ પેદા અને મેદ વધે. હર ચક્ર નશી.

ધાવણુ એણું આપવાના કારણોમાં શારીરિક નબળો બાંધો, મરચાં, ખટાસ, કઠી, ફરસાણ વગેરે પોષણ વગરના પદાર્થોનું અતિસેવન, સગભીવરચા અને બાળક ધાવતું હોય ત્યારે પણ પુરુષ સહવાસ ઇત્યાદિ મુખ્ય છે. માટે બાદી-નાશક અને પૌષ્ટિક યોગ્યક લેવો. ધાવણુ વૃદ્ધિ માટે એ ખાસ જરૂરી છે અને બલ્લભ્યનું પાલન કરવાની પહેલી ફરજ છે. ઉપરાંત દુધ-ધી-આખણુ અને મધુર ફળો ખાસ વધારે પ્રમાણમાં યોગ્યક સાથે લેવાં જોઈએ. માખણુ વાળી છાશ પણ ધાવણુને વધારે છે. મરચાં વગર વધારેલું લસણુ ઘીમાં કે તેલમાં તળેલું ખાવાથી પણ વધુ ધાવણુ આવે છે. ચોખા પણ મેદા રધિલા (એકાદાવા પિનાના) ખાવાની ટવ પાડવી જોઈએ. ઉપરાંત નીચેના ઉપાયો કરવા. સતાવળ અને આસંધ એક સમભાગે લઈ ખાંડી. વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી, તેની એક ડબ્બી ભરી રાખવી. એમાંથી સવારમાં બે ભારને આશરે એ ચૂર્ણ બે શેર કે બે શેર દુધમાં ઉકાળી સાકર નાંખીને પીવું. સિવાય બાળશોષના લેખમાં ગતાંકમાં બતાવેલ રતન્ય સોધક કવાથ પીવો, કે ન્નેચાથી ધાવણુ મુધરે. આ ઉકાળો અને સતાવળ આસંધના સેવનથી ધાવણુ સુધરશે, પોષકતરવો વધશે અને નિરોગી ધાવણુ આવશે. આ પ્રયોગો સ્તન્ય વર્ધક અને શોધક ગુણવાળા છે.

ઉપરના ઔષધોપચાર અને આહાર-વિહારથી જરૂર ધાવણુ વધુ આવશે; છતાં દુધ આપવાની જરૂર નજીવ તો બકરીનું તાજું દોહેલું દુધ આપવાથી બાળકને પચશે અને તંદુરસ્તી બગડવાનો સંભવ રહેશે નહીં. બાળક એક વર્ષનું થયા પહેલાં ગાય કે બેંસનું દુધ માફક નથી આવતું એવો અનુભવ થયો છે. મેથીના પ્રયોગ વાયુને હરનાર છે. દીપન અને પાચન છે. સ્ત્રીઓના દર્દોમાં મેથી

ગુણકારક છે. વળી મેથીમાં લોટના ગુણો રહ્યા છે. એટલે પાંડુરોગને લાભકારક છે. જઠર અને આંતરડાંને સુધારે છે. આયુર્વેદમાં પણ મેદ ટાળવા માટે લોહબળના ઘણાં પ્રયોગો છે. એટલે મેદ ઘટાડવામાં મેથીની થોડી ઘણી અસર છે. પણ મેદ દૂર કરવા માટે કારતક માસના અંકમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે આહારવિહાર વગેરેમાં ધરમૂળનું પરિવર્તન ક્યો વગર બીજા ઔષ્ધોપચાર નકામા નીવડે છે. સગર્ભાવસ્થામાં આંત્રો માસ અધુરે ત્યારે સ્ત્રીઓને મેથીના ઘાડુ તો ખાસ ખવરાવામાં આવે છે એમાં રહેલ લોહના ગુણો એ વખતે ગર્ભસ્થ બાળકને અને માતાને જરૂરી હોય છે. વળી સુવાચક પછી પણ મેથીનો પ્રયોગ સ્ત્રીઓને ખડુ જ ઉપયોગી છે. સુંવા અને મેથી તો આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓને સુવાચકમાં આશીર્વાદ સમાન છે. સુવર્ણ અલ્પપ્રસૂત બાળકથી માંડીને આબાળજીવને ખડુ જ ગુણકારક છે. આયુર્વેદ તો ગળથુથીમાંથી સુવર્ણનો પ્રયોગ કરવાનું બાળકને ફરમાવે છે. બાળકને સોનું ધસીને પાવા કરતાં સુવર્ણની ભખમ કે વરખ ઠાઈ દવાઓની સાથે મેળવીને આપવામાં આવે તો સાઈ એમ માઈ માનવું છે. છતાં મધમાં કે ધાવણમાં અગર દુધમાં ધસીને અપાય ખઈ. કસોટીના પર્યટની ખરલમાં ઉપર ક્લું તેમ પાંચેક ધસરકા ધસીને પાયા હોય તો કાંઈ ખોટું નથી. અથવા સોનાના વરખનું એક પાનું અષાઠ મધમાં વાડી ખૂબ મેળવી એક દીસીમાં ભરી લેવું. એમાંથી થોડું થોડું મધ ચઠાવું અથવા ચમચી ચમચી દુધમાં મધ નાંખીને પાનું. એક સોનાના વરખના પાનાંવાળું મધ એક મહીનો પડોંચાડવું. મધ સાથે સોનાના વરખ ખરાબર મિશ્રણ થઈ જશે બાળકને સોનું ખરાવાની આ સડેસામાં સડેલી રીત છે. પણ સૌથી સરસ તો આયુર્વેદમાં કુમાર-કદવાચરસની બનાવટ છે. એ બાળકને માટે ખડુ કાયદાકારક છે. પ્રતિષ્ઠિત કાર્મરીઓમાં

મળી શકે છે. એનો પાઠ નીચે મુજબ છે—
રસસિંદુર, સાચાં મોતીની પિષ્ટ, સુવર્ણ ભખમ, અલ્પકભખમ, લોહભખમ, અને સુવર્ણ માક્ષિકભખમ દરેક ૦ ૦ તોથો ખરલમાં મેળવી કુંવારના રસમાં એક દિવસ ઘુંટી મગ જેવડી ગોળાઓ બનાવી છાંયે સુકવી, શીથીમાં ભરી રાખવી. એમાંથી રોજ એક ગોળા ધાવણમાં કે મધમાં ઘુંટીને આપવાથી બાળકના દરેક રોગો મટે છે અને ખાંધો મુજબ થાય છે.

સ્ત્રીજીવનના ગયા અંકમાં મેદ ઘટાડવાના ઉપાય બતાવ્યા છે. તેમાં અરણીના રસ ની ગોળાઓ ઠેવી રીતે બનાવવી તે જણાવ્યું નથી. તો તેની વિગત બતાવવા વિનંતી છે. વળી પેશાબની તકલીફ નથી, તો ધૂપ લેવાથી જેર-કાયદો તો નહિ થાયને ? —રસીકાદેવી.

ગુપ્ત ભાગમાં મૂકવાની સ્ત્રીઓ માટે અરણીનાં રસમાં બનતી ગોળાઓના નુરખો નીચે પ્રમાણે છે.

ગંધીશો વજ, આંખા હળદર, મરડાસીંગી, વાખુંભા, ચીમેડ, મેથી, અને સુંવા તથા ઘીમાં તળેલાં કાંટાળાંમાયાં.

ઉપર બતાવેલ આઠે ઝોસડીયાં સરખે વજને લઈ, ખાંડી, ઝીણા લુગડેથી ચાળી, એક ખરલમાં નાંખી, અરણીના પાનમાં એક બે દિવસ ઘુંટી, પછી એમાં ફરીથી પાણીમાં અરણીનો રસ મેળવી રાખ જેવું દીકું કરી, કલાઈ દીધેલ વાટકામાં નાખી, સુલે મુખી, મરમ કરી ફરી ખદખદાવવું. ગોળા વાળવા જેવું થાય ત્યારે ઉતારી પાણું ખરલમાં નાખી, થોડીવાર વાટી, એની સોપારી જેવડી કે મોટાં બોર જેવડી ગોળાઓ બનાવવી અને ઉપર થોડું પાતળા રત્નું એક પડ વીંટળા છાંયે સુકવી. એમાંથી રોજ રોજ સૂતી વખતે યોનિમાર્ગમાં એક ગોળા મૂકી સૂઈ જવું અને સવારે કાઢી લેવી. આ ગોળાઓ વાપરવાથી યોનિવલ્લ, પ્રદર વગેરે મટે છે અને—યોનિ સંકોચન થાય છે.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ. ૧૪૪ નીચે)

સ્ત્રી-જગત સમાચાર

મુંબઈ પ્રાંતની ધારાસભા માટે ચાલુ ૭૯૯૯ દક્ષિણ વિભાગમાંથી શ્રીમતી ગોદાવરી પરબેકર કોનગુનિસ્ટ પક્ષ તરફથી હિમા રહેવાનાં છે.

સુરત જીલ્લાના એરચાણના એક કંડવા કણ્ણી પોતાની ૪૫ વર્ષની ઉંમરે પત્ની અને ત્રણ સંતાનો હોમો છતાં મનુષ્ય-પુરની પંદર વર્ષની બાળા સાથે પરણવા તૈયાર થયા છે.

દાકાની કન્યાશાળાના પ્રિન્સીપાલે આઝાદ હિંદ દેશ દિનના સરકસમાં ભાગ લેનાર બાળાઓની રોકાવશીયો અટકાવી છે ને હોસ્ટેલમાં રહેતી બાળાઓને ટેસ્ટ પરીક્ષા પછી હોસ્ટેલ છોડી જવા કહ્યું છે.

પાટણના એક હિંદુ શૃંગેરચની પંદર વર્ષની પુત્રી તેના મામાને ઘેર સુરતમાં રહેતી હતી ત્યાંથી તેને ફોસલાવી તેની સાથે નીકળ કરવા છુપાવી રાખવા માટે ત્રણ મુસ્લીમોને સજા થઈ.

સામરમાં ધરતીકંપને કારણે ભારે ભરતી આવતાં મુંબઈ અને પરાંઓના સાગર કંઠિથી ચાર ઓછા તણાઈ ગયા.

હિંદમાં એક લાકરી નાથમાં હિંદી સેનાના મહિલા-જનના સભ્યો હાજર હોવાથી ગોરાંજ દત્તાંગનાઓએ હત્ય કરવાની ના કહી હતી. અને તેમને વિદાય કરવામાં આવ્યાં હતાં. આવા રંગબેદના કારણે હોલા થઈ છે.

સેનાનગમાં સો. કુસુદેવી મહેન્દ્રનાથ વેદાલંકાર અને સુરતમાં સો. કિરણજીવન યાદવ વસ્ત્રક અગ્નિહોત્રીનાં પુત્રાન વયે અવસાન થયાં.

માદુંગામાં, ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળના આશ્રયે કુમારીકા સંધની સભ્ય બહેનોની 'સ્ત્રી પુરુષના સમાન હેઠ' ઉપર વક્તૃત્વ હરીશાઈ થઈ હતી.

કરમસદમાં રાત્રે દુધ પાઇને મુવાડેલ ત્રણ બાળકો (એક છોકરાને બે છોકરી સવારમાં) મરી ગયેલાં માલુમ પડ્યાં. દૂધમાં ઝેરી તત્ત્વો હોવાનું મનાય છે.

મુંબઈ ક્ષણિકા વીમેન્સ કાઉન્સિલના સભાસદોનો એટ-હોમનો મેળાવડો વીલસન કોલેજમાં ચોષાદી પર યોજાયો હતો.

થોડા દિવસ પર લખ્ખનો રેડીઓ ઉપર બે છોકરીઓ નાનકડો પોદ્દામ 'માધક' ઉપર ચલાવતી હતી ત્યારે એક દારૂડીઓ ઓફીસરે ધરારા કરવા માંડ્યા હતા અને એથી એક છોકરીએ ગભરાઈ જઈ ચીસો પાડવા માંડી. ઓફીસર એથી ચીકાઈ ગયો અને છોકરીને બહાર નીકળવા કહ્યું. છોકરી એટલી બંધી બધી ગઈ કે બેમાન થઈ ગઈ.

રેશન ડાયરેક્ટરને ખબર આપતાં તે આવી પહોંચ્યા અને છોકરીઓને પોદ્દામ પૂરે કરવા કહ્યું. પણ છોકરીઓ એટલી બંધી ગભરાઈ ગઈ હતી કે પોતાનું કામ પૂરું કરવાની ના કહીને ચાલી ગઈ હતી.

કમકસાતની સ્ત્રીઓની એક સભામાં શ્રી. સરોજની નાયડુએ કહ્યું હતું કે, કોઇને પણ પોતાના પુત્ર પસંદ કરવાના હોય તો હું પેલે તો કેપ્ટન શાહનવાઝ, સહગલ અને લેફ. ધીલનને જ પુત્રો તરીકે પસંદ કરું.

સુરતના પારસી પ્રગતી મંડળ તરફથી બાળકોની તફરતી હરીશાઈ અને બહેનોની વક્તૃત્વ હરીશાઈ રાખવામાં આવી છે.

સુરત સાર્વજનિક મંદિર
હાઇસ્કૂલની શિક્ષિકાઓ રાજ-
નામા આપે છે. કદાચ પાર્ટ-
ટાઇમ શિક્ષિકાઓને વધારે
પગાર આપવા સામે, વિરોધ
તરોડે ૧૫ થી ૧૭ શિક્ષિકાઓ
સમુદ્ધ રૂપે એકી સાથે રાજનામું
આપે એવો સંભવ છે.

*

સિંધ હૈદરાબાદમાં મળના-
રી અદારમી અખિલ હિંદ
મહિલા પરિષદની ચુંટણીમાં
મતભેદ પડતાં શ્રીમતી વિદ્યા
મુખજે કુ. દેવી ચોલારામનું
ઉમેદવારી પત્રક ખોડું કરા-
વવા કોટનો આ શ્રેય લીધો
હતો પણ સમાધાન થઈ
જવાથી ચુંટણી થઈ રાહી.

*

સાવંતવાડીના, ના. મહા-
રાણી સાહેબને હાથે મુખ્ય
યુનિવર્સિટી કોન્વેન્શન હોલમાં
પ્રદર્શન પ્રદુ મુકાયું હતું.

*

ચીલેપારથે ગોકલીબાઈ
હાઇસ્કૂલનો વાર્ષિક ઉત્સવ લેડી
કાંકરશીના પ્રમુખપદે ઉજવાયો.

*

શી. ઇન્દીરાબેન ત્રીવેદી
અંકડાસાહિતના અભ્યાસ માટે
વડોદરા રાજ્યના અર્થ વિભાગ-
જનર છે.

*

આવનગર મહિલા વિદ્યા-
લયના મકાનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા
આવનગરના મદારાગ્ન સાહે-
બના દાયે થઈ.

વડોદરા ભગીની સમાજનો
રોપ્ય મહોત્સવ મહારાણી
શ્રી. સાન્તાદેવી ગાયકવાડના
પ્રમુખપદે ઉજવાયો.

*

કલકત્તામાં ચીતરજન
સેવાસદનમાં પ્રમુતિગૃહ માટે
એક વોર્ડ ખીરલા કુટુંબ તર-
ફથી અને ખીજે વોર્ડ જોએ-
ન્ડા કુટુંબ તરફથી બંધાવી
આપ્યા તેની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા
પંડિત જવાહરલાલ નહેરુના
હાથે થઈ.

*

મદ્રાસમાં મધ્યસ્થ ધારા-
સભા માટે શ્રીમતી અમુ
સ્વામીનાથન ચુંટાયા.

*

કર્ણાટકમાં સગીર છોકરી
ઉપર અત્યાચાર કરવાના ગુન્હા
માટે એક કોરોડપતિ વેપારી
ગુલામહુસેન પ્રધાનને આશર્યાની
સખત કેદની સજા થઈ.

*

કલકત્તાના શ્રીમતી ભક્તી-
દેવી જગપાળ તરફથી જનરલ
દોરબીટાલ અને વૈદકિય કોલેજ
કરવા માટે જમીન અને રોકડ
મળ્યા આઠ લાખ અને માસિક
એક હજારની ગ્રાંટ ત્યાંની સુધ-
રાધને આપવાનું જાહેર કર્યું છે.

*

વડોદરા રાજ્યના જાણીતા
ટેલિસ કાર્યકર શ્રીમતી બાનુ-
મતીજીએ અસાધનું યુવાન વયે
અવસાન થયું.

*

કચ્છ પરિષદ અંગે સ્ત્રી-
ઓની એક સભા રાખવામાં
આવી હતી તેમાં શ્રી. મુદુલાબેન
સારાભાઈ એ બહેનોને જાહેર
પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા વિનંતી
કરી હતી.

*

સીંધ ધારાસભાની બેઠક
માટે કુમારી જીદીબેન સીપાહી
મલાની ખીનહરીક ચુંટાયા.

*

કાઠિયાવાડની બહેનો માટે
આબલા (સોનમઠ)માં બહેનો
માટે એક તાલીમ વર્ગ ખોલ-
વામાં આવશે.

*

વડોદરા નરેશના જન્મ
દિવસ પ્રસંગે રાજ્યમાં જનતા
પરુઓનું પ્રદર્શન બરાશી, તેવી
વ્યવસ્થા માટે લેડી મીતરના
પ્રમુખપદે એક સમીતી નીમાઈ છે.

*

અમદાવાદની એક દાનવીર
હરિજન બહેને પાવાગઢમાં
હરિજનો માટે ધર્મશાળા બંધા-
વવી શરૂ કરી છે. તેનું ખાત-
મુર્દુત થઈ ગયું.

*

અમદાવાદમાં પંડિતજીની
ચાલીમાં રહેતી મુસ્લીમ યુવતી
અમીનાનું નાક કાપીને તેનો
ધણી તે લઇને નાસી ગયો.

*

સીંધ હૈદરાબાદમાં અખિલ
હિંદ મહિલા પરિષદનું આઠ-
રમું અધિવેશન શ્રી. હસાબહેન
મહેતાના પ્રમુખપદે બરાઈ.

શ્રી. શરતબાણુની પુત્રી
કુ. ગીતા બેઝનું લગ્ન શ્રી.
શ્રી. અવનેન્દ્ર વિશ્વાસ સાથે થયું.

*
બી. બી. એન્ડ સી. આર્થ
રેલ્વેમાં સ્ટ્રી ઉતાડિયાની ટીકીટ
તપાસવા સ્ટ્રી-કલેક્ટરો રોક-
વામાં આવી છે.

*
પૂન્ય ધારાસભા માટે
બેગમ શાહનવાઝની સાથે લાહો-
રની એક વેસ્થા ઉભી રહેનાર
છે. શમશાહ બેગમના પ્રમુખ-
પદે લાહોરની વેસ્થાઓની એક
સભા મળી હતી ને તેમાં 'લીગે
અમારી પાસે પૈસા લીધા હતા,
એને અમારા હોટીની રક્ષા માટે
ખાંતરી આપી હતી, પરંતુ એમ
થયું નથી એટલે અમે બેગમ
શાહનવાઝનો મુકાબલો કરીશું.'
એમ કહેવાયું હતું.

*
શકમંદ હાલતમાં ચોરીના
મુદ્દામાં - સાથે પકડાયેલી
બેધપુરની ચાર સ્ત્રીઓને એક
અદવાડીઆની સજા થઈ છે.

*
ગંપાનના વડાપ્રધાન બેટન
કાચુરો શહેદારાએ પોતાની
નીમણુંક ચલાંતી સાથે જ
સ્ત્રીઓને પહેલી વાર મતા-
ધિકાર આપવા જાહેરાત કરી.

*
અંકલેશ્વરના પ્રસુતિશુદ્ધમાં
એક સુરક્ષીમ બાહ્યે એકી સાથે
ત્રણ બાળકોને જન્મ આપ્યો.
તથે તંદુરસ્ત છે.

મામડામાં વસતી સ્ત્રીઓ
અને બાળકોની સેવા કરી શકે
તે માટે જરૂરી તાલીમ વર્ગ
અમદાવાદમાં આ મહિને શરૂ
થયો છે. તેમાં બંધનત સ્વીકાર-
નાર બહેનો પોતાના ખર્ચે
દાખલ થઈ શકે છે.

*
૨૩ યુનિપાલીટીએ
મુંબઈના ગવર્નરને માનપત્ર
આપ્યું તે સમામાં સુધરાઈના
એક સભ્ય કુ. હેમલતાએ જાહેર
વિરોધ દર્શાવ્યો. તેમની હિંમત
માટે તેમને સર્વેએ બંધવાદ
આપ્યો.

*
મુંબઈમાં સર ઠાવસજી
જહાંગીર હોલમાં હિંદી વિમા-
નીઓના રંજન માટે નૃત્ય અને
નાટ્ય પ્રયોગોનો કાર્યક્રમ
રખાયો હતો.

*
જળગાંવ ગુજરાતી મહિલા
સમાજનો વાર્ષિક ઉત્સવ શ્રી.
શુભાબમાઈ રઘુનાથજી દેસાઈના
પ્રમુખપદે ઉજવાયો. તેમાં
સાથીઓની હરીશાષ્ટ અને
ગુંચણ પ્રદર્શન પણ રાખ્યાં હતાં.

*
ખનારસ હિંદુ યુનિવર્સિ-
ટીએ કુ. કલ્યાણીદેવી નામની
એક અધ્યાપિકા દુનિયાને વેદનો
અભ્યાસ કરાવવાની ના કહી.

*
મા હીમ માં લક્ષ્મીબાઈ
નામની યુવતી પ્રાયમસ ઉપર
રક્ષિતા દાગીને બળી મરી.

વડોદરામાં ચંચળ નામની
ખારેયા યુવતીની લાસ ગોદામાં
બાંધેલી પોલીસને મળી આવી.

*
મેડમ મોન્ટેસોરી હવેથી
હિંદમાં જ સ્થાપિત રહેવાનાં છે.

*
પારડીની અંગ્રેજી શાળાના
અનાવીલ શિક્ષક શ્રી. મગનલાલ
શુભાબમાઈ દેસાઈએ તેમની પાસે
બહુતી પારસી બાળા કુ. કોલાં
સાથે આંતરરાષ્ટ્રિય લગ્ન કર્યાં.

*
દોહડોમાં છેલ્લી સુટણી
પ્રસંગે ડોઝિસને મત આપવા
પરદેશીન બાળકો ઉપરાંત
૭૨ વર્ષનાં બેવડાં વળી ગયેલ
એક દાદીમા પુત્રી અને પૌત્રી-
ઓનો ટોકા લઈને મત આપવા
ગયાં હતાં.

*
લંડનમાં મળેલી ૧૪ દેશના
પ્રતિનિધિઓવાળી વિશ્વ યુવક
પરિષદમાં મુંબઈની પારસી
યુવતી ટીટી ખૂમલાએ જાહેર
બાણ આપ્યું.

*
કલકત્તામાં શ્રીમતી બ્યો-
તિમથી માંચીટીનું મોટર અક-
સ્માતને કારણે હોસ્પીટલમાં
અવસાન થયું. તેઓ રાષ્ટ્રીય-
સેવિકા ઉપરાંત બંગાળની
મહિલા આત્મરક્ષા સમિતિના
સંચાલક હતાં. તેમણે લંકાની
બોધિષ્ઠ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલના
આચાર્ય તરીકે કામ કર્યું હતું
અને લંકા તથા બંગાળની સ્ત્રી-
પ્રજ્ઞતિમાં મોખરે હતાં.

કારવાડમાં આઝાદ ફોજ-
દિન સરઘસની આગેવાની લેવા
માટે ત્યાંના કલેક્ટરની ઓફી-
સના હીસાબી ખાતામાં કામ
કરનાર શ્રી-કારકુનને નોકરી-
માંથી છૂટી કરવામાં આવી.

જળપુર હેડ પો. ૨૮
ઓફીસના શેઠરને શ્રીઓ
ઉપર લખાયેલા કાગળો ઉઘાડત.
કરવા માટે નંબર માસની સગલ ચક્ર

મોરબીના નામદાર જીનીયર
મહારાણી સાહેબ શ્રી. સુરજ
કુંવરબા સાહેબ (રાજ-
પીપળાવાળો)નું અવસાન થયું.

નવસારીમાં માયકવાડ
મહારાણીશ્રી સીતાદેવીએ
ગીમનાખાઈ મહિલા વિશ્રામની
મુલાકાત લીધી હતી ત્યારે
પ્રમુખ શ્રી. રાજરત્ન સુનામાય
દેસાઈ અને મંત્રીઓ શ્રી.
કાંતાબેન, તહેમીના બહેન અને
કુસુમબહેને તેમને સત્કાર્યા હતાં.

પારીસમાં મ્યુનિ. કાઉ-
ન્સિલર શ્રીમતી માથો રીચાર્ડના
હાથ ઉપરથી પોલીસ વડાએ
શહેર અને પરાંઓના ૬૦૦૦
વેશ્યાગૃહો બંધ કરાવ્યાં.

મુંબઈના જૈન આગેવાન
શ્રી. પરમાનંદ કાપડીઆની
પુત્રીશ્રી. મેનાબહેને શ્રી. અજીત
દેસાઈ નામના અનાવીલ યુવાન
સાથે લગ્ન કર્યાં.

ગીજપુરમાં એક મુસ્લિમનું
મકાન તૂટી પડતાં બે શ્રીઓ
હાથ મરી ગઈ.

વડોદરામાં શ્રીમતી તારા-
મતી ગુપ્તે બી.ટી. કોલેજમાં
અભ્યાસ કરતાં હતાં. તેમની
પોલીટીકલ ઓફીસમાં નીમ-
ણુંક થઈ.

વડોદરા રાજ્ય ધારા-
સભામાં લેડી મિત્રના પ્રયાસથી
એક શ્રીસભ્ય લેવાશે.

સુરત મહિલા કલબને
વાર્ષિક ઉત્સવ શ્રીમતી ઉષાદેવી
રણુજીતરામ મુન્સફના પ્રમુખ-
પદે ઉજવાયો.

કાસીમજબરના મહા-
રાજા સાહેબના માણેકા
અવસાન થયું.

મુંબઈ ધારાસભાની સુ-
રક્ષીમં વિભાગની ચાર બેઠકો
માટે ૨૪ અરજી થઈ છે તેમાં
શ્રીમતી સુરી તૈયમજી, અતિયા
બેગમ અને શ્રીમતી સીકંદર
હહેલવીએ પણ ઉમેદવારી
કરી છે.

શ્રી. વિજયાલક્ષ્મી પંડિત
તેમની પુત્રી રીતાંતી તખ્તચતને
કારણે રોકાઈ જવાથી જન-સુ-
આરીની અધવચમાં હિંદ
પાછાં ફરશે.

હિંદની મુલાકાતે આવતા
પાલામેન્ટના પ્રતિનિધિ મંડ-
ળમાં શ્રીમતી વોનહેડ નીકોલ
પણ આવે છે.

ખેડા શ્રી મડળ તરફથી
તેના એક સભ્ય શ્રીમતી
પ્રમીલાદેવી બાટેને વિદાય માન
અપાયું હતું. તેમણે સીવવાનો
હાથ સંયોગ અને પુરતો ભેટ
આપ્યાં.

છગલાડના કેન્ટ પરમણામાં
એક રૂબરૂ વર્ષનાં ડોશીમાએ ૩૮
વર્ષનાં વરરાજી સાથે લગ્ન કર્યાં.

મુંબઈમાં વિવાદાંઓની
પરિવંદ શ્રીમતી મુચિતા કુપ-
લાનીના પ્રમુખપદે મળી હતી.

લંડનમાં ઇ. સ. ૧૯૩૬થી
લગાઈ દરમિયાન બીજા સાથી
દેશનાં સિનિકોની સાથે પરણેલી
૧૩૪૭૮૪ ડોક્ટરીઓનાં લગ્નમાં
આવી પડનાર બંગાળીને
કટોકટીના પહેલા તબક્કા-
માંથી બચાવવા પ્રયાસો થાય છે.

વાંદરા મ્યુનિ સ્કુલબોર્ડમાં
ચુંટાયેલ શ્રીમતી ગુણસુંદરી
આર. જી. નાયકની ચુંટણી
ગેરકાયદેસર હરાવવા શ્રી. યુસુફ
પીરબાઈએ કસેલ દાવા ઉપરથી,
શ્રી. ગુણસુંદરી ચુંટાવા માટેની
લાયકાત-ધરાવના ન હોવાથી,
ચુંટણી ગેરકાયદે હરાવવામાં
આવી છે.

શ્રી-જીવનમાં ગૃહલક્ષ્મીના સંસ્કાર પૂરતું શ્રીઆતું માસિક

વર્ષ-સાતમું : મહા ૨૦૦૨ : કૃષ્ણઆરી ૧૯૪૬ : અંક ચોથો

ગ્રામ પુનર્રચના

દુર્મુખ

અણખોએ આપણને સૌને જાણત કંઈ છે. મહાન વિનાશક શક્તિ તરીકે, વિજ્ઞાનની વસ્તુ છે, એ વાત સમજાઈ ગઈ છે. પરંતુ જે એને સજે છે એના કરતાં એ વધુ મહાન નથી. એટલે કે વ્યક્તિ કરતાં વિજ્ઞાન વધારે મહાન નથી. એટલા માટે આપણે સામાજિક રચનામાં એવા ફેરફાર કરવા જોઈએ કે જેથી દરેક વ્યક્તિમાં રહેલ સુંદર અંશનો વધુ ને વધુ વિકાસ થાય. તો જ અણખોએ છતાં—આપણે એક સુખી સ્વસ્થ સાંત હુનિયા જોઈ શકીએ. આ વસ્તુસ્થિતિ શક્ય બનાવવા માટે ગ્રામજીવનની પુનર્રચના એ અત્યારની હુનિયાનો મહાન પ્રશ્ન છે.

ઔદ્યોગિક શહેરના વિકાસની પાછળ હુનિયા આંધળિયાં કરી રહી હતી. વધુ ઉદ્યોગ, વધુ ઉત્પાદન, વધુ વ્યાપાર, વધુ પ્રવૃત્તિ—અને એ સઘળાંના પરિણામ રૂપે વધુ સુદ—એ એક વળતનો હુનિયાનો કાર્યક્રમ હતો. આજે એમાં પલટો આવ્યો છે—ને પલટો આવેલો ન દેખાતો હોય તો એને આવ્યા વિના છૂટકો નથી. ઔદ્યોગિક શહેરને બદલે—શહેરનાં તમામ સાધન

ને સાધના ધરાવનારાં, પાસેપાસેનાં નાનકડાં ગ્રામજૂથો રચાય ને એ ગ્રામજૂથો શહેરની સગવડ ધરાવતા છતાં શહેરી જીવનનાં કલુષિત અંગો ન ધરાવે, એ હવે પછીની ગ્રામરચનાનું પ્રધાન લક્ષ્ય રહેવું જોઈએ. અત્યારે શહેરો—સોજા ચડેલા શરીર જેવાં અપંગ ને શક્તિહીન છે. ગામડાં—માંદા પડેલા કૃશ શરીર જેવાં અશક્ત ને અંધ છે. શહેરો પોતાની મેળે ચાલી શકતાં નથી. ગામડાં પોતાની મેળે જોઈ શકતાં નથી. શહેરોમાં ધમાલ નજરે ચડે છે. ગામડાંમાં કૂચલી મળે છે. શહેરોમાં ભલકો ને વિલાસ છે. ગામડાંમાં ધૂળ, અપંગતા, તૃષ્ણા, અને ઈર્ષા છે. ગ્રામજીવનની પુનરંચના કરનારો, એની ખેતી—અને ખેતીને લગતા સામાન્ય ઉદ્યોગો—અને એ તમામ ઉદ્યોગોનું વિજ્ઞાનીકરણ, એના ઉપર જેટલું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરશે, તેટલું જ એ ગ્રામને નવીન બનાવી શકશે. ગામડાંઓમાં તમે કોઈ પણ વાતનો ઝપાટાખંધ પ્રચાર કરી શકો. કેવળ એટલા પ્રચાર માત્રથી ગામડાં સરજી શકાતાં નથી. એને માટે તો આપણી પ્રાચીન પરંપરાના તલરંપરી અભ્યાસની ને એ પરંપરાના સદંત્રને તો સમજીને રાખી લેવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. એ શક્તિને જાગ્રત કરવા માટે અત્યારનાં તમામ સાધનો પણ ઓછાં પડશે. કારણ કે શક્તિ ત્યાં છે પણ એના ઉપર જે ધર બાજ્યા છે તે ઉખેડવા જાતાં—મૂળ-તરવો પણ, અલ્પઘડ ગ્રામસેવકને હાથે કે અલ્પઘડ રાજકીય પ્રચારકને હાથે, ઊખડી જવાનો ને એ રીતે સર્જનાત્મક રચના કરતાં તો વંધારે વિનાશ થવાનો સંભવ છે. એવું પણ બને કે અત્યારે આ વસ્તુ ન જ સમજાય—છતાં સમય જતાં એનું કદું પરિણામ તો ત્યાં દેખાય. એટલા માટે ખરી અગત્ય તો એ છે કે એ આખા કાર્યક્રમને અત્યંત કુશળતાથી, વૈજ્ઞાનિક રીતે, આર્થિક રીતે, સામાજિક રીતે ને ધાર્મિક રીતે પણ, અભ્યાસના વિષય તરીકે ને કૂરમાં કૂર ટીકાઓ સામેથી માગીને પણ, દિવસોના દિવસો સુધી સતત પરિશ્રમ કરીને—ઘડવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે ગામડાંમાં કોઈ પણ દિવસ આધુનિક શિક્ષણ લીધેલા કારકુનો ‘બેંદી’ગનો પ્રશ્ન ઉઠેલી નહિ શકે. એને માટે તો દરેક ગામડાંમાં પરંપરાથી જે વ્યાજ ખાનારો માણસ બેઠો છે—ને જે માણસે છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં ગામડાંને ઉજાડ કર્યાં છે—એ જ માણસને અથવા એવા માણસને ધીરજ અને શાંતિથી, પ્રેમથી, બને તો ધાર્મિક વાતાવરણ સરજાવીને ને શક્ય તેટલાં રાજકીય બંધનો ધડીને પણ—એના કાર્યક્રમમાં નવું રૂપ અપનાવી લેવા સમજાવવો પડશે. જે પ્રશ્નો ગામડાંમાં હતા જ નહિ—એવા નવા પ્રશ્નો પણ આવશે. આ સઘળા પ્રશ્નોને છલવા માટે, સાહિત્ય, રાજકારણ, સિનેમા, રેડિયો, પ્રદર્શન, મેળાવાડાં, શિક્ષણ, પુસ્તકપ્રવૃત્તિ ને બીજા અનેક વસ્તુઓ કરવી પડશે. એ આખા કાર્યક્રમને

અમુક વર્ષોમાં ને અમુક પ્રદેશમાં વહેંચી લેવા પડશે. અને તે છતાં અસંખ્ય માણસો આ આખા કાર્યક્રમને સમજવાનો ને એ કાર્યક્રમને સફળ બનાવવા માટે પોતાની તમામ શક્તિનો વ્યય કરવાનો સંકલ્પ ન કરે, ત્યાં સુધી એ સફળ ન જ થાય. એવું પણ બને કે ઠેટલાક કાર્યક્રમો તો દેવળ સેવાભાવી વ્યક્તિઓ જ કરી શકે. એમાં રાજસત્તા—પછી તે ગમે તેના હાથમાં હોય—ડબલ કરે એ અસહ્ય ગણાવી જોઈએ. પ્રાદેશિકશુનો કાર્યક્રમ એવો છે. અંગ્રેજોએ શિક્ષણને રાજસત્તાનું ગુલામીપદ આપ્યું. પણ સાચી રાજસત્તાએ, જેમ ન્યાયમાં તેમ શિક્ષણમાં, માથું મારવું યોગ્ય નથી. કોઈ પણ ‘રામરાજ’ પ્રાદેશિકશુનો પ્રયોગ કરતાં, પોતાના ગામડામાં સાચું રામરાજ શી રીતે આવી શકે એ સમજાવવાનું જોખમ નહિ વહોરે. એ તો એટલું જ ધ્રુષ્ટ કે અત્યાર સુધી એની પ્રજા અભણ હતી ને અણધારી રીતે એને નમતી; હવે એ અંદરજ્ઞાન ભલે મેળવે—પણ એ સત્તાને નમતી બજતી તો રહે જ. એ પ્રાદેશિકશુમાં કોઈ દિવસ એમ કહી ન શકે કે “રાજ ખરાબ હોય તો એને સિંહાસન ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવાનો પ્રયત્ન હજી છે.” આ દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રાદેશિકશુના વર્ગો ચલાવનારી રાજસત્તા એ નવીન રચનાના કાર્યક્રમમાં હસ્તક્ષેપ કરે છે એમ જ કહેવાય. એનો હેતુ ભલે ગમે તેટલો સારો હોય તો પણ એ સારો રહેવા વિશેની કુશંકા અસ્થાને નથી. પ્રાદેશિકશુ એ લોક-સેવકોનો જ પ્રશ્ન રહેવો જોઈએ.

ગ્રામપુનર્રચનામાં શિક્ષણ, આરોગ્ય, ઉદ્યોગીકરણ અને વસ્તુઓની વૈજ્ઞાનિક સમજ—એ મુખ્ય અંગો થઈ શકે. એનું રચનાત્મક અંગ આપણાં સમાજને અનુરૂપ એવું જ રહેવું જોઈએ. અને જે સામાજિક દોષોને લીધે પ્રગતિ અટકે છે તે તમામ દોષોને, કુશળ વેદ કરે છે તેમ, નિદાન કરીને, કકડે કકડે કાઢી નાખવા માટે, વાતાવરણની સળવટ ઉપર ઘણો આધાર રાખવો ઘટે. આને માટે તો નિત્ય ને નૈમિત્તિક એવી વ્યવહાર અનેક રચનાઓ કરવી પડે.

આપણે વિશેષ કાંઈ નહિ તો આટલું તો કરીએ. ગ્રામપુનર્રચનાનો પ્રશ્ન આવે તે પહેલાં ગામડાના તમામે તમામ પ્રશ્નોનો એક સંગ્રહ તો કરીએ. એ પ્રશ્નોનો સંગ્રહ જ બતાવી આપશે કે આપણી જિંયામાં જિંચી શક્તિઓ પણ—હજી તો ગામડાના પ્રશ્નો સમજવામાં જ—અણધારે ને અવ્યવહાર જણાયે. એ વખતે જ બખર પડશે કે આપણા અત્યારના શિક્ષણે એક એવો તો મહાન સંમુદ્ર—આપણી પ્રાદેશિક એકતામાં પણ સરળ્યો છે કે આપણે સૌ પોતપોતાના એટમાં જ રહી શકીએ એવા આખા ને કદંગા બની ગયા છીએ. જનતાજનાદાનને સમજવા માટે આપણે પહેલાં પ્રયત્ન.

નહિ હોય તો આવા રાજકીય વાતાવરણમાં જે અનિવાર્ય પરિણામ આવે તે એ જ આવવાનું કે જનતાને સમજવાનો પ્રયત્ન ન કરતા, સૌ એને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરશે. અને એના જેવી ગ્રામ પુનર્રચનાની ખીજ કોઈ પણ અણુઘડ શરૂઆત નહિ હોય.

આપણે આપણી નવી સંસ્કૃતિનો ધ્વજ ગ્રામ-પુનર્રચનામાં મોખરે રાખવા માગીએ છીએ એ કુદરતી જ છે, પણ આપણી પોતાની સંસ્કૃતિની શ્રેષ્ઠતાનો દાવો આપણે સિદ્ધ કરવો હોય તો આપણે એ કેવળ નિષ્ક્રિયતાને આધારે સિદ્ધ ન કરી જ શકીએ. આપણે પણ વિજ્ઞાનને અપનાવીએ છીએ—માત્ર એ વિજ્ઞાનને જંગલી જરૂરિયાતોનું દાસ જતાવવામાં આવ્યું, એકું દાસત્વ એને ન મળે એ જોવાનું કામ આપણે કરવાનું છે. આપણી સંસ્કૃતિનો આટલો જ દાવો હોઈ શકે. જનવાણી તમામ સાધનોનો ઉપયોગ—એટલે ગ્રામ-પુનર્રચના, એવી અણુઘડ ને એકપક્ષી સમજ આપણે ને યુગબળની સામે ટકવાનું પણ સામર્થ્ય નહિ આપે. આપણે—આપણા નાનાંમાં નાના ગામડે પણ નવી દીપ્તિ તાલીમ લેવી જ રહી. એ પોતાનાં બાપદાદાનાં હજી જેવી રીતે તેવી જ રીતે હજી વાપર્યા કરે અને તમામ વૈજ્ઞાનિક મદદનો ઇનકાર કરીને પોતાનું સ્વત્વ બળવી શકે, એવી મોહક જણાતી સાદી રીતથી, ગામડું પુનર્રચના પામશે એ ખ્યાલ અવૈજ્ઞાનિક ને અણુઘડ છે. ગ્રામપુનર્રચના માટે—તમામ આધુનિક સાધનો વાપરવાં જ પડશે. એ આધુનિક સાધનો સરજવા માટેની વૈજ્ઞાનિક મનોવૃત્તિ પણ ગામડાંએ કેળવવી પડશે. અને વિજ્ઞાનનો તિરસ્કાર કરવાથી જ ગ્રામ રચી શકાશે એ મનોદશા છોડી દેવી પડશે. જૂના ખ્યાલો ઉપર નહિ, તેમ જ નવા ખ્યાલોના પોપટિયા અનુકરણમાં નહિ—એવી એક સમ-ચી પુર્વભૂમિકા રચવાનો સમય હવે આવ્યો છે. તો જ ગ્રામ-પુનર્રચના શક્ય બનશે.

(અતુસંધાન પૃ. ૨૦૮થી ચાલુ)

“વાદી-પ્રતિવાદીના વિદ્વાન વજીરોની દલીલો મેં સાંભળી છે. આખી રાત જાગીને સુકાદો મેં તૈયાર કર્યો છે. પણ એ સુકાદો આપતાં પહેલાં બંને પક્ષને—માદીકરને એકાતમાં મળવાની મારી ઇચ્છા છે.”

બંને પક્ષના વકીલોએ સામસામે બેસું. ન્યાયાધીશે ફરી વિનંતી કરી. માદીકરો—વાદીપ્રતિવાદી ન્યાયાધીષ્ઠને મળવાં ઇચ્છુ વર્થા. ‘એમર’માંથી થોડી વારમાં જ ન્યાયાધીશે

પાછા ફરી પોતાનું આસન લીધું. વાદી-પુત્રે પિંજરમાં આવી બેઠેર કયું “નામાદાર ! અમારે માદોકરા વચ્ચે પરસ્પર સમજૂતી થઈ ગઈ હોવાથી હું મારો કેસ પાકો ખેંચું છું”

અનેક અટકો વચ્ચે કોઈને સાચી દલીલતની જલદી ખજાર ન પડી—માત્ર માતાની આંખમાં દર્પનાં આંસુ ચમકતાં હતાં. આંસુ પથ ન કરે, તે માટે તેનો સાક્ષનો છેડો ચોરીફાળીથી મોં પર ફરી જતો હતો.

આજ ત્રિશોચન ન્યાયાધીશને ડાઈમાંથી
ધર પાછા ફરતાં ઠીક ઠીક મોડું થયું હતું.

એક પુત્રે પોતાની સગી મા સામે
ડાઈમાં ફરિયાદ માંડી હતી. માનું કહેવું એમ
હતું કે, મિલકત પોતાના પતિએ જીવનમહેનતે
ઉપાર્જન કરી હતી; દીકરાની દલીલ એવી હતી
કે, મિલકત વડિલોપાર્જિત હતી. બન્ને પક્ષે
વિદ્વાન અને ભુદ્ધિશાળી વકીલો હતા. પહેલાં
દાવામાં પુત્રની જિત થઈ હતી. 'કેસ' ઉપ-
રની ડાઈ પહોંચ્યો હતો. શહેરના પ્રતિષ્ઠિત અને
નિષ્પક્ષ અણૂતાં ન્યાયાધીશ ત્રિશોચન સમક્ષ
તેની સુનાવણી ચાલતી હતી.

વાદી-પ્રતિવાદીઓના વકીલોએ દલીલદારા
પોતપોતાની ભુદ્ધિના ચમત્કાર દર્શાવ્યા હતા.
સુકાદો કાની તરફેણમાં આવશે તે કહેવું મુશ્કેલ
હતું. મા અને દીકરા-બન્ને પોતે જ જીતશે
એમ દલીલોને અંતે માનતા હતા; વકીલો એમ
મનાવતા પથ હતા. બન્ને પક્ષના વકીલોની
દલીલોને અંતે ન્યાયાધીશ ત્રિશોચને બીજા
દિવસ પર સુકાદો સુકાતવી રાખ્યો, ત્યારે બન્ને
પક્ષમાં કાંઈ કાંઈ દરેકનાઓ રમણે ચડી.

ત્રિશોચને એખરમાં જઈ, ધડીતોય વિલંબ
કયો વગર, કામનાં કામગિયાં મોટરમાં સુકાવ-
રાનો, ધર તરફ પ્રયાણ કર્યું. એના મગજમાં
એક જ વિચાર ઘોળાતો હતો—મિલકત વડિલો-
પાર્જિત હોય કે જીવનમહેનતે સંપાદન કરેલી
હોય; પુત્રથી મા સામે ફરિયાદ શી રીતે થઈ
શકે? મા માં ગાંડપથ નથી; ઘેલછા નથી;
મિલકત હિંમતી દેશે એવી દલીલ નથી થઈ. પછી
જેણે નવ નવ માસ સુધી પોતાના પેટમાં
રાખ્યો છે, એવી મા સામે પુત્ર 'ડાઈ' શી
રીતે ચડી શકે?

વિચારોની પરંપર હતી તૂટી નડોતી
ને તેણે ધરમાં પગ મૂક્યો. સારું પ વાતાવરણ
તેને અંબીર લાગ્યું. હમેશાં રાહ જોઈ જિભા-
રહેતા નોકરો આડાઅવળા હતા. ધરમાં નીરવ

બા

લેખક

મી. કીરજલાલ ખનજીભાઈ રાહ

શાંતિ હતી. કદાચ અડવાડિયાથી ધડપૂડને લીધે
ખિમાર રહેતા 'બા'ની તમિયત વધુ નરમ
હશે એમ સમજી કપડાં બદલ્યા વગર તે
સીધા બા પાસે પહોંચ્યો. ત્રિશોચનનાં વૃદ્ધ
મા—સાદ સુધી પહોંચી ગયેલ વૃદ્ધ બા હાથમાં
માળા રાખી પથારીમાં બેઠાં હતાં. ત્રિશોચનને
આવડો જોઈ પૂછ્યું:

'આવ્યો ભાઈ!' એકીટશે સામે જોઈ ઉમેયું
'હમણાં જ આવ્યો લાગે છે? આટલું બધું
મોડું થયું હશે! તારે માટે રાટલી ચોપડાવી
રાખી છે, તે ખાઈ લેજે.' અને માળા ફેરવવી શરૂ
કરી.

'બા'ની તમિયત સારી જોઈ, ખમર-
અંતર પૂછી, કપડાં બદલી, ત્રિશોચન રસોડા
તરફ વળ્યો. હમેશાં બધું બધું લામતું રસોડું
આને ખાલીખમ લાગ્યું. પાટલાખાતેક ચોકમાં
લાલેલા હતા; ચાંદીનો ચાળાવાટકો બાલેક પર
વાનીઓની રાહ જોતાં હતાં. બાણુમાં પાણી
બધો વમરના ચક્રચક્તિ લોટાખાલો પડ્યા
હતા. પત્નીનો સ્વભાવ પોતે બહુતો હોઈ,
ખાદ્યાચાલ્યા વગર તેણે બેઠક લીધી અને
સદજ બાવે પૂછ્યું:

“ કેમ પદ્મા ! આજે તારી તબિયત કીકે નથી કે શું ? બાપો ક્યાં ગયો ? ”

હંડા શાકની તપેલી સંગડી પર મૂકવા લાંબાથેલા હાથ એકદમ પાછા ફર્યા. તપેલી નીચે સુકાઈ ગઈ અને સાડલાના એક છેડાથી પોતાનું મોં અધું ઢાંકી દઈ, પદ્માએ હૃદયના આવેગને છૂટો વહેવા દીધો.

“ કેમ શું છે પદ્મા ! ” પરિસ્થિતિ પામી જવા છતાં, પેદાને શાંત કરવા ત્રિશોચને પૂછ્યું. ‘વાત તો કેરું.’

“ હોય શું—મારું કપાળ ? કેટલા દિવસથી તમને કહું છું, પણ તમે મારું માનતા જ નથી. હવે તો પગે લાગીને કહું છું કે બાપાને લાઇ મને પિયર જવા દો. મા-દીકરા ત્યાં થોડા દિવસ રહીશું; ને તમેય મા-દીકરા આંહી નિરાતે રહેજો.” આંસુથી વાહળાં અમર ભરી, પદ્માએ વીજળી અમકાવી.

સામુ-વહુને થયેલી તકરારની ગંધ ક્યારનીય ત્રિશોચને આવી ગઈ હતી. ‘તકરાર’ની પ્રથા સામાન્ય થઈ ગઈ હતી; કેટલીક વખત ઉમર ૩૫ પહોંતી, ત્યારે કાંઈ બહારની વાત થઈ જતી; છતાં ‘તકરાર’ને ટાળવા માટે ત્રિશોચને પોતાની જુદી ‘મા’ની લાગણી ન દુભાય એ માટે પોતાના બેસવાના ઓરડા પાસે, ઓરડા આખો હતો. એટલે જમવા સિવાય કદી તે રસોડામાં જતાં પણ નહિ—સિવાય અડીઓપટી કે કાંઈ પ્રસંગ હોય ! માત્ર ‘બાપો’ કે નાની ‘બેગી’ જુદી ‘મા’ પાસે રહેતાં.

નિયમિત રીતે, પોતાનું કામ શરૂ કરે તે પહેલાં, ત્રિશોચ ‘બા’ની સંભાળ લે; વાન-નીત કરે; નિરાંતે બેસે, અને ફરિયાદ સાંભળે. છતાં સામુ-વહુ વચ્ચે બારેશે અગ્નિ દ્યારે પ્રજ્વલિત થશે તેની ખાતરી નહોતી.

પત્ની બીભરો ઠાલવી શકે એમ વિચારી ત્રિશોચને પૂછ્યું. ‘બા સાથે ઈંદ બોલવું પડ્યું છે શું ?’

“ ના ! ”

“ ત્યારે ? ”

“ બા મારી સાથે બોલ્યાં છે. ”

ત્રિશોચન ન્યાયાધીશ હતો; તેની પત્નીમાં પણ વાક્યાતુરી થોડીલણી આવી ગઈ હતી.

“ બા બોલે કે તું બોલે—વાત એકની એક થઈ. તને મેં કેટલી વાર ના કહી છે કે, બા સાથે તારે બોલવું નહિ—કામકાજ સિવાય તો કદી નહિ; અને કામ હોય ત્યારેય ન છૂટો. ” ત્રિશોચને તકરારને શાંત કરવા અવાજને સૌમ્ય કર્યો.

“ હું ક્યાં બોલી હતી ? મૂંઝી જુઓ નોકરને ! બા કેટલું બોલ્યાં હતાં એ સાંભળવું છે ! કેટલાં માણસો ભેગાં ક્યાંતાં ? એમાં મારી ને તમારી આખર શી ? ” પદ્માએ ફરિયાદ શરૂ કરી.

“ બાને અઠવાડિયાથી તાવ આવે છે ને ઉભાં તો થઈ શકતાં નથી; પછી ક્યાંથી માણસો એકઠાં કર્યો ? ” ત્રિશોચને વાતને મેળ ન મળ્યો.

“ તમે કહેો છો ને, બા માંદાં છે ? તમારા સિવાય કાણ એમને માંદાં કહે ? ખાસ્તાં દરોજ મંદિર જાય છે. આજે કેટલું જોર કરી કરી લડ્યાં—સાંભળવા આવ્યા હોત તો ખજાર પડત. ” પતિ ધીમા પડ્યા છે, એમ વિચારી, પદ્માએ ફરીયાર આંખમાં આંસુ લાવી ફરિયાદને આગળ વધારી.

“ તારે કહેવું હોય તે શાંતિથી કહે, તો સમજ પડે. ” ત્રિશોચને વાતને ટૂંકમાં પતાવવા ઇચ્છ્યું.

“ હું બોલું એ તમને અશાંતિ બધું લાગે છે ! તમારે મારું સાંભળવું ન હોય તો મારે કહેવું જ નથી. હું એમ સમજતીંતી કે તમે મારાં છો, પણ હવે ખસર પડી કે કાંઈ ઈર્ષાનું નથી. સગામાં જોઈએ આજ અને નીચે ધરતી. ” પદ્માની આંખમાંથી હજુ આંસુ સુકાતાં નહોતાં; દિલની વાત પૂરી કરી ચકાઈ પણ નહોતી.

“તમે કહો છો—બા અઠવાડિયાથી મોંઘાં છે. મેં તો તેમને હું પરણી ત્યારથી મોંઘાં જોયાં છે. એટલે તો અઠોઅઠો વાનાં કરતીંતી. મને શી ખબર કે સાડે બુદ્ધિ નાસતી હશે. તમે દવા કરાવ્યા કરો; ખબર અંતર પૂછો; સેવાયાકરી કરો, માણસ રાખો, પણ એ તો એમની ટેવ નહિ જુલવાનાં, તે નહિ જ જુલવાનાં. દરરોજ મંદિરે જાય; ચોરી કરે...” પત્નીએ વાક્યને અધૂરું રહેવા દધ, અંખોને સાદવાના છેડાથી લૂંછી.

“ચોરી?” ત્રિશોચનને આશ્ચર્ય થયું.

“હા, ચોરી! દરરોજ સવારે છેલ્લાં એક અઠવાડિયાથી બા મંદિરે જાય છે. ત્યાં કાઠો રજના ઘીના દીવામાંથી ઘી ચોરી લાવે છે. સાદવાનાં છેડામાં વાડી સંતાડે છે. પાછળથી ફેટફેટલી વાનો થાય છે? તમારે કોટ બક્ષી ને કલજ બક્ષી. અમે બેરાં શી રીતે દિવસ વીતાવતા હ’શું એની છે તમારે ચિંતા? પડોસલો મને કૌંસી ખાય છે કૌંસી!” વાતની અસર પામવા પડ્યાએ આસ હેઠો. મૂંઝવે. ચાકની તપેલીને સમડી પર મૂકી.

“ખાને ના કહેતી હતી, નહિ તો મને કહેવું હતું.”

“ના” કહી એમાંથી મારાં નામની આ ઠાણ જાગી છે. ફેટફેટલી માણો દીધી? મારે પિયર ચિપજો ઉગાડયો; બાપને ભાંડ્યા; મરે-લનિય ન જૂથ્યાં. મનેય આ વાતની ક્યાંથી ખબર પડત? એ દિવસ પર પૂજારી આતીને કહી ગયો કે ‘બા’ મંદિરમાંથી ‘ઘી’ ચોરી જાય છે. તમે રજા મોટા માણસ એટલે કોઈએ ‘બા’ને કાંઈ કહ્યું નહિ. વળી ‘ઘી’ ચોરી લાવે, પણ રસોડામાં આવી એનાથી રોટલી ચોપડે ને પછી મને કહે કે, આ રોટલી બાપને પીરસજો. ખરી વાતની ખબર પડી, એટલે ‘બા’ને કહ્યું. એમાં ફેટફેટલું સાંભળ્યું?”

પડાની વાત સાંભળતાં સાંભળતાં ત્રિશો-

ચનની નજર સામે સારાય જૂનકાળ ખડો કર્ક ગયો. સાડા ત્રણ હાંચકા પહેલાંની વાત તેને યાદ આવી ગઈ.

ત્યારે પોતે નાનો હતો. પિતાજી ગૂંચરી ગયા હતા. સમાવહાલામાં કોઈ ખબરઅંતર પૂછે તેમ નહોતું. મા દળણાં દળાને પુડું કરતી. પાણી ભરતી. પોતાને દરરોજ ખાંતથી ‘વેસન’ કરાવતી. એવામાં કારખી મોંઘવારી આવી; અનાજની પણ તંગી ઊભી થઈ, અને ઘી દૂધ તો મળવાં મુશ્કેલ થયાં. ઘી લાવવું ક્યાંથી? દીકરાને ‘ઘી’ ન મળે તો બેજુનર ન ચડે. પુત્ર ઉપરના અતિ રનેહને લઈ ‘મા’એ ઘી મેળવવાનું રચન કૌંસી કાઢ્યું. કાઠોરજના મંદિરનાં દીવામાંથી અવારનવાર ‘ઘી’ ઓહું ચવા લાગ્યું. ત્રિશોચનના ભાણમાં ખૂબ આછી રીતે ચોપડાયેલી રોટલી પિરસાવી દાઈ. માને સંતોષ પણ થયો.

‘મા’ની આવી લાડોડવાળી સારસંભાળ નીચે બજુવામાં ત્રિશોચન આગળ વધ્યો. એ પેસા રળતો થયો. ‘મા’ની આદત આપોઆપ છૂટી ગઈ. ત્રિશોચન વજીલ થયો; સારા પગારે ન્યાયાધીશની પદવી પર પહોંચ્યો. એ પ્રતાપ હતો ‘ઘી’ ચોરી બજુ-તર ચઢાવવાની અભિલાષા સેવતી ‘મા’ની—‘મા’ના રનેહને.

ત્રિશોચનને આખી ઘટનાતી ગેડ બેસી ગઈ.

આ વાત—પોતાની દુઃખકથા ફેટફેટવાર ત્રિશોચને પડાને કહી હતી. ‘બા’ને જરાય અગત્ય ન પડે તે માટે આ વાત ઉપર વાર-વાર બાર પણ મૂંઝ્યો હતો. પડાએ કદી એ વાત સરેવા કાનરાખી સાંભળી નહોતી; સાંભળવાની દરકાર પણ કરી નહોતી. પતિ ન્યાયાધિશ; પેલે ન્યાયાધિશની પત્ની; એમાં ‘મા’ ને શું? એમણે એમની દરજ બજાવી લીધી હતી; હવે પોતાને પોતાની દરજ બજાવવાની હતી. તેમાં વચ્ચે અંતરાય નાખવાનો કોઈને-માને પણ

અધિકાર નહોતો.

ત્રિશોચને ફરી વખત પત્નીના દિલને સ્પર્શવા યત્ન કર્યો : પદ્માએ તરત છલુકો કર્યો : “તમે મને એકસો ને એક વખત આ વાત કહી. એટલે જ હું કહું છું કે, મને જુદી રાખો. તમે મા-દીકરો સુખે રહો. તમને પોસાય તો ખાધાખોરાકી આપજો; નહિ તો અમારોય ભગવાન છે. હાથ પગ છે, તો ખાવાનુંય મળી રહેશે.” પદ્માએ ઉગ્રતા દર્શાવી.

“પદ્મા ! તું બહેલીમહેલી છે. બા સાઠ વર્ષનાં છે. તું નહિ સમજે તો સમજશે કાણ ? બા કાઠી કાઠીને હવે કેટલાં વર્ષ કાઠશે ?”

“અરે, હું એમનાં પ્રકેશાં જવાની ખાત્રીસ વર્ષ તો મને પરવો ચર્ચાકાર દિ દેખી છે નિરાત ? તમારા કાન બંધ, કાં આડોશીપાડોશીમાં પેટ ભરીને ગાળો દઈ આવે. ‘ઘી’ એમણે ચોધું : ‘રાટલી’ તમારે માટે ચોપડાઈ, ને ગાળો મેં ‘ખાધી.’” પદ્માનું દિલ હજી પડું દલવાયું નહોતું :

“તારી સમજ કે ચાય છે. બા માર્દા છે. ‘માદમી’માં તેમને ‘ઘી’ ચોરવાનું વેન બિપડયું લાગે છે. તાવતી ગરમી રહેશે ત્યાંસુધી એ ટેવ રહેવાની. તે વાત સાંભળી ત્યારે જ તારે મને કહેવું હતું. તને ખબર પડ્યા ! હું બાબા જેવડો હતો ત્યારે મને બહુતર ચડે એ આસાએ ‘બા’ મંદિરમાંથી ઘી ચોરી લાવતાં. તાવતી ગરમીમાં ખાત્રીસ વર્ષ ખાત્રી દેસાઈ અર્ધા છે. હું તેમને મન ‘બાબો’, જ ક્યાં છે એમની ચોપડેલી રાટલી ? લાવ; મને પીરસ.” ત્રિશોચનનો સ્વર બીજાનું ગયો તો.

“કાકોરજના મંદિરના ઘીએ ચોપડેલી રાટલી ?” પદ્મા બેડી હતી તો જ કપાઈ ગઈ.

“હા. એ જ રાટલી.” ત્રિશોચને બાણીની ઠીક કર્યું. “કાલથી ‘બા’ માટે એક માથુસ રાખી લઈએ. દરરોજ ‘બા’ સાથે ગાડીમાં મંદિરે જાય; ‘બા’ને ઘી ચોરવા દે અને આંદી,

આવે એટલે તું એમને રાટલી ચોપડવા દે, પૂજારી સાથે વાત કરી લઈશ. મહિનાને અંતે ધીના પૈસા હું ચૂકવી દઈશ. ‘બા’નો આ હંમરે એ રીતે અજાણો જતો હોય તો તેમને એ રીતે સુખી થાવા દે.”

“તમારે ઠીક છે, પણ અમારી નાત-જાતમાં શી વલે ?” પદ્માએ ત્રિશોચ દર્શાવ્યો.

“નાતજાત તારે જ છે ને મારે નથી ?” ત્રિશોચનથી પદ્માની દલીલ ન સહી શકઈ.

“એમાં આટલા બધા તપી કાં જાવ છો ?” પદ્માએ પણ થોડી ગરમી આણી. “એટલે જ હું કહું છું કે તમે મા-દીકરો સુખી ચાઓ : હું તો બેબી સાથે કાંઈ મારે પિયર જતી રહીશ. ‘બાબા’ને આંદી રાખવો હોય તો આંદી રાખજો, નહિ તો મારી સાથે મોકલજો.”

અચાનક ત્રિશોચનનાં બા લાકડીના ટેકે રસોડામાં પ્રવેશ્યા—પોતે ચોપડેલી રાટલી પુત્રને પીરસવા. વડુને ઉમ સાદે મોલનાં સાંભળી. તેમનું મગજ બમી ગયું હતું : વડુનાં વાક્યો—સાંભળી વધુ-બધું. તાવતી ઉગ્રતામાં બપોરનો દબાવેલો જુસ્સો વધુ બિછળા આવ્યો.

“બાઈ ! તું શું કામ દુઃખી ચાય છે ? વડુ પણ શું કામ દુઃખી ચાય ? તમને સુખી કરવા હું જ જઈશ—પછી રાજીને ! વડુ બેટા ! પેલી રાટલી પીરસી બાઈને ?” બોલતાં બોલતાં માજી બેટાં હતો ત્યાં જ ફસાઈ પડ્યાં.

*

બીજે દિવસે વાદી-પ્રતિવાદીના વંકીયે ‘કાટ’માં વખનસર હાજર થઈ ગયા હતા. વાદી-પ્રતિવાદીનાં સર્ગાવહાલાં ચુકાદાની રાઈ આગુરતાથી જ્ઞેનાં હતાં. મા-દીકરો આજન્મ ચત્ર હોય એમ દૂર દૂર બેઠાં હતાં. ન્યાયાધીશ ત્રિશોચને સમયસર આવી ન્યાયાસન પર બેઠે લીધો. ‘કેસ’ હાથમાં લઈ જણાવ્યું :

(અનુસંધાન ૫. ૨૦૪ ઉપર)

મેંદી તે વાતી માળવે, તેનો રંગ ગયો
ગુજરાત' એ કાવ્યપંક્તિ શ્રી. મોતીલાલ નહે-
રુના મોટાં પુત્રી શ્રી. વિજયાલક્ષ્મી પંડિતની
પેઠે તેમના નાનાં પુત્રી શ્રી. કૃષ્ણા હડીસીંગને
પણ લાગુ પડે છે.

શ્રી. મોતીલાલ નહેરુના સૌથી નાનાં પુત્રી
કૃષ્ણા હડીસીંગ પણ ગુજરાતી પતિને-અમદા-
વાદના જેન એશવાળ વલિકને પરણી મુંબઈમાં
આવી વસ્યાં છે.

શ્રી. કૃષ્ણાનો જન્મ ઇ. સ. ૧૯૦૭ના
નવેમ્બર માસમાં થયેલો. શ્રી. મોતીલાલ નહેરુ
જેવા દેશભિમોની પિતાનાં એ સૌથી નાનાં
પુત્રી છે. પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ અને શ્રી.
વિજયાલક્ષ્મી પંડિતનાં એ નાનાં બહેન છે.

કૃષ્ણાબહેનનું બાળપણ સામાન્યરિતે એકલ-
તામાં વિત્યું છે. તેમના જન્મ સમયે શ્રી.
જવાહરલાલ પરદેશમાં અવ્યાસ માટે ગયેલા;
તે પાછા આવ્યા ત્યારે કૃષ્ણા પાંચ વર્ષનાં
હતાં. વળી કૃષ્ણાના જન્મ પછી તેમના માતા
સ્વ. સ્વરૂપરાણી મોટે ભાગે માંદાં રહેતાં અને
નહેરુકુટુંબની આતિથ્યપ્રિયતાના કારણે ઘરમાં
મહેમાનોનાં ખૂબ બીડ રહેતી હોવાથી ઘરના
બધાંનો વખત મહેમાનોની આગતા-રવાગતામાં
જ જતો. એટલે કૃષ્ણાબહેન ત્રણ વર્ષના થયાં
લારથી જ તેમને મીસ કુપરની દેખરેખ નીચે
મુકામમાં આવ્યાં હતાં. મીસ કુપર આ કુટુંબના
ધણી, જૂના નોકર હતાં ને શ્રી. સ્વરૂપરાણીના
ગર્વનેસ તરીકે એમણે સહુનો પ્રેમ મેળવેલો.
પણ કૃષ્ણા અને મીસ કુપરના સ્વભાવમાં ફેર
હતો. કૃષ્ણા પ્રમાણિક હતાં ને કુપર શિક્ષણ-
પ્રેમી, એટલે ઘડીઆળના ટકોરા પેઠે કામ
લેવાનું મીસ કુપરને ગમતું. પરંતુ કૃષ્ણાને
એ વાતનો ખૂબ કંટાળો, એટલે કૃષ્ણાને ઘણી
વખત બૂખ્યા ઓરડીમાં પૂરાવું પડતું. છતાં
બંને વચ્ચે પારાવાર પ્રેમ હતો. એટલામાં

શ્રી. કૃષ્ણા હડીસીંગ

મીસ-કુપરે લગ્ન કરાવેનું મક્કી ક્યું ને તેમણે
નહેરુ કુટુંબની નોકરી છાડી.

શ્રી. નહેરુ કુટુંબમાં ઘોડેસ્વારીનો શોખ
લગભગ બધાને હતો અને એ રીતે શ્રી. કૃષ્ણાને
પણ ઘોડેસ્વારી ગમતી. મોતીલાલજીને ઘોડે-
સ્વારીનો શોખ તો જગતનહેર છે. તેમણે ૧૯૨૦
માં સત્યાગ્રહ આંદોલનમાં પોતાની ગ્રેડીસ
છાડી ત્યારે ખર્ચેની કાપકુપ કરવી પડેલી
તે વખતે તેમને મોટામાં મોટું કુખ થયું
હોય તો તે પોતાની માનીતી ઘોડી વેચી
દેવાનું. શ્રી. જવાહરલાલ અને વિજયાલક્ષ્મીનો
અવ્યાસ મોટેભાગે ધરઆંગણે જ શિક્ષકો
રાહીને કરાવવામાં આવેલો. મીસ કુપર ગયાં
પછી કૃષ્ણાના અવ્યાસનો પ્રથમ ઉભો થતાં
કૃષ્ણાને બીજા બાળકો સાથે સામાન્ય રકૂતમાં
જવાનું મેન થયું, એટલે તેને મોટેભાગે અંગ્રેજ

બાળકો અભ્યાસ કરતાં એવી એક શાળામાં મોકલવામાં આવ્યાં. પણ ૧૯૨૦ ની ચળવળ વખતે તેમને એ શાળામાંથી હટાડી લેવામાં આવ્યાં. આ દિવસે આખા કુટુંબને ઓછું આનંદ. કેમકે આખા કુટુંબે તે દિવસે ક્રાંતિમાં પણ મુક્યો હતો.

પંડિત મોતીલાલ નહેરુએ આ વખતે પ્રેક્ષીસ હોડી, તે પહેલાં લાખો કમાયેલા ને લાખોનાં દાન કરેલાં, લાખો મેળવેલા ને લાખો ખર્ચેલા; પણ આજથી તેમણે ખર્ચમાં ઘટાડો કરવા શરૂઆત કરી. વધારાનો સામાન વેચ્યો, ગાડીધોડાં બોજા કર્યાં, કપડાલત્તામાં દરકસર આવી. રસોઇઆ છ સાતને બદલે બે જ રખાયા. ને આજસુધી રાજચાહી દાડમાં રહી દોમદોમ સાથેની ભોગવનાર નહેરુ કુટુંબ અગવડો વેઠવા તૈયાર થઈ હતાં. જવાહરલાલ દેશભરમાં બાણીતા થવા હતા અને તેમને સરકાર પકડે તો પુત્રના કારનામીની કપના મોતીલાલજીને અસહ્ય હતી. શ્રી. કૃષ્ણ દેવના જીવન પરિચયમાં લખે છે કે 'આ દિવસે અમે કેમ વિતાગ્યા તે અમારું મન તો એ છે કે 'નાની હતી ને

ઈ. સ. ૧૯૨૬ના માર્ચમાં મોતીલાલજીએ પોતાની સ્વરાજપાર્ટી સાથે એસેમ્બલીમાંથી 'નોડઆઉટ' કર્યો. આ વખતે કૃષ્ણાની ઉંમર ઓગણીસ વર્ષની હતી. એમને ધારાસભાના બાપણે સાંભળવાની ખૂબ મગ પડતી. માતાની માંદગીને કારણે મહેમાનોની સરભરા પણ કૃષ્ણા ઉત્સાહથી કરતાં.

કૃષ્ણા પોતાના જીવન પરિચયમાં કહે છે કે 'મારા પતિ રાજા કહે છે કે, તેમણે મને અહિં આ વખતે જોયેલી: પણ વિચાર કરતાં મને એ યાદ આવતું નથી. 'એમ કહું છું ત્યારે એ ખૂબ ચીડાય છે.'

૧૯૨૬માં શ્રી. હમજાની ગંબીર માંદગીને કારણે શ્રી. જવાહરલાલ તેમને તથા નાનીપુત્રી ઇન્દીરાને લઈને યુરોપ ગયા. અને શ્રી. વિજયા લક્ષ્મી પણ પોતાના પતિ શ્રી. રણજીત પંડિત સાથે આ અરસામાં યુરોપ ગયેલાં, એટલે શ્રી. કૃષ્ણાને પણ પરદેશ જવાના કોડ, ઉપડયા.

તેથી તે જ વર્ષના જૂન માસમાં મોતીલાલજીએ કૃષ્ણાને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું, 'આપણે પણ બહેન, યુરોપ જઈશ' હોં.' પરંતુ

શક્યા નહિ, આખરે નેપથ્યમાં કૃષ્ણા અને જવાહરલાલનો મેળાપ થયો.

છનિવામાં એક નાનકડાં મકાનમાં જવાહરલાલ રહેતા હતા. આનંદભવન જેવા બધા રાજમહેલમાં રહેવાની ટેવવાળાં. કૃષ્ણાને શરૂઆતમાં તે જગ્યાએ રહેનાં કાંઈ કાંઈ થઈ ગયું. થોડા જ દિવસમાં જવાહરલાલે કૃષ્ણાને છનિવાનો નકશો, એક ઈંગ્લીશ ફ્રેન્ચ ડિક્શનરી અને બસ તથા ટ્રામની કેટલીક કુપોનો આપી અને એ સાધનો પડે તે છનિવામાં કોઈ પણ સ્થળે જઈ શકશે એવી ખાતરી આપી. કમલા નહેરૂ તે વખતે ખીમાર હોવાથી ઘરની સર્વ વ્યવસ્થા કૃષ્ણાખડેનને જ સંભાળવી પડતી. પણ એમને કામનો ખીલકુલ અનુભવ ન હતો, છતાં થોડા જ વખતમાં એક અંગ્રેજ સ્ત્રીની મદદથી કૃષ્ણા ઘરનું બધું કામકાજ કરવા લાગ્યાં.

અટલાઆદની રાજામાં એમણે ફ્રેન્ચ શીખવા માંડ્યું હતું પણ તેટલા ફ્રેન્ચ જ્ઞાન પર છનિવામાં ટૂંક સમયે એમ ન હતું. આથી છનિવામાં આવ્યા પછી પ્રથમ એક સ્વિસ સહૃદયીની મદદથી કૃષ્ણાએ ફ્રેન્ચ શીખવા માંડ્યું. તે જ વખતે છનિવામાં ઇન્ટર નેશનલ સમર સ્કૂલ નામે એક સરંચા થોડા જ વખતથી નીકળી હતી. ત્યાં છનિવાના સર્વ દેશના વિદ્યાર્થીઓ આવતા. રાષ્ટ્ર સંઘ (લીગ ઓફ નેશન્સ)માં ભાગ લેતા મુસલ્માનો, કેમ્પ્લીજ અને ઓક્સફર્ડના પ્રોફેસરો, કેટલાક નામાંકિત લેખકો વગેરે મોટા મોટા માણસોનાં બાપણોનો કાર્યક્રમ હતો. જવાહરલાલ અને કૃષ્ણા એ જ્યાં કાર્યક્રમમાં ભાગ લેતા હતા તે જગ્યા પર રહેતાં. દર રાત્રીવારે આ સંસ્થા તરફથી મોટી મોટી ટ્રિપો નીકળતી.

કમલાની તખીયત ક્રીક હોય ત્યારે જવાહરલાલ અને કૃષ્ણા એ પ્રવાસોમાં બધું ભાગ લેતાં. કોઈ કોઈ વાર બાંધખોળનું જોડી બેસી

શ્રી. કૃષ્ણાના મોટાં બહેન :

શ્રી. વિજયાલક્ષ્મી ખડિત

અમ, જમીની, ઇંગ્લેન્ડ વગેરે દેશોની પણ સફરે જઈ આવતી.

કેટલીક વાર કૃષ્ણા જવાહરલાલના સેક્રેટરી તરીકે પણ કામ કરતાં. તે વખતનો અનુભવ કહેતાં તેઓ જણાવે છે કે:-

‘જવાહરના સેક્રેટરી થવું એ કાંઈ હાંસી-ખેલ નથી, કારણકે એમને સડેજ, પણ બેદરકારી અસહ્ય લાગે છે અને અકળાય છે. છતાં ખીચું કાંઈ કામ ન હતું, એટલે મેં એમનાં સેક્રેટરી થવાનું કબૂલ કર્યું. દરેક વખતે મને ડર રહેતો કે રખેને મારી કોઈ જુલ તો નથી થઈ? નહિ તો જવાહર ક્યાંક ચીડાઈ જશે! એ મને કદિ રમ્યા આપતા નહિ, કોઈ કોઈ વાર તો મને એમનાં પર એવી ચીડ ચઢતી કે ન પૂછો વાત. વચમાં વચમાં અમે કેટલાંક પ્રેક્ષણીય સ્થળો જોવા જતાં. તે વખતે હું કોઈ વાર કહું કે “જાઈ, તમે જરા હમણું એક ટેક્સી ન કરી લાવો? મારા પગ દુખવા આવ્યા છે.” ત્યારે જવાહરલાલ કહે: “જો એક શરતે હું તારી વાત કબૂલ કરું— આજ રાત્રે સિનેમામાં જવાનું આપણે ઠરાવ્યું હતું તે મોકલે રાખવું પડે” કારણ કે જવાહરના મત પ્રમાણે આ મોજાઓખની

ખાખત હતી અને તેથી હું લક્ષ્યાર્થસ એમ એ ધારતા હતા. પણ તે વખતે મને એમનું કહેવું 'સમગત' ન હતું, પણ હવે તેની ચળે-પળે મને ખાતી થાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૭માં પ્રસેસમાં એન્ડી ઇમ્પીરિયાલીઝમ લીગનું અધિવેશન બરાધું હતું; તેમાં ચીન, જાપા, સીરિયા, પેલેસ્ટાઇન વગેરે દેશોના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા, હિંદુસ્થાન તરફથી પંડિત જવાહરલાલને પણ આમંત્રણ હતું. અને એ તથા કૃષ્ણાબહેન ખને આ અધિવેશનમાં હાજર રહ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૨૭ના ઉનાળામાં પંડિત મોતીલાલજી યુરોપ આવ્યા અને તે વખતે એમને એવા આરામની જરૂર પડી હતી. ખંધુ મંડળ લંડનની એક હોટલમાં મુકામ કરી રહ્યાં હતા. પં. મોતીલાલજી જવાહરલાલને હોટલમાં અભ્યાસ માટે મૂકવા આવ્યા હતા, ત્યારે આ હોટલમાં જ ઉતર્યા હતા, એમ કહેવાય છે.

એક દિવસ કૃષ્ણાબહેન પોતાની ટપાલ સંબંધી પૂછપરછ કરતાં હતાં ત્યારે ત્યાંના નોકરે નામ પૂછ્યું.

“શું કહ્યું? નેહરૂ?”

“હા, નેહરૂ.”

“નેહરૂ કે?” નોકરે જોડ્યો. “બહેન સાહેબ, એ વાતને બહુ વર્ષ યદ્યુગર્ચા. એ જ નામનાં એક મોટા શ્રીમંત ગૃહસ્થ આજ હોટલમાં ઉતર્યા હતા. એમના પત્ની પણ એમને શોભે એવા સુંદર હતાં. મને લાગે છે કે, એમનો એક ખુશમુરત પુત્ર પણ સાથે હતો. તે નેહરૂસાહેબ સાથે આપને ઈર્ષ સંબંધ યાય?”

દરરોજ હમરો લોકો આવતા જતા હોવા છતાં પિતાની આટલી ચોકસ યાદદારત રાખતા નોકર સામે ભેનાં કૃષ્ણાબહેન બહુ અશ્વર્યચકિત થઈ ગયાં.

એકવાર કૃષ્ણાબહેન, જવાહરલાલ વગેરે ખંધુ મંડળ પારીસમાં રહેતું હતું ત્યારે પંડિત

મોતીલાલજી એકલા જ જવા નીકળ્યા. કૃષ્ણાબહેનને એક લેધરકોટની જરૂર હતી. પણ જવાહરલાલને તે મોજશોખ જ લાગતો હતો, તેથી તેની હાજરીમાં કૃષ્ણાબહેનને એ વાત જ કાઢી નહિ. અને મોતીલાલજી ગરબમાં કૃષ્ણાબહેનનાં શરીરનું માપ લેવાનું બૂલી ગયાં, પરંતુ કૃષ્ણાબહેનની લાડકી પુત્રી હતી, તે કોઈ પણ કારણસર કોટ ન લઈ જવાય એ પંડિતજીને પસંદ ન હતું. આખરે કૃષ્ણાબહેનની કાઠીની એક અંગ્રેજ બાળાને સાથે લઈ પંડિતજી દુકાને ગયા અને ત્યાંથી એમણે કૃષ્ણાબહેન માટે લેધરકોટ ખરીદી.

ઈ. સ. ૧૯૨૭ ના નવેમ્બરમાં મોરકો ખાતે રશિયન રાજકાન્તિની દશમી વરસમાં ઉજવવાનું કહ્યું હતું. નેહરૂ પિતાપુત્રને ત્યાં ખાસ આમંત્રણ હતું. કૃષ્ણાબહેન પણ એ સમારંભમાં મોરકો ગયાં, ત્યાંના અનુભવનું, એક સંસ્મરણ કૃષ્ણાબહેન આજે પણ કોઈ કોઈ વાર ગમ્મતમાં કહે છે.

એવી જ એક સભામાં શ્રી. કૃષ્ણાબહેન ઠાકાની સાડી પહેરીને ગયેલાં; અને એમના પોશાક તરફ કોઈનું પણ ધ્યાન એવાંશી એવો એમને ખ્યાલ ન હતો. એટલામાં એક રશિયન બાળા વહેલી વહેલી કૃષ્ણાબહેન પાસે આવી. એણે કૃષ્ણાબહેન પાસે કેટલીકવાર હાથમાં પકડી રાખ્યો. એ અરસામાં એનું ધ્યાન કૃષ્ણાબહેનનાં ચાંદ્રા તરફ ગયું. તે સામે દીકાને ભેષ્ટ રહેતાં એ રશિયન બાળાએ પૂછ્યું, ‘હા, આ કાંઈ તમારા ધર્મનું ચિન્હ હશે, ખરું? અમને રશિયનોને તો એવો ધર્મનો આડંબર નથી ગમતો.’

કૃષ્ણાબહેન કહ્યું: ‘ધર્મનું જ ખાસ કાંઈ નહિ, પણ ચાંદ્રો કરવો એ અમારાં રાજ્યના પોશાકની માફક. હંમેશની દરેકી જ બાખત છે.’

આ સાંભળી રશિયન બાળા ચકિત થઈ ગઈ. એણે પૂછ્યું, ‘હા, એટલે તમે તમારું સૌંદર્ય વધારવાને જ ચાંદ્રો-કરો છો, એમ ને?’

અમને કમ્બુનિરોધને આવા કૃત્રિમ અલોકરોથી કુદરતી સૌન્દર્ય વધારવાની બાબત જરાયે પસંદ નથી.

મોરોના અધિવેશન પછી થોડાક દિવસે નહેર કુટુંબ હિંદુસ્થાન આવવા નીકળ્યું. અલ્પ-હાથાદ પાછા ફર્યા પછી દરેકે જણ પાછું પોતપોતાનાં હંમેશના કાર્યકાંડમાં પરોવાઈ ગયું. એટલાં કૃષ્ણાખડેને જ ખાસ કાંઈ કાપ નહતું ! તે જ વખતે અલ્પહાથાદમાં મોન્ડીસોરી શિક્ષણ પદ્ધતિ પર એક શાળા ચલાવવામાં આવતી હતી અને એ શિક્ષણ પદ્ધતિના કૃષ્ણાખડેને ઘણા સારા અભ્યાસ કર્યો હતો. એટલે આ શાળામાં એમને નોકરી કરવાની ઇચ્છા થઈ. પણ પંડિતજીને આ વાત કદિ પસંદ નહિ આવે તે પણ એ જાણનાં હતાં.

આથી એક દિવસ પં. મોતીલાલજી ખુશખિમજામાં હતા ત્યારે કૃષ્ણાખડેને એ સંબંધી વાત કાઢી. ધાર્યા મુજબ જ પંડિતજી ચીડાયા. પોતાની પુત્રી અલ્પહાથાદમાં શિક્ષિકા તરીકે કામ કરે એ ખ્યાલ જ એમને વિચિત્ર લાગ્યો. વળી નોકરી કરતી જ હોય તો તે ખીન પગાર-ઝોનરરી કરતી, એવો પંડિતજીનો આગ્રહ હતો. પણ જવાહરલાલ વચપાં પડયા, કેમકે એમને કૃષ્ણાખડેને સાંત મેસી રહે એ ગમતું નહોતું, અને કરેલા કામનો જલ્દો લેવામાં કાંઈ જ હરકત નથી એમ પણ એમનું ધારતું હતું. એમના મનનો સ્વીકાર થતાં કૃષ્ણાખડેને શિક્ષિકા બન્યાં. ગાંધીજીની અસહકારની ચળવળ ચાલુ થતાં સુધી કૃષ્ણાખડેને આ શાળામાં નોકરી કરતાં હતાં.

તે વખતે ઠેકાણે ઠેકાણે વિવાદીઓની સંસ્થાઓ રફપાની હતી. આ વખતે અલ્પહાથાદના સુવક સંઘ [સુચ લીગના]ના કૃષ્ણાખડેને મંત્રી બન્યાં. જવાહરલાલ તેની પ્રમુખ હતા.

ઇ. સ. ૧૯૩૦ ના માર્ચની ૧૨ મીએ ગાંધીજીનો પ્રસિદ્ધ દાંડીનો સત્યાગ્રહ શરૂ થયો.

નેહર પિતાપુત્રને ધારવા મુજબ પકડવામાં આવ્યા. કૃષ્ણાખડેને પણ પોતાની શાળા છોડી દેવાની જરૂર પડી અને સ્વયંસેવિકા તરીકે એ ભારે ઉત્સાહથી કાપ કરવા લાગ્યાં.

કૃષ્ણાખડેને અને કંમળા નેહર-નણુંદ ભોજાધને બંદોબસ્ત માટે આખો દિવસ તાપમાં ઉભા રહેવું પડતું.

પં. મોતીલાલજીએ ગ્રેટ્ડીસ છોડ્યા પછી થોડા જ દિવસની વાત. અમાડિના ધણા પક્ષ-કારો હજી પણ પંડિતજીની સલાહ લેવા આવતા. પણ પંડિતજીને ફરીવાર ગ્રેટ્ડીસ ચાલુ કરવાનો મોહ કદિ થયો નહિ, એક વાર એવા જ કોષ્ટક મુકરથ મોતીલાલજીને એક લાખ રૂપિયા આપવા આવ્યા. કૃષ્ણા ખે વખતે પિતાની પાસે જ ઉભાં હતાં; પિતાએ પુત્રીને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “ખડેને, તને લાગે છે કે મારે આ લાખ રૂપિયાનો સ્વીકાર કરવો !”

કૃષ્ણાને ખચર ‘હતી કે’ ધરમાં પેસાની ભારે ટાંચ હતી. એટલે એ લાખ રૂપિયા ધણા ઉપયોગી થઈ ટકશે, પણ પિતાને એ વાત કદિ પસંદ પસંદ નહિ પડે એની એમને ખાતરી હતી, તેથી એમણે તત્કાળ કહ્યું: ‘આપ એ પેસા લો એ મને તો વાગ્યો નથી લાગતું.’ અને પછી કેટલાક દિવસ સુધી પંડિતજી પોતાના પ્રથમ કૃષ્ણાના એ જર્વાખ માટે ધણા આશ્ચર્યચકિત બની જતા.

ઇ. સ. ૧૯૩૨ માં ચળવળ એક વાર ફરીથી ઉછળી આવી. કૃષ્ણાખડેને પણ આ ચળવળમાં અગ્રગણ્ય ભાગ લીધો. ૨૬મી જાન્યુઆરીના સવાતંત્ર દિવસે અલ્પહાથાદમાં એક મોટી સભા ધરવામાં આવી. સમાના પ્રમુખપદેથી પંડિત મોતીલાલજીનાં પત્નીએ ખૂબ જોરદાર ભાષણ કર્યું. ૨૭મી જાન્યુઆરીને રોજ સવારે સાડાનવ વાગે આનંદભવનના ચોખાનમાં પોલિસોની લોરી આવતીને ખડી થઈ, અને કૃષ્ણા તથા વિજયા-

લક્ષ્મી એ બંને બહેનોને ગિરફતાર કરવામાં આવી. બંનેને એક વરસ સખ્ત મજૂરીની સજા થઈ.

આ એક વરસનો અતુભવ જણાવતાં કૃષ્ણાની આંખો કવચિત્ ગર્વથી ચમકી ઉઠે છે, તો કવચિત્ ત્યાંની સ્ત્રી : મુનેગારોની યાદ આવતાં એમની આંખો આંસુથી ઉભરાઈ જાય છે. તેઓ કહે છે, 'એમાંના એકબે પ્રસંગો તો હું કદિ નહિ ભૂલું.'

સખ્ત થતાં પહેલાં કૃષ્ણા અને એમની સહચરીઓને ત્રણ અઠવાડિયાં 'અંડર ટ્રાપલ' તરીકે પૂરી રાખવામાં આવ્યાં હતાં. દરરોજ સવારમાં એક અંગ્રેજ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સામે આવી તેમને ઉભા રહેવું પડતું.

એક દિવસ સવારમાં કૃષ્ણાની એક સહચરીને આવતાં જરા વાર થઈ તેથી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ખૂબ જ ચીડાઈ જઈ બોલ્યો: 'વખતસર દાનર રહેવાનું તમને કેટલી વાર કહેવું પડે? મારી ટેનિસની મેચ મારી જાય છે.'

આ સાંભળી પોતે કેટલી હતાં એ ખબર હોવા છતાં કૃષ્ણાએ સાત્વિક કીધથી ઉછળી પડતાં કહ્યું: 'સાહેબ, ટેનિસની મેચ એક દિવસ ચૂકી જવાય તે માટે તમે આટલા ફૂફડી જાઓ છો, પણ અમારી મેચ અને દરરોજ ચૂકીએ છીએ તેનો તમે કદિ વિચાર કર્યો છે ખરો?'

દરેક જણને હ જ સાડીઓ આપવામાં આવતી. તે વખતે ખાદીની સાડીઓ અલાર કરતાં ખૂબ જ જાડી અને ખડખડી આવતી. અને કૃષ્ણા અને વિજયાલક્ષ્મીને અલગત તે પોતાને હાથે જ ધોવી પડતી. એવાક તો તદ્દન ખરાબ જ આવતો. આખરે કૃષ્ણા અને વિજયાલક્ષ્મી પોતાની રસોણ જાતે જ કરી લેવા લાગ્યાં. સાંજે પાંચ વાગે બધાંને ટાટ-ડીમાં પૂરી દેવામાં આવતાં. એક સહચરીએ કૃષ્ણાને ઉદાહરી કહ્યું, 'બહાર કાંઈ ખજાનગાટ

સંભળાય છે? કૃષ્ણા, મને લાગે છે, અગાઉ ટાટક નાચનારી અહીં મરી ગઈ હશે તેનું ભૂત તો નહિ નાચતું હોય?'

કૃષ્ણાને લાગ્યું કે એની સહચરી ઉંઘમાં જ કાંઈ બગડતી હશે. તેથી એણે તેને જાગૃત કરવા માંડી. એટલામાં વચમાં ચતો ખજાનગાટ વધારે રપટ સંભળાવા લાગ્યો. કૃષ્ણાએ એ રાત બહુ ત્રાસમાં વીતારી. બીજા અને ત્રીજા દિવસની રાત્રે પણ બરાબર તે જ અવાજ સંભળાયો.

આખરે ઘણા દિવસે કૃષ્ણાને માલુમ પડ્યું કે રાત્રે રાહિન્ડ લેતી પહેરેગીર સ્ત્રીઓનો ચાવીઓનો તે અવાજ હતો.

કૃષ્ણા અને વિજયાલક્ષ્મી છૂટીને પાછાં ઘેર આવતાં જ એમણે આનંદભવનને મોડું ખંભાતી તાણું લાગેલું જોયું. કારણ કે એમનાં છૂટવાની, ટાટને જ ખબર ન હતી. બંનેને તેમની સારી વર્તણૂક માટે પંદર દિવસ વડેલાં છોડ્યાં હતાં. કમલા નડેર કલકત્તામાં ખીમાર હોવાથી કૃષ્ણાનાં માણથી કલકત્તા જ હતાં. આખરે ખબર પડતાં જ કમળા અને સ્વરૂપરાણી અલાહાબાદ આવ્યાં. વિજયાલક્ષ્મીની ત્રણ પુત્રીઓ તે વખતે પૂનામાં બણતી હતી. તેથી વિજયાલક્ષ્મી સાથે જ કૃષ્ણા પણ પૂના આવ્યાં. પાછાં ફરતાં રસ્તામાં કૃષ્ણા કેટલાક દિવસ મુંબાઈ રહ્યાં અને ત્યાં જ એમનો ને શ્રી. હકીસિંગનો પ્રથમ મેળોપ થયો.

"પ્રથમ મેં રામને એક પાર્ટીમાં જોયા. તેઓ એક ખૂણામાં બેસી કેટલી શાંતિથી ચિરક પીત હતા! બધા શોકમાં એ કાંઈ શુદ્ધ જ જણાતાં" એમ તે સમયનું વર્ણન કરતાં કૃષ્ણાજડેન કહે છે.

પછી મુંબાઈમાં કૃષ્ણા ફરીથી એક વાર આવ્યાં ત્યારે એ બંનેનો પરિચય થયો જ વધ્યો. પોતાનાં રનેહલમની વાત નીકળતાં

કૃષ્ણાબહેન ખાસ કહે છે કે: ‘અમારૂં લગ્ન થશે જ એમ અમને પણ લાગતું ન હતું કારણ કે રાજ અને હું ખૂબ જ સાથે ફરતાં, સિનેમામાં જતાં, પ્રવાસ કરતાં, છતાં એ બધી જ વખતે રાજએ બૂલ્યેબૂલ્યે પણ કદિ મારી સામે વાજગી કરતાં વધારા પડતું ધ્યાન આપ્યું નહતું. આખરે હું પાછા ફરવા ઉપડી ત્યારે રાજએ એક દિવસ મને કહ્યું, ‘કૃષ્ણા, આપણે હવે ક્યારે લગ્ન કરવું છે?’

મને આ પ્રશ્નથી એટલું તો આશ્ચર્ય લાગ્યું કે ન પૂછો વાત. પણ મને ગમતું બહુ જ ગમતા હતા.

હું અદલાબાદ ગયે તો પણ તેમની યાદ આવતાં હું એવેન બની જતી. તેથી મેં રાજને હાદરમાં જવાનું આપ્યો.

આ પ્રમાણે સંમતિ આપી કૃષ્ણા અદલાબાદ ગયાં તે વખતે એમની બા બીમાર હતાં તેથી તેમને લખતો ફરા કરાવવા લાવવામાં આવ્યાં હતાં. જવાહરલાલ તે વખતે જેલમાં જ હતાં, તેથી વિજયાદશમીને આ શુભ સંસ્મરણની કૃષ્ણા મારફત જ ખબર પડી.

માને સાધારણ રીતે લાગતું જોષ વિગતો લક્ષ્મી મારફતે ઉપરની લક્ષ્મી વાત કહેનાથી.

આ સંબંધમાં શ્રી. કૃષ્ણાબહેન પોતાના લેખમાં કહે છે:—

“મેં ઘરમાં કોઇને પણ પૂછ્યા વિના લગ્નનું નક્કી કર્યું હતું, પણ તેથી જવાહર અને બા ચીકણી એમ મને લાગતું ન હતું. કારણ કે મારા પર સૌને વિશ્વાસ હતો. અને હું યોગ્ય બાબત જ કરીશ એવી સૌને ખાતરી હતી. મા મને એક જ વાતનો વારંવાર ડર બતાવતી હતી; અને એ કે, મારે અને રાજને ઘણા દિવસનો પરિચય ન હતો. અને એવા માધુલી પરિચય પર હું જીવનસાથી પસંદ કરું તે કદાચ જવાહરલાલને નહિ ગમે. આખરે

શ્રી. કૃષ્ણાના પતિ :

શ્રી. ચૌતમ લડીસિંગ (રાજ)

મારી ધારણા મુજબ જ બન્યું. જવાહરે મને એક વાર એમના ખંડમાં બેસાવી પૂછ્યું: “કૃષ્ણા, તારા ભાવિ પતિ સંબંધી કંઈક ખ્યાલ તો આપ !”

મેં કહ્યું “રાજ બેરિસ્ટર છે અને થોડાક વખતથી એમણે પ્રેક્ટીસ શરૂ કરી છે.”

જવાહરે પોતાની પ્રથમાબા ચાલુ જ રાખી: “રાજને ત્યાં કોણ કોણ માણસો છે? એમને ભાઈ કેટલા છે? કોઈકસરકારની કંઈ કોઈએ જાણે એમણે અગ્રાસ કર્યો છે?—વગેરે વગેરે—” પણ એમાંના એક પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનું મારાંથી બની શકે એમ ન હતું, કારણ કે એમાંની કોઈજ બાબતની મને ખબર ન હતી! આખરે જવાહરે ચીકણી પૂછ્યું: “તું એમને રાજ કેમ કહે છે તેની પણ તને ખબર છે કે? તેમના નામના હું કાશર તો જી. પી. છે. છતાં રાજ શા માટે કહે છે?”

આ વખતે તો હું ખરેખરી ડપાઇ જ ગઇ. કારણ કે રાજાએ મને એ સંબંધમાં કંઈક કહ્યું હતું ખરૂં, પણ તે હું સાવ જૂલી ગઇ હતી તેથી મેં બહીતાં બહીતાં કંઈક ગોળ ગોળ જવાજ આપ્યો.

જવાબરે ખૂબ જ ચીડાઇ જઈ કહ્યું, 'પૂરી પામતતા કરી છે હોં, કૃષ્ણા!'

'અને એ ખંડમાંથી તુલે જ ચામ્યા ગયા, પણ ત્યાર પછી યે કેટલીક વાર સુધી મારી છાતી ધડક્યા કરી.'

પરંતુ કૃષ્ણાએ પોતાની એ જૂલ તત્કાળ સુધારી લીધી. એમણે શ્રી. ગોતમ હડીસિંગને પત્ર લખી તેમની સર્વ હકીકત મંગારી અને શ્રી. હડીસિંગે જે ઉત્તર મોકલ્યો તે યાદ કરતાં કૃષ્ણા હજી પણ હસી હસીને યાદી જાય છે.

મિ. હડીસિંગે બધી માહિતી લખી મોકલી હતી. આખરે જવાહરલાલ મિ. હડીસિંગને મળવા ખાસ મુંગાઇ ગયા અને એમણે આ વાતે ગાંધીજીને કાને નાંખી. શ્રી. હડીસિંગના કુટુંબ સાથે ગાંધીજીને સારો પરિચય હતો તેથી એમણે મિ. હડીસિંગને એક વાર જાતે જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી. મિ. હડીસિંગ ગાંધીજીને મળવા ગયા અને ગાંધીજીએ તેમને એટલા અવગણ-સવળા સવાલ પૂછ્યા કે તેથી તે કંઈક ચીડાયા પણ ખરા. આખરે ૨૦મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૩માં કૃષ્ણાખડેનનું મિ. હડીસિંગ સાથે લઘુ યત્ર. ખુદ ગાંધીજી સમારંભમાં આવી ન શકવાથી એમણે પોતાના તરફથી શુભ આશીર્વાદ મોકલ્યો હતો.

આખરે કૃષ્ણાએ અદલાદલ હોડાયું. અમદાવાદમાં સાસરે આવતાં પ્રથમ ફેલ્ડાઈ દિવસ એમને બહુ બેચેની લાગી. બધા જ કારખોરી લોહાની જેમ કૃષ્ણાને પણ માંસ અને મચ્છીનો ખોરાક પ્રિય હતો; પણ શ્રી. હડીસિંગના ઘરનાં બધાં માણસો શાકાહારી હતાં. તેથી કૃષ્ણાને શરૂઆતમાં બહુ વસમું લાગ્યું. શ્રી. મહાદેવભાઈ

દેસાઈના આમહાને લઈ કૃષ્ણાખડેને નાનપણમાં માંસ ખાવું છોડી દીધું હતું. પણ તે બેત્રણ વરસ પૂરતું જ. પરંતુ હવે સૌ. કૃષ્ણા હડીસિંગને પૂછીએ તો કહેશે: "માંસ કે? મને અગાડિતા જેટલું જ પ્રિય છે, પણ હવે તેના વિના મને અટકી પડતું નથી."

થોડા વખતમાં હડીસિંગ ઈપતીએ મુંગ-ઇમાં એક નાનકડા બેચાકમાં પોતાનો ઘરસંસ્કાર માંડ્યો. શરૂઆતમાં કોઇનો ખાસ પરિચય ન હતો, પણ પોતાની આગુત્યાગુ ઓપુરખેનું મિત્રમંડળ જમાવવાની કૃષ્ણાખડેનની સહેલતા વખાણવા લાયક છે.

અત્યારે કૃષ્ણાખડેન ૩૯ વર્ષનાં છે. પણ એ થોડી ઉંમરમાં પણ એમણે દુનિયાનો ત્રિવિધ અનુભવ લીધો છે. થોડાં વર્ષ પર થયેલા રજીનિત પડિતતા અવસાનથી તો નહેરૂ કુટુંબ પર સંખત આપવાત થયો છે જ; વળી ૧૯૪૨માં એમરટમાં શ્રી. હડીસિંગ પણ જેલમાં ગયા હતાં. આ સર્વ પ્રસંગો યાદ આવતાં શ્રી. કૃષ્ણાખડેન આંખો મીંચી શાંત પડી રહે પણ તે એક દાણ વાર જ. તત્કાળ એ કહે કે, "મારો હર્ષ અને અગિત મોટા હોત તો હું પણ રાજકીય ક્ષેત્રમાં નહોતો જુકાવત. ગાંધીજીનાં માર્ગમાં મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. જવાહર માટે મને બારે ગર્વ થાય છે. રાજાના વિયોગથી મને કદિ કદિ ગમગીની થતી તો પણ તે ક્ષણિકજ, કારણ કે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવતી હોય તો આવા કેટલાંય બલિદાન આપવાંજ પડે. તો પછી તે સ્વાતંત્ર્ય માટે મારાં પ્રિયજનો જેલમાં જાય તો શું? બધે ખુદ તેમના પ્રાણનું બલિદાન આપવું પડે તો પણ તેનું મને દુઃખ ન થાય.'

શ્રી. કૃષ્ણાખડેનની કલમમાં પણ જાફ છે અને તેની સાદી તેમજ પોતે પોતાનો જીવન પરિચય લખ્યો છે તે પુસ્તક With No Regret પૂરી પાડે છે.

હેલેલીની શેરી મૂળમાં જ સાંકડી હતી. સવારના પહોરમાં મંગળાના દર્શન માટે યુગ્મલો ત્યારે દોડતાં દોડતાં હવેલી તરફ જતાં, અને ખપોરે ત્યારે હવેલીની ગાયો શેરીમાં રજળતી ત્યારે એ સાંકડી શેરી વધારે સાંકડી બનતી.

ચોપાસ વેરાયેલાં અને છંટાયેલાં પાણી, કચરો અને લગભગ એકએક પ્રકારની મંદકી-વાળા કાદવમાંથી એક માનવી ચાલી શકે એવી પગથી પડી હતી, એટલો જ ભાગ રાહદારી-ઓને ચાલવા માટે, ભક્તોને દોડવા માટે અને ગાયોને રજળવા માટે નક્કર હતો. બાકી બધે ભીની ને ભેગવાળા પોલાણુ નેતું જ હતું. એવી એ શેરી સાંકડી હતી.

પરંતુ આજ આ સાંકડી શેરી વધારે સાંકડી બની હતી. મંગલા-દર્શનની આવર દોડધામને પણ મંદ કરી નાખે, ભક્તિના કેકને હળવો કરી નાખે એવી એક વાત આજે બની હતી. એ વાત બહુ રસિક હતી એમ સહુના એ વાતના તાર હિપર મંડાવતા સરવા કાનો હિપરથી દેખાઈ આવતું હતું.

તીડનાં ટોળાં

લેખક :

શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્ય

*

‘કેમ સાંભળ્યું કે ?’
‘શું ?’
‘પેલી રમાની જ વાત તો. તમને ખબર નથી કાંઈ ?’

‘ના, શું છે ? કહો તો ખરાં ! રમા તો પેલી માસ્તરાણી કે નહિ ?’

‘હા, હરખા હરિરામની છોકરી. નાનાલાલ નાગરવેલિયા સાથે એને પરણાવેલી. બાળારાંડ હતી. વિધવા થયા પછી સાસરામાં આઠ દશ વર્ષ રહી ને પછી સાસરામાંથી નાસી ગયેલી. અને પછી કન્યાશાળામાં માસ્તરાણી થકેને રહેલી.’

‘હા. હા. એ રમને તો અમે ઓળખીએ છીએ. પણ એનું છેલ્લું ?’

‘ભાગી મઘ.’

‘ભાગી મઘ ?’

ખરે, આ વાત રસિક હતી. રમા ગામમાં એક જાણીતી વ્યક્તિ હતી. સસરાના ઘરમાં એ આઠ વર્ષ સુધી રહેલી. બાળકમાંથી જીવાન ત્યાં થયેલી. સસરા ગામનો એક ‘સારો’ માણસ હતો. એવા સારાં સાસરામાંથી એ એક રાતે પહેરેલે કપડે નાંહેલી. સસરાએ લોકપ્રતિષ્ઠા, સંયુક્ત કુટુંબ, પોતાની કૌટુંબિક આબરુ વગેરેને આગળ કરી, એને મેળવવા નાતના પંચમાં ને હરબારી અદાલતમાં ખૂબ મથામણ કરેલી, પરંતુ એ કાવેલો નહિ. અને રમા સસરાની છાતી હિપર ગામની કન્યાશાળામાં મહેતીજની નોકરી કરતી હતી. આવી રમાને ગામમાં કેમ કાંઈ ના જાણે ? પીઠ પાછળ ધણુ એને ‘માથાં ફરેલી’ કહેતા. એવી એ રમા હતી. એના નાસી જવાની વાત રસિક કેમ ન હોય ?

બકતોની બક્ષિત જાણે કે આ વાતના રસપુરમાં તણુતી હતી.

‘પણ સાંભળ્યું, ‘એ નાસીને ગધ ક્યાં ? એણે તો મેમણુ શકુરનું ધર માંડ્યું. આઠાણી વહે ત્યારે તરકવાડે જાય.’

‘હે !’

આશ્ચર્યના આ એક ઉદ્દગારમાં વાત સાંભળનારના માનસનો પરિચય થતો હતો. ધણુને તો એમાં સ્ત્રી-ચરિત્રનો ભાસ થતો. ધણુને એમાં સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યનો આખરી અંગમ દેખાતો. ઠાંધકને એમાં ગદીપચી દેખાતી.

પરંતુ માનવરવભાવની નિર્બળતાઓ છતાં પણ સમાજના ઉત્કર્ષની આશા નાણુદ નથી થતી, કેમકે હજાર માનવીઓનાં સંઘમાં ઠાંધ એકાદ તો પારખુ હોય છે.

સહુ ઠાંધના આશ્ચર્યના ઉદ્દગારનો પ્રધાન સૂર હતો : ‘એ તો અમેએ વળતે જ ધાયું હતું. એના કરતાં આટલું મોડું કે વહેલું થયું એની જ અમને નવાઈ લાગે છે.’ ત્યારે આવા એકાદ બે પારખુઓના આશ્ચર્યના ઉદ્દગારનો પ્વનિ વેદનાભર્યો હતો : ‘આવું અમે નહોતું ધાયું. આ વાતે આવું અજુધાયું’ સ્પષ્ટ કેમ લીધું હશે ?’

*

આ અને આવી લોકચર્ચાઓ જોટલી ઝડપથી જાગે છે એટલો ઝડપથી નથી ચમત્તી. પવનમાં સુકકાં પાદડાંઓ પણ ઉડે એમ, આ વાતોવૃક્ષના પાંદડાંઓ પણ લોકોની ચર્ચાઓની પાંખ-ચર્ચાઓની પાંખ ઉપર ભેસીને ચોપાસ ઉડવા લાગ્યાં. ઠાંધએ રમાને ઊછાંછળી કહી. ઠાંધએ રમાને તોફાની કહી. ઠાંધએ રમાને વેટેલી કહી. ઠાંધએ રમાને ‘ઉસ્તાદ’ પણ કહી. ઠાંધએ એને ‘કુટુંબબોધુ’ કહી. ઠાંધએ નાતને તો ઠાંધએ સસરાને નમાશે ગણાવ્યો. ઠાંધએ આવું આવું બનતું અટકાવવાની જવાબદારી રાત્ર્ય ઉપર નાંખી. લોકચર્ચા સદાકાળ

હકીકત કરતાં અભિપ્રાયને વધારે વળુદ આપે છે. એટલે સમાજ અનાયાર કરતાં અનાયારનાં આભાસને વધારે નિન્દે છે. એટલે જ સમાજની દ્રષ્ટિએ મેમણુ શકુર કરતાં રમા વધારે દોષપાત્ર હતી.

આ લોકચર્ચાની નાધિકા રમા બાર વર્ષની વયે વિધવા બનેલી. એ વખતે શારદા કાયદો અમલમાં ન હતો. અમલમાં હોત તો એના માતાપિતા પાડોશના ઠાંધ દરબારી ગામમાં જઈને પરણાવત. આઠ વર્ષે એ પરણેલી. બાર વર્ષે વિધવા બનેલી. ત્યાર પછી રમા સાસરે રહેતી.

આઠ વર્ષ એ સાસરે રહી ને એક રાત્રે એ નાહી. પહેરેલે લુગડે ને ઉઘાડે માથે એક અંધારી રાત્રે એણે સાસરાનું ઘર છોડ્યું. પણ એણે જવું ક્યાં ? પિતા ઘરમાં સંધરશે ? નાત એને પિતાના ઘરમાં સંધરાવા દેશે ? ઠાંધ ધોર આંધી એના મગજમાં નાડતી હતી. ધોર નિરાશા તેના હૃદયમાં હતી. આંધળો વેગ એના પગમાં હતો. પોતે ક્યાં જાય છે એની એને સૂઝ પડે એ પહેલાં તો એ ગામના પાદસ્તા કૂવાને કાંડે આવી ઊભી. ‘હિંદુ વિધવાના હૃદયમાં કૂવા, વાવ કે સરોવરના જળનો અનહદ સાદ સદીઓથી જાગે છે. કૂવા એ એમની બુદ્ધિનો વિષય નથી—પ્રેરણાની નિષ્પત્તિ છે.

કૂવાને કાંડે એક ગૃહસ્થ નહાતા હતા. ગામની ધર્મશાળામાં એ ઉતર્યો હતા. આખા દિવસની ગરમીને ઉજળાટ એક નોકરે એચેલા કૂવાના જળ વતી એ શમાવવા માગતા હતા. એ હતા કેળવણી ખાતાના ઈન્સ્પેક્ટર. એણે રમાને વારી, આશ્વાસન આપ્યું. રમાને લખતાં વાંચતાં શીવતાં ગૃહતાં ને રાધતાં આવડે છે એમ જાણી રચાનિક કન્યાશાળામાં નોકરી પણ આપી.

વળતે દિવસે રમા ગામમાં નામચીન બની. ને પછી એકાદ વર્ષ સુધી એનું નામ ઠાંધ ને

કોઇ પ્રસંગે ગામની જીભ ઉપર રમતું રાખ્યું. પિતાએ રમાને આપેલા હાથે ને પોતાના ઘરમાંથી એને ફરમાવેલી કાચથી હલ્વારી, રમાનો કબજો પાછો મેળવવાના સસરાએ નાત ને ડેળવણી ખાતાથી માંડીને અદાવત સુધી કરેલા પછાડાઓ લોકના કાનોમાંથી ને કાન દ્વારા જીભમાંથી રમાને નહોતા ખસવા દેતા.

ને પછી તો એ વાતને ચાર વર્ષ થઇ ગયાં. વળી ફરીને એક વાર પાછી રમા નાડી. અથે વખતે નાસીને એ કન્યાશાળામાં રહી હતી. આ વખતે નાસીને મેમણ શકુરને ત્યાં રહી. લોકચર્ચાને આવા સંસિક વિષય ખીજે કયો મજે એમ હતું ?

*

નદીને સામે કંઈ મેમણ શકુરનો ખંગલો હતો. મેમણ શકુરની આખર જુદા જુદા લોક-વર્ગમાં જુદી જુદી હતી. ગામમાં એની કટ-લરીની દુકાન હતી. વેપારીઓમાં એનો વહેવાર સારો ગણાતો. ગામમાં રેલસંકટ હોય, દુધાળું કામ હોય, સંધિની ગાયો આવી હોય કે એવું બીજું કોઇપણ કામ કાઢ કરવું હોય તો મેમણ શકુરના સહકારની એને ખાતરી રહે. ગાંધી ગોપીચંદન ધસવામાં, પગ ધસવામાં કે પાંચ પૈસાં જાતના ખર્ચી નાખવામાં પણ એ મિયાં પાછો પગ ન બરે એમ ગામના લોક અનુભવથી જાણતા હતા. નાટક કંપની આવે તો 'મિયાં શકુરભાઈ'. એના ઉતારા, સાધનો. વગેરેની સગવડ કરી આપે. ગામમાં કંઈક ધાંધલ કરવું હોય તો પણ 'મિયાં' આગળ યાય. માનવસ્વભાવના ચોક્કસ ખંડો પાડીને માનવીઓનું વર્ગીકરણ કરનારાઓને શકુરને 'સારો' માણસ ગણવો કે 'નફારો' ગણવો એની મુઝ નહોતી પડતી. એટલે લોકોએ શકુર અને શકુર નવાઓ માટે એક અડાઉદો વાડો રાખ્યો છે. જેને પછે એ શકુરના સ્વભાવનું વર્ણન એક જ શબ્દમાં કરે: 'એ તો

મિયાંભાઇ છે.' એવો એ શકુર, મેમણ હતો. અને એવા મેમણના ઘરમાં બાહ્ય વિધવા રમા આજ પેઢી હતી.

*

ખંગલાની ઉંચી અટારી નદી ઉપર પ્રકતી. એ અટારીમાં એક દિવસ, રમા પેડી હતી. નદીના જળમાં પોતાના જીવનની જાણે કે એ જાંખી કરતી હતી.

એણે નદીનાં પાણીમાંથી પોતાના જીવનના પરપોટાઓને ઉઠતા, કુટતા, નવેસરથી બંધાતા જોયા. નદીનાં પાણી જાણે વર્ષો સુધી હતાં.

એણે જેઠ ચાર—પાંચ વર્ષની છોકરી, ઉછળતી, નાચતી, હસતી, ને રમતી માતાના વહાલ એનાં ઉપર ઢોળાતાં હતાં.

ને એણે જેઠ દીક કંઈ વર્ષની એક છોકરી, કોઇ કાબેલ ચિત્રકાર પોતાના તૈયાર ચિત્રમાં નવેસરથી રંગોની મિલાવટ ને જમાવટ કરતો હોય એમ આવતી જોખનપુર રમણીયતાના રંગોની તંદુરસ્તી એના, અજેઝમાં ખૂટતી હતી. માતાના વહાલમાં કંઈક વેદના હતી. બાવિની પુરાગામી પીડાએ, એ કંઈને જાણે કંઈક ઠોર કયો હતો. 'હવે નથી કરવું' લેસન. કયો લેસન બહુ. આ શાક વધારી નાંખ. સાસરે જઈને રાંધતો નહિ આવડે તો સાસરિયાં કહેશે કે આવડી જડવા જેવી માએ છોકરીને કંઈ શીખવ્યું છે કે નહિ ?' સાસરિયાં આમ કહેશે ને સાસરિયાં તેમ કહેશે. એ માતાનું સતત ચિંતન કાણે કાણે સંભળાતું. માતાં જનેતા ટળાને સાસરાની સૃષ્ટિના ચોટીદાર જેની બની હતી.

વાચમાર્ગીઓનો નવરાત્રીનો સક્રિય-ઉત્સવ તમે જોયો છે ? ત્યાં દેવીનું સનિધ્ય કરવાય છે. નંચરનારીઓ રાસ ગીતે છે. અખંડ જોતે ધૂપદીપ જાળે છે. આરોપાલવના તોરણે મંડપ શણગારાય છે. ને આ તમામ સામગ્રી ખડકાય છે એક અજોલ પડના વધ માટે. એણે

જોયા ચાર ઘટસ્થાનો, આસોપાલવના તોરણે મહેલો મંડપ એની, આંખની કીકીમાં રમવા લાગ્યો. નગરની તો નહિ, પણ ત્રાતિની નારીઓ ગીતો ગાતી હતી. અખંડ દીવે અગ્નિ જલતો હતો. વિષ્ણુ દેવનું સાનિધ્ય કદપાયું હતું ને આ તમામ સામગ્રી ખડકાષ્ટ હતી એક અખોલ ખાલ હિન્દવાણીના વધ માટે, ને એ વધસ્થાનોને વીંટળાઈને સિકાર નાસી ન જાય એની ચોક્કસ જાણ કરતો હોય એમ પ્રસ્થસમાજ બેઠો હતો.

ખસ, રમૂતિચિત્ર આદિ ખતમ થયું. ને પછી ઓધારની કુનિયા જાણે સજવળા. કોષ મેટા પથરને ઉપાડીએ ને નીચેથી વીંછીના ખચલાં બહાર નીકળી આવે એમ ભારે દખામેલા હૃદયનો ભાર હળવો થતાં અંદરથી જાણે કે વીંછીના ખચલાં બહાર નીકળ્યાં ને એને ડંખવા લાગ્યાં.

એનો પતિ ક્યારે મરી ગયો એની એને ખબર નહોતી. એના ચુડા ક્યારે બાંધ્યો એની માહિતી નહોતી. એ સમજણી થઈ ત્યારથી વિધવા જ હતી.

જલજિન્દુઓમાંથી લોહીની ધારે એણે સસરાનું ઘર નર્યાતું જોયું ને એ કસાઈખાનાના દેખાવને જોઈ એ કમકમી. ચાર-પાંચ વર્ષ એણે મજૂરીનાં કાઠ્યાં ને પછી એણે જીવાન દિયરની આંખો ફરેલી દીડી. પાડોશીની આંખ ફરેલી દીડી. આઠ વર્ષ પસાર થયાં. એ પડી હતી ? કોણ જાણે ? એ બતી હતી ? કોણ જાણે !

ને એક દિવસે પાડોશમાં રહેતા એમણુ શકુરે એને ટાઢે થરથરતી સવારના પહોરમાં પાણી સારતી જોઈને એ સાંભળે એમ ઉદ્દગાર કાઢ્યા; 'આટલું આટલું દુઃખ ભોગવે છે એના કરતાં મારા ઘરમાં બેસી જ ને ? પેટને માટે મજૂરી તો નહિ કરવી પડે ને ?'

એ શબ્દો એણે સાંભળ્યા. એને અંગે અગ્નિ લાગી. પેટને માટે મજૂરી ? શું સમજે

છે આ મિયા ? એક બાહણી સામે નગર નાંખવાની એની હિંમત ? શા માટે એને સજીએ ન ચડાવે ? પણ સાચો ડંખ તો એ હતો કે એની વાત સાચી હતી. મજૂરો તો મજૂરી કરીને પેટનો ખાડો માત્ર પૂરે છે. એ વિધવા હતી એ માટે કામ તો સરજાયું હતું, પણ એની મજૂરીની પણ ચોરી ? એ પાણી સારતી હતી એ બીજા ઢાળતા. એ રાંધતી હતી એ બીજા ખાતાં. એ વાસણ માંજતી ને બીજા એ ખમાડતા. એ કામ કરતી ને બીજા એ કામનો લાભ લેતા. ને આ બધાના બદલામાં એને શું મળતું હતું ? કાળિયો ધાન ને બલિયું ઘાસ ! રમાને વેષવ્યતું રહસ્ય તે રાત્રે સમજાયું. વિધવા એટલે જીવનદાસતાની મૂર્તિ, હિન્દુ-હબરો—શુલામ.

તે જ રાત્રે એના અંતરમાં સામાજિક પ્રબંધ સામે ખંડની વૃત્તિ જાગી. પહેરેલા કપડે શુલામગીરીના એ કારાગારમાંથી એ નાડી. કન્યાશાળામાં એ પછી મહેતીજ થઈ. સ્વતંત્ર કમાણીએ એનામાં સ્વમાન જગાવ્યું. સ્વતંત્ર જીવને એનાં અંતરમાં તાલાવેલી જગાવી. એ દિવસે એ જાણે ફરીને જન્મી.

ને—ને—એક રાત્રે સાહેબનો પટાવાળો એને કાનસ લાઈને તેડવા આવ્યો. એનું માથું બમી ગયું. પટાવાળાનું કાનસ એણે ઝુટવીને ફેડી નાંખ્યું. પટાવાળાને એણે તમાચો માર્યો. મહેતીજના ચંડી સ્વરૂપને જોઈને છળા મરેલો પટાવાળો ગાલ પંપાળતો 'સાહેબ' પાસે જવાને અંધારી રાતે અંધારે રસ્તે એક બાણુ દોડ્યો. અને રમા પહેરવાનાં લુગડાંનું એક નાનું પોટલું આંધીને પોતાનું ઘર ઉધણું મૂકીને બીજા રસ્તે આથી નીકળી.

જો શરીર એ વિધવાનું એકમાત્ર નાણું હોય તો શા માટે એની વાજબી કિંમત ન લેવી ? મારે રીબાઈ રીબાઈને હુંદાવાનું જ સરજત હોય તો આપમેળે જ શા માટે એ

સરજત ન રવીકારું ?

તે દિવસે મધરાતે એણે મેમણુ શકુરના
નદીપરાના બગલાનો કરવાળે ખડખડાવ્યો.
પાંચ વર્ષે એ વાતને યદ્દ ગયાં હતાં.

*

દરિયામાં કુબ્જી મારીને કોષક એકાદ
મરજીવો મોતી લાવે છે ને કોષક કાદવ પણુ
લાવે છે. રમાએ પણુ તળાયામાં કુબ્જી મારીને
કવળ કાદવ ડહોળ્યો હતો. મેમણુ શકુર રંગીશો
માણસ હતો ને એને બંગલે મહેશીલ જામતી.
પાંચ વર્ષમાં વાસનાનાં વહેણુ સુકાઈ ગયાં
હતાં. શરીર ઉપરથી જોખનની ખાલ ઊતરી
ઝઈ હતી. શરીર નીચેલાઈ ગયું હતું.

રમાં મનમાં ને મનમાં ધૂંધવાતી હતી.
એનું માથું ક્યારનું. એ બમી અયું હતું ને
એના અંતરમાં આતશ શેનો હતો એની રમને
ખખર નહોતી, પરંતુ એ એના શરીરને બરખી
ખાતો હતો. એનું અંતર પછાડા મારતું હતું
ને એ પછાડા શેના હતા તે એ કહી શકે
એમ નહોતું. ઘણીવાર રાતોની રાતો પરસેવાથી
રેખરેખ થતા બદને દંતિની કરાલ બનેલી
બીડમાં પોતાના સુકાયેલા હોઠને પીસીને એ
પથારીમાં પ્રેત જેવી બેસી રહેતી. ત્યારે શકુર
કે એના સાગ્રીતો એને જીવે તો એનાથી હમર
હમર જોજન દૂર નાસે એવું એનું સ્વરૂપ
ખતનું. અંગેઅંગમાંથી જાણે કે કંઈક બહાર
નીકળવા માગતું. કોષક બોલવા માગતું, કોષ
બમ્બૂડી ઉડવા વાંછતું.

ને આ વણુપારખ્યો તનમનાટ પાંચ
વર્ષથી વાસનાને રૂપે કાંઈક પોષાતો. ને રમા
મન મનાવતી કે એનું દયાણેણું જોખન આજ
ધોડાપુર માણી રહ્યું છે.

ને એ બંગલામાં રમાની એવી એક રાત
પછીની રાતોની રાત સુધી વાસનાઓની બરતી
સભર રહેતી. પ્રત્યેક દિવસ એના અંતરના
આતશમાં જાણે કે એક નવું ઉપન સોંચાતું.

કોયલને !

સંગીતના સૂર તું સુણાવ,
કોયલડી, ફુનિયાને સંગે ડોલાવ !

અંધારી ઢેવી એ રાત હતી મેઘલી !
દરથી તું કેંક ગીત ગાતી'તી એકલી !
તારો એ આંખો ખતાવ ! કોયલડી...

ઉંચા આવારા હશે, મધુરા મુખવાસ હશે,
સંગીતના શાસ્ત્રર શીખ્યા પણુ ત્યાં હશે,
તારો એ દેશ ખતાવ ! કોયલડી...

ક્રોમળ એ કેવો હશે ! લીસો પણુ બહુ હશે !
ધીરો, મધુર, છતાં સંગીતે વિશાળે હશે !
તારો એ કંઠ બનાવ ! કોયલડી...

નાની શી કાળા છે કાયા તો ઉપરે !
આનાં આનંદ ગાન તો વ કેમ ઝરઝરે !
તારું એ હૃદય બનાવ ! કોયલડી...

જગમાં જુમિ માતનાં કુખમાં જુસારવા,
પ્રેમ શીર્ષ આનંદનાં કાખો સો પ્રેરવા,
મારાં ઉદ્વાનો ગમવ ! કોયલડી...
ફુનિયાને સંગે ડોલાવ !

સંગીતના સૂર તું સુણાવ,
કોયલડી, ફુનિયાને સંગે ડોલાવ !

ક. ઉપા ધોળકીયા.

પાંચ વર્ષ એમ ને એમ વહી ગયાં. પાંચ વર્ષ પછી એક રાતે રમા નદીકાંઠે ખેડી હતી. માથે શીતળ ચાંદની રમતી હતી. હાથમાં દુતાશન ધમતો હતો.

મેમણુ શકુર થોડીવાર પછી આવ્યો અને ખેડો. 'સાંભળ્યું કે?' એણે કહ્યું.

'શું?'

'પેલા મૂળજી હરજીવનની દીકરીએ કૂવો ખૂયો.'

'હે! રમાને જાણે વીજળાનો અત્યંત લાગ્યો. શકુર એની નણુંદની જ વાત કરતો હતો! નણુંદ વિધવા હતી!'

'ગર્ભ રહી ગયો હતો. ગર્ભપાત કરવાની ખાંતગી મહેનત તો કરી જ હશે ને, પણ કશી નહિ હોય. લાશને દવાખાનામાં ચીરી તો અંદરથી છોડકું નીકળ્યું.'

રમા ચૂપ ખેડી રહી. ક્યાંય મુઠ્ઠી એ એમ ને એમ ખેડી રહી. એકાએક જાણે કે એના મગજમાં વીજળાની આગધારે પ્રેરણા આવી. એકાએક હૃદયનો આતશ બદલ બહુદી નીકળ્યો ને એના લાલધેરા પ્રકાશમાં નહિ સમજાયેલી વાતો સમજવા માંડી. રમાના પછડાટા વાસનાના નહોતા—મુક્તિની ભૂખના હતા; જગતે સંરજોલા આ ધોર કારાગારમાંથી કેમ નીકળવું એની વિચાર વેદનાના હતા.

શકુર સાથેના પોતાનો સંબંધ પણ એને હવે ખરો સમજાતો. શકુર એની વાસનાનો મૂર્તિ ન હતો, પરંતુ આર્થિક મુક્તિની આશા હતો. અસમાન વિચારો ધરાવનારાઓનો અઘંગ સમાગમ જીતીમાં પરિણમે છે. જીતી એ અસમાન વિચારોના ક્ષેત્રનું સંધિસ્થાન માત્ર છે એ એને સમજાતું.

ને રમાના અરપરટ વિચારોએ તણખાની લાલાશ અને તિખાશ પકડી. હોહ પીસી એ હોળી થઈ: 'હું-હું એ કરવાની કરવાની ને કરવાની જ.' ને એના અવાજમાં સિંદૂરની

ખેપરવાબરી મગરૂરી આવી.

'હું જાઉં છું.' એણે શકુરને કહ્યું.

'ક્યાં?'

'હું જાઉં છું' હોહ પીસીને એણે કહ્યું.

'હું હવે એક પણ પણ નહિ રહી શકું. મારે એક કાર્ય કરવું છે, એ કરવાને હું જાઉં છું.'

'નાસી જવું છે કે?' શકુરે કાંધક તિરસ્કાર ને કાંધક રોપથી કહ્યું. 'હવે ખેસનીયે.'

રમાના રોમેરોમ કંપતા હતાં. એણે શકુરને તમાચો માર્યો. 'તું રોડીશ? અને મને?'

શકુર હોમો થઈ ગયો. સદા તુલસતી રમામાં એને આજે કાંધક નવું દેખાયું. તમાચો એ જીરવી ગયો.

રમાએ કહ્યું: 'શકુર, મને માફ કરજો. મારે તને તમાચો નહોતો મારવો જોઈતો, પણ અત્યારે માફ હૃદય મારા મગજના કમજબમાં નથી. મારા અંતરમાં ભૂખ જાગી છે, કસાકસાઈ ખનવાની; આ આખાંચે સમાજને મારી મુકીમાં બીંસી નાખવાની, પુરુષને માથે પગ મૂકીને હિંમવાની. મને હોય હામ જાગી છે હવામાં ઝડો ફરકાવવાની ને' મારો રોમેરોમ 'બળવો, બળવો,' પોકારી રહ્યું છે.

શકુરને આવાન ન સમજાતું. એની ભુદિને આ વાત અગમ્ય હતી. એ એની સામે જોઈ રહ્યો.

'શકુર, હું તારે ત્યાં કેમ આવી? પેલી વિધવાએ આપઘાત કેમ કંચો? હજારો વિધવાઓ કેમ નાસે છે? અને નસાડીને એનો વેપાર કરનારાઓ એ વિધવાઓને કેમ બોળવી જઈ શકે છે? એ તમામની પાછળ વાસના નથી. જોખમ નથી. જુવાની નથી.'

'ત્યારે શું છે? નાસેકુ વિધવાને છુટ કેટલી બધી?'

'અરે જો મૂર્ખ!' રમા તિરસ્કારથી હસી. શકુરે એને પડેલી જ વાર મુક્ત દારૂ કરતાં જોઈ. અને એની છુટી થઈ ગયેલી

લિપ્તનાં નવેસરથી જાગી. કંઈ વળગી પડતી
ખામણી કરતાં આમ ચાલતી તિરસ્કાર કરતી
રમણી એને રમણીય લાગી; 'એની, પાછળ
ફેવળ વાસના જ હોય તો સમાજની દંભી
લોકસાગના પડદા નીચે એને ઓછી તકો
મળે છે? શું એને ઓછી સગવડ મળે છે?'
'એવકક', વિધવા એટલે સાધારણતઃ નાતની
વદ્ધ ને ઘણીવાર કુટુંબની વદ્ધ, પણ નાસતી
વિધવાએને એ સ્વતંત્રતા નથી મેળવતી. એને
મેળવે છે લોખંડી. યોગદામાંથી મુક્તિ. આર્થિક
પરાધીનતામાંથી મુક્તિ. એ નાસે છે એ કામને
હાથ ઝાલીને પોતાનું સ્વતંત્ર જીવન બાંધવાની
એકમાત્ર નેમથી. ને—ને—ફેટલાક સોદાગરોએ
એ જાવનામાંથી પેટની રોજગારી શોધી!'

રમાની આંખોનો આતશ શકુરને જાણે
કામી રહ્યો. એના અંગે અંગમાંથી વિરાટ
સ્વરૂપની જાણે કે પાંખો પ્રગટતી હતી. એ
પાંખો ઉપર જેસીને જૂની રમા હવામાં ઓખ-
ળતી હતી ને એનું સ્થાન લેતી સાચેસાચ
'માયાં ફરેલી'. બનેલી જાળરમાન ને વિરેલા
સિંદણુ સમી આ નારી.

'શકુર, તેં તીડનાં ટોળાં જોયાં છે?'

'હા કેમ?'. આ ઓરતને આજે શું
યવું હતું અને શા માટે એક વિચાર ઉપરથી
ખીજ વિચાર ઉપર ફેલાઈ કરતી હતી એની
શકુરને દિશાસૂચ પડતી નહોતી.

'રજુના ખારાપાટમાંથી તીડનાં ટોળાં
ઉપડે છે. એ ટોળાંની ઉપર સમજા, કામ-
ગમો, શકરાઓ વગેરે હડતા ફરે છે ને અપ-
રંધાર તીડને હવામાં ખામ જાય છે. એ તીડનાં
ટોળાં જમીન ઉપર જેસે છે ને એકૂતો એને
મારી નાંખે છે. એ ઉપરથી મરે છે. નીચેથી
મરે છે. ને આખરે કોઈ વિશાળ ખારા નીલા
સાગરમાં ડૂબી મરે છે. છતાં શકુર, એ તીડો
શા માટે પોતાનું રજુ છાડીને સાગર તરફ
હો છે?'

પૂર્ણિમા

અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ચેરીશી વાદળી અમી વરસે.

અમી વરસે રે, બહેન અમી વરસે,
ચેરીશી વાદળી અમી વરસે.

નિતરતો દિવ્ય ચાંદ રજનીની પ્રીતમાં,
ચેરીશી વાદળી શરમાતી હશે,
અમી વરસે બહેન અમી વરસે,
ચેરીશી વાદળી અમી વરસે.

રજનીની પ્રીત ચાંદ ચંદાને લાવતી
છાની લપાતી રજની રાગ ઝીલે;
અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ચેરીશી વાદળી અમી વરસે.

આંખ મીંચેલીએલે ચંદાની સંગમાં
પૂર્ણિમાની રાત રંગ રંગે ખીલે;
અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ચેરીશી વાદળી અમી વરસે.

અખીલ શુલાલ ભરી કુમકુમ યાળસળ
પૂર્ણિમાનું પ્રીતે પૂજન કરીયે;
અમી વરસે રે બહેન અમી વરસે,
ચેરીશી વાદળી અમી વરસે.

નરવરલાલ પંચાલ

‘કાની, ઘોડાતીડની વાત કરે છે? એનું તો એમ જ થાય ને? અમે તો કાંઈ બીજું ચર્તા નથી જોઈ.’

શકુરને એ સવાલો પૂછતી હતી. છતાં એની અંતરતમ અભિલાષા એ હતી કે, શકુર ચૂપ રહે. શકુરનો પ્રત્યેક શબ્દ એની બુદ્ધિની મર્યાદા વધારે ને વધારે ટૂંકાવતો હતો. શકુરે એને આશ્રય આપ્યો હતો. પોતે એનો આશ્રય શોધ્યો હતો. શકુરનું વધારે કીર્ણું ન બને એ જોવાની એની આખરી ઇચ્છા હતી.

રણુના ખારી એકરાગી ઉન્નડતામાંથી મુક્ત થવા, નવી સૃષ્ટિ સર્જવા નવા આવાસ શોધવા અને નવા આવાસમાં સ્વતંત્રતાથી જીવન વિતાવવું એ પ્રત્યેક તીડના અંતરની આશા છે. આ આશા એને આવા મૃત્યુ પંથે ધકેલે છે, આસ્માનમાં એ સમડીઓ ને શકરાઓ જુએ છે, ધરતી ઉપર એ ખેડૂતને જુએ છે તે છતાં કોઈ ઉગ્ર તમન્ના તીડને આગળ ધકેલે છે. ને હિન્દુ વિધવાઓ પણ તીડો જોવી જ છે. એ લોખંડના પીંજરામાં પૂરાયેલી છે. એ કારાગારના બારણા પાસે એના સિકારી-ઓનું ટોળું પહોંચી જાય છે. એના વેપારીઓના ટોળાં એ જુએ છે. એ જાણે છે, સમજે છે કે પુરૂષને એના આચારવિચારોથી પર એનું શરીર જોઈએ છે. એને હડધૂત કરનારાઓ એને કોઈ નવે ચીત્રે ચડતાં જ અટકાવવા માગે છે. આટલું છતાં એ કારાગારોનો દરવાજો જરાક નેટલો પણ ખુલ્લો રહી જાય તોનાસે છે. એ શા માટે નાસે છે? બંધિયાર હવા

એને ગુંગળાવે છે. એને તાજબીભરી હવા જોઈએ છે અને એ માટે બધા જાખમો વહેરે છે.

શકુરને મન-આ બધી વોતો, પર હતી. પણ આ જાજરમાન બનેલી સ્ત્રી પોતાના દુઃખની કથની કહી રહી છે. એવો એને ખ્યાલ આવ્યો.

‘મારું માની જા. તે તું આંહી રહે. તને અહીં કોઈ નાહ પળવે.’ એણે કહ્યું.

‘જે દિવસે સ્ત્રીએ કાચના ઘરમાં રહીને સલામત રહેવાનું મંજૂર કેયું તે દિવસથી એ પરાધીન બની છે. હું તો જન્મજ. વિધવાના શરીર ઉપર બેઠેલી જોડોને નાણુદ કરીશ. મારી જિંદગી તો એજે ગઈ, બન્ને મધ, મને એની પરવા નથી, પરંતુ મારી હર્મરો બહેનોની જિંદગીને એજે જતાં ઉઘારીશ. મારી શૈષ જિંદગાની હવે એમાં જ ખતમ થશે. મારા આત્માની હું વેદી રચીશ. ને એમાંથી જે ધૂપ નીકળશે એ મારી બહેનોનાં મઝાં ચુંચવા બેગા થયેલા બીધોને ગુંગળાવશે. શકુર, અલ્લાહ માલેક, સલામ આલેક.’

ને શકુરને વિસ્મિત આંખે દીક્રો મૂકીને રમા નાડી. આસ્માનનો ચાંદ વાળીએ છવાયો. ઉપર અંધકારનો ઘેરો પટ છંવાઈ રહ્યો ને એ અંધકારમાં શકુરે રમાના ઓગળતી દેહને આછો ને આંછો હવામાં પીગળતા પ્રેત જેવો જોયો. એના હોડાં પગલાંની પડખા આછા અને વધારે આછા ચતા હવામાં તરતા રહ્યા.

‘જીવજીવ કહી મરું.’ શકુરે મનમાં કયું: ‘બસે ગઈ. કાંઈ બીજી મળી રહેશે.’

તમે ‘સ્ત્રીજીવન’ના ગ્રાહક નથી? આજે જ ગ્રાહક બનો.

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ. પરદેશ: દસ શીર્ડીંગ (૬-૧૦-૦)

‘સ્ત્રી-જીવન’ કાર્યાલય, ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ.

યુદ્ધોત્તર જગતનો સામનો કરવા માટે જ્યારે અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ મળે છે, ત્યારે યુદ્ધ અને શાંતિ બંને એક જ સિદ્ધાંતની બે બાજુઓ હોય અને એક બાજુ બંને નિષ્કુર-પણે અને અનિવાર્યપણે બીજી બાજુમાં ધસી જતી હોય, એવું માત્ર જ્ઞાન મેળવવા માટે જ મળી રહી હોય એમ લાગે છે. પરંતુ વિશ્વયુદ્ધ, ત્યાર પછીનો વચગાળાનો સમય, બીજું વિશ્વયુદ્ધ અને સદાયે ઝડપી રહેલું ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ; આ બંને એક જ તાંતણાના બાગો છે! આમ આપણે આજે પહેલાં દત્તી તેવી જ વ્યક્તિ અને ત્રાસિત દુનિયા સામે ઉભા રહ્યા છીએ. જો કંઈ પણ ફેરફાર થયો હોય તો તે માત્ર એટલો જ કે, આજના પ્રેમેના પહેલાનાં કરતાં વધુ યુવપણુબધાં અને જટિલ બની ગયા છે.

જો કે હિંદ કદીયે રીતસરનું યુદ્ધક્ષેત્ર બન્યું નથી, છતાં એના મોટા ભાગના અનિષ્ટો એને કાળે આપ્યા છે. દેશે અમ વસ્ત્ર જેવી જરૂરીઆતોની અમૂલ્ય અછત અનુભવી છે. કાષ્ઠએ કદી 'સ્વપ્નમાં' પણ ન વિચાર્યું હોય એવું કશુંક નગરો-નગર બેસું. હિંદની કંઠાળ પ્રજા વધુ ને વધુ કંઠાળ બનતી ગઈ. શુદ્ધ જીવન અને કૌટુંબિક જીવન વિનાશકપણે પુરીને પાયમાલ બન્યાં છે. વહીવટી તંત્રમાં રૂસ્ત-ખોરી વધી, અને લોકો તે એટલો બેકાશુ બન્યા કે આખું તંત્ર લગભગ જડ બની ગયું. રસ્તાના સામાન્ય માનવીને પણ સતત નિર્દય ફેરાનગતિનો સામનો કરવો પડતો, અને વ્યાબધા ઉપરાંત કાષ્ઠો અને વ્યવસ્થાના નામે સરકારે ગણાવેલા જુલમો કડવાસોધમધમતો સળિઓ જતંતાના હૃદયમાં ઘોંચવા જ મથતા હતા-આપણે-એક અને સર્વ-આ સર-કારથી માત્ર કંટાળી જ નથી ગયા; એને હવે જરા પણ વધુ વાર નભાવી-લેવી આપણને અશક્ય લાગે છે. પોતાની જવાબદારી સમજી જતી હોય એવી કાંઈ સ્ત્રી આજે એમ નહિ કહી શકે કે એને રાજકારણ સાથે દ્રષ્ટી લેવા

સ્ત્રી-જગતની આંકડાઓ

શ્રીમતી કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય

નથી. કાં તો તાત્કાલીક આઝાદી, કાં તો જળ-પ્રલય જ હવે તો હોઈ શકે. આવી જ પરિ-રિથિને દેશ આપણે બીજું યુદ્ધ સફેદું પડે એ અકસ્માતનીય છે. આ પછે આપણે ભગી-રમ પ્રયાસ તો આઝાદી હાંસલ કરવા માટેનો હોય. જગતના બનાવો એટલી ઝડપી મતિએ પલટાતા. જન્ય છે કે અત્યારના જગતમાં નિર્જળતા બારે રથાત જ નથી. દિવાલ પરનું લખાણ એટલું રપટ છે કે એની સામે આપણે આંખમિંચામણા કરી રાષ્ટ્રએ એમ નથી. સમગ્ર ભરી રીતે આંખ મીંચી રાષ્ટ્રએ એમ નથી. અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદે દેશમાં પોતાનું નામ સ્થાપ્યું છે, પરંતુ રાષ્ટ્રીય બનાવોમાં એનું 'સ્થાન' આજે એક પ્રશ્ન સમું છે. હવે એણે શું પાઠ ભગ્યવાનો છે તેના

પોતાની મેલે જ નિર્ણય કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. આ પરિપક્વ માત્ર સ્ત્રીઓના જ પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણતી એક ખીનપક્ષી સંસ્થા રહી છે. પરંતુ દીનપ્રતિદીન એવું વધુ તે વધુ બાન થતું જાય છે કે, આ પ્રશ્નોને, હિંદની આઝાદીના મુખ્ય પ્રશ્નથી અલગ રાખી શકાય નહિ. પ્રત્યેક સ્ત્રીનો પ્રશ્ન અનિવાર્યપણે આ મૂળભૂત મુદ્દા સાથે સંકળાઈ ગયેલો છે. આથી આપણે બંધાને જ્ઞાન થયું છે તે મુજબ આ એક માત્ર પ્રશ્નને, આપણા બધા પ્રશ્નો વટાવીને, આપણા ધ્યેય તરીકે કુદાવવાનો છે. બનાવોની સાથે કદમ ન મીલાવી શકે એવી કોઈપણ સંસ્થા માટે બવિધ્યમાં રચાત નહિ હોય.

આ પરિપક્વ પોતાનો પાક ફેવી રીતે યોગ્ય રીતે બત્તવી શકે અને છતાં પોતાનું ખીનપક્ષી લક્ષણ ટકાવી રાખે—કારણ કે એ જ એક માત્ર તેનું અત્યાર સુધી બળ રહ્યું—એ સવાલ આને આ સંસ્થા સામે આવી ઉભો છે:

આને આ સંસ્થા ને રૂપમાં છે તે પ્રમાણે તેની ફેટલીક મર્યાદાઓ છે. એક બાજુ બ્યારે મોટા પ્રશ્નો ઉપર હિંદી સ્ત્રીઓની 'ભાગણી' એણે રજુ કરવા માંડી છે, ત્યારે બીજી બાજુ વાસ્તવિક રીતે નેમની વતી એ બોલવાનો હાથો કરે છે, તેમના સંપર્કથી અલગ રહી છે. સૌથી પહેલાં ફેટલાક અનુભવી કાર્યકરોના કેન્દ્રની આસપાસ એક નાનકડી સંસ્થા ઉભી થઈ. આને તે વિકાસ પામીને એક વિશાળ સંસ્થા બની. પરંતુ નેમના હાથમાં એની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ અને માર્ગદર્શન છે એ અર્થમાં વધતી જતી માર્ગણીઓ સાથે સદા કદમ મિલાવ્યા નથી. પરિણામે એના કદના પ્રમાણમાં એનો સંપર્ક સંકુચિત બનતો ગયો છે. તેનું પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર અસીમ બનતું ગયું છે, એનું બંધારણ મર્યાદિત બની ગયું છે.

જો કે દેખાવમાં એ વિશાળ પાયા પર રચાયેલી લાગે છે, છતાં વાસ્તવમાં તે સંકુચિત

છે—આને હિંદી આમજનતા ઝડપથી સફાળા ઉઠતી બનતી જાય છે. કોઈ જમાનામાં કોઈએ દેશમાં આવો પ્રયત્ન ઉત્સાહ—આવો ઉપર આવતો અને લાગણીને આવિષ્કાર આપવા મથતો—નહિ નીરખ્યો હોય. હિંદી જનતા બહુ જ કાર્ય—પ્રવૃત્તિ, અતિ આવેશમય અને દરેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિને અપનાવી લેનાર બની છે, કામદારો અપૂર્વ રીતે સક્રિય અને રચનાત્મક યોજનાઓ તરફ વળી રહ્યા છે. આ નવું જીવન સમગ્ર મહિલી પરિપક્વ પરથી પણ પસાર થઈ રહ્યું છે. સ્ત્રીઓ સભ્યો તરીકે નોંધાવવા માટે અને નવા એકમે રચાવવા માટે વધુ આતુરતા દાખવી રહી છે. પરંતુ પરિપક્વ આ પરિસ્થિતિને પિછાની શકી નથી. એની આસપાસ બંધાઈ ગયેલું અને વિશ્લેષણ જનુન કંઈ પણ પડ જીવ બાંગી ગયું નથી. એક અખિલ હિંદની સંસ્થા તરીકે, એ આ સોનેરી તર્ક ઝડપવાને, આ પ્રવાહને પકડવાને, એને ધરવા અને એના પ્રવાહને વાળવા માટે નિષ્ફળ નીવડેલી લાગે છે. આને બધે જ શું દેખાય છે? આખા દેશમાં અસંખ્ય નાની નાની 'સંસ્થાઓ' ઊભી નીકળતી જણાય છે,—ખાસ કરીને દૂર દૂરના પ્રદેશમાં—અને કંઈક કરવાની, કંઈક પ્રવૃત્તિ આદરવાની, ખાતર આવેગને માર્ગ આપવા પોતાની લાગણીઓને માર્ગ આપવા માટે નાની ટીડીઓ રચાઈ રહી છે. આમ, બ્યારે પરિપક્વની ફેટલીયે શાખાઓ અને ઉપશાખાઓ નિશ્ચેષ્ટ રહે છે, અને નવી હવાના સડેજ ઝપાટાથી કંપી હોય છે ત્યારે આ નવી અને નાની સંસ્થાઓ પોતાનો ગોદમાં નવી બરતી લઇને ધુટી નીકળે છે.

આ લક્ષણ માટે ફેટલાંક મુખ્ય કારણો તપાસી શકાય. એક તો શિક્ષિત સ્ત્રીમાં પોતાની લાગણીના આવિષ્કાર માટે કામ કરવાની ધમશ છે. એક વર્ગ તરીકે તેઓ નિષ્ફળ નીવડી છે. ફેટલાંક ઘંઘો સમય થયા આ નવી નેતાગીરી

સાધારણ શિક્ષિત સ્ત્રી પાસેથી અને કોષ્ટક વાર તો ખિલકુલ અભણ સ્ત્રી પાસેથી આવી છે. રાષ્ટ્રીય આમ આદેશનથી ને સ્ત્રીઓ આકાંક્ષાને ખેંચાઈ આવી છે તે આ વર્ગ-માંથી છે અને નહિ કે વધારે શિક્ષિત વર્ગમાંથી. રાજકીય ક્ષેત્રમાં કે રચનાત્મક કાર્યક્રમના ક્ષેત્રમાં આ અશિક્ષિત અને થોડું બહેન સ્ત્રીઓએ જ ઉમદા ભાગ ભજવ્યો છે અને ક્ષેત્ર-કાર્યકર તરીકે નવજાત કાળો આપી રહી છે. હવે શિક્ષિત સ્ત્રીની હાજરી એ નિયમ કરનારે વધુ અપવાદરૂપ છે. કારણ કે આ વર્ગ માટે પ્રવૃત્તિ એ ફરસદના સમયનું કાર્ય છે. અને જેને માટે કોષ્ટક પણ સાગ કે મોટી કિંમત વધુ ન હોય શકે એવું જીવન ખોય નથી. તેમની સહેલતા અને ગુપ્તચિહ્નો બધે જ મેલેલી હોય પરંતુ આજના નવા જમાનામાં કે ન્યારે વિચારો, આકાંક્ષાઓ અને પ્રવૃત્તિની ભાવનાઓ સર્વોચ્ચ સ્તરે વિકસી રહી છે, ન્યારે તે ભરતીના પ્રચંડ મોજાની માફક ફેલાઈ રહી છે, અને ન્યારે જતા વરસાદની ધારાની માફક જમીનમાં ઊંડે સુધી ધસતાં રહ્યાં છે ત્યારે તેમનો ભાગ અનિવાર્યપણે મર્યાદિત બની જાય છે. જે એક સંસ્થાએ જનતાની કલ્પનાને ઝડપી લેવી હોય, તેના વિશ્વાસ જીતી લેવો હોય તો પરલક્ષી પરિસ્થિતિનું પરિવર્તન એ સંસ્થાના અધ્યક્ષ અને કાર્યક્રમમાં પણ પરિવર્તન માગી લે છે. લોકોને એ સંસ્થામાં અગવડ ન લાગવું જોઈએ અને માનસિક જીવન ન સાલવી જોઈએ. તેમને એમ જ લાગવું જોઈએ કે એ સંસ્થા એમની પોતાની છે. એમના પોતાનાં સ્વપ્નો અને આશાઓને અવિચાર આપવાનું એક કુદરતી અને યોગ્ય સાધન છે. આ પરિવર્તન આવી એક સંસ્થામાં પહોંચાવવી એ આ બેક સમસ્યનું ભગીરથ કાર્ય છે. પરંતુ એ તો, સક્રિય કાર્યકરો જ કરી શકે. ન્યારે નેતામીરી માત્ર દૂરથી દોરીસંચાર કરતી બંધ

પંડે, પોતાને જ હાથે દિનપ્રતિદિનની વિગતો અને વાતોને ઉચ્ચભાવતી રહે અને ધરતીમાંથી આવતા ધનકારાને, હવાના સહેજ ઓકાને પણ પારખી શકે એવી ગચ્છત બને, સારે જ એ પુરાણ અંતરાયો તોડી નાખી શકાય.

આ સિદ્ધ કરવા માટે આ પરિપદે, પોતાના કાર્યની પુરાણી દૃષ્ટિમાં ક્રાંતિકારી પધ્ધતિ આણવો જોઈએ. અત્યાર સુધી એની પ્રચાર બાબત જ એનું બળ રહી છે! મહોદ્ધા અને ગામડાની સ્ત્રીઓની સમીપ પહોંચી જઈને તેમના પ્રશ્નોને વધુ માનવીની દૃષ્ટિએ સમજાવે; તેમને માટે માત્ર રથાવી હક્કા જ ન મામતા, તેમની દૈનિક ઘસડપટ્ટીમાંથી તેમને તાત્કાલિક રાહત મળે તેવાં પગલાં લઈને આ વસ્તુત, પ્રચારને વધુ મજબુત બનાવવી જોઈએ. દિન-પ્રતિદિન, વધુ અને વધુ સુરક્ષીઓને કારણે, પોતાની આજીવિકા મેળવવા માટે મહાર જવાની ફરજ પડે છે. સમગ્ર નીચલા ધરનો મધ્યમવર્ગ, યુદ્ધ પહેલા કામદાર વર્ગ હતા તેવીજ સ્થિતિમાં સજડી રહ્યો છે. ધીમે ધીમે મધ્યમવર્ગને પણ એની અસર પહોંચતી જાય છે. આનું પરિણામ કુટુંબ પ્રત્યેની બેદરકારીમાં આવે છે.

રાજ્યતંત્ર અને સમાજ, આની હવે વધુ લાંબો સમય અવગણના કરી શકે નહિ. ન્યાં સુધી કામદાર માતાએને કુટુંબ અર્થ આપવાની સગવડ ન થાય, તેમને પોતાની નોકરી ધંધા છોડીને, પોતાનાં બાળકોની સંભાળ અને દેખરેખ સંભાળી શકે એવી વ્યવસ્થા ન થાય ત્યાં સુધી જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા પુરતાં દરેક રથને બાગમંદિરો, બાળકોજવણીગૃહો અને બાળઆરોગ્યધામો, એક સર્વ સામાન્ય પ્રવૃત્તિ બની જવી જોઈએ. જેમ જેમ વખત પસાર થતો જાય છે અને ઔદ્યોગિકરણ વિકસતું જાય છે, તેમ તેમ ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ આજની સ્ત્રીઓને વધુ અને વધુ સુરક્ષીમાં બીસતી જાય છે. આજની સ્ત્રીઓ, જુની પેઢીની માફક

સંયુક્ત કુટુંબમાં ન રહેતાં, સ્વતંત્ર રીતે રહે છે, અને ગૃહકાર્યનો તથા બાળકોની સંભાળ, દેખરેખ અને ડેગવણીનો બધો ભાર એને ઉઠાવવો પડે છે. અને એમાંથી બીજી કોઈ વસ્તુ શીખવા માટે એની પાસે બહુ જ થોડી શક્તિ અને બહુ જ થોડો સમય રહે છે. આવી સ્ત્રીઓને સંયુક્ત રસોડાં, સંયુક્ત બાળ-ગૃહો, શ્રમ બચાવે એવાં સાધનો અને આવી વસ્તુઓની જરૂર છે. જે સ્ત્રીઓને યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં નથી આવ્યું, યોગ્ય ડેગવણી નથી આપવામાં આવી, અને જે શારીરિક શ્રમ માટે અયોગ્ય છે એવી સ્ત્રીઓને ડેગવણી જોખમી અને તેમના આર્થિક ભારને હળવો બનાવવા માટે ગૃહઉદ્યોગ પૂરાં પાડવાં જોઈએ. આવા કાર્યની યોજના પડવી જોઈએ, તેનો પદ્ધતિસર અમલ થવો જોઈએ; અને ગૃહના પ્રશ્ન ઉપર તો ખાસ ધ્યાન આપવું ધટે. અત્યાર ની ગૃહવ્યવસ્થા વધુ ધડતી સંખ્યા, એકાંતનો અભાવ, ગંદુ અને આરોગ્યને હાનિકર્તા વાતાવરણ, વગેરે તત્વોથી કુટુંબજીવનને અંદરખાનેથી સોડવી નાખે છે. આ મહિલા પરિપક્વે, યથે વર્ષે જેમ એણે 'દૂધને મોરચે' સફળ પ્રવૃત્તિ ચલાવી હતી તેમ આ વર્ષે આ બધા મોરચે બર્થંકર આક્રમણ દોરી જવું જોઈએ. અખિલ દિવસના ધોરણ પર આદરણીય આવી પ્રવૃત્તિના શુભ પરિણામ આવવા જ જોઈએ, પરંતુ આજની કાર્યપ્રવૃત્તિ પેઢે દુનિયામાં માત્ર પ્રચાર જ બસ નથી, દરેક વર્ગની સ્ત્રીઓને તેમની રોજની જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા અને તેમનો ભાર હળવો કરવા માટે પદ્ધતિસરનું કાર્ય ઉપાડી લેવું જોઈએ. પરંતુ આ માત્ર પગારદાર કાર્યકર્તાઓ જ કરી શકે અને તેમને સ્વતંત્રતા માટે બહોળો આપવો જ જોઈએ. બહાર જનતા આનો જવાબ આપશે જ કારણ કે પરિપક્વે આવા કાર્ય માટે પૂરતી પ્રતિભા પ્રાપ્ત કરી છે.

રોજ જ રોજના આમજનતાની વચ્ચે આવા સ્વતંત્ર કાર્યદારો જ તેમના જીવનને સ્પર્શતા કાર્યદારો જ, આ સંસ્થા, દેશની સ્ત્રીઓની સંસ્થા બની શકે. સ્ત્રીસમાજના ધણા મોટા ભાગને આજે આર્થિક સલામતી અને શિક્ષણ જેવા સાદા અને પ્રાથમિક અધિકારો આપવાનો પણ ખેંચાર કરવામાં આવે છે. જે આ સંસ્થાએ દેશના ભવિષ્યના નકશામાં પોતાનું સ્થાન ટકવી રાખવાનું હોય તો તેણે આ બધે લક્ષમાં રાખી ભાવિ કાર્યક્રમ ધડવો જ રહો. યોગ્ય સંખ્યાના પગારદાર કાર્યકરોના કેન્દ્રની રાહજારી નીચે ચાલતી સામાજિક સેવાસંસ્થાઓની એક સુંદર ગૂંચણી દારો જ આવું કાર્ય પાર પાડી શકાય. પરંતુ સુરણ વસતિવાળા શહેરમાં એકાદ દૂધકેન્દ્ર ચલાવીને કે એકાદ ઔદ્યોગિક વર્ગ ચલાવીને પોતાની પ્રવૃત્તિને વ્યાજબી કરાવવાની પ્રતિષ્ઠા સાખાની આજની વલણ જમાનાના તાલથી વિસંવાદી છે. એક સંસ્થા, સમાજનું એક અંગ ત્યારે જ બની શકે, જ્યારે એની પ્રવૃત્તિઓ સમાજની નસો સાથે વણાઈ જાય.

આજે સામાજિક કાર્યનો ભાર, રોજ મટાડવા કરતાં તેને અટકાવવા ઉપર વધારે છે અને તેથી તે પુરાણા ધાર્મિક કાર્ય કરતાં વધુ શિક્ષણ આપતો બને છે. આવી પ્રવૃત્તિ માટે તાલીમ પામેલા કુશળ કાર્યકરો અવેતનિક કરતાં ધંધાદારી કાર્યકરો કે જેઓ પાયાથી માંડી શિખર સુધી, ચોક્કસ ઉત્કર્ષ સાધતી કુરસદની મજેલી થોડી પળેમાં નહિ, પરંતુ ચોક્કસ સમય અને બધે સાથે, શીખા ઉપણે એ તેમ અર્થિ તર્ફ ગોડવેશા છટાનાં ને પરચરના દુકાડાઓથી નહિ, પણ શાનદાર સુંદર ધમારત બાંધી શકે એવા કાર્યકરોની જરૂર છે. આવતા વર્ષો માટે ત્રણ કે પાંચ વર્ષની નિયત મુદતમાં આ દોરેલો કાર્યક્રમ પાર પડે તે માટે, એક સંપૂર્ણ પુનઃસર્જન માટેની તૈનાનિક યોજનાની અનિવાર્ય જરૂર છે.

ચી તાજોગથી જ માણસ દૂર કરાઈ પારા ગામ છે. મોટે ભાગે મુસ્લિમોની જ અહીં વસતી છે. બાળુમાં જ લરકરીની ઊવણી છે. એ ઊવણીને લીધે લગાઇના દિવસે દરમ્યાન ગામનો રોજગાર હીકીક થીકતો રહ્યો છે. ગામના વેપાર રોજગાર ને મજૂરી કરનાર માણસોએ થોડો ધણો પૈસો ભેગોય કર્યો હતો. પરંતુ નાણાં બેંકમાં મૂકવા મુધીનો સુધારો હજી એમના મુધી પહોંચ્યો નથી ને એને કોરણે ધરનાં પેટી પટારા, ને દાણા દુણીનાં માટલામાં કે પછી જમીનમાં ખાડા ખોદીને એમણે પોતાની કમાણી સંઘરી સાચવી હતી.

ગામની વસ્તીથી બેએક ખેતરવા દર લરકરી ઊવણી પડેલી હતી. એ ઊવણીના સિપાઇઓ અવારનવાર ગામની એકબે ખરાબ યજ્ઞ અથેલ સ્ત્રીઓની મુલાકાતે આવતા. જુવાનિયાઓએ ગામમાં પેલા પડેલ આ સિપાઇઓની એ જુલાલી દેવાનો નિર્ણય કર્યો.

તે દિવસે બન્યું એવું કે, બે મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ તળાવે પાણી ભરવા ગયેલી. એમને નેહને તળાવની સામી પાળે સામાન્ય પોતાકમાં બેઠેલા બે ત્રણ સિપાઇઓએ એ સ્ત્રીઓની સામે ગંદા ચેનચાળા કરવા માંડ્યા. જને જણી તે વખતે તો પાણી ભરી ચુપચાપ પાટી ફરી ગઇ. ગામમાં આવીને ધરના પુરુષોને વાત કરી એટલે એ લોકો ઉપડ્યા તળાવ પર. જહને પેલાઓને ખૂબ મેથીપાક ચખાડ્યો.

માર ખાઇને દાકે ભરયેલ એ સિપાઇઓ વેર લેવાના વિચારે પોતાના બીજા દસગાર ગોઠિયાઓને સાથે લઈ પાછા ગામમાં આવ્યા. આ વખતે પણ ગામ લોકોએ બેગા મગ્ગ એ બધાને ખૂડી નાખ્યા. તે જ દિવસે બાળુના બે ગામડે હાટ ભરાયો હતો, એટલે ગામના પુરુષો ત્યાં ગયેલા. એ દરમિયાન ઊવણીના ખસો નેટલા સિપાઇ એમના કેપ્ટનને લઇને ગામ પર તૂટી પડ્યા. આખા ગામને ઘેરી

ખંગાળની ગ્રામ-સ્ત્રીઓ ઉપર થયેલો

અત્યાચાર

લેખિકા :

શ્રી. કલ્પના દત્ત

*

લીધું. ધર ને ખૂંપડાંમાં પેટ્રોલ છાંટી આમ ચાંપી લૂંટાડ, અત્યાચાર ને જુલમથી વેરની આગને સતોધો. ૧૬મી ગંજમ રેજીમેન્ટના સિપાઇઓનો આ ફેર હતો.

આસપાસના ગામડાંનું લોક પણ આ બધો વિનાશ જોવા અહીં રોજે મળ્યું હતું. ધરગાર વિનાનાં ઘર ગયેલ કુટુંબો એમનાં ધરસંસારની આ ચિતાઓ બળી ફાટી આંખે તાકતા આસપાસ ફરી રહ્યાં હતાં. દિંદુ સ્ત્રીઓને તો પડેલો નથી, પણ પડેલામાં રહેનાર સ્ત્રીઓના પડદાપ ઊંચકાઈ ગયા હતા. ગાડની ઓચનો પડેલો કરી તેઓ પોતાની લલ્લને રાખી રહી હતી.

મને જોઇ એમણે અંદર અંદર વાત કરવા માંડી: 'ઠોક મેમ સાંજ છે!' મેં પાસે જઈ કહ્યું: 'ના, દુ મેમ સાંજ નથી. દુ તો તમારા જેવી જ એક બંગાળી છોકરી છું.'

મારે મોંએ પોતાની જ બોલી સાંભળી એમના મનની સંકોચ ને પરાધાપણની બીતી એકદમ તૂટી પડી. સમદુખિયું ને સ્વચ્છન મળી જતાં એમની આંખોનાં આંસુ બંધ તોડી પડેલા લાગ્યાં. રાખના ઢગલાઓ ભણી એ આંસુભરી આંખોએ ટગી રહેતાં એમણે કહેવા માંડ્યું: ‘આ પછે અમારા કૃપા હતા. ગઈ કાલે સેંકડો કાળા સિપાઈઓનાં ધાગા અહીં ઉતરી પડ્યાં ને અમારૂં સત્યાનાથ વાળી નાખ્યું. અમારા ધરવાળા તો ગુજરીમાં દાટે ગયા હતા. અહીં અમારી પાસે તે વખતે કંઈ ન મળે...

‘એક એક કરતાં એમણે અમારા બધાં ઘરોને આગ ચાંપી. ધરમાંથી જીવ લાંબને અમે નાહ્યાં, તો ફેટલીય સ્ત્રીઓને પકડીને એમણે માર માર્યો, ફેટલીયની લાજ લૂંટી. જે એમને વચ ન થયું એને તેમણે પકડીપકડીને બળતાં ઘરોમાં પાછા ફેંક્યાં. ફેટલા બધા સિપાઈ! અમે તો હાઈ જ ગયાં... અમારાથી કશું જ ન બન્યું. અમે લાજ બચાવવા ગમે તેમ નાસી છૂટ્યાં. તો એમણે અમારાં ધરખાર લૂંટી બધું સાંકડું કરી નાંખ્યું.’

હું તો દાંત તળે હોઈ દબાવી બધું સાંભળી જ રહી. મારી પાસે શબ્દો નહોતા, હું એમને શું આશ્વાસન આપું? ખુંપડીએ ખુંપડીએ કરી એમણે મને બધું ખતાવવા માંડ્યું. ત્યાં એક આંધળી ડોસ્ટી, એના પોતરાયી દોરાતી અમને સાંભળી મળી. કહે: ‘મા! મજ સરખી બિખારણું ખુંપડું’ એમણે ન છોડ્યું. બધું વેરાન કરી ગયા...’ એની આંખોના આંસુ વિહોણા હુખ્યા ખાડા મારા દિલ પર ભયંકર લાચારી ને માઢ દતાશાનો ઉતરડો પાડી ગયા.

પડોશની જ એક ડોસ્ટીને સિપાઈઓએ મરણોત્તર માર મારી બાગુના પુકરમાં (તજાવમાં) નાખી દીધેલી. મને જોતાં જ એ ધૂસકે ધૂસકે રડી પડી. ‘મને અપંગ છુટીને પણ એમણે ન છોડી.’

બાગુમાં મારીનાં ભીંતડાંવાળું એક ઘર હતું. એક મા દીકરી. મારે હાથ ઈંટીનના પતરાની ઉધાડી પેટી સામે ટગર ટગર જોતાં બેઠાં હતાં. મને જોતાં મોંએ રડી દીધું. મને કહે ‘હજી ગઈ કાલે જ મારી દીકરી એને સાસરેથી અહીં આવી છે. એનાં ઘરેણાં ગાંઠા વગેરે આસોની મતા આ પેટીમાં રાખ્યા હતાં. ૪૦૦નું ઘરેણું ને ૪૦૦ રોકડા. હાથ! ‘મારા રાધા બધું સાંકડું કરી ગયા—અમને લૂંટી લીધાં.’

પચાસેક ડાંલાં આગળ ગયાં, ત્યાં રાખનાં ઢગલા વચ્ચે અડધી બળેલી ગાય ને બકરાં કુકડાંની ગંધથી દુવા ભારે ચઢ ગઈ હતી. પાંચ છ જુવાન ને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ શોકભર્યા ચહેરે ભેગી ચડને બેઠી હતી.

મારી પાસે રડી દેતાં એક કહ્યું: ‘અમે બધાં ખાવા બેઠાં હતાં. હજી તો ઢોળિયો થ. મોંમાં નડોતો મૂક્યો, ત્યાંએ દુશ્મન ઢોણ જણે ક્યાંથીય ઉતરી પડ્યા, ને આ અમારાં ચંધ્યાં ધાન...’ કહી એણે ભગિલ દાંલાંમાંનો બળી ગયેલ માત ને બાજીનું દામ ખતાવ્યું.

એમાંની કંચન નામથી એક વિધવાએ કહ્યું: ‘આ ધરતી પર મારે કાંઈને આધાર નથી, એટલે મારે તો ડિપો પર કામ કરવા જવું પડતું; પણ આ મારી ભાણેજ સંકુતલા—૧૪-૧૫ વર્ષની એક છોકરી ભણી આંગળી ચીંધતાં એણે કહ્યું. ‘કોઈ સિપાઈની નજર એના પર ન પડે એટલા ખાતર કોઈ દહાડો હું એને બહાર કાઢતી નહિ. જુવાંન છોકરી છે. એનો ધણિ એને રાખતો નથી, એટલે મેં મારી પાસે રાખી હતી. પણ એ લોકો એને ઢસડી ગયા; છેક તેમની છાવણી— માંથી અમને એની ચીસો સંભળાતી હતી. અમે ખૂબ મથ્યાં, પણ એને છોડાવી શક્યાં નહિ. આખી રાત એ છોકરી પર તોમથે અત્યાચાર ગુજ્યો ને છેક સવારે એને છોડી. હાથ

રામ, આ તે શાં નસીબ ! કોણ જણે હવે શું થશે ? ”

ખીજીએ કહ્યું : “ અમીરા કુંપડાથી તેમણે આગ આપવાની શરૂઆત કરેલી. મઝાદા ખાત્રન ૨૨, ૨૩ વર્ષની જુવાન છોકરી છે એને પકડીને ચાર પાંચ જણાએ અમારી આંખો આગળ એના પર અત્યાચાર ગુનથો. અમે એને છોડાવવા ધણું ક્યું, એટલે તો એ લોકો અમારા પર ઝપટયા. અમે જીવ લઈને નાહાં-મારા હાથમાં બાળક હતું એટલે જ કદાચ હું બંધી ગઈ. ૫૦ વર્ષની છુટ્ટી રાજાખીને પણ એ લોકોએ છોડી નથી તો ! એમના હાથમાંથી માંડ છટકીને જાગતી મઝાદાને એમણે પાછી પકડી લીધી ને પાછો એ જ અત્યાચાર કર્યો. રાજાખી પર અત્યાચાર કરી લીધા પછી કટકા મારી એમણે એનું માથું ફેડી નાખ્યું છે. અત્યારે એ ડોસી ધરિપતાલમાં પડી છે. ”

• અમે થોડે દૂર ગયાં ત્યાં લોહી ખરડ્યાં કપડાં પડેલાં હતી-એ ત્યાં ધરાપેલા માણસોનાં હતાં. એક સ્ત્રીએ રડતા રડતાં કહ્યું : “ મારા પતિ ઘેર હતા. સિપાહીઓએ ઉચ્છાદીને એમને સળગતા કુંપડામાં નાખી દીધા. અત્યારે એ દવાખાનામાં પડ્યા છે. ” આખું ગામ રમશાન બની ગયું છે. પોતાનું સર્વસ્વ હારી બેઠેલ ગામ રમશાન બની ગયું છે. પોતાનું સર્વસ્વ હારી બેઠેલા ગામરીસીઓ પ્રેતની જેમ એની આસપાસ ઘૂમી રહ્યાં છે !

*

આ લૂંટ-મારામાં એમણે લાખોનું નુકસાન કર્યું છે. ૫૬ જેટલાં ઘર ને કુંપડાંને રાખનો દગલો કરી મૂક્યાં છે. એમના દુમલાનો ભોગ બનેલાઓમાં ચાર જણેની હાલત ધણી ગંભીર છે. એમાં બે પુરુષ ને બે સ્ત્રીઓ છે. આમ આખું ગામ લૂંટી બાળીને સેંકડો માણસોને એમણે નિરાધાર ને ઘરબાર વિના રસ્તે રખડતાં કરી મૂક્યાં છે. (જનપુત્ર)

આજે વસંત

આજે વસંત, સખિ ! આજે વસંત !
છાતું છાતું એથી કેવું મલકે દિગંત !
આજે વસંત !

બાજે છે નવજીવન,
કમલો શાં ઉઘડે મન,
અવનિ-ગગન સકલ નયન રમતી વસંત !
આજે વસંત !

ઉપર આસ્માની ગગન,
નીચે પીળેશાં કરણ,
નમતા રમતાં સુરંગ, સમીરણની સંગ !
આજે વસંત !

નિર્મળ નદી નીર જાય,
હાખરી શિલાઓ ન્હાય,
તીરે પ્રશાંત પડ્યાં કેવાં પ્રતિબિમ્બ !
આજે વસંત !

નયન જુવે, હૃદય જૂલે,
પરિમલ પર જીવન મૂલે !
આંખોમાં ઉડતાં ને તરતાં પતંગ !
આજે વસંત !

દિશ દિશાનાં મૌનમાંદિ
કેંક વાત સંભળાય,
વાતી અમૃતસ્વરોની વેણુ વસંત !
આજે વસંત !

‘સ્વપ્નસ્થ’

જાપાનની નુતન નારીપ્રવૃત્તિની પ્રણેતા શ્રીમતી શીડઝુ ઇશીમોટો

જાપાનની સંતતિનિયમનની સ્ત્રી-ચળવળનાં પ્રણેતા અને અગ્રણી શ્રીમતી શીડઝુ ઇશીમોટો દસ વર્ષના લાંબા મૌન પછી અદાર પડ્યાં છે. તેઓ ૧૯૩૬થી અટકાયત હેઠળ હતાં અને લડાઈ દરમિયાન પણ તેમની પ્રવૃત્તિ ઉપર સખત પ્રતિબંધો હતા. તેઓ શાહી કુટુંબનાં સભ્ય છે, છતાં પણ જાપાનદારી જાપાની સમાજમાં સંતતિનિયમન અને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની માગણીઓની કુમેશ ઉઠાવનાર તેઓ જ છે. ફીરકી ઇશીમોટોની સાથે છુટાછેડા લીધા પછી તેમણે જાપાનના વિનિત મજૂર આગેવાન કાંચુ કોટો સાથે લગ્ન કર્યો છે. કાંચુ-કોટોના સંસર્ગને લીધે હવે તો તેઓ મજૂર ચળવળમાં ખૂબ રસ લેતા યૃષ્ટ ગયાં છે.

હવે લડાઈ પૂરી થવાની સાથે યુદ્ધનિયમનો પણ દૂર થાય છે. તેથી શ્રીમતી ઇડઝુ ઇશીમોટો નારી-સમાજના હિતની સંતતિનિયમન અને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની લડત ફરીથી શરૂ કરવાનાં છે. વળા બહુ નજીક આવતી ચૂંટણીઓમાં તેઓ તેમના પતિની સાથે જાપાનભરની મજૂર ચળવળને જનજીવન વિજય અપાવવા માટે ઝુકાવશે. આને માટે તેઓ રેડીયો પ્રવચનો દ્વારા ચૂંટણી જંગને વેગ આપવાનાં છે. મને તે ઉપાસે જાપાનના રાષ્ટ્રજીવનમાં ત્યાંની નારીશક્તિ પૂરે દિરસો આપે તે જ તેમનાં સતત પ્રયાસો છે.

દેશની એક મધ્યસ્થ નારીસંસ્થા બનાવવા કરતાં ઠેરઠેર નાની નાની સ્ત્રી-સંસ્થાઓ દ્વારા સ્ત્રી-ઉન્નતિની તેઓ હિમાયત કરે છે.

અત્યારનાં જાપાનદારી પદ્ધતિ અને રીતરિવાજોથી રંગાયેલ નારીસમાજને રથાને રાષ્ટ્રજીવનમાં પુરો સાથે સમાન-દક્ષાએ કદમે મિલાવતા સ્ત્રીસમાજની તેઓ કલ્પના કરે છે. સંતતિનિયમન દ્વારા તેઓ બંને મર્યાદિત હોય, પણ ભાવિની પોલાદી જાપાની પ્રજાનો અંખના કરે છે. આ માટે તેમણે અમેરિકાનો પ્રવાસ કરીને જાપાની સ્ત્રી-ચળવળ માટે પુષ્કળ માહિતીઓ પ્રાપ્ત કરી છે.

તેઓ સંતતિનિયમનનું એક દ્વાખાતું ચલાવતા હતાં. સમાજના રચાપિત હિતો તેમની વિરૂદ્ધ હોવા છતાં પણ અડગ રીતે તેમણે પોતાનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યું. લડાઈ દરમિયાન દેશભરમાં બધે રથજે પુરો સાથે કામ કરવાથી હવે સ્ત્રીઓમાં ધણી જાગૃતિ આવી છે. યુવાન સ્ત્રીઓમાં પોતાના હક્કને માટે લડી મરવાની તમન્ના પેદા થઈ છે. છુટી સ્ત્રીઓ પણ એમ માનતી થઈ ગઈ છે કે, તેઓ પણ રાષ્ટ્રજીવનમાં યોગ્ય દિરસો ધરાવી શકે છે. આમ શ્રીમતી શીડઝુ ઇશીમોટો માટે વાતવરણ આશાસ્પદ બન્યું છે.

હમણાં તેઓ એક નાની પુત્રીની માતા બન્યાં હોવાથી તેમના વિદેશીઓને અચ્ચારનું બહાનું મળ્યું છે, પણ શ્રીમતી શીડઝુ ઇશીમોટો પ્રજોત્પત્તિની વિરૂદ્ધમાં નથી. તે પ્રજોત્પત્તિનું નિયમન માંગી રહી છે. જેથી જાપાની રાષ્ટ્ર મજબૂત શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર તરીકે દુનિયામાં રહી શકે.

‘સ્ત્રી-જીવન’ માસિકનું લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ

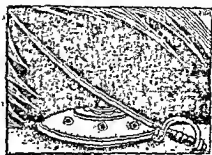
નામદની ચોરત થવા કરતાં વૈધવ્યને ઉત્તમ ગણનાર સ્વમાની સ્ત્રી

ન્યાય

જે તોમાં આંધર જેવા બળિયા સાથે દરબારે બગાડ્યું ત્યારથી જ ગામને બીક તો હતી કે, જરૂર કાંઈ વખતે તે દેરડી ઉપર ત્રાટકશે અને દરબારનું વેર તેની રાંકડી રેયતને રંગડીને લેશે. તખ્તબા તો હતો આમધણી, અનેકને પાલનદાર, એટલે તેને તો હાથ ન અડાડી શકાય, એવો તે દેવી માનવી ગણાય, તેથી પખાલીને વાંકે પાડાને ઝામની જેમ રાંકડી રેયત સિવાય વેર લેવું જોના ઉપર ? સતયુગથી આમ ચાલતું આવ્યું છે, અને આ તો કળિયુગ હતો.

કામદાથી પગારદાર માણસો દ્વારા ન્યારથી પ્રજનનું રક્ષણ થવા માંડ્યું છે ત્યારથી ધીમે ધીમે બધા અને તેના પ્રતિકારનું જોવાનું બુદ્ધિયતાં તેનું લડાયક ખમીર અને સૌથી જોસનું જાણ છે, તેને જીવનું વધુ ને વધુ વહાણ બનતું જાય છે અને નિર્માણતાબથી વિલાસ અને એકલપેટાપણું તેનામાં પ્રવેશતું જાય છે. કણ્યાં વર્ષો થયાં ગામનું રક્ષણ સરકારી પસા-યતોએ કરે છે, તેથી અનેક મંદીના પાણિયાથી શોભતા પાટરવાળાં દેરડી ગામમાં સરકારી પોલીસ-પટેલ મૂળજી સિવાય બીજું કાંઈ ત્યાં પડકાર કરે તેવું નહોતું. મૂળજી કંઈક છાતી-કટો હતો અને તેને થોડીક હથિયારની અને થોડીક સરકારી હોદ્દાની દૃષ્ટિ હતી, એટલે તોજો સરકારી માણસને ખજાના તરફ મનમાં ધા ખાઈ જતો. પણ જ્યારે તેણે જાણ્યું કે તે રંગ લખને પોતાને ગામ ગયો છે, એટલે રેડા પડમાં દેરડી ઉપર આવવુંએ તો આડે મધુ, જેવું લાગતાં તેણે એક એક સાથે તખ્તબા દરબારને કહેરાવ્યું કે, 'હવે માટી યાજે. મારા ચોરને જોય આપી રહ્યો છો તો તેનો દિસાળ સરખર કરવા દેરડી ધમરોળવા આ દિવસમાં આવું છું. આત્યથી એક બાંધતો હો. તો બે બાંધને !'

રાણી

લેખક :

શ્રી. વ્રજલાલ ધ. ત્રેવાણી

તખ્તબાએ એકને બહાર બે તો ન બાંધી, મથુ તોગાના તાપે સીમ હી-જતાં ઉત્તર ધર્મ જતી, અને ગામનો મંથો દોવાટાણે દેવાઈ જતો. રાત્રે ગામની ઉત્તર જોડી કાટવાળ આલમ ગામેતીને દરબારે સોંપી. લોકોએ પોતાનું જેખમ સજેવને કરવાં માંડ્યું. પણ એક રાત્રે જ્યારે છોકરાં દીખાડિયો તારો જીએ અને ગામમાં ધમર ધંટી રાત્રે ધધ ત્યારે આલમની ધરવાળી રાણી પણ ઉઠી પડ કરતાં પણ ક્યાંય નાની ખાટલીમાં દ્રષ્ટિયાં વાંળીને સુતલા પોતાના ધણી ઉપર આસ્તેથી એક ગોઠડું નાખી જ્યાં ધંટીએ બેસવા જતી હતી ત્યાં તેણે લોકોના રીડિયા સાંભળ્યા. તુરત તે કળી અધ કે જરૂર તોજો ગામમાં આવ્યો છે. તેને એકદમ યાદ આવ્યું કે, ગામમાં કંઈક ગણાય તેવો મૂળજી રંગ ઉપર હતો અને બીજો કાંઈ એવો કાંડાળગિયો નહોતો કે તોગાને પડકારે અને મોઢો આવ્યે તેની ઝીંક ઝીંકે. પણ રાણીને આલમ માટે ભારે પોરસ હતો એટલે તેને લાગ્યું કે, મને ને તોજો આવો લાગ સાધીને આવ્યો હોય, પણ એનો ધણી આલમ ગામેતી

તેનાથી ક્યાં કમ છે ? એવ છે તો સંધીનો દીકરો. જુવાન છે, વળી ગામનો ઠાટવાળ છે; પણ વધુ તો તે તમાચી જમાદારની બેટી રાણીનો મરદ છે. એટલે જો એના બેઠાં તોગો દેરડી મારી જાય તો તો સંધીની જનેતા લાગે. રાણીનો નેહમયો સંસાર લાગે. ગામનું રક્ષણ ધણીધણીયાણીએ કરવું ધટે. મૂળજી નથી તો શું થઈ ગયું, કામ કરે ઈ મૂળજી. આમાં ભય હતો, જીવ-સંટોસટનું કામ હતું, ખળિયા સાથે ખાચ બીડવાનું હતું, છતાં કોણ જાણે કેમ રાણી અગળા ઉત્સાહમાં આવી ગઈ અને ખીજું બધું ભૂલી ગઈ.

રાણી તમાચી જમાદારની દીકરી. આ તમાચીએ જુવાનીમાં એકલે હાથે બહારવટિયાઓને તંગેડી મૂક્યા હતા અને ઝપાઝપીમાં એક આંખ ખોઈ હતી. આઘેડ અવરયામાં પોતાની જમીન માટે એક હાથમાં તસખી અને ખીજમાં તરવાર લઈ રાત્રી સામે બહારવટું ખેડતાં તે કામ આવી ગયો હતો. પછી ન્યારે ધરમાં રાણી એકલી થઈ ગઈ ત્યારે તેના હાથ માટે સર્ગાસખીઓએ ધણી ઠેકાણાં બતાવેલાં, ઘણા જુવાનિયાઓએ જાવાં નાખેલાં, પણ પોતાના સ્વભાવને મળતો મરદ વધુ ફાવે એમ સહજ લાગતાં સા ઠેકાણાં પોતાં ઠેલી, બધાની મરજી ઉપરવટ, તેણે સેવકની દીકરી થઈને સંધી આલમ ગમેતીતું ધર માંડ્યું હતું. તેને ગામ આખામાં ખીજ બધા કરતાં આલમ કોષ જુદી માટીનો લાગ્યો હતો. આને એ પાણી બતાવવાનું ટાણું આપ્યું છે એ ખ્યાલે તે ભય ભૂલી ગઈ. ધરમાં જઈ તેણે આલમને ઢંઢોલ્યો. આલમ અર્ધનિદ્રામાં ક્યવાતો ક્યવાતો પડખું ફરી ગયો. રાણીએ ફરી વખત તેને હડખડાવ્યો, 'જમાદાર ! ગામને પાદર દુશ્મન આવ્યો છે અને તને ઊંધ કેમ આવે છે ?' આલમ મીચેડી આંખે જ બોલ્યો, 'જીવ શેનો ખાજ, ઊંધવા

દે ને ! અત્યારમાં શું હાથું છે કે જાગી છે ?' એમ કહીને ગોઠું ખાધે બોલી ગયો. ગામમાં બોકાસો વધતો જતો હતો અને નજદીક ને નજદીક સંબળાતો હતો. રાણીની અધીરાઈ વધી. આલમનું આઠવાનું ખેંચી લઈ તેણે જરા તીખાશથી ખૂમ પાડી, 'ગામમાં બકાર વટિયાઓએ રંજડ માંડી છે ને તને, સંધી, ક્યા સુણે નોંદર આવે છે ? જીઠ જિભો યા !'

બહારવટિયાનું નામ સાંભળી આલમ ઉઠ્યો : 'ક્યાં છે ? ફેટલા જણ છે ? ક્યારના આવ્યા છે ?' 'ઝાંખે, માતાના મંદિર પાસેથી અંવાજ આવે છે. જીઠ, જિભો યા. આંખે ગામમાં કોઈ હોંકારો દે એવું નથી. નથી મૂળજી કે નથી પસાયતો. તખુમાએ તો ડેલી બંધ કરાવી દઈ પોતાના માણસોને અંદર ગઢ સાચવવા બેસારી દીધા હશે. આજે તો, મારા ઠાટવાળ, મારા સંધી, ગામ આપણે બરાસે છે. આવો મેડો ક્યારેક જ આવે છે કે આપણે ગામને પડખે જિભાં રહીએ. બસે ગામ પણ જાણે કે ગામમાં એક મરદ હતો—કે નેણે એકલ હાથે બહારવટિયાને તંગેડી મૂક્યા હતા.' આમ કહીને રાણીએ ઉમળકાભેર આલમના કપડાં, તકવાર અને લાકડી લઈ તેની પાસે મૂક્યાં. 'સે સાજો યા.'

'જરા સચરી યા. આંખ તો પૂરી બિયાડવા દે. એટલી વારમાં ઝટપટ એક રાટલો ધડી નાખ. બૂખ્યે પેટ થોડું ધિંગાણું ખેલાશે ? ઉતાપેણે શું છે ? આવ્યો છે તે કોઈ થોડો એમ ને એમ બાગી જવાનો છે ? ક્યા અગળ્યો છે ? હાથવેંતનો મામંજો છે.'

'અરે, ચુસો સળગાવું, રાટલો ધડું અને તું ખા ત્યાં તો તોગો ગામમાં હાહાકાર વર્તાવી દે અને એક-બેનાં બોડાં રાંડની દે. અત્યારે ખાવાનું હોય કે રેયતની વાર કરવાનું હોય ? જીઠ, જિભો યા. અત્યારે ખાવાનું નામ લેતાં લાજ્ય ! આ કાળી ચીસો-નથી સંબળાતી કે તને ખાવાનું નામ સાંભરે છે ? જરા તો ધરમા !

એવિયાં ને કાતરાં લાંબે. છે ! તારી ફાટકોટ
ચતી જુવાની લાંબે છે ! નજરા જાત સામું જોડા,
એક વાતની સો વાત. ખાધા વિના
કેમ કુલ્ય નહિ સંચરણ ખાવાનું સાંભળું એટલે
ખાધા વિના જવામાં સાર નહિ નીકળે. જટ
દીપી નાખને એક રાટલો, એમાં શું વાર લાગી
જવાની છે ? નાહકનો ખોટીપો તો તું કર છ !

હીક નમદાર ! તારા દિલમાં ખુટામણું
કુટું પાપ જળ્યું લાગે છે નીકર આમ કાંઈ
હોય ! પૂછ્યેલની પેડે પાણીમાં થોડા બેસી
જા ! હવે તું નિરાંતે ખાજે. હું નહિ રોડાઈ.
જાઉં છું, તમારી જમાદારની દીકરી અને
આલમ ગામેલીની ધરવાળી થોડું ચિરામણના
આનકા સેકવા આવે ટાણે રોકાવાયે ? એલા
પેટભરા, તેં તો ગામની સત્રામું લગતી !
ખજાના ગરીબ બેડુના દીધેલા રાણા બગડયા !
સોટની સૂડલી છૂટી આલમના માયામાં મારી
તેની કુદાંડી લખને તે બહાર નીકળી ગઈ. જતાં
કહેતી ગઈ કે, 'જમાદાર, અદલાબેલી ! હવે
રામરામ છે-આ પડેલા ને હેડલા મેળા !'

આલમ ફાટી આંખે ચડિકા જેવી રાણીને
જતી જોઈ રહ્યો ! ગમે તેમ હોય પણ આજે
આલમ તે આલમ નહોતો. કાં તો અમલદારોની
ખુશામત બરી નોકરી કર્યા પછી તેનું પાણી
મરી ગયું હોય, કે ખીજની દેખાદેખીયા કાં તો
નિઃશબ્દ પાની ભૂખ જળી હોય, કે કાં તો પછી
તોગાએ તેને સાધી લીધો હોય ! ગમે તે હોય,
પણ આજે રાણીનો જવાંમદ મરદ આલમ
મરી ચૂક્યો હતો. ગામની ગોઠોખત, લોઠાની
લાગણી, તેનાં પેટમાં પડેલું ગામનું ધાન-અધું
તે ભૂલી ગયો ! પોતે રાણીનો ગૌરવવંતો-પોર-
સવંતો મરદ હતો તેય ભૂલ્યો. તેની જુવાનીનું
ખમીર અને રાણીની આશા એક સાથે ભાંગીને
ભૂકા થઈ ગયાં. એ ક્યાંય સુધી રાણીને જતી
જોઈ રહ્યો. પછી ધીમે રહીને ઉઠ્યો. 'કેઈ
ખતરનાક ચોરસ છે ને ! સાલી બેઝમજત !

નિમંત્રણ

ઉપાની નવરંગ ચુકડીએ,
સૂરજની કુંમકુંમ પગલીએ,
જીવનની અધારી ગલીએ,
મળજે લોડ તું !

પુલકિત અંતરના ઉલ્લાસે,
મૃતિના છલકતાં હાસે.
સામ્ય સમીરના શ્વાસે શ્વાસે,
મળજે લોડ તું !

સંધ્યાના આશા આવારે,
જ્યારે દિનકર અશુ સારે,
છેલ્લા કિરણ કણની ધારે,
મળજે લોડ તું !

નિઃશબ્દ, રજનીના કિનારે,
તારક-ટુલકાં, કેરા ક્યારે,
શહ જોઈ જ્યાં નયન મિચાચે !
મળજે લોડ તું ! !

'ચિરાટ'

મરવા દે ! બાપેય આમ જ મર્યો આમ ગણ-
ગણતાં તે ડેલીની બહાર નીકળી ગયો.

ગાતાના મંદિરે પડેલી રાણીએ જોયું તો
અમરામ ખોળ, કપૂર પારેખ અને લખમણ

પટેલને તોગો ડરાવવા માટે તરવારના ધોધા મારતો હતો. એટલે તેણે પડકાર કર્યો કે : 'તોગા, બાપ, આ તને નથી શોભતું ! દેરડી તો તારા બાપનું ગામ, એની એટલી આજર તો રાખ અને ખમૈયા કરી પાછો વળી જ. બાપ મારા ! વતન માથે વેરી જન મા ! મલકેને મલકે થા મા !'

'બાપનું ગામ છે છ તો જાણ્યું, એની કોણ ના પાડે છે ? ત્યારે બાપ એ ભાગ હોય ને ? આજે ભાગ લેવા આવ્યો છું. ધોળે દિવે ભરખજારે મારો બાપડીની આજર ઉપર ગઢવાળાએ હાથ નાખ્યો ત્યારે ગામવાળા બધા મારા બાપ કર્યા ગયા હતા ? જામે મારી શું આજર રાખી છે કે મારે આજે તેની રાખવાની હોય ? બિચારી દેવુ તો આ ગામની વચમાંથી ભાંભરડી ભાંભરડીને ગઈ, પણ આખા ગામમાંથી કોઈ મૂકી ધાનના ખાતલે તે ગમરની આજર જ આવવાની ધા સંભળી ? સાલા સૌ નમાલા ! બાપ થવા આવ્યા છે ! એવા ધાન-અગાડનારને ન માઈ તો શું પૂજા કરે ? એ તો દીક, પણ આજે ગામમાં શું કોઈ મરદ નથી મૂચો કે તને બાપ-માણસને આગળ કરી છે ? ક્યાં ગયો પૂંછ જેવી મોટીમોટી મૂંછવાળો ગામનો દરબાર ? ક્યાં ગયો અમલદારની આડશમાં ગરીબોને દબાવનાર તારો બડકમદાર દટો મેંધી ? ક્યાં ગયા મોટા એડિયા, તસતસતી ઉરેજ અને સુરમેલ આંખવાળા પારકી બેરના યનારા રંગીલા માટી ? શું બધા બાપડીની સોડમાં ભરણા છે કે તારે આજે મારા જેવા મોં-જળ્યા બહારવટિયા પાસે આવવું પડ્યું ? અમને મળીને છેતરવા માટે તો નથી મોકલી ને ? પણ રાણી બેન, એ દી ગયા. ત્યારથી દેવુએ દરબારને જોરડે પુરાણને આજર માટે પ્રાણ કાઢી આપ્યો અને મારે નસીબે આ રખડપાટ આવ્યો ત્યારથી તો માવડી, દુનિયાના બધા રંગ, બધી મમતા મળ્યો છું. માટે દાલી જ, મારી બેન ! દાલી

જ, પાછી હેમખેમ ! નાહકનો જો કોઈ અવ-અવચડું વેણ બોલશે તો મને ક્યાળમાં કાળી ટીલી લાગશે ! જ માવડી, એવ્યા તારા ધણીને મોકલજે એટલે અમે હિસાબ પતાવી લઈશું ! બાપડાની રમણમાં બાપડીનું કામ નહિ. જ, મારી બેન જ. તારો સંધી આવશે ત્યાં સુધી નહિ ખસું. સાબલો કરીને મારા બનવીને મોકલજે એટલે કાપડું દઈ મેલીય, હમણાં જ.'

'સમજ, બાપડાને શિરામણ સાંભરે, દરબારે ડેલીએ ભરાય અને જુવાનિયાઓને જીવું વાંસું થઈ પડે એટલે જ બધોવાંવાળીને આમ દટાણે નીકળવું પડે ને ! ગમરા મા ! દરબારના વેરની બહીમાં રાંકડી રૈયતને શોધી નાખતાં તને અરેરાટી નથી થતી તો પછી બાપડીની જાતની દયા ખાવાની શી જરૂર ? મારાં બેડાં ગામમાં તારાથી જીલમ નહિ થાય. આ બાનને છોડી દે, નાહકના બિચારા ફાટી મરશે !'

'રાણી, ધર-ભેગી થઈ જ. અમને અમાઈ કામ કરવા દે. તને બેન કોધી છે તો તારા ધણીનું નામ નહિ લઉં. આટલું માઈ વેણ છે. રૈયત તો રાખતું નાક કહેવાય, એટલે નાક દબાવીએ તો જ મોઢું જીવડે !'

'તોગા, તને દરબાર સાથે વેર, એને બદલે રાંકડી રૈયત ઉપર સુરસાંદ થઈ આવ્યો છે એમાં કાંઈ તારી મરદાઈ નથી. તોગા જેવો તોગો થઈ દેડકાં શું ડાંખ છ ! બળ હોય તો ત્રાટકને દરબારની ડેલી ઉપર ! ત્યારે હું આડી નહિ આવું ; ઉલટી બાંધને પડખે દેવુબેનનું વેર લેવા જામી રહીય. પણ આ અત્યારે કાળો કામો મુકી દે. આમાં સાર નહિ કાઢ !'

'એટલી બધી વાત છે ? બાપડોજાતની મરજદ રાખી, એટલે તો તેં હદ વટાવી. બાણ, જરા આ લપને વળાવી દે ! અમથી લવારો નહિ મૂકે !'

'બાણ રાણીનું કાંડું પકડવાં ગયે ત્યાં રાણી-એ તેના પગના નળામાં કુદાડી મારી, એટલે તે

ચક્રી ખાઇને પડ્યો. એને પડતો જોઈ કપૂર
પારેખ ને અંબરામે તોંગાને પકડી પહોંચ્યો. રાણી
એ કુંડાડીનો ઘા કરી તેનો જમણો હાથ જોખમી
નાખ્યો. લખમણે બીજાના માથામાં લાકડોનો ઘા
ફટકાવ્યો. નખજાઇ કે બહાદુરીનો ચેપ કોઇ વખતે
તો એવો લાગે છે કે કલ્પેલી બાજુ તદ્દન
પક્ષી ગુપ્ત. જ્યારે કોઇ મરદ માથાની પરવા
પરવા વિના ઝુકે છે ત્યારે આશુઆશુના માથુસો
પણ મરણિયા બને છે. જ્યારે કોઇ બીડ પીડ
ખતાંવી બાગે છે ત્યારે તેનો ચેપ પણ તેવો
જ લાગે છે. મોખરાનો આદમી શું કરે છે
તેની ઉપર બધો આધાર હોય છે. રાણી અને
બીજાને મરદ ખનતાં જોઈ બીજા આમવાળાઓ
પણ બહારંવટિયાની ઉપર તૂરી પડ્યા. તોજો
તેના લાયક થયેલા સાથીઓને પડતા મૂકી
પાંચ સાથીઓ સાથે નારી છૂટ્યો. રાણી
શુપશુપ ધરે જઈ ઉલીની સાંજ બંધ કરીને
બેસી અઢ. થોડી વારે આંસમે આવીને ઉલી
ખાખલાવી. રાણીએ જવાબ આપ્યો : 'ઉલી
નહિ ખૂલે, જંમાદાર ! હવે આ ધરમાં તારું
મેસણું ન હોય ! વાણિઆ-ભામણની કે કોળી
વાધરીની કોઈ નમાસી છોકરી જોતી લે ! ખાઈ
પાને પરવાયો એટલે બાપડી સાંભરી ! હવે
રાણીના લાળા છેડ ! મામને માથે જ્યારે
આક્રત આવે ત્યારે જ શરામણ સાંભરે એવો
ચેટમરો રાણીનો મરદ ન હોય ! પાછો વળી
જા. તું ધર બૂલ્યો. વતન માથે આક્રત આવી
ત્યારે તને ધાન સાંભર્યું ? મરીઓએ કંજળતી ધા
નાખી ત્યારે પેટનો ખાડો ભરવો સૂચ્યો ? જ
બેલીડા, પાછો વળી જા ! આપણા સંબંધનાં
આયેખાં પૂરાં થયાં. આટલી જ લેણહિણી ! દુ
તો તારી મૂંઝાના આંકડા અને ઓડિયાંથી
છેતરાણી હતી કે તું માથાની રમત રમનારો
કોઇ માણીગર હમણાં ; મામની બીડ બાંગનારો
ખરો કોટવાળ હમણાં, શુદ્ધ સંધીની ઓલાદ
હમણાં, અને એમ જાણીને. તો મેં તારું ધર

પૂનમની રાત !

મીઠી લાગે છે મને પૂનમની રાતડી !
રસીલી ચાંદની રેલાય રે,
મનોહર લાગે રાતલડી !

સાગર સાગર ત્હારા બલુકારા વાંગતાં,
ભરતી જુએ ત્હારી વાટરે, ... મનોહર.
ફૂલડે ફૂલડે ત્હારાં જાગે સંભારણાં,
રટતાં મુકારસ કાજ રે, ... મનોહર.
ઉરે ઉરે રે ત્હારી ઉજળતી જામિઓ,
તલપે વિશેગીની માટરે, ... મનોહર.

અંધારી રાતડી અમને અમતી નહિ,
અમતી અનંતની લયોત રે, ... મનોહર.

આંદે માનવ તને, આંદે દાનવ તને,
આંદે સદા ય દેવલોક રે, ... મનોહર.

પુનિત પૂજારીઓ પૂનમને પૂજતાં,
જુએ શું પૂનમની વાટ રે ?
મનોહર લાગે રાતલડી !

નેપથકુમાર દેસાઈ

માંડયું; અંગની એય દેખાડી. ઓળખીતામાં
અજામણી યથ. તારે મને આવી કોંડામણ
આપવીતી ? આવું ખુટામણ કરવું ? તું ! હ
હવે મોઢું કોને બતાવીશ ? જ સંધી, જા. મારાં
નાતર જો તે પડેલાં સમજણ આવી એય ઠીક
થયું, નીકર જીતરતી આવરદાએ કોને કેવા
જાત ! સંધી, તારાથી રાણી નહિ મળાય !
મોટા પેટવાળા અમલદારની પીળી પચ્ચેલ બાવ-
ડીયુંનાં કામ કર, તેનાં શેઠાળવાં છોકરાં રમાડ,
ઉલીએ ફૂતરાં તમડ અને સાહેબોનાં પધારી-

નણ કોયલ

વાગે વસન્તની વાંસળી ને
 જોલે કોયલ ત્રિકાલના જોલ;
 ભાવની ભરતી ચઢે રે.
 કાળી કોયલડી વસન્તની
 પ્રાથે મંજરી ફૂલે કાલા જોલ;
 ભાવની ભરતી ચઢે રે.
 જોડી કોયલ ગૂહકુંજની
 કરે હૃદ, ગૂહ સ્વર્ગ, રસ જોલ;
 ભાવની ભરતી ચઢે રે.
 અરંગ, અનંગ એક આતમ કોયલડી
 જોલે સદાય ગૂહજોલ;
 ભાવની ભરતી ચઢે રે.
 વાગે વસન્તની વાંસળી ને
 જોલે કોયલ ત્રણ દિવ્યજોલ;
 ભાવની ભરતી ચઢે રે.
 અનામી

પામરણુ બેમાં કરી સલામું બર, એટલે સુખની
 સાકરી અને મનમાન્યુ શિરામણુ બેય આપશે.
 પછી નિરતે બેઠો બેઠો મુઠ આમળને, એટલે
 કાષ્ટ દેવાકુટી મળી નહેતો. હવે અહીં તાર
 કામ નહિ ! રાણી તો કંટાની નિખાત છે !
 'રાણી ! એ રાણી !'
 'નરની પોટે' રાણી રાણી' કરીને ગર્ભર
 મા ! તારે ને રાણીને હવે શું ? તારી રાણી તો

સ્થાવરી મરી ગઈ. મારો અંધારો મારે મન
 આજીવની મરી ગયો.

બોમો રે સંધી, મહાબલની પહેલી રાત્રી
 દીધેલાં તારાં બસેલાં પશુ પાછાં લેતો. બ. કાષ્ટ
 દેવાકુટીને રમાડી-નીડવવા તને કામ આપશે.
 આપણી તો લેણુદેવી છી. હવે મરદ કરીશ
 બે કાષ્ટ મરજીવો માણીગર મળશે તો, નીકર
 અદલાબેલી ! નમાલા પેટમરાની સોડ નહિ
 સેવું. ખૂટલનું ચોરાણું નહિ ચોરું કે વાપલાની
 બસેલાં હવે આ કાંટે નહિ પેડે !

'રાણી, મારી એક વાત તો સાંભળ ! કેલી
 તો ઉઘાડ !'

'બ, બ, હવે તારી રાણીને મૂલી બ.
 રાણી તારી ન હોય ! મારગ મૂલી બેમાં
 થયાં હતાં; હવે મારગ મળ્યો બેમાં અને છૂટા
 થયાં-આપણા મારગ જુદા; તારી જીવવાની,
 મારી મરવાની !'

રાણીનો આ લગન-વિગ્રહ કાષ્ટ સુધારક
 દર્શિતો નહેતો. રાણીએ કામલ મેરેજ કે
 પ્રાથેનિક લગન કરેલ નહોતો કે તેમાં ન કામળું
 એટલે માર્ગ જુદા કરી નાખ્યા. જેમ લગન-
 સંબંધ સદગ હતા તેમ આ લગન-વિગ્રહ
 પણ એટલો જ સદગ હતો. તેને કામળું કે
 જીવનનો જે મેળ ન મળે તો તેને જેવવામાં
 શું સાર ? એમાં તો બનેને જોડે જ આવતી
 હોય !

આલમ શરમને માર્યો નીચું જોઈને આત્મી
 ગમે, કરી કરી તે દેરડી ગામમાં રોકાયો નહિ.
 દેરડારે આલમની જગ્યા હિંમર રાણીને કોટવાળ
 બનાવી.

'નમાલાની સોડ નહિ સેવું. મરદ કરીશ
 બે કાષ્ટ મરજીવો માણીગર મળશે તો, નીકર
 અદલાબેલી !'

આ વેણુ પાછળ કાષ્ટ મરજીવોની પ્રતીક્ષા
 કરતાં રાણીનાં રાણીસ અર્પા-તેમ કદાપિ બેલાં
 બચ બચ તોય શું !

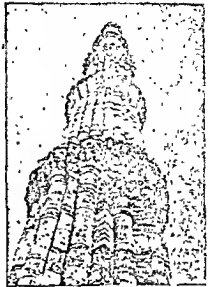
જે પોતાની ઉપર યથેચ્છા અનેક આક-
મણી સજા છે ને વિજેતાઓએ એના ભસ્મ-
માંથી નવાં સ્વરૂપો સર્જ્યા છે એવા દિલ્હી
સહેરે દેશવિદેશના માનધાતાઓને પોતાની
ગાદમાં સમાવ્યા છે. એની ધનસંપત્તિએ અનેક
પરદેશી આક્રમણકારોને આવવા લલચાવ્યા છે,
ને પરદેશીઓ એની ખ્યાતિથી આકર્ષાઈ એના
ઉપર તૂટી પડ્યા છે. એને લૂંટી, બાળા,
ખેદાનગેદાન કરી નાખ્યા છતાં ગૌરવવંતું
પાટનગર દિલ્હી આજે પણ અણતૂટી ઉભું છે.

દબરો વગેરે પરેશાં દસ્તિનાપુરની ગાદી
ઉપર અધરાજ ધૃતરાષ્ટ્ર હતા. એમના નાના-
બાઈ પાંડુએ રાજ્યવંતું સામ્રાજ્ય સર્જ્યું. પાંડવ
દોરવે મુદ્દ ખેલાં અને પાંડવોએ ઇન્દ્રપ્રસ્થ
વસાવ્યું. આજના દિલ્હીની એ સ્થાપના. એ
ઇન્દ્રપ્રસ્થ આજે પુરાણા કિલ્લાને નામે ઓળ-
ખાતું સ્થાન પાંડવોની રાજધાનીનું સ્મરણ માત્ર
આપે છે. દિલ્હીના આ દિલ્હીમાં એ પહેલું
દિલ્હી.

તે પછી પછા વગેરે મુધી અધાર પડેડાં ઓડી
ગાદ નિદા સેના દિલ્હીને અગીઆરમી સદીમાં
તુંવાર રાજ અનંગપાળ દંડોળાને જગાડે છે.
ત્યાં પોતાની રાજગાદી સ્થાપે છે. એની પછી
પૃથ્વીરાજ ગાદીએ બેસે છે ને વૈર દ્વેષથી વરલા
જયચંદ્રના આમંત્રણે શાહજુદિન દિલ્હી ઉપર
હતરી પડે છે. દિલ્હી એના હાથમાં જઈ
પડે છે.

સેવાય તેટલું લૂંટી લઈ શાહજુદિન પોતાના
મુખા કુતુબજિનને દિલ્હીની ગાદી સોંપી પાછો
જાય છે. દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેસનાર એ પ્રથમ
મુસલમાન બાદશાહ. એણે અગ્રત મજાતા
રાજપૂત રાજ્યો ઉપર જીતો મેળવી, એની
પાદમાં ૧૨૦૫માં એક મિનારો બંધાવ્યો. એ
મિનારો તે કુતુબમિનાર.

દિલ્હીથી નવ દશ માઈલ દૂર આવેલો આ

હિંદુ પાટનગર

દિલ્હી

લેખક

શ્રી. ધનુભાઈ દેસાઈ

કુતુબમિનારો પૂરો થાય તે પહેલાં તે કુતુબજિન
મૃત્યુ પામ્યો એટલે ૧૨૧૦માં એની પછી
ગાદીએ આવનાર અલતમશે તે પૂરો કરાવ્યો.

એ તેના ઇગ્તેની જ્ઞાન ધરાવનારને પણ
મોમાં આંમળી નંખાવે એવી કારીગીરીવાળો
આ મિનાર ૩૭૭ પગથીયાં ચડીએ એટલે
૨૩૮ શીટ ઉંચાઈના માળ ઉપર પહોંચાડે છે.
ઉપર જઈએ એટલે દૂરદૂર મુધી પથરાયેલાં
દિલ્હીના ખંડેરા નજર સામે દેખાય છે.
દિલ્હીની પેઠે આ મિનારો પણ દિલ્હીની
અડોળતાથી ને ચડતી પગતીનાં સંસ્મરણો
સંઘરીને ઓડાવે ઉભો છે. ૧૩૬૮માં તેના
ઉપર વિજળી પડેલી, એટલે શીરાજશાહ તથા-
લએ એ સમરાવ્યો. ૧૮૦૩ના ધરતીકંપમાં

હુમાયુનો શાંતો

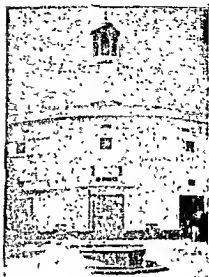
એના ઉપરનો ઘુમટ તૂટી પડેલો તે કેપ્ટન સમીથે નવો બનાવરાવીને એના ઉપર મૂકાવ્યો. પણ જૂના દેહે નવી પાધડી બંધખેસતી ન લાગવાથી લોડ ઢાઢિંજો અને ઉતરાવીને જુદો મૂકાવ્યો છે.

પાંચ માળવાળા કુતુબમિનારને આજે તો વિજળીના વ્હાકમણથી બચાવવા ચોગ્ય ઉપાયો લેવાયા છે. નાના નાનાં પંખથીયાં મોળગોળ ચડતાં જઈએ તેમ તેમ દરેક ચકાવે હવા ને અજવાળા માટે નાની બારી ને દરેક માળે બારી ને ફરતો ઝરખો, એમ છેલ્લ પાંચમે માળે ચડતાં એક માણસ માંડ ચડી શકે એટલી સાંકડાશ થાય છે, છતાં જરાય ગુંગળાટ થતો નથી.

આ મિનારાની આજુબાજુ બાદશાહો-જલાલુદ્દીન, અલાઉદ્દીન ને અલ્તમશની કબરો પ્રાચીન કારીગરીનો ખ્યાલ આપે છે. ઉપર ઘુમટ નથી, છતાં એ કબર ઉપર કોઈ ઋતુમાં તાપ તડકો ન આવે એવી એની ફરતી દીવાલોની બાંધણી છે.

કુતુબમિનારની પાસે ૨૩ ફૂટ ને આઠ ઇંચનો લોહસ્થંભ ચોથા સૂકામાં ચંદ્રરાજએ ઉભો કરાવ્યો છે. નથી એના ઉપર વિજળી પડી કે નથી એને કાંઠ વળ્યો.

સેક્રેટરીએટની લાયબ્રેરી

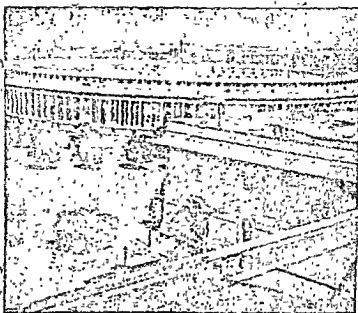
ત્યાંથી થોડે દૂર પૃથ્વીરાજના સમયનું માતાનું દેવળ છે. આટલો વિસ્તાર એ ખીજું દિલ્હી.

આ પછી અલાઉદ્દીન ખીલજીએ દક્ષિણમાં વિજયો મેળવ્યા એની યાદમાં નવું દોહલો વસાવ્યું. એનું નામ સીરી. આ ત્રીજું દિલ્હી. ને આગળ જતાં જૂલખૂવાની સામે ખડેરનો વિસ્તાર દેખાય છે તે બ્યાસુદીન તખલખે બંધાવેલ ચાર માળલના વિસ્તારનું શહેર તખલખા-બાદ તે ચોથું દિલ્હી.

એની પછી મહમદશાહે કુતુબમિનાર અને સીરી વચ્ચે દિલ્હી વસાવી જહાંપનાહ-કુની-આનો વિસામો નામ આપ્યું. આ પાંચમું દિલ્હી.

મહમદ માંડાની અજમ આકાશાએ દિલ્હીની પ્રવળને દેહ દોલ્તના યાદમાં લખાવ્યા પ્રથમ કહેલો ને પ્રજા ત્રાસી ઉડેલી એ ફરી પાછી દિલ્હીમાં આવી વસી ને ફરીજાનશાહ તખલખે 'ખાટલા શીરાજશાહ'—ફરીજાનબાદ ૧૩૫૪માં વસાવ્યું એ છઠું દિલ્હી.

આજે તો ત્યાં જમી મરજીદનાં ખડેરો ને અશોકનો સ્થંભ સાક્ષીરૂપ બેની રહ્યાં છે.

વિદની, રાજધાની

સેક્રેટરીએટ.

આ મરજીની બાંધણી ને કળા કારીગરી એટલાં સુંદર છે કે તેમુર લાંગડે દિલ્હી લૂંટ્યું, બાબુ ત્યારે આ મરજી એને મોઢ લગાડ્યો ને એવી મરજી સમરકંદમાં બાંધવા એ દિલ્હી શીશ્પી-ઓને ઠેક કરીને ત્યાં લાઇ ગયો. પણ અશોકનો શિમાશેખ દિરોજખાદમાં ક્યાંથી આવ્યો ? એ પણ બાદશાહના કળાપ્રેમની યાદ આપે છે. એ બેતાગીચ ફીટ ઉંચો સ્થંભ હતો - તો અંબાલા જીલ્લામાં, પણ ફીરોજખાદને શોભાવવા બાદશાહ ત્યાંથી અહીં ઉચકી લાવ્યો. એવડા મોટા સ્થંભને જ્યાં ન પહોંચે એટલા માટે એને ફરતું સીમળાનું કે બાંધાવ્યું ને ફરક દોરડે ખસે. માણસો રાખી અનેક દોરડાં પકડીને આવતા ૪૨ પેઢાવાળા ગાંડાને ૯૦ માઈલ દૂર સુધી સલામત લઇ આવી. ખડો કરાવનાર બાદશાહ ફીરોજખાદના શોખ માટે માન યાચ. આ પછી દિલ્હીને શણગારનાર મોગલો આવ્યા. ૧૫૩૦માં હુમાયુ બાદશાહ થયો. પ્રાચીન ઇત્રપ્રસ્થતી નવ્યાએ. ૧૫૧૩માં નહું દિલ્હી બાંધાવવા માંડ્યું. ત્યાં શેરશાહે બંધાના-માંથી આવી હુમાયુને તસાડ્યો ને એ બંધાતા દિલ્હીને પુરું કરી 'શેરગઢ' નામ આપ્યું.

૧૫૫૫માં ફરી હુમાયુએ દિલ્હી જીત્યું ને એ દિલ્હીને સમૃદ્ધ કર્યું એ દિલ્હી 'પુરાણા કિલા' નામે આજ બોળખાય છે.

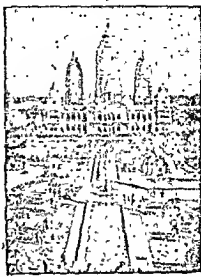
ત્યાંથી એકાદ માઈલ દૂર દશિલુમાં હુમાયુની કબર છે. ચારે દિશાએ દરવાજા વાળો આ રોજો આરસમાં ઝાતરેલી નાણુક ને નક-શીદાર વેલ કમળ અને કબર પરનો ઉંટ શીટનો ધૂમડ તાણુખ બનાવે છે. આ કબર હુમાયુની બેગમ હમીદાબાનુએ બંધાવેલી. પંદર લાખના ખર્ચે તૈયાર થયેલી. આ કબરમાં બેસી ૧૮૫૭ના બળવા પછી છેલ્લા મોગલ બાદશાહ બહાદુરશાહે રાજની તલવાર અંગ્રેજોને સોંપીલી.

હુમાયુ પછી અકબર બાદશાહ થયો. એણે ફતેહપુર સીક્રી ને આગ્રાને શણગાયો. જહાંગીર પણ આગ્રામાં વસ્યો. ને પછી જહાંગીરે દિલ્હીને સમૃદ્ધ બનાવવા 'શાહજહાનાબાદ' ૧૬૩૯થી ૧૬૪૮ની વચ્ચે નવ વર્ષે બંધાવ્યું. આ સારતમું દિલ્હી.

અજ મેણાકારે લાલ પત્થરનો બાંધેલ આ શાહજહાનાબાદ—લાલ કિલ્લો આજે તો મેચદુર બન્યો છે.

વજુ બાણુએથી જઈ સકાપ એવી પાંત્રીચ

લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર : પ્રવેશદ્વાર અને વાટિકા

પગથીયાંવાળી જુમ્મામસ્જિદ, ઓરંગઝેમે બંધાવેલી મોતી મસ્જિદ અને મોગલાઈની પડતી વખતે બહાદુરશાહે બંધાવેલ દીરામહેલ કળાના નમુના ત્રેવા મોગલ જહોજલાલીની ખાંભી પૂકારે છે.

આ પછી દિલ્હી ઉપર મરાઠાના ધાર્ડ આવ્યાં, ઇરાનના નાદિરશાહે દિલ્હીને ૧૮ દિવસ સુધી હુટયું તે દિલ્હી અનેક જહોજલાલી લઈ ગયો. ૧૮૦૩માં લોડ વેલેરલીએ સીંધીઆને હરાવી દિલ્હીનો કબજો લીધો. ૧૮૫૭માં દિલ્હીએ બળવો ભેગો તે મોગલવંશની સમાપ્તિ પણ સગી આંખે નિહાળી.

વાસમી સદીમાં અંગ્રેજોએ નવું દિલ્હી વસાવ્યું.

ઢાઈ જાતની કળા કામગીરી વિનાનું મોટા મોટા પર્કોળા રસ્તા વાળું આ નવું દિલ્હી મોટા વિસ્તારમાં પથરાયું છે. 'નવું દિલ્હી' નામે ઓળખાતું આ આખું દિલ્હી થીટીય રાજ્યની રાજધાની છે. સકેટરીએટ, વાઇસરોયનો મહેલ, અને કાઉન્સિલ હાલ તથા લડાર્ડનું રમારક વગેરે ધ્યાન ખેંચે એવાં રચના ગણાય.

પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું રચન તો

ખીરલા લેઇન ઉપર લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે. આ મંદિર શ્રીમંત વેપારી બળદેવદાસ ખીરલાએ ઇ. સ. ૧૬૩૮માં બંધાવ્યું.

આ મઘ્ય મંદિરમાં જૈન શિવ, શુદ્ધ, શીખ વગેરે દરેક હિંદુધર્મનાં મંદિરો છે. વચ્ચે લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે. તે ડાબી બાજુ શુદ્ધનું મંદિર ને જમણી બાજુ ગીતા મંદિર છે. ચીનમાંથી ભેટ મળેલા પ્રાચીન ઘંટ પણ ત્યાં છે તે દક્ષિણ હિંદના મંદિરોની બધણી પણ છે. મંદિરની પાછળ વિશાળ વાટિકા છે.

મંદિરમાં બીતા ઉપર મહાપુરોનાં અને ધર્મ સંરચાપના કરનાર પ્રભુ-પ્રયગંબરનાં વાક્યો, ગીતા, વેદ, ઉપનિષદોમાંથી શ્લોકો કોતરાવ્યા છે. મહાપ્રસંગોનાં ચિત્રો પણ દોરાવ્યાં છે. કાષ્ઠપણ જાતનાં ભેદ બાવ વિના દરેકને પ્રવેશ માટે છરી વાળું આ મંદિર મહાત્મા ગાંધીજીના હાથે ખુલ્લું મુકાયું હતું.

આમ અનેક જહોજલાલી ભોમવી ચુકેલું, એડતી પડતી અનુભવી આજે પણ ગૌરવમૂર્તિ સમું. અડોલ ને અમોલ દિલ્હી જમનાજીને તીરે અનેક યાત્રીઓને આકર્ષી રહ્યું છે.

(ફોટોગ્રાફર : શ્રી. બુવેન્દ્ર લાલા)

(ગર્તાક્રીયા ચાલુ)

પારીસમાં

પારીસ આગળ: માન્યાં કંટાળાભરેલી

મુસાફરીમાંથી છૂટી. બોન્યા અને તેનો વર માન્યાને તેમના રહેઠાણે લઈ ગયાં. એ જ્યાંનામાં પારીસની બસો ઘોડાથી ચાલતી. બોન્યાના ઘેરથી સોરબોન યુનિવર્સિટી પહોંચવા એ ઠેકાણે બસ બદલવી પડતી. માન્યા માળવાળી બસમાં ઉપર ચડીને બેસતી. હાથમાં જતું હાથપાણીટ રાખી, કપડાં સંભરીને માન્યા લાંબી ડોક કરીને બધું જોયા કરતી; શિયાળાનો ઠંડો પવન ગાલને સ્પર્શી જતો. માન્યા જેવી પોસિશ્ન છોકરીને પારીસ મુક્તિધામ લાગતું. સીન નદીનો પૂલ ઉતરીને બસ આગળ વધતી. માન્યાને આ વિસ્તાર આદરવાદાર લાગતો. નદીના બે કાંઠા, વચ્ચે નાના નાના કુંદર ટાપુઓ, પ્રતિમાઓ, ચોક અને તે બધાની ઉપર દૂર દેખાતા નોટ્રાદામના મિનારા આખરે ઉતરવાનું આનંદુ. ઘોડા ધીમા પડ્યા. વિદ્યાર્થી માન્યાએ દક્ષતર લીધું, કપડાં ડીક કર્યાં અને અધીરાઈમાં ઉતરતા ઠોંધની સાથે બટકાઈ પડી: ખીતાં ખીતાં ફેંચ બાપમાં મારી માગી લીધી.

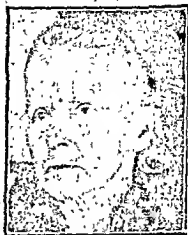
૧૮૯૧માં સોરબોનના વિદ્યાર્થીઓ દેખાવ અનેરો હતો. છેલ્લાં છ વર્ષથી તેની પુનરુત્થના થઈ રહી હતી. જાણે ઠોંધ મોટા અનુભવ પોતાની ચામડી બદલતો હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો—અધિકામની ધમાલ ચાલી રહી હતી; વિદ્યાર્થી જીવનમાં એક પ્રકારની અવ્યવસ્થા અને લીધે આવી મઈ હતી. બાપજો મરિ રોગ જગ્યા બદલાતી; પ્રયોગશાળાઓ કામચલાઉ ઉભી કરવામાં આવી હતી. પણ એથી શું? દિવાળી પર મોટી બહેરાત ચોટાડેલી હતી:

ફ્રેંચ પ્રજાસતંક

વિજ્ઞાનની ફેકલ્ટી: પ્રથમ સત્ર

૧૮૯૧ના નવેમ્બરની ત્રીજી તારીખે સોરબોનમાં અભ્યાસનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. માન્યાને

મહાન સ્ત્રી-વૈજ્ઞાનિક

મેડમ ક્યુરી

લેખક:

ડૉ. નરસિંહ મુળજીભાઈ શાહ

આ શબ્દો જાંડુ જેવા લાગ્યા!

પૈસો પૈસો બચાવીને ભેગી કરેલી પોતાની નાની બચત વડે માન્યાએ આ બાપજો સાંભળવાનો દક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. માન્યા વિજ્ઞાનની વિદ્યાર્થીની તરીકે નોંધાય. ઇટલો આનંદ!

પણ હવે માન્યા, માયો નામ બદલાઈ ગયું. ફ્રેંચ પદ્ધતિએ મેરી સ્કોડોવ્સ્કા તરીકે માન્યાએ પોતાનું નામ નોંધાવ્યું. પણ સહાધ્યાયીઓને સ્કોડોવ્સ્કાનો ઉચ્ચાર ખરાબ ન લાગતો અને માન્યાને મેરી કહેવાવનું ન ગમતું, એટલે તે ઠોંધની સાથે ન ભગતી. આ શરમાળ, દડામઠી ઝુલગા લીસા વાળવાળી છોકરી સામે વિદ્યાર્થીઓ નેમ્સ રહેતા અને અંદર અંદર પૂછપરછ કરતા:

‘આ ઠોણ છે?’

‘ઠોંધ પરદેશી લાગે છે: નામ વિચિત્ર છે. બીજા વિજ્ઞાનના બાપજોમાં આમળા દરોળમાં બેસે છે; બહુ વાતો કરતી નથી, ઠોંધની સાથે

બળતી નથી' એમ અંદર અંદર વિચારીઓ સંદિગ્ધ જવાબ આપતા. માન્યાને-મેરીને આ યુવાનોમાં જરાય રસ નહોતો. તેનું ધ્યાન તો પ્રેફેસરોમાં હતું. તેમની પાસેથી તેને વિજ્ઞાનના રહસ્યો શીખવા હતા.

એ જમીનાની રહી અનુસાર આ પ્રેફેસરો ધોળી ટાઇ અને ધવનીંગ ડ્રેસ-સાંજના પોશાકમાં-જે હંમેશા ચાંદી ખરડાયો રહેતો-બાપણે આપતા. મેરીનો જીવ પ્રેફેસરોના ગંભીર પોશાક અને તેમની ભૂરી દાઢીઓની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં ચોંટી રહેતો.

પ્રેફેસર લીપ્પમાનનું બાપણ સાંભળ્યું: એકદમ પ્રૌઢ બંબીર અને દલીલપુર:સર પ્રેફેસર ખાઉંદીનું બાપણ સાંભળીને મેરીને લાગ્યું કે તેમના મગજમાં વિજ્ઞાનનો બંડાર ભરેલો છે. ત્રેવીસ પ્રેફેસરોની નામાવલિ પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. મેરીને આ બધાને ઝોળખવા અને તેમના બાપણે સાંભળવા આતુરતા થઇ. તેને લાગ્યું કે જ્ઞાનપિષાસ ક્યારે સંતોષાશે !

પણ અણધારી મુશ્કેલીઓ કુરી નીકળી. મેરી એમ માનતી કે પોતાને ફ્રેંચ બાપા સારી રીતે આવડે છે. તેની આ માન્યતા ખોટી નીવડી. બાપણેમાં કેટલાય વાક્યો વણ સમજવા રહી જતા. વળી ગણિત અને ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં તે ઘણી પછાત હતી એમ માણ્ય પડ્યું. દીકરી મેળવવા કેટલી મહેનત કરવી પડશે ?

પોલ એપલનું બાપણ આવ્યું: કેટલી સરસ સમજાતી અને કેટલી રંજક છટા ! એક એક શબ્દ રપટ. પ્રયોગો પણ કેટલા સુંદર ગોઠવેલા ! 'હું સૂઈ લઉં છું અને તેને ફેંકું છું.' માન્યા હર્ષાતિરેકમાં આવી ગઇ. તેનો આનંદ માતો ન હતો. તે સંપૂર્ણ સુખ માણી રહી હતી.

એક સાંજે મેરી પોતાની નાની ઝોરડીમાં અભ્યાસમાં મન પરાંવી રહી હતી, ત્યાં તેના બનેલીએ હાક પાડી.

"જલદી, કોટ અને ટોપી પહેરીશો. મારી પાસે મફત ટીકોટી આવી છે. આપણે બધાં જલસામાં જઈએ." દાકતર હુરડીએ પોતાના સ્વાભાવિક આનંદમાં-કહી નાખ્યું.

'પણ...' 'પણ બધું કાંઈ નહીં. પોલાંડથી એક પીઆનો વગાડનાર આવ્યો છે. ખૂબ જોશી ટીકોટી ખપી છે. આપણે જઈને થીયેટર ભરી દઈએ. દેશના માણસને મદદ કરવી જોઈએ. હું તો એક મોઢું ટોળું એકઠું કરી લાવ્યો છું. ખૂબ તાળીઓ પાડ્યું. તેનો જલશો ફોતેહમંદ કરી બતાવ્યું.'

હુરડીની સ્વદેશાભિમાનની દલીલ આગળ ટકવું મેરીને અશક્ય થઇ પડ્યું. ચોપડી, મૂકી અને તથે જથ્થો ખસ પડડવા દોડ્યા: થીયેટરનો પોણો ભાગ ખાલી હતો. એક લાંબા પાતળા યુવકને બ્યાસપીઠ પર મેરીએ જોયો. તેના વાળ લાલ દેખતા હતા, પીયાના પાસે તે બેઠો હતો. તેની આંગળીઓ કળાપૂર્વક પીયાના પર ફરી રહી હતી. તે કોઇ એક સાધારણ કળાકાર નહોતો લાગતો. મેરી તો તેની કળા પર મુગ્ધ થઇ ગઇ.

સંગીતજ્ઞ યુવક કોઇ વાર, સાંજે જોનાને ત્યાં આવતો. તેની સાથે એક સ્ત્રી આવતી-જેની સાથે તે પ્રેમમાં હતો. યુવક અધો ભૂખ્યો પણ સુંદર હતો. સુદ્ધિ કુશાલ હતી. તેનું નામ ઇન્નેસ પાડેરાસ્ટ્રી-ભવિષ્યના સ્વતંત્ર પોલ'ડનો વડો પ્રધાન.

મેરી પોતાનો અભ્યાસ ઉત્સાહપૂર્વક કરતી. યુનિવર્સિટી જીવનમાં તેને આનંદ આવવા માંડ્યો હતો, પણ તેનો શરમાળ સ્વભાવ આડે આવતો. ફ્રેંચ વિદ્યાર્થી સાથે તે બહુ ન બળતી, છતાં પોતાના દેશથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ સાથે હરતી કરતી. આ બધા વિદ્યાર્થીઓએ સ્વતંત્ર પોલાંડની એક નાનકડી વસાહત પારીસમાં ઉભી કરી. તેઓ અહીં પોલાંડની રીતે નાતાલ ઉજવતા, નાટક ભજવતા, નાચગાન ગોડવતા અને ખાણ ખાતા. મેરીએ

નાટ્ય પ્રયોગોમાં ભાગ પશુ લીધો.

એક પત્રમાં પિતાને પેતાની પ્રવૃત્તિનો હેવાલ લખ્યો. પણ પ્રેરિસરને એ વાત ન રૂચી.

૨૮૯૨ના બન્યુઆરીના પત્રમાં પિતાએ હેલ્થ દાલબુઃ

“ તારા છેલ્લા પત્રે મને દુઃખ ઉપજ્યનું છે. આવી પ્રવૃત્તિમાં પડવા માટે હું મારી નાપસંદગી દર્શાવું છું. આ ખંડુ નિર્દોષ ભાવે ક્યું હોય, છતાં, પારીસમાં એવા બસુસો છે કે જે હરેકે હિલચાલ પર દેખરેખ રાખે છે. આથી ભવિષ્યમાં કંઈક માટે વધો ઉભો થાય. તારું નામ હવેથી આવી પ્રવૃત્તિમાં ન આવે એમ હું ઇચ્છું છું...” મેરી ત્યારપછી આવા બલસામાં ભાગ લેતી બધે ચડે.

હવે એક નવો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયે. ધોન્યાને ત્યાં અભ્યાસમાં ખૂબ ડબલ થતી. દાક્તરનો આનંદી સ્વભાવ; તેના મિત્રો તેમજ દર્દીઓની આવ જાવ પણ ખૂબ, એટલે અભ્યાસમાં એક ધ્યાન ન થવાતું. ઉપરાંત ત્યાંથી સોરખોને જતાં ખાસો એક કલાક લાખતો. બસના બાકાતું ખર્ચ ખૂબ આવતું. આખરે નછી થયું કે મેરીએ યુનિવર્સિટી નછક રહેવા જવું. બહેનને છોડતાં હેલ્થના તાર ઝળકણી ઉઠ્યા.

મહિને ચાલીસ રૂબલમાં

ધોન્યાની સાથે પારીસમાં ટેવાતાં થોડા મહિના જતા રહ્યા હતા. હવે માન્યા એકઠી પડી. જૂના મિત્ર નડોતા. ત્રણ વર્ષ સુધી એક વિવાદિની ઇંગ્લીમાં રહેવાનું હતું. મેરીના સ્વપ્નાનું આ જીવન હતું. — મોઝ એક લાગી સાધુનું જીવન હતું! નરી સાદાઈનું જીવન હતું.

બહેનના ઘેરથી નીકળ્યા પછી રહેવાનું રહેવા ખાવાનું ખર્ચ મેરીના માથે આવી પડ્યું. તેની આવક તો બધી મળાને માત્ર ચાળીસ રૂબલ જ હતી. બાકું, બોજન ખર્ચ, કપડાં, પુસ્તકો અને શી—અધું. ૪૦ રૂબલમાં

થી રીતે ચાલે? રોજની માત્ર ત્રણ ક્રાંક. થયા. આર્થિક પ્રશ્ન ખડો થયો. મેરીએ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ ક્યું. તેના જેવા ખીખ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ પણ આમ જ રહેતા. થોડાંડના તેના મિત્રો પણ આવી જ ગરીબ અવસ્થામાં રહેતા હતા. કેટલાક એક એરડીમાં સાથે રહેતા; સાથે જમતા, રાંધવા શિવવાનું કામ કરી પેટનું પુરું કરતા. ધોન્યાએ પણ રસોડાપણ તરીકે કામ ક્યું હતું. પણ માન્યાને આ રીત ન ગમી.

માન્યાએ એક તદ્દન સરસું બંગ્લીયું શોધી કાઢ્યું. તેમાં કોઠ જ સગવડ નડોતી—નહીં ગરમીની સગવડ, નહીં વીજળીની ગોઠવણ કે નહીં પાણીના નળની અવસ્થા. આવી એરડીમાં મેરીએ પેતાનું ‘ ફરતીચર ’ ગોઠવ્યું—એક ખાટલો, ચટાઈ, સ્ટવ, ટેબલ અને પુરથી, એક ઘોવાનું વાસણ અને કુંભે; જોમાં નીચેથી પાણી ભરી લાવી મેરી રાખી મૂકતી. ખીજું ખર્ચ કમી ક્યું. અડવાડિયાઆ સુધી માખજુ રોડી અને ચા પર ચલાવવા માંડ્યું. કોઠવાર જમણનું મન થાય ત્યારે ઈડાં, એકસેટ કે કુટ કોઠ સરતા રેરોરામાં ખાઈ લેતી. પરિણામે મેરી ફોક્ષી પડવા લાગી: સ્વાસ્થ્ય લગરું; અસક્ત વધવા લાગી; માથું કરવા લાગ્યું— જૂખમરાનો રોગ મેરીને લાથ પડ્યો. પણ કોઠને એ વાત ન કરે. બહેન બનેલી પૂછપરછ કરે તો હા—ના—નો જવાબ આપે, અને વધારે પડતા કામનું બકાનું આગળ કરે.

એક દિવસ મેરીને મૂર્છા આવી ગઈ. મિત્રોએ ધોન્યાને ખબર આપી. દાક્તર દસ-રડી આવી પહોંચ્યા તેમણે તખીયત તપાસી. ‘ આજે ખાણું છે ! ’ દાકતરે સવાલ પૂછ્યો. ‘ આજે ! ખબર નથી. થોડા વખત પડેલાં જમી હતી. ’ મેરીએ કુંકાવ્યું. ‘ શું ખાણું હતું ? ’ ‘ કોઈક. ’ પણ દાક્તર હોડે એમ નડોતું.

તેમણે હદીનું ચાપ દારી લીધું હતું. આખરે મેરીને કબૂલ કરવું પડ્યું. આખો દિવસ થોડા મૂળા ખાઈને ચલાવ્યું હતું. દાકતરનો પિત્તો હજીયો. મેરીની કેમ પણ દલીલ સાંભળ્યા વિના એકદમ તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયા. ધીન્-ધાએ તેને ગરમ સુપ પાચો. એકાદ અઠવાડિયામાં મેરીની તબીયત સારી થવા લાગી. પણ પરીક્ષાનું બહાનું આગળ કરી થોડા દિવસ પછી મેરી પોતાના બંડકારીયામાં. પાછી ફરી. દાકતરને વચન આપ્યું કે હવેથી આવું નહીં કરે. બીજા જ દિવસથી તેણે હવા પર જીવવાનું શરૂ કર્યું !

કામ, કામ, બસ કામ ! મેરીએ અબ્યાસમાં અંપલાવ્યું : માનવીએ જેટલી વિદ્યા અસ્તિત્વમાં આણી છે તેટલી બધી શીખી લેવા મેરીએ હામ ભીડી. ગણિત, રસાયણ ને ભૌતિક વિજ્ઞાનના ભાષણોમાં જવા માંડ્યું. પ્રયોગોની રીત રસમોથી વાકેફ થઈ—પ્રેફેસર લીપ્પમાને તેને પોતાના મહત્ત્વની તરીકે સંશોધનમાં જોડી, પોતાની હોશિયારી અને વિચારશક્તિ દાખવવાનો તેને અવકાશ મળ્યો. આખો દિવસ પ્રયોગ કરવાના મેજ પાસે મેરી ઉભેપગે રહેતી. પ્રયોગશાળાના વાતાવરણને જ્ઞાન આપતી. અને શાંતિથી અને ધ્યાનપૂર્વક પોતાનું કામ કરતી.

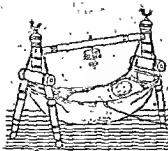
એક પક્ષી બસ નહોતી; તેણે બે લેવા નિશ્ચય કર્યો—એક ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં અને બીજી ગણિતમાં. તેની મહેન્ટાઓ વધવા લાગી. નવ્ર યોજના કરીને આવેલી મેરી મહત્ત્વાકાંક્ષી થઈ ગઈ—એટલે સુધી કે પિતાને પણ આ બાબતના ખબર ન આપ્યા. એને ખબર હતી કે પિતા તેને જલદી પોતાંડ પાછી બોલાવી લેવા ઉત્સુક હતા.

સોરબોનમાં પરદેશી વિદ્યાર્થીનીઓ પ્રત્યે આદરમાન ચામવામાં આવતો. મેરીને લાગ્યું કે તેના સદાધ્યાયીઓ તેના પ્રત્યે માયાળુપણે વર્તતા—જેટલીકવાર આ માયાળુપણનો અતિરેક લાગતો. મેરી આ ઉંમરે ખૂબ સુંદર દેખી

નેમણે. એક વખત આવા વધારે પડતાં માયાળુ મિત્રો સામે મેરીની એક બહેનપણી ડીડીરકાંએ અંબરક્ષક તરીકે કામ કર્યું; એણે બધાને પોતાની છત્રી વડે છબકાયા. મેરીને પ્રેમદેવને પૂજવાનો વખત નહોતો. તેનો પ્રેમ તો ગણિત અને ભૌતિક વિજ્ઞાનને વરેલો હતો. ૧૮૬૩માં પ્રથમ નંબરે ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં અને ૧૮૬૪માં ગણિતમાં તેણે એમ. એ.ની પદવી મેળવી. ફ્રેંચ ભાષામાં પ્રવીણતા મેળવી. મહીને ચાલીસ રૂબલમાં તેણે વિદ્યાર્થી જીવન ગાળ્યું.

રમણો પડવાનો વખત આવ્યો : મેરીએ સ્વદેશ જવા તૈયારી કરવા માંડી. પોતાની બધી જગમ મીઠકત—ખાટકો, પથારી, રંટવ અને વાસણો—એક સ્ટેડીને ત્યાં રાખ્યા; મુસાફરી માટે થોડા સામાન લીધો. જે કાંઈ હવે બચત રહી તેમાંથી અત્યાર સુધી જે નહોતું કર્યું તે ખરીદ કરવા મેરી એક મોટી દુકાને ગઈ—એ રીંગ, કુપટા, ધત્યાદિ ફેન્સી ચીજો લીધી. ખીરસામાં પૈસા બમાવીને સ્વદેશ જવું એ એક ચરમની વાત ગણાતી. કુટુંબીજનોને ભેટ આપવા વસ્તુઓ લઈ જવી એ રિવાજ સર્વત્ર છે.

કુટુંબીજનોના હેતાળ વાતાવરણમાં મેરીની તબીયત સુધરવા લાગી. નેસેફ અને હેલા તેને આગ્રહપૂર્વક જમાડતાં. મેરીનો આનંદી સ્વભાવ પાછો આવવા લાગ્યો. શરીર પણ જરા જાડું દેખાવા લાગ્યું. ત્રણ મહિના ચાલ્યા ગયા. પાછા જવાનો વખત આવ્યો. પૈસાની ચિંતા સામી આવીને ઉભી રહી. પારીસ ખેતી રીતે જવું ? પૈસા ક્યાંથી કાઢવા ? મહિને ૪૦ રૂબડ—પણ બચત બદાસ થવા આવી હતી. અને પિતા પણ તેને મંદદ કરવા જેટલું સહન કરતા હતા ? પરિસ્થિતિ એકદમ ગંભીર થઈ હતી, એને કાંઈ સંજવું નહોતું. મેરી પારીસ જવાનું છોડી દેવાના નિર્ણયપર આવતી હતી, ત્યાં એક ચમત્કાર બન્યો. અંબરક્ષક ડીડીરકા

હાલરડાં

શ્રી. મૃત્યુંજય

બાળકોનું મન બહુ હોતુકપ્રિય હોય છે. તેઓ સંગીતના શ્રેષ્ઠ હોય છે. બાળક, નાગં અને મૃગ એ ત્રણે સંગીતના શોખીન છે. પશુપક્ષ આપણે સંગીતથી બાળકને શૂલાવામાં નાંખીને આપણું કામ કાઢી લઈએ છીએ, અને આંખણું મનોતુકળ કાર્ય કરાવી લઈએ છીએ. બાળકને નવરાવતું, ખવરાવતું અને મુચાડતું કેટલીકવાર કુખર થઈ પડતું હોય છે ત્યારે હાલરડાં આપણી મદદ આવે છે. જો કે હાલરડાં પ્રત્યેક પ્રાન્ત, જાતી અને આખા દેશમાં પ્રચલીત હોવા છતાં એને સાદિત્યમાં બહુ સ્થાન મળ્યું નથી.

હાલરડાંનું નામ સંભળતાં જ આપણે એવી કેટલીક ધ્રુવીઓ છીએ કે, એ બાળકને સુવરાવવા માટે ગવાય છે. અતિશયસુ, ચંચળ-સ્વભાવનું બાળક ક્યારેય એક સ્થળે સ્થિર બેસી રહેતું નથી. સ્વાસ્થ્યની લાભ-હાની એ સમજતું નથી અને અહિં-તહીં, ગમે ત્યારે તડકામાં અને વરસાદમાં રમી રહે છે. એમને એમ કરતાં અટકાવવા માટે માતાઓ હાલરડાંનો આશ્રય લે છે.

હાલરડાંમાં બાંધસમૃદ્ધિ કરતાં કાર્ય-સમૃદ્ધિ જ અધિક પરિવર્ધિત હોય છે.

પુષ્કળ બાળકો એવાં હોય છે કે જે પાણી જોતાં જ પોતાનાં છુટણેયી ત્યાં પહોંચી જાય છે અને રમવા લાગે છે, ત્યારે કેટલાક પાણીથી ડરતાં હોય છે અને પાણી જોતાં જ રોવા લાગે છે. આવા બાળકોને નવરાવવા એ

બહુ કઠીન કાર્ય છે. પણ આ વખતે માતા કેવી બુદ્ધિથી કાર્ય (નવરાવવાનું) કાઢી લે છે તે જુઓ; જાગણની એક સ્ત્રી હાલરડું ગાઈને એના બાળકને નવરાવી રહી છે.

‘શાક શાક આહારો શાક,
તારપર એવો ટેકો શાક,
ટેકો શાક લાગશે મન;
તારપર એવો ભાંગાલી છન્દ
ભાંગાલી છન્દે માથાપ આડ,
તારપર એવો ખીરેર લાડ,
ખીરેર લાડ લાગશે તીત,
તારપર એવો આરો પીઠા,
આરો પીઠાર છુકે ખુદ,
તારપર એવો પોડા દૂધ,
પોડા દૂધ લાગશે ભાભો,
ગેડાર માથાપ થોડા હાથો.

અને બાળકના માથા ઉપર પાણી નાંખવું શરૂ થાય છે. ગાયનની મીઠાશથી બાળક રોતું ભૂલી થાય છે અને નવરાવવાનું કાર્ય સહેલું થઈ જાય છે.

બાળકને ખવરાવતું પણ એટલું જ અધિક છે. નજરમાં આવતી પ્રત્યેક ચીજને બાળક ખાતું હોઈને સમય ઉપર એને ભૂખ લાગતી નથી. એનું ફળ એના સ્વાસ્થ્ય ઉપર પડવા વગર રહે નહિ; પણ સિદ્ધિ માતાઓ તે સમજે છે, બાળક એના સમય થાય ત્યારે ખાય-પીએ બસ. એને ભૂખ ન પણ લાગી હોય-એ સાઈ છે. એવે વખતે પણ માતાઓ

અધિકતર હાલરડાનો આશ્રય લે છે.

બાળકને કુદૃષ્ટ પીવરાવવું તો પળા એથી પણ અવરૂં કામ છે. એ માટે તો એક અંપૂર્ણ અભિનયનું આયોજન કરવું પડે છે.

મા બાળકને ગોદમાં લઇને દૂધ પીવરાવવા બેસી છે. હાથમાં ગરમ દૂધની ટબુડી છે. બાળકની દૂધ પીવાની જરૂરી પણ ધ્યાન નથી તો પણ હાલરડું ગાઇને મા એની ધ્યાનને અંતર-નસ્તીથી ઢેવી રીતે ખેલાવી રહી છે:

ચન્દા મામા આરે આઓ

પારે આઓ, નદિયા કિનારે આઓ

સોનેકે કટારવામાં દૂધ-ભાત લે-લે-આઓ

આર બહુઆરે મુંહમે' ધુડક.

માતાના 'ધુડક' રાખના અવાજની સાથે જ ટબુડીમાંનું દૂધ ખલાસ થઇ જાય છે!

સઘીથી અધિક કડીન કામ છે રોતા બાળકને છાતું/રાખ્યાતું અને સુવરાવવાતું. એવે સમયે મા હાલરડાની સહાયતાથી જ એ કાર્ય કરે છે. બે ચાર આન્તરપ્રાન્તીય નમુના જુઓ: આન્ધ્ર પ્રાન્તની એક તન્વી રોતા બાળકને છાતું રાખી રહી છે:—

એડુકુ^૧ વિરૂં^૨, એડિરનૈ^૩ નિન્નેવરૂ^૪

એતુ-કોણે-વારૂ^૫

જુડી^૬ ખરતૂન્ડી^૭ અધ્યા^૮ અધરિ^૯ એવકુ^{૧૦}

અધરિ ચરતે^{૧૧} એતુકુ^{૧૨} પોતુંદિ બાખમ^{૧૩}

મલાયલમની મુંદરી પોતાના બાળકને સુપરાવી રહી છે—

ઓ—ઓ—ઓ—

કુંછમોન^{૧૪} ઓરંગીકા^{૧૫}

બાબામન^{૧૬} ઓરંગીકા

કુંછમોન કરેમે'ડા^{૧૭}

ઓ—ઓ—ઓ—

કુંછકોષ^{૧૮} બાબામ ઓરંગીકા

૧. રો નદિ. ૨. બચ્ચુ. ૩. સોડસ તો ૪. તને. ૫. કોણ ગોદમાં લેશે. ૬. હાથ. ૭. હાથ આવશે ૮. બાળ. ૯. ઢીલો. (જહુ અવાજ) ૧૦. ન કર. ૧૧. કરીસ તો. ૧૨. લગાવી લઈ જશે. ૧૩. નાના. ૧૪. મુંહ ન. ૧૫. બચ્ચુ ૧૬. રો નદી. ૧૭. નાના ઠંડાલા બચ્ચુ.

અસિક્ષિત જન્મલીઓમાં પણ હાલરડાનો પુરો પ્રચાર છે. દિવસ રાત જન્મલીઓમાં ધૂમ-નારા એક સંચાલ જનંતીની યુવતીને ગોદમાં નાના બાળકને સુવરાવતી હાલરડું ગાતી સાંભળો:—

લલ બેટા લલ રે !

બેટા દોષ જપીદ તોલેયા

લલ લલ લલ રે !

બેંટ બેટા કનાથ રે

બેટા દોષ જપીદ તોલેયા

લલ લલ લલ રે !

બાપુ દોષે જપીદ તોલેયા

લલ લલ લલ રે !

ખાતું પીતું અને સુવું એ સિવાય મનો-રંજન પણ બાળકને ખાસ જરૂરી છે. બાળકને હસાવવા માટે ઘરના તેમજ પાડોશીઓ પ્રયત્નશીલ રહે છે. આઓ વખત બાળકને પોતાની ગોદમાં રાખીને એની ખા ફરી નથી શકતી. એટલે બાળકને સંભાળવાતું કામ ઘરના બીજાઓને પણ કરવું પડે છે.

એક વચરડુ બાળક પોતાના નાનાભાઈને પોતાના ધુંટણ ઉપર ચઢાવીને એના બેઠે કામળ હાથને હલકે હાથે પકડીને એ હાલરડું ગાઇ રહ્યો છે, સાંભળો:—

ધુધુઆ ધુ ધુધુઆ ધુ

બહુઆ કે નાના ધુ

બહુઆ કે નાના ધુ

બહુઆ કે ચાચી ધુ

બાળકની મા ભોજન કરી રહી છે. ઘરની એક વૃદ્ધાશિશુને પોતાની પાસે બેસાડીને હાલરડું ગાઇવાળેને એની માનું ભોજન ખરખિ કરવા જતા ઢેવી રીતે અટકાવે છે એ જુઓ. એ એક મીઠીલાની વૃદ્ધા છે. સાંભળો:—

હમર જુધુઆ બંડ લટ ઝાર,

તોરા લો આનતો, મોતીકે હાર

હમર બહુઆ બંડ બદનામ,

તોરા લે આનતો પકડે લતામ.

આટલું જોયા પછી ચુનરતી હાસરડાં બાકી રાખીએ તો આ લેખ અધૂરો મળ્યો, એક બે નમુના જોના પશુ જુઓ—

બાપ મારો ડાહી ને પાટલે બેસી નાનો પાટલો ગયો ખસી, ને બાપ હાથો દરી. ઉડકું હાથોવાશે, બાપને ધોડીયો ધણો વાંતો હાસરડા ને હેવેરો, હાડવો જીને સેવેરો. સેવ પડી શેરીમાં ને બાપરમે મહાદેવની દેરીમાં. દેરીએ દેરીએ દીવા કું, બાપ પેર આવે તો પીવાક કું.

આ એક કાડીયાવાડી હાસરડું છે, ને ખાળકને સુવરાવતી વખતે ઘણી વાર સાંભળવા મળે છે.

મેકમ કુચુરી (અનુસંધાન ૫, ૨૪૧થી)

આ વખતે વહારે ધાઈ. મેરી બચિયમાં અવસ્ય મહાન કામ કરવા સમર્થિની છે જોવી ખાત્રી ડીડીરકાને હતી. તેણે વોરસેમાં પોતાની બધી લાગવગ વાપરીને એસેમ્બલિની શિષ્યવૃત્તિ મેરીને અપાવી. પરદેશ અભ્યાસ કરતા આશાસ્પદ વિદ્યાર્થીઓ માટે આ શિષ્યવૃત્તિ કાઢવામાં આવી હતી. છસો રૂબરૂ! પંદર મહીના સુધી ચાત્રશ્રે. બીજાઓને માટે મદદ માગવાની પરાપકાર વૃત્તિવાળી મેરી પોતાને માટે પેસા મેળવવા કોઈ દિવસ આવી દિંમત ન કરત. આનંદના આવેશમાં મેરી ક્રાન્સ જતા હપડી.

શિષ્યવૃત્તિ ચૂકરમાત દેવયોગે મળ્યા ગઈ. એ પેસામાંથી જેમ જીને તેમ વધારે વખત ફ્રાન્સમાં રહેવાય એવી યોજના તેણે ધરી.

થોડા વર્ષ પછી એક દિવસ મેરી શિષ્યવૃત્તિ આપનાર સંસ્થાના મંત્રી પાસે ગઈ અને છસો રૂબરૂ પાછા આપ્યા. શિષ્યવૃત્તિના ક્ષતિ-હાસમાં આ અદ્વિતિય દાખલો હતો. મંત્રી

સાગર-દેવને

ધીરે ધીરે...એ...ધીરે ધીરે.....

મારી નાવડી હંકાર: ધીરે ધીરે...

ચડે મોટા જુવાળ, ધીરે નાવને તે વાર,
ડોલે નાવ વાર વાર—ધીરે ધીરે...
મારી નાવડી હંકાર ધીરે ધીરે.....

લીલું બમ્બર વિશાળ, જીકું તાડું પેટાળ
એ પર નાવડી હંકાર: ધીરે ધીરે,

માથે જીકું આકાસ, બધે જળજળ ચોપાસ
એમાં નાવડી હંકાર: ધીરે ધીરે,

મંદાની દૂધધાર, તારમિયા તેજધાર,
તેજે છું નાવડી હંકાર: ધીરે ધીરે,

હોજો જળની અપાર, ખેસે છે મગ્ગલાળ,
એની સંધાય મારી નાવડી હંકાર: ધીરે ધીરે

મારે જીવું પેલે પાર, એ છે મારો નિર્ધાર,
મારી નાવડી હંકાર: ધીરે ધીરે,

ધીરે ધીરે એ...ધીરે ધીરે
મારી નાવડી હંકાર: ધીરે ધીરે,

‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’

તો આમયમાં ગરકાવ થઈ ગયો. મેરીએ આ શિષ્યવૃત્તિ એક માનવતા દેવા તરીકે સ્વીકારી હતી. બીજા હોટરીઓને ઉપયોગી થાય એ પેસા-પોતાની પાસે હોમ-છાં પાછા ન આપવા એ મેરીને મન અપ્રમાણિત હતો. [ચાલ]

ગરવી ગૂજરાતજોને સંસ્કારનાં અમૃત પાનાર

સ્વ. મહાકવિ ન્હાનાલાલ

હૃદયી બે સદીઓથી ગૂજરાતને કાવ્યરસ પાષ પાષને સંસ્કાર સીંચનાર કવિ દલપતરામ અને તેમના પુત્ર કવિ ન્હાનાલાલનું નામ દરેક ગૂજરાતી નર-નારીઓના હૃદયમાં ગુંજે છે.

મહાકવિ શ્રી. ન્હાનાલાલ એ કવિશ્રી દલપતરામના ચોથા પુત્ર. એમનો જન્મ અમદાવાદમાં સંવત ૧૯૩૩ના ચૈત્ર સુદી ૫૩વાને દિવસે થયેલો. માતિએ તેઓ શ્રીમળા બ્રાહ્મણ હતા, અને જ્ઞાતિચત્રના સંસ્કાર એમનામાં ખૂબ ખીંચ્યા હતા.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ બાળપણમાં તોફાની અણ્ણતા. તેથી મોરબીમાં કાચીરાય દ્વે પાસે તેમને ભણવા મોકલ્યા. ૧૮૬૩માં તેઓ મેટ્રીક થયા. પછી મુંબઈની એન્જીનિયરિંગ કોલેજમાં ભણ્યા. તે પછી ૧૮૬૬માં અમદાવાદની ગૂજરાત કોલેજમાં અને ૧૮૬૮માં પૂનાની ડર્જન

કોલેજમાં બોડાયા. ૧૮૬૯માં તેઓ તત્ત્વજ્ઞાન અને તર્કશાસ્ત્ર લખીને એન્જીન્યુએટ થયા. ૧૯૦૧માં ઇતિહાસ, રાજકારણ અને રાજકીય અર્થશાસ્ત્ર લખીને તેઓ એમ. એ. થયા.

પાસ થયા પછી ૧૯૦૨માં તેઓ સાદરાની સ્ટોટ્સ કોલેજમાં ઍન્ડ્રી રૂપીઆના પગારે હેડ મસ્ટર બન્યા. ૧૯૦૪માં દોહસોના પગારથી રાજકોટમાં રાજકુમાર કોલેજના પ્રાધ્યાપક થયા અને તેમનાં સૌજન્ય, જ્ઞાન અને પ્રતિભાથી આકર્ષાઈ રાજકોટનરેશ સ્વ. લાખાજીરાવે તેમની નોકરી ઉછીની લઈ તેમને સરન્યાયાધીશ બનાવ્યા. અને છેવટે ૧૯૧૬માં તેઓ કાઠિયાવાડ એજન્સીના એન્જીનેયરનલ ઇન્સ્પેક્ટર થયા.

૧૯૨૧માં રાષ્ટ્રીય આંદોલનથી એવાઈ એમણે નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. તે પછી તેમણે કોઈની નોકરી સ્વીકારી નહિ અને ગૂજરાતને સંસ્કારધન જેવાં પુસ્તકો સંપાડ્યાં. આજસુધીમાં એમણે ગૂજરાતને ૮૦ પુસ્તકો સંપાડ્યાં છે.

ગુજરાતજોને કવિએ આદર્શ લખેનો મંત્ર ઘૂંટાઓ છે. એમના કંઈમાં ગુંજતાં ગીતોના રાસસંગ્રહો આપ્યાં છે. એમના સંસ્કારને સીંચે એવાં કાવ્યો સંપાડ્યાં છે અને ગૂજરાતજોને ઠેરઠેર ખીરદાતી છે. ગૂજરાતજોના ગુણગાન, એમની કાર્યદક્ષતા અને કળાભાવના, પહેરવેશ અને આભૂષણો, એમના આત્મચરિત્ર ને બલિદાનની કથાઓ પોતાના ભાષણોમાં ઠેરઠેર મૂકીને કવિશ્રીએ ગૂજરાતજોમાં આશા, શ્રદ્ધા, ઉદ્ધાસ અને નવી જીવનદષ્ટિ મૂક્યાં છે.

એ ગૂજરાતના મહાકવિનું આ મહિને ૭૦ વર્ષની ઉંમરે અવસાન થયું છે. ગૂજરાતને આ મહાન પુરુષની ખોટ પૂરાવાની નથી. એઓ પોતાની પાછળ યશઃકુંજ મૂકી ગયા છે.

આ છેલ્લા મહાપુરે જગતને બતાવી

આપું છે કે સ્ત્રીઓ શું શું કરી શકે છે. દરેક દરેક ક્ષેત્રમાં પશ્ચિમની સ્ત્રીએ સફળતા પૂર્વક પ્રગતિ કરી છે. બ્યારે પુરુષો લડાઈમાં જોડાયા ત્યારે નાગરિક વ્યવસ્થાને ખાતર સ્ત્રીઓએ પુરુષો જેવાં કામો કરવાં માંડ્યાં. સ્ત્રીઓએ વાહન વ્યવહારના, વાહન ચલાવનારનાં અને યોડીદારનાં સુધાં કામો કર્યાં. કારખાનામાં માલના ઉત્પાદનમાં પણ સ્ત્રીઓએ જોડો ફાળો નથી આપ્યો. આમ પશ્ચિમમાં સ્ત્રીઓએ અમૂલપૂર્વક કામો કર્યાં છે અને કરે છે અને જગતને પોતાની શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

એ બધું જોઈને, અને ત્યારપછી આપણી દિંદની સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિ નીટાણીને અને એને પશ્ચિમની નારી સાથે સરખાવતાં કમકમા દેતે છે. કદાચ શરેરની થોડીક યુવતીઓ રવતંત્ર હશે, બદાર ફરતી હશે, અને કદાચ પુરુષ નેટલી છૂટછાટ ભોગવવા સમર્થ હોય એ બનવા જોગ છે; પરંતુ આખા દિંદની સ્ત્રી સંખ્યાની સરખામણીમાં આ સંખ્યા કેટલી ? અત્ય—અતિ અત્ય.

મોટી સંખ્યાની નારીને તો ધરતી ચાર દિવાલો વચ્ચે જ જીવન વ્યતિત કરવાનું હોય છે. વાર તહેવારે દેવદર્શન મઠે બદાર નીકળે એ ન; અને ત્યારે જ એ ખુલ્લી દવા જોઈ શકે. એમને નશીબે તો મોટે ભાગે હોય છે સાસુ સસરાની સતામણી, પતિ અઠાન હોય તો તેનીયે જોહકમી, તથા દીધરની ખેટપોટ અને કાન બંધેરણીઓ. આ બધી નીચતા અને દલકડી વૃત્તિઓ આને તો આપણી ઓશકિતને ચૂસી લેતી જણાય છે. સ્ત્રી નિરતેજ, નિષ્ક્રીય, સુલામ જેવી બની ગઈ છે. એનામાં ને એજસ જોઈએ, ને જીવંતીમાં પમરતી સુવાસ જોઈએ એ હુમ્મયયાં છે, અને દરમાહ રહેલ પુખ્ત જેવી એની જીવંતી બની

સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન

‘વિરાટ’

રહી છે. એમને જીવનમાં નથી હોતા આનંદ કે જીવનનો ઉભા. જીવન એટલે એમને ભાગે તો સંસારનો ધસડભોજો, પતિના પડ્યા હકમ ઝીલવાના, એની વાસના સંતોષવા દરેક પળે. તૈયાર રહેવાનું, સાંસુ સસરાના કપકા ઝીલવાના, દીધર નેણુંદના મરતી તોફાનોને દસતાં દસતાં સ્વીકારી અપનાવવાનાં. એ બધાં સામે વિરોધનો એક શબ્દ પણ ન કદામ. અને આવી પરિસ્થિતિમાં એ તો સ્વાભાવિક જ છે કે સ્ત્રી બિચારીને જીવન એટલે એક બોજો જ બની રહે એમાં શી નવાઈ !

સ્ત્રીજીવણીએ આધુનિક યુગમાં ખૂબ જ પ્રગતિ સાધી છે. ઠેરઠેર, કન્યાશાળાઓ ચાલે છે. ઢાઈરૂપોમાં પણ કન્યાઓ સારી એવી સંખ્યામાં અભ્યાસ કરે છે. કોમેન્સમાં પણ અગાઉ કરતાં ધણીયે પડેનો શિક્ષણ લે છે. અને આ બધું નિદાણ કદાચ આપણે નિરાંત અનુભવીએ. એમ સંતોષ માનીએ કેદવે થોડા સમયમાં સ્ત્રીઓ ખૂબ જ પ્રગતિ સાધશે અને પુરુષોની દરોળમાં ઉભી રહેશે. સ્ત્રીઓ પોતાની પરિસ્થિતિ સુધારી લેશે.

પરંતુ આ માન્યતા જૂઝમરેલી છે એમ

મારે કહેવું પડે છે. આ કન્યાઓને અભ્યાસ કરાવતા મામાપોને પૂછી જુઓ કે, શું તમે ખરેખર હૃદયથી આ શિક્ષણ ફક્ત એમના કલ્યાણ અર્થે અને બલિષ્ઠમાં તમારી પુત્રી સ્વતંત્ર થાય એ માટે આપો છો ? અને મને ખાત્રી જ છે કે, જે સાચો સહૃદયતાભર્યો જવાબ હશે તો એ મોઠા ભાગે, તો 'ના' જ હશે. પુત્રીના શ્રેય કરતાં સમાજમાં એને માટે ટ્રેઈ સારો 'મુરતીઓ' મળી જાય એની વધુ પડી હોય છે. સાફ ધર શોધવા માટે, આજનાં છાંછળા યુવાનો અશિક્ષિત કન્યા પસંદ નહિ કરે એ બધે, આ શ્રીશિક્ષણ આટલું ફાલ્ગુ ફાલ્ગુ છે. જે પોતાની પુત્રીએ સારો અભ્યાસ કર્યો હશે, તો અત્યારના યુવકોમાં ધોડા થશે એમ સમજી લાભોક્ષોને કન્યાગૌરવણી આ દેખીતી પ્રગતિ સાધી રહી છે. એક વખત પોતાની પુત્રીની સમાઈ થઈ ગઈ એટલે એનો અભ્યાસ છોડાવી દીધાનાં અનેક દૃષ્ટાંતો મળી રહેશે. આમ આખાં શ્રીશિક્ષણમાં ગંભીર પોષણતા રહેલી છે. શ્રીગૌરવણી એ શ્રીઓની ઉન્નતિ માટે બનવા કરતાં શ્રીઓના સેવા માટે બનવા પામી છે. આધુનિક શ્રીશિક્ષણ તો ફક્ત (Marriage qualification) લક્ષ્ય માટેની ગોચરતા બની ગયું છે.

હવે આ સ્થિતિ સુધારવા માટે માત્ર બાપણા કરી બેસી રહેવાથી કે લેખો લખવાથી અને વાંચવાથી કંઈ જ નહીં વળે. એ માટે તો પ્રયત્ન આદરવા જરૂર છે. શરૂ કરે શરૂ કરીને અને ગામડે ગામડાની શ્રીઓના સંગઠનકરો એમની અજ્ઞાનતા દૂર કરવી જોઈએ. ધરે ધરે ફરીને શ્રીઓએ જુએ છાંછળા પંડો. આ માટે નક્કર રચનાત્મક કાર્યની રૂપરેખા નક્કી કરવી પડશે અને તો જ આ દિશામાં કંઈક ઝડપી પ્રગતિ થઈ શકશે. દરેક દરેક યુવક ખુલા દીલથી એ સમજવું જોઈએ કે પોતાના જેટલી જ પોતાની શ્રી પશુ સ્વતંત્ર

હોવી જોઈએ. પોતે યથેચ્છ ઉપભોગ કરે અને શ્રીને ધરમાં ગોંધી રાખે એ તો નરો અભ્યાસ જ છે. સંપ, મુશ્કેલ અને બેલદિલી સિવાય શ્રીઓને ઉંચે રચાને બેસાડવાનાં પ્રયત્નો કદી સફળ થઈ શકે નહીં. દરેક દરેક ધર, દરેક દરેક કુટુંબ, દરેક દરેક વ્યક્તિ જે શ્રીસ્વાતંત્ર્યની બાવના અપનાવે અને આયરે તો જ શ્રીઓમાં ફરીવાર એજન્સ દીપી નીકળશે. તેમની જીવન-નાદી મધ્યમથી ઉઠશે. વેમ અને પ્રેક્ષાહન મળતાં તેમની શક્તિઓ પ્રકાશી ઉઠશે અને હિંદુ ઉત્તર ભાવિ વધુ નજીક લાવી શકશે એ નિઃશંક છે.

આધુનિક સમાજની દશા આજે દુર્મધ મારતા અંગ જેવી છે, શ્રીઓ તરફની પાશ-વતા આ જ છડેચોક ચાલી રહી છે; અને બધાં વિનિત મુખે એ બધું જોતાં છતાં નીભાવી રહ્યા છે. બાળલભો, વિધવાઓ; એક પર બીજી, ખૂન, બળાત્કાર અને આત્મહત્યાની કિસ્સાઓ રોજ-અ-રોજ અનેક બની રહ્યા છે. શ્રી એટલે તો 'પગલું' ખાંસકું એવી માન્યતા આજે ઠેર ઠેર જેવામાં આવે છે.

આવી સ્થિતિમાં દેશ કેવી રીતે પ્રગતિ કરવાનો ? હિંદુ ક્યારે સ્વતંત્ર થઈ શકશે ? ચાલોસ કરોડની વસ્તીમાં લમ્બમ અર્ધ જેટલી વસ્તી શ્રીઓની છે એ જૂઠાં ન જોઈએ. એમના સહકાર અને સાથ વિના, એમની અજ્ઞાનતા નિવારણ સિવાય આગળ ડગ પણ કેમ ભરી શકાશે ? આ ગુલામનીયે ગુલામ બનાવાતી શ્રીઓ આપણા ઉત્તર ભાવિની આશાઓ છે એમ કેમ કોઈ સમજતું નથી ? બલિષ્ઠની પ્રજા એમના હાથ નીચે જ તાલીમ લેશે અને આ નારીઓ જેવી જ ધડાશે એમ શું કોઈ જ જણતું નથી ? જણતા હોય તો આ દિશામાં સક્રિય પગલાં કેમ લેવાતાં નથી ? ગુલામ હિંદી અધિકતર ગુલામી શ્રીની કુખેથી તમે બલિષ્ઠની સ્વતંત્ર

પ્રગ્ન નીપંગવવાની આશા રાખો છો ? ને રાખના છો તો એ નરી મૂખીધ નદી તો બીજું શું છે ? એક જાણુનું આખું અંગ જ નાકા-યાત્ર હોય, ને શ્રીઓ કૃપી અત્યંત આવશ્યક રાષ્ટ્રના અંગને મથુકારવામાં નહીં આવે—ને એને સુધારવામાં નહીં આવે તો—જેમ પક્ષપાત હોય તો માનવીની નેત્રી અવદશા થાય છે તેવી જ પરિસ્થિતિ સમસ્ત દેશની પણ થાય. સ્વતંત્રતામાં શ્રીઓની કંઈ જરૂર જ નથી એમ કોઈએ ન માનવું જોઈએ. આમ રાષ્ટ્રિય ઉત્થાનને માટે પણ સવેળાએ શ્રીઓએ જાગૃત થવાની જરૂર છે. એમના અગાનના અધિકારને દૂર કરવાની ધણી જ આવશ્યકતા છે.

ત્યાં સુધી સમાજની કુદરિઓના જરૂર પાઠી ગયેલ ઊંડા મૂળને ઉખેડીને દેંકી દેવામાં નહીં આવે, સમાજના મીઠાઓમાંથી બહાર નીકળવામાં ને આપણે પાછા પડીશું અને આપણાઓ ને કરી ગયા તે બધું યોગ્ય જ છે—કંઈ પણ સુધારો કરવો એ મૂખીધ જ છે—એમ માનીને ચાલતા સડાઓ સામે આંખ-મીચામણા કરીશું તો તેના ગંભીર પરિણામો દેખીતાજ છે. છતાં આંખે ક્ષમામાં પડવા નેહું એ થાય છે.

પૂર્વજોએ જે સંયોગો અનુસાર સમાજના ધારાધારણો ઘડ્યા હતા એ સંયોગો સાત ખદખાલ ગયા છે. જગતમાં ઘણીયે ઉચ્ચપાયાલ થઈ ગઈ અને દુનિયા કુદો ને જુરોએ આગળ ધપી રહી છે તેમાં આપણે અમાઉના—યુગો પહેલાના ધારાધારણો અત્યાયે રાખીએ તેથી કંઈ જ જયજારો નહીં વગે. સંયોગો અનુસાર સમાજ રચનામાં ફેરફાર કરવો જોઈએ અને શ્રીઓને તેમનું યોગ્ય સ્થાન અને મોઝો મળવાં જોઈએ. એમના હક્કો તરફ અજાનના ન બનાવતાં એમને એ આપવા જોઈએ. શ્રી-ઓને હક્ક આપવા, એની પ્રતિષ્ઠાનું પુનઃ

હિંદી સરકારે ક્ર. સુરમા વિશ્વાસને લંડનની રાયલ કોલેજ ઓફ નર્સીંગમાં અભ્યાસ માટે મોકલ્યાં છે. સરકાર તરફથી આ રીતે અભ્યાસ માટે લંડન જતાર એ પ્રથમ બંગાળી બહેન છે. ક્ર. વિશ્વાસ શ્રી. અનુવૃધ્ધ્યાના પુત્રી અને આસામ ઓબલ કંપનીના જૂનપૂર્વ સ્વાસ્થ્યનિરીક્ષક તથા રોકોઓ સંધ્યામ્ રોસ કલકત્તાના માલિક શ્રી.કિરણચંદ્ર ધોપન બાણેજ થાય છે. સિરહર ટપ્પર કોર્સ એમણે લીધો છે. ક્ર. સુરમાબહેને પ્રાથમિક અભ્યાસ બહો ગર્વે સુધ ને બેથુન કોલેજ કલકત્તામાં લીધો છે. સેવાશ્રુષ્ઠીના પ્રાથમિક તાલીમ એમણે લેડી ડીન વિક્ટોરીયા ઇરિપતાલમાં લીધો છે.

રથાપન કરવું એ કંઈ સદાજન દેવાનું હોય તેવું નથી, પરંતુ એ શ્રીઓનો બ્યાનબી હક્ક છે. શ્રીની પણ એ ફરજ છે કે ગમે તે ભોગે તે મેળવે જ તેનો છૂટકો છે.

આપણું માનસ જૂનજૂની બની ગયું છે. અમારા પૂર્વજોએ આવા પરામો કપાં દત્તા, દિંદ પાસે લખલુટ સંપત્તિ હતી, રીતા નેત્રી સતીઓ હતી, સાવિત્રી નેત્રી પતિવ્રતા શ્રીઓ હતી એમ થુંક ઉરાડી ઉરાડી આપણે મોરવ અનુભવીએ છીએ અને ઉંડો આત્મસંતોષ લઈએ છીએ; પરંતુ અત્યારની હીન દશા પ્રત્યે નિર-ખ્યાનો અવકાશ પણ મળતો નથી. ખેર ને આપણે જૂનકાળમાં જ મોરવ માનતા હોઈએ અને રાયતા હોઈએ તો સાથે સાથે એ પણ સમજવું જરૂરનું છે કે, જૂનકાળમાં શ્રીઓનો દરત્તો ઘણો જ જીવો હતો. અત્યારના નેત્રી હલકા ઠાડીએ સ્ત્રી ન હતી; અને એથી જ એ સમયની પ્રગ વીર અને સ્વાતંત્ર્યપૂર્વક પ્રગ હતી. એ સંધાન પુનઃ મેળવવા માટે શ્રીને પોતાની ઇક્તિની ખીલવણી કરવા દેવી પડશે. શ્રીને તેનું યોગ્ય સ્થાન આપવું પડશે.

મારી સાસુને હાથે થયેલી

મારી સુવાવડ

(સ્નેહાળ સાસુની સુખી વહુવારીની આત્મકથા)

લેખક

શ્રી. જટુભાઈ વેધ

*

શું પૂછ્યું તમે સૌએ મને? તમે મારી પાસેથી એ જાણવા માંગો છો કે પાંચ છ સુવાવડ જવા છતાં મારું શરીર આટલું બધું કેમ સરસ છે? તમારાં સૌનાં શરીર તો દરેક સુવાવડ પછી દિનપ્રતિદિન ધસતાં જાય છે. તમે નીચોવાઈ જાવ છો; પ્રદર જોર કરે છે; ત્યારે હું તો ઉછાટી સુવાવડો ખાધને જામતી જાઉં છું. દરેક સુવાવડમાંથી તાજમાજ થઈને જ ઉઠું છું. મને સુવાવડો સહે છે. તમને કેમ સહતી નથી? મારી તો એટલે સુવાવડ ધરપી-તાલમાં પણ કરાવી નથી. તમારી સુવાવડો તો ધરપીતાલમાં કરાવેા છો, તોય તમારી કુદંડા થઈ જાય છે એવું શું કારણ?

આથી તમને નવાઈ લાગે છે? તમને સાચી વાત કહું? જો કે તમે માનશો તો નહીં; પણ એ તો મારાં શાર્ણ સામુજીના પ્રતાપ છે પ્રતાપ! મોટું કેમ મચકોડો છો? શું કહું તમે? વિચાર નથી આવતો એમ?

તમને સૌને સામુજીનો કડવો અનુભવ છે, પણ મારાં સામુજી તો જુનાં જમાનાનાં વૃદ્ધ છે છતાં મને તેમનો મને આવેા, મીઠો અનુભવ થયો છે.

સાંભળો, ત્યાર પછી તમને મારાં ક્યનની ખાત્રી થશે. મારાં સામુજી વૃદ્ધ અને જીનવાણી છે ખરાં, પણ અર્ધદગ્ધ નથી. એટલે જ તેઓ સાચા હૃદયનાં હેતાળ અને હોંસીલાં છે. તેમનામાં જીના 'જમાનાનું' સત્ય જ્ઞાન બરેલું છે.

શ્રી. જટુભાઈ વેધ આવાં એક સાચેસાચાં સાસુની અનુભવ—કથા કોઈ વિરલ ભાગ્યવંત વહુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરીને આંહી ઉતારે છે. આં ચિત્ર દોરવાનો હેતુ તો એ છે કે—પુત્રવંદી સગમાંવરયા, સુવાવડ વગેરે આખેાચ અવસર એના જીવન મૃત્યુનાં પ્રશ્નો અવસર છે અને એની ઠેટલી બારીક તેપારી સાસુને હાથે થતી પડે છે. દીકરાની વહુનો દેહ દરેક જનેતાના અંતઃકરણમાં કેવો મહામૂલો સમજાવેા જોઈએ એ બધા મુદ્દા ઉપર બાર દેવાનો છે. લેખ વાંચનારાં પૈકી ઘણાંખરાં વરવહુઓને આથી ઉછાટી આપવીતી સંભારીને છાનાં આમુઠાં જ પાઠવાનું રહેશે.

આ લેખને અંતે ઉપસંહારમાં આપણી જીની સુવાવડની રીત તથા નવી જીની સુવાવડની ગુણનામક ચર્ચા આપવામાં આવશે.—સંપાદક

તેમના વિશેનો મારો અનુભવ સાંભળવા જેવો છે, કારણ કે આપણે એક દિવસ તો સાસુ થવું પડશે ને! બસે તમને નવા જમાનાની સાસુ થવાનાં કોડ હોય, પણ મારી દ્રષ્ટિએ જીનો જમાનો સારૂ ફેંકી દીધા જેવો તો નથી જ.

હું પરણીને સાસરે આવી ત્યારે માંડ તેર ચૌદ વરસની હોઈશ બધો વખત સાસુ મને પોતાની સાથે જ રાખે. રાતે સુવારે પણ પોતાની પાસે જ. એક દિવસ અમારા એક પાડોશજી તેમને ધીમે સ્વરે કાનમાં કેંક પૂછ્યું. ત્યારે મારાં સાસુએ કાધું હતું એ હજી પણ હું જુલો શકી નથી. 'એમાં શું? એ તો ધરમ પ્રમાણે વહેલા પરણાવીએ. વળા રિવાજ પ્રમાણે ન તેડીએ તો લોકો ચંકા કરે; પણ એનાં શરીરનાં આપણે નાનપણથી જ રખવાળાં ન કરીએ તો બીજું કાણ કરે? એ તો હજી છોકરાં કહેવાય.' તે દિ તો મને કયી સમજણ નહોતી.

એ વખતની તમે મારા મનોદયા પુછો છો ને? એમાં શું, દ્યોને કહું. યોવન વિદ્યાર્થી પંડેલાં પુરુષ સદવાસની વાસના બાંધે જ ક્યાંથી? એ વખતે તો હું મારા પતિથી શર- માતી અને કાંઈક ડરતી.

આપણા સાસરવાસના સામાન્ય નિયમ ઉપરાંત પિયરથી તેડી લાવવાનો સામુએ કદિ પણ આમદ નહોતો રાખ્યો. તેઓ હંમેશાં એમજ કહેતાં કે, જ્યાં સુધી નાની છે ત્યાં સુધી પીયર રહેવા દો; પછી તો આપું જીવન આપણે ઘેર જ ગાળવાનું છે ને? મારો મનુએ ક્યાં મોટો થઈ ગયો છે? હજી તો એ પણ બાળું છે. અત્યારથી સંસારના બોળ શા? પછી તો ઉપાડવાના છે નં ને ?

પછી તો હું વધારે સમજણી થઈ. યુવાન વયમાં આવવા લાગી. પરંતુ જ્યાં સુધી મને સોળ વરસ પુરાં ન થયાં અને ન્હાતી-ધોતી ન થઈ ત્યાં સુધી મેં પતિનું શયનગૃહ કદિ જોયું નહોતું. મારા સસરા સત્તાતન ધર્મી હતા, પણ શ્રુતિ રમૂતિની સાથે સામ વેદના જ્ઞાનને તથા જાત-જનુભવને પણ અમારા ઘરમાં પ્રધાન પદે રાખતા હતા.

જે કે એક વખતે તો અમને—અને ખાસ કરીને મારા પતિને—આ મારાં સાસુની એકી ખૂબ ખટકેલી. પોતાની માને તો મારા પતિ દહી શકતા નહોતા, પણ મને છાના છાન્ય સંદેશાઓ મોકલતા. મોઢ વખત મારા ઉપર ખીજતા પણ ખરા, પરંતુ અમને આ ફરજ- આત સંયમનું મહત્વ તો પાછળથી સમજાએલું.

શું તમે એમ પૂછો છો કે ત્યારે તો અમારાથી પ્રજુલપત્રો પરસ્પર નહીં લખી શકાયા હોય? અદ્યક્ત જીવનના એ દેહાવાથી અમે વંચિત રહી ગયાં છીએ ખરાં, પણ એથી અમારા દાંપત્ય જીવનમાં અમને અત્યારે કશી ઉજુલ નથી લાગતી, તેમજ પશ્ચાત્તાપ પણ નથી થતો.

મારાં સાસુની સમજણ અને હોંસની વાત કહેતાં તો હું ધરાતી જ નથી. દર શિયાળે મારા પતિની સાથે મારા માટે ખાવાનું તો કરે જ; કાં તો ખારેક આંથે, કાં તો કાળા તલ, ખજુર, શુંદર અથવા ચીમેડ શુંદરનું કચરીયું ખવરાવે, કાં તો મધીઓ શુંદર કરે, કાં તો મેથીના લાડવા બનાવે. કહેશે, 'તમે તો અમારી મૂળગી મૂડી છો. તમારાં તો હજી અમારે ધણાં દિવસ વ્યાજ ખાવાં છે. તમને તો ખરાખર જાળવવાં જોઈએ. તમારૂં શરીર સારી રીતે ન બંધાય, તમારી કેડ ખૂંમ મજબુત ન થાય તો તમારું શરીર ભવિષ્યમાં માંજ જાય ને! તમારે માથે તો હજી સુવા- વડો અને બાળજીવેનો બોજો પડવાનો છે.' મને મોઢ દિવસ આઠ તો પીવા દીધી જ નથી. એમની માન્યતા એવી હતી કે, આઠ બીજી રીતે તુકશાન કરતી ન હોય તોયે એનાથી ખોરાક તો ધટે જ છે. ખવામ આણું ત્યારે શક્તિ તો ધટે જ. મને કુધ તો પરાણે ખવરાવે. શરૂઆતમાં મને કુધ ન બાવે, પણ કુધ પીવાની ટેવ એમણે મને વડી વડીને પાડી. ઉપર ગણતરી એ શિયાળુ પૌષ્ટિક ખાવ પણ મને સાંડુડીને પહેલાં તો ન બાવતાં. પણ પછી તો ટેવ પડી અને સદવા લાગ્યાં. એને પરિણામે માંડ શરીર ખરાખર બંધાઈ ગયું.

સવારમાં ચાહને બદલે મને શું મળતું કહું? સવારમાં કો તો રોટલો, બાખરી કે દેશી ગોળ અથવા સાથે માખણ, ઘી, કુધ અથવા દહીં દરરોજ ખાવાનું. આવું મને પછી ચાક ચૂસવાની શી જરૂર ?

દર ભેસતી ત્યારે કુધ ખાવાને ન દેતાં, પણ હું હાથ અથાણું માગતી તો કહેતાં કે એવું ખામને જે શરીર બગાડશે તો જીવનભર દુઃખી થશે. મોઢ દિવસ એવા અવસરે ટાંઠા પાણીએ તો નાડવા જ દીધી નથી કે મોઢાં ચાંસમ બંધાવી લૂગડાં ધોવા પણ મોકલી નથી.

મારા સસરાને શાઓમાં બારે શ્રદ્ધા હતી. એટલે રજસ્વલાના બધા નિયમો મારી પાસે બરાબર પળાવતા. રાતે રામાયણ કે ભાગવત અથવા મહાભારત ખાસ સંભળાવતા. સુસ્કંદાર વાયન શ્રવણથી પડે એટલે પ્રભુ સારી ચામ છે એવો તેમનો મત હતો. દર્બની પયારી અને ઉતનાં વસ્ત્રોને અમારા ઘરમાં ધાર્મિક દષ્ટિએ પવિત્ર ગણવામાં આવતાં, એટલે એવા સાધનોની ખૂબ વિપુલતા હતી. એટલે એનાથી આચારવિચાર પાળવામાં અનુકૂળતા પડતી. અને આવે વખતે હું કદી પાગરણ પયારીએ પણ દુઃખી થઈ નથી.

હવે મારી મુવાવડ મારા સાસુ જેવી રીતે કરતાં એ મુદ્દાની વાત ઉપર આવવાનું તમે કહો છો ને ? થોડીક ધીરજ રાખો. એ જ વાત આવે છે.

અઢારમે વર્ષે પ્રભુએ મને સારો દહાડો દેખાડ્યો. અને સીમંત આબું. મારાં સાસુને તો ઉમંગનો પાર નહોતો. હું એમના ઘરની લક્ષ્મી હોઈ એવી રીતે મને સાચવે. ન્યારથી ખખર પડી ત્યારથી સવારમાં કુધ અને ઘી ભેળવીને પાચ. એનાથી મને સાફ ઝાડો આવી જતો, કમળિયાત તો કદી નળ્યાઈ જ નથી.

પ્રભુ મહિના સુધી જરાક હેળને લીધે મોળ, ખકારી, ઉલટીઓ કે અશ્ચિ નળ્યાઈ, છતાં સાદિક ખોરાક જ ખાવા આવે, અને અસ્વસ્થ શરીર હોવાથી કામકાજમાંથી પણ નિવૃત્ત રાખી આરામ લેવા દે.

સગમાંવસ્યામાં પ્રસવ થતાં સુધી કાયમ કુધ—ઘી પીવાથી નળુતરમાં કટ થતું નથી, એવો એમનો ખાસ મત હતો. વળી એથી પ્રસવકાળે સ્ત્રી નખળી પડી જતી નથી. એમ તેઓ કહેતાં. બુદ્ધેયુકે પણ મને આવે વખતે માટી ખાવાની ટેવ ન પડે એની ખાસ કાળજી રાખે.

ત્રીજો મહિનેથી તો મને કાયમ પોતાની પાસે જ મુવાવડા અને પાડોશણ સાથે વાત

કરીને મને વ્યાડકતરું સુખ કરી દેતાં કે સ્ત્રી ને અત્યારે એના ધણી સાથે શારીરિક સંબંધમાં આવે તો ગર્ભનો છવ બહુ જ દુખી થાય અને નો ગર્ભમાં દીકરી હોય તો ધણું પાપ લાગે, એમ પણ તેઓનું માનવું હતું. જાણે અખણે પણ બુદ્ધ ન કરી ખેસીએ એટલા માટે અમારી ઉપર હંમેશા કેડક તજર પણ રાખતા.

કેમ હશે છો ? તમને અમારી પરતંત્ર દેશની દયા આવે છે ? પણ તમે મારી વાત બરાબર સાંભળો. જુઓ, મને તો ગર્ભ રક્ષા પછી પતિ સાથેના શારીરિક સંબંધની બીલકુલ ઈચ્છા જ થઈ નથી. મને તેમની તો ખખર નથી, પણ મારા સસરા ગર્ભને સારા સંસ્કાર પડે માટે કાયમ મોડી રાત સુધી અમને પુરાણો કે ધાર્મિક ગ્રંથોમાંથી સારી સારી વાસ્તાઓ સંભળાવતા. એટલે એમને પણ જીંધ આવી જતી, એમ મને મારા પતિ-એ જ એક વાર કહેલું. વળી તેઓ મહાત્મા ગાંધી અને ટાલ્ટોય જેવા વિચારકોના અનુચાપી હોવાથી આવે વખતે શી રીતે વર્તન રાખવું એમને એ બરાબર સમજતા હતા.

આવા પ્રસંગોમાં મારી સાસુએ કદીયે કામ કરાવ્યું નથી. ઉભડકે પગે ન બેસવા માટે, વાંદા વળાને કાંઈ કામ ન કરવા માટે વારંવાર ટેકવા કરે. ઉતાવળે પગલે ચાલવા પણ ન દે. જાતીવારથી બેઠી હોઈ તો કહેશે : 'એ ઘડી આડી પડ, અંદરના છત્રને દુઃખી ન કરીએ. નો અત્યારે તમે મારા કહેવા પ્રમાણે નહિં વરતો તો પછી હમેશાં વેણું પડશે.' દરેક વખતે ત્રીજો મહિનેથી પાણી ભરવાનું કામ તો છોડાવી જ દે.

આ વાત સાંભળીને તમને મારા સાસુ હવે સારા લાગે છે કેમ ? એમના સારપણી થતો તો હજી હવે આવે છે. અપૂર્ણ.

[ગતિકથી ચાલુ]

આ માટે તો આનંદિલાલ વિરૂદ્ધ ચંદ્રાબાઈનો મુકદ્દમા બરાબર બંધબેસતો છે. ખીજા કોર્ટ કેસમાં સાચો મુદ્દા ઉઠાતી, તે પર ચર્ચા કરવામાં આવી નથી. બાઈ નાગુબાઈ વિરૂદ્ધ બાઈ મોંઘીબાઈના કેસમાં પ્રીવી કાઉન્સિલ મુખ્ય કોર્ટના ફેસલોનો એક જ મુદ્દો રદ કરે છે ને ફરિયાદ છે કે, બોરાકી પોલાકી મેળવવા અવરજી સ્ત્રીએ સ્વામી સાથે એક જ મકાનમાં રહેવું આવશ્યક નથી. પરગામી સ્ત્રી અવરજી સ્ત્રી થઈ શકે અને બોરાકી પોલાકી મેળવી શકે, એવો મુદ્દો એ મુકદ્દમામાં ઉઠાવવામાં આવ્યો જ નહોતો: નોંગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્મણા પ્રમાણે એક જ ધરમાંના વસવાટનો જ મુદ્દા ચર્ચામાં આવ્યો હતો. એટલે આ મુદ્દા પર પ્રીવી કાઉન્સિલ ફેસલો જ આવ્યો નથી. એમ લેખાવું જોઈએ. ખર્ચ પછે તો જાણકારની બોરાકી પોલાકીના અધિકાર પર શી અસર થાય એ મુદ્દો જ ચર્ચાયો નથી. એટલે ૨૬ બોમ્બે લો રિપોર્ટ્સ પાનું ૬૩માં નકકી થયેલો કાયદો જ ચાલુ છે ને તેની વિરૂદ્ધ જવાનું કોર્ટ જ કારણ નથી.

બેમકોર વિરૂદ્ધ ઉમિયાશંકરમાં લગ્ન રદખાતલ કરાવવામાં આવ્યું હતું, કારણકે સ્ત્રીનો પહેલો પતિ હયાત હતો. ખીજા પતિની મીલકતમાંથી સ્ત્રીને બોરાકી પોલાકી મળી શકે કે નહિ, એટલે જ પ્રશ્ન હતો. લગ્ન વિરોધ જ કોર્ટ નિર્ણય કરવાનો હતો. છોડરાંની માતા તરીકે બોરાકી પોલાકી આપવામાં આવી હતી. હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે લગ્ન ગેરકાયદે કે રદખાતલ હોય, છતાં સ્ત્રી માતા તરીકે બોરાકી પોલાકી માટે અધિકારી છે. (ધર્મશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ મંચ ૨ ભાગ ૨ પાનું ૪૯૭)

વૃંદાવનદાસ રામદાસ વિરૂદ્ધ યમૂનાબાઈમાં સ્ત્રી જરૂરમાંથી નહોતી, બહોસપત્રનો જ પ્રુવ્ઝ મુદ્દો હતો. સ્ત્રી રખાત હોવાનો કથકો

કાયદાની કલમે

રજુ કરનાર

શ્રી. રમણીકલાલ જયચંદ્રભાઈ દલાલ.

નહોતો, એટલે બેમકોરના મુકદ્દમા પ્રમાણે કોર્ટ બોરાકી પોલાકી બાંધી આપી હતી.

નોંગારેડી વિરૂદ્ધ લક્ષ્મણામાં પણ બક્ષિસપત્રનો સવાલ હતો. આ મુકદ્દમામાં વૃંદાવનદાસ વિરૂદ્ધ યમૂનાબાઈનો ઉલ્લેખ છે, પણ બેમકોર કેસનું નામ પણ લેવામાં આવ્યું નથી. ગોવિંદ રેડી સાથે રહેવા સ્ત્રીએ પોતાના ઉઠકી પતિનો ત્યાગ કર્યો હતો. એનો પતિ હયાત હતો એ વાત પર બાર મૂકવામાં આવ્યો નહોતો. એ મુદ્દો ચર્ચાયો જ નહોતો.

વૃંદાવનદાસ વિરૂદ્ધ યમૂનાબાઈમાં મોંઘીબાઈ નાગુબાઈમાં રજુ થયેલો કાયદો સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ફક્ત એક જ ધરના વસવાટનો પ્રશ્ન જ સ્વીકારાયો નથી. એટલે વસવાટ સિવાય અવરજી સ્ત્રીની વ્યાખ્યામાં કશો જ ફેર પડતો નથી.

અવરજી સ્ત્રીને અપાયેલો બોરાકી પોલાકીનો અધિકાર તો તેનો ખાસ હક છે. હિંદુ શાસ્ત્રની કલમે પર તે રચાયેલો છે. એ બધી જ કલમે પ્રમાણે વર્તન હોવું જ જોઈએ. વડીલોપાછંત મીલકત ઉપર મુત્રોનો જન્મસિદ્ધ હક છે. એમના પર આવી આડકતરી જવાબદારી ન લાદવી જોઈએ. જાહેર હિત ખાતર પણ આનંદિલાલ વિરૂદ્ધ ચંદ્રાબાઈનો ફેસલો કાયમ રહેવો જોઈએ.

શ્રી અન્નેન્ડ ગાંડકરે જવાબ વાળતાં

આ અપીલમાં એક જ મુદ્દો છે, કે અકબુને મળેલ પાસેથી પ્રદલાદની મીલકતમાંથી ખોરાકી મળી શકે કે નહિ ?

આ મુદ્દામાં આ હાઇકોર્ટના નિષ્ણોમાં મતભેદ છે. તેથી શાઓના આધારોની પૂરી ધ્યાનવટ કરી આખો ય કાયદો ફરી વિચારી જવાની જરૂર છે. અકબુએ ઘણાં વર્ષોથી પોતાના પરણેતર પતિનો ત્યાગ કર્યો હતો. પ્રદલાદના અવસાન સુધી—લગભગ સત્તર વર્ષ સુધી—તેની કાયમી રખાત તરીકે વધારાથી રહો હતી. એટલે નાગુઆઇ વિરુદ્ધ મોઘીનાઇના ફેસવા પ્રમાણે તેનું રથાન ફક્ત પરણેતર પત્નીથી જ ઉતરતું હતું.—લગભગ પત્ની. ફક્ત અનિયમીત રૂપે એટલે જ રખાત અતીતિમય વેસ્યા નહિ.

રખાતને ખોરાકી પોશાકોના હક આપેલો રમૂતિનો સ્પષ્ટ આધાર નથી. એટલે રખાતના અધિકાર ને તેના મૃતરેલોની મીલકતમાંથી પોશાકી મેળવવાના અધિકાર માટે મીનાફરમાં વિગતોનાથરે દેખેલા કાત્યાયાન અને નારદના ઉલ્લેખ મળ્યા આવે છે (જુઓ પ્રકરણ ૨ સર્ગ ૧ શ્લોક ૭, ૨૭ ને ૨૮) સાતમા શ્લોકમાં મૃતપતિની મીલકત પર પત્નીના વારસા હક દર્શાવેલા છે. સત્તાવીસમા શ્લોકમાં વિગતોનાથર કહે છે: જિનવારસી મીલકત યાય તે પહેલાં મૃત્યુ પામેલાની ધર્મક્રિયાનું ખર્ચ અને સ્ત્રી-વારસોની ખોરાકી પોશાકોની રકમ કાપી લેવી જોઈએ. અઠાવીસમા શ્લોકમાં આતું વધુ વિવરણ કરતાં વિગતોનાથર કહે છે—

સ્ત્રીઓની ખોરાકી પોશાકી પૂરતી અને ધર્મક્રિયાઓના ખર્ચ પૂરતી રકમે જુદી કાદી ને ખાકી રહે તે જ ખાલસા યજ્ઞ શકે. આમાં રખાતોનો પણ સમાવેશ યજ્ઞ જાય છે. કારણ કે યોગ્ય શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. નારદનું લખાણ પણ રખાતને લાગુ પડે છે. કારણ કે એમણે જી શબ્દ વાપર્યો છે. (હિંદુઓના વારસાનો કાપદો: કોલકુક પાનું ૩૩૫)

અસર પ્રતમાં રખાત માટે જવલ ૧ જી શબ્દ વાપરેલો છે. એટલે સાતમાં શ્લોકમાં નારદ ટાંકી વિગતોનાથર કહે છે:

એક બાઇ સંતાન વિના યુગ્ગરી જાય અથવા તે સંસારત્યાગ કરે તો તેની પત્નીની વિભક્ત સિવાયની એની મીલકત આકીના બાઇઓ વહેંચી લે છે. પતિવ્રતા રહે તેવી પત્નીઓની ખોરાકી પોશાકોની જવાબદારી રહે છે, પરંતુ એ ચરિત્રહીન યાય તો તે જવાબદારી રહેતી નથી.

આ શ્લોકમાં પણ જી શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે.

જવાબદાર મધ્યમ (સર્ગ ૪ શ્લોક ૫; ૬, ૭, ૮ માં પ્રસિદ્ધ પાનું ૧૪૯)માં પણ એ જ મતજય રજુ કરવામાં આવ્યું છે. હિંદુ અવિભક્ત કુટુંબના અવસાન પામેલા સ્ત્રીઓની પત્નીઓ માટે નિર્વાદની સામાન્ય જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. ને તેના આધારે જ અવસાન પામેલા સ્ત્રીઓની વિધવાઓના નિર્વાદની પાછળના વારસો ઉપર જવાબદારી રહે છે. પરંતુ યજ્ઞ-વંતરણ વિરુદ્ધ કાશીઆઇમાં ન્યાયમૂર્તિ નાના-બાઇ દરિદ્રાશના અભિપ્રાય પ્રમાણે જી શબ્દમાં રખાતનો સમાવેશ યજ્ઞ જતો હતો. એટલે અચરજના છોને ભરણપોષણનો અધિકાર છે એ વિષે તે કાંઈ શંકા જ નથી. માત્ર વિવિધ ફેસવાઓએ એ અધિકાર માટે જુદાં જુદાં બંધનો દર્શાવ્યાં છે.

પહેલી ચરત એ દર્શાવી છે કે, પતિવ્રતા હોવી જોઈએ. અચરજનાનો અર્થ જ એક વ્યક્તિની જ રખાત યાય છે. પતિના અવસાન પહેલાં કેટલા વર્ષોથી એવી રખાત હોવી જોઈએ તે માટે કાંઈ ખાસ ચોક્કસ નિયમ નથી. નિર્મારેડી વિરુદ્ધ લક્ષ્મીનાથમાં ન્યાયમૂર્તિ

૧ (૧૮૮૭) હિંદુન લો રિપોર્ટર ૧૨ મુંબઈ ૨૬, ૨૮
૨ (૧૯૦૧) હિંદુન લો રિપોર્ટર ૨૬ મુંબઈ ૨૬૬
કોર્ટ કોઝ ૩ બોમ્બે હિંદુ રિપોર્ટર ૬૫૭

રસોઈ ઘર

સંપાદિકા :

સો. મણીમહેન એચ. મહેતા

લખાવનાર :

સો. જશવંતીબહેન એમ. દેસાઈ

નાનખટાઈ:—(મીઠા ખીરકંટ)

સાધન:—મેદા ૦૧ શેર, ધઉનો રવેા
ઝીણો ૦૧૧ શેર, બેકીંગ પાઉડર ૧ ચપટી,
ભુર ખાંડ ૦૧ શેર, માખણ પાશેર, કાચુ
આખા પાશેર.

બનાવવાની રીત:—પહેલાં એક કલાક-
વાળા વાસણમાં માખણ અને ભુરખાંડ ફીણીને
એકરસ કરવા. ફીણવાથી એકદમ સફેદ પુલતાં
રંગનો, યશો. પછી તેમાં રવેા મેદા અને બેકીંગ
પાઉડર મેળવી રાખી મુકવો. બે કલાક બદ
તેમાંથી નાનાં લીણું નેવડા વજનનાં ખીરકાંટનાં
આકાર બનાવી એક પીતળની કચરોટમાં બબે
આંગળે છેટે ગોઠવી દેવા. પછી બીજી કચ-
રોટ તેનાં પર ઉંધી વાળા એક કચરોટથી
ગોટી લોઢાની. કડાઈ ચુલા પર મુકી તેમાં
રેતી નાંખી, તે ગરમ થવા આવે. એટલે
નાનખટાઈ મુકેલી કડાઈ તેનાં ઉપર મુકવી.

અને ઉપર ઉંધી વાળેલી કચરોટ ઉપર ગરમ
કેલસા મુકવાં. કડાઈમાં બંને તરફથી ગરમી
લાગે તેવી ગોઠવણ કરવી અને થોડોવાર
રાખી પછી ચાપ એટલે ઉતારી લેવા. દરેક
ધાણુવો દરપંદર મીનિટ સુધીમાં તૈયાર થશે.
ઉપરની બનાવટમાં કડાઈનું સાધન ન હોય તો
બાળુની કાષ બેકરીમાં ભુંભવી શકાય છે.
બકીમાં ભુંભવાથી ખર્ચ, મહેનત, અને
ટાઇમ બચી જાય છે. દરેક નાનખટાઈ ઉપર
આખું કાચું ચોડી દેવું. કડકા હોયતો ઉપર
ત્રણવાર મુકી પછી ભુંભવી મુકવા. આ ખટાઈ
ધણું દહાડા સુધી બગડતી નથી.

ખારી માળી પુરીઆ

સાધન:—ધઉનો ઝીણો રવેા, પાશેર મેદા
પાશેર, ચણાનો લોટ શે. ૦) [ખાંચ તોણા] ઘી
તોણા વીર, માકું વાટેટુ તો. ૧ હળદર ૧ તોણા
ચપટી જીર તોણા ૦૧ ચોખાનો ઝીણો લોટ

ચંદાવરકરના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે એટલા
લાંબા વખતથી રખાત હોવી બેધએ કે તેને
કાયમી ગણી શકાય: તો જ એને મરનાર
રનેહીની મીલકત પર ખોરાક પોરાકાનો
અધિકાર રહે. એની હયાતિ દર્શાવ્યાન એવી
અને ખોરાકી પોરાકાનો હક્ક રહેતો નથી,
કારણ કે ગમે તે પળે એને હાંકા કાઢવાં એનો
રનેહી કલ મુખત્યાર હોય છે. રમણુરમુ વિરુદ્ધ

શુ ચાખ્ખા, અને નાગુઆઈ વિરુદ્ધ ગોંધીઆઈમાં
ખાંચ વર્ષ રખાત રહી હોય તો તે પૂરતું લેખવામાં
આગ્યું છે. આ કેસમાં તો પ્રતિવાદીયશુ નં. ૧
વાદીના બાપની સત્તર વર્ષથી રખાત હતી.
એટલે એને કાયમી લેખી શકાય ને પહેલા
બંધનનો બાધ એને બીજાકલ નહે નહિ [ચાણુ]

તોલા ૫, મરીનાં તોલા ૧૦

કરવાની રીત:—બધા આટાઓ ચાળા સાફ કરવા, પછી ઘડનો રવો, મેદા, ચણાનો લોટ આ ત્રણે આટાને મેળવી મુકીયા વાળતું મોણુ દેવું. તેમાં વગન સાર મીઠું હળદળ છૂંદ મરીનાં છુકા વીગેરે મેળવીને પોલે હળવે) હાથે પાટલા ઉપર પથરાય તેવી રીતે નરમ બાંધવો. પછી પાટલા પર પાયરી પાંચ તોલા ચોખાનો આટો જુદો રાખ્યો છે તેમાં ફીણવા માટે ઘી ટાકું નાખી ફીણવો અને પાતળો રાખવો. તે સાટો કહેવાય. પેલા પાયરેલા લોટ ઉપર ચોખાનો સાટો પાયરવો અને એવી સફાઈથી તેનો વીંટલો કરવો કે સાટો બહાર નીકળી નય નહી. પછી એક છરીથી તે ગોળ વીંટ-લાનાં ગોળ ટુકડા કરવા; ૫ણ સાટો ન નીકળે તેની સંખાળ રાખવી. આવી રીતે દાખીને પુરીઓ બનાવીને પછી અરધો રતલ ઘી ગરમ મુક્યું હોય તેમાં તળવા મુકવી અને એક ઝારીથી બંને બાજુનાં પાસાં બદામ રંગનાં યામ એટલે ઉતારીને પીરસવા. આ પુરીઓ લાંબી મુદત બગડતી નથી. મુસાફરીમાં ધણી જ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. તેને ખારી મોળી પુરીઓ કહીએ-છીએ.

પછી ગોળ રોર એકમાં એક વાટકો પાણી નાખી મીસરાવીને તૈયાર રાખવું. પછી દાઢ વીગેરેને ગરમ પાણીથી ઘોષ સાફ કરવી. હવે પેલા ગોળના પાણીમાં રવો, ઘીનું મોણુ દઈ રાખેલ છે તે મેળવી દેવું. તેમાં બદામનાં ચીરીયા તથા ચારાકી મેળવી દેવા. પછી તેમાં બધાંજનું ચૂણું તથા સોડા મેળવી કણેક બાંધી તૈયાર કરવી. પાણી એણું થાય તો જરા નાંખતા જવું અને પુરી-ઓના આટા જેવું બાંધવું અને તે સર્વેનો એક જ ગોટો કરી તે ગોટો સમાય તેવા કલાઈવાળા વાસણમાં મુકવો અને હવા ન બાધ તેવું ઢાંકણ ઢાંકવું અને ઉપરનાં ઢાંકણ ઉપર કાલસા મુકતા રહેવું. એાજમાં એાજ અધી કલાક સુધી ચુસ્ત રહેવા દેવું પડશે. પછી બદામી રંગનું યામ એટલે ઉતારી તેને ટાકું પડવા દેવું. અને ૦૧ કલાક પછી તેનાં બંને ધંચ લાંબા ટુકડા કરવા. અને ચાચ, કારી, ફુધ, ગમે તે ગરમ પ્રવાહીમાં ખાવાના ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. એક વખત હાથ બેસી જશે એટલે બહેનોને તેમાં પડતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાની રહેકાઈથી સુઝ પડશે.

સી. મુશીલાબહેન કોઠારી

સુધારો

શ્રીજીવનના માગશરના અંકમાં 'ગાંધી-જના જીવન' પ્રસંગો' છાપેલા છે તે શ્રી. ચંદ્રશેકર શુક્લ સંપાદિત 'ગાંધીજીના સદ-વાસમાં' નામે પુસ્તકમાંથી લીધેલા હતા.

—સંપાદક

લેખકોને

શ્રીજીવનનો આવતો અંક 'સ્વ. ન્હાના-લાલ કોવ' અંક તરીકે પ્રગટ થશે તે માટે પોતાના મેળો અને સંબંધીઓને પોતાના સંરમસ્થો લખી મોકલવા વિનંતી છે.

ઘઉંની મશાલા રોટલી

સાધન:—ઘઉંનો કડકરો લોટ શે. ૧
ઝીણો ઘઉંનો રવો શે. ૦૧ ગોળ શે. ૧
બદામના ખીજ શે. ૦૧ ઘોળા દાઢ શે. ૦૧
સોડા (પાપડનાં) તોલો ૧ જલદળ નંગ ૧ ઘી
તોલા ૦૧ ચારાકી તોલો ૦૧.

કરવાની રીત:—ઘઉંના આટા અને રવાને સાફ કરી તેમાં ઘી તોલા ૦૧નું મોણુ દેવું. પછી ગરમ પાણી કરી તેમાં બદામનાં મીઠા નાખી, ફાતરા ઉતારી, એકદમ ઝીણી ફાતરી કરી, તે તૈયાર રાખવી.

એ પદે રહીને સ્ત્રીએ પુરુષનાં ખૂંઘાં ખમ્યાં છે અને તોય માન્યું છે કે, એ જ એનો જીવના-ધાર, સૌભાગ્યનાય છે. એ પદેથી જ્યારે એને દૂર કરવામાં આવે છે ત્યારે સ્વોભાવિક રીતે જ એનું જીવન ચતુર્વત્ અને છે. ત્યકતાની દશામાં જે માનહાનિ રહેલી છે તેવી તો વીધવાનીય નથી હોતી વૈધવ્ય કરતાંય એ દશા જૂંડી છે કેમકે વિધવા જે રીતે મન વાળી શકે કે હિંમત હોય તો ઉપાય થોજી શકે, તે રીતે આજની સ્થિતિમાં દરેક હિંદુ ત્યકતા મન વાળી શકે કે ઉપાય થોજી શકે તેમ નથી. એનું ચોતાનું માનસ, સમજ-રચનાને કાષ્ટો, અધું એની આડે આવે છે. વળી ત્યકતા પ્રત્યે - અનુકંપા થવી એ એક વસ્તુ છે, એનો હાથ ઝાલવો એ બીજી જ વસ્તુ છે. પુરુષની પત્ની વિશેની અપેક્ષાઓ પણ ત્યાં આડી આવે તેમ છે. એટલે ભૂમિલા સરખી સ્થિતિમાં મુકાયેલી જહેનોને બાગે રાવાનું કે કૂવે પૂરવાનું જ રહેતું હોય એમ અત્યારે તો મનાય છે.

જ્ઞાતિ આ સંજંધમાં કંઈ કરે એ આશા રાખવી જ જોઈ છે. જ્ઞાતિ એ મરવા પડેલી સંસ્થા છે. એને પોતાની અશક્તિનું સારી પેઢે ભાન થઈ ચૂક્યું છે, એટલે જૂની ટેવ છૂટી નહિ જવાને પરિણામે જેઓ એની સત્તા માન્ય કરે તેવા ગરીબોને જ એ દંડી શકે છે. પત્રવેખક સુવાનોએ, પોતાના પત્રમાં, આ હકીકતનું સમર્થન કરે તેવા એક દાખલો આપ્યો જ છે: ચંદ્રકાન્તની નવી પત્ની જે હુદાર જ્ઞાતિની છે, તે જ્ઞાતિના ઓગવાનોએ, આજથી એક વર્ષની વાત પર એક બાઈએ દાહીઆ હુદાર જ્ઞાતિના એક ભાઈ સાથે લગ્ન કર્યું હતું એટલા જ કારણસર દંડ કરવાના ઉધમા કર્યો હતો. એ જ અગ્રેસરોએ થીમંતાઈની શેઠમાં દખાઈને આ વખતે મોઢે તાળાં દઈ દીધાં છે.

જ્ઞાતિ વિષે એક હકીકત પણ ધ્યાનમાં

રાખવાની છે. ન્યાય-અન્યાયનો વિવેક કરવાની રીતે નહિ, પણ રિવાજ જળવાયો છે કે નહિ, બીજી રીતે કહીએ તો જ્ઞાતિનું સ્વરૂપ જળવાયું છે કે નહિ, એ રીતે જ જ્ઞાતિ તો વિચારે છે. એટલે ચંદ્રકાન્તની જ્ઞાતિને મન, એનો કંઈ પણ અપરાધ હોય તો તે—એક પર બીજી કયોનો નહિ, કિન્તુ વણિક હોવા છતાં હુદાર સાથે લગ્ન કર્યોનો જ અપરાધ વસી શકે. પણ આવી બાબતમાં પણ એ દંડ દેવા આગળ પડી શકતી નથી એટલી બધી એ શિથિલ બની છે.

આ છતાં ન્યાયની તેમજ નૂતન સમાજની પ્રાગતિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જન્મમતી અને ચંદ્રકાન્તે આંતરવર્ણીય લગ્ન કર્યો છે એ એમનો અપરાધ નથી, પણ ખતેએ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર એક નિરપરાધ સુવતીનો ને બચકર દ્રોહ કર્યો છે તે જ તેમનો અપરાધ છે. કાષ્ટો, સમાજસ્થિતિ અને સ્ત્રીનું અત્યારનું માનસ એ બધું જોતાં, પરજોતરને આ પ્રકારનો ઉઠ દેવો એનાથી વિશેષ હીચકાઈ કૃત્ય સુરૂપ ને હાથે થતું હશે એમ કંઈપી શકાતું નથી. એથી સ્ત્રી સાવ અસદાય અથવા ઓશિયાળી સ્થિતિમાં ઉતરી પડે છે. એનું જીવન ધૂળ બની જાય છે. વળી પરિપક્વ વયે એક સાન-બાનવાળો, જુવાન લગ્ન કરે તે દશ જ મહિનામાં નિહુરતાથી પત્નીને તરછોડી બીજું લગ્ન કરે એનો કેઈ રીતે બચાવ થઈ શકે નહિ. 'પ્રેમ'ને નામે પણ નહિ. પ્રેમ શબ્દનો ઉપયોગ આ પ્રકરના લગ્નમાં ચાલ્યો એ તો એના અર્થને દૂષિત કરવા બરાબર છે. જન્મમતીના પિતાની સંમતિ મેળવનાર આ લગ્નમાં કેવળ શુદ્ધ વાસના કે પછી ધંધાદારી ગણતરી સિવાય બીજું કશું જ દેખાતું નથી.

જન્મમતી પણ શિક્ષિક હોવા છતાં એક જહેનના જીવનને ધૂળધાણી કરવામાં બાગીદારી રાખી તે જોઈને તો થોડાક દિવસ પર કાકા-સાડેજ કાલેસરે એક બાપણમાં કહેલાં વચનો

મારે આવે છે. મારે મન આપણાં દેશમાં
દબાયલા વગેરી ત્રણ છે—ઔજન, હરિજન અને
ભૂમિજન. ઔજન એ એવો વર્ગ છે જેને
દબાવવામાં પુરો કરતાં સ્ત્રીઓ જ સારો
ભાગ ભજવતી હોય છે!" નસુમતીએ પોતાના
કૃત્યથી આ વાક્યની બયાનક સાધકતા સિદ્ધ
કરી આપી છે.

દ્રોહના અનેક પ્રકારોમાં લગ્નદ્રોહ એ
ધોરતમ પ્રકાર છે, કેમકે, લગ્નપ્રાપ્ત સંબંધ
એ માનવજીવનમાં નિકટતમ સંબંધ છે. છતાં
આ પ્રકારના દ્રોહે આપણે ત્યાં ધર ધાવવા
માંડ્યું છે ત્યારે એનો સામાજિક દૃષ્ટિએ
વિચાર કરવો જોઈએ. કોઈ પણ કારણસર
પરણનાર ઉપરની લાગણી ઉડી જતાં લગ્નનો
દ્રોહ કરવાનું સૂઝી રહે છે. એના પ્રત્યેની
કર્તવ્યશુદ્ધિ ધરે એ સ્વભાવિક છે. એ ન્યાય
છે કે નહિ એ બીજો સવાલ છે, પણ ન્યાયે
સુધા સ્વભાવિક થયું જ રહ્યું છે. આવા પ્રસ-
ંગોમાં એક જાણ પોતાની સ્થિતિ સુધારવા
જતાં બીજાનું આખું જીવન નિષ્ફળ કરી
મૂકે છે તે જ વસ્તુ આપણને ડાંખે છે. એટલે
એક વ્યક્તિના આખા જીવનને નિષ્ફળ કરી
શકે તેવા સંભાવના રૂપનો સહતર અસ્તીકાર
કરવો એ જ આ પ્રશ્નનો સાચો ઉકેલ છે.
રૂઝવાથી, બીજાનાં ઓશિયાળા થવાથી કે કૂવો
પૂરવાથી એનો ઉકેલ ન જ આવે, અથવા
આવે તોય ધણો મોડો આવે. જેમકે, ભૂમિજન
પોતે કદી પરણી જ નથી એમ માનીને
નિર્ભયપણે જીવનમાં વ્યવહાર કરે એ જ
એના જીવનપ્રશ્નનો વાસ્તવિક ઉકેલ છે. એમ
કરવાથી સમાજરચના, કાયદો કે બીજી
અપેક્ષાઓ ઓળંગી જવાનું પ્રાપ્ત થાય, તો
તે પણ ભેદક ઓળંગી જતી રહી. મક્કમ
સવિનયમંજ સિવાય આ પ્રશ્નનો ઝટ ઉકેલ
આવવાનો નથી; અહમત, જેને બાળકો હોય
તેની બાબત જુદી રીતે વિચારતી પડે, પરંતુ

આંસુ પાડનાં એ તો આ પ્રશ્નનો ઉકેલ નથી
જ નથી. (પ્રગબંધ) સંસારશાસ્ત્રી

ગાંધીજીએ સ્ત્રીઓને એવી શીખામણ
આપી હતી, કે તેઓ ગૃહકાર્યની ફરજને બળવીને

પણ દેશની સેવા કરી શકે. તેઓ પુત્રીઓને
લગ્નને લાયક અને પુત્રોને કમાવાને યોગ્ય કરી
દેવા માટે વલખાં મારે છે. આવા કુટુંબો દેશની
સેવા કરે છે એમ ન કહેવાય. પરિશિત સ્ત્રીપુરો,
પોતાનાં બાળકોની સંભાળ રાખીને અને ગૃહ-
કાર્યની ફરજને બળવીને પણ દેશની સેવા માટે
ધણો સમય આપી શકે. એને બદલે તેઓ
જીવનની મોજ માણવામાં પોતાના દિવસો
ગાળે છે અને છંદગી પૂરી કરે છે. કેટલાક
તો મોજમઝામાં એટલાં લપટાયેલાં હોય છે કે
તેઓ સંતતિનિયમનના સાધનો વાપરે છે!

જેમના પતિ જલમાં હોય એવી સ્ત્રીઓ
કેવી રીતે દેશસેવા કરી શકે? એવા પ્રશ્ન પૂછતાં
ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું, કે, અહમત એ
લોકોએ કાંતવું જોઈએ; પરંતુ એ કદાચ એમના
જીવનનિર્વાહ માટે પુરતું ન પણ થાય. દ્રવ્યો-
પાજન માટે એમણે કોઈ ઉપાયો યોજવા
જોઈએ, અને છતાં તેઓ દેશને માટે કામ
કરી શકે. કોઈ પણ સંજોગોમાં સ્ત્રીઓએ પોતાની
પ્રમાણિકતા કે પવિત્રતાનો—શિયળનો ભોજ
આપીને આજીવિકા મેળવવી જોઈએ નહીં.
કેસુરઆ નિધિના એક કરોડ પચીસ લાખ
રૂપિયામાંથી વાર્ષિક ખર્ચ કરવાનો પ્રથમ મારી

સામે છે. સક્ય એટલા એક માર્ગે એ તાણાનો ઉપયોગ કરવા માટે હું સખત કોશિશ કરી રહ્યો છું; છતાં હજી પુરતાં સ્ત્રીકાર્ય કરે અમને મળતાં નથી.

ગાંધીજીએ, શહેરોમાં રહેતી સ્ત્રીઓને ગામડાંની સેવા કરવાની સલાહ આપી હતી. પોતે ખરેખર તૈયાર છે કે કેમ, એ પોતાના હૃદયને પૂછવાની અને ત્યારબાદ એમનાં હૃદયનો જો ટેકો મળે તો કાર્ય શરૂ કરવાની ગાંધીજીએ એમને અપીલ કરી હતી.

એકઝ' શાયર ખાતે એક કેસ દરમ્યાન ન્યાયમૂર્તિ ચાલ્સે' એવી દીકા કરી હતી કે, છોકરીઓ પોતાના મહેરા પર રંગ રોગાનના લપેટા શા માટે કરતી હશે તે સમજાવતું નથી.

બધી અને મુંઝવે જણાતી છોકરીઓ આવા લપેટા કરીને વાંદરીઓ જેવી દેખાય છે અને એમનાં મોઢાં જુઓ તો ગળે ટપાલની પ્રેડીઓની કાગળ-ખારી.

આ ન્યાયમૂર્તિ નામદાર પોતે ૭૪ વર્ષના વયોવૃદ્ધ છે અને 'બલા કુંવારા ન્યાયમૂર્તિ' તરીકે પંકાયેલા છે.

એક વખત તેમણે જાહેર ક્યુ' હતું કે, હું સારૂ રથાન ધરાવતો હોવા છતાં મારી સાથે લગ્ન કરવા કદી કોઈ છોકરીએ તૈયારી બતાવી નથી. આ જાહેરાત પછી તરતજ તેમના પર ૧૬૭ લગ્નની દરખાસ્તો આવી પડી હતી.

છોકરીઓના 'મેઇક-અપ'ને લગતી ઉપ-રોક્ત દીકાનો જવાબ આપતાં 'વેસ્ટ એન્ડ'ની એક મુંદરીએ જણાવ્યું હતું કે 'વિદ્વાન ન્યાય-મૂર્તિને 'શીર્ષંગ કીમ' વાપરવાનો નેટલો હજી છે તેટલો જ છોકરીઓને 'મેઇક અપ' કરવાનો હજી છે. આ છુટ્ટા દીકાળેાર સદ્ગુરુચ્ચ જેઓ હજી પણ વિક્ટોરીઆના જમાનામાં જીવતાં લાગે છે તેમને ગમે કે ન ગમે, પણ પોતાનો દેખાવ મુંદર બતાવવા પોતાનાં નાણાં ખર્ચવાનો છોકરીઓને સંપૂર્ણ અધિકાર છે.'

ન્યાયમૂર્તિઓ પેલી અળખામણી વીગે સાથે શા માટે મૂકે છે એ મને પણ સમજાતું નથી.

બ્રીટિશ પાર્લામેન્ટનાં એક માત્ર સ્ત્રીસંબંધ શ્રીમતી નિકોલસે જણાવ્યું હતું કે બ્રીટિશ સરકારના એકેએક સંબંધને એમ લાગે છે કે હિંદને અંગે તો હવે તેમને માટે માત્ર એક જ માર્ગ બાકી રહ્યો છે અને તે બહેલામાં બહેલી તકે હિંદને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપી દેવાનો. હિંદને ભોગે અમારે જલસા નથી કરવા. બ્રીટનના હજારોના પ્રતિનિધી તરીકે હું આ બોલું છું. બીજા કોઈકની આજ્ઞાદીને ભોગે અમારે બ્રીટનોને સુખ્યેન અને એશઆરામ હવે ખૂપતા નથી.

બ્રીટનમાં પોતાના હજી પ્રાપ્ત કરવા માટેની બ્રીટિશ સ્ત્રીઓની લડતનો ટુંકો ચિતાર આપીને શ્રીમતી નિકોલસે કહ્યું હતું કે, એ લડતના શરૂના દિવસોમાં સ્ત્રીઓની કાર્ય-પદ્ધતિ ખૂબ જ લગાયક હતી.

એમ રેલ્વે સ્ટેશનો સળગાવ્યાં હતાં, અને છત્રીઓ વતી રાષ્ટ્રિય મિત્રસંમહનાં ચિત્રો પણ તોડી પાડ્યાં હતાં.

આજે બ્રીટનની પાર્લામેન્ટમાં વીશ નેટલી સ્ત્રીઓ બેસે છે. પણ હું તો. બર્નોડ' શોની સાથે સંમત થઈને મચ્છું છું કે પાર્લામેન્ટના છરસોને પચાસ સળગેલાં ત્રણસોથી વધે એ સ્ત્રીસંબંધો તો હોવાં જ નોંધાયે.

હાસ્ય વેરતી સ્ત્રી એ પ્રશ્નનું સર્વોત્તમ સર્જન છે. એ કોઈને પણ આકર્ષે છે, કારણ કે એ પોતે જ નરી પ્રકૃતિ છે: વધારે વાસ્તવિક છે અને એની દેહજટામાં વધારે જીવંત લાગે છે. કદાચ એનું હાસ્ય કોઈને બંધાર કરતું હોય તોયે એના ગુલાબી હોઠ હૃદયને જકડી રાખે છે, જીવનતરંગને, દિલોળે ચઢાવે છે અને ઉડે ઉડે આશાનો સંચાર કરે છે.

કલ્પનામાંથી નથી ઉતરતું કે જે હાસ્ય જીવનને જીતી લે છે તે હાસ્ય એકાએક કોષના સારાએ જીવનને ઉગાડી દે એવું દાદક-કારસુ કેમ નીવડે છે ? ત્યારે સ્ત્રી કોષના પ્રેમને તરછોડે છે ત્યારે તે સ્મિત કરતી નથી, પણ એ પછી તે નિષ્ક્રિય ને એકાંકી બની જાય છે. આવી એકાંકી સ્ત્રી સ્ત્રીરૂપે રહેતી નથી ને સ્ત્રી તરીકેનું એનું અસ્તિત્વ નાશ પામે છે.

આવી સ્ત્રી પ્રથમ પુરુષના પ્રેમનો ઇન્કાર કરે છે, પછી તેમનો તિરસ્કાર કરે છે, અને થોડા દિવસ બાદ એના તરફ એમને ઈંટાળો આવે, ઘૂણા ઉપર એ ખાતર એમને મુશી-ખતમાં મૂકે છે, અને આમ છતાંય ત્યારે એ એનો પીછો નથી છોડતા ત્યારે એ એમને સખત રીતે ઠપકારે છે.

આટલું કરવા છતાંયે એ સ્ત્રી પ્રમાણિક છે. જો એ પુરુષને સ્પષ્ટપણે 'મારે તમારું કામ નથી' એટલું કહેવા નેટલી કોર ચક્ર શકતી નથી, તો તે એમને એના પ્રત્યેના પ્રેમની લત છોડી દેવાવવા માટે પોતાનું કાનું ચક્રાવેનું રાખે છે, એના હૃદયમાં ઇર્ષ્યા જ્વળત કરવા બીજા પુરુષ પ્રત્યે મુખ મલકાવે છે ને નયનો નચાવી એ પ્રેમનો દેખાવ કરે છે. એમ કરી એ પુરુષની એના પ્રત્યેના ધિક્કારની માત્રા વધારે છે. અને તોય એ હજો તો નથી જ દેતી એમ કહેવું પડશે. તમે એને તમારી હૃદયલાગણીઓ સાથે રમત રમવાને કારણે ધાતકી કહો, પણ એવા ચરિત્ર વચરની સ્ત્રી એ સ્ત્રી ન જ કહેવાય એ ખ્યાનમાં રાખજો. એ પોતાના હાસ્યની કિંમત જાણે છે, સાથે સાથે ક્યાં ને ક્યારે સ્મિતનો ઉપયોગ કરવા એ પણ એ જાણે છે તમે એના ઘડાપણુ માટે શંકાશીલ બની શકો, પણ એના શુદ્ધ-ચાતુર્યને પડકારી ન શકો.

*

ફિરોજે જે રંગસાગમી પીરસે છે. તેનું

સરવૈયું કાઢીશું તો તરત સમજશે કે 'એ ધંધાને પોતાની સફળતા માટે જાતીય આકર્ષણનો જ મુખ્યત્વે આધાર છે. માત્ર એ જાતીય આકર્ષણ સીને એકસરણું સ્પર્શી રહે તે માટેની વિવિધ તરફીઓમાં જ માલિકો અને કામરેક્ટરો રમ્યાપરમ્યા રહે છે. હવે કુદરતે તો જાતીય આવેશ માઝા મૂકી ન બેસે ને કાળે એની સાથે સાથે લગ્ન-સરમાળપણું પણ રાખ્યું છે. જાતીયવૃત્તિ ઉત્તેજવા ને તેને કૃતાર્થ કરવા માટે અમર્યાદ એટલાં કે નિર્લગ્ન દેહદર્શનનો આશ્રય લેવાની જરૂર નથી. એ તો પાંપણને એક પલકારે, મુખને એક મરક-લડે, કે લગ્નભયી હાવભાવે કરીને વિશેષ સતેજ થાય છે. આ મુખ્ય હકીકત ભૂલીને અધકચરી અમર્યાદ એટલાં થવાને કારણે જ આપણાં ઘણાં મલચિત્રો નિષ્ફળ નિવડે છે.

*

નૂતન યુગની નારીનું આ એક 'ક્ષ' ફિરિયું છે.

'જો તમે તેની નૃસિંમત કરશો તો તમે તેના ઉપર આશક પડ્યા છો એમ માનશે. કે તમારું દીલ એક ખરફનો દુકડો છે. જો તમે તેને ચુબન કરશો તો તેને તમારી છુટ વધારે પડતી લાગશે અને જો તમે તેને ચુબન નહિ આપો તો તે બીજો કંઈથી મેળવી લેશે, જો તમે તેની ખુશામત કરશો તો તમારામાં બક્ષી-વાર નથી એમ માનશે અને તમે નહિ કરો તો તે એમ માનશે કે તમે તેને સમજાવવા નથી. જો તમે એક સારા છોકરા હો તો તમે માનવ કેમ નથી, તેનો જ વિચાર, તે ક્યાં કરશે. જો તમે તેને પંપાળશો તો તે તમારો વિરોધ કરશે. જો તમે તેની સાથે પ્રેમ કરશો તો તે એમ માનશે કે તમે બહુ સસ્તામાં પ્રાપ્ત કરી શકાય એવા છો. અને જો તમે પ્રેમ નહિ કરો તો જે કોઈ તેની સાથે પ્રેમ કરનાર મળ્યા આવશે તેની સાથે જતી રહેશે.

માબાપોને મુંઝવતા પ્રશ્નો

Chh. D. D. D.

*

મારી દીકરી તિથોતમા બહુ શળમાળ પ્રકૃતિની છે. બોલતાં શીખી ત્યાં સુધીમાં તો કોઈ બોલાવતું તો હસીને, કહું કહું બોલીને જવાબ દેતી અને તેડે તો હસતી હસતી તેની પાસે જતી. પણ જેમ મોટી થતી અમ તેમ તેનામાં ફેરફાર થતો ગયો. અને હવે તો એટલે સુધી તેમાં ફેર પડી ગયો છે કે કોઈ પણ નવું માણસ ઘરમાં આવે તો તે શરમાઈ મરે છે. ઘેર મહેમાન આવે તો તિથોતમા છાનીમૂની થઈ જાય છે. નહિ કોઈ સાથે વાત કે ચીત. "કોઈને ને ને કહે, તિથોતમા!" એમ ભૂલે ચૂકે એના બાપુ કહી જાય તો તો થઈ રહું. તે બાગી જ જવાની. તેના બાપુ કે હું મહેમાન સાથે ભજવા હજવાના સૂચનરૂપે આવું કાઢકું કહીશું એવા બધે મહેમાન આવે ત્યારે સંતાતી રહે છે. તેને ગાતાં અને ચીતરતાં સાઈ આવડે છે. એકઠી એકઠી સરસ ગીતો ગાવા કરે, પણ જો ગાવાનું કશું તો ચૂપ! ફળિયા પાડોશમાં પણ એણું બળે હળે. તેના વિષે કાંઈ-વાત જ ન કહી શકાય. વાત કરી તો આખો દિ તેના મોઢા પર શરમના શેરડા દેખાય! આમ કેમ જન્યું હશે?

જવાબ: અપરિચિતોમાં બાળક શરમ કે સંકોચ અનુભવે એ તો જાણે સ્વભાવિક છે. અપરિચિત પરિચિત થાય અને બાળકને એની નેડે પોતાપણું લાગવા માંડે તે ધડીએ શરમ-સંકોચનો પડો દૂર થાય છે.

ચિ. તિથોતમાની શરમાવાની ટેવ તો જાણે સ્વાભાવિક નથી લાગતી. શરમાળ પ્રકૃતિ થઈ જવાનાં કારણે જાણે-અજાણે બાળમનને ગળા જાય એવી સ્થિતિ ઘરમાં મોટેરાઓએ ઉભી કરી હોય છે. બાળકની પ્રત્યેક હીલચાલ દીકરા શીખામણ કે ઉપાદાન ઉમાં હોય છે. આ હાલતમાં બાળકમાં આત્મવિશ્વાસ ઓસરતો જાય છે અને પોતા મોટેનો હીનભાવ કેળવતો જાય છે. આથી પોતાનાં સિવાયનાં માણસો વચ્ચે બીકમાં પોતાની હીલચાલ, વાંતચીત કે વ્યવહારમાં સંશોભ પેદા થાય છે. આવું બાળક પોતાની જાતને પોતાના સમુદાયમાં તો જેવી હોય તેવી પણ સામાજી લેતાં શીખ્યું હોય છે; પણ નવતર માણસો કે સમૂહ વચ્ચે તે પોતાની જાત વિષે એક પ્રકારની ફડક (Nervousness) અનુભવ છે.

બાળકની ધણતી શક્તિઓની મર્યાદાનો ખ્યાલ કર્યા વગર મોટેરાં તેની નજાગાઈ કે અશક્તિ માટે તેને વારંવાર ટોક ટોક કરીને છોળીકું પાડવા કરે કે હપકો આપ્યા કરે; તેનાં સમવયસ્કો વચ્ચે પણ તેની અજુઆવડત જતાવીને વડીલો તેને હમકું પાડે, એવી વાતો કરે ત્યારે બાળકની કોમળ એવા મનનાં બાવો આઘાત અનુભવે છે, આવા રોજરોજના ઠેટલાય આઘાત પ્રત્યાઘાતમાંથી બાળમનમાં પોતાની જાત માટે અવિશ્વાસ ફસી જઈને તે આવા પ્રસંગે અસ્વસ્થતા અનુભવતું થાય છે. પોતાથી કાંઈનું કાંઈ થઈ જશે અને વડીલોનાં હપકો સાંભળવો પડશે, એવા સતત બધ સેવતું એકઠું ને એકઠું રહેવાનું પસંદ કરે છે.

મહેમાનો પાસે બોલતાં કે વર્તતાં પોતાથી વડીલો પસંદ કરે તે કરતાં કોઈ બીજી રીતે વર્તી જવાશે તો એ બધ તેને રહ્યાં કરે છે. તેની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ-પંથી તે ગીત ગાવાની હોય કે પાડોશીઓ સાથે હજવા ભજવાની હોય તેમાં એને આ પ્રકારનો વસવસો રહ્યા કરતો

હોય છે એથી તેનું મન બળવા હળવાના પ્રસંગો ટાળતું હોય છે. ચિ. તિયોતમાની બડક આવાં કોષ્ટ કારણે જન્મેલી તો નથી ! એ તમારે તપાસવું રહે. તમારે તેને તેની મરજ ન હોય તેવા મકારનાં સૂચનો વડે મહેમાન સાથે બળવા હળવાના પ્રસંગો ઊભા ન કરવા. પોતે હીણી દેખાશે એવો ભય તેને ધરમાં કોઈની વર્તીવમાંથી પણ ન લાગે એવી સંભાળ તમારે પ્રત્યેક પ્રસંગે રાખવી જોઈશે. તેની હરેક વાત, વર્તીવ કે વક્ષણ પરત્વે કદર અને સહાનુભૂતિની નજરથી જોવાનું ધરમાં હરકોષ્ટએ રાખવું જોઈશે.

*

પ્રશ્ન: મારો પુત્ર સુરેશ સાત વર્ષનો થયો તોય તે આવા બેસે ત્યારે મારે તેની ખૂબ કાળજી રાખવી પડે છે. એક તો એ કે, ખાતા ખાતા બધેય એક વેર્ષા કરે છે. કપડાં પર દાળ શાકના ઝાઘ પાડ્યા વગર ન રહે. એટલે આવડા મોટાનેય નાનકોક પોતડી કે ચૂકી પહેરાવીને બેસાડવો પડે છે. ખાવાનુંય તેને બાન નથી. કોઈ ચીજ વધુ ભાવતી હોય તો તે એકલી જ ખાધે રાખે. પ્રમાણનું કંઈ ભાને ન રહે. અટકાવીએ નહિ તો હદ ઉપરાંત ખાઈ જાય અને માદો જ પડે. બીજાને પીરસાય ત્યારે પોતાની થાળામાં પડ્યું હોય છતાંય કે પોતે હજી હાથે ન અડાડ્યો હોય તો પણ અચૂક માગે. એટલે તેને પીરસાવવામાં અમારે અંકુશ મૂકવો પડે છે. કોઈ મહેમાન આવે ત્યારે આ ટુંગ કેવા લાગે ? આવે વખતે જમવા બેસવા ટાણે મમગળી-બલામણુ દહને બેસાડીએ તો પણ ભાઈસાગ એના એ. જરાક ખ્યાન રાખતાં ચૂકું તો ભાઈ કાં તો એટલું બધું ખાઈ નાખે કે ઉલટી ઝાડા થાય કે એક જૂઠ્ઠી બધું ચીતરી મૂક્યું હોય, અને થાળામાં કેટલુંય છાંડો મૂક્યું હોય.

હવે કાંઈ નાનો ન કહેવાય. આટલી બધી કાળજી લઈ છુટાં તેની ટેવમાં સુધારો થતો દેખાતો નથી. એ આમ ખાધાની ખાખતમાં જ આવો લગરો છે, ખાટી બીજાં છોકરાંની જેમ જ ડાહ્યો ડમરો થઇને વર્તે છે. શાળાએ જાય છે અને બહુવા ગણવામાંય ફીક ગણાય છે. તેની આ ટેવ ટાળવાને કાંઈ માર્ગ ખતાવશો ?

જવાબ પહેલું તો ચિ. સુરેશના સુધારા માટે તમે જે અંકુશ મૂક્યા છે તે તદ્દન દૂર કરો. એના સુધાર માટે પહેલું અને આવશ્યક પગલું.

આપણે ત્યાં ભોજન પ્રસંગના શિષ્ટાચાર (Table manners) ની તાલીમ તો બહુ-બહુએને આપવી પડે તેવી રિથિતિ છે. બાળાની આસપાસ એકને વેરણુછેરણુ દશામાં મૂકીને, થાળામાં વાનીઓના હમલા છોડીને ઊઠનારાને આપણે અસહ્ય નથી માન્યા. પણ નવા યુગનો સમાજ હવે આમ એક જૂઠ્ઠા અંગાર છાંડીને ઊઠનારા ગૃહસ્થોની મોટાઈ નહિ સ્વીકારે.

બીજી વાત: ચિ. સુરેશને માટે તમે મૂકેલી માખજીંધી પણ દીધી મૂકવી જોઈશે. તેને ભાવતી ચીજ તે વૃષ્ટ થાય ત્યાં સુધી ખાય કે લે, તે તેની ઇચ્છા પર છોડવું જોઈશે. બાળામાં પડ્યું હોય છતાં પીરસાય ત્યારે માર્ગવાની તેની ટેવ અનુપ્રિમાંથી જન્મી હોવાનો સંભવ છે. શક્ય હોય તો ધરનાં બધાં માટે પીરસવાની વ્યવસ્થા કાંઈ આવી જોડાવો. જે કાંઈ રંધણુ હોય તે પોતાની મેળે પોતાના થાળા-વાટકામાં સૌ પીરસી લે. સુરેશને પોતાની પસંદગીની વસ્તુ વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં પોતાની થાળામાં મૂકવાનો વિવેક આપી જાતે જાળવવો રહેજે. પોતાની જાત પર આમ તે જાતે અંકુશ મૂકશે. પીરસનાર જમનાર સાથે, થાળા કે બીજું પીરસવાનું પાત્ર હોય તે, ધર અને જમનાર યોગ્યપણે હાથે લઈ લે. આ જોડાવણીમાં દરેકે પોતે પ્રથમ લીધેલી ચીજ ખાઈ

લીધી હોય તો જ. તે પીરસણી વખતે આવેલી
ચીજ લેવી, એવું ધોરણ હોય, બીજાં સૌને આ
ધોરણની જાણ હોય તે જ પ્રમાણે સુરેશને
આ ધોરણ સમજાવી દેવું. મોટાં પશુ આ
ધોરણ કાળજી પૂર્વક પાળે. કોઈ વાર મોટાં
જૂલ કરી બેસે તો પીરસનાર ધ્યાન ખેંચે.
ધ્યાન ખેંચવાને લાયકતું પાત્ર માત્ર
સુરેશ જ છે એવું આથી તેને નહિ
લાગે.

યાળીમાં ઠીક ઠીક પડયું હોય છતાં ખાઈ
જવાશે એ ગણતરીએ મોટાં પશુ પીરસાય
ત્યારે ઉમેરે. કરાવતાં રહે છે. એ પ્રમાણે
મોટાં ભલે જોઈતું હોય અને લેતાં હોય;
અને બાળકની યાળીમાં પડેલું હોય તેટલું પશુ
ભાગ્યે જ ખાઈ શકે તેમ હોય, છતાં પશુ
બીજાં એ લીધું માટે પોતે લેવું, એવી બાળકની
ઈચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે. પછી ભલે
ખપ કરતાં એમ વધુ લેવાઈ જાય અને પડયું
રાખવું પડે. એટલે ઘરમાં પીરસવાની જ
એવી વ્યવસ્થા હોય કે જેથી સૌ ખપ પૂરતું
પશુ આમળલીધેલું ખાઈ ગયાં હોય તો જ લે.

દાળશાકમાં મોકમ, મરચાં કે લીમડાના
પાન કે એવી ચીજ હોય છે તે કાઢી નાખીને
મોટાં પશુ ભોંચે ઢગલો કરે છે. આમ કરવાને
બદલે એવી ચીજ યાળીની ઠોરે મૂકવાની રીત
હોય તો યાળીની આસપાસ એકવાડ ન જામે.
મોટાંની આવી સુધડ ટેવ બાળકની ટેવો અધિ-
વામાં ગ્રેજ્યુએટ થાય છે. બાળકને આવી
ચણખપની ચીજ જુદી કાઢી મૂકવા યાળી
જોડે રકાખી જેવું કાંઈક આપવું. એક નીચે ન
વેરાય માટે આ રકાખી છે એટલું સૂચન તેને
બસ થશે. સાવચેત જનાર પછી ભલે
તેની રીતે, પશુ; બાળક એક નીચે ન વેરાય
તેવો પ્રયત્ન કરશે જ. આ બાળકને ટોકવાને
બદલે તેને જાગૃત (Conscious) બનાવ-
વાથી તે પ્રયત્નશીલ અને જ છે. એક વેરાયતો
કે બાળકનાં પોતાનાં કપડાં એકથી ખરડાયાનો

પ્રશ્ન માત્ર આપણો કાળજીનો જ વિષય નથી,
પશુ તે ઢરેકનો હોઈને બાળક જાતે જાગૃત
બનીને કાળજી લે એ માર્ગે તેને આમ જવા-
બદાર બનાવીને મૂકી શકાશે. 'આ તે શા ઢંગ
છે?' એવું મેલું મારીને કે તેને વડીને ટોકાને
કોઈ સદ્વ્યવહારની તાલીમ તેને નહિ આપી
શકીએ.

પ્રશ્ન : નાનુક બાંધાના અને ઘડી-ઘડીએ
મોંઘા પડી જતા મારા બાળાને દાકતર-મિત્રો
સારી પેઠે દૂધનો ખોરાક આપવાની ભલામણ
કરે છે. પશુ કમનસીબે તેને દૂધ ભાવતું જ
નથી, તેવું થું કરવું? ઠીક ઠીક ખાંડ-સાકર
મેળવીને આપું તોય ન પીએ. દૂધ નહિતો
દહિં છાશ તે લેતો થાય તેવો દાકતરો આમલ
કરે છે; પશુ તેયે ભાગ્યે જ ખાય છે. તીણું
તમતમું અને મરી-મસાલાવાળું ખાવા તરફ તેનો
વધુ ભાવ રહે છે. આથી તેવું શરીર સાફ
પશુ રહેતું નથી. ઝટવારમાં મોંઘા પડી જાય છે.
આ સંબંધમાં તમારી શી સલાહ છે?

જવાબ :— આપણા જૂનરાતી-અને
તેમાંય નિરાશીય આહારીઓને માટે પોષણનો
સલાહ બારે અટપટો બનતો જાય છે. શરીર-
સંપત્તિ ઘસતી જાય છે, રોગનો પ્રતિકાર
કરવાની શક્તિ ફીણી જતી જાય છે, મરણ
પ્રમાણમાં ચોક્કસનારો વધારો થઈ રહ્યો છે
અને આયુષ્ય મર્યાદા ઓછી થતી જાય છે;
એ દરજ્જા દબે તો પ્રગટ હોવાનાં છતાંય આપણી
આંખ કેમ ઉઘડતી નથી?

યુક્તાહારના વિચારથી આપણાં ઘરોમાં
બોજનની યોજના કોણ કરે છે? અને ઘરમાં
એ વિષેનો લગભર વિચાર ન હોય ત્યાં બાળ-
કોને નાનપણમાં ખાવા પીવાની વિચિત્ર એવી
ટેવો પડે એમાં શી નવાઈ?

આપણા ખોરાકમાં સૌથી આગળ તરી
આવતી ખામી તે ગોરસનો નહિ જેવો ઉપયોગ
છે. દહીં-છાશની ઉણપ બીજા કશાથી પૂરી

શકાય નહિ એ વાત આપણી સમજમાં નથી ઉતરતી. રાંધવાની કહેવાતી કળાએ ખોરાકનાં તત્ત્વોને હણી નાખવાનું કામ કર્યું છે. અને પોષણ કરતાં સ્વાદને પ્રાધાન્ય આપવા ટેવાયતી આપણી આદાર-પ્રણાલિમાં ફેરફાર કરવાની વાત સ્વીકારવા આપણે મનથી પણ તૈયાર નથી હોતા.

આ દાલતથી બાળકમાં બાવાભાવનું આયુ' વિષમ વલણ પેદા થયેલું દેખાય છે. 'દૂધ નથી ભાવતું' એ બધે સ્વભાવિક જન્મ્યું છે. નિરાશીય ખોરાકમાં પ્રાણીજ પ્રોટીનથી ખામી દૂધ-દહી' કે છાશના ઉમેરાથી ધણે અંશે પૂરી થકાય. પણ આપણા નિત્યના ખોરાકમાં તે ભાગ્યેજ આ ત્રણનો સમાવેશ થયો હોય છે.

તમારા બાળકના દૂધ-દહી' તરફના અણુ-મમામાં ધરની પ્રણાલિકા પણ જવાબદાર હોય એમ પણ સંભવે છે; તેા તે સ્થિતિ સુધારી સેવાનાં પમણાં તમારે ભરવાં જોઈએ. સારી જાતના દૂધના અભાવે ગમે તેવા દૂધના પરિચયે બાળકને દૂધ પ્રત્યે અભાવ યર્ષ જાય

છે, એટલે થોડા વધારે પેસા ખર્ચીને સારું દૂધ મેળવવાનું રાખવું. સારા ચોખ્ખા દૂધમાં ખાંડ સાકર નાખ્યા વગર જે મોઢમ દોષ છે તે બાળકને અમી જશે અને તેને ભાવના લાગશે. બાળકને પ્રમાણસર ખાંડ સાકર આપવામાં દરકત નથી. પણ બધી જ વખતે દૂધમાં ખાંડ આપતી પટે એ સ્થિતિ ન રાખતી જોઈએ. દૂધ ન ફાવતું હોય તો તેને કચે તેલું મોણું યુક્તિથી જમાવેલું દહી' આપવું. દહી'ને પણ ફક્તની જેમ દાટે લાગે તેલું બનાવવાની જરૂર છે. તે જેમ તેમ જમાવેલા બેસ્વાદ કે ખાટા દહી'ના કોષ્ટ પ્રસંગે થયેલા અનુભવના બળે બાળકમાં દહી' વિષેના બંધાયલા ખ્યાલોના લીધે અભાવ થયો હોય તો તેને તેા તરત સુધારી શકાય. ધણી વાર આવા અભાવની પાછળ બાળકને કોષ્ટને કોષ્ટ વિચિત્ર એવા અનુભવો થયા હોય છે. તે કારણે બંધાયલી મનિય કારણભૂત હોય છે. એટલે અભાવ પાછળનો ઇતિહાસ પણ તપાસી જોવો. ધણી વાર કારણ દૂર થતાં અભાવ નથી રહેતો.

સ્રી-જીવનની ફાઈલો મળે છે.

[ફક્ત એક સેંટ મીલીક છે]

વર્ષ પહેલું	પાછી ફાઈલ	નથી	કાચી	નથી
વર્ષ બીજું	"	૮-૦-૦	"	૧-૦-૦
વર્ષ ત્રીજું	"	૮-૦-૦	"	૧-૦-૦
વર્ષ ચોથું	"	નથી	"	નથી
વર્ષ પાંચમું	"	"	"	નથી
વર્ષ છઠ્ઠું	"	૮-૦-૦	"	૧-૦-૦

પાંચમા વર્ષનાં જોઈતી આસો-પાંચ અંકના રૂ. એ પાછી ત્રણ ફાઈલો સાથે લેનાર માટે રૂ. બારીસ (રિસ્વેલુર, ફ્રી)

આપને જોઈતાં તમામ જાતના પુસ્તકો માટે ઝોહર સાથે નાણા મોકલી આપો. સંપૂર્ણ સંતોષ થાય એ રીતે આપને માલ મોકલી આપવામાં આવશે.

સ્રીજીવન કાર્યાલય : અવેરીવાડ : અમદાવાદ.

સ્ત્રીઓ અને કન્યાઓમાં સંસ્કાર પૂરતું લોકપ્રિય માસિક

સ્ત્રી-લવન

: આ અંકના સંપાદકો :

પ્રોફે. અનંતરાય મ. રાવળ

‘સ્ત્રી-લવન’ કાર્યાલય,

પ્રોફે. ધન્ડમતીબહેન મહેતા

ઝવેરીવાડ, રતનપેળ,

શ્રી. શંકરદત્ત શાસ્ત્રી

અમદાવાદ, તા. ૨૩-૧-૪૬.

ભાષ્યશ્રી બહેનશ્રી

સ્વર્ગસ્થ મહાકવિ ન્હાનાલાલના પુણ્યસ્મરણમાં અમે ‘સ્ત્રી-લવન’ માસિકનો આવતા માસનો અંક ‘મહાકવિશ્રી ન્હાનાલાલ અંક’ તરીકે બહાર પાડવાનો નિર્ણય કર્યો છે, તેમાં સ્વર્ગસ્થના પરિચયમાં આવનાર વ્યક્તિઓનાં સંસ્મરણો, સ્વર્ગસ્થની કૃતિઓ ઉપર વિદ્વાનોનાં વિવેચનો, સ્વર્ગસ્થનું લવનચરિત્ર, અને સ્વર્ગસ્થનો ગુજરાત અને સાહિત્યજગતમાં ફાળો વગેરે વિષયો ઉપર લેખો આપવાનો અમે વિચાર રાખ્યો છે. તો આપ આપને અનુકૂળ પડે તે વિષય ઉપર લેખ લખી મોકલાવી સ્વર્ગસ્થ મહાકવિની ગજરામર યશઃકાયને અંજલિ આપશો, એટલી વિનંતિ છે. આપનો લેખ અમને ઉપરને સરનામે તા. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૬ સુધીમાં મળી જાય, એવી વ્યવસ્થા કરવા કૃપા કરશો.

સ્વ. મહાકવિના નિકટના પરિચયમાં આવેલાં બીજાં ભાષ્યબહેનો પણ આમાં સહકાર આપવાનાં છે, તો આપ આપનો લેખ જરૂર વહેલી તેકે મોકલી આપશો, એટલી વિનંતી છે.

સિ. સેવક,

મનુભાઈ બેઘાણી

શ્રી-જગત સમાચાર

પાલણપુરમાં અખિલ હિંદ
ફેટોમાફી પ્રદર્શન પાલણપુરના
જુનીયર બેગમ સાહેબે ખુલ્લું
મુક્યું.

*

પાલીનાથાના રાજકુંવરી
જેમનું સગપણ ક્રીસનમઠના
રાજકુમાર સાથે ક્યું હતું તે
શ્રી. મહેન્દ્રકુંવરબાનું અવસાન
યથું.

*

મુખ્ય ધારાસભા માટે
મુખ્ય શહેર (ડી. વોડ) ની
એક સ્ત્રી-એક માટે લીંગ તર-
ફથી મીસીસ ઝારખાતુમ દેહ-
સ્ત્રીને ઉમેશ્વાર તરીકે ઉભા
રાખવામાં આવ્યા છે.

*

આઝાદ હિંદ ફોજના ત્રણે
ઓફીસરોને મુક્તી મળતાં તેઓ
લાહોર ગયા ત્યારે રોશન ઉપર
કર્નલ ધીલાનનાં સુવાન બહેને
આંગળા કાપી ત્રણેને શોહીનાં
તીલક કયો હતો.

*

વધો મહિલાશ્રમના વિદ્યા-
ર્થીની કુ. ગીરીમળા હાસની
ઓગરત ચળવળ અંગે બંગાળ
સરકારની મુચનાથી ધરપકડ
યથ. તેમને જામીન પર છોડ્યાં છે.

લંડનમાં હિંદી વર્કસ
એસોસીએશન ડેમોસ્ટ્રેશન દિરક
મહોત્સવ પ્રસંગે શ્રીમતી રૂથે-
લ્ટ અને શ્રીમતી ચાંગ-દાંષ
સેક્રે આમત્રણ આપવા દરાવ
કરશે.

*

બંગાળ ધારાસભામાં
સીઓ માટેની બે બેઠા માટે
અત્યાર સુધીમાં નવ બહેનોએ
ઉમેશ્વારી નોંધાવી છે તેમાં બે
બહેનો શ્રી. નીરાલત શુભા
અને શ્રીમતી હેમપ્રભા મજ-
મુત્તાર ચાલુ સભ્ય છે.

*

કરાંચીમાં મીસ અગાથા
હેરીસન અને મીસ જેસી રફોર્ડ
પંડિત જ્વાહરલાલ નહેરુની
મુલાકાત લીધી હતી.

*

પોરબંદરમાં બહારવટિ-
યાના હાથે માયો ગયેલ એ. ડી.
સી. અને કુખવરની વિધવા-
ઓને અનુક્રમે માસિક ૭૫
અને ૨૦ રૂપીયાની જવાબ ના.
રાશી, સાહેબે બાંધી આપી.

*

મહિલા પરિષદના આમદથી
ભર્યને મેટ્રીકના સેન્ટર તરીકે
બે વર્ષ માટે મંજૂર કરાયું.

મુંબઈના શ્રી. શીવલાલ
અંબારામ આણંદજીની પ્રથમ
પત્ની ગુજરી જવાથી તેમણે
શ્રી. રૂથમણીજીને જોડે ફરી લગ્ન
કયોં હતાં. પણ પછી રૂથમણી
બહેન હયાત છતાં તેમણે પ્રથમ
પત્નીની નાની બહેન જવાકુમારી
સાથે લગ્ન કયો હોવાથી ફરજની
નાતમાં બળબળાટ થયો છે.

*

સુરતમાં ડો. શાન્તાબહેન
હોરાના પ્રમુખપદે ગુજરાત હિંદુ
સંમેલનના આગ્રયે મહિલા
સંમેલન યથું, તેમાં ધન્વજીબહેન
કાઝી અને ભદ્રિકાબહેન મહે-
તાએ 'હિંદુના રીતો આદર્શ'
ઉપર વિવેચન કયોં.

*

અમદાવાદમાં વીસનગરો
નાગર સીઓ માટેની જલદયાલ
હરીશંકરમાં શ્રી. મૃણાલિની વ્યાસ
પ્રથમ આવ્યાં.

*

મેટ્રી અવણી નોટો સરકારે
ચલણમાંથી રદ કરવાથી, કરાં-
ચીમાં એક ૪૦ વર્ષની પંખખી
સ્રી પાસે હાજર હાજરની દૃશ
લાખની નોટો હોવાથી, 'મારી
નોટોનું શું થશે?' એ બીલીએ
હાંફેઈલ ચર્ચ જવાથી ગુજરી
ગયાં.

અમદાવાદની મહિલા પરિ-
ષદની શાખા તરફથી લેડી વિદ્યા-
ગૌરી નીલકંઠ મણિ મહોત્સવ
ગરબા ટ્રોફીની હરીદાષ દેહ-
આરીમાં થશે.

*

જૂનાગઢમાં એક અવિવા-
હિત યુવતીએ બાળકને
જન્મ આપી, નાક મોઢામાં
કાલસાની લુકી ભરી, તેને
ચુંગળાથી ઢાંચળામાં લપેડી
બારીએથી નીચે નાખી, જેનારને
ત્રાસ અને ક્રમક્રમાદી ઉપજાવે
તેરીતે બાળકનો જીવ લઈ, પાપ
કૃત્ય છુપાવવા અંગે પોલિસ
ધન્ડપેક્ટર શ્રી. નુરમહમદ ખોચે
તેને પકડી પાડી છે. કાળવા
ચોક સિનેમા લતામાં ત્રીસેક
વર્ષની કુંભારજીઆઈ ઉપર
બળાટકાર કરવા માટે એક
ઈસમને પોલિસે પકડ્યો છે.

*

મુંબઈ મારાસમા માટે
સુમતીઆઈ ગોર મહારાષ્ટ્ર વિ-
ભાગમાંથી અને કણ્ઠીટક વિભા-
ગમાંથી અને કણ્ઠીટક વિભા-
ગમાંથી શ્રીમતી ચેદવાવા સાંબરા-
ણીની પસંદગી થઈ છે.

*

હિંદ આઝાદ ફોજની
'ઝાંસીના રાણી' ફોજની સ્ત્રી-
સેનિકાઓને અંગળની બાશકોટ
ઝાવણીમાં લાવવા સંભવ છે.
હાલ તેઓ સીંગાપુર છે.
ફોજન લક્ષ્મીને પણ હિંદમાં
લાવવામાં આવશે.

આઝાદ ફોજ રાહત
કાળમાં લાહોરમાં એક મુસ્લીમ
મહિલાએ પોતાની સોનાની
દશ અંગડીઓ બેટ આપી.

*

ગાંધીજીના આસામના
પ્રવાસ દરમિયાન કુ. અમલ
પ્રવાદાસ ગાંધીજીની સેવામાં
રહ્યાં હતાં.

*

સુરત મ્યુનિ. સ્કુલ બોર્ડના
સ્ત્રીસભ્ય શ્રી. પ્રભાવતી દિશિત
ડીસકવૉલીકાષ્ટ યવાથી તેમની
જગ્યાએ સરકારે શ્રીમતી વિદ્યા-
દેવી. શ્રી. ઠક્કરની નીમણુંક કરી
હતી, પણ શ્રી. વિદ્યાબહેને
એનો ઈન્કાર કર્યો છે.

*

લુધીઆણામાં આકુલાળાની
હડતાલથી કેટાંગા સ્ત્રીઓએ
સરખસ કાઢી પોંકારો કર્યો હતા.

*

રાજુલા મહિલા મંડળની
બહેનો અને સિક્કાઓ પિપા-
વાવ પર્યટને ગયાં હતાં.

*

આસામની જુદી જુદી
મહિલા સમિતિની ૩૦૦ પ્રતિ-
નિધિ બહેનોને મહાત્માજીએ
કરતુરજ્ઞા સમારક દ્રશ્ટની યોજના
સમજાવી હતી.

*

દિલ્હીની લેડી ધરવીન
કોલેજની વિદ્યાર્થીનીઓ સાથે
શ્રીમતી નિકલસે વાતોલાપ
કર્યો હતો.

વિવિધ શાળાઓ અને
કોલેજોની મુસ્લીમ વિદ્યાર્થી-
નીઓ તરફથી શ્રીમતી મ્યુરીલ
નિકલસને માનપત્ર અપાયું
તેના જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું
કે 'તમારા જેવી ઉત્સાહી
છાત્રીઓવાળો હિંદ દેશ સ્વતંત્ર
હોવો જોઈએ.'

*

શ્રીમતી અરુણા, અસ્ક-
લીએ રાષ્ટ્રપતિ ઉપર પત્ર લખી
અહિંસાના ઠરાવ ઉપર વિચાર
કરવા જણાવ્યું છે. સરકારે
તેમની ઉપરનું વોરંટ હમણાંજ
રદ કર્યું.

*

દલકતામાં શ્રીમતી
વાસંતીદેવી ચિત્તરે જનદાસ અને
તેમનાં પુત્રી શ્રી. અર્પણદેવીએ
ગાંધીજીની મુલાકાત લીધી હતી.

*

સુરત જિલ્લાના લાડ પ્રજા-
પતિ મંડળ સંમેલનના પ્રમુખે
આમજનતા અને રહેરી વચ્ચે
કન્યા વહેવાર શરૂ કરવાની
દિમામત દરી હતી.

*

કલકત્તામાં વર્ષોથી વસતા
બલગેરીઅન બાઈ મીસીસ જે.
બી. રેનર કોંગ્રેસના સભ્ય
બન્યાં.

*

અમદાવાદ મ્યુનિ. મર્સ
હાઇસ્કૂલનો વાર્ષિક સમારંભ
શ્રી. માવલંકર દાદાના પ્રમુખપદે
ઉજવાયો.

શ્રી. વિન્યાયકમી પડિત અમેરિકાથી હિંદમાં આવી પહોંચ્યા છે. કરાચીમાં મ્યુનિ. હોલમાં તેમનું સ્વાગત કરવા લોકોનો જાજ્જાર ધસારો થયો હતો. તેમાં ધણું માણુએ કચરાયાં. આ ધસારામાં સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓ મુસ્લેલીમાં મૂકાઈ હતી અને ડેટલીફ સ્ત્રીઓ તો રડી પડી હતી જાણીતાં સ્ત્રીડીશ લેખિકા શ્રી. હન્ના પલુ આ ધસારામાં સપડાઈ મર્યા હતાં એટલે એ સમારંભ બંધ રાખી. પછી રામજાગમાં જાહેર સજા રખાઈ હતી.

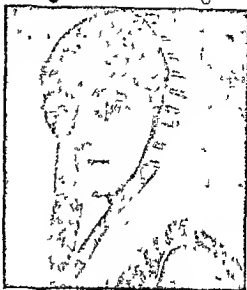
મુખ્ય ધારાસભા માટે મુખ્યમાંથી શ્રી. લીલાવતી મુનશી અને શ્રી. તારાબેન મેહક તથા અમદાવાદમાંથી શ્રી. ઇન્દુમતી શેઠની પસંદગી થઈ છે.

હલન્ટા પ્રેસીડેન્સી એલ. માંથી ક્રીસ ઉર્લંગળા મહુમદાસ્તી ચુકાત થઈ. તેમને લેબેલિંગ અત્યાચાર કેસમાં ૧૪ વર્ષની સજા થઈ હતી સજા પૂરી થયા પછી તેમને અટકાવતી ગેદી તરીકે રાખ્યાં હતાં.

ગુજરાત અને ગુજરાત બંદર અનેક ગાંભોમાં સ્ત્રી-મંડળોએ મહાકવિ શ્રી. ન્હાના સાલ કવિ માટે શોક સભાઓ બંધી દરારો કર્યા.

વડોદરા સ્ત્રીઓની સ્પોર્ટ્સ એસોસિએશનનાં મહારાણી સો. ચાન્તાદેવી પેટ્રન થયાં.

વડી ધારાસભામાં સરકાર નીચુકાત સબ્યોમાં શ્રી. મણી-બહેન મુળજી કારાની વરણી થઈ છે.

કસ્તુરભા દ્રશ્ટનો વહીવટ સ્ત્રીઓને સોંપી દેવા દર્પ હોવાનું જાહેર થયું છે તે પ્રમાણે આદિર્મ થીમતી દુર્ગા-બાઈ, પંજમ અને કાસ્તીરમા શ્રી. રામેશ્વરી નહેરુ, સીધમાં શ્રી. કીશીમહેન લાલવાણી અને બમાળમા થીમતી લાલણ-લત્તાને નીમવામાં આવ્યાં છે. બીજા પ્રતિમાં પણ આવી ગોઠવણુ થશે.

પાટણમાં એક યુવાન જૈન બહેને દાક્ષા લેતી વખતે પોતાની સાથે હજારની મીસ્કત ધમોદા આપી દીધી.

મુરતમાં સંગરામપુરામાં બીજી યુવતી એલસ મેલન શ્રી. વસુમતીમહેન દાક્ષરના પ્રયુખ-પદે થયું હતું.

નવસારી કન્યાશાળામાં સો. ચાન્તામહેનના પ્રયુખપદે 'વાલીદિન' ઉજવાયો હતો.

અમદાવાદમાં મળેલી ગુજરાત કાઠિયાવાડ વિદ્યાર્થી પરિષદની કાયવાડી કમીટીમાં શ્રી. ઇન્દુમહેન દેસાઈ અને શ્રી સરખ પંડ્યાની વરણી થઈ.

ગોધરામાં બીજાની આ દેવન સમેલન બરાણુ તેમાં મો. મેનામહેન વાડીલાલ પરીખ અને સો. લક્ષીનામહેન મેણી-લાલ ભણુશાળાને પ્રતિનિધિ તરીકે રથાન મળ્યું હતું.

ઈલાવીની સરકારના આ-મંત્રણથી મેડમ મોન્ટેસોરી આવતી જૂનમાં પોતાની જન્મ-જૂમિમા થોડા વખત માટે જશે.

સુગાં ઠાકોર સાહેબના મહારાણીશ્રી જ્યાકુંવરઆ સાહેબનો સ્વર્ગવાસ થયો.

*

શ્રી. રામકૃષ્ણ પરમહંસના ધર્મચારિણી શ્રી. શારદામણી-દેવીની જયંતી પ્રેમાભાષ હોદ્દામાં લેડી વિઘ્નગૌરીના પ્રમુખપદે ઉજવાય.

*

અમદાવાદમાં અઢી માઇ-લની સ્ત્રીઓ માટેની જલદ ચાલ હરિદાસમાં શ્રી. શારદા-બેન હજીરબાઈ, શ્રી. મીનાક્ષી ઠાકોર અને શ્રી. જ્યોત્સ્નાબેન જીની અનુક્રમે આચ્યાં.

*

લંડનમાં થીટીશ પાલો-મન્ટના જાણીતા સભ્ય મીસ એથેનોર રેથબોનનું ૭૩ વર્ષની વયે અવસાન થયું. હિંદી પ્રશ્નમાં તેઓ રસ લેતાં. હતાં. રોયેટીશ આંતરવિગ્રહ વખતે તેઓ માદ્રીદની મુલાકાતે ગયેલાં ને ફેલોયવાર તોપમારા ઢેહળ આવી ગયા હતા.

*

પાલીતાણા રોડેને સાંજે ૭ વાગ્યે ટીકોટ લેવા જનારી યુવતીની અનિદ્ર દુઃખમચ્છરી ટીકોટ માસ્તરે ઠરવાથી ત્યાં ધાધલ મચ્યું હતું.

*

વડવાણમાં કુટુંબ-કલેશને કારણે એક વણીક યુવતીએ અગ્નિરનાત કર્યું.

*

સુરત મ્યુનિ. શાળાના (ફિરતી) શિક્ષિકા શ્રી. બેસે-શાહન ડેનીયલ પરમારે મુસ્લીમ યુવાન લેખક શ્રી. ઇરમાઈલ એન. દેસાઈ સાથે વડોદરામાં લગ્ન કર્યાં ને પોતાનું નામ બદલીને ખુરશેદખાનુ રાખ્યું.

*

વાંકાનેરમાં રાજ્ય કુટુંબનાં બાળકોની દેખરેખ રાખવા મીસીસ અબ્બકરની માસિક ખસો રૂપીઆના પગારે નીમ-ણક થઈ.

*

કરજીમાં શ્રીમતી મણી-બહેન શાહ પ્રસુતિશ્રદ્ધ શ્રીમંત સો. મહારાણીશ્રી રાનાદેવી ગાયકવાડના હાથે ખુલ્લું મુકાશે

*

વડોદરાના ચીમનાબાઈ સ્ત્રીવિશ્રામને શ્રીમંત સો. સીતાદેવી ગાયકવાડે એકહજાર રૂપિયાનું દાન આપ્યું.

*

સુરતની રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારક મંડળ તરફથી યોજાયેલ વૃત્ત હરીદાસમાં “નારીકા રચાને ધરમે નહિ હે” એ વિષય ઉપર પહેલું ધનામ શ્રી. મનીબહેન સોરાજીને અને ત્રીજું ધનામ શ્રી. રમણકાન્તા રાવળને મળ્યું.

*

મુસ્લીમ મહિલાઓએ શ્રી. મહમદઅલી ઝીણાને ૭૦ મે. જન્મદિન ઉજવ્યો.

*

મહારાષ્ટ્ર વિભાગમાંથી મુખ્ય ધારાસભાની એક સ્ત્રી બેઠક માટે શ્રીમતી કમળા યી.ચોડકર સુંદાયલાં જાહેર થયાં. પંજાબ ધારાસભા માટે શ્રીમતી મીન-લાલ નહેરૂ પીનહરીક સુંદાયા.

*

એડાજ્જલા સ્કુલમાં શાળામાં શિક્ષિકાએને પોતાનાં ધાવણાં બાળકો સાથે લાવવાની મનાઈ ફરમાવી હોવાથી સ્ત્રીશિક્ષિકાની સંખ્યામાં ઘટાડો થવા સંભવ છે.

*

અમદાવાદમાં આગ્રાદેશ રાહતદંડ માટે નાટ્ય પ્રયોગ યોજવામાં આવ્યો હતો તેની કમીટીમાં શ્રી. ખુરશેદખહેન મેડોરા, શ્રી. ચેરીનમહેન તથા શ્રી. ઉદયપ્રભાખહેન મહેતા સહાયો હતાં.

*

અખિલહિંદ મહિલા પરિ-ષદની બેઠકમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વૃત્તલકળા હરીદાસમાં આરો-લીઆ, ઇજમ, સ્વીડન, બ્રીટન, સીરીયા અને હિંદની સ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો હતો, તેમાં શ્રી. સરોજીની નાયક હતી ગયાં.

*

અમદાવાદમાં વડનગરા બાહ્ય સ્ત્રીસમાજને વાર્ષિક સમારંભ ઉજવાયો તેમાં મંત્રી સો. ભદ્રાબાળા પંડ્યાએ સમાજને અડેવાલ વાંચી સંબળાવ્યો હતો.

*

છેલ્લા ત્રણ વર્ષમાં જાપાનીઓ બરમામાં રહ્યા તે દરમ્યાન આશરે પચાસહજાર બહારી કુમારીઓ જાપાનીઓને પરણી ગઇ હોવાનું મનાય છે.

*

આઝાદહિંદ ફોર્સની 'ઝાંસીની રાણી'ની દુકાનીના બીજા સેનાપતી કુમારી આનીએ માંડસેના પતન વખતે શરણે થવાની ના પાડી હતી અને અમેરીકન ટેન્ક આવતી હતી તેની આડે ટેન્કવીરોધી સુરંગો બાંધી તેઓ અમેરીકન ટેન્ક આગળ સુધ ગયાં હતાં અને ત્રણ ટેન્ક જીંદગી દીધી હોવાનું દહેવાય છે. આઝાદફોર્સની બીજી ૩૫૦ વીરંગનાઓને હિંદમાં લાવી બરોડાપોર પાસે અટકમાં રાખવામાં આવી છે.

*

વડોદરામાં એક સ્ત્રીના પેટમાંથી બાર સત્ત્વની ગાંઠો ઓપરેશન કરીને દાકતરે કાઢી.

સ્વીકાર

સોહાગણુ બા. રજો (લેખક શ્રી. રમાકાન્ત ગૌતમ) કિંમત ર-૪-૦ અને ત્રણ પાંખડી (લેખક શ્રી. નીતુ દેસાઈ) નવચેતન સાહિત્ય મંદિર તરફથી;

રચનાત્મક કાર્યક્રમ: તેનું રહસ્ય અને રચના' (લેખક: મહાત્મા ગાંધીજી) અને બહેનોને (શ્રી લેખક: રામકુમારી અમૃતકુંવર. અનુવાદક. શ્રી. હરીમહાલ વોરા.) ૧૦-૬-૦ નવચેતન કાર્યાલય તરફથી.

The Voice of the Autumn Leaf (By Mahatma Gandhiji)

અમદાવાદમાં ઓલિમ્પિક હરીફાઈમાં એક માછલ સાથે દલીલમાં પહેલું પ્લેનામ થી. હંસાજેન પટેલ (એવીસપીજ) ને મળ્યું. શ્રી. નલિની રીઝવડર (જમાલપુર) બીજા અને શ્રી. સુદેવી ચોક્સી (એવીસ-પીજ) ત્રીજા આવ્યાં.

*

અમદાવાદમાં જમાલપુર દરવાજા બહાર પોલીસને એક તરતની જાહેરી માથા વગરની મરેલી બાળકી મળી આવી છે

*

વિશ્વભરમાં સુવેક શાન્તી જાળવવા માટે સર્વ રાષ્ટ્રોની પ્રથમ પરિષદ લંડનમાં બરાઈ તેમાં શ્રીમતી રૂઝવેલ્ટે એક પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપી છે.

*

પેશાવરમાં ચોરીદુષ્ટીથી અફઘાનીસ્તાનમાં કાગળો લઇ જવાના આરોપસર છ સ્ત્રીઓની ધરપકડ થઇ.

રંગુનમાં શ્રીમતી હીરાબેન બેટાનીને આઝાદહિંદની કામચલાઉ સરકાર તરફથી 'એવરે હિંદ'નો ખીતાબ આપ્યો હતો. શ્રીમતી બેટાનીએ પોતાના પંદર હજાર રૂપિયાની કિંમતના તેર સોનાના હાર નેનાજી ફંડમાં આપ્યા હતાં. તેમના પતિ રંગુનમાં આઝાદહિંદ બેઠેલા એક હીરકંઠર હતા.

*

દીદીના જૂનપૂર્વ સંપાદિકા શ્રીમતી કમળમબેન જૈનની યુવાન પુત્રી કે. શારદાનું અવસાન થયું.

*

કચ્છમાં ઇંદાબાઇ કન્યાશાળાના વાર્ષિક ઉત્સવ ઉજવાયો.

*

મુજબની તમામ સંસ્થાઓને આશ્રય મળેલી સ્ત્રીઓની સભામાં વેચાણ વેરા સામે વિરોધ કરાયો હતો અને તે બંધ રાખવા સરકારને પત્ર લખ્યો છે.

*

હમારા હિંદુસ્તાન પબ્લીકેશન મુંબઈ તરફથી; અને પ્રણયરાની (લેખક શ્રી. વૈષ્ણવજી) ગુર્જર સાહિત્ય ભંડાર, ધાકી તરફથી મળ્યાં છે.

*

સુધારાનો સુધારો

ત્રીજવનના આ અંકમાં પૃ. ૨૪૯ ઉપર સુધારો પ્રગટ થયો છે, પણ ઉતાવળમાં તેમાં થેણુ પુસ્તકના નામમાં ભૂલ થઇ છે. એ પુસ્તક 'ગાંધીજીના સહવાસમાં' નહિ પણ ગાંધીજીના સમાગમમાં છે. શ્રી. ચંદ્રકંઠ શુક્લસંપાદિત 'સદરૂઢ પુસ્તક વોરા એન્ડ કં. ડું' પ્રકાશન છે.

વસાવવા જેવાં સુંદર પુસ્તકો

ઉત્તમ ટુંકી-વાર્તાઓ		તરુણ ભારત	૨-૪-૦
વણકાનાં ફુલ	૨-૦-૦	ઝેવડું પાપ યાને-હિંદુસ્તાનની	
પચીસ પ્રેમકથાઓ	૨-૦-૦	પાપમાલી	૦-૬-૦
ખેલકી (સુંદરમ)	૧-૪-૦	નવજીવાન સુભાષ	૦-૮-૦
ટપાલ પેટી	૧-૪-૦	અમ્મા [નવલકથા]	૩-૦-૦
તરતાં ફુલ	૧-૮-૦	નવલકથાઓ	
રણખંડા	૧-૦-૦	ઉપા (નાનાલાલ કવિ)	૨-૦-૦
અધારા ખૂણામાં	૨-૩-૦	ગોદાંન ૧-૨ (પ્રિમચંદણ)	૬-૦-૦
સંસારની વાતો	૨-૮-૦	નરેન	૩-૦-૦
હું ખંડેર કેમ બની ?	૨-૮-૦	ઈંદુ ને રજની	૨-૮-૦
ગૂંચરાંતણુ ટાઈપિસ્ટ	૧-૪-૦	ધરતી	૨-૮-૦
તાજમહાલનો શિલ્પી	૨-૩-૦	મંગલમૂર્તિ	૨-૦-૦
દીપમાળ	૧-૪-૦	સ્નેહલક્ષ્મી	૩-૦-૦
પુષ્પાંજલિ (રમણિકલાલ દલાલ)	૧-૪-૦	રસિયો છવ	૩-૮-૦
અંગાર	૧-૪-૦	ચિરંતન નારી	૨-૦-૦
સુકિતદાર	૧-૪-૦	શહિદી ને બીજી વાતો	૨-૩-૦
ધૂમશિખા	૧-૪-૦	અદ્ભુત યોગિની	૩-૦-૦
અ. શા. વિધવા	૨-૮-૦	ધીમુ ને વિખા	૩-૮-૦
રાષ્ટ્રીય પુસ્તકો		પરિચારિકા	૧-૪-૦
રંગદેખનો હંગ ૧-૨ સાચત્ર	૫-૦-૦	પ્રલયમૂર્તિ	૧-૧૨-૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૪-૦-૦	સુશીલાનો દેવ	૨-૪-૦
હરિજન ભાગવત	૧-૦-૦	છવન સંગીત	૨-૦-૦
સંપૂર્ણ દારૂ નિષેધ	૦-૮-૦	ઘરે બાહિરે (ટાગોર)	૪-૦-૦
મીઠા વેરો ૧-૨	૦-૩-૦	નાટકો	
ગરીબાઈનો ગુનો	૦-૬-૦	ઠંડી ફરતો ને બીજાં નાટકો	૧-૮-૦
આખરી ફેસલો		વેનિસનો વેપારી [શેકસ્પીયર]	૧-૮-૦
કાચુ ૧-૨-૩-૪	૬-૦-૦	મેઝર ફોર મેઝર	૧-૦-૦
પ્રગતિશીલ જાપાન	૧-૦-૦	અનંતા	
ઉપેન્દ્રની આત્મકથા	૧-૪-૦	પૃથ્વીનાં આંસુ	૧-૮-૦

ગૂંચર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ.

શ્રી-જીવનમા ગૃહલક્ષ્મીના સંસ્કાર પૂરતુ શ્રીઓનું માસિક

મહાકવિ ન્હાનાલાલ સ્મૃતિ-અંક

વર્ષ સાતમું : ફાગણ ૨૦૦૨ : માર્ચ ૧૯૪૬ : અંક પાચમે

સ્વસ્તિ તને !

સ્વસ્તિ તને શુભંરકુળ-મોરલા,
લોકાન્તરોના તવ પથ ઉત્તરે,
સુદિ અમારી તવ સગિની હોને

કૃત્યું કંચું તે રસવત હે કવિ !
લકાવી તે શુભંરી લાડકોડથી,
અઝોહનાં ઉર્જિત શબ્દપદથી
વાગીશ્વરી તે અગ્ની ગું હસ યે

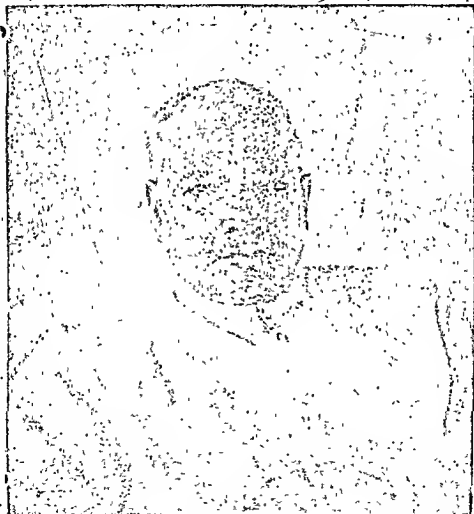
કહે કવિ, કાવ્યગ્ગમન કાણ ને
ગીઝયું ન તારા ગદ્યરંગ કાવ્યથી ?
કેા મિષ્ટ મ મોહનથી હરેકનું
આમત્ર્યું તે અતર તારી કુંજમા

ગભીર રત્નાકર ઢેરી છોળ શા,
તે ભૂમિનો આ તટ મોક્ષિતકે સજ્યો,
અનતના એ રસસાગરેથી
તું આચમાવી અહીં અજલિ ગયો.

સ્વસ્તિ તને, ઉન્નતકંઠ હે કવિ !
પ્રસન્ન એ શારદ તારી પૃષ્ઠિમા
અશીષ રહેને અહિયાં પ્રકાશી;
ને પામી તારા સહુ ઇષ્ટ ધામ,
દેવોતણું અમૃત રહો તું પ્રાચી.
સુ-દરમ

‘હરિવર ! એકું રચેઃ જગત્ત્વઃ પૃથ્વીની મળ પ્રભ હો રવત્ત્વ.’

મહાકવિ ન્હાનાલાલ

જન્મ:

ચૈત્ર સુદી ૫ઠ્ઠે, ૧૯૩૩
૧૬મી માચ, ૧૮૭૭

અવસાન:

‘વીરને મૃત્યુ શાં ?’

પોષ સુદ સાતમ, ૨૦૦૨
તા. ૯મી જાન્યુઆરી, ૧૯૪૬

૪, જુગતી બેગન્દરી

અંતિમ

મસાદી

જાતી સૌન્દર્યકુંજે સોહાગા સુન્દરી;
કલ્યાણી કોડીસી - જુગતી બેગન્દરી.

રસ કેરી રમતુંમાં રમતોતી સુન્દરી
ભવતા સંસારભાર બહે છે બેગન્દરી.

ધબરાબે હૈયાધારે જાતે સુન્દરી,
ઉતારાતા અબેખાતે ખીરસે બેગન્દરી.

કલવાતા સન્નિધામ સત્તર ભરે સુન્દરી;
સુષિતો સોહાગ કામણગારી બેગન્દરી.

અમરોતી અમરબોમ અબલીમાં સુન્દરી;
બેગમાયા જુગજુગતી જલની બેગન્દરી.

૧૫૧ જાતેવારી ૧૫૫૬

દીનાસાલ દીપતરામ કૃત

૫, સાધુસનાતકો ભૈયો

આયો આજ તોરે દારે હૃષ્ટા કનેયો;
હૃષ્ટા કનેયો, સાધુસનાતકો ભૈયો;
આયો આજ તોરે દારે —

દર્શન લે લે,

દર્શન લે-લે.

કાલકી કુંજલમે કન્દુકીભેલેયો;

આયો આજ તોરે દારે

આયો આજ તોરે દારે હૃષ્ટા કનેયો.

૨૭ જાતેવારી ૧૫૫૬

દીનાસાલ દીપતરામ કૃત

તા. ૬ મી જાન્યુ-
આરીનાં રોજ કવિશ્રી
કાલની કુંજલમાં કદુક
કનેયાને કે કંદુક ખેલના
સિધાવી ગયા, એના
એક અંવાડિયા પહેલાં
એકે કિવચને અંતરે
તેમણે સામેનાં બે કાવ્યો
છેલ્લામાં છેલ્લાં લખ્યાં
હતા.

સિધાવો, કવિ !

તમે કવિ ! ગયા ? લીધો તમે પન્થ અનન્તનો,
લીધો જે પૂર્વજેએ ને આર્થચિત્ત પિતામહે ?
રે ! હવે મહાજવાના ના અમારે કદિ આપને ?
કે રહું મુણ્ણું હાવાં તમ નિમુક્ત હાંસ્થને ?
સોત શારદનો ચંલ્યો ? વીણા વાણીની આપની,
બની મુંગી ? ફરી શું એ હવે ના બાજવી કદિ ?
કવિ ! શું કાલકેરા આ અણુસીમ. પરાવરે,
જીવનશણ્ણની લીલા તમ આજે સમાપ્તી ?

*

હા ! લીલા શણ્ણી ! કિન્તુ લીલાં ઠેવી લલામ એ ?
-પ્રકટી નશ્વરેથી જ્યાં શાશ્વતી આત્મની કલા ?
રસસિદ્ધ તમે સર્જી સૃષ્ટિ શોભન કાવ્યની,
જ્યાં સદા રનેહમાંગદ્યે વાગીશ્વરી વિરાજતી,
હિંડોળો જૂલતો અકમળોળ જેમાં વિરાટનો,
ને જહીં પુણ્યની પાળે રસસાગર દહેરતો.
હિમાળી રાત્રિમાં આપે આપ્યા કેલ વસન્તના,
જીવન શણ્ણિકે ગાયાં મીઠાં ગીત અનન્તના.
આશા, ઉત્સાહ ને નવ્ય વસન્તમંત્રથી ભરી,
આપની સૃષ્ટિને મૃત્યુ શકે શી વિધ સંહરી ?
જીવનશણ્ણ કેરો એ કવિ ! વિજય છે વડો,
કે હેલામાં તરે ઘોર મહાસાગર મૃત્યુનો.
જરા કે મૃત્યુનો તેથી હોયે શો ભય આપને,
સાન્તમાં પરખ્યો જેણે પુણ્યવણી અનન્તને ?

*

સિધાવો, કવિ ! જે માર્ગે સિધાવ્યા આર્થ પૂર્વજે,
જન્મમૃત્યુજડલા આ દેહનો ખેદ હોય શો ?
પોલી પાતખરે, પાછાં વર્ષોના વેણુનાદથી
ભગીને જીવનો, વૃદ્ધિધમને વશ વર્તતાં,
જૂનાંની ભસ્મમાંહેથી તજાને પ્રકટાવતાં,
એ માર્ગે હરિનાં પ્રેયો જતાં સો ઉન્નતિકમે.
સિધાવો હરિના બહાલા ! સ્વીકારો હરિ આપનું,
પનોતું પ્રાણનું પદ મહેકતું જે દલે દલે.

ને અહીં ? દિવસે લયે; વરોં યે વીતયે; અને,
 અવિશાન્ત ફરી રહેયે સ્મિતે નિયતિકમ.
 ને મહાકાલ કેરા આ સાગરે કેંક જાઠયે;
 આવતો, પુદ્ગુરો નાનામોટા યે કેંક નાયયે;
 ને ધરી નિજ હૈયામાં ગહન બોધમની છવિ,
 કષ્ટ બે કષ્ટ સૌન્દર્ય નમલક્ષ્મીનું દાખલી,
 જયે પુદ્ગુર; રંગો યે જયે; સાગર હોરયે.
 એકલો, અવધિહોલો અણુસીમ, અતન્ત એ.
 ત્યારે યે ગુન્ડરી વાણી સ્મરયે આપને કવિ !
 ગયો પુદ્ગુર; તોર્યો આ રંગો જેના ગયા રહી !
 મનસુખલાલ ઝવેરી

સંપાદકીય

ગુજરાતના મારીસમાજને લગતા પ્રશ્નો અંગે તેને ઉપયોગી થવા મળતું 'સ્રીજીવન' માસિક અહોરોગ કવિવર્ધન ન્દાના-લાલના રમરણમાં આ વિશેષાંક પ્રકટ કરે છે, એમાં એવડું ઔચિત્ય રહેલું છે. 'સ્રીજીવન'નો સુહર્તવંતો પ્રથમપહેલો અંક કવિશ્રીના કાવ્યથી શરૂ થયો હતો અને તેના બન્નમથી જ 'સ્રીજીવન' કવિશ્રીનાં મમતા અને અમી-દષ્ટિ અનુભવ્યાં છે. કવિશ્રીના કાવ્યથી પોતાનું ખાતું ખોલનાર આ માસિક ગુજરાતનાં અન્ય સામયિકોને એમ કરવું સહે તે પહેલાં પોતાની મળસંપત્તિ પ્રમાણે પણ ઉમંગકાળેર ન્દાના-લાલ-અંક પ્રકટ કરવા પડેલ કરે, એ એની કૃતજ્ઞતાને શોભતું કામ છે. બીજા આ પણ સ્વીકારાતું જોઈએ છે કે સદ્ગત કવિશ્રી જેમ જીવનાના તેમ વિશિષ્ટ રીતે સ્રીઓના પણ કવિ હતા નારીજીવનનાં સુખદુઃખ એમણે ગાયાં છે, નારીનું ગૌરવ એમણે કહ્યું છે, રસિકા, પત્ની, કુલયોગિની અને સદ્ધર્મચારિણી તરીકેના ધર્મ કવિશ્રીએ બાવથી પ્રબોધ્યા છે, અને મધકરતા રાસના પોતાની વિશિષ્ટતમ કાવ્યસંપત્તિ તે કવિશ્રીની ગુર્જર કન્યાઓને અને રમણીઓને અમોલી ભેટ છે. સ્રીઓનું માસિક સદ્ગત કવિવર્ધન પોતાની બાવબરી અંજલિ આપવા માટે એમાં આપી કાઢેને જરાય નવાઈ લાગવી જોઈએ નહિ.

'સ્રીજીવન'ના આ વિશિષ્ટ અંકનાં સંપાદકો તરીકે અમારાં નામ પસંદ કરવામાં તેના નિત્યના સંપાદક અને વ્યવસ્થાપક શ્રી. મનુભાઈ જોધાણીએ અમારી મુખ્ય લાયકાત

કવિશ્રીની સાથેના અમારા અંગત અને કૌટુંબિક બની ગયેલા સંબંધમાં જોઈ હશે, એમ અમે માનીએ છીએ. કવિશ્રીનાં વત્સલ પ્રેમ અને મમતાનો લાભ મેળવવા તેમજ એમના અંકિતત્વના એક મુદ્દા, મીઠા, સુખમ પાસાનું નિષ્કર્ણ કરવા અમે બાગ્યશાળા રમાં છીએ, એ વાત હકીકત તરીકે સાચી છે. એથી જ શ્રી. મનુભાઈએ આ વિગેષાંકના સંપાદનની વાત મૂકી લારે, એ રીતે કવિશ્રી પ્રત્યે કંઈક કાણુમુક્ત થઈ શકાય એ ખ્યાલે, એ સ્વીકારી લેતાં અમને બહુ સંકોચ નથી થયો.

'સ્રીજીવન'નો આ 'મહાકવિશ્રી ન્દાના-લાલ સ્મૃતિ-અંક' પ્રકટ કરવાનો પોતાનો સંદેશ્ય તે શ્રી. મનુભાઈએ સમર્પિને આરે કવિવર્ધનના દેહને હજુ અમિરપથ નડેતો થયો તે વખતે અમને જણાવેલા આ નહિ, થયો અંક એમને તે આવો રમરણીય બનાવવો હતો. પણ એ બહુ ઉનાવળ થશે અને સારાં લખાણુ ઠીક પ્રમાણમાં એટલા થોડાં સમયમાં મેળવી નહિ શકાય એ ડર અમે બાંકન કરતાં એમણે આ પ્રકટ થાય છે તે અંક પર એ સખ્યું. આમ છતાં સમયમયોદા નડી તે છે જ. જેમ અમને તેમ લેખકોને ય તે નડી હશે એમ લાગે છે. અમુક સમયમાં ધાર્યું કામ આપવાને હજુ આપણો અભ્યાસી લેખકવર્ગ રેવાયો નથી. અપેક્ષા રખાય તેમનાં ને તેવાં લખાણુ-ધાર્યો અમારું પેલસી રજામાં મળી, એવો આ અંક પ્રગટાશે છે. એ સાથે સ્પષ્ટ રીતે સતોષજનક હકીકત એ પણ છે કે કવિશ્રીના અનેક જણીતા અને અનુભવા પ્રશંસકો અને અભ્યાસીઓએ ઉમંગકાળેર પોતપોતાનાં રમરણા, અંજલિઓ ને લેખો મોકલી આપી આ અંક પૂરતી તે સંપાદકોની ઝોળા-છલકાવી દીધી છે.

મજા ત્યાં નડ્યો કાગળ નિયમન ધારાએ અનિવાર્ય બનાવેલા રથલસંકોચ. પૃથક્ અમા મર્યાદિત ફોર્મ ફેટલાક લેખોને ઉલ્લી ધરીએ

મહા + વિ શ્રી જ્ઞાનાલાંક જાનુ. ૫૬
જ્ઞાનાલાંક ગુરુતંત્ર ને પાડે
પાડે તે જોઈએ પુરોશિતપતેમ
નથી. કાલિય દ્વારા એમણે ગુરુતંત્ર
જાનુ. ૫૬ પાડે. ફરી છે એમને
જાનુ. ૫૬ ને પ્રેરણા આપે છે
એમણે મુક્તિ એ જાનુ. ૫૬ વારં
અધિષ્ઠાતા પાડે. જાનુ. ૫૬
પ્રેરણા આપે એમણે. જાનુ. ૫૬
આપાતે શાંતિ આપે

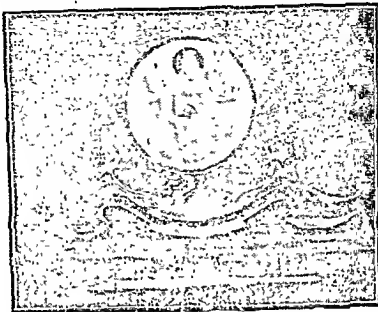
૫ - નમ્ર માણસ
પાડે -

જ્ઞાન આપી શકાયું નથી, અને કેટલાકને
એમાંનું વકેનવ્ય અક્ષત રાખી ટૂંકાવવા પણ
પડ્યા છે. માર્યની પ્રતિપદાએ તો અંક બહાર
પાડવાનો હતો, એટલે કેટલાંક લખાણ મોડાં
પણ પડ્યાં છે. સમય અને રચલ ઉભયના આવા
સંજોગને આગળ ધરી જે લખાણને રચાન નહિ
અપાયું તેમ ટૂંકાવવાં પડ્યાં તેના લેખકોની
અમે દામા ચાહીએ છીએ, અને આ અંકને
આટલા ટૂંકાં સમયમાં તૈયાર કરી આપવામાં
પોતાનો કાળો આપનાર સર્વ કવિશ્રીના ગુણ-
નુરાગી સાહિત્યરસિકોનો ખરા હૃદયથી આભાર
માનીએ છીએ. સંપાદકોને પોતાને ય તેમના
વ્યવસાયની આ જ અરસામાં પૂરું દેખાણ
કરતી કામગીરીની ઉપાધિએ ધાર્યું કામ
આપવા દીધું નથી. પણ એની વરાળ કર્યાં
કાઢીએ ? માત્ર, એમની પાસેથી અપેક્ષા હોય
હોય એટલું આમાં ન મળ્યું જેમને જણાય
તેમની આગળ રજૂ કરવા પૂરતા જ ઉપલા
શબ્દો છે.

અંકમાંની સામગ્રીના વિષયની દૃષ્ટિએ પણ

વિમાન પડી નય છે. કવિશ્રીના વ્યક્તિત્વ
તથા કવનને અપાયેલી અંજલિઓ, તેમની
કૃતિઓ પરના તેમજ સમગ્ર સાહિત્યમેવા મુલ્યવત્તા
મયના અભ્યાસલેખો, અને તેમના સંપર્કમાં
આવેલા અનેકોમાંથી કેટલાકનાં સંસ્મરણો.
એ ત્રિવિધ લેખસામગ્રીની ગોઠવણી પણ થોડીક
સામિત્રાય છે, એમ આથી જણ્યારો. આશા
છે કે આ અંક કવિશ્રીના વ્યક્તિત્વ તેમ
કવનનો થોડોપણો પણ પરિચય કરાવી જશે.
જાણી તો, અમે સારી પેઠે અણીએ છીએ
અને માર્ગીએ છીએ કે એક માર્ગમાં લખાણો
મંગાવી તૈયાર કરાવે તો અંક ધણી ધણી
રીતે અ-સામાન્ય એવા કવિવર્ધના વ્યક્તિત્વને
તેમ તેમની ગુરુશાતનું મોં કાયમ ઊજળું રખા-
વશે એવી મુદ્દયવતી સાહિત્યમેવાને પૂરતો ન્યાય
તો શુ, ગુણાંજલિ ય આપવા બસ નથી. અંગત
રાગદોષ, અનભ્યાસ, વેવલો અદોષદિ
અને તેમજેથી નિંદકશ્વત્તિ એ સર્વના
સંરેપથી મુક્ત એવા અધિકારી સાહિત્યરસિકો
અને અભ્યાસીઓના એકમના અને સન્નિધ

આદ્યજ્ઞાનમાં દેવિશીને અર્પણ થયેલું માનવન.

મદા સરસ્વતી વીણા રણકતી હતી લેખની અનુરંધે (વેણુવિદાર).

સદશરના રૂળ જેવો, ઝોઝામાં ઝોઝી હોયે
માસની પૂરી તૈયારી માગતો, ગુજરાતમાં
વિક્રતા, સાહિત્યમક્તિ અને ગુણગુનાનું એકી-
સાથ દર્શન દરાવતો સ્મારકમંથ જ એને ન્યાય
આપી શકે. એવા અંધની જરૂર ઊભી રહે જ
છે, એ વાત તરફ મોઢું ગુજરાતી, અને ગુજ-
રાતના સાહિત્યકારો તો ખાસ, આખી માંચી
શકે તેમ નથી.

અને એવા એકાદ સ્મારક અંધથી કંઈ
ઓછું પતી જાય છે? દેવિશીના નામને અને
કામને ધાળે અને ગુજરાતને શોભે તેવું એમનું
કોઈ બળ્ય સ્મારક પણ ગુજરાતે કરવું પડશે.
એ માટે અમદાવાદમાં રાખા બરાઈ ગુજરાત-
વ્યાપી એક સ્મારક સમિતિ ચૂંટાઈ છે એ
ખુશીની વાત છે. ગુજરાત ગુણગોશિંગણ છે
એ દેવિશી કહેતાં યાદના નાકે. એવો એમને
ગુજરાતની ગુણગુના પર વિશ્વાસ દતો. એ
વિશ્વાસ અરથાને નહોતો એ સાબિત કરી
આપવાનું ગુજરાતને માથે દેવે રહે છે.

અહીંજૂત દેવિવર્ધને આ અંકમાં લખનાર
સોના જેવી અમારી ય અંજલિ આ રીતે
આપવાની તક આપવા સાડુ 'શ્રીજીવન'ના
સંપાદક શ્રી. મનુભાઈ જોધાણીનો અને આભાર
માનીએ છીએ.

અનંતરાય મ. રાવજ

ઈન્દુમતી મહેતા

શંકરદત્ત શાસ્ત્રી

દેવિશીના આશીર્વાદથી શરૂ થયેલું 'શ્રી-
જીવન' માસિક આ રૂઢિતિ-અંક ઠાઠી પોતાનું
ખજુ યત્નક્રિમિત્વ અદા કર્યોનો સંતોષ અનુભવે
છે. સાધન, સમય અને સરકારી નિયમન એ
જવાં કારણોને લઈને આ અંકમાં અમે ધાર્યો
નોટલું કરી ચક્રા નથી, તેનો અમને અશ્વસ
રહે છે. આ અંકમાં સંપાદકો મારા આત્મીય
હોવાથી તેમનો આભાર માનવાની રૂઢિ આજુ
રાખવી કે મમ, એ પ્રથમ છે—જ્યાં આભાર
તો માનું જ છું. મનુભાઈ જોધાણી

માગ બેળવ્યો હતો, એક હતા નરસિંહરાવ. બીજા હતા કવિવર ન્દાનાલાલ. નરસિંહરાવે 'હ'કાર આપ્યો હતો. કવિવરે ચંદ્રી ને શુક્રી આપ્યાં હતાં. પોસ્ટલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના શિસ્તે-દાર—બહુ કરીને કોષ મિ. ચાલ કરીને હતા, તેમણે અમારા છ ઉમેદવારોના પ્રશ્નો તપાસ્યા, ત્યારે મારી તો સામે જ જોઈ રહ્યા: 'મિ. જ્ઞેશી—' તેમણે ઉતાવળે કહ્યું: 'તમને ગણિત ને અંગ્રેજી તો ઠીક, પણ ગુજરાતી બી નથી આવડતું! તમે હવે જઈ શકો છો—જે ખોલાવવા પડશે તો કામળ લખીશું.'

આ ગુજરાતીમાં નાપાસ થવાનું કારણ એ હતું કે 'જ્યુહારે' ને 'ત્યુહારે' વાંચીને ચાલે તો બિચારાને નાકમાં દમ આવી ગયેલો. આ 'જ્યુહારે' અને 'ત્યુહારે' શું! એ વખતે સાહિત્યમાં એ છેલ્લામાં છેલ્લી ફેશન મળાતી ને છેક 'અપ-કુ-કેપ્ટ' જણાવા માટે મેં એ વાપરેલાં, પણ ત્યાં તો એમાં ચોક્કસ જ માફ આવ્યા!

તે દિવસે સાંજે સદરમાં એક લીલી જળીનું મકાન દેખાડીને મારા યજમાન જો, નરસે-રામે કહ્યું: 'આ મકાન જોયું! હાં કવિ ન્દાનાલાલ રહે છે!'

પણ કવિવર ન્દાનાલાલે જે અદસ્ત અસરથી પોસ્ટલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસે આ નિબંધતા મેળવી આપી, એવી જ અદસ્ત અસર એમણે સાહિત્યસર્જનમાં પણ આપી.

પહેલાં થોડાંક કાળે લખાયાં, તેમાં કલાપી અને કવિવરની રૂપરેખા હોવા હતી. પણ બહુ જ દૂરના સમયમાં આકૃતિતાનો પ્રદેશ હાથમાંથી છૂટી ગયો—અને શી રીતે એ તો અત્યારે પણ ચોક્કસાધથી કહેવું મુશ્કેલ છે—પણ દૂરની વાર્તા ઉપર મન હોયું ને કેટલીક વાર્તાઓ લખી અને ફાડી નાખી! તે પહેલાં લખાયેલી એ લાંબી નવલકથાઓ—'અવધૂત એમ. એ. એલએલ. બી.' અને 'કંથાકુમારી' વર્ષો સુધી સચવાયેલી હતી—કદાચ હજુ પણ ક્યાંક

પડી હશે! આ બન્નેમાં કવિવરની છાયા છે. સંસ્કૃતીચંદ્ર અને ચંદ્રકાન્તનું પણ મિશ્રણ છે. ગુજરાતીમાં તે વખતે છપાતી 'મહાન્ત મહારાજનું મિશન' એ લાંબી સળંગ નવલ-કથાએ એની ગ્રેસજી આવી હોય તો ના નહિ. પણ તે પછી એક લાંબી ડૂબકી મારી ગયો—અને અમદાવાદ આવ્યો તે અરસામાં જ 'લખવું' શરૂ કર્યું.

ત્યારપછી તો છેક અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૮૨૪ના મેં માસમાં કવિવરને હડીમાઘની વાડીમાં તે રહેતા ત્યારે પહેલવહેલો મળવા ગયેલો. પ્રત્યક્ષ પરિચય તો આ જ પહેલવહેલો. એ વખતે કવિ મોગલ જમાનાનાં નાટકો લખવામાં મશગૂલ હતા. પણ કાઠિયાવાડના એજન્સી એજ્યુકેશનલ ઓફિસરના વેબવ ઉપર એ વખતે રૂપરેખા રીતે મરીબીનાં યીઝર્સ ચર ચયાં હતાં, પણ એ જાણે કોઈ જ ન હોય તેમ કવિવરે તો આખો મોમજ જમાનો ઉમેળ્યો હતો. મને ઘણી વખત થાય છે કે કવિવર સારામાં સારું નાટક છેલા મોગલ શહેનશાહનું લખી શક્યા હોત. એમના કાર્યક્રમમાં ઘણું કરીને એ હતું પણ ખરું. એ નાટકો લખવા માટે કવિવરે જે મહેનત હાથેલી તે ખરાખર યાદ છે. ઇતિહાસ મને પણ થોડાંકજો પ્રિય—એટલે એમાં એમનું પૂરેપૂરું વ્યક્તિત્વ પ્રકટ થયું—એમાં કેટલી તપશ્ચર્યા એમણે કરેલી એ અનુભવ વિના સમજવું મુશ્કેલ છે. પછી ઇતિહાસનો રસારવાદ આપનાર લખવું વિના જ ચલાવવું હોય તો ગમે તેમ લખી શકાય ખરું.

*

એક વખત હું કવિને મળવા ગયેલો. આર્થિક સ્થિતિનો ઘેરા ઓળા ન્દાનાલાલ ઉપર ઝીતથી હતા—પણ તેમાં રહેલો 'કવિ' તો 'મહાકવિ' ને પંથે પ્રયાણ કરતો હતો. એ વખતે એમણે મસ્તકવિ વિષે જે એક રસદાર દુમકો ફેલી એ એમના પોતાના

જીવનનો પણ ઘોતક હતો. એ પણ પહેલાં પોતાની શૈલીમાં મસ્ત કવિ હતા—અને પછી જ જીવનનાવના સુકાની રહેતા. હું તેમની પાસે ગયો ત્યારે પાસે ત્રિચુવન મસ્તકવિનું ‘કલાપીનો વિરહ’ પડેલું હતું. હમેશના એમના નિયમ પ્રમાણે ‘આવો ધૂમકેતુ—’ અને પછી બીજું વાક્ય ‘અરે—બા—મ !’ એ એમના સત્કારનાં સહજ સોપાન હતી. કવિએ કહ્યું કે મણિભાઈ બજાબાઈ ત્યારે વડોદરામાં દીવાન હતા ત્યારે તેની પાસે હરિલાલ હવે મુવની ભલામણ લખીને મસ્તકવિ મળવા ગયેલા. મસ્તકવિ ગયા ત્યારે મણિભાઈ ઘેર તો હતા—પણ વડોદરા સરકારના દીવાનગીરી જેના માથા ઉપર, એને એક ક્ષણની પણ નવરાશ કેવી ? તે છતાં અનેક માણસો વચ્ચે બોંદાયેલા દીવાને કવિને સત્કાર તો કયો ને ઠાંઠ કાવ્ય સંભળાવવા કહ્યું. મસ્તકવિ પણ ઓલિયો માણસ હતો. તેણે કહ્યું : ‘ના. એમ સંભળાવાય નહિ !’ એક કારકુન પાસે બેઠો હશે, તેને તો આ નકારમાં જ પોતાના ‘પ્રમોશન’ નો નાદ સંભળાયો. કાંઈક ડહાપણથી તે બોલ્યો : ‘કોને ના પાડો છો એ ખબર છે ?’ સામેથી જવાબ આવ્યો, ‘હા, હા, એટલી ખબર નહિ હોય ? ના પાડું છું વડોદરાના દીવાનને !’ પણ મણિભાઈનો સાહિયગ્રેમ તો સો ટચના સોના જેવો સાચ્યો હતો. વળી પોતે ગુણમાદી સંજ્ઞન પણ હતા. બોલ્યા, ત્યારે ‘કવિ ! શું ફરીએ તો તમે કાવ્ય સંભળાવો ?’ મસ્તકવિએ જવાબ વાળ્યો : ‘આપ એકાંતમાં હોય, નિરાંત હોય, ને બેઠા હો ત્યારે આ વસ્તુનો આનંદ આવે ! આવી રીતે કાંઈ કવિતા સંભળાય ?’ મણિભાઈએ તો ખરેખર એક ‘પાટી’ ની ગાંઠવણ કરી. લાગતાવળગતા મિત્રો આવ્યા. અને તેમાં કવિને માનથી બોલાવ્યા. કવિ પણ ત્યાં ખીલ્યા. ત્યાર પછી મસ્તકવિને તેમણે રૂ. ૬૦ની નોકરી પણ અપાવી હતી—પણ કવિ મસ્ત એ મુક્ત પંખીના ગાન જેવી પ્રકૃતિનો સાચો ફાર હતો. તેણે આ નોકરી પાછળથી છોડી

દીધી હતી. !

મસ્તકવિને ભાંગ પીવાની ટેવ હતી. રાગ-કાટમાં આવે ત્યારે ઉતારો તો કવિ-હાના-લાલને ત્યાં જ હોય. એક વખત બાઈ પાસે ભાંગ માગી. સ્વામિનારાયણનાં ચુરત અનુયાયી બાઈ તો ભાંગનું નામ સાંભળીને જ બડક્યાં ! ‘ના—એવી ઠાંઠ વસ્તુ અમારે ત્યાં નહિ ! આ એક બાખતમાં મર્યાદા પાળવાની !’

કવિવરે વાંતવાતમાં કહ્યું કે એ બનાવ પછી મસ્તકવિનો સ્વભાવ પણ એવો ટેકાશે કે ઠાંઠ દિવસ અમારે ત્યાં ફરક્યા નહિ. તમાર-પછી મેં ‘કલાપીનો વિરહ’ છપાવેલું, મૂંઢ તપાસ્યાં, મદદ થાય તે કરી, પણ મસ્તકવિ ગયા તે ગયા, ઠાંઠ દિવસ પછી અમારે ત્યાં ભીતથી નહિ.

એક દિવસ—ધણું કરીને જાન્યુ. ૧૯૨૭ હશે—ઘેર આવ્યો ત્યાં ટેબલ ઉપર મિટી પડી હતી. કવિવરે મળવા બોલાવ્યો હતો, તરત જ ગયો. કવિવરે સોરડી તવારીખના ચર—એ બાપણ તૈયાર કરેલું તે હાથમાં મૂક્યું. કચ્છના રા’, જૂનાગઢના રા’ ને ઇજમના પણ રા’—એ વિષે એક જૂની ઐતિહાસિક માહિતી મારી પાસે હતી તે કહી. સોરડી તવારીખમાં—અહાઉદીન કોમેજ વિષેના ઉલ્લેખમાં કાંઈ બૂલ નથી એ જાણવા માટે જ મને તેડાવેલો. પોતાનાં ભાપણો વિષે કવિવર કેટલા સચેત રહેલ છે એવું આ એક ઉદાહરણ છે.

કવિવર ન્હાનાલાલનાં અનેક સંરમરણો ગુજરાતીઓના હૃદયમાં ડેરડેર પડેલાં હશે. એ તમામને અતિશયોક્તિ વિના એકંત કરવાનો પ્રયાસ થાય તો એમાંથી કવિવરની એક સત્વશક્તિ વ્યક્તિ પ્રકટ થાય. છેલ્લાં વર્ષોમાં કવિવરને ગુજરાતે માન આપ્યું—અને એને પિછાનવાની વૃત્તિ પ્રકટ કરી. પણ પોતાના કવિને ખરું માન આપવાનો સમય તો હવે આવે છે—એ ગુજરાતે બતાવવું રહ્યું.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ ગતિયુ થયા પણ
છતાં તેના અક્ષરદેહને કાળ જરા પણ ક્ષીણ
કરી સકનાર નથી; એમ સકળ ગુજરાત એક-
અવાજે ગરજ રહેલ છે.

દલપતરામ કવિનો રચુલ દેહ મહાશૂનો
સાથે બળ્યા પહેલાં તેના કવિયુગે અક્ષરબકિત
અને ગુજરાતપ્રેમ પોતાના યુવાન હૃદયમાં
અડમ શ્રદ્ધાથી પધરાવી દીધાં હતાં. કવિ
ન્હાનાલાલે પ્રસંદ કરેલું સાહિત્યનામ તેના
હૃદયના ઊંડા બાવનો નિર્દેશ કરનારું છે એટલું
જ નહિ, પણ તેના જીવનની દરેક દરેક ક્ષણે
પ્રત્યક્ષ થયેલાં પ્રેમથી સંપૂર્ણ રીતે સાર્ય
અનેલું હતું. ન્હાનાલાલના હૃદયમાં પુનિત પ્રેમના
એવા તો અગાધ પાતાળકૂવા વસી રહ્યા હતા કે
તેમાંથી 'એસઅંધ' નીકળતા પ્રેમસીકરેના
કુવારા અખંડ પ્રવાહે અને અતૂટ
અતિથી જુગ્મજ વાતાવરણ ફેલાવી રહેતા.
ન્હાનાલાલના ઉગ્ર સ્વભાવ અને ઘોષ જેવા
વાકપ્રદારને લીધે સામાન્ય વિચારકને બૂલયાપ
ખાવાના પ્રસંગો પુષ્કળ મળતા એ ખરું જ
હોવા છતાં એ પણ ખરું જ હતું કે ન્હાના-
લાલના હૃદયની ઊંડામાં ઊંડી શુદ્ધિઓમાં
તો અખૂટ, અમાપ, વિરમયકારક પ્રેમ—નિર્મળ,
પવિત્ર, મધુર, અને તેથી અત્યંત પાવનકારી
પ્રેમ—સમર ભરાયેલો જ રહેતો.

હિમતા, ક્રોધ, અને રોષની ક્ષણે પસાર
થયા પછી તો સોમ્ય અને શાંતિપ્રદ પ્રેમ
પ્રકટી રહેતો. એટલું જ નહિ, આગેના
અતિરેકને સમયે પણ તોફાની સાગરનાં ઊંડાં
તળિયાંમાં હોય તેવી અજબ શાંતિ ન્હાનાલાલના
હૃદયમાં માલમ પડતી એ તેના જીવન અને
સ્વભાવની પરીક્ષા કરનારને સ્વીકાર્યો વિના
આત્રે તેવું નથી.

વિશ્વપ્રેમની, અદેહપ્રેમની, બકિતભયો
પ્રેમની જ સેવામાં જણે આખું જીવન આવારી
નાખ્યું હતું, તેવા કવિશ્રી ન્હાનાલાલના

પ્રેરણાની પરખ

શ્રી. હિમતલાલ ગણેશજી અંગરિયા

અભ્યારીઓ જોષ શકશે કે ગુજરાતના આજ
સુધીના કવિઓ અને લેખકો જેને સેવા કહી
ગયા છે, કહી રહ્યા છે, તે બધામાં ન્હાનાલાલની
સેવા પણ બદુમ્મસવતી અને ફળવતી બની રહી છે.

ન્હાનાલાલના રાસો, તેમનાં મધુરાં ગીતો,
તેમની ઊંચી કલ્પના અને તેમની બદુમાન્ય
પાત્રપરપરા આ બધાં સર્ગતોર્યા ગુજરાત
ખરખર ધન્ય થયેલું છે જ. પણ તે બધા દ્વારા
અનુષ્ઠાન પ્રેરણાની જે અજબ શક્તિ ન્હાનાલાલે
દર્શાવી છે એ તો બદુ ઉચ્ચ પ્રતિની છે.
એટલું જ નહિ, અતન્ય અને અજોડ જ છે.
એટલું જ નહિ પણ તે સર્વ રીતે જુદી પડતી
અને સકળ જનતાને અત્યંત ઉપકારક છે.
તેનો નાનો મોટો ગમે તે લેખકો, રાસ,
કાવ્ય, ગીત, નાટક, વર્ણન, ચિત્ર કે કથા—ગમે
તે પ્રતિને તેમનો લેખકો—અને વાંચ્યા પછી
વિચારી જુઓ કે લેખના વાંચ્યા પછી, તમે
પહેલાં હતા તેવા જ રહ્યા છો?—કે તમારા
મનમાં, મગજમાં, વિચાર અને કલ્પનાની
ચુસ્ત રેખામાં તમને એવી અસર થઈ છે,
કે કેમ બતાવે તમે કાંઈક બદલાઈ ગયા છો.

તમારા જીવન અને તમારા વિચારમય આત્માને કંઈક એવો પક્ષો મળી ગયો છે—કોઈ અજ્ઞાન જાતનો ઝણકાર તમારી નસોને હલાવી રહ્યો છે, કોઈ નવો રસ અને નવો પ્રકાશ તમે અનુભવી રહ્યા છો—કોઈ અનેરી પ્રેરણા તમને ચેતનમય, પ્રકાશમય, કદપન મય બનાવી રહી છે, એમ લાગ્યા વગર રહેશે નહિ.

ન્દાનાલાલે સુંદર વર્ણન કર્યાં છે, ‘મધુરાં ગીતા ગામાં’ છે, ગમનવિહારી અને દિવ્ય ઉદયનોથી ભરેલાં કદપનાભર્યાં કાઓ આપ્યાં છે, પવિત્રમાં પવિત્ર મદાયોગીઓ જ સેવી શકે એવા આદર્શો ખડા કમી છે, વિશુદ્ધતમ સંસ્કારોથી જીવનને ઉગ્મળા રહ્યાં હોય એવાં પાત્રોનું આલેખન કર્યું છે. છતાં આ બધી કૃતિઓ—પરમવિભૂતિભરી કૃતિઓ—થી તેણે ગુજરાતને—ગુજરાતી જીવનને—ઠરેલી અસર કરતાં પણ તે બધી કૃતિઓ વાચકને જે જીંદગી પ્રેરણા આપી રહી છે તે ખરેખર બીજા કોઈ પણ લેખકે કે કવિએ કરેલી અસર કરતાં ઘણી વધારે, ઘણી જોડી, ઘણી મન્યન અને ચિન્તનકારક અસરથી ગુજરાતને શક્તિશાળી અને પ્રતાપમય કરી રહેલ છે.

ન્દાનાલાલને કોઈએ પ્રેમના પેગમ્બર કહ્યા હતા એમ સ્મૃતિ યાદ અપાવે છે. પ્રેમના પેગમ્બર તે અવશ્ય હતા—પરંતુ તેના પ્રેમમાં પાર્થિવ કે પાશ્વરી તત્ત્વો ક્યાંય પણ અંશમાત્રમાં પણ દેખાય એવું નથી. મનને એવી તો જીંદગી મોટિની દેખાવાળું માન્યું છે કે પવિત્રનાના, સંસ્કારના, નીતિનાં જીવ્યાં શિખરેથી તે મન હી પણ ચલિત થયું નથી. જીવનમાં દહતા ન હોય, જીવનમાં નિઘય ન હોય, જીવનમાં નિશ્ચલતા ન હોય અને જીવનમાં અનન્ય ભક્તિ ન હોય, તો તેવા જીવનમાં પ્રેમ, રનેદ, આત્મભોગ કે ઉત્તમ વિલાસની પાત્રના જ ન હોય—તેવું જીવન ગમે તેટલું સુખી કે ગમે તેટલું ભાવમય, કે ગમે તેટલું સંતુષ્ટ હોય, તો પણ તેવું જીવન પામર-અસંત પામર ગણવું

જોઈએ. પામર જ નહિ, પણ પતિત અને તેથી પરિહતંબ્ય જ ગણવું જોઈએ, એમ ન્દાનાલાલનાં વાચનમાંથી આપણને બાન લાગે છે—બોધ મળે છે.

પ્રેમને માટે આટલી જિંદગી ભાવના ન્દાનાલાલની દરેકે દરેક કૃતિમાં પથરાઈ રહી છે. પ્રેમપાત્રોમાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓ માટે જુદા-પણે હોઈ શકે એ હાથ માત્ર પણ અદેશી જીવને તેવાં ન્દાનાલાલનાં પ્રેમપાત્રોમાં એક પણ માલમ પડશે નહિ. ‘પરણું’ એટલે પ્રણતામાં પગલાં માંડવાં એ નેટલું સ્ત્રીઓ માટે ખરું છે તેટલું જ પુરુષો માટે પણ ખરું છે.

કંકુમારમની જોગણ, જ્યાં-જ્યાં તમાંની જ્યા, વસન્તોત્સવનાં જીવન યુગલો, કાઓમાં આલેખાયેલ યોવના-સૌભાગ્યવતી વગેરે સ્ત્રીઓ—એ બધાં ગુજરાતને પાવન બનાવનાર શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ છે. તે અમર પ્રેમીઓ. ગુજરાતને અનન્તકાળ સુધી ઉત્કૃષ્ટ પ્રેરણા આપ્યા કરશે, એમાં કોઈ પણ ગુજરાતીને શંકા નથી જ.

સ્ત્રીપાત્રોના નેટલાં જ પ્રેરણાદાયી પુરુષ-પાત્રો પણ ન્દાનાલાલે ઘણી કુશળતાથી, જોગસમયો પ્રસાદથી અને પ્રકૃષ્ટ ભાવયુક્ત-સચોટતાથી આલેખેલાં છે—દ્વાય તે પાત્રોમાં પ્રતાપ કે પ્રભાવનું પરિમાણ સ્ત્રીપાત્રોમાં છે તેટલું જ ઉચ્ચ કોઈકને ન લાગે—પણ તે પાત્રો પણ બધાં જ અપેક્ષા જ નહિ પણ બહુ આકર્ષક, બહુ પ્રસંસનીય અને બહુ ઉચ્ચ મોટિનાં મદા આત્માઓ છે, એ તો કબૂલ કરવું પડે જ.

શ્રીકૃષ્ણને ગુજરાતી તરીકે જોગખાવીને તે મહાન તત્ત્વવેત્તાના પરમાત્મસ્વરૂપને સમજાવવા સાથે એક મહાન નર તરીકે, રાજ-પુરુષ, લગ્નવૈયા, દેશને સમૃદ્ધ બનાવવાની અવગનવાળા, સોનાના ઢગલા સાથે શાંતિમય અને સુખમય જીવનના લાભ આપી પ્રગ્નને પરમસૌંદર્ય આપનારા અને રાજ્ય, સંસાર

રેન ઢળે ઘનઘોર,

જગમાં,

રેન ઢળે ઘનઘોર.

શઠ ઘેરાણાં અંઝાવાતે,

નાવ ડળે મજધાર;

દિશા ભરીને પ્રલયો ગર્જે,

કાળ વહે હુંકાર :

જગમાં,

રેન ઢળે ઘનઘોર.

આહ ઉઠે ના, અશુ વહે ના,

નેણલે ન કંકુકાર;

હિલનાં દડપન-આતમ તડપન

વઢને ન એક ઝંકાર :

ઉરમાં

રેન ઢળે ઘનઘોર.

તવ પગલે

શ્રી. આનંદ

*

દૂર-દૂરે નૃપુર રણુકે, ને

તાંડવ શબ્દ શમાય;

કાળગિયા ઉરબારણિયે,

પ્રેમની નયોત નલાય :

તવ પગલે

તેજ છલે કંઈ ઓર;

છવનપથે

તેજ ઢળે કંઈ ઓર;

ઉરકમલે

તેજ ઝળે કંઈ ઓર.

[પચાસ ઉપરાંત વર્ષોની અવિરત સાહિત્યસેવા કરી કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યામાધ્યે આંખ મીંચી કે તરત તેના સુપુત્ર કવિવર ન્હાનાલાલે યુગ્મરીકુંજે પોતાની કવિતાથી મળવવા માંડી તેય પચાસ ઉપરાંત વર્ષો સુધી. જગતના સાહિત્યોના ઇતિહાસમાં એક જ ધરના પિતા-પુત્રની સેા ઉપરાંત વર્ષની એકધારી સાહિત્યસેવાના દાખલા અત્યંત વિરલ છે. એથીજ દલપતવંશની ૧૧૧ વર્ષની સાહિત્યસેવાનો કૃતમમાવે હિતસવ યુગરાતમાં ઉજવાયો હતો. આશ્ચર્યે વધુ આનંદજનક હકીકત તો એ છે કે દલપતવંશની સાહિત્યસેવાનું કવિશ્રી ન્હાનાલાલના અવસાનથી પૂર્ણવિરામ આવતું નથી. એમના પુત્ર શ્રી. આનંદનું ઉપર છાપેલું તેમણે આત્યારસુધીમાં લખી રાખેલાં સોએકમાંનું એક કાવ્ય દલપતકુળની સાહિત્યસેવા જે પૂરી કરી ત્રીજી પેઢી સુધી પહોંચી હોવાની વધામણી ખાય છે. —સંપાદકો]

અને સમાજને સુધારનાર અને દોરનાર હોવા છતાં, જાદવારશળીનો સમય આવ્યો ત્યારે તેણે પરિણામને અજાણ મનોનિઘ્રદથી સહન કરી લેનારા—પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણને ન્હાનાલાલના લખાણ પહેલાં યુગરાત નહોતું અંજીતું એમ નહિ—છતાં પણ ન્હાનાલાલના લખાણ પછી સફળ યુગરાત શ્રીકૃષ્ણને વધારે મમત્વથી અને વધારે ઊંડાં ભાવથી સમજવા લાગ્યું એમ તો કહેવું જ જોઈએ.

શ્રી. સયાજી માધવવાડ, યુગરાતના તપસ્વી. જ્યન્ત, દલપતરામ, પદિયાર, જેવાઓને ન્હાનાલાલે યુગરાતી સાહિત્યમાં અને યુગરાતી-ઓનાં હૃદયમાં અમર કર્યા છે. અને તેવી જ રીતે અકબરશાહ અને રાજરાજેન્દ્ર એકવડને પણ ન્હાનાલાલે યુગરાતને સરસ રીતે ઓળખાવ્યા છે. આ બધાં પાત્રો યુગરાતી વાચકને અજાણ જાતની પ્રેરણા આપી વાચકના છવનને ધન્ય બનાવે છે; વાચકની ભાવનાઓને

મહત્વાકાંક્ષી બનાવે છે—વાચકને મહાન નરોના જીવનમાંનું પ્રેરણાસામર્થ્ય સમજાવે છે.

ન્દાનાલાલનાં પાત્રો જેમ પ્રેરણામૂર્તિ છે તેમ જ ન્દાનાલાલની લેખનશૈલી પણ અનેરી પ્રેરણાઓ આપનારી છે. સાહિત્યનો આત્મા અમર છે, તેમ સાહિત્યનો દેહ પણ ચિરંજીવ અને અનન્ય સૌંદર્ય ધારણ કરનારો છે.

છંદોના સરવાળા-આદ્યામકી કરનાર ઘણું કરી ન્દાનાલાલ પહેલા જ છે. સમયદૃષ્ટિએ પહેલા છે તેટલું જ નહિ, ગુણ અને સફળતાની દૃષ્ટિએ પણ તે હજી સુધી પહેલા જ છે.

ત્યારપછીના કવિ, લેખકોએ ન્દાનાલાલે બતાવેલ નવા માર્ગે પ્રેરણા શરૂ કરી દીધું છે. અને તેવી શૈલીમાં કોઈ કોઈ કવિ તો સારો-વિજય પણ મેળવી ચૂક્યા છે. હંદરચનામાંથી મળેલી પ્રેરણાથી પછીની પેઢી ઉપકૃત થઈ છે—પરંતુ ન્દાનાલાલની ડાહ્યાશૈલીમાંથી નીકળેલાં પ્રેરણા-

કિરણો હજી સુધી કોઈ લેખક સફળતાથી ઝીલી શક્યા નથી. 'ડાહ્યાશૈલી'નું લખાણ પદ તો નથી જ. પણ તે લખાણ ગદ્ય પણ ન જ કહેવાય—જે પ્રજ્ઞાલિકાથી અને જે નિયમો અને સર્વમાન્ય પરિપાટીથી ગુજરાતી ગદ્ય લખાઈ રહ્યું છે—તેવી જાતનું ગદ્ય પણ ડાહ્યાશૈલી નથી જ. પદ અને ગદ્ય ન હોવાથી તેને અપદ્યાગદ્ય નામ અપાયું છે, એ તો કોઈ રીતે ગમે જીતરતું નથી. નકારવાચક નામથી ઓળખાય એવું એ લખાણ નથી—એ લખાણમાં કવિત્વ છે, એ લખાણમાં ભાવ છે, એ લખાણમાં પ્રસાદ છે, એ લખાણમાં માધુર્ય આવે છે, એ લખાણમાં ચોક્કસ પ્રકારનો લય માલુમ પડે છે—એ લખાણ રસવગરનું, સારવગરનું, અર્થ કે ભાવ વગરનું કે વાંચકું ન મમે તેવું તો નથી જ. એટલું જ નહિ, પણ

ન્દાનાલાલનાં તેવાં લખાણમાં રસ અખંડ વહેતો માલુમ પડે છે, શબ્દરચના મનોહર અને મધુર લાગે છે—વાંચતાં થકાથી અને રસમરી રીતે વાંચતાં આવડી જાય તો આનંદ આવે છે; શબ્દમાધુર્ય સાથે લયમાધુર્ય ભરે છે અને અર્થ અને સાહિત્યગૌરવ સંપૂર્ણ રીતે મુલમ હોવાને

લીધે વાચકને પરમ આનંદ આપનાર બને છે.

આવા ડાહ્યાશૈલીના ન્દાનાલાલના લખાણમાં નવી અને જીંદી પ્રેરણા અવશ્ય સમાયેલી સંતાયેલી છે—પણ સંતાયેલી હોવાથી તેનું રહસ્ય હજી સુધી કોઈને હાથ લાગ્યું નથી.

અલગત, તેનાં અનુકરણો તો કીકીક થયાં છે, અને કોઈ કોઈ સમર્થ લેખકે બહુ શ્રદ્ધા અને પૂન્યભાવ ધારણ કરી પ્રયત્નો કર્યા છે—છતાં

આજસુધી તે ઝેરીમાં કોઈને સફળતા મળી નથી. ન્દાનાલાલે વિવિધ પ્રકારની પ્રેરણા અનેક રૂપે ગુજરાતને આપી જવાની પ્રવૃત્તિ કરી છે.

તેવી પ્રેરણાઓમાંથી કોઈ કોઈ તો જુવાન અનુયાયીઓ ઝીલી શકે તેવી પ્રતિતિ છે—કેટલીકે કિલાઈ પણ છે—કોઈ કોઈ તો ઉચ્ચ આદર્શ સમાન રહેશે. તેનું અનુકરણ થઈ ન શકે કે તે અમલમાં ન મુકાય તો પણ તેનું મુલ્ય

ગુજરાત અવશ્ય કરી શકશે. પણ ડાહ્યાશૈલી દ્વારા આપવા ધારેલી પ્રેરણા જીંદી અને અનુપમ હોવા છતાં તેનું રહસ્ય હજી સુધી પકડાયું નથી, અને તેથી તે અપનાવી શકે

એવો વિરોધ તો ભવિષ્યમાં ઠાણ અને ક્યારે નીકળશે એ પણ અત્યારે તો કહી શકાતું નથી.

છતાં ગુજરાતે એટલું તો અવશ્ય સ્વીકારવું ઘટે છે કે ડાહ્યાશૈલી એક ઉદાત્ત તરંગ નથી, પણ તેમાં સત્ત્વ વસી રહેલું છે જ—તે

સત્ત્વને પારખી કાઢનાર કોઈ બીજો ન્દાનાલાલ જેવો જ દ્રષ્ટા ન મળે ત્યાં સુધી આપણે તે

શૈલી વિશે સાચું જ્ઞાન ધરાવવામાં બેનસીબ જ રહેવું પડશે.

થી. ન્દાનાલાલે રચાવેલ કહેલી પ્રેરણાની આવી અનેક પરમોનાં પાણી પી, ગુજરાતની કવિઓ, લેખકો, યુવકો અને યુવતિઓ જીંદા

અને પવિત્ર આદર્શોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નશીલ બનો; ન્દાનાલાલની કૃતિ અને તે દ્વારા મળતી પ્રેરણાઓની સેવા કરનારી અનેક વ્યક્તિઓ

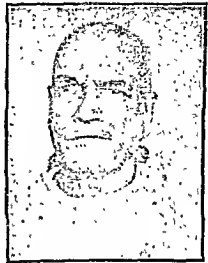
ગુજરાતમાં અવતરો, એની પ્રાર્થના સાથે ન્દાનાલાલનું વાચન અને અધ્યયન ખૂબ થવું

રહે એવી ગુજરાતના—વાચકો પાસે વિનંતી છે.

જગતભરના સુમધુમત્ના સાહિત્યના કીર્તિમંદિરની કલ્પના કરીએ તો એક ઉત્તમ ગિરિશંગ ઉપર એક અદ્ભુત મહાલય દેખાય છે. રામના જગવિખ્યાત 'સેંટ પિટર્સ' ટેમ્પલની માફક, એ ભવ્ય ને વિરાળ મંદિરમાં, કેન્દ્રયાને ઉચ્ચાસને એક બાજુ પૂર્વના મહાકવિઓ-બ્યાસ ને વાલ્મીકિ અને કાળિદાસ ને ભવશ્રુતિ જેવા સિદ્ધાસને વિરાજે છે; સારે ખીજ બાજુ પશ્ચિમના હોમર ને ઇરિક્લિસ, ડાન્ટે, શેક્સપિયર, મિલ્ટન તથા ગટે જેવાના અક્ષર-દેહો સનાતન તેજે અગદળતા દેખાય છે. આ અમરધામમાં બંને બાજુએ દેશ દેશની નાની નાની દેરીઓ છે; પ્રવેશ કરતાં જમણી બાજુ પૂર્વના પ્રતિનિધિઓને પૂજ્ય ગણી તેમની પ્રતિષ્ઠા તે તે દેરીમાં થાય છે; અને તે જ પ્રમાણે ડાબી બાજુએ પશ્ચિમના અમર યાત્રીઓનું સ્થાન નિર્ણય થાય છે. આ મંદિરમાં કોને પ્રવેશ કરવા દેવા ને કોને ક્યું સ્થાન આપવું તેનો અંતિમ નિશ્ચય કીર્તિદેવી પોતે જ કરે છે.

આ કીર્તિમંદિરમાં પ્રવેશ કરવાને—એ મંગળ મંદિર ખોલવાની વિનંતિ કરવા કેટલાય ભાવિષ્ય દાર ક્ષને તપશ્ચર્યા કરી ગયા! પરંતુ એ મંદિર એવા શિખરે પર છે કે રોય પર પહોંચવા માટે જ કંઈક યાત્રાળુઓ ચડતે ચડતે યાકીને અટકી ગયા! કોઈક પા કે અડધી કે પોણી મજલ કાપી શક્યા! ને કવચિત્ કવચિત્ વિરલ ધન્ય પુરોએ જ એ મંદિરના દાર સુધી પહોંચી શકતા જેવામાં આવે છે. કવિવરો ને ગાયક-ગણોમાંથી થોડા જ સમય પહેલાં પૂર્વ દિંદના રવીન્દ્રનાથને માન ને પ્રેમથી એ કીર્તિમંદિરમાં સ્વાગત કરી, તેમનાં અમર દેહની પ્રતિષ્ઠા એક સુંદર દેરીમાં કરવામાં આવી છે. તેની પાસે જ ને પશ્ચિમના કવિ શૈલિની દેરીની જરાજર સામે જ પશ્ચિમ દિંદના કવિ ન્હાનાલાલનું હાલ સ્વાગત થઈ રહ્યું છે; કીર્તિદેવીએ પશ્ચિમ દિંદના અવોમીન કવિઓમાંથી તેમની પસંદગી કરી

કવિવર ઇ. ૧૯૧૬માં: પાછલી અવસ્થાની ચાહુ માંદગીઓમાંથી ક્ષી સ્વસ્થ થયાં ત્યારે.

કીર્તિમંદિરમાં કવિનું સ્વાગત

લેખક:

ડૉ. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક
એમ. એ પીએમ. ડી.

*

એક દેરીમાં તેમના અક્ષરદેહની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો નિશ્ચય થયો છે.

માનવજીવન માટે આનું એક નાનકડું સ્થાન આ ભવ્ય મંદિરમાં કીર્તિના કળાસૌર્ય જ છે. નંદનવનના પ્રાસેદોની રોચથી કવિની કેટા દિમિતે સુણાય છે. આવો ભાષાનો વિભવ ગુજરાતીને કદી બાપ્યો નથી. ઇંગ્લિશ ભાષામાં જે શબ્દ-અમકૃતિ ને માધુર્ય કેસેરિંગ, શેલિ, રિચનર્સન કે રોઅર્ડ ષિલ્ડસ જેવા જ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે તે કવિને સિદ્ધ થયાં; બંગાળી ભાષામાં અન્ય આશ્ચર્ય રવીન્દ્રનાથ કેળવી શક્યા. ગુજરાતીમાં

પ્રસાદ ને માધુર્ય બન્ને કાન્તે પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં; પણ એ સુધાનાં પ્રિદુ એટલાં થોડાં નીવડ્યાં છે એ કાવ્યસોત સાહિત્યના મહાસાગરમાં ભળી ના શક્યો ! કવિની સાહિત્ય-ગંગા પચાસ વર્ષ સુધી અરખલિત પ્રવાહથી સાહિત્યની વિવિધ શૃંગિમાંથી વહેતી વહેતી - સામરમાં એતર્રાત ચર્પ ગઇ ! સંસ્કૃત-ફારસી-ઈંગ્રેજી તથા પ્રાચીન ને મધ્યકાલીન ગુજરાતી-આ સહુ ભાષાની સમૃદ્ધિ કવિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા ને અસાધારણ પ્રતિભાનું કૃણ !

આ સાથે રંગબેરંગી કલ્પનાના કુવારા જે કવિએ ઉતાર્યા છે તેથી ગદ્ય ગુજરાત મુખ્ય બની ગયું છે. સાથે સાથે ઉદાત્ત ભાવનાનો સુમેળ થયો છે. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ત્યાગ ને સેવા ને તપશ્ચર્યાનો મંત્ર કવિ બળે છે અને ઐદિક કરતાં પારમાર્થિક સિદ્ધિ જ તેમનું ખ્યેય બને છે. કવિની ભાવના સધળાં રચનને કાળનાં બંધનો છોડી, સમસ્ત વિશ્વને બરી દેવા માગે છે. આથી, જમદજ્ઞયાણુનો જાપ જાપતી એ ઉત્તમ ભાષના રાષ્ટ્રીય ઉત્થાપન કરતાં આંતરરાષ્ટ્રીય ને એક ધર્મનાં ચિંતન કરતાં સર્વ-ધર્મસમન્વય તરફ નિરંતર પ્રગતિશીલ રહી છે. પ્રત્યેક ધર્મનો પયગામ લઈ કવિ માનવ-હિત સાધવા મથે છે.

આ અદ્ભુત ભાષા-વિભવ, કલ્પનાનાં ઉદુપનો, ભાવનાની સર્વવ્યાપી સમૃદ્ધિ સાથે ઉરના લિંગાણુ ને વિવિધ ભાવો કવિની કાવ્ય-સમૃદ્ધિમાં મનોહર સ્વરૂપે વિવ્રસે છે. આ ભાવો, કવચિત્ આછા ને મધુર બને છે ને કવચિત્ ઘેરા ને ગદન પણ બને છે. ઠોષ ઠોષ વાર તો કારમીરી યાત્રા 'ઓડું ઓડું' ને સરી જાય 'તેવા સુદામણ બને છે-વિશેષ દીને નાનાં મનોહર ગેય કાવ્યોમાં. આ ઈશ્વરી અક્ષિસ

તેમણે એટલે સુધી કેળવી છે, જૂતી ને મધ્ય-કાલીન રાસપરંપરામાંથી તેમની પ્રતિભાએ એટલું કીકોને અમર પંક્તિઓમાં ગુજરાતી ભાષાને આપ્યું છે, કે આ એક જ સંગીત-કલ્પ કાવ્યોના નિષ્પત્તિ તેમનું સ્થાન કાવિ-મંદિરમાં નિર્ણીત થાય તેવું છે. એમના રાસો તો ગુજરાતજીને કહે ગુજરાતી ભાષા જીવશે ત્યાં સુધી અખંડ જીવશે, એમાં શી શંકા હોય ? આપણી ભાષાના ઇતિહાસમાં ઉત્તમ ભાવના, સુદામણ ભાવ તથા રસિક ભાષા-વિભવનો-નિરંતર અજન્મ આકર્ષણે ગુજરાતને બેચે બેચે-મનોહર ત્રિવેણી સંગમ બીજા કોઇએ સાધી આવા અરખલિત પ્રવાહમાં વહેતો મૂક્યો નથી.

દસપતરામે લોકભોગ્ય મુંદર કવિનાંઓ લખી; વિશેષ પ્રતિભાસંપન્ન પુત્રે એ સાહિત્ય-સેવાનો વારસો અતિ ભીજ્યો કર્યો; લગભગ અર્ધશતાબ્દી સુધી એ યત્ન પોતે આંધ્રુ શાખ્યો અને ધનસંપત્તિ કે આદરજની પણ ચિંતા હરિને સોંપી ! આ તો આ દક્ષિન યુગમાં સાહિત્ય ને સંસ્કારની દીક્ષા જ હતી, જે કવિએ પિતૃનપણમાં ગાધું ને એમને પોષાને તો સવિશેષ લાગુ પડે છે :

"આવદશા, આ યુગના,

કવિ હો, સુતકાર હો;

ને નવજીવન ડેરા તપિ હો,

સ્મૃતિકાર હો.

ભવિષ્યવેતા, આચાર્ય,

પેગમ્બર પ્રજુનણ;

નવીન ગુર્જરાષ્ટ્ર

ગજની ગેબી ઘોષણા."

કાવિ-મંદિરમાં વિરાજતા પશ્ચિમ દિંદના કવિતાના આ એક અને અન્નેડ પ્રતિનિધિને ગુજરાત આભારે કે પ્રજાપિતૃને નમન કરે છે.

‘સ્ત્રી-જીવન’ માસિકનું લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ

કવિશ્રી ન્હાનાલાલના વિશાળ સાહિત્ય-સામ્રાજ્યને ઉમેરવાના પ્રયત્નો સામે જ વામણ છે. એમાંથી માત્ર એક ચંચુપાત કરી શકાય તો એ એની ગીઠપ જીવનમાં અનેરી મસ્તી બંગાવે છે. એ સાહિત્યસામ્રાજ્ય મંથન કર્યે એમાંથી અનેક મહામૂલ્યાં રત્નો સાંપડે એમ છે. એમાંનું અમોહ રત્ન તે એમના રાસ.

કવિશ્રીના સમગ્ર સાહિત્યની પાછળ રહેલા અંતરમત પ્રવાહ તે રસિકતાનો અને કવિતાનો. કવિ ગમે તે ક્ષેત્રમાં ધૂમે, જીવનના પ્રશ્નોનો ગમે તે ગીમાંસા કરે, રાજકારણ, સમાજ, તત્ત્વચિંતન—ગમે તેના અંધારપહેડા ઓઢી વિક્રમ રાગની જેમ જીવનચર્યા કરવા નીકળી પડે, છતાં એની પાછળ રહેલા કવિ ધૂપા રહી શકતા નથી. એમનો જીવનસંદેશ રસિકતાનો છે. મનુષ્યના જીવનમાં તેમજ જગતમાં સર્વત્ર રસજન્યતા નગરે પડે છે. આગનો જીવનસંગ્રામ એટલો બધો ઉગ્ર બનતો બાક છે કે માનવીને કવિતા માણવાનો અવકાશ તેમજ ઉત્કાસ નથી, પણ કવિશ્રી લખે છે કે ‘ધનરંજતા કરતાં એ મહારે મન તો એ હૈયારંજતા સંસારનું મહા-ભયસ્થાન છે.’ એ હૈયારંજતા દૂર કરવા કવિએ કવિતા અને રસિકતાની પરખ માંડી હતી. ગુજરાતનો મુંદરીસમુદાય એમની એ પરખે આવે અને જગતની તૃપા ઊપાવવા એવી બીજી પરખ મારે, એવી એમની ઇચ્છા હતી. એમના સાહિત્યનો વિશિષ્ટ દાઓ તે એમનો સ્ત્રીત્વનો આદર્શ.

સ્ત્રીત્વના આદર્શ વિષે આપણા સાહિત્ય-કારોએ જુદીજુદી રીતે લખ્યું છે. ‘ચૂનામાં ચિત્તવાળી’ નારીથી માંડીને ભારતવર્ષની ભાગ્ય-વિધાત્રી સુધીના જુદાજુદા તબક્કાનાં સુરેખ ચિત્રો સાહિત્યસ્ત્રામીઓએ આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યાં છે. કવિશ્રીએ એમાં પોતાનો અનોખો સૂર પુરાવ્યો છે. કવિનો એ આદર્શ વાંચતાં લાગે છે કે સ્ત્રીહૃદય તો આ જ કવિ આગેહજ

મહાકવિશ્રી ન્હાનાલાલનું

રસદર્શન

લેખક :

શ્રી. ઇન્દુમતીબહેન મહેતા પી. એ.

*

આલેખી શક્યા છે. સ્ત્રીહૃદયના સૂક્ષ્મનમ ભાવો એમનાં સ્ત્રીપાત્રોદારા વ્યક્ત થયેલા જોષ શકાય છે. એમના જીવન અને કર્મમાં જે સમન્વયનો સૂર આતપ્રાત થયેલો દેખાય છે તે જ સૂર એમનાં સ્ત્રીત્વના આદર્શમાં પણ દર્શન દે છે.

આગની સ્ત્રી સમાજસુધારાની કુંબેશ ઉઠાવે, રાષ્ટ્રનો ધ્વજ દરકાવતી વીરંગના બને, ધર્મપ્રચારનો ભગવેશ વેશ ધારણ કરી નવયુગની જોગણ બને, કે કુસુમકોમળ બાળકોનાં શિક્ષણનાં પ્રા. લે, પણ એ સ્ત્રીત્વનો આદર્શ ન વધે એવી એમને ઝંખના હતી. ‘મુંદરી’ તે અલ્પ-વિકસ્યું પુરુષસ્વરૂપ નથી, પણ મિત્ર વ્યક્તિ-ત્વ છે. એ એમની દૃઢ માન્યતા હતી. સમાન હક્કની લડતમાં આ તત્ત્વનું વિરમરણ થયેલું લાગે છે. સ્ત્રીનો દરજ્જો સમાન હલકો ગણ્યો એટલે સ્ત્રીએ એ દરજ્જો સમાન કરવા પુરુષની

હરીદાસ માંડી, એ એનો યોગ્ય ઉત્તર નથી. શ્રી. ગોવર્ધનરામભાઈએ સ્ત્રીનાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વની વાતો જુદી રીતે કરી. કવિએ સ્ત્રીત્વની કથા જુદી રીતે આલેખી. અને કવિની એ સ્ત્રીમીમાંસા વાંચી સ્ત્રીનું હૈયું ડોહી જાયું. જુલિયસ સીઝરના મરણકાળે એને માટે ઉચ્ચારાયેલા શબ્દો—Nature might stand up and say to all the world, "This was a man—" આ કવિને માટે પણ સાચા છે. સ્ત્રીના હૈયાભાવ આલેખવાની એમની કલાથી મુગ્ધ બની સમસ્ત નારીઆત્મા કવિ પ્રત્યે પોકારે છે કે, "આ જ અમારા હૃદયનો સાચો જાણકાર છે." નારીહૃદયનાં અતિ મુદ્દમ પડેા બહુ કુશળતાથી એમણે ઉઠેલાં છે. 'Oft repeated but was never so well expressed.' એ હૃદયનાં ઝાંઝાયાં ઝાંઝાય નહિ એવા ભાવો કવિશ્રીએ ગાંધ ખતાવ્યા છે.

"નંદાતી હું અખંડ એની હારણ્યંદનીમાં;
ચંદની આ એાઢી એાઢી યાદી,
કે પૂર્ણિમા પાછી જાગી રે."

આવા રસિક ભાવો કયા હૈયાને મસ્ત ન બનાવે? આજનું વાસ્તવવાદી જગત એને લાગણીવેડા કહેશે. 'આજના જગતના અને જીવનના ધોર સંગ્રામકાળે આવા સુવાણા ભાવો સેવવાનો સમય છે?' એવી તીક્ષ્ણ ટીકાઓ આવા કવિએને સાંભળતી પડે. પણ સાચું પૂછેા તો આપણા જીવનમાંથી મોગસોખને આપણે કેટલી તિલાંજલી આપી છે? એક યા ખીમ સ્વરૂપે વિજ્ઞાસવૈભવને જીવનમાં રથાન છે, તો પછી એમાં કવિત્વ ભળવા દીધું હોય તો શું ખોટું? કવિશ્રી કહે છે કે આપણું પ્રજા-દારીર દિવસે દિવસે ધસાતું જાય છે. એનું કારણ આપણા જીવનમાંથી ઉત્સવો, પર્વો, રમતો અને વિનોદને દેઘવરો દીધો છે એ છે. આપણે આ બધાં 'સામજિક પર્વો સુધારાને નામે વગર સમજ્યે ફગાવી દીધાં છે. એમાંનું

શ્દિ અને વહેમનું તત્ત્વ દૂર કરી કામ્યત્વ રહેવા દેવું જોઈતું હતું. આજે તો કચરાની ભેમાં રતોા મે આપણે ઉકરડે નાંખી દીધાં છે. વસંતપંચમીને દિવસે કુમાર-કુમારિકાઓ વનમાં જઈ વસંત પૂજે એ પર્વ જીવનને સમૃદ્ધ કરે છે. એવાં પર્વોને તો ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. જીવનની વસંત ટકાવવા આવા ઉત્સવો યોગ્યતા જોઈએ. એમાં આપણને આર્થિક કે રાજકીય સંકડામણો શું કામ નડવી જોઈએ? એવાં તો કેટલાં મે પર્વો છે કે જેના તરફની સમાજની અવગણના ક્ષમાપાત્ર નથી. બળેવનું પર્વ પણ નવયુગે લાગણીવેડાના બડાના નીચે અવગણ્યું છે. જૂનાં પર્વો નિષ્પ્રાણ થયાં હોય તો એમાં નવું જીવન રોપવું જોઈએ. એમાંથી જે સંસ્કારિકતા કે રસિકતા મળતી હતી એનો ભોગ ન લેવાવો જોઈએ..

આ ઉપરાંત આપણી કેટલીક શ્દિઓમાં પણ ભારોભાર કવિત્વભર્યું દેખાય છે. એવી કેટલીક શ્દિઓની કવિતા કવિશ્રીએ 'પાનેતર'માં સમજાવી છે. 'પ્રતિગાદ-૬'માં એક અતિ રસિક ચિત્ર આપ્યું છે. યુદ્ધ માટે સજ્જ થતાં પાર્થનું ચિત્ર છે:

"પાર્થે મહાધિતુષ્ય લીધું, નંદાજ્યું,
સુમદ્રાએ પાલવછેડમે હડોધું,
હોમઅગ્નિમાં તપાવી સગમ કીધું;
પીળી પ્રત્યંયાને કુંકુમરજે વધાવી,
દ્રોપદીઝ રચયક પૂજતાંતાં."

યુદ્ધમાં વિજય અપાવવા ધતુષ્યની અને રથચક્રની પૂજા સુમદ્રા અને દ્રોપદીએ કરી. આર્થ-સંસ્કૃતિએ તો આવી અનેક રસિક શ્દિઓ ને વિધિઓ આપી છે: આપણે જાળવી રાક્યાં નથી. ચિત્રકારો ને કવિઓ આવાં રસચિત્રો આલેખે છે તો જીવનમાં એ સંસ્કારરત્નોનાં યોગ્ય જાતન કેમ ન કરવાં? કવિશ્રીએ આપણને, આવા હૈયાસુનાં બની આપણું અગેાણું સંસ્કાર-ધન ન લૂંટાવવા ઉદ્દેશોધન આપ્યું છે.

[કવિશ્રી ન્દાનાલાલનું કહેવન]

‘કેટલાકને ભય’ લાગે છે કે આવી ‘પોચટ’
લાગણીઓથી તો પ્રજા નિર્બળ બની જશે.
આપણી સ્ત્રીઓ જૂન તો નિર્બળ છે ને પૂરેપૂરી
અજ્ઞા બની જશે. સ્ત્રીના દરેક કાર્યમાં સ્ત્રી-
ત્વની મંડોર પાડવી એનો અર્થ નિર્બળતા નથી.
આવી ઉચ્ચ રસિકતાની સાથેસાથ જીવનનું
સંપૂર્ણ જોમ સ્ત્રીઓ દાખવી શકે છે. કવિનાં
સ્ત્રીપાત્રોમાં તો પુરુષો કરતાં અનેરું જોમ
હેખાય છે. જ્યાં કહે છે:

“તારા અન્ધારેશમાં અપડું દરો,
અમ તેજવાસીઓને વિકટ નથી
દેવોનાં દળને છતવા.”

અને લગ્ન પરત્વે પણ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા
ભોગવે છે. એ કહે છે:

“પણ નહી—નહીં વરે,

દેવગિરિની રાજબાલા એ ખીણવાસીને.”

આ હૈયાજોમની સાથે જિંદગી એટલે શું એની
તાત્વિક અર્થો કરવાની શુદ્ધિરેખા પણ
જ્યામાં છે. કવિની વીરાંગના રણમેદાનથી
મુજાતી નથી. એ તો વીરને વિદાય આપતી
વખતે ગાય છે:

“સંગ લેશો તો સાજ સજી હો,
માથે ધડ રણમેદા
ખડમને માંડવ ખેલવા
મારે રણસીલાના કાડ.”

આ ચોરની સાથેસાથ જ એનામાં ઉચ્ચ
રસિકતાનાં દર્શન થાય છે:

“આવતાં ઝીલીશ બાણને હો
ઢાંચે ખાળીશ ધાવ
ઢાલ કૂટ્યે મારાં ઉરમાં રાજ!
ઝીલીશ દુશ્મનદાવ.”

આવી ધરણી મુગ્ધવતી વીરાંગનાનું ચિત્ર
પણ કવિએ આપ્યું છે અને સાથે સાથે—
સરોવરપંકજમાં રે કે પંકજ ઉપડે સાહેલડી,
ધરતીના ચોડમાં રે કે પાંચ એમ ઉપડે સાહેલડી.
‘એન રી સાવધાની’ રાખી પ્રીતમને
મળવા જતી રસિકને પણ વર્ણવી છે. એનાં
હૈયાબાવ મરતીબધાં શબ્દોમાં આલેખ્યા
છે કે:-

“કે તારલા હરિતી ઉતારે આરતી રે,
કે એવા આરતના મુજ બાવ.
સજ્જા, રિલના દેવને ન્હોંતર્યા રે.”

એવા ‘રસવીર નાવિક’ને પૂજવા યેથી

બની દિલનાં નોતરાં પાઠવે છે. એના અંગે અંગમાંથી પ્રેમ નિર્ઝરતો દેખાય છે, અને જગત એના દૈયાભાવ ન જાણી બંધ માટે ધુપાવવા પ્રયત્ન કરે છે:

"ત્યારે તો ઉગિયા રે કે અંગઅંગ બાનુ સાહેલરી !
ઢાંકે શું છેડશે રે ? કે નથી દવે છાનું, સોહેલરી "

આવી પિયુષેશી રસિકાઓ યે વણવી છે અને દેશપરદેશ, ધૂમતી, જગતના જુદાજુદા દેશોના મૂંઝવતા પ્રશ્નોનો પિયાર કરતી, યુવાનોની પ્રેરણાદેવી યદને એમને કર્તવ્યમાર્ગે દોરતી એવી નવયુગની નેપાળી, જોગણુ પણ આસેખી છે.

"આત્માએ કોને કોને કોણ દીધા છે,
યુવાન ! એ યાદ છે ? "

એમ કહી યુવાનોને એ ઉદ્દેશ્યે છે. સમાજને, દેશને, દેશભગિનીઓને, સૌને કોણ દીધા છે એનું જ્ઞાન કરાવે છે. વિધવાઓ પોતાનું જીવન માત્ર કુટુંબસેવામાં જ વેડફી ન નાંખે પણ આનું કંઈક રચનાત્મક કાર્ય કરે તો એના જીવનમાં ઉદ્ધાસ રહે અને સમાજનું કલ્યાણ યાય, 'સરસ્વતી, મન્વન્તરિ, ને દરિનાં મન્દિરો' દ્વારા સ્ત્રીઓ સમાજની સાર્વા સેવા કરી શકે. કવિ આ બધાંયે કાળે સ્ત્રી કરે એમ ધમકે છે, પણ એ પોતાના વ્યક્તિત્વની છાપ સાથે, આ રીતે સ્ત્રીજીવનનાં બધાંયે પાર્શ્વ એમનાં સ્ત્રીપાત્રોમાં સંપૂર્ણપણે ખીમેલાં દેખાય છે. કવિઓએ સ્ત્રીનાં જણ મુંખ્ય ધર્મો દર્શાવ્યા છે:

પત્નીધર્મ--"પ્રિયતી પરમ પાંખ યને,
ને સંસાર ને નજોમડલુ એળખાવી
પ્રિયને ઉતારને યજુના પાદમાં."

શુદ્ધિધર્મ--"કુલને કચારે માતાની મંજરી
ઝોરી."

સંસારપાટે સ્વર્ગ માંડને."

સંસારિણીધર્મ--"વતમાનને તારે હિમી
ભવિષ્ય રચતી મન્વન્તરો
રોને સાંકળતી માતાઓ,
સૃષ્ટિ વિકાસની મહાધમ
મદાદેવીઓ છે."

કવિ દાંપત્યભાષા ગાવામાં જગતઃસ્વાધુ નથી વીસરતા. દાંપત્યપ્રેમ, કુટુંબપ્રેમ, દેશ-પ્રેમ અને પ્રજાપ્રેમ એમ હિન્નતિની સીડીનાં જુદાંજુદાં સોપાન બતાવ્યાં છે. આ બધાંયે ધર્મો સંપૂર્ણપણે બજાવે પછી જ સ્ત્રી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે છે. કવિએ સ્ત્રીનું કર્તવ્યક્ષેત્ર મર્યાદિત અને સંકુચિત નથી બીનાવ્યું, અત્યારની મુદ્દ પછીની અનેકવિધ સમાજની પુનર્ગઠનાની યોજનામાં પણ સ્ત્રીને ભવિષ્ય રચતી, અને મન્વન્તરોને સાંકળતી કદમી નથી. એમણે તો સ્ત્રીઓને અનેઓ અધિકાર આપ્યો છે.

"રસરાગ્યની તો આપણે રાણીઓ,
પાછાં એટલું પુરુષો તો પીએ."

સમાજમાં સ્ત્રી પુરુષથી નીચી નથી, જોઈ નથી તેમ સમાન પણ નથી. હિમયના ધર્મો જુદા છે, અને એ વિશિષ્ટ ધર્મનું પાલન કરીને જ જગતની હિન્નતિ કરી શકશે. કવિએ નેટલો મહાન અધિકાર સ્ત્રીને આપ્યો છે એટલી જ મહાન જવાબદારી બુકી છે, એ ન જૂલવું જોઈએ.

કવિએ ગરવી ગુર્જર વાડીને પોતાનાં ગીતોથી ગજવવા અને એમાં અમૃતસિંચન કરવા સ્ત્રીઓને સાવભર્યું આમંત્રણ આપ્યું છે, પણ એ દૈયાભાવ કીલવા 'કૂમડાં કોરી' જોઈશે. કવિદીધેલ રસિકતા અને કવિતાનાં કૂંડાં જીવનઝાખમાં કીલી જગતને પમરાવવાનાં મંગલ કાર્યમાં સ્ત્રીઓ પ્રવૃત્ત થશે ત્યારે સંસાર માટે સાચાં સ્વર્ગ મંડાશે. પ્રજા આપણને એ બળ ને શક્તિ આપે એ જ પ્રાર્થના.

સાહિત્યકૃતિમાં આવતા ઇતિહાસના

નિરૂપણ વિશે એ મત પ્રવર્તે છે. એક મત લેસીંગનો અને બીજો હોટ્ટન્ગનો. પહેલા મત પ્રમાણે કલાકારને એના વિચારો એની રુચિ અનુસાર રજૂ કરવાનો હક્ક છે. એસિરોટલનો એક અભિપ્રાય છે કે, ઇતિહાસ કરતાં કવિતામાં વિશેષ સત્ય રહેલું છે. આ અભિપ્રાયના અન્યથે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે, કવિ કલ્પનાના સામાન્યમાં જ પોતાને શા માટે વિહરતો નથી રાખતો? શા માટે કવિએ અને ખાસ કરીને નાટકકાર કે ઇતિહાસકારની નીચી કલાત્મક પાયરીએ ઊતરવું અને રસહીન હાસ્યકતના પ્રદેશમાં વિહરવું? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એક જ છે, અને તે એ કે એ તો સમજાવના સંવાદ છે. જે પરિસ્થિતિ પ્રસિદ્ધ છે અને જે સંસર્ગો હૃદયસ્પર્શી બન્યા છે તેમાંથી લાભ ઉઠાવવાનો છે. વસ્તુનો કાંઈક ખ્યાલ પ્રેક્ષકોને હોય એ તત્ત્વ નાટકકારને સદાયજૂત જણાય છે. વસ્તુની ઝાંખી હોવાથી પ્રેક્ષકો નાટકકારને અડધે રસ્તે મળે છે; અને પાત્રો વિશે સામાન્ય જ્ઞાન હોવાથી નાટકને સવિશેષ સમજે છે. સુપરિચિત નામોના ઉપયોગથી નાટકકારનો હેતુ ફળીભૂત થાય છે અને એમના ચારિત્ર્યના અને સંજોગોનાં વર્ણનોમાં જનનાર કાલક્ષેપ જ્યે છે. હવે પછી શું આવવાનું છે તે વિશે આ રીતે નાટકકાર પ્રેક્ષકોના માનસને તૈયાર કરે છે. પ્રારંભિક પરિચય અને સુપરિચિત અને સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના નામના ઉપયોગમાં રહેલી પ્રતિષ્ઠા, પ્રેક્ષકોને રસમાં આર્દ્ર કરનાર આકર્ષન બને છે. એથી ઐતિહાસિક નાટકકારે ઐતિહાસિક વ્યક્તિના ચારિત્ર્ય વિશેના પ્રચલિત અભિપ્રાયને ફેરવવાનો પ્રયાસ ન કરવાની સંજાજ લેવી જોઈએ. આટલી મર્યાદા એ પાળે. તે પછી એને અમર્યાદિત છૂટ રહે છે. એ બનાવોને છોડી દે, એ બનાવોને નવા નવા સ્વરૂપે ધોળે, અથવા એ બનાવો ઉપજાવે.

ઇતિહાસ-નિરૂપણ

અને

શાહાનશાહ અકબરશાહ

લેખક:

અખાપક શ્રી. હસમુખજીભાઈ મ. કાજી

મરજી પડે તો એ સાવ નરી-વાતો બનાવી કાઢે. મર્યાદા આટલી-ઐતિહાસિક પાત્રને અખડ રહેવા દેવું અને એના વિશેની આપણી અવધારણામાં ડખત ન થરા દેવી. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો 'ઐતિહાસિક' વિશેષણ અંતરાયરૂપ સવિશેષ નીવડવાનો સંભવ છે.

ઐતિહાસિક નાટક વિશેના લેસીંગનો મત ઉપર રજૂ કર્યો. આ અભિપ્રાય પ્રમાણે ઐતિહાસિક નાટક કલ્પન-કથાનું મુક્ત સર્જન છે અને આ કલ્પનકથા સામાન્ય રીતે સુપરિચિત એવા પાત્રની આસપાસ ગૂંથરામાં આવે છે. લેસીંગના મતે જર્મનીની નાટ્યકલા પર ખૂબ અસર કરી. ખાસ કરીને શીક્ષરની નાટ્યરચના કલા પર એણે જે અસર કરી તેનો ક્યાંક કાઢવો મુશ્કેલ છે. શીક્ષરનું ઇતિહાસનું નિરૂપણ અતિ સ્વતંત્ર છે: હરીકતની દૃષ્ટિએ જેમાં સત્યનો અંશ નથી એવાં દરયો—એ ઉપજાવી કાઢેલાં દરયો આદર્શોભૂત કથનમાં સફળ મહત્ત્વના નીવડે છે; એ નવાં ગોણુ પાત્રો સર્જે છે—જે મુખ્ય પાત્રો નેટલાં જ વિશિષ્ટ હોય છે અને જે વસ્તુ અને ક્રિયાને મૂળભૂત રીતે અસર કરે છે.

લેસીંગના ઐતિહાસિક નાટક વિશેના આસ્પષ્ટીકરણ સામે એ પ્રકારના વિરોધ ઉઠાવવામાં આવે છે. પહેલો વાંધો આ-આટલી હદે પોતાના સ્વતંત્ર્યના અધિકારને લઈ જનનાર કેવિએ કે નાટકકારે એક ડગલું આગળ ભરી નામરૂપ સર્વ સંગેત સમગ્ર નાટક નવેસરથી જ શા માટે ન સર્જવું? ક્યાં તો આપણે સાચા

ધતિદાસને થોડા પ્રમાણમાં જાણીએ છીએ; ક્યાં તો આપણે સાચા ધતિદાસને નથી જાણતા. સાચા ધતિદાસને નથી જાણતા તો એને અપીલ કરવાનો કશો અર્થ નથી. સાચો ધતિદાસ જાણીએ છીએ તો હકીકત પ્રત્યેની આટલી બધી બાદશાહી એપરવાઈ, પરંપરાગત ચારિત્ર્યની ઉપેક્ષાથી ઉદ્ભવે એવો વ્યતિક્રમ શું ન જમાડે? અને પ્રેક્ષકો પણ પોતાના ધતિદાસ વિશેના સંસ્મરણો અને નાટકમાં આવતા વ્યક્તિઓ એ જે વચ્ચેના સંઘર્ષોથી સહાયિત થવાને બદલે મૂંઝાશે ન.

લેસીંગના અભિપ્રાય સામેનો બીજો વિરોધ આ: માનવસ્વભાવના આલેખક ઐતિહાસિક પાત્રોને એમના વિશેના સામાન્ય રીતે સ્વીકૃત ક્યાસ પ્રમાણે સ્વીકારવાં? એટલે કે એમના સ્વરૂપને દૃઢ અને અદર ન રાખવાં? આ સામાન્ય રીતે સ્વીકૃત ક્યાસમાં સુધારો ન કરી શકાય? માનવસ્વભાવનો આલેખક નાટકકાર ક્યાસમાં સુધારો કે ફેરફાર ન કરી શકે તો પોતાના મહત્તમ અધિષ્ઠાર ઉપરાંત સરસમાં સરસ તક પણ શુભવે છે. કારણ કે એ રીતે સુપરિચિત પાત્રો પુનરપિ નિરૂપિત થાય છે કે વર્ણવાય છે. ઐતિહાસિક નાટકનું કાર્ય તો પ્રેક્ષકો ધારણ કરતા, તેથી બિન પ્રમાણની અવધારણા પાત્રોના સંદિગ્ધ અથવા વૈકલ્પિક સ્વભાવનિરૂપણ દ્વારા આપવાનું છે.

લેસીંગના મત સામેના વિરોધોને પરિણામે એક બીજીને મન ઉદ્ભવ્યો. આ મતે પ્રમાણે ઐતિહાસિક નાટકકારે સાચી હકીકત મેળવવા માટે ખૂબ જ તપાસ કરવાની રહે છે અને ખૂબ જ અવલોકન કરવાનું પણ રહે છે. બધી હકીકત મેળવીને, ખરા સંજોગોનો કલ્પનામાં ખ્યાલ લાવીને, નાટકકાર પોતાના મુખ્ય પાત્રને નવીન ચારિત્ર્ય કે નવીન વ્યક્તિત્વ આપી શકશે. આ મત હોદ્દો પ્રસરાવેલ છે. એમણી સમી સદીનાં અંગ્રેજ નાટકમાં આ મતની

અસર જણાય છે.

આ બીજા મત પ્રમાણે ઐતિહાસિક.

કદારતો એકમાત્ર હેતુ નાયકના જીવનના સંમયના ચૂંટેલા પ્રસંગો અને સંજોગો વચ્ચે: અને છતાં કલાત્મક સ્વરૂપમાં રજૂ કર્યો છે. નાયકના જીવનના અને સમયના ચૂંટેલા પ્રસંગો અને સંજોગો અરસપરસ એવા સંઘર્ષમાં મુકવા બેઠાએ કે પરિણામે એના સ્વભાવ અને ભાવિ પર ઘાટ નવા જ પ્રકાર રેખા. આ દૃષ્ટિબિંદુમાં કવિ અને ઇતિહાસકારનાં કાર્ય, કર્તવ્ય એક ચર્ચ જતાં હોય એમ જણાય છે. એક શંકા પણ ઉદ્ભવે છે. શુદ્ધ તાર્કિક સરતુ સ્વરૂપ આપી શકીએ એવી રીતે મૂળભૂ ખોડા કરી શકાય ખરો? એકવાર જે ચિંતિ આવી વહી ગઈ છે તેને પુરાણ ઇતિહાસના જ્ઞાન અને કવિત્વશક્તિના પ્રભાવ વડે જીવનમાં સમેતન બનાવવાનું કાર્ય સુરેષ છે. એક પ્રયાસ કરવાના પરિણામે નાટક ટોનીસનના જેવાં ઉખાલીન નીવડવાનો સંભવ છે. હાગલીના સ્વતઃ પ્રવર્તિત પ્રવાહમાં આપણે ભાગ્યે જ ધસડાઈએ છીએ; કેમ કે ઇતિહાસકારની અને કવિની રીતો મૂળભૂત બિન છે.

કવિ નાનાલાલ એમના મોગલ મુર્દા નાટકમાં અને ખાસ કરીને 'શાહનશાહ અકબરશાહ'માં હોદ્દાના મતને અનુસરતાં હોય એમ જણાય છે. કવિએ અકબરશાહ વિશે સાચી હકીકત મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે અને તે સાથે અકબરશાહને નવીન વ્યક્તિત્વ આપવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો છે. ઇતિહાસપ્રસંગ અકબરશાહનું વ્યક્તિત્વ ન એવું છે કે એને લેખકો એનાથી આકર્ષ્યા છે—એમાં અકબર પ્રસંગો છે અને વિરોધીઓ પણ છે. ટોનીસનના Akbar's Dreamના વાચનથી કવિ નાનાલાલને એનાં આકર્ષણ બળમાં અને તેમાં સ્વ. હાથમદમદે એમને હોદ્દાનકત 'મુગલ નાટક'નાં વાંચવા આપી—મોગલ મુર્દા મેલિની જગાડી. અને પછી તો કવિએ મોગલ

યુગ પર મળી શકે તેટલાં પુસ્તકો વાંચી લીધાં.

કવિ નાનાલાલ અકબરશાહના ગુણસમુદયની પિઠાન વાચકને કરાવવા મગ્નિ છે. એટલે એના જીવનના એક મહાન પ્રસંગની આસપાસ વસ્તુની સંકલના કરવાને બદલે લમજમ બધા જ મહત્વના પ્રસંગો આલેખવાનું દુરસ્ત ધારે છે. પરિણામે અકબરશાહ દિલ્હીપતિ થાય છે તે પહેલાંના પ્રસંગ—પાણીપતના મેદાનમાં માત્ર તેર વર્ષની ઉંમરે હેમુ પર ખાનખાખાની મદદથી મેળવેલા વિજયનો પ્રસંગ—એવો વિશ્લેષકમાં ચોંટી જાય છે. હુમાયુનો વારસો મેળવી લીધા પછી, જે વારસો મેળવવા એને યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું, ધીમે ધીમે એક પછી એક રાજ્ય એણે જીતી લીધાં, અને તે પછી સતત ચાલુ રહેતા યુદ્ધના પરિણામે, એ સર્વ પ્રસંગો કવિ નાનાલાલ આ નાટકના ખીળ એક્ટ્રીસ પ્રવેશમાં નિરૂપે છે. અલગતા આ સર્વ પ્રવેશો યુદ્ધવિજયના જ છે એમ નથી. એમાંના કેટલેક નાનાલાલને પ્રિય એવી ભાવનાઓ-કામવિરહ પ્રેમની અને વિલાસ વિરહ-હિન્દીયનિગદની મૂર્તિ—કરે છે-તો કાષ્ઠ કાવ્ય-શાસ્ત્રિનોહ તો કાષ્ઠ એકલવાયા બાદશાહનું મનોમંથન નિરૂપે છે. કવિ નાનાલાલનો ઇતિહાસ-રોખ અકબરશાહના સમયના ચારિત્ર્યને વસ્તુ બનાવે છે. અકબરશાહના મૃત્યુ પછી પછી એમની યદ્ય-સુવાસ કેટલી હતી તે દર્શાવવા કાળબ્યતિક્રમનો અપયય વહેરીને પછી કવિ 'પશ્ચિમના પડાઓ' આલેખે છે. વસ્તુનું આવકુ મોટું ફલક નાટકની દૃષ્ટિએ દિતાવડ નથી, પણ એમાં કવિની મહત્ત્વાકાંક્ષાનું અને ઇતિહાસ-નિરૂપણનું દર્શન વાચકને થાય છે. કવિની દૃષ્ટિને આટલી ઇતિહાસ-ગીતામાં બંધાઈ રહેતું રચતું નથી એથી કવિસદગ્ગ સ્વભાવથી એવો દંતકથાઓ પર પણ આધાર રાખે છે.

'શાહનશાહ અકબરશાહ'માં કવિનો હેતુ

કવિ શ્રી ઈ. ૧૯૦૪માં : શાહજહાનના શાહજહાન દોલેખમાં નીચાયા ત્યારે.

અકબરશાહની દૃષ્ટિકોણના દર્શાવવાનો છે. પરિણામે અકબરશાહના દોષ અને એટલા એકા દર્શાવવા, ગુણ અને તેટલો સરસ રીતે રજૂ કરવા, દોષ ઉઘાડી દેવાય તેમ દોષ તો ઉઘાડી દેવા, આ સર્વ કવિએ અકબરશાહના પાત્ર પરત્વે નથી કર્યું એમ કહી શકાય એમ નથી. 'અકબરશાહ'ના ધણા પ્રવેશોમાં એમણે કટાક્ષ કર્યો છે એટલે અહીં તો સુખ્ય સુખ્ય પ્રવેશના દૃષ્ટાન્તો જ આપી શકાય એમ છે. પ્રવેશ ચોથામાં આક્રમખાનની વિવચનવૃત્તિ-પાંચી બચવા સારી રૂપરતીએ એર પી લીધું, આચિંતા આવેલા અકબરે આક્રમખાનને મારી નાખ્યો એ બધું કવિ અકબરની મદત્તા વર્ણવવા નિરૂપે છે. પણ માળવાના પ્રસંગમાં આક્રમખાનને મારી મળેલી છે એ ઐતિહાસિક ખીના છે. પ્રવેશ છઠ્ઠામાં ચિતોડના યુદ્ધપ્રસંગે અકબરશાહ વચન ઉચ્ચારે છે:—

આનું નામ યરાઓનો સંગ્રામ
આગના તો ઇતિહાસના અક્ષરો.

અને પછી ચિતોડની ભરમ ચોળા અગ્નિ

મેરીની યાત્રાએ જવાનો મનસ્સા સેવે છે. ચિતોડના વીરતરથી 'અકબરશાહ'માં પ્રસન્ન થયેલા ઉદાર શાહનશાહ ઇતિહાસમાં કુર નિરૂપાય છે. ચિતોડનો એમણે સારી પેઠે ખર્ચ કર્યો હતો એમ ઇતિહાસને હકતરે નોંધાયેલું છે. 'અનારકળા'ના પ્રવેશમાં પોતાને પ્રિય એવી ભાવના વ્યક્ત કરતાં કવિ અનારકળાને અન્યાય આપે છે. મીના બજાર પણ ખૂબ જવાવ માંગી લે એવી પ્રથા છે. અકબરની પ્રશસ્તિ કરવામાં એ નરદાખાજદો જને છે, પ્રતાપની મૃત્યુયાત્રાએ હાજર હોય છે એવા હંતકથાઓ જેવા પ્રસંગો પણ ઝડપી લે છે. દુર્ગમાં આખા નાટકમાં અકબરશાહના પક્ષમાં ઐતિહાસિક હકીકતોને એટલી બધી ધણીવાર મર્યાદામાં આવે છે કે શાહનશાહ અકબરશાહ એ શુદ્ધ ઐતિહાસિક પાત્ર બનવાને બદલે કવિ નાનાધોલે કલ્પેલા અકબરશાહ થાય છે, જાણે કવિ અકબરશાહને નવીન વ્યક્તિત્વ આરોપવા

કવિ જુએ છે. પ્રતાપને જીતીને ચિતોડ પર કબ્જો તેમાં આંતરરાષ્ટ્રીયતાની દાકલ કવિ સાંભળે છે. એક કામોના સુનંદા પ્રેરણાને રાજ્યાધિકારે રચાયેલા તેમાં પણ એ કવિ-સમન્વય જુએ છે. ખરી રીતે આ અકબરશાહનો શાણો સામ્રાજ્યવાદ હતો. ઉત્તરે કાશ્મીર, દક્ષિણે અહમદનગર, પૂર્વે બંગાળા અને પશ્ચિમે સિંધ કચ્છ સુધીનો પ્રદેશ હતો, મૃત્યુ પહેલાંના પાંચ વર્ષો સુધી જાતે સવારીઓમાં જનાર અકબરમાં સામ્રાજ્ય રચાવવાની જ પ્રબળ મહત્વાકાંક્ષા હતી. "આ વૃત્તિને જ ને લોક કલ્યાણકારક સર્વસમન્વય કરેલો હોય તો ઇતિહાસમાં નોંધાયેલાં દેશવિજેતાઓને રાષ્ટ્રીય સમન્વયીઓ કહેવા પડે."

પણ કવિને તો અકબરશાહમાં આ નું વ્યક્તિત્વ ઉમેરવું છે એટલે તેર વરસની ઉંમરે પણ અકબરશાહ

ગુજરાતની પ્રાચીન અને અર્વાચીન
સરહદમાં સમાવિષ્ટ થતી ભૂમિમાં કેટલાંક
સંતાને માત્ર માનુષ્યમિત્રે જ નહિ, પણ સમગ્ર
ભારતવર્ષને પણ ઉર્જાવલિત કર્યું છે. ભગવાન
પરશુરામનો ટેક બેશક સંહારક હતો.

પરશુરામના આ ટેક પાછળ હતો રાજસ
પ્રાહ્લય-મદ્દ એ રાજસ પ્રાહ્લય-મદ્દને જેમ
આપનારો એક પ્રહ્લપિતો દેવભાવ કદાચ
જન્મમાં શોધ્યોયે નહિ જડે. ત્રિશોકીના નાથનું
મિત્રુદધરાવનાર દ્વારકાધીશ કૃષ્ણનો એક પ્રાહ્લય
બાળ-સખા એના ટેક-ભયો અવામક-વ્રતથી
સૌરાષ્ટ્રની પ્રાચીન ભૂમિને ગૌરવાન્વિત કરી
અયો છે. એના એ ટેકનું પરિણામ પૌરાણિક
માયાઓમાં સુંદર આવેશું વાંચીએ છીએ.
દેવો ત્વ તો વ્યાગમ્ એ ભક્તિમાર્ગીય સિદ્ધાંતની
એમાં પ્રતીતિ જોવામાં આવે છે.

આમાં પરિણામ તો સુખમય આનંદ; પણ
ટેકીલા નરો પરિણામ સુખમય આવે કે દુઃખ-
મય-એની પણ પરવા કરતા નથી. એવો ટેકીલો
નર, એવો જ ગુજરાતી પ્રાહ્લય ઐતિહાસિક
દાર્શનમાં સાંપડે છે. ગુજરાતનો સીમા આગળની
જેમ જે કાળે સંકુચિત નડેલી બની; છાટ
ગુજરાત ન્યારે હજી એક નડો, પણ એક
સરહદ ઉપર આવેલા ભોડિયા દેશ હતા; અરબ
મુસાફર અદ્ભૂતનીએ પોતાના કતિહાસગ્રંથમાં
ગુજરાત નામથી જે પ્રદેશનો ઉલ્લેખ કર્યો છે—તે
કાળ તે પ્રદેશની સમૃદ્ધ રાજધાની શ્રીમાલ
કે ગિજમાલના એક માથેતુળર પ્રાહ્લયનો એક
બાલક 'મરુ' પણ માથું નહિ ના ટેકથી
અલંત દીનદશામાં જીવનયાત્રા સમાપ્ત કરે છે.
એ અન્ય કોઇ નહિ પણ શ્રીમાળી પ્રાહ્લય
મહાકવિ માથ. માથે સન્નિત પ્રવો ગુણા થી સમૃદ્ધ
"શિશુપાલ-વધ" નામક મહાકાવ્યનો એ
પ્રણેતા. એ બચપણથી જ આપતાં જણેા હતો.
એનો પિતા પુત્રના આ સખારતી રવભાવને
જણુનો હતો. એણે કહેવાય છે કે—એકના
એક પુત્રનું જીવન સુખપૂર્વક વીતી શકે એ

ગુજરાતનાં ટેકીલાં સંતાન

શ્રી. કેશવરામ કો. શાસ્ત્રી

માટે પોતાની વિશાળ દ્રવ્યસંપત્તિનો. અનેક
પેટીઓ બનાવડાવી માથને સોંપી. જીવનભર
આશી શકે તેટલા દ્રવ્યની જોગવાઈ કરી
આપવામાં આવી. પિતાના નિધન બાદ
આપી રાચનાર આ પુત્રાન કવિ થોડાં જ
વર્ષમાં નિધન બની ગયો. આવેશો. વાચક
પાઠો જાય એના કરતાં પોતે આ દુનિયામાંથી
છૂટી જાય એની તો એની સખત ભાવના હતી.
એ વારંવાર બોલી બેઠો—

જગત મજત પ્રાપ્ત મર્ચિતિ દ્યર્પણાં મટે ।
વલાદવિ હિ ગન્તવ્યં, વય હાયે પુનરીદશઃ ॥

આ મહાકવિ ધારે તો સરસ્વતીના કૃપા-
બંધે ચરણમાં નાણાંની રેકમહેત્રમ કરાવી દે.
એની એ રાક્ષિતી એની ધર્મપત્નીને પ્રતીતિ
હતી. આવી નિધન અવસાનમાં રહેવા કરતાં
લોગ પાસે જઈ સત્કાર મેળવવાને એની પત્ની
વારંવાર વિનંતિ કરતી. પત્નીની આવી વિન-
વણીને એણે કદી લક્ષ્યમાં લીધી નહિ. એણે
પોતે જ દુર્ભાગિયાની કથનો માધ હતી—એ
કેમ બૂલી શકે ?

કુસુદવનમપિ શ્રીમદ્મોજસ્યદં

સ્વજતિ મદમુદ્ધકઃ પ્રીતિમાંથકવાકઃ ।

ઉદયમદિમરિમવાંતિ છીતાંગુરસ્તં;

હત-વિચિત્તિતાનાં હિ વિચિત્રો વિવાકઃ ॥

પત્નીએ આ શ્લોકનો જ ઉપયોગ કર્યો.
પતિની જાણ વિના જ એ રાગ ભોગ પાસે
પડેાંચી—એણે આ શ્લોક ભોગની સમક્ષ રજૂ
કર્યો. મહાકવિઓની વાણીને તો અર્થ પોતે
જ દાસ યદ્ અનુસરેા. હોય છે. માથની તો
ક્ષપનામાં પણ નહિ હોય કે એ શ્લોકમાં
નિર્દેશ યદ્ મથો છે. સૂરના ઉદય સાથે જ

ભોજ રાગનો ખંડ પણ લક્ષ્મીના મદથી મત
 યર્ષાપ છે: શ્રીમદ્મુજસાગર ॥, રાજ ભોજ
 કવિપત્નીને એક લાખ રૂપિયા આપે છે.
 પત્ની પતિ પાસે હાજર કરે છે. ઉદારતા
 કવિ એ પણ છૂટે દાથેવાવરી નાખે છે-આખું
 જીવન આવી જ નિર્ધન દશામાં વ્યતીત થાય
 છે. એ કદી કયાંય માગતો નથી અને
 અનન્ય ટેક-થી સરસ્વતીના ગોરવને અપ્રાપ્તિ
 રીતે જાળવે છે.

ગુજરાતે આવાં તો ઠેટલાંય રત્નો જંગલ
 સમક્ષ રજૂ કર્યાં છે. માત્ર સરસ્વતીના ઉપા-
 સંગમાં જ મૂર્ધન્ય સ્થાન લેનારી વ્યક્તિઓમાં
 નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, અખો અને દયા-
 રામ મધ્યકાલીન ગુજરાતનાં એવાં ગરવાં રત્નો
 યર્ષા કર્યાં છે. પોતપોતાની ટેક જીવનના છેલ્લી
 પણ સુધી એમણે કદી છોડી નથી.

આ પ્રવાહ જમાનો પદ્મતા છતાંયે ગુજરાતને
 એ જ જ્વેસથી ધ્વાજિત કરતો રહ્યો છે. નવીન
 મુશ્કાત આરંભમાં પ્રાચીન લાટની ભૂમિ-આજના
 ગુજરાતની દક્ષિણ સીમાએ રહેલા સુરત
 જિલ્લાએ એક નરવીર આપ્યો. એ
 સારસ્વત કવિ નર્મદ. પ્રેમ-શીર્ષની એ
 સાક્ષાત્ મૂર્તિએ ઉત્તજ્જવળ કરેલા ધોરી માર્ગ
 ઉપર સરળતાથી ધપતા ગુજરાતી પુત્રોમાં આ
 નવા મુશ્કાત યથેચ્છા વીર અને ટેકીલા-નરોમાં
 એ નામ સૌનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યું-તે કવિવર
 નાનાલાલ દલપતરામ અને મહાત્મા ગાંધીજી.

આર્માના કવિવર નાનાલાલ આ ચાહુ
 વર્ષના આરંભમાં જ અક્ષરધામવાસી થયા
 છે. પ્રેમબક્તિનાં અનેકવિધ ગાન અને
 યનમનાટ રજૂ કરનાર આ ટેકીલા કવિ ગુજ-
 રાતનું જ નહિ, સમગ્ર ભારતવર્ષનું એક વિરલ
 રત્ન યદ્યપ ગયો છે.

ગુજરાતની સીમા જેમ જેમ એના પ્રાચીન
 સ્થાનમાંથી દક્ષિણ અને દક્ષિણ તરફ વધતી
 આવી તેની સાથે જ તે જ રીતે એ સ્થાનની
 પ્રજા પણ દક્ષિણ અને દક્ષિણ તરફ આવવા
 લાગી. શ્રીમાળા અને પોરવાડ વણીએ આજના

ગુજરાતની હદમાં જિંતયાં તે સાથે શ્રીમાળા
 ધ્યાલણો પણ આગ્યા અને કાઠિયાવાડમાં હયા.
 શ્રીમાળાનાં શ્રીમાળા કવિ માધને ભુકાવે તેવા
 એ જ યાત્રિનો ખીજો “માધ” સરસ્વતીની
 અભિનવ અને અજોડ ઉપાસના સાધી અનેક
 કાવ્યરત્ન અપી ગયા. એ તો અજોડ જ કાવ્ય
 યયું. પણ અજોડ રાજવીઓ અને રાજકુમારો
 શિષ્ય હોવા છતાં, હાથ ઓડવાની તો વાત એક
 બાજુ રહી પણ દિલથી એવાઓની મદદની કમજા
 નથી કરી, એ તો માધ પછી ઈતિહાસમાં
 અમર રહે તેવું ખીજું અદ્ભુત કાવ્ય છે. છેલ્લાં
 વીસ વર્ષથી લીધેલા ટેક અવસાનની છેલ્લી
 ધડી સુધી અશુનમ જ રહ્યો-અને છતાં માધુર્ય,
 ગોરવાન્વિત અતિથિસહાર અને સમાન
 ભાવની અમી-નગર એ અણીની પણ સુધી
 એવાં ને એવાં રહ્યાં હતાં.

ગુજરાતી ભાષાના લલિત સાહિત્યને
 જંગસાહિત્યની દરોળમાં મૂકવાની એમની
 પ્રતિષ્ઠા અનન્ય જ બની રહી છે. યુરોપીય
 સાહિત્યે મુક્તપંથ શૈલીએ વિસ્તારેલી કાવ્ય-
 શૈલીને જેળ આપનારી કવિએ પોતે પ્રયોજેલી
 અપવાગદ કાવ્યશૈલી, પ્રાચીન છંદોના પૂર્ણ
 પ્રજુત્વને મૂર્ત કરવાની અસામાન્ય શક્તિ
 છતાંયે, એમના ટેક જેટલી જ અનન્ય ટેકવાળી
 રહી છે-આજ સુધી તો એ અનન્ય શૈલીનું
 એ કાવ્યથી અનન્યત્વ જ રહ્યું છે. ટેકીલાની
 ટેકને વળી ખીજું વટાવનાર મોથ ઉત્પન્ન થઈ
 શકે? સુરસિંહજીએ ‘કલાવરી’ ઉપનામ બંધે
 રાખ્યું. પણ કવિ ‘કાંતે’ તો કવિવર નાનાલાલને
 જ સાચો “કલાકલાપ-યુક્ત” ગણી સુરતાના
 વાડીના-મીડા મોરલા” સંબોધનની સાધકતા
 અનુભવી હતી-આપણે પણ માણએ કે-

“સુરતાની વાડીનો મીડા-મોરલા”-

કળા કરીને યનમન યનમન નાચતો,
 હૃદય-તાર-ઝંકાર મધુર વિસ્તારતો.
 પ્રેમ બક્તિનાં પૂર વહવતો એ ગયો;
 રસિક હૃદયનો વિનિમય સંતત સાધતો-
 “સુરતાની વાડીનો મોથો મોરલા”

“ત્યારે તમને ‘ઉષા’ ન ગમી એમ ને ?”
એક મિત્રે પૂછ્યું.

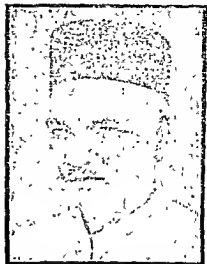
“ના ના. ‘ઉષા’ ન ગમી એમ તો કેમ
કહી શકું ? ખરું કહું તો તો હજી મેં ‘ઉષા’
પૂરી વાંચી જ નથી.” - મેં ઉત્તર વાળ્યો.

“હું પણ એ જ કહું છું. ‘ઉષા’ અધૂરી
મૂકીને તમે ‘ધન્દુકુમાર’ વાંચવા માંડ્યું એ
અમરતું જ ? હા. પણ તમે તો તે નેપાળી
નેપાળી પર મોહી પડ્યા હશે ખરું ને ?”

વાત એમ હતી કે, કવિશ્રીનાં કેટલાંક
પુસ્તકો એક મિત્રે એટ મોડાં દર્શાવ્યાં હતાં. ‘એવદૂત’
વાંચ્યા પછી મેં ‘ઉષા’ વાંચવા માટે લીધેલી
અને તે અધૂરી મૂકીને ‘ધન્દુકુમાર’ વાંચવા
માંડેલું. એ દિવસોમાં ઘર ઘરમાં તો ઠાણ
જાણે પણ યુવાનોને હેયે હેયે ‘ઉષા’ રમી રહી
હતી એટલે એ મિત્રે આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો.

કવિશ્રીનું ક્યું પુસ્તક ગમે છે ને ક્યું નથી
મંખતું, એ ‘એકદમ કહેવું મુશ્કેલ પડે. ‘જ્યા-
જ્યાન્ત’ માડું, પ્રિય પુસ્તક છે, અને જ્યા
જેવું સીપાત્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં હજી સુધી
ખીજું સર્જનું નથી એમ હું માનું છું. પણ
એથી કંઈ ખીજનું મહત્ત્વ ધરી નથી જતું.
એમનું ગમે એ પુસ્તક લખે. ગમે ત્યાંથી
વાંચવાનું શરૂ કરો, તોયે ક્યાંક લમ ને પ્રેમનો
હિસ્સા આદર્શ, ક્યાંક સંસારનું અવનવું રહસ્ય,
ક્યાંક ધર્મ ને સંસ્કૃતિ, ક્યાંક રસનાં અખી-
વર્ણન અને ક્યાંક દિલદોડાડતી નવાલાઓ,
ક્યાંક વિશ્વાસ ને ક્યાંક ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ક્યાંક
રસનિર્જરતી કવિતા, ક્યાંક રાજપૂતવૃત્તનું
સ્મરણ કરાવે એવું વીરત્વ, એમ કે ને કે એવું
મગી આવે કે એ વાંચવામાં ખીજું બધું ચ
જૂડી જવાય. આ લખવાની શરૂઆત કરવા
પહેલાં મેં ‘ધન્દુકુમાર’ શોધ્યું, પણ તેને
બદલે ‘મણિ મહોત્સવના સાહિત્યખેલ’
દાખમાં આવ્યું. અમરતું જ એક પાનું, ખોદ્યું
તોં એમાં કવિશ્રી કવિઓના અને કલાકારોના
ધર્મનું સ્તવન કરતાં કહે છે:

કવિ શ્રીની

અખંડ તપશ્ચર્યા

શ્રી. જ્યોતસ્નામહેન શુકલ

‘ત્યારે કવિનો ને કલાકારનો ધર્મ શો ?
આ દેશમાં ને પરદેશમાં આજ દેવાની કખરો
ચક છે ને દિલની ચિતાઓ બાકાકે છે.
લલિતાઓ ને કુમુદો અને કલાપીઓ ને
સસ્સ્વતીચંદ્રો તલસે છે ને તરફડે છે. એ
ભાંગેલાં દેવાં સાંધવાં અને આત્માની ઓપધીઓ
ભાખવી એ પણ કવિધર્મ જ ગણાય છે x x
આનંદ ને ઉલ્લાસના અમૃતધુટ પાવા, પ્રેર-
ણાની પાંખો પ્રકટાવવી, દીવામાં તેલ પૂરવું ને
વાટ સંકેતી પ્રજ્જ્વલિત કરવી, ચેતનચન્દ્રને
ચેતન દેવાં ને પથ્થરને પીગળાવી રસાર્દ કરવા
એ કવિનો વિશેષ ધર્મ છે.’

વળી ‘રાજપિ ભરત’નું એકાદ પાનું
ઉઘલાવું છું, તો મુદ્દે ચક્રતા સૈન્યને ભરત
પીરવકુળની મુદ્દનીતિનો ઉપદેશ આપતા કહે છે:

“રણસંભ્રમ પણ પ્રગ્નજીવન છે,
પૃથ્વીની પ્રગ્ન પ્રગ્નઓની
પુણ્યપાપની સામુદ્રધુનીઓ છે.”

*

“ ને એક મારો સંયમાદેશ છે,
પાળો છો તેમ પાળતા રહેજો,
મુલક મુલકમાં વિચરો ત્યાં ત્યાં
રાજલક્ષ્મીને અડપે હાથ દાઝશે
પ્રજાલક્ષ્મીને અડપે હાથ દાખીશ.”

આવું છે. ચામંથી કયું રત્ન લાધશે એ
ન કહી શકાય. એટલે ‘ઉપા’ ગમી કે ન
ગમી, અથવા ‘ધન્વકુમાર’ વધારે ગમ્યું કે
ઓર્ધ્વ ગમ્યું એ પ્રશ્નો ઉત્તર દેવો અશક્ય
નહિ તો મુશ્કેલ તો છે જ. અને એ મિત્રનું
પેલું અનુમાન તો સાચું હતું. નેપાળી જોગણ
મને ખૂબ ગમી ગઈ હતી. ‘જયા-જયન્ત’માં
જયા કુંગરો ચડવાની ને અંધારા ઉઘેચવાની
વાતો કરતી પ્રવેશ કરે છે ને આપણું ચિત્ત
આકર્ષી લે છે તેવું જ આ જોગણ પણ કરે છે.
જયાની સાહેલી પૂછે છે:

“ જયા બા ! સદુ જિતાય, પણ મન
જિતાતું હશે ? ”

જયા કહે છે:

“ વાણી બાંધવો ને મન જીતવું સરખાં,
પણ યોગીજનોને ઉત્તમ સુલભ.”
દૈત્યોને જીતીને આવેલા જયન્તને, અમ-
રાવતીને બચકુટા કરીને દેવદેવેન્દ્રનું વરદાન
લઈને આવેલા જયન્તને જયા સારારવા જાય
છે, પણ જયન્ત લગ્નની માગણી કરે છે ત્યારે
એ કહે છે:

“ દેહનાં વિલાસને હજી વાર છે,
ધારણ કર તારું ધનુષ્ય,
બહુ જીતવાનું બાકી છે હજી:
દિલમાંના દૈત્યોને જીત
દેવાને વંસાવ દુનિયામાં
ને બનાવ અવતીને અમરાવતી.”

અદ્ભુત આળા છે નહીં કે નેપાળી જોગણનો
પ્રવેશ પણ આમ જ હૈયું હલમજાતી થી છે.
બાર બાર માસનું બદાયર્થન લઈ એકાંતસેવન

કરતા ધન્વકુમારને કાન્તિનું રમરણ અસ્વસ્થ
બનાવે છે ને એ રોહિણીવનની દીક્ષા લેતાં
માય છે:

“ મહા કલાબિધમાં અતુલ યુગ્મના
ઓય રમશે,

સમાધિમાં તારી સખિ !

‘ મુગ્ધ રસેન્દુય તપશે.’ ”

ત્યારે નેપાળી જોગણ પ્રવેશ કરે છે ને
કહે છે:

“ યુવરાજ વીસરશે મા,
આત્માએ ડાને ડાને ડાલ દીધા છે ?
બગિનીને, દેશબગિનીઓને,
બાન્ધવને, મનુ-બાન્ધવને,
પિતાને, પિતાઓના પરમપિતાને,
રોહિની, સંસારને, દેશને, માનવજાતિને,
ડોનું ડોનું મહાનકાળ ખડું છે ?
કુટુંબ પરિવારનું, લોક લોકનું, પ્રજાનું,

દેશનું, સમસ્ત માનવજાતનું કલ્યાણ સાધવાનું
છે ત્યાં એક વ્યક્તિની સમાધિ કેમ સાધી
શકાય ? સંસાર હોય કે સંન્યસ્ત હોય, મૃદ-
રથાશ્રમ હોય કે મોગાશ્રમ હોય જો હોય તે
લોક-કલ્યાણને માટે હોવું જોઈએ એમ આ
રીતે દર્શી શકાય છે. જુઓને, ધન્વકુમાર
પૂછે છે:

“ આદેશ આપો, દેવી !

ડાળે ડાળે કળાઓનાં લૂમખાં,
ને કળા કળામાં વસન્ત પ્રગટે
ત્યાં વિલાસ છે કે વૈરાગ્ય ? ”
અને જોગણ કહે છે:

“ રાજપ્રવૃત્તિની ચાખડીએ ચઢનારને
નથી વિલાસ-સ્વાર્થ માટેની નવરાચ,
કે નથી વિરક્તિ માટેની અગ્રદા કે
અવગણના.”

“ રક્ષા, ચારણ, દોહન, મન્થન અનેક
અભિવિધિ સાંધી સાંધી જીવન પોષવાં
ને પ્રકૃત્વમાં એ રાજયોગ જ ખટે છે.”

આમ કવિના શબ્દે શબ્દે આર્થસંસ્કૃતિના
જાડાં રહસ્યોઃ શિક્ષે છે. લગ્ન, પ્રેમ, સંસાર,
પ્રજનન, શિક્ષણ, કલા, રાગનીતિ, યુદ્ધ,
પ્રજાપાલન એકે એક વ્યાખ્યાનમાં આર્થસંસ્કૃતિના
હૃદયેતમ આદર્શોનું દર્શન થાય છે. અને
નેપાળી જોમણને મુખે દેશનું એ કેવું ભગ્ય
દર્શન કરાવે છે ? કહે છે :

“ ભૂમિશ્રેષ્ઠ ભારત
પશ્ચિમના પાયા માંડનાર,
વૃદ્ધ મહાવીર મોસ ને રામનાં
ભારતે પારણાં ઢીચોળ્યાં દતાં.

*

જગતના મહાધર્મોની ધાત્રી
પૃથ્વીના તરવડાનની જનની,
પ્રેમશોર્યાના રણચીમગ્ર સરીખડી,
અગનભેદી કવિના ગાત્રી
વેદોચ્ચારિણી યશસ્વિની અંબા
ભારતમાતા ખીચી નથી અવતી ઉપર.
એના વિજયટંકાર રક્તરંગી નથી.
દેહના નહીં પણ દેરી છે,
આત્માની પરમદાન્તિના છે.
જડના નથી, ચેતનના છે;
યુગ યુગથી લૂંટાય તોય શણગારવતી,
સૈકે સૈકે ધવાય તોય સજવન,
મેશુત્રમાલાની પરંપરા સમી
તેના ધર્મોપધારકોની પરંપરા

“પીતું આઝારહોય તો સેમી દાખવાય”
ભગવાં એટલે જ સંન્યાસ નહિ, દેવદર્શન
એટલે જ ભક્તિ નહિ, સમાધિ એટલે જ
તપશ્ચર્યા નહીં. પણ એવા કરાવે બાલ
આડંબર વિના મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ ખીલવવા
માટે, કરમાતાં કૂસોને પ્રકુક્ષ બનાવવા માટે,
ભડબડ બળનાં સંસાર પર અમૃતસિંચન
કરવા માટે કવિશ્રીએ અખંડ તપશ્ચર્યા કરી:
પોતે કરી એટલું જ નહીં પણ આ મહારાવિ
જેમને

કવિવર નંદાનાલાલને પુણ્યાંજલિ

કવિવર નંદાનાલે, અવગણ્યાં દુઃખને
સંધ્ય ને સૌખ્ય, સંસાર: માણ્યાં !
ધર્મપત્ની સહિત ગુજરીમાં પૂંખ્યાં !
દગ્ધતી દેવસભ, પુનિત નીવડ્યાં !

નયન, વદને કરે; ચરણથી અનુસંધો
સંત-સંજીવનને, ચરિત ઉજળે !
લગ્નરનેહોત્સવે, લાડિલાં લહેરતાં-
સામ્રમતી, રાજનગરે જ હિન્દે !

કાંતદ્રષ્ટા કવિ ! નવયુગે, નીરખેતો !
મન—હૃદય દેશનાં તું, જગવતો !
જીવનભર ભગ્યાતિ, વિન્યડંકે, ધરી,
બૃહદ્ ગુજરાત, સંગીત ગજવતો !

મંગલોત્સવ મહામૃત્યુને ઉજવિયે:
સ્નેહ: આનન્દ: સોન્દર્ય: ઝીલિયે !
આંસુ સાચાં હૃદયનાં નહિ વિરલ વ્યક્તિયે !
પુણ્યની અંજલિ ત્યાં જ ધરિયે !

લલિત

“અપવિત્રો પવિત્રો વા

આ કાવ્યે રસ હોય ને,
હારા માર્ગસ્થઅગ્નિના,
પુણ્યે તે પરિશુદ્ધને.”

તથા

“પૃથ્વી વિષે કાંઈ પુરાણ કાળથી
આયોની કાર્તિ પ્રસરી કલશ્રી શી;
જગતપરારવી, સખિ ! આર્પલક્ષ્મી તું,
પ્રાચીન આર્યત્વની કાર્તિમૂર્તિ તું.”

એવું કહે છે એવા સાધવીથી માણેક્યામના
સાહચર્યમાં એ તપશ્ચર્યા કરી અને આપણને
અણુમોલ સાહિત્યધન આપ્યું.

માનવજીવન એમને અમૂલ્ય લાગે છે.
એ જીવન વેદશાસ્ત્ર જતાં જોઈને એમને પારાવાર
દુઃખ થાય છે. માનવીની પશુના જોઈને એમને
મારે આપાત લાગે છે. જિંદગી એટલે એમને
મન ‘કલ્યાણપાત્રા’ છે, અને એટલે જ
પોતાના આદર્શ ને પોતાની બાવના એઓ
જીર્ણાન્તર પાત્ર રૂપે વ્યક્ત કરે છે.

જ્યાં શું કરે છે ? જન્મતા વૈભવોથી,
દેહના સૌન્દર્યથી કે વસ્ત્રાભૂષણથી એ સંતો-
ષાતી નથી. જન્મતિથિ જેવા દિવસે એ
તાપસીનો વેષ સજે છે અને ‘જિંદગી એટલે
શું !’ એવા ગદન ચિંતનમાં ડૂબે છે. જ્યન્ત
પર એને હરકત પ્રેમ છે અને છતાં કહે છે
‘દેહના વિલામને હજી વાર છે.’ એ મહત્વાકાંક્ષી
છે. એની નિર્મળ બાવના ને પ્રકાશ માટેની
એની વાંચના ને શ્રદ્ધા જોઈને પળવાર આપણે
ચંબી જઈએ છીએ. જગતનું ઝેરી વાતાવરણ
એને રપસી જ રાકતું નથી. એ કહે છેઃ
“સૌન્દર્ય શોભે છે શીલથી ને યૌવન શોભે છે
સંયમ વડે.” માનવજાતની અવનતિ, પૃથ્વીમાં
પ્રસરી રહેલી પશુતાથી એવું હૃદય બકે

બળે છે. કહે છેઃ

“સૌન્દર્યના શિકાર વધવા માંડ્યા છે હવે.”

કેટકેટલી પવિત્ર કન્યાઓ પાપી પુરુષોને
દાશે લૂંટાતી હશે, કેટકેટલા રાવણો સીતા-
લક્ષ્મીનાં હરણ કરતા હશે, એ વિચારે એવું
દેહનું વલોવાઈ બળ છે અને કહે છેઃ

“દિલમાં મારે દહાપ, દુનિયા તેમાં પરજળે,
એ અગ્નિ હોલાપ એવું જ્યન્ત ! વર્ષાને.”

માનવી જીવનની પશુના જોઈને આવા
અગ્નિએ કવિશ્રીના હૈયાને પણ દગાડયું હશે !
અરે રે ! એ કલ્પના પણ ટેવી ભયંકર છે !
ગૂજરાતી સાહિત્યને અને ગૂજરાતની જનતાને
જમણે સતત રસપાન કરાવ્યું, ટીપે ટીપે
નહિ પણ જોખસે જોખસે અમૃત છાંટયું,
એમને યે જ્યાની નેમ “દિલમાં મારે દહાપ”
એવું થયું હશે એમ !

“જ્વાલામુખી શું સળગે સુધારે !”

એ પણ કવિશ્રીનું જ. ચરણ છે. આ
વિચાર દેહનું વલોવી નાંખે છે. પણ એમ. તો
ગાંધીજીના હૈયામાં કેમાં લાવા નથી જાળતો ?
ઋષિઓ, તપસવીઓ, મહાત્માઓ કોઈ ને કોઈ
રીતે જીવનની ધૂપસળી સળગાવે છે અને
એની સુવાસથી ગંદકી દૂર કરીને વાતાવરણને
સુવાસિત અને પ્રફુલ્લ બનાવવાનો પ્રયત્ન
કરે છે.

કવિશ્રી નથી, પણ એમની તપશ્ચર્યાનાં
ફળરૂપે મળેલી એમની સાહિત્યકૃતિઓની
સુવાસ અને કવિશ્રીના જીવનની સુવાસ
ગુજરાત ભૂલી શકે એમ નથી. એમનું સાહિત્ય
સમજવાનો અને જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન
થાય તો સંસાર સુસંસ્કૃત થાય અને મહેકી
રહે એવી મને શ્રદ્ધા છે.

કવિ ન્હાનાલાલની સુરતને માટે સદાય મીઠી નજર રહેતી. ક્યાં તો “જ્યા-જ્યંત.” એને આરે સંપ્રગ્યું તેથી હોય, ત્યાં તો કદાચ વર્ષો પર નર્મદની છબીનું અનાવરણ કરતાં નગીનચંદ હોલમાં કવિએ કહ્યું હતું તેમ દસ-પતપુત્ર નર્મદનો બચોજો છે એવી ભાવનાને લીધે હોય. કારણ એમ તે હોય, પણ સુરત પર નજર એમની સદાય મીઠી રહેતી તેની પ્રાપ્તિ ના કહેવાય તેમ નથી.

અને ન્હાનાલાલના રાસનો મીઠાશ ક્યાં આપણે ઓછી માણી છે? મેળાવડામાં ને લગ્નમંડપમાં એના જ ગરબા ગવાતા, બાલણ્ય-મીરાં ને નરસિંહ, દયારામ પછી એકસરખો રસ, નવીનતા ને આકાંક્ષા એના ગરબા સિવાય કોઈના ગરબાએ આપ્યા નથી.

કહેવું છે કે ‘આપણી કુસડી ઓર પરાઈ લાપસી’ તેમ કવિને માટે આપણે કહ્યું છે. એમનો કનક મહોત્સવ કે હીરક મહોત્સવ જીત્યો તે ‘ખડુ’, પણ એટલું તો ઘણાંયને માટે યાદ છે. સંસ્કૃતમાં એક શ્લોક છે. કે ખીછ આંગળી પર મેળું નામ ગણાવું તે ન સમજાયું એટલે તેને અનામિકા કહી. આપણે આધુનિક કવિમાં ન્હાનાલાલની સાથે મુકા શકીએ એવું નામ મેળું જોવામાં કે જાણ્યામાં નથી. ને છતાંય તેની કદર થવી જોઈએ તેના પ્રમાણમાં ઓછી યજ્ઞ, કારણ કે એમને વાડો ખાંધતા આવડતો નહોતો. શ્વભાવે કંધક તીખા પણ ખરા નર્મદના વંશજ એટલે લાગે તેવું કહી દે. મનમેળ ન હોય ત્યાં તે મેળ ન જ પડાવે. પ્રેમમક્તિ એ એમના અંધેનું સામાન્ય નામ હતું. પ્રેમમક્તિ એટલે મીઠાશ-તીખાશ ને!

કવિશ્રી નરસિંહરાવ ને કવિશ્રી ન્હાનાલાલ સાહિત્યસમ્રાજ્યના સદાયના લડવૈયા. છતાંય

કવિવર નાનાલાલ ઇ. ૧૯૧૫માં મુંબાઈ એશિયન-સ્ટેન કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે.

પાંચજન્યની ભવ્યતા

શ્રેણિકા:

શ્રી. જયમનગોરી પાઠક

સત્યભાષી નરસિંહરાવે મુંબઈની સાહિત્ય પરિષદમાં જનતાને કહ્યું હતું કે “જ્યા જ્યંત તો તમે વાંચ્યું હશે; ન વાંચ્યું હોય તો શરમ છે.” આવા ‘સમર્થ’ વિવેચક, આતુર સુંદર પ્રમાણપત્ર આપે તે જોતાં ન્હાનાલાલ અને તેમની કૃતિ સાથે નરસિંહરાવ અને તેમના વિવેચનને પણ સદજ માથું નમી પડે તેવું છે.

‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’માં કવિશ્રી ન્હાનાલાલના “મહારા કેસરબીના કંથ” માટે બળવંતરાય કોઠારે લખ્યું છે:—

‘આવાં સર્વોચ્ચ સમ્પૂર્ણ ગીત ગુજરાતીમાં જહુ ઓછાં છે. ભાષા, સ્વરચ્ચંજન, યોગના, પ્રાસ, લય અને વિરામ, તાલ અને સુરોલલિ, વાંચ્યાર્થ અને સાથે સાથે આવતાં ધેરા મુચનો:

રતી, કુટુંબવત્સલ, અને ક્ષમયાધરિત્રી સરખી એમની ગૃહણી છે.

લગ્નરત્નેને તેમણે વિશ્વપ્રેમના પગથિયારૂપ માન્યો છે. આ રત્નેલ તે સામાન્ય નહિ, પણ આત્મલગ્નમાં પરિણમતો પ્રેમ. માટે જ કવિએ 'પરણું એટલે પ્રણુતામાં પગલાં મંડવા.' કહ્યું છે ને? તેમને મતે 'લગ્નરત્નેનો વિશ્વ-ક્રમમાં હેતુ એ જ છે કે, જગનમાં દિવ્યતા ઉગાડી તેનાં રસકુસુમે સ્વર્ગમાં લઈ જતાં.' વળી યતાત્માઓ માટે તો કવિનો આદેશ છે કે 'ત્યાં ત્યાં આત્મા ત્યાં ત્યાં સરીર નથી એવું થદાંડથીમાંસાનું ન્યાયસત્ત્વ' અને આવા યતાત્માઓનું જીવનકાર્ય છે વિશ્વસેવા.

આમ રત્નેલગ્નમાંથી પરિણમતા લગ્નની વિશુદ્ધતા અને પવિત્રતાનાં યશોમાન ગાવાં એ જ આર્યસંસ્કૃતિના ઉપાસક કવિના સર્જનનો પ્રધાન હેતુ છે.

આ ઉપરાંત ભક્તિ પણ તેમના કવનનું મુખ્ય અંગ ગણાય. અર્ચોચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભક્તિનાં ગાન ઓછાં યતાં જાય એમ કહેનારને ન્દાનાલાલની યાદ આપવી ઘટે છે. 'રતુતિનાં અષ્ટક,' 'હરિનાં દર્શન,' 'સિંધુ નીરે' જેવાં કાવ્યોમાં એમનો ભાવભીનો ભક્તિભાવ વ્યક્ત થાય છે. 'રતુતિનાં અષ્ટક' માં ગીતાની ભાવનાઓ સાંગોપાંગ ઉતારી કવિ કોઈ સ્તોત્રકારના. આત્મામાંથી બોલી રહ્યા હોય એમ લાગે છે. 'સિંધુનીરે' અને 'હરિ-દર્શનમાં' રહેલો આરતુ એ ભાવ અનુભવના વગર આવવી સુરેલ છે. 'જિંદગીના પડ-છાયા'માં ગીતાબોધના રિપતપ્રગુનાં લક્ષણો કવિ દર્શાવે છે:

'પિતા પેસે આથે જગત વીંટતો સાગર વહે વહો એવી નિત્યે અમજીવનની સર્વજરણી કે "નાથ ગગનના જેવા રે, સદા મને છાઈ રહે, નાથ વાયુના જેવા રે, સદા મુજ ઉરમાં વહે."

જેવી બધા છતાં સૌન્દર્યોન્વિત મધુર પદાવલિ વિરલ જ છે.

સર્જનના આત્મા પરત્વે જેમ પ્રેમ અને ભક્તિનો પ્રધાન સ્ત્ર જણાય છે; તેમ સર્જનનાં દેહપરત્વે (form) જૂજવે રૂપે કવિતા જ આવિષ્કાર સાધે છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. કવિએ કાવ્ય ઉપરાંત નાટક, વિવેચન અને નિબંધ લખ્યાં છે, પણ એ સદૃશ આજન્મ કવિની 'નિર્સર્ગશક્તિ જ કામ કરતી જણાય છે. રાજદગ્ધાદુલ્લસ, કલ્પનાવિભવ, માધુર્ય અને વિરાટભાવના એમનાં સર્જનને કાવ્યમય કરી મૂકે છે. એમનું ગદ્ય એ સાદું ગદ્ય નથી પણ મધુર રાજદગ્ધ છે. રચિત અને સુષુઠુ ઊર્મિગીતાથી ખચિત નાટકોમાં દેશકાળની કે વસ્તુની કાર્યકારણ સંકલનાની એકામતા ન હોવાથી ઉચ્ચોચ દ્યૌતકાંત્ર્ય ભાવનાવિદ્યાર જ એમાં જણાય છે, અથવા કવિનાં રાજદોમાં કદી-એ તો "વીર્યાં કુલ્લાં ગૂંથનાર રસમાળીડું કલાવિધાન" જ એમાં છે. વિવેચનમાં પણ એમની દષ્ટિ રસદર્શી જ રહી છે. એટલે પ્રધાનપણે મી. ન્દાનાલાલ કવિ જ છે—પછી ભલે એ ગમે તે સાહિત્યપ્રકાર હાથ ધરે.

ગુજરાત યાદ કરશે તે ગુજરાતજીના કંઠે પસેલા રાસકવિને, — મંજુલ ઊર્મિગીતાનાં વિધાયક, અને "વિરાટનો દીંડોળો," કે "રાતદલ પત્રમાં પોટેલ"ની વિરાટ ભાવના આપનાર કવિને. ભવિષ્ય રમરશે તે એમની પદાવલિમાં રહેલ અવ્યતા (sublime) અને સૌન્દર્ય (Beautiful) ના અનન્ય અને વિરલ સંમિશ્રણને; પછી ભલે એમનાં નાટકો દત્ત ન હોય કે કોલનશૈલી વિગંધસ્ત હોય.

આજ એ મધુર ઊર્મિગીતાનો ગાયક આપણી સમક્ષ નથી, છતાં લોકહૃદયે વસેલો છે. કવિએ જ નથી ગાયું કે—

અસાગોમાંલીધી' પ્રણુ પરમ સત્યે તું લઈ જા
હસ અંધારેથી મધુ પરમનેજે તું લઈ જા."

સત્ય અને તેજોમય પથનો એ પથિક એનાં સર્જનદારા સત્ય અને તેજની માંખી સદાય કરાવતો જ રહેશે.

કવિ નાનાલાલને સમગ્ર સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે ખૂબ જ આદર છે. તેમની દરેક કૃતિઓમાં સ્ત્રીસન્માન તરીકે આવે છે, છતાં પણ ગુજરાતણો માટે તેમને પક્ષપાત છે.

‘ગુજરાતણોને કવિશ્રી ભાવી ગુજરાતની અંબાઓ, જનની, ધારી, પોપક, ગ્રેરક પાંખ ગણે છે.’ આથી આગળ વધીને તેઓશ્રી કામધેનુ સમી કલમન્દિરની મહાદેવી તેને કહે છે. સ્મૃતિધારના મન્ત્રોપદેશને પણ તે અક્ષરશઃ ઉતારે છે.

‘કવિશ્રી કહે છે કે ‘ગુજરાતનો વિદાસ જોવા હોય તો ગુજરાતનું નારીશવન જુઓ.’ આ રીતે તેમણે સ્ત્રીજાતિનું સ્થાન સમગ્ર દેશને મોખરે મૂક્યું છે. તેનું મૂલ્યાંકન કરતાં તેઓશ્રી કહે છે કે ‘ગુજરાતમાં યદ્ય અથેલા રાજત-ત્રીએ, જગત્વ્યાપારીઓ, સાક્ષરો, કવિઓ, તપસ્વીઓ, વગેરે ગુજરાતે જ ભારતને દીધાં છે. તેનો પ્રતાપ તો ગુજરાતણને જ ધટે છે. એ મૈયાઓ ના હોત તો, ગુજરાત ક્યાંથી જન્મત ?’ આ રીતે ગુર્જર સુંદરીને તો ગુર્જર પુરુષાતનની માતા કહી છે.

ગુજરાત રસ, કવિતા સૌન્દર્ય ભાવના વગેરેથી ભરપૂર છે. તો આ બધું ગુજરાતમાં આવ્યું. ક્યાંથી ? આ સવાલનો પણ સાદો હિતર આપનાં કવિશ્રી કહે છે: ‘ગુજરાતણના દેવાના અક્ષયપાત્રમાંથી; કુર્કુબ-વતસલા ગુજરાતણના આત્માનાં અમૃતસ્રોતરમાંથી.’

ગુજરાતણને સૌ કોઈ રસિપણ અને શૃંગિણી તરીકે ઓળખે છે. કારણ કે ગુજરાતના કુલકુલમાં કુલયોગિનીઓ છે. આ કુલયોગિનીઓને અંતરથી વંદતા કવિ કહે છે કે

‘માહરા કુલમાં બીજે, જ્યાં હો ત્યાં,
ઓ તપસ્વિની !

નમો-નમો, મહાદેવી ! નમો કુલયોગિની’
આ રીતે ગુજરાતણના શુદ્ધભાવ વર્ણવતા

કવિશ્રી નાનાલાલ

અને

ગુજરાતણો

શ્રી. પ્રિયબાળા શાહ એમ. એ.

સંસારિણી ગુજરાતણને કવિ શ્મશ્રૂમતા રથ જેવી કહે છે.

ગુજરાતણના ગુણો વર્ણવતાં તો ‘પાર જ નથી આવતો. સ્ત્રીઓના વર્ણનમાં કવિનું કવિત્વ બરાબર ખીલી હેડે છે.

“કુઝમાં દાઝે નહીં; સુખમાં માગે નહીં; શુકલ પક્ષમાં વધે નહીં; કૃષ્ણ પક્ષમાં ઘટે નહીં; બારે માસ ને બધીએ રાશિઓમાં ને છયે ઋતુઓમાં પ્રકુલ્લતો વિદરે તે સૂર્ય, અને સ્ત્રી પણ સૂર્ય સમાન છે. પણ સૂર્ય પેડે તે ઝગઝગી નથી આવી સ્ત્રી જોને માંડ-વડે હોય તે કુલમંદિરિયે તો વસન્ત-પંચમી જ પધારેલી છે.”

સમગ્ર ભારતનો વિચાર કરતાં કવિશ્રી પૂછે છે કે ‘ભારત આજ સજીવન સાથી છે ?’ તેના જવાબમાં પણ પોતે બધો યથા ભારતના

નારીકુલને જ આપે છે. માતાઓ ને પત્નીઓ, પ્રિયતમાઓ ને કપસુન્દરીઓ, રણચંદ્રીઓ ને રાજીદેવીઓ, વિદ્વાઓ ને સંન્યાસિનીઓ, સતીઓ ને જીવંદરના જ્વાલમુખી જગાડનારીઓ આવા હન્દો જ ભારતનું સર્વોત્તમ છે. પૃથ્વી-ખંડે તે શોખનું નહીં જડે. ભારતની પ્રીતિ-કલગી સગી રમણી-મણિઓ ધરતીખેલે શોધી નહીં જડે."

કવિસમ્રાટ શ્રીને ભારતની યશકલગી ગણે છે, છતાં પણ તેમની ફરજેનું બાન દરાવવાનું તેઓથી ચૂકતા નથી. અને કહે છે કે 'આપણેા ધર્મ જરજરી ગયો નથી, આપણાં કર્તવ્ય કદી જૂનાં ચતાં નથી. માટે આપણે તે કરવાનાં અને પાળવાનાં છે. વળી આપણી દેવી સંપત્તિ પણ ખૂટી ગઇ નથી, લૂંટાઇ ગઇ નથી. સદસદ સૌ શક્તિઓ એવી જ પૂરયોવનમાં છે માટે તેનેા યથોચિત ઉપયોગ કરવો.

સંસારના કામની વહેંચણીને પરિણામે શ્રીના વિશેષ ધર્મ પુરવના ધર્મથી નિરાળા છે, એટલું તો હવે સ્પષ્ટ જ છે. દેહના અને આત્માના મનુષ્યધર્મ ઉભય માટે એક સરખા છે, છતાં શ્રી તે શ્રી જ છે અને પુરુષ નથી. એ રીતે પુરુષ તે પુરુષ જ છે અને શ્રી નથી. આ રીતે ઉભયના વિશેષ ધર્મ નિર-નિરાળા જ છે.

શ્રીજીનેા પહેલો વિશેષ ધર્મ તે પત્ની-ધર્મ-કન્યકા મટી વધુ બને, કીમારને આરેથી જીતરી લગને તીરે જઇ મેસે ત્યારથી સૌ શ્રીજીનેા પત્નીધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારની સફર આદરતી શ્રીજીને કવિ આદેશ આપે છે કે, શ્રીજીતિની સ્વાભાવિક સરલતા, હિમ્મત, રનેદાળના, ધાર્મિકતા અને શ્રદ્ધાને જરાયે શુભાવશી નહિ; બલકે વધારજો.

બીજો વિશેષ ધર્મ: શ્રદ્ધિણીધર્મ. લગનમન લીધું કે નરન જ કેલ્ સ્થપાવું. આ રીતે

શ્રદ્ધનેા માંડવો રોપાયો. શ્રદ્ધની વ્યવસ્થા-ધર સંસાર ચલાવવો એ પત્નીધર્મથી નિરાળા વાત છે, છતાં બન્નેની અખંડ મેલડી છે. લગનમનમાંથી જ એ બન્ને બેડડી બહેનો બને છે. શ્રદ્ધિણી-ધર્મમાં કવિ સૂચન કરે છે કે 'કુટુંબમાંથી કલેશ ઘટે, સંપ વધે, શરીરનું આરોગ્ય અને ચિત્તની પ્રસન્નતા, સુખ સંતોષ અને શાંતિ સદા વિકાસ પામે તેવું કરજો. તમારો મંડપ એવો રચજો કે તેમાં તોપ કે સંતાપ ના આવે. તમારી આંખડીમાં અગ્ની રાખજો, તમારા હાથમાં ક્તવ્યચાતુરી રાખજો, તમારી જીભમાં મીઠાશ રાખજો અને ચરણમાં હેત રાખજો. આ રીતે સુંદરી જે પોતાની સુન્દરતા પ્રગટવા દે તો યે જગતનાં વડાં સૌભાગ્ય લેવડે.'

ત્રીજો વિશેષ: ધર્મ સંસારિણી ધર્મ સંસાર આપણું જોત્પાસથી રક્ષણ કરે છે માટે તેને માટે આપણા અનેક ધર્મ છે. સંસાર અનેક રીતે આપણી સુશ્રૂષા કરે છે માટે આપણે એ સંસારની સુશ્રૂષા કરવી. સંસારતેવા કરવાના અનેક માર્ગ છે, જેમકે સંસારમાંના વડીલો બણી પુત્રીભાવ, સંસારમાંના સમાનવયી બણી ભગિનીભાવ, અને સંસારમાના નાનેરાંઓ બણી માતૃભાવ.

કોઇ પણ દેશમાં, કોઇ પણ પ્રગ્નમાં, ધર્મની રક્ષક, સંસારની જતન કરનારી, સંસ્કૃતિની પુત્રી ને માતા એવોગતિ છે.

કવિસમ્રાટ શ્રીજીને આશિષ આપે છે કે 'ત્યાં ત્યાં યુગ્વરી, બાપા બોલાય છે ત્યાં ત્યાં યુગ્વરાત જ છે. યુગ્વરાતનાં એ પુરાણાં પરાક્રમ અને દેવી સંપત્તિના વિનય લગ્ન આપચ્છા નથી. એ વિનયને વધારે મથરતી કરે એવાં સંતાન યુગ્વરદેવીને ખોળે મૂકજો. એ જ્યોત્સિતિને વધારે ઉજ્જવલ કરે, પાવન કરે એવા મહાભાગ દેવપુત્રો અને દેવપુત્રીઓની જનનીઓ રાજો.'

‘શું શું સંભાદે ? ને શી શી પૂજા પુણ્યવિભૂતિ થો ?
પુણ્યાત્માનાં જીંડણો તો આજ જેવાં અગાધ છે.’

કવિશ્રી ન્હાનાલાલનો ક્ષરદેહ આજ જગ-
તના મહાસાગરમાં વિલુપ્ત થયો છે, પરંતુ
તેમનો અક્ષરદેહ ત્યાં સુધી યુગરાતી બાપા
જીવશે ત્યાં સુધી અમર છે. આજ જેવી
અગાધ સાહિત્યસમૃદ્ધિ તેઓ યુગરાતને
ચરણે મૂકતા ગયા છે. આજ સાહિત્યજગતમાં
એક યુગ પૂરો થયો છે. ‘પ્રેમભક્તિ’ની
નિરાળા વાણીના ડોલનમાં એ પુણ્યાત્માની
બબ્બતા અને એમના સૌંદર્યનું દર્શન થાય છે.

‘વસંતોત્સવ’ના સર્જનથી કવિની કલમ
ચર ચંદ્ર, પિતાની સાહિત્યસેવાને મુખ્યે
અપનાવી, પોતાની કરી, સમૃદ્ધ બનાવી, રસ
અને સૌંદર્યના સાગરમાં તેને વહેતી મૂકી,
કલ્પના તેમજ ભાવનાના પૂરમાં તેને નવરાવી,
સૌંદર્ય તેમજ બબ્બતાના બંડારથી તેને ભરી
દીધી અને આ સર્વથી મુગ્ધ બનેલા ‘કાન્તે’
‘જીઓ પ્રકૃષ્ઠ અમીવર્ણ્ય ચંદ્રરાજ’ એ રીતે
તેને ઉમળકાબેર આવકારી.

કવિના જીવનને વીરનર્મદના જીવન સાથે
સરખાવી શકાય એવું જ અડગ ટેકાપણ કવિમાં
હતું. નોકરીનો ત્યાગ કરી સાહિત્યને ચરણે ને
કલમ મૂકી હોય તો આ એ વીર ભેદાઓએ.
‘પ્રેમશૌર્ય’ અને ‘પ્રેમભક્તિ’ અને સાહિત્ય-
વીરાએ શારદાની ઉપાસનામાં જ જીવન સમર્પણ
કયું. એ અડગ ટેક માટે એમને ધણું સહન
કરવું પડ્યું પરંતુ વીરને તે - કરવાં શાં ?
યુગરાતી સાહિત્યને આથી અનેરો લાભ થયો.

કવિશ્રીનાં નાટકો ભાવના પ્રધાન હોય છે.
ભાવનાના નિરૂપણ અર્થે જ એનાં પાત્રો ચોંમ-
પેલાં હોવાથી નાટકોનું વાતાવરણ પણ અદ્-
ભુતરસિક હોય છે. રોમેન્ટિક પ્રકૃતિના કવિની
કૃતિઓમાં સૌંદર્યદષ્ટિ તેમજ પ્રકૃતિપ્રેમ પશ્ચા-
દ્દ્યુમિ તરીકે ભેદ શકાય છે. આ પ્રકારનાં
વિશિષ્ટ નાટકોના સર્જન અર્થે સામાન્ય

‘પવિત્રતાનો પુંજ’

ક. ચિત-મખાળા જયેન્દ્રભાઈ દિવેડિયા

વ્યવહારુ-ગદ્યની ભાષા કરતાં કોષ ઊંચા પ્રકા-
રની કાવ્યની સમીપ પહોંચતી વિશિષ્ટ પ્રકારની
શૈલીનો જન્મ કવિને હરતે થયો છે. ભાવના-
શાળી પાત્રોના મુખમાં સામાન્ય ગંભીરતા કરતાં
પ્રસંગોચિત આવેશને અનુકૂળ ભાષા મળ્યા
રહે છે. મિતાક્ષરી છતાં એ શૈલી યથાપાત્ર
નથી બની શકતી અને તેથી કોષ જગ્યાએ
અવારનવિક, આડંબરી લાગે છે, છતાં તે કવિનું
જ ગાંડીવ છે.

નાટકોમાં વિશેષ ધ્યાનપાત્ર છે તે તેમાં
રહેલાં ગીતો. સંગીત અને કાવ્યનો સુમેળ
તેમાં ભેદ શકાય છે. આ ગીતો સ્વતંત્ર રીતે
લખાયેલાં હોય છે અને નાટકોમાં ઉચિત રીતે
મૂકી દીધાં હોય છે, ખનિ અક્ષર, કલ્પના
લાક્ષિય, ભાષામાધુર્યથી ગીતો સુમધુર બન્યાં છે.

વસન્તના કવિ ગાયક છે. અને તે તેમની
પ્રિય ભાવના છે. કવિની સર્વધર્મસમન્વયની
ભાવના ‘વિશ્વગીતા’ તેમજ ‘શાકનશાદ’માં
વ્યક્ત થાય છે. દામ્પત્યરનેદની ભાવનાનું

અને પોતાના રાસફૂલડાં છલકાંતી-મહેકાંતી
છાજ સગર્વે છે :

આ તમ કાળે ભરી છાજ, ગીતનાં ફૂલડાંની;
લ્યો સત્કારો રસથાળ, એટલી મહેમાની.
અંનરના ઉમળકાથી અર્પેલા કવિના
રાસોને ગુજરાતણોએ ભાવથી અપનાવી લીધા
છે. ન્યાં ન્યાં ગુજરાંતીઓ વસે છે ત્યાં ત્યાં
એ રાસો પવનની પાંખો ઊડીને અયા છે. બીજા
કાષ્ટ-વર્તમાન કવિના રાસ ન્હાનાલાલ જેટલા
-ચોડાક અપવાદ સિવાય-ગુજરાતને ખૂણે ખૂણે
ફરી વળ્યા નથી. એ કવિને માટે પરમ-
ગૌરવની વાત છે.

કવિવર પોતાના કાઠિયાવાડના નિવાસ
દરમિયાને અનેક રાસમરજાઓની રમઝટ
જોઈ હતી. તેનો તત્કરપરો ઊડે અબ્યાસ
કયો હતો. એ રચનાઓનું રસપાન કરી હૃદયમાં
એને ખરોખર પચાવી હતી, લોકગીતોના લાડીલા
અજુમ્મલ ઢાળોને પોતાના કરી લીધા હતા.
અને આવા તપ પછી સિદ્ધિ મળે એમાં કાંઈ
નવાઈ છે ? પરિણામે ન્હાનાલાલ ગુજરાતને
પોતાના રાસોની મોહિતી લગાડી રાક્યા,
એટલું જ નહિ, નવા કવિઓને પણ રાસ રચ-
વાની પ્રેરણારૂપ એમના રાસો યથા પડ્યા.

પોતાના પુરોગામીઓનું ઝણુ દરકને
માથે હોય છે. કવિના જેટલાક રાસો ઉપર
સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનાં ગીતોની, લોક-
ગીતોની, તેમજ નરસિંહ, મીરાં ને દયારામની
કૃતિઓની સારી જેવી અસર જોવામાં આવે
છે, છતાં જુનાને નવો ઓપ આપવાની કવિની
કલા અદ્ભુત છે-હૃદયસ્પર્શી છે-અનોખી છે.
સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું એક ગીત છે:
‘મારા કેસરબીના કાનરે, ઊમા ગંગાજીને તીર.’
માઠ રાજમાં અવાતું એ ગીત કવિના અંતરમાં
ઊતરી એનું નવું વીરરસપૂર્ણ સ્વરૂપ સર્ગાયું:
‘મારા કેસરબીના કંથ હો !

સિધાવેજી રણવાટ.’

એ જ રીતે રસકવિ દયારામની મરખીઓના
એ પ્રસંસક અને અબ્યાસી હોય ‘રાસો
પનપટ રેસિયારાજ ! પાણીડાં કેમ બરિયે !’
એ ઢાળની પ્રેરણા એમણે એક અલભેલો
તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્ણ રાસ ‘વિશ્વગીતા’માં આપ્યો છે:
‘સખિ ! આવે આવે ને ઝોસરે,
પાણીડાં કેમ બરિયે ?

એવાં માહિમંતીનાં નીર;
પાંણીડાં કેમ બરિયે ?
સખિ ! કાળના કુવાને કાંડે,
પાણીડાં કેમ બરિયે ?

મઢી માંડી દિશાઓના દોર,
પાણીડાં કેમ બરિયે ?

આમ નવું પ્રાણુતત્ત્વ મૂકવાની એમની જે
ખૂબી છે તેને લીધે એનાં મૂલ્ય અનેકગણું
વધી જાય છે. એમના ‘હલકે હાથે નાથ
મહિડાં બહોવાજો’ના અતિ પ્રચલિત થયેલા
રાસ ઉપર નરસિંહ મહેતાની સંપૂર્ણ અસર
છે એ જાણીતી વાત છે; પણ હૃદયી કડીમાં
‘ન્હાનીશી ગોરસીમાં જમનાજી ઊછળે’ માંની
સ્વતંત્ર કલ્પના એ રાસનું મૂલ્ય અનેકગણું
વધારી દે છે. હૈયાની ન્હાની ગોરસીમાં રાસનું
રસતત્ત્વ તૈયાર, યથા ગુજરાતણોને મળતું જ
અયું છે.

જગતને નવજીવન દેતી ‘વસંત’ કવિને
ધર્ણ પ્રિય છે. અને તેથી કવિએ વસંતના
અનેક રાસ રચ્યા છે. ગુજરાતભરમાં પ્રસિદ્ધિ
પામેલો એમનો ‘વસંત સ્યો’ નો રાસ ‘વસંત’
લેવાનું સૌને નિમંત્રણ આપે છે:

‘મઢારી કપારીમાં મહેક મહેક મહેકા, હો રાજ !

કેણ વસંત લ્યો; વસંત લ્યો !’

તેલો જ બીજો રાસ ‘વસંતપંચમી’ નો છે:
‘આજે વસંતની પંચમી, વસંત લ્યો !
જમને ઝીલાવે દેવનાં અમી, વસંત લ્યો !

આત્માની પાંખડીઓ ફરફરે વસંત છો !
ટોડી બેસીને મેના વરવરે, વસંત છો !

*

છાળ ભરી આય રસમાલણી વસંત છો !
ટહુકે પૈતાલિણી વસંત છો, વસંત છો !

નવચેતનનો સાગ્ર સજીને વસંત પધારે છે
ત્યારે જન્મત નવું નવું લાગે છે.—જળથે જળતને
વસંતે સંજીવની છાંટી. કવિ વસંતની વાંસળી
સાંભળે છે:

‘હાં રે ! જુગ જગે, રે જુગ જગે !

હાં રે ! નવ વસંત ફરી વાંસળી વાગે.’

અને સહુનું એ પરમ મંમથ ચઢાય છે:

‘હાં રે ! સૌ સોદાગિયાં,

વસંત સમા ખીલજો !’

‘હાં રે ! જન્મતશેક ! આ વસંતયુગ ઝીલજો !’

• વસંતની પ્રભાથી પૂર્ણિમાએ વસંતરાણી
રમણે ચડે છે. વસંતમાં ફૂદરતી વાતાવરણ
પણ મેલું આહલાદક હોય છે એ કવિ પોતાનાં
નિસર્ગદર્શન અને કવિનાના સુમેળ દ્વારા
રાસમાં રજુ કરે છે:

‘આવી-આવી વસંતની પૂર્ણિમા પ્રભાગી,

વસંતરાણી રમણે ચડી રે લોલ;

બેડી નવચન્નની ઝટુ બે રસાળા,

વિરાટ ભાસે પગસી પડી રે લોલ.

ફૂલડાં-ફૂલડાં શું લે-દે તાળા,

અનંતમાં પડવા પડે રે લોલ;

દેવસંધે દુનિયામાં દેવઝટુ લાવી,

નિશાન એનાં મગને ચડે રે લોલ.’

વસંત અજન્મ રીતે વરસતી હોય અને
ફૂલડોડનો ઉત્સવ હોય ત્યાં અનંત ભરતી ડાસે
એમાં કંઈ નવાઈ છે !

‘ભરીને ફૂલછાંચે ચડી રમણે વસંત આ;

દુગ્ધ-સુગ્ધમાં લાડથી વસંત

અજન્મ વરસે વસંત-આને ઉત્સવ ફૂલડોડનો’

કવિના ‘વસંતઝોત’ની પંક્તિઓ ઠેકઠી
મનોહર છે:

કવિશ્રી ઇ. ૧૬૧૧માં : રાજકોટ રાજ્યના
ન્યાયાધીશ થયા અને કવિતાનો મધ્યાહ્ન
તપતો હતો ત્યારે.

*

‘રંબ્યા દિશાસર વિધુની વિશદ્ધિ રંગે,

અમી પ્રભાની અરમી દિને દિનેશ;

નવમંથ ઢોપ કંઈ મંથવતી ઉધારે,

ઉધારીને ધૂંધટ, માય, વસંત સખિ ! પધારે’

અને કવિ ઢોયલને કહે છે:

‘ઢોયલડી ! તારી વેણમાં વસંતદેવી સત્કારને’

અને ‘વસંતને’ વિનવે છે:

ફૂલડાંની આંખોમાં વસંત !

કાંઈ આંખનું તમે;

આંખે જાદુગર ! આંખનું એ મુગ્ધ નેન બે !’

આ અને આવા ખીગ્ન પણ ધણા રાસોમાં

કવિએ જૂતા ઢાળોમાં થોડાક ફેર કરી નવા
નવા ઢાળ પણ બનાવ્યા છે. આ રાસમાં તો
એમણે ખૂંથીપૂવંક જુદા જુદા ઢાળોનું મિશ્રણ
પણ કર્યું છે. સાખીમાં વસંતતિલકા, બંદ
વાપથો છે. અત્યાર સુધી આપણે ત્યાં
સાખીમાં ફક્ત દોહરા જ વપરાતા. કવિ
ન્દાનાલાલે ફક્ત દોહરા જ નહિ, પણ દોહરા,
સોરઠા, વસંતતિલકા, બંદ હરિગીત આદિના
અભિનવ પ્રયોગ પોતાના રાસોમાં સાખી
તરીકે સજ્જતાથી કર્યો છે.

આવી સુંદર રચનાઓ રચી કવિએ પોતાની
આયુષ્યવસંતનાં સેવેલાં સ્વપ્નાં સાચાં પાડ્યાં
છે. પોતાનાં સ્વપ્નાંઓને સંસારમાં બિતરેલાં
જોઈ આશાની વેલીને પાંગરતી જોઈ પુલકિત
હોયે કવિએ વિદાય લીધી છે—અનંતમાં
બિડવાને જ જાય.

‘આજ મહારાં સ્વપ્નાં બિતરે સંસારમાં
આજ જગે નવલા, પરિમલો વાય, રાજ !
સોણલાં આવે આયુષ્યની વસંતના.
આજ મહારે આશાની વેણ ફેરતી;
આજ મારે બિડવા અનંત મોઝાર, રાજ ! સોણલાં
સર્વે વ્યાપેલી ‘વસંતિકા’નાં કવિએ કેવાં
સુમંગે દર્શન કર્યાં :

‘ઊરમાં, કુલમાં, દેશમાં, જગને ચોક્ક જો
જાણાડે વિલસે હો ! વસંતની વસંતિકા !’
એવી વસંતને વધામણે જવાને નિમંત્રે છે
‘હો રંગરંગ પૂર્ણ વસંતને આંગણે રે,
કે અંગ અંગ છંટાયા આનંદમાં જો !
કે છાંટણે છાંટિયા ચરણાને ચોરસા રે;
કે છંટાયા હૈયાના પથુ ચંદ્ર જો !’
હો સહિષ્ણુ થાશે વસંતને વધામણે રે !
વસંતને રંગે રંગાચેલા એમના રસો
જોયા પછી હવે આપણે એમના ખીજ પ્રકૃતિ-
રાસ જોઈ લઈએ, કવિ વનનું વર્ણન કરે છે.
બિડવો મૂરજ જો ! લીલડા વનમાં રે,
બિડવો બિડવો સરવર-મિરિવરને તીરે
જાળ્યાં ઘેરી ધટામાંના પખોઈ રે,
જાળ્યાં જાળ્યાં મેના પોપટ મોરલા.

*

બિડતાં પંખી ડાળે બેળાં ઘાસી રે;
વિસાગે વિરમશે જગના પંથીઓ

એ આપણે વનવર્ણન મનોહર છે.
એ વનનાં આમંત્રણ કવિને આખ્યાં દત્તાં ત્યારે
વનપ્રવેશને પ્રસંગે એ વન અને નૃમ્મની
ગુલના કરે છે :

‘વનનાં સરોવર ઘેરાં સાહેબડી !

પૂરનાં તો કુંડ કાંઈ છાંછરેજીવાં.
વનમાં ચક્રંતલા ને વનમાંથી રાધિકા,
પૂરમાં તો કુશળનાં કામણુ, બલા !
કવિની કંપના ચાંદલિયાની ડાંખલિયે
ફૂલડાં ઊગાડે છે.

‘ફૂલડાં બિડ્યાં અણુગોલ;
ચાંદલિયાની ડાંખલિયેરે;
એવા કંઈ રસના મોલ-બિગે મારી આંખડીએ રે
એમને ‘તમીઆ’નો રાસ મેલવી સ્થામજ;
રાતનું અપૂર્વ ચિત્રદર્શન કરાવે છે :
‘નમે આમમાં અધાર, રમે વીજના ચમકાર,

જળની ઝડીઓ પડે પૂરમાં હો બહેન !
એવી રીતે : કોઈ પતિ—વિધેયિનીનાં
હૈયામાં પથુ અધાર જ છે :

‘હમે હૈયાના ભાર, ઝમે નયણાંની ધાર
બહાલી વાત જાગે ઊરમાં, હો બહેન !’
યુગ યુગ કેરી વાત, પ્રથયતણાં પાણી પડે
મહી ફૂળ્યા દિવસ ને રાત એક આંગણુ બોલો મેલુલો

આમના અવિરત પ્રવાસી ચંદ્રરાગને
જતાં જતાં થોમવા માટે કોઈ બાળા વિનંતિ
કરે છે, પાલવ પાથરે છે, હોયે હુલાવે છે—એની,
પૂજના એને ઠાડે છે :

‘ચંદ્ર ! જરા જતાં જતાં તો બાપુ થોમ !
વીર, ફૂલડે વધાવું મારે હાથે હલાવું
જરા જતાં જતાં

*

રસરાસ અધૂરા ઠા રહી જશે;
કંઈ કંઈની બેલડીઓએ એ ન્હાયેશે
પ્રાણુ વા રે, પાલવ ડા પ્રસાડુ
બોલો- રહે હો ચંદ્ર !

ગૃહજીવનના સુંદર ભાવોને પણ એમણે
રાસોમાં બિતાવ્યાં છે. ‘પ્રગટયા શ્રીકૃષ્ણ મન-
ભાવતા રે દોલ,’ એ પ્રચલિત દાગમાં લખાયેલો
ધર ધરમાં યુજો રાસ. વીરાને વારણમાં બહેન
ગેતાના, મોંઘામૂલા વીરાનાં વારણાં લે છે,

‘અમ્મા! વીરને મઠ’ વારણે રે લોલ;
મોંઘામૂઘો છે મ્હારો વીર જો, અમ્મા!-
રેવે દીધી મ્હને માવડી રે લોલ,
માવડીએ દીધી મ્હારો વીર જો, અમ્મા!-

અને એ બહેની પોતાની બહેનીના
શબ્દગાર વણુવે છે.

‘કેસરી કેવડો’ બહેનને માથે,
ઉત્તરો મોઝરો બહેનને હાથે
‘હ નારી, ગોઠા તે યે લાખી હાર’
બહેનને ધરાવશું એવા શબ્દગાર’
બહેનને ત્યાં એના- કાષ્ઠ અને ભોળાઈ
આચીને નાખ છે, પછી એને ચૂરં કાઢે છે.
વાદળનાં ચિહ્નને બહેની વીરને વધામણાં
રેવા લીનવે છે.

‘રેવે રેવે વાળનાં ચિહ્ન! વીરને વધામણાં;
વીર! આ તે તારા રેવા દંડ! કાષ્ઠ અને
શામણાં.’

અને ફરી આવવા માટે કહાવે છે:

‘આવો વીર! મ્હાલો મુગ લાલ!
ભાલી અલખેલમાં !

મ્હારી મ્હોરે-એ આંગણાણ :
પાડો મીઠા બોલણ !’

એક સાહેલી પોતાની બીજી સાહેલીને
પોતાના કંઈનું ટૂંકું, પણ મિત્રમય ઓળખાણ
આપે છે :

‘પૃથ્વીની પ્રભુતામાં પ્રભુશા પ્રકાશતો;
જોએ સાહેલી મ્હારો કંઈ,
મુખપાને મરકલે રે !’

પ્રિયા પોતાના પ્રિયતમને સરવરતીરે
રમવાને નિમત્રે છે.

‘મહુ-મહુ’ સરવર ચૂલવું રે !
રમવાને ત્યાં રડું આલ:
મ્હારા બંદામ્મા !’

‘ઝીણા ઝરઝર વરસે મેઢ’ એ ‘ઝઝઝ-
સિંહ’ નાટક દ્વારા લોકપ્રચલિત બનેલા
ચરણમાંથી પ્રેરણા મેળવી કવિએ રચેલા
રાસમાં અપરા બોલ હોવા છતાં એના સરળ

પ્રવાહને લીધે ગુન્દાતણોના મળામાં એ
પદ્ધતિઓ સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે.

‘આનંદ કંઈ ડોલે સુંદરીના કંઈમાં,
મીઠા મુઠંગ પડણકા રે;
મંદ મંદ હેરે મીઠી મયંકની,
હેરે મારા મંજુરસ મંદ-
હો બીજો મ્હારી સુંદલી.’

પિયુ પરદેશમાં વસતો હોય ત્યારે એનાં
સ્વાર્નાં વિરહિણીના હૈયામાં બળે અગ્નિની
ત્વાળા પ્રગટાવે છે.

‘સ્નેહીનાં સોણલાં આવે સાહેલી !
ઉરના કોઈત મારા બડકે બળે,
ખૂંચે પૂલતી પાંદડી, ખૂંચે ચંદની ધાર;
સ્નેહીનાં સંભારણાં,
એવાં એવાં ખૂંચે દિલમોઝારે!
સાહેલી ! ઉરના...’

એવો જ બીજો એક અપ્રમેયો રાસ
વિરહિણીની મનોદયાનું દર્શન કરાવતો હોઈ
અણૂતિ છે.

‘સતાં મંદિર, સતાં માગિયાં,
ને મ્હારા સુના હૈયાના મહેલ રે
સ્નેહધામ સતાં સુતાં રે !
કવિની રસપના અમકે છે.

‘પાનાં પ્રારબ્ધનાં ફેરવું,
મઠી આવે વિયોગની વાન રે,
સ્નેહધામ સુતાં સુતાં રે !’
‘લેલતા પ્રતો’ માંની પદ્ધતિઓ
પણ જોવા સરખી છે :

‘મ્હે તો કુંકુમે લીધું મ્હાઈ આમણું રે લોલ;
મોઘ બેઠું આપો મો લેલને બાલું રે લોલ.

તેજ-અમાર મળા ખૂંચે રિનને રે લોલ;
દસલું-રેડું : એ ઉભય રમે જીવનને રે લોલ.’
એ પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વોના બળે કવિને
લેલ નથી સમજાતા.
કવિના રાસ અને તેમાં રહેલા રસ તથા

તે રસને વ્યક્ત કરવાની કવિની અદ્ભુત કલા એ જ એમના રાસોની લોકપ્રિયતાનું મુખ્ય કારણ છે. અનેક ઉત્સવોમાં એમના રાસોની રમઝટ મેં જોઈ છે. રંગભૂમિના તખ્તા ઉપર પણ એમના અભિનય-ગીતો ઠાઈ અનેરી છટાથી બજવાતાં મેં જોયાં છે. આપણી પ્રાચીન કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણો પ્રભુભક્તિ અને ગૃહજીવન એ બંનેના સંરક્ષારો હયામાં સિંચીને કવિએ ગુજરાતને રાસના રસથાળ પીરસ્યા છે.

કવિની સૌંદર્ય-ભાવના ઘણી જીંવી, જીંદી અને વિશાળ છે.

‘નમણે લગ્નમણીને છેડ ;

છેડ બહેન ! કાણે વાળ્યો ?

સૌંદર્યદેશમાં અજોડ

છેડ બહેન ! કાણે વાળ્યો ?

મોરલાની કડગીની ડાસે ફિરિયાવલિ;

એવા મુઘાના મનના મરોડ :

છેડ બહેન ! કાણે વાળ્યો ?

‘કવિ પ્રશ્ન પૂછે છે કે સૌંદર્યના દેશ કયાં

છલકે એવી કવિની કવિતાનો રસ પણ છલકે છે.

‘ચંદન છાંટી ચોકે સમાર્યો બ્યોમને

રજની દસતી લલિત વરે હાસે જો !

ચાંદલિયો ઉરભરી ભરી રસ કંઈ દોળતો,

આપણુ પણ રમતાં તાં વિરલ વિલાસ જો !

એવા એ દિવસો પણ પ્રિયતમ ! વહી ગયા.

*

પદ્મવર્મા પદ્મવર્ના પાંડવ પાથરી;

પંખી પોદયાં બીડીને પાંખથું પાંખજો !

વિલાસે આજ જગત સદુ રસના અંકમાં,

અજ્ઞ વિલસતી અલખેલી તુજ આંખ જો !

હવે આપણે એમનાં શૈર્ય રંગે રંગાયેલા

રાસ તરફ નજર કરીશું. ‘મારા સાવજશરા

નાથ હો ! તારે દેશ કયા પરદેશ ?’ ‘મારા

કેસરબીના કંથ, હો ! સિધાવોજી રણવાટ’

તેમ જ ‘પાર્થને કહો ચડાંવે બાણ !’ ‘જેવા

વીરરસપૂર્ણ કાળે આપનાર’ ન્દાનાસાલ

રસની જમાવટમાં તો કમાલ કરે છે. જે

ભાવનું ગીત હોય તે ભાવ વાયક, ગાયક કે

શ્રોતાનાં હૈયામાં પ્રકટાવવાનું એમનાં ગીતોમાં

સખિ ! મહારી તેજથી કટાર
તેજ પીએ છે રે !

અને એ જ ભાવના વ્યક્ત કરતા બીજા
રાસો પણ એટલા જ દર્શનમ છે :

કાળ કેરા આંકડાં ઉઠેલના રે,
હવે શોક ચિતરેલું ચિત્ર : હો રથુને કાંઈડે રે !

સોના વાટકડી ને રતન જડેલી

રથુકેરા રંગ ત્યાં ધોળાય :

કસુંબજા કાંધા નાહોસિયા !

ન્દાનાલાલના રાસોમાં ભક્તિનો ઘેરા રંગ
પણ અજબ લાગેલો છે. નરસિંહ ને મીરાંની
યાદ આપે એવા અનેક ભક્તિભાવથી
રાસો એમણે ગુજરાતને આપ્યા છે. એમાં
પ્રભુદર્શનની ઝંખના, દેવાનો તત્ત્વસાદ વગેરે
જોઈ શકાય છે.

સાધુએની કવિનાં સંબોધન છે :

‘ઘેરા ઘૂંટળે હો સાધુ ચંપેરી જોગિયો :

જોશે મુગ મનમાધુ ચંપેરી જોલયો.’

અને ‘પ્રેમપરબ’ જીવવવા માટે ઉત્સુક
અનેલી આત્માની ધૃતિએ પરમાત્માથી
જોગીને જીવનસંદેશ-દીનતાપૂર્વક આપે છે
અને પોતાની સ્થિતિનું દર્શન પણ કરાવે છે.
‘ધડી ધડી દીવડો સંકારતી, અડો જોગી રે !
મારી ખૂટે ન માઝમ રાત ; અમર ઉર જોગીરે !
પ્રેમપરબે લપ આવળે, અડો જોગીરે !
તારી જોગ-જતીની જમાત અમર ઉર જોગીરે !

એવા હૃદયના મુકુમાર ભાવ બધો-આત્માની
આરજુ બધો-પ્રભુને પ્રાર્થતા રાસો આપણા
દેવાને પણ અજબ રંગે રંગી દે છે.

મંદિર ઘો દેવ ! મંદિર ઘો.

અવનિમાં મંદિર મોંઘા, હો દેવ ! મંદિર ઘો.
પાપ કેસં પારણાં સોંધા, હો દેવ મંદિર ઘો.

હરિનાં દર્શન માટેની અજબ તાલાવેલી
વળુવતો એમનો એક અમર રાસ આપણા
આત્મામાં પણ હરિદર્શનની તાલાવેલી જગાવે
એવો છે.

‘મારા નૃપણાની આજસરે,
ન નિરખ્યા હરિને જરી ;

એક મટકું ન માંગ્યું રે,

ન હરિયાં ઝાંખી કરી.

શોધ મોદના અગિ રે,

તપે તેમાં તપ્ત થયાં ;

નથી દેવનાં દર્શન રે,

કીધાં તેમાં રક્ત રણા.’

અને તેથી હરિને આમંત્રણ આપે છે :

‘આ વસંત ખીલી શાં પાંખડી, હરિ આવો ને !
ધરતીએ ધરિયા સોહામ : હવે તો હરિ
આવો ને !’

અને હરિની રમણાએ એ આનંદથી
નીસરે છે.

હરિની રમણાએ અમે નીસર્યો રે લોલ ;
બબ્બભાગ્ય અમે બ્રહ્મનંદિની, આનંદિની રે લોલ
હરિની.’

આત્માની આરજુ અનંતમાં શોધતા
આત્માની અર્દો ઝાંખી શાય છે :

‘શોધું હું આતમની આરજુ અનંતમાં ;
આપું આયુધ્ય, આપો એક જો ધડી :

કમળોની કુંડમાં હું જૂની પડી.’

એમનો વિરાટનો હિડોળો એક અર્દ્યુત
રાસ છે. સંગીતરત્ન પંગિત ઝોંકારનાથ
બ્યારે એ રજૂ કરે છે ત્યારે વાતાવરણને
મુગ્ધ કરી દે છે.

વિરાટનો હિડોળો ઝાકમઝોળ,
કે આમને મોભે બાંધ્યા દોર :

પુણ્ય પાપ દોરને ત્રિલોકનો હિડોળો,

ફરતી કૂમતડાની દોર :

કૂમતડે-કૂમતડે વિધિના નિમોણ-મંત્ર ;

અમરે તારલિયાની દોર-વિરાટનો

વગરણી વસિળાએ અનેકને આપણાં
છે-જગતને, મુગ્ધ બનાવ્યું છે. આપણા
અનેક કવિઓએ એ મહારાસધારીનાં અખબેલાં
ગીત-ગુણાનુવાદ ખાંચે છે. કવિના દેવાને પણ
એ પ્રજારાજની વાંસળાએ અજબ કામણ
ક્યો દનાં :

હો ! મનરાજ ! તારો પાંસળાએ,
 લખ્યું કંઈ કંઈ આંખડી આંખડીએ;
 લખ્યું હૃદયકમળની પાંખડીએ-મનરાજ !
 અને કવિ એ કાનજીને કહે છે :
 'જુજુગુગની વાતો રે કાનડ તારો બંસી મહી,
 સંજન પ્રલયના મનવંતર મહી વાયજો.

લોકલોકના રાસનું રસદર્શન આપણને
 કરાવનાર કવિએ પણ જાણે જનતમાથી
 સૃષ્ટિને સંજનારના અલોકિક રાસ જોવાનું
 નિમંત્રણ મળતાં વિદાય લીધી હોય એમ શું
 નથી લાગતું ?

નિરખો આ રાસ લોકલોક લોકના રે,
 રમે સૃષ્ટિને સંજનાર : [૨]
 અંગુલિમાં, અંગુલિ પરાવીને,
 ખેલે તેજ ને અંધાર : [૨]
 રસનાં ઉછળે રંગહેલિયાં.

અને આપણે કાંઈ લાકડાં પરચઢના
 ચોકમાં ખેલાતા અનેખો રાસ આજે કવિ
 જોતા હશે :

ધ્રાંચ ધ્રાંચ રસ રાજના અનહદ મૃદંગ વાય
 પરચઢના ચોકમાં, રસના રાસ રચાય.
 ઊગત શરદપૂતમ ચંદ, વજ્રમાં મળી વૃંદંદ
 કિરણ કિરણ ઝીલી ધૂમંત ગગન ગોખ મૂંચે
 ગહરો ગળબ દિગંત મધુરી મુરલી જગત
 રસમર નટવર રમંત જગવિશ્રુતિ જૂએ.

સંજવની ઢોળા ઢોળા, પ્રકૃતિને રાળા રાળા
 ચેતનથી ચોળા ચોળા, મુખ વદન લાળે.
 વિલસે રસના વિલાસ, પ્રકૃતિ ને પુરુષ રાસ
 ઉછળે આનંદદાસ, પ્રભુતા માળે.

'ઝેદની મૂલાવી મદામાયા રમરાવતી'
 ગુજરાનજીને કવિએ આપેલી દ્વાંધ્ય ખરેખર
 અધૂરૂં છે.

જનત ઉપર ધંધરના આશીર્વાદ ઉતારવા
 એ પ્રભુને પ્રાર્થો છે :

શી તં ર જો, એ હરિ આશીર્વાદ
 મુરલીમાં વદજો અનહદ નાદ
 મનું ભૂમંતું કિરણ રમે લક નિઃસીમના સરેશ,
 રમજો એવી અમ આત્મ ભાવના,
 તુજ હદ એકલને રશે
 અને આનંદરંગ 'ઝેવો' છે તે કવિ સમ-
 જાણે છે :

એક છે સોહાગ એ પરમાત્માનો આનંદરંગ;
 એક છે અનરત રંગ આત્માનો આનંદરંગ.
 પેથે પાર જવા માટે માછીડાને હોડી
 હલકારવા કહેતો એમનો અગમ્ય ભાવ
 પ્રભુ રૂપી માછીડાને ભાવપાર, કરાવવા
 લીનવે છે.

'હો ! મહારે જાતું છે પેથે પાર :
 હવે માછીડા હોડી હલકાર :
 હલકી હેલે આયુધ્ય ઉછળે,
 જંમના વાય સારીસ
 આ આરે મારી આચાની કુંજો,
 ... ત્યાં છે પ્રેમમંદિર.'

અને જાણે કવિની વાચના પ્રભુએ સાંભળી
 'પ્રેમમંદિર' ને ન્યાં પ્રેમનું મંદિર છે ત્યાં
 અવનવાં રાસ સર્જવા લાકડાં ગયા હોય એમ
 લાગે છે.

કવિની રાસસાગમી વિપુલ છે—ન્યાં
 મહેરામણ ભયો છે, તેમાંથી આપણે તો માત્ર
 થોડી જ અંજલિઓ ભરી છે. કવિનાં મર્જ-
 નાનાં પ્રેરણાદેવી ગં. સ્વ. માણેક્યા છે. એમની
 જ પ્રેરણાથી કવિએ ગુજરાતને આટલાટલું
 સાહિત્ય અર્પ્યું છે.

એટલે કવિકુટુંબનાં 'કુલ યોગિની'
 સમાં માણેક્યાનું ગુજરાત બારે ત્રણી છે—
 એમ કહી સિવાય માત્ર એમ નથી.

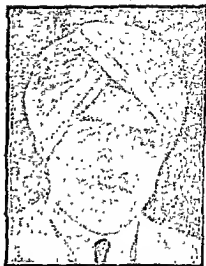
ગુજરાતની મૃદકુળોને સર્વાંગ સુંદર
 રાસોની મધમધ ચતી ખુશખો અર્પણ કરીને
 કવિજીવન ખરેખર ધન્ય બન્યું છે.

એમના યથાઠરીએ બરા કે મરણનો ભય રહેતો નથી તેવા રસસિદ્ધ કવીશ્વરો તેમનાં સંકલ્પોદારા સદૈવ જીવતા જ રહે છે. એવા જ એક રસસિદ્ધ કવીશ્વર તરીકે કવીશ્વર દત્તપતરામના પુત્ર કવિસમ્રાટ ન્હાનાકાજ જીવી મયા અને જીવી પંથુ ગયા છે. એમના સાહિત્યજીવને એકે લાંબા યુગને આવરી લીધો છે. વર્તમાન સાહિત્યનાં વહેણોને સમજવા માથનારે આ લાંબા યુગમાં જીવી ગયેલા આજંબન સાહિત્યકારની શેષોત્તી, વિપ્રોત્તી, મનોરથોત્તી તથા યુગસંદેશોત્તી-તેમની અનેકપિથ કાન્તદષ્ટિની જિંદી સમીક્ષા ક્યો વંગર ચાલવાનું નથી.

એમના જેટલો સાક્ષર-વિરાધ તેમજ એમના જેટલી સાહિત્યજનપ્રિયતા ભાગ્યે જીવ જાઉં કવિસાહિત્યકારે અનુભવ્યાં હશે. કવિએ સને ૧૯૦૭માં 'કેટલાક કાવ્યો' ભાગ પીળની પ્રસ્તાવનામાં ખીતાં ખીતાં લખ્યું હતું કે, "ગુજરાતની કુંજો નિર્જન નથી કે કુંજવાસી સર્જન સર્જનીઓ એટલાં બહેરાં કે અરસિદ્ધ નથી. કાવ્ય જુસ્સે ચાલે બોલશે, તો સૌ સાંભળશે અને સત્કારશે"—એ વાણી એમના તે પછીના લગભગ ચાર દસકામાં ફક્ત જીવી છે.

કવિની કવિતા-કોઈકે ગુજરાતની કુંજ-નિકુંજોને ખુલ્લા અને મિશ્રા ટટુકારથી ભરી દીધી છે. અને સર્જન સર્જનીઓએ એમના ટટુકાર સાંભળ્યા છે અને સાકાશ્ય છે; કવિને માટે તેમજ ગુજરાતને માટે એ બોહા સંતોષનો વાત નથી.

અને ગુજરાત કંઈ છેક નગરું નથી. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રાકૃત વ્યાકરણને હાથી ઉપર પધરાવી, એ કલિકાલસર્વજ્ઞ પંડિતની ચેત્ત્વ સંભાવના થયેલી જોનાર, શ્રી ગુજરેશ્વર સિદ્ધરાજને હાથે સન્માન પામવાની પ્રથાથી પરિચિત. થયેલી ગરવી ગુજરાતની પ્રજા 'વીર'ની વીરપૂજા કરવામાં કદી પાછી પડી

રસસિદ્ધ કવીશ્વર

ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુદાર

નથી. કર્મવીર ગાંધીજીની શુભપૂજા કરવાની તક ગુજરાતને મળી છે, એ આજના જ પ્રતિ-દાસની વાત છે.

કાલીકાલે ઉપદેશો Poet-Prophet-કવિ પયગમ્બર પણ આવી વીરપૂજાનો પૂરો અધિકારી છે, તેમજ એને પૂજાપો ધરનાર શુભ-પૂજારીઓએ—

"હો સન્ન! સાગની! કુસુમનીબરો અંગલિ રચી સુભગ સ્વસ્તિકા સદન શોભવો ઉદ્ધવળા અપૂર્વ શુભચરણી સુદવી દેશ, દેશી ગીતે—"

એ રીતે કવિને અભિનંદા છે.

"નયન બિધગુ' પેનું બોજવડી નવલ પ્રભાતનું.....વિરમે છે કાળી ચામિની"—એવી રીતે નવારે વીસમી સદીના પરાક દેશ-બરમાં જામ્યો, અને નવકવિતાનું પ્રભાત થયું, ત્યારથી કવિએ પોતાનો જીવનસંદેશ પ્રજા સમક્ષ મૂકવા માંડ્યો હતો. એમની કવિતામાં વસંતનો, વસંતના ઉલ્લાસનો જિંદો સંદેશ છે, એ વસંત તે માનવજીવનની વસંત અને તેની નવપ્રલવતા, જે વસંતમાં "સુષિ સારી

સમુદ્ધાસ ધરતી"—એ વસંતના વાસંતી વાદ્યા સમ્યા માટે કવિએ જીવનની રચનાઓથી સંસારીઓને ઉપદેશ્યા છે.

આ વસંતનો ઉત્સવ એટલે રચ્ય કળાનો ઉત્સવ માત્ર નહિ; જીવનની વસંતને અવરથા જવા ન દેવા માટે તેમણે માનવીને ચેતાવ્યા છે. તેથી જ એમણે ગાયેલી અને ઉપદેશોથી રસની પરભોમાં વિષનાં ઘેન નથી; પરંતુ અચૂનની શાંતિના અને શાંતિ તેમાં ભરેલાં છે. કવિએ કહ્યું છે: "આત્મકામ તો રસ એટલે આનામાર; અને પ્રેમ એટલે પાપાચાર." તેથી જ એમનો ઉપદેશ છે. કે રસને બદલે રસાભાસ પાછળ દોડનારા જગતે જીવનમાં. જીનારવું પટે કે "સૌન્દર્ય" શોભે છે શીઘ્રથી,

અને સૌવન શોભે છે સંયમથી."

લક્ષ્મરેદ, રેનેદલ્લમ તથા આત્મલક્ષ્મના જગ-જગના પ્રશ્નોની મીમાંસા કરવી એ કવિની કવિતાનો મુખ્ય આશય છે:

"સંચું તમારું સદુ ભદ જ રેનેદલ્લમે
ને લક્ષ્મરેદ મદો દિવ્ય વિલાસશોભા."

મનુષ્યજીવનના આવા સનાતન પ્રશ્નોને ઉદ્ધેશ લાવી, જગનને ઊંચે મદારવાના તેમના અભિપ્રાય છે. ગૌતમનરામભાઈએ નવા યુગમાં આ લક્ષ્મીમાંસાનું પગરણ માંડ્યું—એમ કહી શકાય. પરિશીલન, સંવનન અને વિવહન—વિવાદનો એ ત્રણ એણીકારા લક્ષ્મનો રચ્યચુદ્ધમ ચુદ્ધમચુદ્ધમર અને ચુદ્ધમતમ પ્રેમનો વિકાસ સાધવાનો ઉપક્રમ ચક્રગુગ ઉપર બનાવ્યો હતો. એ લક્ષ્મીમાંસાના ઉપદેશનો પ્રદાયીરૂડો ન્દાનાલાલે કપાડી લઈ, એ દીવડામાં સદાગ્રમણે પ્રદાય કોમેડી, આખા ચે ગુજરાતમાં એનો પુષ્પજ્યોતિ ઝગદગાવ્યો છે.

પશ્ચિમમાં Higher Drama નો યુગ પ્રવર્તીવનાર કંપ્પન અને શો જેવા નાટકકારોનાં ગદનાટીઓને આત્મા "જીવનના મનપ્રાવનારા પ્રાયશ્ચ" દોય છે. એવા 'ભેદના પ્રશ્નો'ને ઉદ્ધેશ મૂચવવામાં જ તેમની કલાસાધ્યતા સમાયેલી છે. આપણા કવિ પણ આવા ભેદના

પ્રશ્નોના ઉદ્ધેશજીવાર થવામાં રાખતા જણાય છે.

આ દૃષ્ટિએ, "જગતના પદ્યમંથરોની દારમાં જીમવું છે" એમ લક્ષ્મમાં લાવીને જ લોકસંરચાના પ્રશ્નોને, પ્રગ્નના આશઅભિપ્રાયને અને દેશભરમાં અંકુરતી નવચેતનાને ઝીલવા માટે કવિદ્રષ્ટાઓ પોતાની વાણીને અને કલાને ચોત્તે છે. એ ચોત્તનામાં મોટી સફળતા ઉપરથી જ કવિનાં કલા-સર્જનોની કીમત અંકાય છે. કવિની કુલપરંપરાગત સાહિત્યસેવા જુઓ, તેમની પ્રેમમંકિત અંદામોના તેમનાં ત્રણે જેટલી સંખ્યામાં પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો જુઓ અને પછી કહો કે કવિને કંઈ કહેવાતું છે કે નહીં? કવિને સ્પેશ શો છે? કવિએ પોતાનો જીવનસાહિત્યસંદેશ પોતાની 'આત્મ-ધનરચામાં' લાક્ષણિક શૈલીથી કહી દીધો છે, તેનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર અહીં પ્રસ્તુત છે.

કવિનું સન્માન ભણે સાદિત્ય પરિપક્વના પ્રમુખરથાને ન થયું હોય, ભણે મુંબાર્થ યુનિ-વર્સિટીએ તેમને વ્યાખ્યાનો માટે ન નોતપી હોય કે તેમને કોઈ માનનીય ડીપ્રીથી સન્માન્યા ન હોય, તોપણ ગુજરાતનાં નમરોમાં કેહેર તેમની સાદિત્યસેવાની જીજ્ઞાસી ચર્ચ હતી—એ આમજનનાનો સત્કાર જુલવા જેવો નથી. યાદ આવી શકે છે ત્યાં સુધી, ગુજરાતમાં સાહિત્યકારોની "જ્યંતીઓનો યુગ" કવિના સન્માનસમારભોથી જ શરૂ થયો છે. અને કવિનું સન્માન એટલે આપણી નવી કવિતાનું સન્માન; આપણા લોકસમૂહ નવી કવિતાને માન્ય કરી હોય, કુટુંબોમાં તેને દાખલ કરી હોય, અને આપણા સક્રમ સુંદરીસંઘની રસનૃત્ય કંઈક છીપી હોય, તો તે અદુષ્ટા ન્દાનાલાલકાર; કારણ કે ન્દાનાલાલમાં નવસિદ્ધ મહેતાની વૈશ્વવૃત્તા છે; મીરાં-બાઈની ભક્તિનો ઉદ્ધેશ અને રસમસ્તી છે; દયારામભાઈની સ્ત્રીક્રોધને સ્પર્શ કરનારી મૃદુતા, કોમળતા અને લાલિત્ય એમની કવિતામાં નવદેહે અવતરે છે. પણ ન્દાનાલાલમાં

માત્ર એટલું જ નથી; તેમની પાસે સદૃશ છે; તેમને ગુન્નરાતને કંઈક કહેવાનું છે; અને એમને જે કહેવાનું છે તેના સત્યમાં એમને અભાવ થઈ છે.

તેથી જ તેમની વાણીમાં હુસ્મો છે, સાચાઈ છે, સચોટતા છે. તેમને ગુન્નરાતના ઉન્નત્ત્વ ભાવિમાં આશા છે; ઉત્સાહ છે. અને તેથી જ કવિ અગ્રણ્ય આશાવાદી હતા એમનો આ આશાવાદ ગંભીર ચિંતનનું પરિણામ હતો. બૂનદાળના અનુભવો ઉપરથી એ દૃઢ થયો હતો. વર્તમાન પરિસ્થિતિથી કંઈક વ્યવહારુ થયો હતો અને ભવિષ્યની આશા ઉપર અવલંબનો હતો.

હાનાલાલ જેટલા કવિ હતા તેટલા જ કલાધર પણ હતા. રાગરૂપિ ટેનિસનની સદૃશ શબ્દ-કલાનો સાક્ષાત્કાર “ ઠામલ કાન્ત પદાવતી ” દ્વારા કવિ કાન્ત કરતાં મોટા પ્રમાણમાં અને વિપુલતાથી તેમણે કરાવ્યો છે. પ્રેમ, કુદરતનું સૌંદર્ય, કૃષ્ણભક્તિ અને શ્રદ્ધાનાં ત્રણ સ્વરૂપો અતિ રમણીય શબ્દોમાં તેમણે ગાયાં છે. તેમની કંપના જેટલી રમણીય તેટલી જ ભવ્ય, અવનવી અને ઉત્તત છે. એમની પ્રતિભામાં સૌંદર્યના ઠાંઠા અવનવીન પ્રદેશો આંખ આગળ ખડા કરવાની શક્તિ રહેલી હતી.

જૂનાં લોકગીતોમાં વહેતું રસઝરણું તેમણે પોતાનાં કાવ્યોમાં ખૂબીથી વાળ્યું હતું. મનને મગી જાય તેવા ભાવો તેમણે ઠામલના, સદૃશ્યતા અને મૃદુતાથી લખિત સંગીતમાં ગાયા છે. તેમની ઉપમાઓ, ઉપેક્ષાઓ અને સંજ્ઞાવચીઓ પ્રતાપ પાડે એવી પસંદગીવાળી અને નવા પ્રકારની છે, અને તેથી મોડક પણ છે.

મૃદુભાવ અને દામ્પત્યનાં સમ્યક્ દર્શન કરાવવાનાં તેમના હૃદયે ઠાડ હતા. કવિ નવી સંસ્કૃતિનાં ધાવણુ ધારી બેઠો હતો, તેમનો આત્મા પ્રાચીનને પૂજારો હતો. કવિનાં સંસ્કૃતિદર્શન મનોરમ છે તેટલા જ વિચાર-પ્રેરક છે. કવિનું હૃદય સ્ત્રીઓના મૃદુ ભાવોના

અને તેમની સ્નેહભાવનાઓનાં જીંડાણમાં બેસી રહ્યો છે. અને તેથી જ એ વર્ગને એ ખાસ અસર કરી શક્યા છે. ન્હાનાલાલે સ્ત્રીઓ માટે અને સ્ત્રીઓ મંજૂરી એટલું સુંદર અને એટલું ખુબ લખ્યું છે કે એ કાવ્ય-પ્રદેશ એમની અંધમાત્રામાંથી લઈ લઈએ તો પાછળ શું રહે એ વિચારવા જેવું છે.

ગયો યુગ અને સાંપ્રત યુગ રામના દિગ્વિજયનો યુગ બણાયો છે અને એ યુગના યુગકર્તા તે આપણા કવિ. એમનાં ગીતોનું અનુપમ માધુર્ય સુંદર ભાવનામાં અને એ ભાવનાને અનુરૂપ સુંદર ઢાળની પસંદગીમાં દૃઢ જોઈ શકાય છે. સુંદર ભાવનાને સુંદર સુસ્તિષ્ઠ રચનાથી શબ્દગારવામાં તેમને આવાસ કરવો પડ્યો નથી. સામાન્ય પ્રાસના વિરોધીના પ્રાસ આપોઆપ સૂઝેલા અને સંગીનશ્રમ હોય છે. એમનાં સંગીતકાવ્યમાં વાણીના સૌંદર્યભેગો રમ્ય ભૂમિતો રસિક અનિ સખન છાપ પાડી રહે છે. એમના રાસમાનાં ધણીમાં રસશાસ્ત્રમાં પરિચિત એવા નાવિકા-બેદનાં સુંદર કાવ્યચિત્રો બેસેલાં છે. એક એક રાસ એક એક નાવિકાની માનસિક સ્થિતિનું અચ્છું ચિત્ર ખડું કરે છે. ગુન્નરાતના ચિત્ર-કારને ભાવનાગમ્ય ચિત્રો દોરવાના વિધોની જરૂર જણાય ત્યારે તેમણે કવિનાં ભૂમિતો તરફ નજર ફેરવવી. કવિનાં ગીતોમાંના ભાવને રંગ અને રંગમાં રંગુ કરાશે ત્યારે કવિનાં ગીતો અને રાસ વળી નવી જ રસસૃષ્ટિનો અનુભવ કરાવશે.

કવિ જેમ સૌંદર્ય અને કલાના “ રસિક શાસ્ત્રીય બાળ્યકાર ” છે, તેમ બેદના મૃદુ પ્રજોને છેડવામાં તેમને અગ્રણ્ય મંત્રી આવતી જણાય છે. એમની પ્રજાપ્રાર્થનાઓ પણ એ જ સત્ય રંગુ કરે છે:—

“ વેળાં દિવ્ય લોચનિયાં રે, પ્રભુ !

ક્યારે બિધડશે !

[અનુસંધાન પાછળને પાને]

ડોલન શૈલીનું

સાર્યકથ

પ્રો. ધોરુભાઈ ઠાકર

ઈ. સ. ૧૯૦૫ની સાલનો ગુર્જર સાહિત્યદેશે સૌથી મહાન ખનાવ તે ગુર્જરાતી સાહિત્ય પરિષદની રચાપનાનો નહિ પણ ગુર્જર પ્રજાના ચિદાકાશમાં ત્યારથી લગભગ અર્ધી સદી પર્વત એકધારું પ્રગટાવે અભીરવેષ કરનાર ચંદ્રરાજ કવિયર ન્હાનાસાલના ઉદયનો છે. ઇ. સ. ૧૮૯૮ માં રચાયેલી કવિની પ્રથમ પહેલી રચના 'વસંતોત્સવ' ત્યારે-તેમના પ્રથમ 'કાવ્યસંગ્રહ' કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૧ પછી બે વર્ષે-પ્રગટ થઈ, અને તેની સાથે સાહિત્ય-રસિક જનતાએ કવિશ્રી ન્હાનાસાલની અનન્ય અને અપ્રતિમ ડોલનશૈલીનો આસ્વાદ પણ ત્યારે જ પ્રથમપહેલો આપ્યો. પછી તો કવિનો પ્રતિભાધોષ એક તરફ ઉત્કૃષ્ટ ભાષાવેશવાળા મુંદર લયવાહી શસો અને છંદોગદ્ધ કાવ્યોમાં તેમ બીજી તરફ એકધારાં ઉજાત વક્તવ્યને ધારણ કરતી અર્ધાંદસ રચનાઓ અને નાટકોમાં આજ પર્વત ઝિજ્ઞાસો રહ્યો. 'બ્રહ્મદીક્ષા', 'ગુરુદેવને' 'સૌરાષ્ટ્રનો સાધુ', 'રાગનીર', 'નવ-યૌવનો' અને 'સૌભાગ્યવતી' જેવી ઉત્તમ કાવ્ય-રચનાઓ તેમ જ ગુર્જરાતી નાટ્યસાહિત્યમાં

નવીન નાટ્યરચનાઓ આદર્શ રજૂ કરતી 'હંદુકમાર' અને 'જયાજયંત' જેવી ભાવ-પ્રધાન નાટ્યકૃતિઓ આ શૈલીમાં રચાય તે તો ગુર્જર સાહિત્યમાં ડોલનશૈલીને અમર કરી દે એવી બીંના છે.

ડોલનશૈલીને વિશે અત્યાર અગાઉ અનેક ટીકાઓ અને પ્રશંસાવચનો ઉચ્ચારાઈ ગયેલ છે. કાષ્ટએ તેને રાગગદ્ ગદ્ય ગણી છે, તો કાષ્ટએ તેને ગદ્ય અને પદ્યનાં સીમામાઝ બૂંસવા મથતી ભાવ અને છંદાવાળી શૈલી કહી છે. કાષ્ટએ તેમાં નિરૂપાયેલ ભવ્ય વિચારધ્રુવો અને વિનિયોગયોગ ઉદાત્ત કલ્પનાપ્રભાથી અંગ્રામ બંધને તેની સરખામણી ઇ. સ. ૮૦૦-૯૦૦ ની પ્રાચીન અંગ્રજી ભાષાની 'બીઓ વુલ્ફ' જેવી એકિક રચના જોડે કરીને તેને મિલ્ટનની ભવ્યતાની વાદક 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ'ના બ્લૉક વર્સ' સાથે સરખાવી છે. આમ એક તરફ એને પ્રશંસાની જોડે પુષ્પોયી ખિર દાવવામાં આવી છે, તો બીજી તરફ તેને છેક શુષ્ક ગદ્યની પ્રાકૃત કાટિએ ઉતારી પાડવાનો પ્રયાસ પણ થયો છે.

પરસપર વિરોધી ટીકાવચનોને પૃથક પૃથક લઈ દરેકનો રહિયો આપવાનો અહીં ઉદ્દેશ નથી, પરંતુ એ બંધાને વિશે સંક્ષેપમાં એટલું જ કહી શકાય કે આ અનિયમિત ડોલનવાળી શબ્દાવાજને આપણા અક્ષરમેળ છંદનાં જેવાં લઘુગુરુનાં માપવાળી 'બીઓ વુલ્ફ'ની પદ્ધતિઓ જોડે અગર તો મિલ્ટનની પાંચ શ્રુતિઓવાળી (Iambic Penta-

આવાં ઘોર અધારાં રે, પ્રભુ !

ક્યારે બિનરશે !

આ પ્રજાના ઉત્તરની રાહ સો ભક્તકૈલ્ય જુએ એ સ્વાભાવિક છે.

કવિનો રમૂમ દેહ આપણી વચ્ચેથી ચાલ્યો ગયો છે. પરંતુ તેમનું સ્કંધ યજ્ઞઃશરીર તો અજર અને અમર રહેવા સર્જાયું છે. તેથી ન્યારે. ન્યારે ભાવિ ગુર્જરાને કવિદ્રષ્ટાનાં

ત્રેરણાદાથી સ્તોત્રોની નજર જગ્યાપ ત્યારે ત્યારે આપણે કવિએ સાગરને ઉદેશીને કહ્યું. હવે તે થોડો ફેરફાર કરીને સંભારવું રહ્યું કે

"ન્હાનક સખે ! મુજ નેન

આગળ આવીને કંઈ ના

છળ્યું મીકું લાગે મને:

છળ્યું છળ્યું લાગે મને એવું કંઈ તું ના."

meter) બે-૩ વર્સ જોડે સરખાવવી અયુક્ત છે, તેમ બીજી તરફ એને સાધારણ ગદ્યની શુષ્ક જડ રિયતિએ ઉતારી પાડીને અમર તો રચવુંદી રચના તરીકે ગણાવીને તેની અંવ-હેવના કરવો તે પણ અન્યાય છે. વસ્તુના સાહિત્યની દુનિયા એને અપઘાગદ્ય તરીકે ઓળખે છે, તેમાં જ તેની સિદ્ધિ અને મર્યાદાનું સૂચન નથી થઈ જતું ? તે અપદ્ય છે; કારણ કે પદ્યનાં કોષ પ્રકારનાં બધોનાં કે માપ તેને સ્વીકાર્ય નથી. તે અગદ્ય છે કારણકે તે ગદ્યની સાધારણ ક્રાંતિથી અતેડધા ઉચ્ચ છે. કવિશ્રી પોતે કાવ્યદેહનું કથેવરવિધાન મીઠર નહિ, રીધમ છે—જે નહિ, ડોવન છે એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા હોવાથી આ શૈલીને ઝાલનશૈલી કહે છે. ઝાલનને પોતાની વાણીમાં સિદ્ધ કથું એટલે પત્યું એવો તેમનો દદ મત હતો. પરિણામે કવિતા માટે જાંદની અનિવાર્યતા તેમણે સ્વીકારી નહિ અને ગુજરાતી 'સાહિત્યે કદી નહિ દોડેલી એવી અજાંદસ રચનાઓ ઉદ્ભવ પામી. આમ કરવા પાછળ કવિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પોતાનાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિભાતેજને ઝીંતે એવો સમર્થ મલાજંદ (Blank verse) શોધવાનો હતો. પરંતુ પોતે વાણીનું ઝાલન સ્વીકાર્યું હોવાં છતાં તેને નિશ્ચિન કે નિયમિત માપ હોવાની આવશ્યકતા સ્વીકારી નહિ. પરિણામે કોષ-પણ્ય જાતના માપ વગરની અનિયમિત ઝાલનવાળી રચનાઓ પેદા થઈ, અને કવિનું મલાજંદનું સ્વપ્ન ઊંઘરાઈ ગયું.

(કવિશ્રી ઇ ૧૮૬૬માં : બી. એ થયા ત્યારે)

તાના શ્વેતમાંથી બાનલ કરવામાં આવે અને બધી જ જટિલ કૃતિઓને કાવ્યભાગમાં મૂકવામાં આવે તો 'કાદમરી' કે 'અરસીયંદ્ર' જેવી કૃતિઓને કાવ્યભાગમાંથી કાઢીને 'સિદ્ધાંતકોમુગી'ની કારિગરો કે 'અમરકોશ' જેવી રચનાઓને કવિતા ગણવી પડે. પરંતુ રસશાસ્ત્રીઓ આપણને તેમ કરવા દે તેમ નથી. ઝાલનશૈલીમાં ઊતરેલી કવિની સર્વ અજાંદસ રચનાઓ તરત-કાવ્યના સર્વ આંતરિક ગુણો ઉત્કૃષ્ટપણે ધરાવે છે. કવિશ્રી ન્દાનાલાલ પ્રકૃતિએ પ્રધાનનઃ કવિ જ છે. તેથી તેમની સર્વ કૃતિઓમાંથી ચંદ્રતાં શીતળ અમીટિરણોની માર્ફક કાવ્યરસ ઝાંખી જ કરે છે—પછી તે કૃતિ ગદ્યની હો, પદ્યની હો, કે અપઘાગદ્યની હો. કાવ્યને આત્મા રસ છે અને તેનું નિર્વહન બાવવાહી, લયયુક્ત વાણીમાં જ થઈ શકે. આથી કવિની અપઘાગદ્ય રચનાઓમાં રમનો પરિપોષ કષ્ટ રીને થાય છે અને તેને ઉપકારક ગુણો ઝાલન-શૈલીમાં કેટલે અંશે ઉદ્ભવે છે, તેની ક્રમશઃ તપાસ કરીએ.

કવિનાના બાહ્યસ્વરૂપ કે આકારનો વિચાર કરતા ડોવનશૈલીમાં નિરૂપાયેલ સર્વ કૃતિઓને અજાંદસ કે અપદ્ય કહી શકાય; પણ તેના આંતર સ્વરૂપને ખ્યાલ કરતાં એ સર્વ રચનાઓને કાવ્યશાસ્ત્રની કોષ પથ્ય કસોટીએ ઠીક જોનાં કાવ્યની—અને તે પણ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યની—ક્રાંતિમાં મૂક્યા વિના ચાલે તેમ નથી. કારણ જો બધી જ અજાંદસ રચનાઓ કવિ-

આપણે અગ્રાજી જોઈ ગયાં કે કવિશ્રીની અપઘાગદ્ય રચનાઓમાં ડોવન છે. તેમનાં

કાવ્યોમાં જુદોજુદો લંબાઈની—૩ અક્ષરથી માંડીને ૨૧ અક્ષર સુધીની પંક્તિઓ તેમાં વહેતા ભાવ કે લયની અનુકૂળતા અનુસાર નાનામોટા માપની અને છે. ઉદાહરણ તરીકે નીચેની પંક્તિઓ લઈએ.

વિદાય હેરો, વીર!

દુનિયાનો અંત વિદાય જ છે,

આદિ બન્ને અન્યથા હો.

પણ એક વેળા તો આંખ ઉઘાડો,

એક છેલ્લી મીટથી તો જગતને જોઈ લ્યો.

શું જગત ખડુ જોયું ?

બન્ને લક્ષ્મને ગમ્યું તે અમને ગમશે જ.

ક્ષર મૂડી અક્ષરધામમાં,

મૃત મૂડી અમૃતલવમાં,

મનુકલ મૂડી ચિરંજીવ દેવોમાં:

એ જ કલાણુપંચ, બાહજી ! (અલ્પલીક્ષા)

બળ્યમંભીર કરુણભાવને એકધારી ઉત્તર ક્ષામ્બેથી વહેવડાવવામાં છંદોખંડ કાવ્યો કરતાં ડોહનશૈલી વિશેષ સફળ થાય છે, તેની પ્રતીતિ આપું 'અલ્પલીક્ષા' કાવ્ય વાંચનારને તરત થાય તેમ છે. 'ગુરુદેવને' અને 'સૌરાષ્ટ્રનો સાધુ' પણ એવા જ કાવ્યો છે. 'નવયૌવના', 'સોમાગ્નવતી' અને 'રાજનીર'માં પ્રકૃતિની અતિ સુરેખ અને રંગીન પાશ્વંભૂમિમાં ઉદાત્ત છતાં કાંઈપણ વ્યક્તિચિત્રો દોર્યાં છે. વર્ણન, અમુક જ પ્રકારના વિષયના નિરૂપણ માટે કવિશ્રોએ આ શૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે તે સૂચક નથી શું ? છંદોખંડ કાવ્યોમાં પ્રત્યેક ચરણમાં લય ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામતાં પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે, અને ત્યાંથી તેનો અવરોહ શરૂ થાય છે. આમ પ્રત્યેક ચરણમાં આ પ્રકારની આરોહ-અવરોહાત્મક પ્રક્રિયા પૂરી થતી હોવાથી એકધારી ઉચ્ચ બાવકક્ષા—Pitch ને ધારણ કરવામાં છંદોખંડ પંક્તિઓ અનુકૂળ પડતી નથી. આ કારણે જ કવિની ગમનગામી કદવના-પાંખ ડોહનશૈલીમાં નિર્બંધપણે વિહરવા લાગે

છે, અને અનેક અપ્રતિમ ચાંચુતાવાળા અલંકારક્રુડ ઊભાં કરે છે. કાવ્યના અંતર્ગત ભાવને ઉપકારક થાય એટલું જ નહિ પણ રસ સાથે એકરૂપ યદ્દ જાય તેના અવનવીન અલંકારોનું આયોજન કવિશ્રીનાં છંદોખંડ કાવ્યો કરતાં પણ વિશેષ છે. એ તેની ખીણ વિશેષતા છે. એના એકાદમે નમૂના લઈએ:

(૧) કેઈ વર્ષોનાં સન્ધ્યાસમયે

નિરતેજ બાલ્યચંદ્ર ઉપર.

મેઘધનુષના રંગ

આવી આવી ઊડી જાય તેમ

વિલસુના મન્દ મુખ ઉપર

લજ્જાપ્રેમીઓ ખેસી ખેસી જતી રહે.

[વસંતોત્સવ]

(૨) ગુમાસ્તની અંજલિ જેવું મુખકું

મઢી આકાશના અણુ જેવાં નયન !

આછી ઉપાના યોગનું અંગ ફરું.

[નવયૌવના]

આવી સુંદર ઉપમાઓ ગંધર્વધૂનની ખાશ છટા કે શોભાને વધારનાર રચૂળ અલંકાર કરતાં ભાવકથનને સુષ્ટ અને સુરેખ બનાવતા, મઢીથી આછા આછા ધ્વનિ ઉપજાવતા કદવના-તત્ત્વની વિશેષ ગરજ સારે છે. એ રીતે અલંકાર અને શૈલી બન્નેની કૃતાર્થતા સિદ્ધ થાય છે.

આ ઉપરાંત ડોહનશૈલીમાં સુંદર અને બળ્ય, સુરેખ અને રંગીન, ઐતિહાસિક તેમજ કાદવનિક આકર્ષક વ્યક્તિચિત્રો દોર્યાં છે, એના વિના ગુમાસ્તી કાવ્યસાહિત્ય ખરેખર દરિદ્ર રહી જાત. આ ચિત્રદર્શનોમાં વ્યક્તિના રચૂળ સ્વરૂપનું સુષ્ટ અને માંસલ બાંધાવાળું ધિગું કલાચિત્ર દોરીને સંતોષ નહિ માનના કવિ તેના ચારિત્ર્યનાં સૂક્ષ્મ ગુણસંપત્તિ પર વિશેષ બાર મૂકે છે, અને વિષયભૂત વ્યક્તિની ચેતન-વંત લક્ષણમૂર્તિ સહેજે ઊભી કરી દે છે.

ડોહનશૈલીમાં કવિ પ્રકૃતિવર્ણનો અને વ્યક્તિચિત્રોનું આલેખન એકધારી સફળતાપૂર્વક

કરી શકે છે એટલું જ નહિ, પણ અમૂલ્ય લાભ પદિયારના મૂલ્ય આદ તેમની દ્વારાને દિવસે સમુદ્રકંઠે સ્વ. પદિયારનો સુદમ તેજસ્વરૂપનું પોતે ચમત્કારિક દર્શન કર્યું તેના સુદમ અનુભવ પણ એટલી જ સ્પષ્ટતા અને તાદ્રશ્યતા વડે વર્ણવી શકે છે. અગોચરને ગોચર કરવાની કવિની અનુપમ શક્તિ આમ ડોહનશૈલીમાં સર્વિશેષ આવિર્ભાવ પામે છે, એ શૈલીની નાનીમૂતી સિદ્ધિ નથી.

ડોહનશૈલીમાં રેલાઈ રહેતી કવિયાનીમાં વક્રત્વલક્ષનાની અનેક વિશિષ્ટ છંદો આપે છે. કવચિત્ 'ભરે', 'હો', 'હે' આદિ કેવળપ્રયોગી અવ્યયોનો યથોચિત ઉપયોગ; કરચિત્ વાત-મીનિયા હમે કરેલાં વિવિધ સંબોધનો; અને કરચિત્ ઉદ્દ્યોધનાત્મક વાણીમાં આવેલા પયગમ્બરી સંદેશ તેમની કૃતિમાં પ્રસંગોપાત પ્રસાદ, માધુર્ય અને યોગ્યતા યથો પૂરે છે. સનાતન સંસ્કૃતિને સંક્ષિપ્ત અને સૂત્રાત્મક વાણીમાં રમન કરતી કવિશ્રીની ડોહનશૈલી અનેકવાર ઉપનિષદની ભખતા ધારણ કરે છે. કોઈવાર એની સામે શબ્દાશુભા કે કૃત્રિમતાના આરોપો મૂકવામાં આવે છે તે અમુક અંશે સાચા છે, પણ તેની આગમ્યતાનું મૂળ કવિની રંગદર્શી (Romantic) પ્રકૃતિમાં છે તે ખૂબસું ન ભ્રમણે. કોઈ બદ્ધ સુંદર દ્રશ્ય કે વ્યક્તિને ભ્રમણ કે આ ક્ષેત્રક્રિય કવિ સંયમશીલ વાણીમાં તેનાં આગ્રહપાતળાં રેખાંકનો દોરીને સંતોષ પામતા નથી, પણ તેની અત્યંત રંગીન અને જાડી ઘેરી રેખાઓથી અંકિત પૂર્ણ છબી પાડે ત્યારે જ જાણે છે. એટલે જોતાં ડોહનશૈલીની અનિર્વચન રચનાનો જન્મ કવિની આ ક્ષેત્રક્રિય પ્રકૃતિને જ આભારી છે.

આમ, ડોહનશૈલીની સિદ્ધિઓ અનેકવિધ છે અને તે સર્વ એક જ વસ્તુનું નિરૂપન કરે છે. કાવ્યક્રમોદીને કોઈ પણ ધોરણે. કવિશ્રીની આ અર્જાદ્રશ્ય રચનાઓને ચક્રાંતો, તો તેમાંથી પણ શુદ્ધ કુદન જ નજીકી જોવાનું. અકી એટલું

વાદ-રાખનું ભ્રમણ-કે ઉપરની 'સર્વ' ચર્ચા નાટકોમાં. વિનિયોગ પામેલ અપવાદમંદને પણ લાગુ પડે છે. દર માત્ર એટલો જ કે નાટકોમાં સાદા ગદ્યને બદલે ભાવવાહી ડોહન-વાણી મંદનો ઉપયોગ થયો છે. ત્યાંએ છંદો-બદ્ધ છાંપને બદલે રથાન પામ્યું નથી. તેથી નાટકના બાહ્ય સ્વરૂપને કશી હાનિ પડેલ્યતી નથી એટલું જ નહિ પણ કલ્પન ડોહનશૈલી નાટકનાં વાતાવરણ, પાત્રાલેખન અને સંવાદને અનેકધા ઉપકારક નીવડે છે.*

* કવિતાની જુરીજુરી બાખાઓ પ્રસૂત રચનાઓને લાગુ પાડી શકાય તે હેતુએ એમાંની કેટલોક નીચે આપી છે:

(૧) કવિત્વ: શરીર તાવદિષ્ટાર્યવ્યવસ્થિત્વા પદાવલો (ચમત્કારજનક અર્થ) વિશિષ્ટ, પદસમૂહ તે કાવ્ય

(૨) મમ્મદ: તદ્દોષી શબ્દાપી સગુણ-વનલક્ષી પુનઃ કવાપિ (મોડા દોષ વિનાના શુદ્ધશુદ્ધ અને કવચિત્ સ્પષ્ટ અર્થ) કારંશ્ચિત્ શબ્દ અને અર્થ તે કાવ્ય

(૩) વિશ્વનાથ વાક્યં રવાત્મક કાવ્યમ્ રસયુક્ત વાક્ય તે કાવ્ય

(૪) વામન: રીતિરાંતમા કાવ્યસ્ય રીતિ-શુભ વિશિષ્ટ પદરચના-તે કાવ્યને આત્મો છે

(૫) આનન્દવર્ધન: ધ્વનિતાત્મા કાવ્યસ્ય ધ્વનિ કાવ્યને આત્મો છે

(૬) જયનાથ: રમણીયાર્યવ્યવસ્થિત્વ: શબ્દ: કાવ્યમ્ ચમત્કારિક અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દ તે કાવ્ય

(૭) સામદ: શબ્દાપી સહિતો કાવ્ય ગદ્ય પદ્ય વ તદ્દિષ્ટા શબ્દ અને અર્થ હસ્ય મળીને કાવ્ય યાવ; પાડી તે અર્થ દોષ કે પદ્ય

(૮) એરિસ્ટોટલસ: Poetry is imitation of life કવિતા એટલે જીવનનું અનુકરણ

(૯) વડંકવર્ધ: Poetry is emotion recollected in tranquillity કવિતા તે મનની શાંત પળોમાં સંભારેલો ચિન્ટામય છે

(૧૦) મેથ્યુ આર્નેસ્ટ: Poetry is the criticism of life કવિતા એટલે જીવનની સમીક્ષા.

ડોલનશૈલીની આ બધી સિદ્ધિઓની સામે તેની મોટી મર્યાદા તે એ કે એ શૈલી ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેના સર્ગકર્તા આગળ પ્રસાર પામી નહિ અને તેના પૂરતી જ સફળતા ધારણ કરીને અટકી અર્થ. કવિથી ન્દાનાલાલે પોતાની વિશુદ્ધ અને દિવ્ય કવિતાદેવીની ઉપાસના વડે નવીન ભાવના-સૃષ્ટિનાં નિર્મોણ કરીને ગુર્જર સમાજ અને સાહિત્યને ઉત્કટ પ્રેરણાપીયુષ પાયાં છે તેમ છતાં ગુજરાતી સાહિત્યના વિશાળ ઉદ્ધાનમાં શ્રી. દાકેરે પાડેલ નવીન કેડીએ જ નવીન કવિઓએ પ્રયાણ કર્યો ને ન્દાનાલાલ તો અનન્ય અને અનુકરણીય શૈલીકાર બની રહ્યા. તેમની શૈલી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ફેલાવે પામી શકી નહિ, તેના એક કારણરૂપ કવિતાને માટે છંદની અનાવરણ્યતાને તેમને સિદ્ધાંત ગણાય. પરંતુ તેનું મુખ્ય કારણ તો ‘શીલ તેવી શૈલી’નું યુગ જ નથી શું? ન્દાનાલાલની બહુવિધ સૌન્દર્યસંપત્તિથી ભરપૂર પ્રતિભા-શક્તિને ઝીલનાર અને અમુક અંશે હરપનાર વાહન અન્યની વાણીને અનુકૂળ ન આવે તેમાં વાંક કેનો? શૈલીની અનન્યસાધારણ ઉદાત્ત ક્ષાણો, કે અન્ય કવિની વામણી પ્રતિભાઓ? આ દૃષ્ટિએ જોતાં તો ડોલનશૈલીની ઉપરકથિત અનુકરણીયતા તેની એક વિચિત્ર સિદ્ધિ જ ગણાય તેમ છે. ગુજરાતી કવિતા જીવંત ત્યાં લગીનું ડોલનશૈલીનું આયુષ્ય નિશ્ચિત છે. અને એમાં જ તેનો સર્વે સિદ્ધિઓ પરમ સાર્થક છે. પણ નીતિની બાબતમાં કવિ સૌજન્યલક્ષી પણ છે. તેમની શુદ્ધ નીતિનિષ્ઠા કદી શિથિલ થઈ નથી, જીવનમાં કે સાહિત્યમાં. પછના નિયમનો અરવીકાર કરતી ડોલનશૈલી પર ઉદાત્ત ભાવનાભક્તિની સંયમરૂપિણ છે. શૈલીને સ્વછંદી શબ્દાનુતામાંથી બચાવવામાં તેમજ તેના પોતાને પાતળું બનતું અંટકાવવામાં સૌજન્યપ્રિયતા તરફ વિશેષ ઝૂકતી બુદ્ધિશક્તિએ યોગ્યેલી સંગીન વિચારકણિકાઓ ખૂબ મદદરવેનો

ભાગ ભજવે છે. આનો એક નાનો જ દાખલો લખ્યો:

આત્મસત્યોની સીમમાં તે રખડતો,

કે નરહાં રથૂળની પાળો.

અધ્યાત્મગ્રંથમાં બળે છે. (સૌરાષ્ટ્રનો સાધુ)

ડોલનશૈલીની ખરી સફળતા તેની શબ્દાનુતાને તથા કૃત્રિમતાને નિવારીને ઉચ્ચતમ અને ઉદાત્તતમ વિચારશ્રેણીને ધારણ કરવામાં સમાયેલી છે. કવિની કૌતુકપ્રિય પ્રકૃતિ સૌજન્યપ્રિયતાનું આમૂષણ ધરે નહિ ત્યાં સુધી તેની ખરી શોભા વાયકના અંતરમાં સાનંદાશ્રય પ્રકટાવતી નથી તેની પ્રતીતિ નીચેની પંક્તિઓ વાંચવાથી થશે:

પૃથ્વીને આરા છે,

ને પૃથ્વીમાંની ઉત્કાંતિને યે આરા છે.

એ પછીના ઉત્કાંતિમાર્ગ!

અવકાશને રહામે તીરે છે;

ને શૃંગુની નદીનાં અન્ધારકાળોં નીર

વચમાં ઘેરાં ઘેરાં વહે છે.

એ વારિ તરી ઉતરતાં

મનુષ્યનાં માટીનાં માળખાં

ઓમળા જાય છે, દેવ!

ત્હમે પૃથ્વીના પેપાક ઉતાર્યો;

ત્હમે એતનના વાધા સગ્યા,

ત્હમે તેમની પાંખો પ્રસારી ઉડ્યા

એ ઉત્કાંતિના અગોચર પન્થે.

ઊર્ધ્વગામીનું જન્મું યે ધન્ય છે,

અધોગામીનું જન્મું યે ધૂળ છે.

જગત્પાત્રામાં જન્મ ને મૃત્યુ

ઉભયે ત્હમે ધન્ય કયોં. (યુરુદેવો)

આટલું ગંભીર, આટલી ભવ્યતા, આટલી ભાવવાહિતા અને આટલી સચોટ વર્ણનછટા ગુજરાતી સાહિત્યપ્રદેશમાં અન્ય કશ કવિત્વ-શૈલીએ સિદ્ધ કરી છે? ખરે જ ડોલનશૈલી ગુર્જર સાહિત્યકુળેમાં કવિની પયગમ્બરી વાણીના સનાતન પડધા પાડે છે.

આઠેક વર્ષે ઉપરની વાત છે.

એ સાલમાં શ્રી. ધૂમકેતુએ પોતાના નિર્મલો અને લખાણોનો સંગ્રહ 'સર્જન અને ચિંતન' પ્રકટ કર્યો. એક સાંજે કવિશ્રીને મળીને તેઓ આવ્યા અને તેમની સાથે થયેલી વાત કહી સંભળાવી. કવિશ્રીને આ સંગ્રહનો એક નિબંધ 'બિથોવન અને મરધાભાઈ' અત્યંત મમી ગયો હતો. ૨૫૪ વિચારો વ્યક્ત કરવા બદલ શ્રી. ધૂમકેતુને તેઓશ્રીએ અભિનંદન આપ્યાં હતાં. ધેર જઈ એ લખાણુમાંનો આખો ફકરો વાંચી ગયો:—

"ભાઈ, એ વાત સાચી કે મરધાભાઈ દાણા પેદા કરે છે, પણ દુનિયા દાણા ઉપર જીવનારી હોવા છતાં કેવળ દાણા માટે જ નથી જીવતી. મરધાભાઈ જેટલો જ બિથોવનને દુનિયામાં જીવવો હજી છે. ક્યો અકસ્માત, એ તો હું તુમે કે વિજ્ઞાન કોઈ કહી શકીએ તેમ નથી; પણ અમે તે અકસ્માત હોય, મરધા-ભાઈ ખારે તો પણ બિથોવન ચંપ શકે નહિ; બિથોવન ખારે તો પણ મરધાભાઈ ચંપ શકે નહિ. અમે તો આટલું સમજીએ, કે જે કુદરતે આંદો મેદિસકોમાં મૂકી, પેટ્રોલ મેસોપેટ્રિ-મિયામાં મૂક્યું, હીરા આફ્રિકામાં મૂક્યા, એણે સૌન્દર્યદષ્ટિ મનુષ્યના અંતરમાં મૂકી. શોધનારે એ શોધી, પ્રગટ કરનારે એ પ્રગટ કરી."

એ દિવસથી કવિશ્રીની નજીક જવાની છૂટકા થઈ. તેમના પરિચયમાં આવ્યો અને જે અકસ્માતે, જે ધધરે કે જે કમે તેમનાં અંતરમાં સૌન્દર્યદષ્ટિ મૂકી હતી, તેનાં દર્શન કરતાં કરતાં પાવન થયો.

સૌ પહેલાં તેમને મળ્યો; પરિચય-વિધિ ચંપ ત્યારે મારા મનમાં બંડક હતી. અગાડીયા સૂચના પણ મળેલી કે જતાં નહિ આવે; સાંભળ્યા જ કરવું. પરંતુ જ્યારે તેમની રમ લઈ જોડ્યો ત્યારે મારી એ બંડક ભાંગી ગઈ હતી. સફેદ ટોપી કે સફેદ અંગો નોંધ એમની આંખનો ખૂણો લાલ નડોતો થયો. અમારી

સંહિતામય જીવન

શ્રી. ધીરજલાલ ધનજીસાહ શાહ

વાતમાંય ક્યાંય રાજદારી હકીકત નહોતી આવી. બે ડોલમાં બે પગ રાખી ગરમ પાણીથી શેક કરી રહ્યા હતા. વાતચિત દરમિયાન ખરજવાના દરે વિષે પૂછુ તેમણે દુઃખ વ્યક્ત નહોતું કર્યું.

ગિલ્ડુ મને—નવા આગતુકને તેમણે સલાહ આપી હતી: 'જેને વાદમાં પડતા તમારું કામ ક્યે જળે; સૌ કોઈ તમારી પાસે આવશે. પ્રતિજ્ઞા મેળવવાની ધમાલમાં રમે પડતા; તમારામાં છત હશે તો તે દોડતી તમારી પાસે આવશે.' અને તેમણે તેમના જીવનના બે ત્રણ પ્રસંગો કહ્યા. કુરુક્ષેત્રનું પ્રકટ થયેલું છેલ્લું પુસ્તક જેટ આપી તેમણે મને તેમની નગદીક વધુ ખેંચ્યો.

પછી તો અવારનવાર તેમના દર્શન કરવાની તક ઝડપતો. તેમનામાં કહેવાય છે તેવી જીમ્મતા હશે, પણ એ જીમ્મતાના દર્શન મને કહી નથી થયા. જ્યારે જ્યારે ગયો હોઈય ત્યારે ત્યારે તેમના આતિથ્યપ્રેમ, મિલનસાર સ્વભાવ, ઉચ્ચ પ્રકારની સંસ્કારી દષ્ટિ, પાંડિત્યપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ વગેરે ગુણોએ મને ખેંચી જ રાખ્યો છે.

તેમની સાથેની વાતોમાં મેં—જેવું છે કે, તેઓશ્રીને કોઈ સામે વ્યક્તિગત વાંધો નડોતો. કોઈના પ્રત્યે વ્યક્તિગત દોષ નહોતો. સરેયા અથવા સમુદાયની કેટલીક રીતિઓ સામે જ તેઓશ્રીને પુણ્યપ્રકોપ હતો. તેઓશ્રીની પાસે જઈ ચકનારા વિદ્વાનો બહુ ઓછા હતા. પરંતુ જેઓ તેમની પાસે જવાની હિમત ન કરતા તેમની કૃતિઓથી—તેમનાં મંતવ્યોથી અને તેમના અભ્યાસથી કવિશ્રી પરિચિત રહેતા. આવી કેટલીક કૃતિઓમાં પોતાને જે કહેવું હોય તેના વિષે તેમાં જ તેઓ નોંધ કરતા. એક જાણીતા કવિની પરભાષામાંથી અનુવાદ કરેલી કૃતિની

કવિએ ત્રીજીવટપૂર્વક કૃતિઓ મોઢી રાખેલી, એ મને બરાબર યાદ છે. અત્યારના આપણા વિદ્વાનોની પ્રતિષ્ઠા મૈજાવવા માટેની પડાપડી, મોટા ભાગે આંધેલી વાડાખંધી અને તે દ્વારા બહાર તરી આવતી તેમની પામરતા—આ અંધું જોષ તેમને અત્યંત દુઃખ થતું. એ દુઃખ ઉગ્રસ્વરૂપ લેતું ત્યારે તેમના સ્વભાવમાં ઉગ્રતા જણાઈ આવતી. પરંતુ વાત કરનાર વાતને વાળી લે તો એ ઉગ્રતા તરત સમાઈ જતી.

ગુજરાત સાહિત્ય સભાના મંત્રી તરીકે, ઇતિહાસ સંમેલન પ્રસંગે કવિશ્રીને મળવાનું થયું. વાત દરમિયાન તેમણે પચીસ વર્ષેક પહેલાંની વાત યાદ કરી કહ્યું: “દીવાનજી તો મારા રનેહી છે. દીવાનજીને કહેજો કે, ન્હાનાશાસને તે દીવાનજી વચ્ચે વાંધો નહોતો; વાંધો તો મારે સાહિત્ય સભા સાથે છે.” અને પછી દીવાનજી સાથેના ક્રિટના પ્રસંગોની વાત પર ચડી ગયા. ધણી એમ માને છે, અને મને પણ હતું કે, ગુજરાત સાહિત્ય સભા સાથે મનમેજ નહિ બેસે. છેલ્લા વર્ષમાં અમે જોયું છે કે, કવિશ્રીએ સાહિત્ય સભા સાથેના પ્રસંગમાં ક્યાંય કટુતા આવવા દીધી નથી.

કવિશ્રીની એ વિશિષ્ટતા હતી, કે, સાહિત્યના ક્ષેત્રે કોઇની સાથે ગમે તેટલો વિરોધ હોય છતાં તેમાંના જ કોઇની પાસેથી નવું મંતવ્ય આપ્યું હોય અને તે આવશ્યકતાયક હોય તો તેઓશ્રી તરત વધાવી લેતા.

ત્યારે તમે જાણો ત્યારે તેઓ કંઈ ને કંઈ કાપ કરતા જ હોય. લખાણની નવેસરથી નકલ કરતા હોય, કંઈ વાંચતા હોય કે કંઈ નવું લખતા હોય. પોતાના જીવનની જોશમાં જોડી પળે કવિશ્રીએ જોળે જવા દીધી હશે. સતત કાપપરાયણના એ જાણે કે તેમનો જીવનમંત્ર હતો.

મહા કાવેશ્વરની પશ્ચિમૂર્તિનો સમારંભ ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમથી જ દિવસે ઉજવાયો તે દિવસે રાત્રે ઓચિંતા સમાચાર મળ્યા કે, કવિશ્રી ‘કનૈયાને હારે’ પદોચ્ચવાની

કડપથી તૈયારી કરી રહ્યા છે. મોડે મોડે રાત્રે ફસ વાગ્યે પ્રોફેસર, અનંતરાય રાવળ સાથે હોસ્પિટલમાં તેમના અંતિમ દર્શન કર્યા. મોતિયો ઉતરાવ્યા પછી એક આંખ કામ કરતી નહોતી; છેલ્લી પળોમાં બન્ને ચક્ષુઓ બંધ હતાં—દિવ્ય ચક્ષુઓ પ્રાપ્ત કર્યા હોય એવું મોં પર તેજ હતું. ચાર દિવસ પહેલાં જ ડોક્ટરોએ આશા છોડી દીધી હતી, તેની ઉપર વટ જઈ માત્ર માનસિક શક્તિ દ્વારા કવિશ્રીએ વધુ ચાર દિવસ એવ્યા હતા; એ ૨૨ મોં પર ૨૫૭૮ તરવરતું હતું. વેદનાની રેખા પંજુ તરવતી નહોતી, મધનું પાણી જરાક, લીધું ત્યારે જ જાણે કે અપૂર્વ શાંતિ હતી. ત્યારે તો અમને ખબર નહોતી કે કલાક પછી કવિશ્રી ‘કનૈયાને હારે’ પદોચ્ચી ગયા હશે.

‘હરિસહિતા’ એ તેઓશ્રીનું છેલ્લું અધૂરું મંદાકાવ્ય છે. તે પૂરું કરવાની, હોસ્પિટલમાં ગયા ત્યાં સુધી તેમની હોશ હતી. જો કે એ મંદાકાવ્ય પૂરું નથી થયું, છતાં તેઓશ્રી તેને પોતાના જીવનદ્વારા પૂરું કરીને જ ગયા છે. એમ કહીએ તો ચાલે. કારણકે તેમનું સાધુ જીવન સાહિત્યમય હતું.

‘ન દૈવ્યં ન પલાયનમ્’ ની. ઉક્તિદ્વારા શ્રી ધૂમકેતુએ સ્વર્ગરથને યોગ્ય અંજલિ અર્પી છે. પ્રેમાનંદ માથે પાછડી નહિ ખાંચવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી; કવિ નર્મદે અનેક વિદગ્ધનાઓ વચ્ચે ‘કલમને જોળે માયું’ મૂક્યું હતું. કવિશ્રીએ ‘કલમ’ને પોતાનું સર્વસ્વ આપ્યું હતું. મુંબઈ જવા માટે પાસે બાકું હોય નહિ, છતાં ક્યાંય હાય લાંબો કર્યો નથી; પ્રકાશકો પાસેથી વધુ ‘ટકા’ લેવા કોઇની પ્રશસ્તિ કરી નથી કે પોતાના પુસ્તકનું વધુ વેચાણ થાય તે માટે, મુનિવર્સિટીનાં પાઠ્યપુસ્તકની સમિતિના સભ્યો પાસે પોતાની નગરપંજી ફેરવી નથી. ઉપર સુધી—જિંદગીના છેલ્લા શ્વાસ સુધી ‘ક્યા ફકારી, ક્યા અમીરી’ સદા મગનમાં રહેના’ એ ઉક્તિને તેમણે સદાય જીવનમંત્ર તરીકે રાખી.

[અસ્ત વિધિગિની]

શુભરાતની આમ્રગિ આ

યઈ આને ગઈ શાંત નિઃસ્વન !

નિતના પરિચિત તે 'હૃદય'

વિષ્ણુ સતુસતુ' રે પડયું વન ! ૧

અહ ! પ્રાણ ગયો વિલાસનો,

પગતાં મુહૂં તે વસંતનો;

ન્યમ પ્રાણ જતાં અચેતન

ઢળતો દેહ, પડયું તથા વન ! ૨

સૂતકાર કયો જ આ વને.

ચતુરતે ! અહ ! કારણુ કથું,

પ્રસંયુ' વનગિન્નમાં મૃગ્ય

ઉરભેદી અતિદીધ' રૂસકું ! ૩

વનનો પલપૂર્વનો ધીરો

મદીલો મુરખલિતાલસાનિલ

મધુગંધી પછુ તું જતાં, વહે

વનના દીધ' નિસાસ થો જ તે ! ૪

અયિ મારા પ્રિયપંખી કોકિલ !

મુરખાઈ ગયાં કૂલો, લતા,

તુમ્યો આ, વનરોમરાગિ શાં.

અતિમંદ થયા પ્રવાહ સૌ; ૫

કલગાનો વળી પંખીનાં શમ્યા !

ગઈ વ્યાપી સઘળે જ વેદના !

અતિ મુંગી કરુણાર્ત રોદના ! ૬

સ્મરયાપ ન્યધવનિ સમો,

ન્યધી પહેલો હૃદયકાર તાહરો,

કંઈ વર્ષ પૂરા શુભાયલો :

મૂલકંપિત હારી સૌ ગયા,

વનશાયી ચિર શિશિરસ્તરો ! ૭

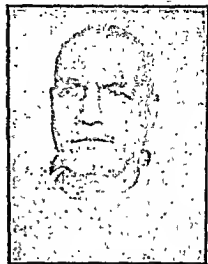
વનમાં વરતાવી શાસન

મધુતું મંગલ, તેં હૃદયે

નવરંગકૂલો, પરિમલો,

શણુગાયું શીતરીણું કાનન ! ૮

કવિવર નાનાલાલના

મૃત્યુદિને

શ્રી. 'ઉશનસ'

*

અવ જે વિનયોત્સુકાનન.

રણુ' સ્પધી' સહ દેવતાવન ! ૯

સ્વરથી પ્રગટાવિયો મધુ;

અયિ મારા પ્રિયપંખી કોકિલ !

કૂલ કાગણી કટોરિયે,

પ્રતિકુંજે પ્રગટયો મધુત્સવ. ૧૦

કરતી હૃદયકારથી તવ,

શિશિરો જે અતિરુક્ષ બીધણ;

કરતી વનની પ્રદક્ષિણા

બહિરે રક્ષી દશાંશુલાંતર !

મહીં તો તારું જ સ્વેર શાસન ! ૧૧

પછુ, આજ જતાં તું હે સ્વર !

રખવાળું ય વસંતતું ગયું !

વનના સહુ દુર્ગંધારમાં

ધસી આવત નિહાળું પાંખર ! ૧૨

‘દુહૂં’ આથ શુભ્યો પુરા તવ;
 યયું : આન્વો ઋતુરાજ નિશ્ચલ;
 શિશિરો ગધ તે ગધ જ તે;
 અવ તો શાશ્વત પુલ્લ ઉજ્જવલ
 મધુનું શાસન શુદ્ધ કેવલ ! ૧૩

મધુ આવો નવ હોય ચંચલ:
 પથ તે તું ચ ગયો; અહો, ગતિ ! ૧૪

ચિરયોગથી તું સહુ ઉરે,
 મધુનો મિત્ર, મનોજથી જુદો,
 ઠરિયો; મધુએ સ્વયં તને
 દીધું અધું નિજ સંગ આસન :
 વનમાં આ ત્રણનાં જ શાસન ! ૧૫

મધુ વૈભવથી, ફૂલે સ્મર
 જથી તારો ત્યમ તે દુહૂસ્વર;
 અવ તે ખાલી જ અધાં આસન ! ૧૬

મધુમિત્ર છતાં ચ તાહરી
 નવમૈત્રી મધુમિત્ર કામ શું
 તવ ગાન વિશુદ્ધ નંદનાં :
 પથ તે શુદ્ધગીતો જન્યાં અહો;
 કુસુમાયુધ સંગ ભેરીનાં !
 મધુમિત્ર સ્મરતો રિપુ, અહો ! ૧૭

નહિ તો, કશી રે, દશા યતે
 સઘળાં આ નરનારીઓ તણી ?
 મધુદશનથી જ જે ચર્તા,
 અતિથે વિહ્વલચિત્ત; તેહશું.
 સ્મરયાપશરોની સંગમાં,
 તું ચ જો, જ્યારવ થો સહાય થે,
 મથિયો હોત !-વિમાસું, કે. અહો !
 અવિપદ્ય અકેકું ચે, ત્યહી,
 ત્રયી સામે કશી નારીની ગતિ ? ૧૮

પૃથિવીપટ આણવો હતો
 અમરોનો અણમૂલ ભાગ તે,

સહુ કાલ વસંતશાસિત,
 અમરોનો શુચિશુદ્ધ કાગ તે;
 નીરખેલો નિજ દિવ્ય ચતુથી;
 બસ તે ગાધ ગયો ગળું ભરી !
 અવ સૂનીસૂની કુંજ શુભરી ! ૧૯

તું ગયો જ. ઘડી પછી વળી
 વનનું આ દૂસકું વળી જશે;
 જગની વણગાર પૂર્વવત
 બઠશે; ફૂલલતા ચ ખીલશે.
 સઘળું ચ ફરી અહીં હશે;
 અચિ પંખીજન, તું જ ના હશે ! ૨૦

મધુવૃત્ત જશે, વળી ફરી,
 મધુનું શાસન આવશે નવું;
 પથ કયાંથી તવ પિકનું ‘દુહૂં’ ?
 અતિ દીન દશા મૂઢી કરી
 સઘળી આ શુજરાતણો તણી ! ૨૧

અહ ! કંઠ રહ્યો; ગયું ગીત,
 સહુ તારું અધિ શુભરી દીના !
 શરદુસવ ને મધુસવ
 અવ તારે સઘળું વિડંબના ! ૨૨

નવ નારીનું માત્ર તું હતો
 ગીત, રે તું વળી કાતવજે હતો.
 તું જતાં સઘળું ગયું સ્ત્રીનું;
 ઋતથી શુભર લગ્નચણી. ૨૩

તું હતો સ્મૃતિકાર લગ્નને
 મનુ, તે લગ્ન જ્યાજ્યાતનું
 રચી, કામ કીધો પરાભૂત;
 ફરીથી, જેમ હરે ચ એક દી ! ૨૪

જુહું રાઘવમેયિલી થકી;
 જુહું રાધાવરાધિકાથી ચે;
 જુહું શંકરપાર્વતી થકી;
 અતિ અદૈત જ્યાજ્યાતનું. ૨૫

નગરાજ સમાન તુંજ ને,

અતિ શુભ્રાચત ઉજ્જવલામલ;

તવકીર્તિવપુ તે સુનિશ્ચલ;

નવ સ્પર્શી જ શંકયું ય મૃત્યુ ચે ૨૬

હરી આદ્યું તવ રુચ્છદેહને,

અતિશે કાતર કેા શૃંગાલ શું ૨૭

હરશેા તવ શુભ્ર તે યથા

લણી તે, અદૃ હસી રહ્યો દિશિ;

પડ્યું કાળું કુપ્રતિષ્ઠ સ્તેન શું ૨૮

કવિ, ને તવ સર્જના વિષે

પૃથિવી ઘો મળી ઐક્યેક્રમાં;

ઘર ને ઘરઓસરી સમાં

અમથાં અમથાં જવાય, ને

વળી પાછાય અવાય, ત્યાં હવે

તવ ઇષ્ટામરરાજની સભા—

મહીં જ્યાંયો કવિમુખ્ય છે તને. ૨૯

કવિ હે ! તવ રાજહંસને,

અતિ ભિન્નાંધ અસીમ જ્યોમના,

ચિર વાંછિત શુભ્ર માનસે

મળી છે આખિર નોતરાં ગયાં. ૩૦

અવ તો તવ સંનિધિ મહીં;

સઘળું, રે, સઘળું જ શુભ્ર છે:

વિલસે અહીં દેવની સભા:

વળી આ માનસ તેય શુભ્ર છે.

વિલસે જ્યાં તવ હંસશેા યથા. ૩૧

અહીં પૂર્ણ મયંક શુભ્ર છે

તવ ને પ્રિય હતો પૃથા મહીં;

અહીં શુભ્ર વિષુધનું વન.

ધવલો છે હિમરાશિ, ગંગ આ. ૩૨

અહીં શંભુનું અદૃહાસ્ય ને

અહીં તારાપથ શારદોજ્જવલ;

રિમત છે વળી દેવપત્નીનાં;

સઘળું, રે, સઘળું જ છે સિત. ૩૩

મલ કેા નથી કૃષ્ણવર્ણ છાં,

પૃથિવીનો દગકલેશકૃત કવિ !

અહીં તો તવ કાવ્યગંગા શું

સઘળું ચે શુભ્ર શુભ્ર નિર્મલ. ૩૪

કહું તો કહું રક્ત રંગની

સહુ સદિ કવિ કાલિદાસની:

પણ આ તવ સ્મિટભહુનવી

બસ ગંગા શી જ શુભ્રવણની. ૩૫

કવિકુલગુરુની સ્મિતેના

કહું હું આત્મનૃપસિંહદરા;

પણ આ તવ સર્જના તણો

સઘળો પ્રાણપુરુષ પ્રાણણ !

ભિજળો પ્રાણણસંસ્કૃતિમય;

નિજકેરા તપશેા જ ઉજ્જવલ ! ૩૬

કવિ ! આ તવ પ્રિય શુભ્રરી,

પ્રિય તારી વળી દેવની સભા,

તવ કીર્તિ તણા જ તારથી,

રહી છે યુક્ત ઉભે પરસ્પર:

જિસતતે જ્યમ અકવાક બે ! ૩૭

તવ કામદુધાસમેા કવિ !

પૃથુ આ જીવનકાલ, ચ્યુત શેા,

પરિપક્વ યદ્ય, ફળી ગયેા

મનમાની કંઇ સિદ્ધિનાં ફળ ! ૩૮

પરિપૂર્ણ જગત્સરપયે

પ્રગટ્યું લક્ષ્મીલારવિંદ આ;

પરિપૂર્ણ ખીલી દિનાવધિ,

પરિપૂર્ણ—પ્રણપાદ પદ્મમાં.

અરપાઈ યયું ધન્ય ધન્ય જ !

પરિપૂર્ણ પરિપૂર્ણ અધ્યંથી

સઘળું ત્યાં પરિપૂર્ણ સુંદર ! ૩૯

તદપિ, તું જતાં વનત્રી આ,

સઘળી કેા હિમવંદનાસિત;

પરિગ્દાનમુખી વિમંડળના !

અયિ મારા પ્રિય પંખી કેાકિલાં ૧૭૮

‘વિશ્વનો રાજ વધાવા’

લેખક:

શ્રી. ‘શશિન્’ ઝોઝા

‘મંજુ મંજુ ગવાતું કો ગીત આ જિંદગી નથી,
ભવ્ય કો વીર માયા છે જિંદગી નરનારની.

—ન્દાનાલાલ

*

ન્દાનાલાલે કવિના આગમન સાથે શુદ્ધીની રસસાગર ઉપર ‘પ્રદુલ્લ આગીવર્ણુ ચંદ્ર-રાજ’નો ઉદય થાય છે, ને સમગ્ર સાગરનાં જળ કોષ અત્યોક્તિક રસોર્મિથી ઊછળી રહે છે. કોઈ દિવ્ય રૌપ્ય મોહક વાતાવરણુ રચન રચન પથરાઈ જાય છે. ચંદ્રરાજની મધુર મોહક પ્રભાથી મહાસાગરની અંદર વૈવિધ્યસભર રસતીચિત્રો ઊછળી રહે છે. વાગીશ્વરી સર-સ્વતીને પણ ‘અય મે ચકલે જન્મ’ કહેતા નેટરો ઉત્સાહ ને આનંદ આ સિવાય બીજું કયું દશ્ય આપી શકે?

માત્ર સાતત્યની જ દૃષ્ટિએ નહિ, માત્ર વૈપુલ્યના જ દર્શને નહિ, સાતત્ય અને વૈપુલ્ય, છપ્પતા અને સંખ્યા ઉભયવિધ સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ ન્દાનાલાલ મહાકવિ છે. તેમના માત્ર

સાહિત્યસર્જનના પ્રકારોની જ વિશાળતા ને વિવિધતા હોય. તેમણે કાવ્યકલ્પ નવલિદ્ધિઓ લખી, નવરસપવંતી નવલ આપી, રસિક-ઊર્મિલ વ્યાખ્યાનાવલિઓ આપી, લલિતરંગી ચરિત્રો ને રેખાચિત્રો આપ્યાં, સર્જનકલ્પ વિવેચનો આપ્યાં, ઇતિહાસ, પુરાણ ને સમાજ-માંથી વસ્તુ લઈ Prometheus Unbound (શેલી) ને Faust (અટે)ની શૈલીનાં, આયરન ને બાઉન્ડીંગનાં નાટકો લેખી કવિતા-પ્રધાન,—શુદ્ધરાતે તો સર્વથા અમૂતપૂર્વ—એવાં બાવનાપ્રધાન નાટકો લખ્યાં. શુદ્ધરાત ઉત્ત-ગ્રીવ ઊંચું રહી જેના નાંખેના સગૌરવ વિનય-ટંકાર કરી શકે એવું, શ્રોતા ને કર્મિત તરવે વ્યાપ્ત એવું, ભવ્ય વિરાટ મહાકાવ્ય ‘કુરુક્ષેત્ર’ આપ્યું. સંસ્કૃત કાવ્ય નાટકાદિનાં રસમય ભાષાંતરો પણ આપ્યાં.

આ બધામાં કવિ કેવળ વિહ્વલભોગ્ય રહ્યા છે. તેનું સાદું તેમણે રાસ ને ઊર્મિગીતોના અમૂલ્ય પ્રદાનથી વાળી આપ્યું છે. શુદ્ધરાતી બાપા જીવશે ત્યાંસુધી કંઠોપકંઠ પ્રસારે એવાં, શુદ્ધરાતી બાપાના સામર્થ્યને અને શોકકાળોનાં માધુર્ય અને લાલિત્યને પ્રકટ કરતાં, નિતાંતરમ્, અમર પદિતવંતાં ઊર્મિગીતો તેમણે આપ્યાં; ને સુકુમાર મંજુલ ઊર્મિથી માંડી કોષ પણ ભવ્યવિરાટ ઊર્મિના આશ્વેષનમાં પણ શુદ્ધ રિરા કેવું મનોહર માધ્યમ બની રહે છે તેની પ્રતીતિ પણ અપૂર્વ સામર્થ્યપૂર્વક કરાવી. શ્રી વિજયરાય કહે છે તેમ ‘આ કવિની માત્ર કલ્પનાની મગદૂર જોષએ, એનાં ઉદયનો ને વ્યોમરમણીઓ પ્રીતીએ, ઉદાત્ત બાવનાઓને મૂર્ત કરની કેટલીકવાર પ્રગટ લાગતી છતાં પ્રતીતિજનક એની ઉપમાઉત્પેક્ષાઓને વૈભવ કે એના સુંદરતમ કાવ્યખંડોની લોકોત્તર શી વાણી વિચારીએ, ત્યારે, આ પ્રકારની ગુણ-સંપત્તિની દૃષ્ટિએ તો, તે શુદ્ધરાતી સાહિત્ય-કારોનો મુકુટમણિ હોય છે.’ એટલું જ નહિ, તેમનું ઉદ્યોગોદી કલ્પનાનું ચિંતનશીર

પારખીએ છીએ. ભવભૂતિપ્રોકન: ‘દેવતાં વાંચ
મમૂતારમનઃ કલામ્’ - તું સૂત્ર તેની કવિતામાં
ચરિતાર્યં યતુ અનુભવીએ છીએ, તેની આઘા-
વાપૃથિવી વિચરતી મેઘાના દર્શને મુગ્ધ બનીએ
છીએ. તેમતેમ આપણને કવિની વિરાટ પ્રતિ-
ભાની વિશેષ ને વિશેષ પ્રતીતિ થતી જાય છે.
ને એવા જ વિરાટ પ્રતિભાવંતા વ્યાસ,
વાલ્મીકિ ને કાલિદાસ, હોમર, ડાન્ટે ને શેક્સ-
પિયર, ગટ્ટે, શેક્ષી ને ટાગોર જેવા અત્યંત તેમજ
પાંચાત્ય કવિવરો સાથે ‘ઓચિત્યપૂર્વક જ
તેમને મૂકવા મન લક્ષ્યાય એ તદ્દન સહજ છે.

વસ્તુતઃ કવિશ્રીની પ્રતિભા વિરાટ કવિની
પ્રતિભા છે. ‘કવિ ન્દાનાલાલ બન્ધ્યતાના
ઉપાસક છે. Epic scaleના શોખીન છે, અને
એને ‘પદોચ્ચવાની શક્તિ પણ ધરાવે છે.’
(શ્રી. અનંતરાય રાવળ ‘કવિનું પહેલું નાટક’)
પાર્થિવ અપન, ભાવ, આચર્યો ને ઉદ્દેશો, ભાવના ને
મહત્વાકાંક્ષામાં જ રમમાથુ રહેવામાં પર્યાપ્તિ
ન માનતાં તેની પ્રતિભા ‘From heaven
to earth and from earth to heav-
en’ પણ વિચરણ કરે છે. તેની પ્રતિભાનો
સૂર જીવનવાદિત્વના મંદમધ્યમતીવ્ર એવા ત્રણે
સમક્ષોમાં એકધારી સફળતાથી ફરી વળે છે.
ને ‘ત્યાં ત્યાં તે ફરે છે ત્યાં ત્યાં તે બન્ધ્યતાનો
ચમકાર ક્યો વિના નથી રહેતો. રાસ જેવા
લલિતમંજુ સાહિત્યપ્રકારમાં પણ તેની આ
વિલક્ષણતા ખનિસમૃદ્ધ મહાન ભાવોનાં તેજ-
રશ્મિઓ ક્વચિત્ ક્વચિત્ કેવાં વેરી જાય છે
તે આપણે જોઈએ.

તેની વિરાટ પ્રતિભાનાં દર્શન તેનાં નાટકોમાં
તો ઠેરઠેર મળવાનાં. ‘જહાંગીર નરજહાં’માં
કમળોની કુંજનું દશ્ય, ‘જ્યા-જયંત’નાં
‘ત્રિકાળદર્શન’ અને ‘જહાંગી જગતી ઘૂમે રે’
એ ગીત સાથે સાગરમાં તરતા ‘જ્યા-જયંત’ના
દોડકાણું, અંત્ય દશ્ય, ‘વિશ્વગીતા’ના ‘અલ્પતીર્થ’-
ની યાત્રાઓ ‘અહાંડમંડળ’ના રાસ’ એ

જે મંડી સ્તબ્ધ મુગ્ધ દરી નાએ તેવા બન્ધ્ય
મનોહર પ્રવેશો—અને આ સૌ ઉપરાંત નાટ-
કોમાં ઠેર ઠેર વેરાયેલી સૌન્દર્યબીની કોંસા-
ન્તર્ગત નાટ્યમુચ્ચિઓ એક પ્રકારનું બન્ધ્ય
સુંદર અભિતિચિત્ર વાયકના મનોનેત્ર સમક્ષ
ખડું કરે છે. ને એ પાંચતાં સુધીમાં તો એ
આપણને આ પાર્થિવ જગત પરથી જિંચકી
કાઢી અલોકિક ભાવનાલોકની ઝાંખી કરાવે છે.
એક ફ્રેન્ચ લેખકે કહ્યું છે: ‘Nothing is
poetry that does not transport’
ન્દાનાલાલની કલ્પના પણ આપણને સાથે લઈને
જાય છે.

કવિશ્રીને એક તરફથી તેમની ‘બન્ધ્ય’ની
આશાના મહાન બનાવે છે; તો બીજી તરફથી
તેમની જીવનદષ્ટિ તેમને મહાન કહેવા, પ્રેરે એવી
વિશાળ છે. કોઈ પણ કવિ માત્ર અનેકપ્રદેશ-
સંચારિણી પ્રતિભાથી મહાન બની શકતો
નથી. એ પ્રતિભાની સાથે જ બન્ધ્ય-ઉન્નત ને
આકાશવિશાળ જીવનદષ્ટિ બને તો જ મહાન
બની શકે છે. સાહિત્યના કોઈ પણ ક્ષેત્રને
અનુષ્ઠાન ન રાખ્યું તેથી જ ન્દાનાલાલ મહાન
નથી; માત્ર અનેક વિષયોને તેણે નવનવોન્મેષ-
શક્તિની પ્રતિભાથી કાવ્યમય શૈલીમાં વણી લીધા
તેથી જ તેનું ગૌરવ નથી; આર્ષતાનાં યશો-
ગાન કે ‘સર્જનજૂના પ્રશ્નોની પર્યેષણાં આપ-
વાથી જ મહત્તા નથી. કોઈ પણ કવિ અમર
છે તેની ભાવનાથી, મહાન છે તેના સંદેશથી,
વિરાટ છે તેની ત્રિકાળવ્યાપી જીવનદષ્ટિથી
ને તેથી જ કેટલાક વિખ્યાત આંગ્રેજ લેખકો*

* Great men are more distinguished
by range and extent than by origina-
lity (Emerson: Essay on Shakespeare or
the Poet. 1850)

I admit two orders of poet but no
third; the creative (Shakespeare, Homer,
Dante) and the reflective or perceptive
(Wordsworth, Keats, Tennyson). But both

'Range and extent of vision' ઉપર સાહિત્યકારની મહત્તાના મૂલ્યાંકનમાં આટલાટલો ભાર મૂકતાં જણાય છે. એક સહૃદય વિવેચકે પણ પોતાના અમદાવાદના વ્યાખ્યાનમાં 'મહાકવિપદ'ની સાર્થકતા સિદ્ધ કર્યા પછી આ જ વાત સંયોગતાપૂર્વક સમજાવી હતી. તે અવતરણ જરા દીર્ઘ થવા છંદને પણ આપવાની જરૂર અહીં લાગે છે. તેમણે કહ્યું હતું: 'કવિશ્રી ન્દાનાલાલને આપણે મહાકવિ, મહાન કવિ, કવિશિરામણિ, કવિ-કલયુડ વગેરે મોટાં-મોટાં વિશેષણોથી નવા-છએ છીએ: પણ કદી પણ કોઈએ વિચાર કર્યો છે ખરો કે શામાં એ વિશેષણોની સાર્થકતા રહેલી છે? એવાં ક્યાં તરવો ન્દાનાલાલની કવિતામાં દર્શાવેલ થાય છે કે જેને લઈને આપણે તેને મહાન કહેવા લલચાઈએ છીએ? નિઃસંદિગ્ધપણે મહાન અણૂતાં વિશ્વના સર્વોત્તમ કવિઓ વેદવ્યાસ, કલિદાસ, ટાગોર, કેન્ડી કે શેક્સપિયરની કવિતા લઈ જોએ જમત અને જમ-તની પારના ફેટલાયે અપારિચ્છિત પ્રશ્નોથી એમનું ચિત્તત્ર ઉઠાજે છે? એમની દૃષ્ટિ ફેટલી વિશાળ છે, એમનું જીવનદર્શન ફેટલું જીંડું છે એમની કલ્પના ફેટલી ઉદાત્ત છે, એમની ભાવના ફેટલી મનભર છે, એમની ભૂમિ ફેટલી વિવિધ છે, એમનો સૌન્દર્યપ્રેમ ફેટલો છિદ્ર છે, એમનું માંગલ્યદર્શન ફેટલું નિરામય છે, કલ્યાણનો એમનો મંત્ર ફેટલો વ્યાપ્ત છે, એમનું આત્મદર્શન ફેટલું ગદન છે, એ સધળાં તરવો સમરેષ સ્વરૂપે જોવા પછી જ આપણે ઉપયુક્ત કવિઓને મહાકવિ-પદ સમર્પીએ છીએ. મારે સ્વષ્ટપણે અહીં વ્યક્ત કરવું જોઈએ કે ન્દાનાલાલ કવિતા બહુવિધ સમ-નર્મ આ સધળાં તરવો આજ વર્ષોથી દુ-

નીરખતો આવ્યો છું. એમર્સન કહે છે: 'A poet is known by the length and breadth of his vision.' અહીં અને અહીંના મોટા ઉદ્દેશી, ત્રિકાળના પ્રશ્નો ચર્ચી, જેમના ગુણને વળુંભરી, જીવનનાં મહન તરવોને આક્રાન્ત કરતી વિદ્યમરાજ શ્રી ન્દાનાલાલની કવિદૃષ્ટિની વિશાળતા જોઈએ; લગ્ન, પ્રેમ, દાંપત્ય, આર્થસંસ્કૃતિ, સ્વદેશ-વાત્સલ્ય, માનવકલ્યાણ છ. અનેકવિધ પ્રદેશોમાં વિસ્તરતું એમનું દર્શન અને કવન જોઈએ, એમની ભૂમિની વિવિધતા, ભાવનાની ઉદા-ત્તા, ભાષાની મધુરતા, અને કાવ્યોપાસનાની અખંડતા જોઈએ તો તેમને મહાકવિપદ અર્પવામાં હું સાર્થક જોઈ છું. અને એમના આજીવન અભ્યાસી તરીકે વ્યક્ત કરવા રજા લઉં છું. કે નિઃસંશયે ન્દાનાલાલ અવ્યયીન ગુજરાતીના સર્વોત્તમ મહાન કવિ છે.' (પ્રો. રવિશંકર જોષી.)

એટલે યુગયુગે પલટતી આયોજનકલા કે નિષ્પણ્ણેટી કરતાં સેખકના સમગ્ર હૃદય-વિત્તને પ્રકટ કરતી જીવનદૃષ્ટિને યોગ્ય રીતે જ આટલું મહત્ત્વ અપાયું છે.

કવિશ્રીની જીવનદૃષ્ટિ જોઈશું તો વ્યક્તિથી માંડી વિરાટ પર્યંતના પ્રશ્નો ને ભાવો તેમાં સમાઈ જતાં જણાશે. છતાં એ સર્વની અંદર ચક્રવર્તિની ભાવના તો છે વિશ્વકલ્યાણની. જમતમાંજલ્પની. 'ધન્દુકમાર'ની લગનરનેહ ને રોહલગનની ભાવના 'જયા-જયંત'ની આત્મ-લગ્નની ભાવના, 'પુરુષકથા'ની રસની અવિરોધી એવી તપ, સંયમ અને વૈરાગ્યની ભાવના, 'અમરશાહ' ને 'રાજર્ષિભરત'ની લોકકલ્યાણ, રાત્નધર્મ ને સર્વધર્મસમન્વયની ભાવના, 'ગોપિકા'ન પ્રકૃતિ ને સંસ્કૃતિના સમન્વયની ભાવના 'જહાંગીર નૂરજહાં' ની વિશુદ્ધ દાંપત્ય ને પ્રેમની ભાવના, તદુપરાંત સર્વત્ર વેરાયેશ નાનાવિધ બોણ ભાવનાઓ અને આ સર્વ ભાવ-નાઓને સુદૃઢિગ્ધા દ્વ વીંટી તેન કલગીસમ

these must be first rate in their range and poetry second rate in quality no one ought to be allowed to trouble mankind.—Ruskin

વિરાજતી પરમ ને ચરમ ભાવના છે “વિશ્વ-
ગીતા”ની—ઉપર કહી તે અતસ્તત્ત્વશુદ્ધિની
અને વિશ્વકર્મચાલુની ભાવના. ધર્તર સર્વ ભાવ-
નાઓ આ પરમોત્તમ ભાવનાશિખરે પડે-
યવાની ઉપાદાનસામગ્રી સમી લાગે છે! ને
જેવી છે તેવી આ ભાવનાદષ્ટિ કેટલી સાંસ્તિક,
હિદાર ને આર્થમંગલ છે! ને તેટલી જ વિશાળ
ને અમ્ય છે! કવિશ્રીની ભાવનાને પંથુ કેવો
ઉચ્ચતર વિકાસ આમાંથી જોઈ શકાય છે!

આત્મી આત્મી, વિરાટ જીવનભાવનાના
ગાયક ન્દાનાલાલ પ્રમાણમાં લોકજોગ્ય પણ
સારે અંશે અનેકા. જોકે પંડિતયુગના ચાર
મહાન લેખકો—ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, જગ-
વંતરાય ને ન્દાનાલાલ. તેમાં સંપૂર્ણતયા તો
બિમ્બુચિત્રનતાના ચિત્તનું સમારાધન કોઈ જ
કરી શક્યા નહિ. તેમને પાંડિત્યગંભીર યુગ,
સાહિત્યનો ઉચ્ચઆદ, ‘આપરિતોષાત્ વિદુષાં
ન સાધુ મન્થે પ્રયોગચિન્તાનમ્’ની તેમની
સાહિત્યભાવના, ઉત્તન વિચાર ને ભાવનાવિકાર
પ્રત્યે ‘જોક, ‘મનહર’ સાથે ‘મનમર’
પણ ચવાની અદ્ભુત વૃત્તિ, રંજન કરતાં
ચિત્તને વધુ સમાદર—આ ને આવા બીજા આ
યુગના લેખકોના યુગો-વલણો બાજે જ તેમના
સાહિત્યને લોકોના નિકટતર સંસ્પર્ષમાં આણવા
મથે. તેથી આ યુગના બધા લેખકો તો બાજે
નિઃસંદિગ્ધપણે કહી દે છે: ‘અમે લખીએ
છીએ પ્રથમ સત્ય શોધવા માટે, પછી તમારે
માટે; તમે લાયક હો, વિદ્યા મેળવી અધિકાર
મેળવો હોય, અમારી સાથે ચર્ચામાં બેસવા
શકિત અને ધીરજ હોય તો અમને વાંચો...
હિમાલયના શિખરે બેસી ગોવર્ધનયુગના પંડિતો
પોકાર કરે છે કે તમે બધા જાણે આવો.
(શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી)

છતાં ગોવર્ધનરામ અને ન્દાનાલાલ ધણે
અંશે લોકોને રસે એવું લખી ગયા. પડેલા
પોતાની જીવનમીઠાંસા કરતી અતિકાંચ નવલ

‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ દ્વારા અને બીજા પોતાના
નિબંધો મનોહર બિમ્બિતો, લોકોને—સકેળ
કંઈકથી બની બાંધે એવા લોકકાળોમાં જ લખા-
યેલ તેનાં સરળ મનોરમ રાસ, ગરબા, ગરબી
અને બજનો દ્વારા. અત્યંત—એની અપૂર્વ
એની કાલનલૈકીમાં લખાયેલ નાટકો
અને તદ્દુપર ભાવનાઓ પ્રત્યે તત્કાલીન
સમાજ સાર ઉદાસીન હતો એમ આથી નથી
સમજવાનું. કારણ કોઈ પણ સાહિત્યનો પ્રાણ
તેની ભાવના છે. માત્ર રચના, શૈલી કે નિઃ-
પણના જ પ્રમેદથી મુગાઇ કોઈ સહૃદય સમાજ
તેની ઉપેક્ષા કરી શકે નહિ. અપ્ત સિંકલર
કહે છે તેમ રચના ને સૈદ્ધી તો પદ્મપાંખો જ
કરવાના; માત્ર અમર રહે છે—તે દ્વારા વ્યક્ત
થઈ રહેલ ભાવના ને પ્રતિમા. ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’
ની પાત્રસૃષ્ટિમાં જે રસ લોકો લપ્ત રહ્યા હતા તેવો
જ રસ ‘કંઈકુમાર’, ‘જયાજયંત’ વગેરે
નાટકોનાં પાત્રોમાં, તેની ભાવનાઓમાં, કવિ
આગળ ચું કરવાના છે વગેરે બાબતમાં ઉચ્ચજ્ઞા
સેવી બનાવી રહ્યા હતા; એમ કવિશ્રીનાં
કેટલાંક નાટકોની પ્રસ્તાવનાઓ અને વ્યાખ્યાનો
વાંચના જણાય છે. ને તેની તેજસ્વી ભાવના-
જોએ તો આપણાં શિક્ષિત યુવક સંમુદાય
પર કેવી જાદુ પાડ્યો છે તેનાથી ક્યાં આપણે
અજાણ છીએ? પણ લોકસહૃદય પર સામ્રાજ્ય
જમાવવામાં તો મોટામાં મોટા કાળો આ
રાસ-ગીતોનો જ ગણવો જોઈએ. * જે.

ક આ સંદર્ભમાં જુઓ એક સહૃદય ને વિદ્વાન
પ્રાધ્યાપકના શબ્દો: ‘કવિતાનાં ઉચ્ચોચ ચિત્ત-
રોને રસથી આવનાર એ કવિની વિશિષ્ટતા
કાવ્યસેવા તો એમના રાસ જ છે નાટકો, યોજન-
શૈલી, ભાષણ કે વિવેચનોનું આધુન્ય જેટલું હોય
તેટલું, પણ જેણે તેમને ગુજરાતના અત્યાર
સુધીના તો કવિશ્રેષ્ઠ બનાવ્યા છે, તે એમના
રાસ તો ગુજરાતી કવિતાનું અમૂલ્ય ધન હોઈ
કવન અને કવિતાશત્રુ બંન્ધા સિવાય ગુજરાત
તેને કદી બંધી ચઈ શકે નહિ.’ શ્રી: અનંતરાય
મ. રાવળ, ‘ગદ્ય’ અંક ૨૨૫ વાક્ય, પૃ. ૬-૧૦)

આ યુગનું વાતાવરણ, 'ને તંત્રાસીન સાહિત્ય-કારોનું માનસમુદાય' ને એવાં હતાં કે તે છાયામાં ઊછરેલ સાહિત્યકાર સર્વોચ્ચ લોકભોગ્ય ભાગ્યે જ થક શકે. અસંખ્ય લોકભોગ્યતા એ કોઈ પણ ઉચ્ચનમ સાહિત્યનું અપરિણામ લક્ષણ ગણી જ શકાય નહિ. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના શબ્દોમાં કહીએ તો ઉચ્ચતમ કવિના લોક-ભોગ કદાચ નહિ જ અને. બધા શબ્દો સાદા ગુજરાતી હોય તોપણ કદખનાની ભગ્યતાને લીધે ને આવ ને અનુભવના સુંદર આલેખનને લીધે કવિના લોકભોગ્ય ના અને.

આપણે તો અહીં એટલું જ કહીએ કે 'સાહિત્યના નંદનવનમાં કદખનાના કદખટકનો આશ્રય લેવો, મૂર્તિમતી સુંદરતાના સૌભાગ્યના ભોગ થવું, સરસ્વતીની વીણના દિવ્ય સ્વરો સાંભળવા અને રસનું પાન કરવું ને કરાવવું, એ લડાવો એર જ છે. અમૃતથી આત્મા ધરાતો નથી-તે પરદેહે સ્વર્ગના અને આ દેહે કામ્યના' [શ્રી કે. દ. મુવ.] ન્દાનાલાલે પણ હાત્તસારો કો વિહાતું સમયે: 'એવા અમૃત મીઠા, ઇંદ્રોત્તે અન્યથા દુર્લભ એવા કામ્ય પીયશોની અખંડ ધારા દેવાવી અનેક 'રસ-તરસ્યા રસભાગો'ની પિપાસા છિપાવી.

બધ વિવેચકો એની ડાઘનશૈલીના દોષ કાઢે, એના કદખનોડપનને નિંદે, એના ભાવનાવિહાર સામે વક્રદષ્ટિપી જુએ કે એના ભાવાગ્રહણની ઉપેક્ષા કરે, છતાં મહાકવિના નામ સાથે પ્રેમા-નંદના નામ પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ન્દાના-લાલ સિવાય બીજું નામ ભાગ્યે જ રમરણે થકે. આપણા વિદ્વાન વિવેચક શ્રી. વિષ્ણુભાઈએ

એક વર્ષ પહેલાં જ સંદાના શ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે ન્દાનાલાલને ઓળખાવ્યા, બીજા એવા જ વિવેચક શ્રી વિજયરાય "હમરેક વર્ષના ગુજરાતી સાહિત્યના અદિતીય આત્મલક્ષી કવિ" તરીકે ન્દાનાલાલના નામનો પુરસ્કાર કરે છે. 'સૂ-છાજ'નાં તરુણ વિવેચકને સમગ્રદષ્ટિયા આત્મલક્ષી ને વસ્તુલક્ષીના બેઃ નકામા લાગે છે. ગુજરાતનાં હમરેક વર્ષના અદિતીય કવિ તરીકે તે ન્દાનાલાલને ધરે છે. 'કવિ ટાગોરને થીટસ મળ્યા, કવિ છક્રાક્ષને રેનોટક મળ્યા, તેમ કવિ ન્દાનાલાલને જો કોઈ મિત્ર કે તરજુમાકાર કે ભાષાંતર-કાર મળ્યા હોત. તો આજે તેમની કીર્તિ' પણ જમતંમાં દેવાઈ હોત.' (પ્રો. દાવર). ને ગુજરાતના સીમાડાઓ તોડી ગુજરાતના મહા-કવિ જગતસાહિત્યની. અંદર : પણ ગૌરવભર્યું પદ શોભાવતા હોત. કવિના જીવન જ ન બન્યું. તે પરિપૂર્ણ કરી, તેમનું સાચું તપણ કે રમારક કરી શકાય. તેનાં જોમિરસિત અમર રસગીતો ને 'વિશ્વમીના' જેવી અત્યાંક-બાષી જીવનકથન આપતી. નાટ્યકૃતિઓનો હૃદયસ્પર્શી અનુવાદ કરી તેને વિશ્વયોગમાં સમૌસ્વ પધરાવી શકાય. એ ન થાય ત્યાં સુધી તો આપણા એ મદાકરિ છે. ગુર્જર કાવ્ય-જગતના ચંદ્રરાજ છે, ગરરી ગુર્જરીના હૃદય રાજની છે. એનું આનંદ્યની સંદરનું જ ભવ્ય-ઓત ગાનાગાના ચાલો. આપણા 'વિશ્વના રાજ'ને વધારીએ:-

જીએ જીએ આ દિગંતમાં, ચાલો વિશ્વ વધારાં; ઉઠો અનંતની વાટ, વિશ્વનો રાજ વધારા. આજ્યાં અનંતનાં, ન્દોતરાં, આશો વિશ્વ વધારાં.

તમે સ્ત્રીજીવનના ગ્રાહક નથી? આજે જ ગ્રાહક થવા લખો:

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. પાંચ : પરદેશ માટે દર ચિલ્ડિંગ (૧-૧૦-૦)

સ્ત્રી-જીવન કાર્યાલય : અવેરીવાડ; અમદાવાદ.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ન્દાનાલાલયુગનો
અમારે મધ્યાહ્નકાળ તપતો હતો, તે વેળાનું
કવિશ્રીનું, 'હિયા' એક અનુપમ સર્જન છે.
જીવનના ખીલતા યૌવનકાળની રસમસ્તીની આ
મંગલ રનેહમાયા છે. આયુષ્યના વસંતકાળમાં
યૌવનના ઉત્સાહમય પ્રણયઅનુભવોની જે
છાજો ઊડે છે, ભાવો વિભાવો અને અનુભા-
વોની ઘેરી મસ્તીથી એક પ્રકારનો યૌવનને
જે પ્રણયનશો ચડે છે, પ્રિયનમ અને પ્રિય-
તમાના તારામૈત્રકમાં યૌવન જે રસિકતા અને
સૌન્દર્યભાવના દર્શન કરે છે, તેની કવિએ
મઘદેશે ઉતારેલી આ મંગલ આરતી છે.
પ્રસ્તાવનામાં કવિશ્રી કહે છે તેમ, "કાષ્ઠક
બીજની આ વનકથા નથી. સકલ સંસારી-
ઓની આ સંસારકથા છે. જ્યાં અને જ્યાં તનું
નાટક છે તિરસ સાધુનો સાધ્વાશ્રમ હતો; આ
સંજનગૂની વાતો કુટુંબગૃહસ્થાશ્રમીઓ કાળેની
કૃષ્ણાડી છે."

આત્મા અને દેહ ઉભયધારી મનુષ્ય-
જાતિની આ માનવકથા હોવા છતાં વાતોનાં
સ્થલ અને કાલ કવિની જાણીતી કૌતુકપ્રિય
બાવનાનાં જ સંતાન છે. કવિ જણાવે છે,
"કવિતા કીયા દેશમાં જન્મે છે? તે દેશમાં
હિયા જન્મી હતી." તે પછી અનંતતાની એ
નિત્યયૌવના પુત્રી હિયાનો કાળ પશુ રસસમા-
ધિનો જ હોય ને? આમ ઉપોદ્ધાતમાંથી જ
કવિશ્રી એમની કલ્પનાતોષિત દ્વારા આપણને
સૂચવી દે છે કે માનવી, યૌવનના સનાતન
રનેહભાવ અને આયુષ્યના ખિલાવની રસકેલીની
કવિતા સૂણવી હોય તેો રસિક જનો, આમજ
ધોનાં ફેરવળે; તમારી ખીજ મઘવાતીઓની
જેમ પ્રસંગો અને વસ્તુ, પત્રો અને વાસ્તવ
જીવનની ગૂંથોથી ગૂંથાતી નક્કર કથા વાંચવાની
આકાંક્ષા હોય તેો કૃપા કરી આટલેથી જ
અટકી જશે.

તથાપિ તેમની આ માનવકવિતામાં વસ્તુ

[એક મનોહર ગદ્યકાવ્ય]

ઉપા

શ્રી. ઇન્દ્રવદ્દન દવે, બી. એ.

નથી એમ તો નથી જ. ખીજ વાતોઓ અને
આમાં તર્કાત માત્ર એટલો જ છે કે જેમ
તેમનાં નાટકોમાં અને છે તેમ અહીં વસ્તુ
જીવનના પ્રસંગો કે પાત્રોની ક્રિયાઓ દ્વારા
વિકાસ પામતું નથી, પરંતુ હૃદયના ભાવો અને
અંતરના મંથનોમાંથી ગૂંથાતું આવે છે અને
ભાવની એકામતા શરૂઆતથી અંત સુધી સધાય
છે. એટલેનાયક અને નાયિકા પોતાના અંતર-
પટમાં જે જે મુઠ્ઠા ભાવો અનુભવે, સૌન્દર્ય-
દર્શનો કરે, એકબીજાના વિયોગથી વિકળ-
તાઓનું દર્દ જીરવે, સંયોગનાં સુખમાં હિંમોળા
ખાય, તે તમામ હૃદયની રસિક પ્રવૃત્તિઓનો
અમરજતીના ધૂપ જેવો આછો વિકાસ તેો
ભાવનામય વસ્તુમાં જોવાય છે.

નાયક-હિયાના પ્રથમ દર્શનના રનેહખીજથી
માંડીને તેમાં ક્યાં ક્યાં નવા અંદરો ફૂટ્યાં
અને સંવનનકાળમાં તેમણે શું શું અનુભવ્યું
અને શું શું વીત્યું, તેમજ છેવટે એક બીજાનાં
દેયાં આત્મા અને સંસારની દૃષ્ટિએ કેવી રીતે
અદ્વૈત બન્યાં, તેની આજી અજઝતી કથા,
જેમ જેમ કવિને સ્મરણમાં આવતી મઘ, તેમની
કલ્પનાને સ્વર્ણતી મઘ અને કવિતામાં જીનરતી
મઘ, તેમ તેમ પોતાના તાલજદ મઘમાં તેમણે
ગાઇ નાખી છે. એટલે આ કથાને વાતોની
દૃષ્ટિએ વાંચી કાઢવાની જાલિયતા ન કરતાં
હરેક યુવાન-યુવતી પોતાના આયુષ્યવસંતમાં
રનેહ-સંવનનનાં જે જે સંજનગૂના ભાવો,
હિન્મોહો, લાગણીઓ, એષ્ટાઓ અને મસ્તીઓ
અનુભવે છે, તેની આ આત્મકથા કે સ્મરણ-
ચિત્રોના સ્વરૂપમાં રજૂ થયેલી મઘકવિતા

તરીકે તેને રસાસ્વાદની સામગ્રી ગણવી જાઈએ.

કવિશ્રીને માટે અનેક વેળા કહેવાઈ ચૂકું છે કે જે કંઈ સાહિત્યમાં લખે છે, ઉચ્ચારે છે કે વિચારે છે તે સર્વ કવિતાનું જ સ્વરૂપ પામે છે. શું તેમનાં નાટકો કે શું તેમનાં વિવેચનો, શું તેમનાં ભાષણો કે શું તેમનાં ચિંતનપ્રધાન લખાણો, શું તેમની 'ઉપા' જેવી વાર્તા કે શું 'પાંખડીઓ'માં છે તેવી તેમની ટૂંકી વાર્તાઓ, તેમની આ સર્વ સર્ગન-કૃતિઓમાં, કવિતામાં હોય છે તેવી કલ્પના-માળાઓ, અલંકારોની ફેરમ, ભૂમિના ઉછા-ળાઓ, અગનગેશી વિચારો અને ભાવપ્રધાન તરંગો છત્રોછત્ર વહેનાં હોય છે. 'ઉપા' સર્ગન-કૃતિ પણ આ કથનનો જ પુરાવો છે. તેમાંની પ્રસ્તાવના ઉપોદ્ધાતથી માંડીને છેલ્લા પ્રકરણ અને વિષય સુધીમાં એક પણ વાક્ય એવું નથી; એક પણ વિચાર એવો નથી; એક પણ પ્રસંગ કે ભાવદર્શન એવા નથી કે જે આપણને શિક્ષક લાગે કે સાધારણ કથન લાગે. તેમાંના વાક્યે વાક્યે કલ્પના નવનવીન રીતે ચળે છે; તેમાંના શબ્દે શબ્દે અને અર્થેઅર્થે અલંકાર, ધ્વનિ, અર્થવ્યંજના અને ભાવપ્રધાનતાની ચમત્કૃતિ વડે રસ નિષ્પન્ન થાય છે, અને તેમાંના મધુર લાવણ્યભર્યા તાલમુદ્દ અલ્પમાંથી કવિતાનું ડાહ્યું અને સૌન્દર્ય આપણે હૃદયે સરવરાટ કરે છે.

તેમની ઉપમાઓ અને રૂપકોને બીજે જોડે સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં જોડે તેમ નથી. એમની અલ્પપ્રકૃતિનો એક પણ વિચાર અલંકારવિહીન નથી. ગુજરાતી સાહિત્યે અલંકારશાસ્ત્ર રચનાર પંડિત માત્ર ન્દાના-લાલમાં જ ઉદાહરણો લઈ પોતાનું શાસ્ત્ર રચી શકે તેટલા સંખ્યાબંધ અલંકારો આ પુસ્તકમાંથી મળી શકે તેમ છે. તેમની કલ્પનાની સુખમતા, સમુચિતતા અને મધુર આદલાદકતા કોઈ રસિક વાચકના હૃદયને રપસ્યો વેગર રહે તેમ નથી.

એમના ગદ્યની પણ ખૂબી જ છે કે તે કદીય શબ્દગામી વિનાનું હોતું જ નથી. અત્યુકવિધ લક્ષણો, અલંકારો, રૂપકો અને કદાનાઓથી તેમનું ગદ્ય સોળે કળાએ સોળે શબ્દમાર પરિધાન-કરી ખીલી જોડેથી કોઈ નાચતી કૂદતી મસ્તીખેર માનિતીના જેવું મનોહર છટાવાળું છે. લાંબાં પાંડિત્યપ્રચૂર વાક્યો એમાં નથી; મૂઝવે તેવા સંસ્કૃત સમાસો તેમાં નથી; પંડિતયુગની પ્રણાલી જેવી અટપટી વાક્ય-ઉપવાક્ય-રચનાગળો તેમાં નથી; ટૂંકાં, સ્વારમક લાગતાં, નાચતાં કૂદતાં ઝરણાં જેવાં, કલ્પનાપ્રચૂર અને કવચિત્ત નવનવીન પ્રમદ્ભ શબ્દપ્રયોગો કે રૂપક પ્રયોગોથી અડનીતરો પણ બનતાં તેમનાં ગદ્યવાક્યો તેમની પોતાની જ વિશિષ્ટતા છે. વાચનનો સારો અભ્યાસી તેમના ગદ્યને જો છટાથી જરાં તાલ મૂકી મૂકીને વાંચે તો તે કવિતાના છંદોથી પાછું પડી જાય તેમ નથી. વાણીનું માંધુર્ય, કામળ અને લીસી બાપાનું લાવણ્ય અને તેમાં રહેલી કેટલોક ઝડઝમટો અને શબ્દાલંકારના મધુર ચંટડી જેવા રણકાર તેને 'હણ'મનોહર બનાવી પડેલે જ સપાટે તેના આકર્ષણમાં તેને લુપ્ત બનાવે છે. અને જ્યારે તેમાંના અર્થધ્વનિ તેના હૃદયમાં ફૂલની ફેરમની જેમ સુવાસ ફેલાવે છે ત્યારે તો તે ખુશખુદાલ બની ઉડલામમાં આવી જાય છે.

તેમના પ્રવાહી અને મંજુલ ગદ્યનું એક બીજું લક્ષણ એ પણ છે કે તે એકમે વાક્યોમાં જ માત્ર આબેદુજ ચિત્રો અને માનસસ્વભાવ ખર્ચ કરી દે છે. અને તેમના ગદ્યની વર્ણનછટા ? ગુજરાતના અપ્યામાંકયા સુએખકોં જ તેમની વર્ણનછટાની હરોળમાં બેસી શકે છે. બીજા પ્રકરણમાં તેમણે કરેલું પનિહારીઓનું સુરમ્ય વર્ણન અને હરિણીની ગતિથી આવતી ઉપાનું વર્ણન કેટલાં સુંદર કવિતામય ધન્ધલુના જેવા રંગોથી સુશોભિત ચિત્રો ચીત્રરી જાય છે !

માધુર્યની સાથે લાલિત્ય અને લાવણ્યની સાથે
મળ્યતાના અંશો ભળવાથી આ ચિત્રોનાં રમરણ
વર્ણો સુધી સુલાય તેમ નથી. વર્ણો પછી પંથુ
સ્વેત સાડી અને સ્વેતસુલાથી વહન ધરાવી માથે
છલકતી જલની દેહ લઈ સુકુમાર પમલાં પાડતી,
હરિણીની ગતિથી ચાલી આવતી, પનિદારીઓ
મારી રમૂતિમાંથી છટકવા પામવાની નથી.
અને ઉપા? જીવનમાંથી ભયારે સૌન્દર્યની દષ્ટિ
ચાલી જશે ત્યારે જ ઉત્કાસથી ચરણે ઉછાળતી
ઉપારંગી ઓઠણો ને કેસરવર્ણી ચોળી ને ગમન-
રંગી ચણિયાને ફરફરાવતી તેજેમય મૂર્તિ ઉપા
મારા રમરણપટમાંથી અદરશ થઈ જશે.

આમ 'ઉપા'માં અનેકવિધ આકર્ષણો
રહેલાં છે. માત્ર લાગણી કે રનેદમાવેના
હિસોળા જ નહિ, પરંતુ કવિની કલ્પનાસમૃદ્ધિ
કવિતાઈ અજકારોન્નપ્રકાશ-વ્યંજનાઓ, યોજનાના
સંવનનકાળના પ્રેમતરંગો અને મસ્તીમય
ઉછાળા, શુંદ્રપ્રણયનું ચિંતન, જીવનનાં તલસ્પર્શી
વિચારો, સમાજસુધારણાં, કન્યાકેળવણી, રનેદ-
ક્ષમ પરનાં જોડા મનન અને સૌની રોચે કવિની
વ્યાપક અને વિશાળ—રમૂત સુખનોથી મોડીને
જે આત્મા એક માન ગાય ત્યાં સુધીની—રસ-
મીમાંસા નિરૂપતી—રનેદજીવનના ઉચ્ચતમ
શિખર પર લઈ જતી સાત્ત્વિક શૃંગાર અને
સનાતન સૌન્દર્યનાં દર્શન કરાવતી દષ્ટિ, 'ઉપા'ને
શૃંગારાતી સાહિત્યનાં સર્વોચ્ચ પુસ્તકોમાંનું એક
બનાવે છે. તેના પછી અનેક વર્ણ રસાયેલાં આ
પ્રકારનાં પુસ્તકો રા. મુનશીનું 'શિશુ અને
સખી' અને રા. રતુભાઈ દેસાઈનું 'ઈન્દુ
અને રત્નની'—પણ ઉપાને ચરણે બેસી તેનાં
પાદ સેવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ સમગ્ર
શૃંગારાતી સાહિત્યમાં રમૂત સંસારી માનવોનો
શૃંગાર આટલી સાત્ત્વિકતાથી પીરસી બધ
નિર્મળ અને વિશુદ્ધ પ્રકારનો આનંદ આપે
તેવું 'ઉપા' જેવું બીજું એક પણ સર્જન
જોવામાં આવ્યું નથી.

આમ હોવા છતાં પણ આ કથામાં કોઈ
જીણુંપણ રહી જવા પોમી નથી એમ કહેવું એ
તો કવિની અંધપ્રથક્ષિત જ ફરી કહેવાય.
કેટલેક ઠેકાણે ખટકતી એની આડંબરી શબ્દ-
જુગા જેવી— "નેત્રકુંભમાંથી પ્રગટતાં
કિરણો અંદકુંભમાંનાં સર્વ કિરણોને
વંછી છે, તેમ મારી રોમરાજિમાં અવતરતી
ચેતનકુંભની કિરણરાજી ઉપાની રોમ-
રાજીમાં જન્માન્તર પામતી તેની ચેતન-
કુંભની કિરણરાજીની પાંછનાવતી છે.
તેમજ અર્ધનો પુનરુક્તિદોષ અને કવચિત્
તેની કુબોધતા; તેમાંનાં કેટલાક વિચારોની
અતિગ્રંથિલતા; બાપા કે શેઠીનું કેટલીવાર
દેખાઈ આવતું છીછરાપણું, વારે વારે કેટલી-
વાર થતું પુનરુચ્ચારણ વગેરે દોષો સાત જૂલો
જવા જેવા નથી. છતાં પણ બને છે એમ કે
અંદરના બીજા કવિત્વ સંભારના મદુષ
આકર્ષ સામે તે નજર આમળ પણ આવતા
નથી અને અંદરના કલંકની માફક તેની મોહિની
પાછળ ઢાંકાઈ જાય છે.

આમ ન્દાનાલાલના ઉત્તમોત્તમ અંશે
'જ્યા-અપંત', 'ઈન્દુકુમાર', 'વિશ્વગીતા' વગેરેની
સાથે તેમનું ગદ્યમાં લખાયેલું આ ઊર્મિ-
કાવ્ય 'ઉપા' તેના ફક્ત મર્યાદિત હોવા છતાં
પણ પ્રથમ પંક્તિએ બેસે છે. અદિતીય
આત્મલક્ષી કવિ તરીકેની પોતાની ઉચ્ચગ્રાહી
પ્રતિભાનાં દર્શન કવિ ન્દાનાલાલે આ સર્જનમાં
પણ કરાવ્યાં છે, અને તેમનું સાત્ત્વિક મંગલ
દર્શન તેમણે નિરૂપેલાં નિદોષ અને પુણ્યમય
શૃંગાર પડે મુરેખ રીતે અહીં સિદ્ધિ પામે છે.
આજે તો આપણો કમનસીબી એટલી જ છે કે
કવિ હવે આવાં મંગલ અને સરસ સર્જનો
વધુ આપવાને આપણી પાસે રહ્યાં નથી, અને
માત્ર આપણે તેમનાં મોજૂદ અક્ષરસર્જનોથી
જ સંવિષ માનવાનો રહી છે.

‘વિશ્વગીતા’

શ્રી કપિલ કોટડિયા

‘કલ્પ-નાટક-નવલકથા આદિની કલા વિષે ચર્ચા કરતી વખતે આપણા અવલોકનકારો યાદ રાખે કે, અમુક યુગમાં, કે અમુક દેશમાં, કે અમુક કવિને હાથે સાહિત્યના તે તે પ્રકારનું નિકાલબાધ અને સાર્વત્રિક સ્વરૂપ ધરાવે નથી, તો બસ છે.’ (આનંદશંકર કુવર !)

જીવનમાં તેમ કરનમાં પ્રયોગને યોગ્ય સ્થાન છે. શૈલી, આચરન, આઉટગો, બેઝર્સી, હાડીના નાટ્યપ્રયોગો અવનવા પ્રયોગો તરીકે પ્રશંસાયુક્ત શબ્દાવલીથી વધાયા ગયા છે. તેમ જિંદગી સિવારામશરણજીના અને વિશ્વકવિ ટાગોરના નાટ્યપ્રયોગો પણ સદર્પ પ્રભાવે સ્વીકાર્યો છે. આ સર્વના તથા યીટસ, ગેટરલિંક અને જેમ્સજર્સના પ્રયોગોને સ્વીકારતા Symbolic, Poetic, Mystic, Lyrical જેવી વિશેષતાવાચક ચિહ્નોએ ચોડવામાં આવે છે; તો આપણા કવિશ્રીની કૃતિઓને એવી કોઈ ચિહ્નો ચોડીને સ્વીકારવામાં શો વાંધો? છતાં માત્ર નામ પાડવા ખાતર જ આ કૃતિને આપણે ‘સંવાદસંહિતા’ એવું ‘અભિધાન’ આપીએ તો ગોડું નથી. આપણી પ્રાચીન સંહિતાઓમાં જે ભાવ કે રસની એકાગ્રતા હોય છે એની દરયાદર્ય દોર આ સંવાદસંહિતાના પ્રવેશસમુદાયે અંચવામાં ઉપયોગમાં લીધી છે.

પ્રથમ ભાવતંત્રને પકડીએ. નાન્દીમાં ‘સંસારનું ચક્રવર્તી સત્ય કયું?’ એ વાક્યમાં આપણને આ પ્રવેશ-સૂચકમાળાતર્ગત દોરની એક બાજુની અંચી સાંપડે છે. પછી તે દોર વિષ્ણુ-ભક્તમાં ‘જગતમાં દુઃખ છે, પાપ છે;’ એ અસ્તિવાચક કથનમાં દર્શિગોચર થાય છે. તે પાછો ‘પંચવટીને પુરવટીયે’ અદસ્ય છતાં રામા-

વતારમાં પણ રાવણ? સંકારનું પરિણામ સંકટ? વિશુદ્ધ પ્રણયમાં પણ વિલેપ? શીશ ને સતીત્વ પણ લયમાં? જેવા પ્રશ્નોમાં દસ્ય બને છે. તે જ વળી બીજા પ્રવેશમાં અસંકારથી પણ શાપસંકટ? તપસ્વી પણ ક્રોધી? ન્યાયને મતપોવનમાં ચે નથી? રૂપે તો ત્રીભમાં ‘જગમાં છાર્યા ધનધોર’ અને પાપના પાછંદા માગે છે પ્રભમાં ને પ્રાસંદોમાં’ એવા વાક્યકેદર્યમાં દસ્યમાન બને છે. ચોથા પ્રવેશમાં ‘આત્માની જંજીરો કોણે પડી?’ કોણે ઓઢાડી પરમહત્તને એ આંગતીઓ? એવા સૂચક ‘કાળગૂના પ્રશ્નો’ દ્વારા પ્રમટ વણતે દોર ‘ભરતગોત્રની લગ્નગીત’માં પાછો પડેલા પ્રવેશની જેમ અદસ્ય રહે રહે પણ પ્રશ્ન પૂછે છે: પૃથ્વીપુત્રી કૌપડીની લૂંટાતી લાગમાં ખુદ આસ્તીની લાગ નથી લૂંટાતી? આની પાસવી લીલા બેઝને સંદ્રારાગ પણ અધકારને ન અજવાગવાનો નિશ્ચય બહેર કરે છે, છતાં માનરુરાગ ને સંતીત્વને અવમાનીને પણ કાળ અધકારને નોતરવો યોગ્ય લાગ્યો? આ ગૂંદાગૂંદ પ્રશ્નપંચકમાંથી લંબાઈ આ રમતનું ‘પરાપૂર્વનાં મંચન’ માં ધતર, કૃત્તંત્રિ અંચવા આગળ ધપે છે. પડેલું મંચન છે: ભૌતિક મહાસિદ્ધિઓમાંથી માત્ર સંયમહીન-પશુતા જ પાંગળી? પાર્થિવપલટાની સાથે આધ્યાત્મિક પલટા કાં નહિ? પુરુષાર્થચતુર્યની દૂરદેશી મનોહારી રચનામાં અર્થપ્રાપ્તિ (ભૌતિકસુખો)નું અંતિમ લક્ષ્ય મોક્ષપ્રાપ્તિ (આધ્યાત્મિક ઉત્તતિ) છે, તે સત્ય શું જૂઠી જવાણું? હવે આ સિદ્ધિ-ઓની અગમ્ય સમશેરો ઉદ્ધારશે કે સંહારશે? મંચન આગળ ધપે છે: ‘માહિમતીમાં શાસ્ત્ર મંચન દ્વારા આત્મપરમાત્મનાં મહાતરવો કેવાક છે? અને નરનારનાં તત્ત્વલ્લેખન શું? તેનું મંચન ચામે છે. અત્યંતનાં નરનારનાં તત્ત્વમંચનમાં દાંપત્યપ્રતિજ્ઞાનું મૂલ્ય સ્વીકારાય છે: ત્યાં નિવાદ (ને રાવણરાગશા, પડેલા અંકના પહેલા પ્રવેશમાં) શા યુગ યુગને યોગે કાં અવતરે છે દાંપત્ય ઉત્તેજતા અલ્પરાજસો?’નું પ્રશ્નમંચન.

શંકરાચાર્ય જેવા સંન્યાસીને વલ્લુશ્રમની વાડીઓ ઉચ્છેદવાનો હક્ક નથી એવા ભાવમંથન સાથે એકતાર સાથે છે. ‘ગંગાતીરના’ દેવધાટે ‘એ મંથન’ ‘જાણવા’ તો ‘જાહે’ હું ‘સોદ્ય’ને, ‘તેહાં’ કરમાં ‘જાણાય’ છે ‘શરીર’ પીવા ‘જાહે’ હું ‘રસ’ને, ‘તેહાં’ પીતાય છે ‘પાર્થિવતા.’

એવા સૌન્દર્યોપાસક એક રસિકરાજના શબ્દોથી સ્ફુરતા આત્મેતરસ કેમ જિજ્ઞાસ-અનિતને કેમ જિજ્ઞાસ ? જેવા પ્રશ્નોમાં પ્રાગટ્યને પામે છે; તો એ જ ભાવદોર પુણ્યકિરણોના ધર્મભાર્તક આદ્યાદ્યાં ઉચ્ચેષ

પૃથ્વીમાં કેમ ન પ્રગટ્યા અખંડ પ્રભાત ? એવા વૃદ્ધા પૃથ્વીના સનાતન પ્રશ્નમાં મંથિત થાય છે. ‘કાળજૂના પ્રશ્નો’નાં પરાં-પૂર્વ મંથન કરીને નવીનતા રૂપે ‘ત્રિશક્તિપર સનાતન’ તામે સોદાતા સત્યપથક કવિ તારવે છે, જેમાં આ ભાવદોર જ બીજા છેડાની અંચની દષ્ટિ-ગોચર કાવે છે.

પ્રથમ પ્રવેશના યોગ સૌન્દર્યસંભાષમાં ‘મનોજય ? કરાવી સૌન્દર્યપ્રશોભનથી પણ અણુરૂપસ્થો રહેતા ઊર્ધ્વગતિ યોગીઓ આ સંસારમાં વસે છે ને બાકાનાઓ માટે, બીજા પ્રવેશમાં, લોક-કલ્યાણનો માર્ગ દાંપત્યજીવનમાં છે એવું ‘જંગતનું’ પરમ સત્ય છે સંસાર’ ને સંસારનું’ પરમ સત્ય છે દાંપત્ય; છતાંયે શબ્દો દ્વારા સૂચિત કરાય છે. જંગતમાં અનિષ્ટો છે તો છુટ કરનારા અનેક સંતો-સિદ્ધો-વામન અને વાલ જેવા અવતારો પણ છે. આમ જંગતના અંતિમ માંગદ્યની ઊંડી અદ્વા સત્યરૂપે ‘વિશ્વ અવધૂતોનો અખાડો’ નામક ત્રીજા પ્રવેશમાં રચી કરાઈ છે. ચોથા પ્રવેશમાં મુશ્કુલ રાગદસોને પિતૃમોહ, સિદ્ધમોહ, સુર્યમોહમાં યથા સત્યમોહ સુધી ‘અહતીયની’ ચાપા કરાવીને ઉચ્ચ-ઉચ્ચતર-ઉચ્ચતમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતાં જંગતના પાપ, પુણ્ય, છટાતિષ્ટ જેવા દુઃખદ દંદો સરી જશે એવી પ્રતીતિ કરાવવાનો યતન

કયો છે, તો પાંચમા પ્રવેશમાં એક એકથી ઉચ્ચતર રાસરમણાઓનાં મનોહર દરશો કલ્પીને પરશ્વજના સાક્ષાત્કારમાં માનવાધિકારની, દુન્ય-વીજનમની-સાર્યકતા રહેલી છે ને જેમાં સાધન-રૂપે મહર્ષિ પંતજલિને લાધિયું યોગનું’ પરમ સૂત્ર ચિત્તવૃત્તિવિરોધ યોગ છે એવું શાશ્વત સત્ય તારવી આપ્યું છે. આમ નાટકના ઉપદેશ યોગાર્થ પાતજલિના ભેદભૂમિ દર્યાદર્ય પાતના વિચારગુણે સર્વ પ્રવેશોનાં વસ્તુ-ફલગં મૂળમાં છે. આ રસએકામતાને સાધના સુવર્ણતંતુને બેચા પછી પણ એ સંતાકૂકી રમતા દોરે પરીવેશાં ફૂલડાં ક્યા મુલકનાં છે, કેવા પરિમલ દોરે છે, એની રસગૂંથણીમાં ક્યાં ક્યાં ક્ષતિ કે આતુષ્ય રહેલું છે તેની પરીક્ષા રસપ્રદ યથા પડશે.

ફૂલમાળાના પ્રથમ શુભળું પ્રથમ પુષ્પ છે ‘પંચરટ્ટીને પુણ્યતીર્થ’, કવિ રામાયણીસ્વતંત્ર બનવા જતાં બે ત્રણ ક્ષતિઓ કરી બેસે છે (૧) લોકકલ્પનાની મયોદારેખમાં નિરર્થક રક્ષણશક્તિ આરોપવામાં રાષવચનની આશુની, સંયમી લેકમ-જુના અલ્પચર્ચની ને સીના જેવી પુનિત સતીના સતીત્વની શક્તિની અશક્તિ પુરવાર કરાઈ જાય છે. (૨) રાવણની અનુચિત કામનાથી સીના વાકેષ બની જાય છે, છતાં ત્રિદંડીની હા આમળ નમતું આપી મયોદરેખ ઉદ્ધરે છે તે શ્રી. રા. વિ. પાઠકને મતે અસંભવિત છે. પણ અહીં આપણે કહી શકીએ કે ‘અતિચિદેવો મવની ભાવનાના એ કાળમાં કોઈ યોગીને સત્કાર વિહોણો વળાચાય જ નહિ, એવી દૃઢ માન્યતા હતી; અને સ્ત્રીહંક કરતાં યોગીહંક ક્યાં બોલો જનરે એવી છે ? અને લોહપતામશે પણ રાવણ સાધુવેશમાં તો હતો ને ! ને બાજુ રવરૂપને બેઠે મોણ નથી છેતરાયું ?

બીજું પુષ્પ છે ‘તપસ્વીના શાપ’ જેમાં પ્રશ્નથી હિલ્લી જ રીતે શકુંતલા યોગીનું સત્કારશાયન કરતી નથી તેથી શાપભોગ થઈ પડે છે. જંગતનું અનિષ્ટ અહીં જ છે. સીતા સત્કાર કરીને શુભ કરે છે છતાં દુઃખ પામે

છે ને શકુન્તલા અસહકાર કરી સ્વવિષયમગ્ન રહેવા જાય છે છતાં દુઃખ પામે છે. વધુ દુઃખદ ખીના તો હાં છે કે, અન્યગનરક્ષ શકુન્તલા તો હીક પણ શાપજનિત સ્મૃતિભંજથી દુઃખતને જે વેદનું પડે છે તેનો શો ન્યાય ? આમ નિહોળી તપસ્વીઓની ક્રોધવૃત્તિથી જ દંડાય એના જેવું અનિષ્ટ શું ? 'ધનુષ્યપૂર્ણ'માં રાજમહત્તો અસાચાર વર્ણવ્યો છે. શ્રી. રા. વિ. પાઠક કહે છે તેમ "કંસરાજ્ય અપાચારનો અગ્રો દાખલો છે, પણ અહીં એ અનિષ્ટ નિષ્પ્રતિકાર ચીતરાયું નથી." ચંદ્રાનના અધર્મીના શાસનનું પૂર્ણ કરવા જતી હતી ત્યાં તે ધર્મવીરત્વને નીરખે છે ને એ જ રાજપૂતની સામગ્રીથી તેને વધાવે છે, ને તે યોગ્ય કરે છે; કારણ કે પૂર્ણ સ્થાપ સત્ત્વની જ હોય નહિ કે પળતા પડછાયાની. એ પૂર્ણ અર્ચનથી જીવનની વિશ્વતા શમાવે છે એ સૂચન કલાદારા ખૂબ કહી નાખે છે. પછી આવે છે ક્રિયાવેગ ને વસ્તુ-ચિહ્નો નિર્મળ 'અંધકારના ઓળાઓ'નો પ્રવેશ. અહીં શુદ્ધિથી માત્ર શબ્દોમાં ખૂબ અસંબંધતાથી પાપ શું ? નિર્જનદી આત્માને કોણે ખેડીઓ ઝકડી ! ઇત્યાદિ પ્રશ્નોની અન્ન-મિલ ને ચાંડાલણીના ભૂતો દ્વારા દેવોને જ શક્ય એવી તત્ત્વદર્શનની અખૂર્તચર્ચા કરાધ છે.

કવિ સર્વ દુઃખનું મૂળ અવિદ્યાને પધોયે માયા ઉપર ઢોળે છે. આ પ્રશ્નો ઉત્તર છે, ને 'ચાંડાલણીનાં લક્ષ્મીજી સરખાય તો પરબ્રહ્મને પડખે માનવીનાં સિંહાસન મંડાય' એવું સમાધાન પણ પ્રશ્નોની ચર્ચામાં અપાયું છે, જે ખૂબ સચક ને યોગ્ય હોવા છતાં વિષયવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ ક્ષતિ ગણાય. આ ક્ષતિનું સાદું કવિ 'ભરતગોત્રનાં લક્ષ્મીચીર'ના એક મુંદર પ્રવેશમાં વાળી દે છે. મહાભારતપ્રસિદ્ધ આ પ્રસંગને, એના ઓરવ પ્રમાણે કવિએ દ્રૌપદી, શકુનિ, આદિના તાદરશ પાત્રો દ્વારા મનોહર ઉદાવ આપ્યો છે. પ્રચંડ શક્તિના પ્રતિક સમી દ્રૌપ-

દીના મુખમાં 'કૂટ પ્રશ્નમાળા મૂકી દધને કવિએ સૂચનથી 'સ્ત્રીત્વના અપમાનમાં આર્પિતતા લેખ છે' એવી મહાસંહારને નિર્મજની ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી છે. પ્રવેશની મર્યાદા કવિને ગોચર ખરાવે છે: મહાભારતનાં એ દૂતો ને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા પ્રસંગોનું આલેખન કવિ, અહીં સેળમેળ કરી નાખે છે, તેથી દ્રૌપદીના પ્રશ્નો અહીં 'બાર બાર વર્ષના વનવાસ' ઇત્યાદિ શબ્દોથી અસ્થાને કરે છે; કારણ કે આતો ખીજ વખતનું દૂત છે કે ન્યાં આવી પ્રશ્નો વધીને સ્થાન જ નથી. પણ પ્રવેશનું સંવિધાન એવું છે કે, એ વેગીલા પ્રવોહમાં આપણે તથાઈએ છીએ ને પ્રવેશને અંતે સમગ્ર અંકના સારસ્વ વૃદ્ધા પૃથ્વીનું પરમાત્મને દરિયાઈ, મનોરમ, શૂદ્ધ, જનિગર્ભગીત મૂકી પ્રવેશ ને અંકની ચિત્તહારી ચારતામાં વૃદ્ધિ કરી છે.

પ્રશ્ન શુદ્ધ-શુદ્ધન પૂરું થતાં મંથનથી ચિંતન-ગોળાઓનાં મંડાણ થાય છે. સાગર-મંથનમાંથી અમૃત ને હાલાહલ પ્રાપ્ત થયાં હતાં તેમ અહીં પણ અમૃત ને ઝેર સાંપડે છે. પ્રથમ ગોળામાં ઉદાર, સિદ્ધ અને સંકુચિત સિદ્ધાંતના હળવે દાયે પણ ખૂબ મોઘમ રીતે મંથન કરી ભૌતિક સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ ક્યાં પછી તેમાંથી અધ્યાત્મદેવની મૂર્તિ ઉપસાવવાના યત્નિયત્ત પ્રયાસ નથી થતા ને પરિણામે એ સંયમચિહ્નો સંપત્તિમાંથી પશુતાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપશે ને જગતના રજાસલા છટ તરવને પણ અંશેષ કરી દેશે, એવી આગાહી ઉચ્ચારે છે. પછીનો પ્રવેશ 'માદિબ્મનીમાં શાસ્ત્રમંથન' કવિનો અભ્યાસ દર્શાવે છે. સાથે કવિ દિદુ-ધર્મનું હાદ સમજવામાં અદ્ભુત રીતે સફળ છે એનું દર્શાવે પૂરું પાડે છે. કવિ વિશિષ્ટ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ અહીં મંભીર બૂધ જીમી કરે છે ને તેથી મૂળના દૈવસાદૈતવાદી શંકરાચાર્ય, અને મૂળના કર્મક મંડનમિત્રનાં પાત્રો આપણને મળતાં નથી. પરિણામે યુગદર્શનને પાત્રદર્શન

વહી જીત. જની ગયું ગણાય. આ દોષ સાથે બને
જ્ઞાનમૂર્તિઓ ઉદ્ધૃષ્ટ. Hypothesis બાંધીને
શાસ્ત્રચર્ચા કરે છે તેથી તત્ત્વજ્ઞાનને સુષોભ્ય
એકસૂત્રતા કે સંવાદિતા બદલી આવતી
નથી. વળી શંકરાચાર્યની 'પરકાયાપ્રવેશ'ની
ધટના કવિશ્રીની પોતાની રનેદહજનની બાવનાથી
વિસંવાદ છે તો બીજી બાજુ અત્યંત મોદક
કવિત્વમયને ગૌરવપૂર્ણ બાનીમાં સરવતી દારા
દાંપત્યનું પ્રતિદંષ્ટાન કરવાની ક્ષતા અને 'શંકર-
દિગ્વિજય'માંની શરૂઆતની પ્રશ્નોની લઘુના-
દર્શકે ટપાટપીનું નિવારણ કરીને મુદ્દાના પ્રશ્નો
ચર્ચા થતી થોડા બુદ્ધિશાળી ઉદાવવાની શક્તિ આ
પ્રવેશમાં વૃદ્ધિ કરનાર વસ્તુ છે. જેમ પ્રવેશ
બીજામાં શંકર નેવા સંન્યાસીથી ઉચ્છેદાતા
ગૃહસ્થાશ્રમ સામે બારતી નેહાદ પોદારે છે,
તેમ પ્રવેશ ત્રીજામાં નિવાદથી ઉચ્છેદાતા
દાંપત્યથી • મહિષિ' વાસ્તિમકીના હૃદયે
શોકની પરાકાષ્ઠા ચિતરાય છે. આ
ખૂબ ટૂંકા બોધ પ્રવેશમાં ગાઢતા પ્રશ્નમાં
કાબોજીનું ખૂબ થતી આદિકવિની પરિજ્ઞાનપ્રદાનું
મનોમંથન ખૂબ સૂચક રીતે રચી કરાયું છે.
"દામ્પત્ય છે સંસારનું સનાતન સિંહાસન" નેવું
મંથનનવનીત તારવી કવિ સમાધાન તરફ
જતા સાંગે છે, જે વિષયવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ
અનુચિત હોવા છતાં પ્રાગુક્તિપ્રિય કવિને એવાં
બંધન શાં ! એ પ્રશ્નમાં જ હૃદયોપગંગા બચાવ
રજૂ કરી શકાય એમ છે !

'વહેવારનીશ જગતપાવનકારી એ કાચ-
ગંજાને'નો નિશ્ચય આવો ને આમ ઉચ્છેદ થયો
ન હોત તો શક્ય ! હોતો ? બીજી રીતે કહીએ
તો, આ નિષ્કારણ વધના અનિષ્ટમાંથી જ
કરુણરસરસિત સરિતા સાંધત વહી-ત્રિશોકને
રસપ્રસાવિત કરી શકીને ! 'દાંપત્યપ્રતિજ્ઞાના
વિશ્વસમારંભ' આમજ મંડાય છે એ જગનની
માંઘલ્યતા જ ગણવીને ? બીજા પ્રવેશની જેમ
'મ'જાતીરના દેવધોટે'ની પંસંદગી કવિએ દિન-કુ-

ધર્મનું રક્તપ પચાવ્યું છે તેની સાબિતી છે.
આ પ્રવેશનું મંથન સ્પષ્ટ નથી. પેલા રસિક-
રાગના ખૂબ સાચા શબ્દોને મંથન ગણી
શકાય, કે શ્રી. રા. વિ. પાઠક કહે છે તેમ
પેલા 'અનંતના ઉરુચનની તૃપાનું ગીત' મંથન-
રૂપે મૂકી શકાય. અપ્સરાના સૌન્દર્ય સામે
મનનું એક પણ ફવાડું અદ્વારપ સમય માટે
પણ ન ફરકવું એવો ગમઝોગીનો કામવિજય-
નો આદર્શ નેટલો સંપૂર્ણ છે તેટલો બોધ
છે. પ્રશ્નનાં મંથન ક્યો વિના જ માત્ર અપ્સ-
રાઓના વાનાંલાપમાંથી 'પાપ શું'ને અંધકાર
કેમના પ્રશ્નો ઉપજાવી આપે છે એ કવિની
શક્તિ દર્શાવે છે. તે સાથે વ્યવહારના સાધન
સ્વરૂપને ગૌરવવિહીન બનાવતો મૈત્રાવિશ્વા-
મિત્રનો પ્રશ્ન (કે મૂળમાં જ પ્રશ્ન • હશે
એમ શ્રી. રા. વિ. પા. કહે છે) થોડાને અને
વ્યાસજીનું દરથ ઉપજાવી પ્રવેશના વક્તવ્યને
ભાત ક્યો નથી જ. છતાં પ્રવેશાંતે આવતું
ગીત ખૂબ ખૂબ કહી નાખે છે : વિશ્વનાં
પાર્થિવજગ મૂળાં-આખ્યા વિના જ આત્મે-
તર્જના ઉચ્ચનમ મેયને દાંસલ કરવા હિર્વ-
લોકની યાત્રાએ હિંચે ને હિંચે જોડવા કરતું એ
જગનના પાર્થિવ રાગમાંથી બચવાનો સુભગ
ને મુંદર ઉપાય છે : આથી જ આ ગીતને શ્રી.
પાઠક આ પ્રવેશનું મંથન-ખિંદુ કહે છે.
ગીતાકથિત સ્વધર્મની મર્યાદામાં સ્વપુરુષાર્થમાં
શ્રદ્ધા રાખી કલ્યાણકાર્યો કરવાથી જ પાંચમા
પ્રવેશમાં મંથન દારા તારવ્યું છે તેમ, સંકુ-
ચિત્તાને રથાને સદિપ્તિપ્રદા, ને ધર્મોદ્ધતાને બદલે
મતાંતરક્ષમતાના સંસ્કારો પ્રવેશશે. ને પરિણામે
ધર્મ જગનના પ્રાણીમાત્ર તરફ આપણી
'આત્મવત્ સર્વજનુને'ની બાવનાને પાશાત્મ
Brotherhood of manની બાવનાથી
પ્રેરાયેલી વિરાટ શક્તિ બની રહેશે, ને શાશ્વત
ધરકરી બેઠેલ તામચૂંદાને રથાને ચેતનામય
પ્રકાશપ્રેક્ષતા દિવ્ય સૂર્ય ઊગશે. જગતમાં
અનિષ્ટ છે તો અનિષ્ટના ઉપાયો શોધનાર

સંતો પણ છે. પયમંબરોનાં કાર્યોની નિષ્ફળતા સ્વીકારવામાં ને વૃદ્ધા પૃથ્વીની શાશ્વત સતોવર્તી દરિયાદમાં મંથનનું ખીજ છે. આમ 'પરાપૂર્વનાં મંથન'ના અંકમાં મંથનોત્પન્ન અમૃત દર્શોવ્યાં છે તો ત્યાંથી જ નિષ્પન્ન થયેલા વિષને પચાવવાના મંગલકારી ઉપાયો-ધર્મસંસ્થાપન, આર્યત્વની પ્રતિષ્ઠા ને વણીશ્રમધર્મનું પાલનાદિ-પણ, જતાવ્યાં છે. શકુન્તલાનો જન્મ (ચોથા પ્રવેશમાં), શુક્રેવ જેવા અમૃત આયુષ્યવંતા યોગીન્દ્રનું અસ્તિત્વ, વાલ્મીકીનો નિશ્ચય આદિ ઈષ્ટ તત્ત્વો અનિષ્ટમાંથી જ ઉદ્ભવ્યાં છે એ વસ્તુ અને દુઃખપાપનું પણ જગતના સંચાલનમાં જેવું તેવું પણ રચાન છે એવો બાવ બ્યક્ત કરે છે.

ત્રીજા શુદ્ધમાં 'ત્રિકાલપરની સનાતનતા'થી સોહતાં સત્યોનું દર્શન કરાયું છે. શ્રી. મન-સુખલાલ કહે છે તેમ, 'પહેલા બે અઠો દારા પડતી વાસ્તવિકતાની છાપ આ ત્રીજા અંકમાં પડતી નથી, પણ અહીં કેટલુંક સુંદરમાં સુંદર ચિંતન, કલ્પનાનો અનેરો સર્વોત્તમ વૈભવ, ને બાષાપરનું અદ્ભુતસ્વામિત્વ મળ્યા આવે છે' ને 'વિશ્વગીતા' ને કલાકૃતિ દરાવવા જ પૂરતાં છે. કવિકુલયુગ કાલિદાસની જેમ કવિશ્રીએ હંમેશાં સૌન્દર્ય ઉપર તપનો વિન્ય જતાવ્યો છે. ત્રિનેત્રી શંકર જેવા ગર્ભ જોગી રતિનાથનાં સર્વ કામજ્યોષ્ટા શરો દેહતી રંભાના અનવલ સૌન્દર્ય આગળ અણુનમ રહી કામવિજયી બને છે ને તપોબળની અનુપમ શક્તિમત્તા સાબિત કરી દે છે એ પ્રથમ સત્ય છે. હિંદુ-ધર્મમાં જેટલાં સન્માન ગર્ભજોગીના અખંડ બ્રહ્મચર્યવ્રતનાં સાથ છે તેટલાં જ 'સનાતન અશ્વત્થ'માં મનુ મદારાજ સન્માનિત ગૃદસ્થા-અર્ધમાં પણ કરાય છે: એ જ હિંદુધર્મની ખૂબી છે. નવયુગની નવ સ્મૃતિ રચનાર મનુમદારાજ સમન્વયવાદી નવમનુને આદર્શ સ્વીકારવો યોગ્ય છે એમ કહી અહીં મુચ્ચતા લાગે છે.

મને લેમ, પ્રજા વિષમ રાગોની ચિકિત્સા માટે સંસારનો મહિમા ને ઉદાત્તતા સમજવી આવશ્યક છે જ. સાથે કવિને ઠાડ છે કે, આ હાંપત્યથીલને સતીત્વથી સોહામણું બની સંસાર-ધારે જીવંત ધર્મમંદિર રચે; ને આદર્શને પહોંચી વળવા અવધૂતોને આત્મોત્કર્ષેન્દ્રિયામાં પ્રેરતાં 'યોગ: કર્મસુ કૌશલમ્' અને 'કર્મજ્યેવ હિ સંસિદ્ધિ' જેવાં જ્ઞાનગર્ભિત પ્રેરણાવાહી પયમંબરીસૂત્રો જીવનમાં ઉતારવા કવિ નિમત્ત છે ને એ નિમંત્રણના આધારે રાજહંસના રૂપમાં મુચ્ચુજીવ 'બ્રહ્માંડની અનંત યાત્રા' એ વિષયને વધાવા બિપડે છે. આ ચોથા પ્રવેશના આછા અને ટૂંકા વસ્તુમાં કવિએ આત્મોન્નતિની દિશા ચોધી છે. રાજહંસોની પેઠે આગે ને આગે બિડયા જ કરવામાં અતુલ આત્મિક બળ ને જોયમાં જોડી થકા ને ચિત્તની સ્વચર્યતા પણ જરૂરી છે એમ કવિ કહે છે. પાંચી આવે છે જીવનનું અંતિમ સત્ય શું તેનું બાન કરાવતો, વિરાટની જીજ્ઞાસી છોજોનાં નર્તન મૂર્ત કરતો, કલ્પના અને આત્મેખનની સર્વોત્તમતા દર્શાવતો, નાટ્યતત્ત્વને રંજકતાથી સોહતો 'બ્રહ્માંડમંડળનો મદારાસ' નામક પાંચમો અંતિમ પ્રવેશ સત્પને રસમયુગો દારા જ આ પ્રવેશની કલ્પનાને મૂર્તિમંત થતી કલ્પાય. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ને વિલયના નિયમો અનુસાર જયદેવની અંબરીને તાલ આપતાં આપતાં કૃષ્ણરાધાના ઇન્દ્રિય ઇન્દ્રિયને ચેતતા અપ્રતો વિરાટવિમૂર્તિના રાસના દરેકથી માંડીને રંગમેયો શુક્રેવજીના એકેતારાના ઝૂંકારરવ સાથે તાલ દેતો પરબ્રહ્મ બ્રહ્માનો આત્મઆત્મમાં બ્રહ્મપડછંદ જગાડતો બ્રહ્માંડ-પરબ્રહ્મનો રાસ સુધીનું દરેક સમગ્ર શુદ્ધરાગમયમાં અમૃતપૂર્વ ને અનન્ય છે. અહીં કવિની કલા અમૃતામાત્મન: કલા બની છે. આ બ્રહ્માંડના મદારાસમાં રાધા-લક્ષ્મી-પ્રકૃતિ સુરપ્રભા રૂપે માયાને મૂળને કવિએ અનેક પ્રજોતી સંલેપમાં ઉકેલ લાવી મૂક્યો છે:

આત્માને જાણે. ઝડપનારી પેલી ચંચલિણી-
પ્રારબ્ધવિધાતા-જ લક્ષ્મીજીના સ્વાંતમાં બહુ-
રાસ ખેલે છે. એ માયા જે પરબ્રહ્મનું અંત છે
તેને સમજ્યા, તો પછી ચિંતા, દુઃખ રહેવાનું જ
ક્યાં છે ? અને તેમન યત્નાં જે દુઃખની વિસ્તીર્ણુ
લીલા એ માયા-બ્રહ્મના જ અંતનું જ કાર્ય છે
તો પછી તેમાં શોક શે ? રાગતેજ ને યોગતેજના
સંસાર, ને સંન્યસના તેજસંગમથી મોહતા
જનકવિદેહીનાં રાસમંડળને દર્શન કરાવીને
રાસમંડળના સીધા ભોક્તા નરસિંહ, સુરદાસ-
આદિને અને આડકતરા ભોક્તા વાયકરમને
કવિ સૂચવે છે કે, જનકશા રિષ્ટપ્રજા બનવાથી જ
પાપપુણ્યાદિના મુકરતા પ્રશ્નો તો મટી જશે
ને તે ઉપરાંત એ દુઃખદ હૃદયી પર-શુકદેવની
રિષ્ટિના આત્મમમજીવની કોટિના ચલાશે.
આ સૂચન, કેટલું મુશ્કેલ ને કાન્તદર્શી છે ?
તેથી જ થી: ધનુમતી મહેતાએ એકવખત મેડમ
બ્રેવેરકીના The Secret Doctrine માંના
Cosmogogenesis ને Anthroprogenaisis
નાં બંધુ ઉદ્બુધનોમાંની નિર્ભેજ દાર્શનિકતા ને
રહસ્યમયતાથી મુગ્ધાતા વાંચકોને એવા જ
આકાશગર્ભને પૃથ્વીવિશાળ ઉદ્બુધનો માણવા
સાથે, જેની પંક્તિપંક્તિએ આત્મા અણુ
મટીને વિદ્યુ અને છે-વામન મટી વિરાટ
બને છે, તેવી યુગ્મવિદ્યાના અવ્યાસને પોષતી
કવિત્વમય સૃષ્ટિગીતાથી 'વિશ્વગીતા' વાંચવા
બલામણુ કરેથી.

કવિશ્રીનો અનન્ય વિજ્ય તેમનાં સંગીત-
મય ગીતોમાં છે. એમાં શબ્દ, અર્થ, સંગીત
ને કાવ્યત્વનો મનમર મનોહર સમન્વય; શેલ
વિશેષ કથનાની ચારતા, મૃદુભાવ મધુરતા,
પ્રાણુમૃત વ્યંજના અને માનવ હૃદયની મૂળમત
ઊર્મિઓનાં તલસ્પર્શી નર્તન યુગ્મરંગિરાના
આધુન્ય સમોવડ એ ગીતોનું આધુન્ય ચિરંજીવી
છે. કવિશ્રીનાં અન્ય નાટકોનાં ગીતોની જેમ
અહીં પણ નાટકોનાં ગીતોની મોહિની વાચકને

કામણુ કરે છે.

અર્પણકાવ્યમાં 'સપ્તવિમંડળને રસ-
વંદના' કહી 'વિશ્વગીતા' નો ઉદ્દેશ્ય કરવા
પહેલાં સપરિવાર નટોના સ્વાંતમાં કવિશ્રી
'જ્યતિ જય જય પ્રભો' નું ગીત માણ
પરબ્રહ્મનો ને પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાં જ જય છે
એવું મનોહર સૂચન કરી, મંગલામરણનું કાર્ય
પતાવી લે છે. પછી સમગ્ર કાવ્ય-ગીતાનાં
ઉદ્દાશ, મંથન, ભખ્યતા આદિને મૂર્ત કરતું
'વિરાટ દિ-ડોળાનું ગીત' એની તાચુકાક્રમથી
ધ્વનિપૂર્ણતાથી ને ઊર્મિ-પ્રધાનતાથી કવિને
ઝોરવ અપાવે એવું છે. 'આમને આંગણે
પ્રભાત'ના સુવર્ણરંગી પ્રદાશના સાચિયા પુરાવા
તે પહેલાં તો ઉવાના કુંકુમરંગી રંગોની અપૂર્વ
રમ્યતા સારા આમ પ્રદેશમાં રેલાઈ ગઈ છે.
પરિણામે અસપરસ સંઘ ગાળ જો છે કે:

"આજ કુંકુમ રોળાયેલ આમમાં
ઊંઘ્યાં સંધિનાં સોભામ્ય
રડા સૂર્યના સોહામ
આજ કુંકુમ રોળાયેલ આમમાં."

કવિશ્રીનાં ગીતો નાટકના ધડતરમાં અનેક
પ્રકારનો શણે વ્યાપે છે. કવિચિત્ તે મી
અનંતરાય રાવળના શબ્દોમાં કહીએ તો 'પરિ-
રિષ્ટિની જરૂર ને અનુકૂળતા પ્રમાણે આવી
કોઈ પાત્રમાનસ, મુખ્ય ભાવના કે પ્રસંગ
આદિને સમજાવી, અજ્ઞવાળી, પોષી સમગ્ર
વાતાવરણની જમાવટ કરે છે, "સગન તારે
નયન નાચે મોર' એ ઉદ્દાસપૂર્ણ યોવનાના
હૃદયભાવોને મૂર્ત કરતું ચંદ્રાનનાનું કોમળ
ગીત અને 'અધારી રાતના કુંઝર ડોલે ર'
એ પેલી ગર્ભજેગીની શુદ્ધાવાળી યોવનપૂર્ણ
સુંદરીની હૃદયમંથનને રંગ કરતું ગીત એક જ
ઊર્મિનું સુરેખ આલેખન કરવાની સાથે આશુ-
બાહુના વાતાવરણને ઉદાસ આપવામાં સદાય
કરે છે. તો સિદ્ધાંતનાં એવું અર્થમ ખનિ-
અર્જગીત. નેણુલોની કિરણુ ફેરી કુંઝીએ દેશાં

ઉપાડજો, 'આજ આયુષ્યનાં પર્વનું ડુંક' છતાં અત્યંત મધુ ગીત અને 'સખિ આવે આવે ને આસરે, પાણીડાં કેમ બરીએ' એ માહિષ્મતીની કાદિયો પનિદારીઓનું મોત ખૂબ સુચકતાથી આગામી બનાવોનું કલાત્મક આકેરું યુગ્મન કરી એક મનોહર નિર્મળ ભૂમિદા તૈયાર કરી દે છે. અને પેશું રંભાનું નેણુ બે પધરાવી ચન્દ ! પૂણું પૂણું' અને વિષ અવધૂનોનું 'જંગલના જોગી વહાણા અજાનંદ-ધેણા' ગીત પાત્રમાનસપદ્મની સર્પ પાંખડી-એને ખીલવે છે ને તેમના હૃદયે નિવસતા બાવેને કેવી સરસ રીતે સુખરિત કરે છે ! 'શળગૂતા પ્રતો'ની રીક એવી દીર્ઘ ચર્ચા પછી યુગયુગ કુખિણી, વૃદ્ધા પ્રતીતી દરિયાદઃ હરિ ! નેહને નેણુયે જૂઝાવી

ને દેવનાં દાન દીર્ઘાં;

પછી ભવને જૂઝામણે જૂઝાવી,

કે ચારકો કેમ કરીયાં ?

નું ગીત પ્રથમ એકના સઘળા પ્રતોના તારતમ્યને સમાવતું, દુઃખમળનિરિત દિવની વ્યથા મૂર્તિરતું, થી. જવેરી કહે છે તેમ, બાપાનો સુકુમારતા, બાવની ચમત્કારકતા ને અર્થની મબીરતાને લીધે આ નાટકમાં જો ખરા પણ કવિશીનાં પત્તર મુંદરતમ ગીતોમાંનું એક બની રહે છે.

'તરસ્યા એ વાદળોને તીર,

વિદગરાજ તરસ્યા ઉઠે રે'

નું ગીત નેટલું વર્ણપ્રદેશના ઉદિષ્ટઆવને પેલક છે તેટલું જ બની ગયેલા બનાવ ઉપર કવિત્વમય પ્રકાશ ફેંકે છે. 'અહમીય'ની યાત્રાએ' સંચરતા રાગહસોનું ગીત પણ સારાએ પ્રદેશને બાવપ્રકાશથી ચેતનવતો ને સમગ્ર કૃતિને રસસમૃદ્ધિથી પરિપૂર્ણ બનાવે છે. વિશ્વગીતાની ચરણતાદાશ અહ્યાંમંડળના મદારાસની તો - સું પ્રયત્ન કરીએ ! કવિનું સુખદ્રસુત, ગર્ભજોગીનું વર્જનયાતુર્થ, અહમીય વિવિધરસરૂપોના રાસ. જ્યદેવની ખંબરી, નરાસદના કરતોએ, ખીરાનું દાલક, સુરસાસળી

સારંગી ને શુદ્ધેવળના એકતારાના તાલ ઇલા-દિનું, ન્યાં સુગમ સંમિશ્રણ થયું હોય ત્યાં સર્વરીજંદની મોહકતા નિહુ કરે છે.

"વરસે છે મંદ-મંદ, અગીનાં કંધ યુન્દ યુન્દ,

ઝમકે પડછ-દછ-દ, દિગ્દિગ્મિન્તા-કોલે;

ઉરના અણુમોલભાવ, રૂપના અણુમોલ દલાવ,

છાંટે રસરંગ ધાવ, નવનની હોળે;

અને

ઠમકે કંધ કાળટોલ, ધમકે કંધ-અહમોલ,

પ્રગટે ગદરા ખગોલ, કુંકુભિ વિશુ બાળે;

વિલસે રસના વિલાસ, અહ્યાં પરચહરાસ

ઉછળે આનન્દદાસ, પ્રસુતા ગાળે;

હો સન્ત ! પ્રસુતા ગાળે."

વાંચક ! તને પ્રસુતાની ગર્જના સંભળાતી નથી લાગતી ? પછી તો શાંતરસપૂર્ણ સ્વંભાવે એવા જ સત્કારમોતપંખી શુદ્ધેવળ અહમીયના એને આમંત્રે છે :

"આવો-આવો, તીરથવાસી સન્ત હો !

અહમીય અહમીય મહેલે;

શુદ્ધેવળનાં બાવભયોં આમંત્રણ આપ્યાં તો ગયાં વિના કંધ યાત્રે ? ભક્તિમયોં રેલ અહમીય મહેલે જાય છે. રતનદીપના પ્રકાશો જ્યેષ્ઠ સુરદાસની જેમ બોલી ઉઠે છે :

આંખ બરી, મદારાં દેવાં બરાણાં,

બરિયા સલૂણા સોદામ રે;

એક બરાય હવે આનમ માદરે,

યુગનાં બરાય તો તો ભાગ્ય;

ખરી વાત છે, એનો આતમ તો અહમીય પ્રકાશે, બરાણે પણ અખિલ વિશ્વનો અનંત આત્મા એ પ્રકાશથી બરાધ જાય એવી યુગતસીથી અન્ય શું હોષ શકે ? આવાં મુંદર, મનોહર, હૃદયંગમ, ધનિ મીતો દાસ

"ચિરાટની દિવ્યસન્ત એ પ્રભા :

એનાં તમે અંજન આજી સોચને.

રદસ્ય ચાડુ સંધિ કેરાં.

જેમાં બતાવ્યાં અમને અણુધને" તેથી કવિશી મોટિ મોટિ ધન્યવંદનને પાત્ર બને છે.

નાભાઈના સમસ્ત જીવનમાં પ્રેમ-
બક્તિની જેલકે છાઈ રહી હતી. આથીએમનામાં
સત્યનિષ્ઠા, ત્યાગ, વાતસલ્ય, વીરતા, તપશ્ચર્યા
અને માંગલ્ય અનેક કલાએ વિલસતાં હતાં.
એમનાં કાવ્યોમાં 'હું એકલો છું' એવો
એકલવિહાર પ્રકટ્યો છે, તે તેની સાથેસાથે
'દરથકી પંથુ દર' અને 'પ્રાણુ યકી પંથુ
પાસ' એવા અવધૂત ની મસ્તી બિરળી છે.
અને, સાથે જ, ન્દાનાભાઈ એકલવિહારી
અવધૂત હતા. કદીક એ રોપ કરતા, કદીક એ
રિસામણી લેતા, અને કદીક એ ગિદે ચડતા.
આવી વિવિધતાને કારણે કોઈએમને અસહિષ્ણુ
માની લેતા, કોઈ એમને અનુદાર ગણી કાઢતા,
અને મનની કૃષ્ણતાનો વ એમના ઉપર આરોપ
ટોળવામાં આવતો. છતાં, એ બધાંથી ન્દાનાભાઈ
ખરે હતા. એમનાં હૃદય અને ચિત્તનો થોડોક
મુશ્કેલ અંતઃસ્પર્શી પરિચય થતો, તો તુરંત જ
એમનામાં કોઈ કોઈકર વિશ્વતિનાં મંગલદર્શન
લાખતાં. ત્યારે સદગતિએ પ્રતીતિ થતી કે
ન્દાનાભાઈ બોળાં; બોલિયા—કશીરખાદ્યાદ છે,
અને આ થોડાંક ચિહ્નો તો માત્ર ઉપરની
સપાટીનાં છે—એમનું રસસાગર શું અંતરતલ
તો ચાંત, ગંભીર, પ્રસન્ન અને નિતાન્ત-
રમણીય છે.

છેક બચપણથી ન્દાનાભાઈને, ભક્તિનાં
રસાંજન મળ્યાં હતાં. એથી તો, તંજૂરો અને
એકતારો એમનાં નિત્યનાં સંગાથી હતાં. સંજો
કે રાત્રે, કે વહેલી સવારે ન્દાનાભાઈને તંજૂરના
તાર રણજીવાવતા બેવા, એ એક પુનિત દસ્ય
હતું. પોતે વિદ્યાયન જવાની તૈયારી કરતા હતા.
મુખકના * એક લક્ષ્મીનંદન સાથી હતા.
જરૂરી વસ્તુઓ ભેગી કરવાની યોજનાઓ થતી
હતી. ન્દાનાભાઈ કહે: "મારે બોજાં પિના ચાલશે.
પણુ મારે તંજૂરો પહેલે. એ તો લેવાનો જ." પછી
તો, એ સફર મુલતવી રહી, પણ ત્યારે તૈયાર
કરાવેલા તંજૂર તો હજી આ વાનનું રમરણ આપ્યાં
કરે છે. એકવાર કોઈ રાવણુકથો જાણવાવાલો

ફકીર બાદશાહ

શ્રી. શંકરદત્ત શાસ્ત્રી

આબ્બો હતો, આ તેનાં ભગ્નો સાંભળનાં હતાં.
ન્દાનાભાઈ ત્યારે સરકારી નોકરીમાં હતા.
બાએ એમને ઓફિસે કહેવરાવ્યું: 'ભગ્ન
ગાનારો આબ્બો છે. સરસ માય છે.' અને,
ન્દાનાભાઈ તરત ઘેર આબ્બો. 'માથે મોતનાં
ધડિયાળાં વાગે' એ ભગ્ન ચાલો રહ્યું હતું:
કપડાં પણ બદલા વિના ન્દાનાભાઈ એ ભગ્ન-
નોનો અમૃતાનુભવ લઈ રહ્યા. પોતે આંટા
મારતા બપ, કંઈ યુગતા બપ, અને પછી
શુદ્ધ અવાજે કોઈ ભગ્નકડી લખકારતા
બપ, ત્યારે પાસે બેઠેલા પણ ભક્તિરસમાં
તરભોળ થઈ બપ એવું વાતાવરણ બનતું.
'પ્રેમભક્તિ-ભગ્નનાવલિ'માં ન્દાનાભાઈએ જે
યાગ પીરસ્યો છે, તે એમનો ભક્તિમુધાની
પ્રસાદી છે. અને, એમના અંતરંગ મિત્રો જુઓ:
અમૃતસાલ પદિયાર ને બાવા મોહનદાસ અને
અવધૂત બેવા!

પણ, એ ભક્તિ વીરની હતી, અને
સંસારનાં જુદોમાં વ તે રસમરી હતી.
એજન્સીમાં ન્દાનાભાઈ શિક્ષણ અધિકારી
હતા. પોતે પોતાની રીતે રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં
દિસે પુરાવતા હતા. ઉપરી અધિકારીને
આ વસમું લાગ્યું. તેણે માત્ર ઇસારો જ ક્યો,

અને ન્દાનાભાઈએ રાષ્ટ્રસેવાની ખાતર રાજીનામું
ધડી મોકલ્યું. પેશે ઉપરી તો આથી આભો
થઈ ગયો: કહે: 'મારું કહેવું આ મોટે નહોતું.'
છતાં, ન્દાનાભાઈએ રાજીનામાની વાત પડતી જ
ન મેલી. ત્રણવાર રાજીનામું પાછું આવ્યું,
અને ચોથીવાર તે સ્વીકારાયું. વચમાં એક
સ્નેહીએ કહ્યું: 'ન્દાનાભાઈ તમે આમ રાજીનામું
આપો છો તે કીક થતું નથી. આના કરતાં
તમે પેનશન ઉપર જીતરી જાઓ. સ્વમાન
સચવાશે, રાષ્ટ્રસેવા થશે, અને આર્થિક સગવડ
પણ રહેશે.' પણ ન્દાનાભાઈ એવા સમાધાનના
સખત વિરોધી રહ્યા હતા. એમને સત્ય સાથે
બાંધેલાં કરવાનું ગમ્યું નથી. એમની નિષ્પા-
લસતા મજા બિડી: 'ભાઈ એવી વાત મારી
પાસે ન હોય. સત્યમાં આવું સમાધાન ન થાય.
મારે તો પૂરો સત્યાગ્રહી થવું છે—અધૂરી વાત
મને ન ફાવે.' અને જીવનના એક પણ પ્રસંગે
ન્દાનાભાઈએ સમાધાન કરી મન મનાવ્યું નથી
એ સાચના જ સિપાઈ રહ્યા છે.

પણ અમલદારી જીતરી, બેખનો અંચળો
આભો: છતાં, ન્દાનાભાઈ એવા ને એવા જ
હૃદયવૈભવી હતા. એક રાત્રીએ કહ્યું: 'કવિ
સાહેબ! મારે ત્યાં નોકરીએ આવો. હું તમારું
માન સાચવીશ, મરતખો જાળવીશ, અને પગાર
પણ સારો આપીશ.' ન્દાનાભાઈ કહે: 'ના,
ભાઈ! મારે નોકરી કેળવી કરવી નથી. હું તો
નોકર છું ગુજરાતનો અને ગુજરાતીનો.' ત્યારે,
એ જ રાત્રીએ ન્દાનાભાઈને વરસાસન આપવા
કહ્યું: છતાં આ અટકી વીરે ઉત્તર આપ્યો: 'હું
તો ભાવનો જૂખો છું. મારે તમારું વરસાસન
જોઈતું નથી.' આવેલી લક્ષ્મીને એમણે પેતિ જ
દાદી હતી, અને આવતી લક્ષ્મીને એમણે પેસવા
દાદી નહોતી. એમને તો સત્ય હતું અને સત્ય-
નિષ્ઠા હતી; ફકીરની ખાદશાહી હતી અને
પ્રેમનાં પરમ ધન હતાં. આથી તો, વીર, સત્ય,
ને રસિક ટેકીપણું એમના વિરોધીઓને પણ
ઉરથી ગાવાં પડે એમ છે.

એક પ્રસંગ હતો. ન્દાનાભાઈ મેરખીમાં
'ચંદ્રરાત્રમ'માં ગયા હતા—મહામહોપાધ્યાય
ચંદ્રરાત્ર શાસ્ત્રીને અંગલિ આપવા. મેરખી
હાકોરસાહેબને એમના આગમનની ખબર પડી.
તરત સંદેશ મોકલ્યો: 'આપ રાજગૃહે પધારો.'
પણ ન્દાનાભાઈએ કહેવડાવ્યું: 'ના. આજે
તો હું ચંદ્રરાત્રમનો મહેમાન છું.' વળી, એમણે
ઉમેર્યું: 'આપ અહીં ન આવશો, હું જ આપને
મળવા આવીશ.' પેતિ ગયા, તો હાકોરસાહેબે
ન્દાનાભાઈને આપવા માટે અનેક કીમતી
વસ્તુઓ ત્યાં મૂકી રાખી હતી. હાકોરસાહેબે
આવકાર આપીને કહ્યું: 'કવિસાહેબ! આ
ગુરુદક્ષિણા.' તરત ન્દાનાભાઈએ ઉત્તર આપ્યો:
'આ ન લેવાય. તમે ભાવ રાખશો, એ જ
બસ છે.' પણ હાકોરસાહેબે અપ્રત આગ્રહ
કયો અને ન્દાનાભાઈએ એક નાની ધડિયાળ
સ્વીકારી. પછી તો, ખીજ અનેક, વાતો થઈ.
હાકોરસાહેબ કહે: 'આપને મુકવા માટે મારું
સહન ઠેક વિરમમામ સુધી મોકલું છું.' એટલે
ફકીરખાદશાહ કહે: 'ના, ના. મારી હદ તો
એથી ય આગળ જાય છે. તમે સહન મોકલવાનું
માંડી વાળો. હું તો ગુજરાતનો અદ્વૈતો સેવક છું.
મારે એ ન જોઈએ.' છેવટે હાકોરસાહેબે વડવાણ
સુધી સહન મોકલ્યું જ, અને ન્દાનાભાઈ
વડવાણ રેલ્વેને જીતરી તરત જ ત્રીજા વર્ગની
ટિકિટ લઈ પોતાના ડબ્બામાં બેઠા!
ખીજ એક રાત્રીને ત્યાં ન્દાનાભાઈ મહેમાન
થયા હતા. તેમણે એમને એક પુસ્તક આપ્યું
અને કહ્યું: 'કવિસાહેબ! આ મારું લખેલું
પુસ્તક છે, આપ એમાં પ્રસ્તાવના લખી આપો.'
ન્દાનાભાઈ પુસ્તક ઉઘાડી ગયા, અને
એકદમ તડૂકી બિડ્યા: 'આ પુસ્તકની
પ્રસ્તાવના મારી પાસે જોઈએ છીએ નહિ
બને. આમાં તો અમદાદ શૃંગાર છે.' પછી
પાસે બિબેશ એક સ્નેહીને ધમધાવી નાંખી
બોલ્યા, 'તમે અહીં છો અને આવું લખવા
દો છો ?'

ન્દાનાબાદ કોઈની શેઠમાં તણાતા નહોતા; બાળક ને ડી સરલતા રાખતા અને નિષ્કપટ-ભાવે ગમે તેને રોકડું પ્રખાવી દેતા. ક્યારેક કોઈ કોઈ માણસો ન્દાનાબાદની આ બાંસિયતનો અવળો લાભ લેતા, એમને ચીડવતા અને કિતથનું કામ કરતા. એક પ્રસંગે એક બોળખીતાએ આંવીને ન્દાનાબાદને કહ્યું: 'આ તમારો દોસ્તદાર છે તે તો તમારાં વડાશ્રામાં વેર પ્રગાવે છે. આથી જ તેણે આવું કામ કયું છે.' બસ ન્દાનાબાદ! એમનું બોળપણ મેલી રમતોને જોઈ શકતું ન હોતું, પોતાના જેવા જ સામેના લોકો પણ દરિયાવ-દિલ છે એવું એ માનતા. આથી પેલા મિત્ર ત્યારે મળવા આવ્યા, ત્યારે ન્દાનાબાદએ તેમને ઊધકા લેવા માંડ્યાં. મિત્રને વર્ણનો સંબંધ હતો. મૈત્રી પ્રેમના કાચે તાંતણે હતી. એમણે ખુલાસો કર્યો, અને ન્દાનાબાદ તરત બોલી ઊઠ્યા: 'પેલો મને ખત્રાવી ગયો ખેર.'

વજ્રથી કઠોર થતા ન્દાનાબાદ કુસુમથી કેમળ વર્તીયા છે. એમના હૃદયમાં નિરંતર પ્રેમનો મીઠો મહેરામણ ઊછળતો. આથી તે કાઠિયાવાડમાં બચકર દુકાળ પડ્યો હતો તે વખતે રાહત આપવા આવેલા મંડળની કચેરી મહિનાઓ સુધી ન્દાનાબાદને ત્યાં રાજકોટમાં રહી હતી. જે કોઈ આવે, તેને બા અને ન્દાનાબાદ મોકળે હાથે ને મોકળે દિલે આપતા. અને, એ જ દિલની ધારા છેક અંતકાળ સુધી ન્દાનાબાદએ વહાવી છે. કોઈ માગણ એમને ત્યાંથી વિમુખ ગયો નથી, કોઈને કડવો શબ્દ સાંભળ્યો પાછું જવું પડ્યું નથી. ઘરમાં ખૂરી પડશે, એવી અગ્રહા એમણે કદી સેવી નથી. શીઠરિ સંભાળશે એવી એમને હૃદયે નિરાંત રહેતી.

એવું જ વાત્સલ્ય ન્દાનાબાદ પોતાને ઘેર આવનાં અન્યો ઉપર વરસાવતા. એમની પુત્રી ચિ. ઉપાનો એક ; સખી ન્દાનાબાદની અને બાની દીકરી થઈ ગઈ છે.

ગાંધીજીએ આગાખાનના મહેલમાં ઉપવાસ કર્યો, ત્યારે એ દીકરી પૂના ગઈ અને જેલમાં ગઈ. ન્દાનાબાદ કહે: 'આ ગાંડી રત્ન લઈને ગઈ છે કે ?' તરત તેમને દાનો જવાબ મળ્યો, એટલે કાગળ લઈ એ 'દીકરી'ને જેલમાં વાંત્સલ્યેલતો પત્ર લખી આશીર્વાદ આપ્યા. પછી દોઢે મહિને એ જેલમાંથી છૂટીને આવી, તો બા હસતાં હસતાં કહે: 'દીકરી ! જોજો હવે, તારા ઉપર કેવા તડૂકે છે તે !' પણ ન્દાનાબાદ તો મીઠો ઉપદેશ આપી એકદમ 'ઢાંપલ'ના ટટુકાની વાતો ઉપર ચડી ગયા. ગુજરાત જણતું નથી કે, ન્દાનાબાદએ ૧૯૩૦ ની સાત્તમાં એમના એક પુત્ર ચિ. આનંદને ધારાસણની લડતમાં જવાની રજા આપી હતી, અને એના નખશિખ ખાદીના પોશાકની કદી એમણે સૂઝ અનુભવી નથી. ન્દાનાબાદ પ્રસંગે તડૂકતા ને તરત જ પાછા સુધાયમ થઈ જતા, એ તો અનુભવની વાત છે.

પણ, આવો વજ્ર જેવો માણસ એક બાજુ સિંદની છાતીએ કામ કરે, અને બીજી બાજુ એક નાના સરખા પ્રસંગે ફૂલની કેમળતા ધારી આંખે બીનો ચંપ જાય — એ જોવું એક સ્વર્ગીય લઠાવો હતો. આમળ ને 'ગાંડી'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે દૂર દૂર દબર માછલ આવે, સાસરે જતી હતી. બાને અને ન્દાનાબાદને તે મુંઝાઈમાં પણ લાગવા ગમ. વિદાયની વેળા આવી અને બા તથા ન્દાનાબાદની આંખોમાં આંસુ છલકાઈ રહ્યા. દીકરી કેટલે બધી દૂર જાય છે—એટલું જ એ ખોલી શક્યાં.

પણ આ પ્રેમનો પટ અત્યંત વિશાલ હતો. મકાનની પાસે એક નાનકડો બાગ હતો. તેમાં મોઝરા વાંધ્યા હતા. એક બકરી આવીને રોજ એ કલમનાં પાંદડાં ચાવી જાય. છોકરાંને થયું: અમે આટલાટલી મહેનત કરીએ છીએ, અને બકરી અમારી મહેનત ઊમરા દેતી નથી. એક દિવસ છોકરાંએ એ બકરીને ડબ્બામાં

પુરાવી. ઘાસચારો. પણ ત્યાં અપાવ્યો. ત્યાં
ખીજ સવાર થઇ, અને ન્હાનાભાઈ કહે: 'બાઈ!
આજે બકરી કેમ દેખાતી નથી?' બાઈ બધું
સમજાવે છે, એટલે ન્હાનાભાઈ તરત જ
આદેશ આપે છે: 'જાઓ, અત્યારે ને અત્યારે
બકરીને છોડાવી લાવો. અને બાઈ! બાકરીના
માલિક પાસે પૈસા નહિ હોય, એટલે તો એ
બિચારો એને આમ બાગમાં રજાગવા દે છે.
એને બાઈ! બાર રૂપિયા આપજો—મદિને હોલ.'

વળા એકવાર એક જણે તોશનમાં એક
ગિલાડીને ધા કરી દીધો હતો. ગિલાડી ત્રાસી
રહી હતી. ન્હાનાભાઈ કહે: 'આને અત્યારે ને
અત્યારે ઇસ્તિલાકમાં લઈ જાઓ.' ઇસ્તિલાકમાંથી
એને વ્યાજુવામાં આવી, અને ન્હાનાભાઈ
ખીજાંએની સાથે તેને શેક કરવા માંડ્યા. પણ
એ ગિલાડી થોડેક દિવસે મરી ગઈ, અને
ન્હાનાભાઈએ પોતાના પોત્રને મોકલી તેને
જૂમિદાદ અપાવ્યો. એક સાંજે છોકરાં ફરવા
ગયાં હતાં, ત્યાંથી વળતાં એક ગલ્લડિયાને લેતા
આવ્યાં. ન્હાનાભાઈએ આ જોયું. પોતે જ તેને
ખવરાવવા લાગ્યા અને પૂછપરછ કરી ગલ્લડિયાને
એની માતા પાસે પહોંચાડી દરાવ્યું, ત્યાર-
પછી જ સુતા.

આવાં બાળકોને પોતે ભેગાં કરી તંજરાના
રજીકાર સંજાળાવે, અને તેમની સાથે ગિલ્લી-
દંડા પણ રમે. ક્યારેક કહે: 'અરે! આ કામ
કરો તો.' ત્યારે એક પૌત્રી સામેથી કહે: 'દાદાજી!
આ નહિ થાય.' અને દાદાજી ખુશ ખુશ થતા
તેને યાચડે: 'દીકરી! તું બદાકુર છે!'

સંતાનોમાં ને સંતાનનાં મિત્રોમાં એમણે
બેઠરાવ્યો નથી, તો ગમે તે આવી ચડે તેને ય
એમણે તુચ્છકાંથી નથી. એક છોકરો ન્હાના-
ભાઈને બારણે આવી ચડ્યો. ન્હાનાભાઈએ
તેને ચકાર્યો. બજુવાની તેને ઘણી હોંઈ હતી,
પણ ગરીબાઈ તેના ગર્ગ વાગવા દેતી નહોતી.
ન્હાનાભાઈએ તેને પોતાનાં બાળકો ભેગા ભેગા
દીધો—તે બચ્યો.

એટલેથી જ ન્હાનાભાઈની સેવા અટકી
નહોતી. રાજકોટમાં પોતે રહેતા હતા, ત્યારે
ગામમાં આમ લાગી. અને પોતે તરત જ તે
રહ્યો મવા. બંધાવાળાઓ ઓછા હતા, અને
ન્હાનાભાઈ પણ ચલાવવા મંડી પડ્યા: પાણીમાં
તરખોળ-ચર્ચ મથા. બાને ખમ્બર પડી, એટલે
કપડાં મોકલ્યાં. પણ છેક ખીજ પરોડે આમ
કાળમાં આવી ત્યારે જ ન્હાનાભાઈએ ઠારાં
કપડાં બદલ્યાં.

પડોશીઓ નાના હોય કે મોટા, ન્હાનાભાઈ
એમના બોડના પ્રસંગે જિંભા જ હોય, એકની
પત્નીએ ગાંડપણમાં ફૂવામાં પડતું મેલ્યું, તો
પોતે અને બા તેની મહેદે ગર્મા, અને તેને
અંતિમ સંસ્કારની સર્વ સગવડ કરી આપી.
બીડમાં આવેલો માણસ પોતાનો વિરોધી હોય,
તો ય ન્હાનાભાઈ હાથ પાછો ખેંચતા નહિ.

કાંઈ રખે માંને કે ન્હાનાભાઈને ત્યાં
લક્ષ્મીની છાંજો જોડતી હતી. ન્હાનાભાઈ તો
સુદામા હતા. એમની રંક ખૂપડીમાં રાખને
લખવે એવો ત્યાગનો વૈભવ હતો, તપલ્લવાંતું
માંગદય હતું, ઈશ્વરચ્છાનો ઝળહળતો પ્રકાશ
હતો. અને, એ ગરીબાઈ છતાં ન્હાનાભાઈએ
હજારો રૂપિયાની થેલીઓ જતી કરી છે, મહા-
મૂલી ભેટો પાછી કાઢી છે, મોટી મોટી
ગંગાઓની ના પાડી છે, અને લેખનનો આવેલો
પુસ્તકાર પાછો મોકલ્યો છે.

પોતે ડોકોરજીના મંદિરમાં દર વર્ષે જ
અનન્ય ભક્તિમયતાથી 'હરિસંહિના'ના કડિ
વાંચના, તે જ ભક્તિમયતાએ એમના સમગ્ર
જીવનને રસસિદ્ધ કયું હતું. 'આવ્યો કનૈયો'ના
શુંજન દરતાં કરતાં એમણે કનૈયાના દર્શનની
પ્રસાદી લીધી, અને પછી દસનાં દસનાં એ
'કાવત્રી કુંજન'માં રમવા ઊપડી ગયા. પછે
ત્યારે તેમણે 'ત્રિમંદિર' જોયું છે, અને
એમનો માદીડો એમને આ આરેથી લઈ
મથો છે. એ વ્રતધારી રસધિને 'નમું આતમા
દાશી, નમન લગતી દેહ નમજો.'

નહાનાલાલ કવિની અપભ્રંશને રૂઝિઓ
ડાલનથી, ભાષાંતરોની સરળતા, રાસસંપ્રદાયનું
ચળદ લાલિત્ય, તોટકોનું સમર્થ પ્રાગ્વિખન,
વિશ્વગીતા જેવાં કાવ્યોમાં ગાયેલી દ્વિસ્વરૂપી,
એ સર્વેનું વિવેચન સાક્ષરો અને પિદ્ધાનેએ
કરેલું છે અને દરશે. મારો એવો જોડો અભ્યાસ
પણ નથી અને લાખકલા પણ નથી. પરંતુ,
કવિનો પરિચય મને છેક બાલપ્રજ્ઞથી હતો.
તેથી તેમનાં થોડાં સંસ્મરણો લખું તો વાંચનાર
વર્ગને વધારે રસપ્રદ થઈ પડશે એમ ધારું છું.
તેમની વત્સલતા અને આનંદી સ્વભાવ,
અને તેમનું બાળક જેવું કુદરત દાસ્ય યાદ આવે
છે, ત્યારે મનમાં ગદ્ગદ છવાઈ જાય છે કે, એ
મહાન વિશ્વતિનું હવે નામ માત્ર રહ્યું !

હું. છેક નાની આંકડનવ વર્ષની હતી ત્યારે
કવિનું નામ મેં પહેલપહેલું સાંભળ્યું. મારાં
માતાં મા. (નાની) શ્રી. બાળાપરેન એક દિવસ
કવિનું 'અંબૃત અંબલિમાં નહિ. ઝીંકું રે
બહેન,' ગદ્યગદ્યનાં હતાં. મેં થોડા સપ્તકો
સાંભળ્યાં ને મને ખૂબ ગમી ગયા એટલે મેં
એ આખું ગીત સંભળાવવાનું એમને કહ્યું.
એમને માત્ર એ જ લીંટી મોઢે આવડતી
હતી. તેથી તેમણે મારી પાસે 'જાનસંધ્યા'
નામના એક માસિકની જૂની કાપડો શોધાવી,
અને તેના એક અંકમાંથી આખું ગીત લખાવ્યું.

અને યાદ છે કે તે વખતે હું અંગ્રેજી
પ્રાથમિક બાળુતી હતી, અને તે પછીનાં બે
ત્રણ વરસ દરમિયાન મને એકથો એ જ રાસ
આવડતો હતો. અને ત્યારે પણ કોઈ મને
અરખો ગાવાનું કહેતું ત્યારે હું એ જ ગાતી.
એ રાસના લેખક તે મારે મનથી જગતમાં
એકના એક કવિ હતા. આજે આટલે વરસે
પણ એમના એક તો નહિ, પણ ચુન્નરાત્રી
બાપાના શ્રેષ્ઠ કવિ તો મારા મનથી છે જ.

પણ ત્યારે મેં કવિને જોયેલા નહિ.
૧૯૧૮ ની સાલમાં મારા પિતાજી સાથે અમે

કવિનાં સંસ્મરણો

શ્રી. પ્રેમલીલા મહેતા બી. એસ. સી.

ત્રણ બાંકુ કાઠિયાવાડને પ્રયાસે ગયેલાં ત્યારે
રાજકોટમાં કવિને ઘેર જનરેલાં. તે મારો પહેલો
પરિચય હતો. રાજકોટમાં કવિને ત્યાં જીવનવાનું
હતું તેથી જાણે નિદ્રા સાર્થક ચર્ચાવાની
દોષ એટલી બધી ખુશાલી મારા બાળક મનમાં
થતી હતી. અને રોશન કિપર એમની પ્રયંક
કાયા પહેલપહેલી નજરે પડી અને મુકન દાસ્ય
કાને પડ્યું ત્યારે જાણે ઇચ્છન લખ્યું બન્યું.

કવિને ઘેર પહેલેનાં ત્યારે આંગણમાંથી
જ એમણે 'બાઈ' કરીને કોઈને ખૂમ પાડી.
વડોદરામાં અમે રહેલાં એટલે અમારા મનમાં
કે બાઈ એટલે કોઈ દક્ષણી બાઈ હતી; તેને
બદલે તો કવિપત્ની શ્રી. માણેકબા આંવી
પહેલેનાં અને પછી તો કવિએ અને કવિપત્નીએ
અમારું જે વહાલમયું સ્વાગત કર્યું હતું તે
લખનાં પાર આવે એમ નથી.

રાજકોટથી અમે અમરેલી, ધારી વગેરે
રથે થઈને દરબાર ગોપાળદાસના તાલુકદારી
ગામ હસા મ્યાં હતાં. કવિ ત્યાં અગાઉથી
જઈ પડેલો. અને અહીં મત્તકમાં હોય કે
પછી કાઠિયાવાડનાં ગરાસી ગામમાંના રિયાજ
અમને ખતાવવા ખાતર દોષ, પણ મામને
પાદર અમે પહેલેનાં ત્યાં વાજતુંગાજતું
સામૈયું અમને લેવા એમણે મોકલાવેલું. અમને
તો ખુદ જ મૂંઝવણ થઈ ગઈ. અને દરબારને
ઘેર અમારું સરખસ પહેલેનું ત્યારે અમારાં
મૂંઝવાણેમાં મોં જોઈને કવિ ત્રેસી દસી
પહેલા તે હજી મને ખરોખર યાદ છે.

રાત્રે વાણુ ક્યાં પછી ચોગાનમાં ગામ-
લોકોના રાસડા હતા. પૂરેપૂરેને રાસડા લેતા
ત્યારે મેં પહેલી જ વાર જોયા. અને એમના
પદલાલિત્યથી હું છક થઈ ગઈ હતી. થોડી વારમાં

તો કવિએ અમને ત્રણે છોકરોને રાસમાં જોડાવાનો આમંત્ર કર્યો. કાઠિયાવાડમાં રાસડામાં પત્તની જે કેસ લે છે તે એ વખતે તો અમારે મન તદ્દન નવી હતી; એટલે અમે ઘણી વ્યાના-કાની કરી. પણ કવિ માને જ નહીં. એવે દરબારસાહેબ અને શ્રી. બક્ષિત્યા પણ જોડાયાં ત્યારે અમે પણ જોડાયાં અને બાળક એટલે થોડી જ વારમાં ટેવાઈ ગયાં.

કવિએ ત્યાં દસામાં અમને યોતાનું એક નવું કાવ્ય

‘જિહ્વો બરતગોત્ર ! તુજ વાદ,

જુએ જો જમત કાલને લાદ.’

એ વાંચી સંભળાવેલું. ધણે ભાગે ૧૯૧૯માં દુકાળસંકટ નિવારણ માટે અમે અમદાવાદમાં એક જલસો કરેલો તેમાં એ ગીત અમે ગાયેલું.

૧૯૨૦ની સાલમાં મારે મોસાળ ગરબા રાખ્યા હતા, ત્યાં સ્વ. શ્રી. ઇન્દિરાબહેન રમાકાન્ત ધારેખાને ‘રૂપલા રાતલડીમાં ઊંધે છરનાં ખારણાં’ એ કવિનો રાસ ગાયો હતો. અને મને એ એટલો બધો મમી ગયો કે મેં બીજે જ દિવસથી દરરો ને દરરો એ ગાવા માંડ્યો. અને પછી ‘ન્હાના ન્હાના રાસ’ની ચોપડી લખને એમાંથી જેટલા રાસના રાગ બેઠા તે રાસ મોડેડે કરવા માંડ્યા. ત્યારપછીનાં આઠદસ વર્ષ વડોદરા, અમદાવાદ, સુરત, તેમજ રાજકોટમાં ચરદુતસવો, વસન્તોતસવો, જલસા અને ગરબા સમારંભોમાં મુખ્યત્વે કવિ ન્હાનાલાલનાં જ કાવ્યો હું ગાતી.

કાવ્યદેવીની મારી એ આરાધનાની પ્રસાદી મને અષ્ટધારી ૧૯૨૫ની સાલમાં મળી. એક દિવસ એકાએક મારા ઉપર પુસ્તકોનું એક પારસત્ર આપ્યું. અને ઉપાડીને જોયું તો કવિનાં ત્યાં મુખીમાં પ્રકટ થયેલાં સર્વે પુસ્તકો તેમાં હતાં અને દરેકના આગળ પાના ઉપર કવિએ યોતાના દસ્તાવેજમાં લખેલું: ‘જિ. બહેન લીલાને’ અને નીચે યોતાની સહી.

કવિની આ યોગિતી વતસલતાથી હું તો સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. ૧૯૧૮ પછી હું એમને ખાસ મળી નહોતી. અણુતી પણ નહોતી કે મારી દિલચાલ પર એમની દૂર દૂરથી નજર છે. કવિ તે વખતે ક્યાં રહેતા તે પણ હું અણુતી નહિ. મને તો તેમનાં કાવ્યો પ્રિય હતાં એટલે મુગ્ધભાવે હું એ ગાવા કરતી હતી, ત્યાં તો આ પ્રસાદી અનુભૂતાં આવી મળી. વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં અને તે પછી પણ ધનામ, બેટ, બક્ષિસ તો બધાં બાળકો અને કિશોરોની માફક મને પણ આગતુધી કેટલાં મે મળ્યાં હશે, પણ આ બેટ જેટલી ‘કિંમત’ મને ખીજ એકકેની લાગી નથી. કવિના વતસલ હૃદયની નિશાનીરૂપ એ મહામેઘી બેટ મેં જીવ પેઠે. જળવીને રાખી મૂકી છે.

વચમાં થોડાં વરસ ગુજરાતની બહાર મારે જાળવાનાં થયાં, પણ કવિની સુચારુ જ્યન્તીની ઉજવણી વખતે હું વડોદરામાં હતી એટલે કવિનું ‘પિરાટનો દિ’ગોળો’ એ કાવ્ય મેં સમારંભમાં ગાણું હતું. સમારંભ પૂરો થયા પછી કવિએ મને પાસે બોલાવીને માથે દાઢ મૂકાને આશિષ આપી હતી.

૧૯૪૦માં મુંબાઈની બગિની સમાજ તરફથી ‘ન્હાનાલાલ રસદર્શન’ ઉજવવું હતું ત્યારે સમાજની બે બહેનો સાથે હું જુદાંમાં કવિને મળવા ગઈ હતી. અને છેલ્લાં કવિ દલપતરામ ન્હાનાલાલની ૧૧૧ વર્ષની સરસ્વતીસેવાનો સમારંભ અમદાવાદમાં ઉજવાયો ત્યારે માત્ર તેમનાં દર્શનનો તેમજ તેમને વંદન કરવાનો લાભ મળ્યો હતો.

એમના જેવી મદાન વિશ્વતિનું ખ્યાન જીવનમાં એકાદ વાર મારા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિ તરફ દોરવાયું એટલાથી હું તો મારી જાતને ધન્ય માનું છું અને સંતોષ પામું છું. તેમના પ્રતિભાશાળી પુણ્યાત્માને અંજલિ આપવાની આ તક લઈ છું.

કવિશ્રી-નંદાનાલાલની એક વિશિષ્ટતા હતી કે એ નવાં જતા ત્યાં કવિની મંડળી જતમતી. એ મંડળીનાં કેટલાંક પાત્રો નોંધવા જેવાં છે. અમૃતલાલ સુંદરજી, પદ્ધિયાર એ કવિનું એક પ્રિય પાત્ર હતું. પદ્ધિયારની સાધુતાએ કવિ પર બહુ અસર કરી હતી અને કવિએ એનાં વિશિષ્ટ કાવ્યોથી સાધુચરિત પદ્ધિયારજીને પોતાના બનાવ્યા હતા. રાજકોટના કવિશ્રીના અખાડામાં પદ્ધિયારજી ઉપરાંત પ્રસંગે પ્રસંગે બાવાજી—મોહનદાસ બાવા ચડી આવતા. ત્યારે બજનોની રમઝટ જતમતી. મોહામાં એક પથ્થુ દાંત નહિ એવા એ બાવાજી ત્યારે ભીંચે સાદે લલકારે:

મોરસો મૃત્યુલોકમાં આવ્યો,
એવડાં તે રૂપ ક્યાંથી લાવ્યો રે:
મોરસો મૃત્યુલોકમાં આવ્યો.

એ બજન જમાવતા ત્યારે કવિ—ગુજરાતનો મહાકવિ—એ બજનની ધૂને શ્રેષ્ઠો બનતો, અને એ વખતે કવિને સાથે સ્વરૂપે જોવાની મને અનેક તક મળેલી છે તે આજે પણ જૂલી શકાતી નથી. કવિ પર કાઠિયાવાડના બજન-સાહિત્યની બહુ ભારે અસર હતી અને એ અસર એમનાં બજનો પર સ્પષ્ટ દેખાય છે. દાખલા તરીકે:

હુજ શરણું એ મમ પરમ ભ્રમ
હરિ હૈં હરિ હૈં

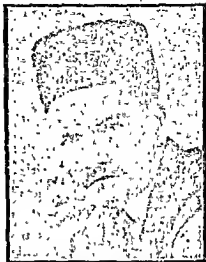
માશાં નયણાંની આગસ રે
ન નિરખ્યા હૃદયિને જરી.

વગેરે અનેક કાવ્યો છે જેમાં બજનના બાવ ઠેર ઠેર સ્પષ્ટ દેખાય છે.

(૨)

મિત્રો સહિત કવિવર પારનેરાનો ડુંગર જોવા ગયા. હું પણ એ વખતે એ મિત્રમંડળીમાં સાથે હતો, અમે સદુ ધોલવડથી નીકળી વલ-સાડ આવ્યા, અને વલસાડથી તિથલ ગયા.

કવિશ્રી નંદાનાલાલનાં

જીવન-પ્રસંગો

શ્રી. મોહનદાસ દારકાદાસ રાયચુરા

સાગરકાંઠાની એ રાતો અને એ રાતોમાં જામેલી કાવ્યોની રમઝટ આજે ત્રીસ ત્રીસ વર્ષે પણ હજુ કાનમાં ગાળે છે. આ પ્રવાસમાં ઘણી વખત મુંબાઈ જતાં ટ્રેનમાંથી જોયેલો પારને-રાનો ડુંગર જોવાનું નક્કી થયું. ડમણિયાં જૂલ્યાં, ધુધરમાળ ધમધી, રમણીય વન ઉપવ-નોના પવન જેવો મીઠો પવન વાયો અને અમે પારડીના પાદરમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક રાત રોકાઈ પારનેરાને પંથે ચડ્યા. પારનેરાની તળેડી મુઠ્ઠી વાહનો સાથે હતાં. અને પાછી પગપાળા ચડ્યા. કવિવરનું શરીર કસેલું અને મજબુત હોવાથી શેષ પણ હાંફ વિના એ ડુંગર ચડતા હતા. ચડતા ચડતા પણ પારનેરા અને એની આસપાસના પ્રદેશનો ઇતિહાસ અમને સંદુને કહે જતા હતા. અમારામાંના કેટલાક હાંફે જતા હતા અને કવિ કહેતા એમાં હાંફતા હાંફતા હોંકારો આપે જતા હતા. ઇતિહાસ અને જૂગોળનાં દર્શન કવિએ જેની રીતે કર્યું છે તેવા ગુજરાતના કોઈ પણ વિદ્વાન-રસોદારે

કર્મો નથી એમ કહું તો એમાં શેષ પણ અતિ-
સયોદિત નથી. દેશની ઐતિહાસિક અને
બૌદ્ધિક રિચિતિનાં રસભર્યાં વર્ણન કરવામાં
કવિ એક અને અન્યેક હતા. પારસેસને પથ્થરે
પથ્થરે ઇતિહાસ યોગ્ય સંભળાવતા, ગુજરાતના
એ મહાન દરિયરે મરાઠાઓના યશસ્વી ઇતિહાસ
આખે રસે સંભળાવ્યો. હિમર પદોચ્ચિત્ત—સદુ
હાંકતા હતા. એવે વખતે કવિએ મારા વાંસામાં
પ્રેમથી ઠોસો માર્યો: ‘રાયચુરા! તમે કીકેટર
લાગે છે?’

મેં કહ્યું: ‘સાથી બાણ્યું?’

એમણે તુરત જવાબ આપ્યો: ‘આ બધા
હાંકે છે; એક તમે અને હું હાંકતા નથી. હું
તો કીકેટર છું અને તમે જરૂર દોવા ભેગાં!’

(૩)

કવિરે રાજકોટના એજન્સી ઓફીસર
તરીકે રાજનાથ આપ્તું એ વખતે ગજકોટના
મોટાસાહેબ—હું જૂનનો ન હોઉં ને એ વખતે
મેકેનોલી સાહેબ હતા—તરફથી કવિને સપ્તમનો
પત્ર આપ્યો હતો. એ ખાનગી પત્ર કવિએ
મને વંચાવ્યો. પત્ર ખરેખર ઝાપવા જેવો છે.
કવિરે જેવા પુરુષને જોવા એ અંગ્રેજ અમ-
લદાર તૈયાર નહોતો. કવિને દરેક રીતે સગવડ
આપવાની વાત એ પત્રમાં તરી આવતી હતી.
એજન્સીના મોટામાં મોટા અમલદાર દોવા
છતાં એ પત્રમાં કવિ તરફનાં પ્રેમભાવ, મળતા
અને સમભાવ શબ્દે શબ્દે ઠોકર્યાં કરતો હતો.
એ પત્ર વાંચી મને કાબુખર ચપેલું કે, કવિ
એજન્સીના ડેપુટી અમલદાર તરીકે કામ
રહે તો સાદું. પત્ર વાંચી મેં કવિ સામે બેસું.
પણ એમની આંખમાં ચમક હતી. દેશસેવાના
ડિગના ધુમે કવિરે ૧૨ અગ્નિ અસર કરી હતી
અને કવિએ જ પ્રમાણિયું લખનાં માયું હતું કે:

‘જુલહના સહુનની વાંચી પાવ્યો’

એ મુજબ પરદેશીની કડીઓની કડી વધુ વખત
ખતી શકે નહિ એવું તેજ કવિની આંખોમાં

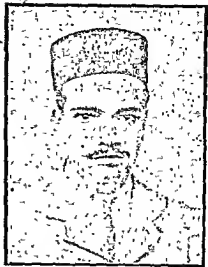
એકું મેં પણ કવિની ‘હા’માં ‘હા’ બાણી. અને
કામળ સારો છે. પણ હવે તો એક જ નિશ્ચય
છે કે એ મોટરી છોડી દેવી. કવિજીવનનો
આ ખાનગી પ્રસંગ બહુ જ ઓછા મિત્રો
બાણે છે.

(૪)

શ્રી. મંદુકામલ દેવે અને સી. કનુબહેન દેવે
આદિત્યમાં રસ લેતા દંપતી દરિયરનાં. બકત
હતાં. કવિ એ કાવ્યમુક્ત દંપતીને ઘેર મોકળ
બધીમાં પ્રસંગે પ્રસંગે આવતા અને એ વખતે
કવિ પોતાનાં નાટકો એ દંપતી સમક્ષ વાંચતા
ત્યારે અગ્નિ રસ જમતો. કવિનાં નાટકો કવિને
મુખે સાંભળવાં એ જીવનનો એક પરમમાં પરમ
લહોનો હતો. અપદ્માગલની ખરી લિખત કવિ
વાંચતા ત્યારે અગ્નિ આવતી. એ સાદિત્યપ્રિય
દંપતી સાથે કવિનો એક અતિ ખાનગીમાં
ખાનખી સામાજિક પ્રશ્ન મને સોંપવામાં આવ્યો
હતો. શ્રી. મંદુકામલ દેવે અને સી. કનુબહેન
દેવે મુરત રહેતાં, કવિએ મને એમની પાસે
મોકલ્યો હતો. અને એ પ્રસંગ ને રીતે બન્યો
એમાં કવિ એક બ્યવહારુ પુરુષ હતા એવું એ
પ્રસંગના પરીણામે સિદ્ધ થયું હતું. પ્રસંગમાં
કવિબક્તદંપતી અને ગુરુ મરીખા કવિ વચ્ચે
મનભેદ હતો, છતાં કવિએ એ દંપતી સાથે એ
પછી જેવો હતો તેવો ને વર્તીવ ચાલુ રાખ્યો, તે
જેક કવિ શરે મને અત્યંત માન ઉત્પન્ન થયું
હતું. કવિરે કવિ હતા સાથે ગુજરાત અને
ગુજરાતીઓના સમાજશાસ્ત્રી પણ હતા. અનેક
ગુજરાતીઓ અને ગુજરાતજીને એમણે ‘નયા
સંસાર’ની દીક્ષા આપી હતી.

(૫)

વીસમી સદી અંધ પડ્યું. એ વખતે હું
શેરગજરમાં દક્ષા લેતો. કવિ શેરગજર
આમળની મરી રહી હતી મારી ઓદિસમાં એક
દિવસ ઓદિસા આવ્યા અને મારા દાયમાં
પોતે નૈયાર કીસી એક યોગના મુદ્રી. ‘રાયચુરા!
વીસમી સદી તમારે લઈ લેવાનું છે. એના

સ્મરણ-સંભાર

શ્રી. 'બનામી'

પ્રથમ કોલિલકૃત્તને સંભળાય ને પછી તેનાં દર્શન થાય. ગુર્જર સાહિત્યકૃત્તને બરી, બરી ક્રમેનીય કહે કૃત્તા કવિકોલિલ રવ. મદાકવિ ન્દાનાધારને તેમની સાહિત્યકૃતિઓ દ્વારા-પરોક્ષ રીતે તો હું ઓળખતો થયેલો. અંગ્રેજ ધોરણ પહેલાંમાં દત્તો ત્યારથી. 'અહા વીઝે અહા વીઝે' રે શોભ, 'પરમ પ્રેમ પરચલ', 'વનનાં આમનણુ આન્યાં સાહેલડી', 'જાલવી જાગની ધૂમે રે', 'માનસ સરોવરે આવો હો રાજદંસ...', વગેરે કાવ્યોનું ત્યારે આકંઠ પાન કરેલું. વયમયોદા-સમજમયોદાને કારણે પૂર્ણ સ્પર્ધાશક્તિ ન થાય તો યે લલકારવામાં ગમે એવાં એ ગીતો મેં ધરીએ બેધડીએ કે ચોષડિયે મુક્તકે? ને મોકળે મને લલકાર્યો છે. અંગ્રેજ ધોરણ ખીનમાં આવ્યો ત્યારે 'જ્યા-જ્યંત' વચિયા મળ્યું. શર્માસ સખાના મંત્રી શ્રી. શંકરપ્રસાદરાવળે અંગ્રેજ ખીન ધોરણમાં 'જ્યા જ્યંત' ને 'રાખેનો પર્વત' તો પરિચય કરાવેલો. સ્વારપછી તો કવિતા સાહિત્યનો મને છંદ લાગેલો. 'જ્યા જ્યંત' એકવાર નહીં, બે વાર નહીં, પણ ખાનીસવાર વાંચ્યું-એટ્રોક થતાં સુધીમાં તો અખાત રીતે તેની અસર ઝીલી. અનુનના સાંડીવધન્યા જેવી કવિની ડાહ્યનશૈલીમાં ત્યાર પછી તો "અજિત" નામે મેં પણ એક નાટક લખ્યું. પ્રીવિયસમાં પ્રો. રાવળને એ ખતાવ્યું. કવિની ધણીખરી

સાહિત્ય વિભાગના તંત્રી તરીકે તમે, અને કલાવિભાગના તંત્રી તરીકે રવિશંકર રાવળે એ માસિક ચલાવવાનું છે. કવિવરની આખી યોગના હું ચાંચી ગયો. યોગના સરસ હતી-પણ એ વખતે મારાથી એ યોગના અમલમાં મેલી શકાય તેમ નહોતું. મેં કવિવરને કહ્યું: 'જત્રીસ વર્ષની હંમર સુધી મારે ધધેા કરવાનો છે અને એ પછી ધધેા છોડી બધો સમય સાહિત્યની જ સેવા કરવાની છે. એટલે હાલ

અસર એમાં વરતાઈ આવે છે. આમ કવિની કવિતાનાં ધાવણુ ધાવી ધાવી મેં પોષણ મેળવ્યું છે. એ પછી તો કવિનું લગભગ અધુન સાહિત્ય વાંચી નાખ્યું. માત્ર કૃત્તનશ્રવણથી સંતોષ નહોતો. એ કવિકોલિલને પ્રત્યક્ષ જ્ઞેવાની તીવ્ર હિતકંઠા થઈ, પણ અધિકાર વિના મહાકવિ સમક્ષ શી રીતે જવાય? ખાંચેક વર્ષ પહેલાં પ્રો. રાવળે મને કવિનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવ્યો. ત્યાર પછી તો હું દિનપ્રતિદિન કવિની વધુ નજીક આવી ગયો-એટલે બધો કે ખી. એ. થી

મારાથી 'વીસમી સદી' નહિ કાંઠી શકાય. કવિ મારા સંકલ્પને સમજતા હતા એટલે એમણે મને વધુ આગ્રહ ન કર્યો, અને ૧૯૨૪માં જ્યારે મેં 'શારદા' શરૂ કર્યું. ત્યારે એમણે 'વીસમી સદી'ની એ યોગના ફરીવાર મને સમજાવી અને મેં એ મુજબ 'શારદા'ને ખીલવવાના પ્રયત્ન કર્યા. 'શારદા'ની શરૂઆતમાં મિત્રભાવે કવિવરે જે સાથ આપ્યો હતો એમાં સાચા મિત્રની બીજી ખાવના તરીકે આવતી હતી.

એમ. એ. નાં બે વર્ષ દરમિયાન અમદાવાદમાં રહેવાનું થયું. તે અરસામાં, બે અઢ્યાડિયે બે ત્રણ કલાક કપિ પાસે ન ગાળું તો મને જરા પણ ચેન પડે નહીં; અને કવિ પણ મોહાવવા માણસ મોકલે.

કવિના સાહિત્ય દ્વારા, મળ્યો નહોતો ત્યારે કવિની જે અંતઃક્રમી માનસદૃશ્ય ઉપર ચીતરાઈ હતી, તેમાં મળ્યા પછીનાં પાંચ વર્ષ બાદ રજમાન ઘટાડો થયો નથી—જદે એ અનુરાગમાં પ્રતિવર્ષે વધારો જ થતો રહ્યો છે, શિષ્યભાવે ગમે ત્યારે મળવા જઈ-સવારે-બપોરે, રૂંઝે માંજે-એ તો એક જ અદ્યતી આવકારે, સવારે-સાંજે જંગલાના કંપાઈડમાં ટહેલતા હોય તો મને પણ સાથમાં લે ને અલકમલકની વાતો કરે. બપોરે ઘંતો લખતા હોય-પાંચતા હોય-વા. પલંગ પર પડી શરીરને આરામ આપતા હોય પણ મનના સંચા તો સદા પોતાની પ્રવૃત્તિઓ કરતા જ હોય. જતવિંત, લેખનવાંચનની પ્રવૃત્તિમાં મુંઝાયેલા ન હોય તો ‘આવો પટેલ’ કહી આવકારે ને કંઈ કામ ન હોય તો પણ ‘બાઈ...’ કહી માણેક્યાને સાદ દે ને પ્રેમપૂર્વક વધામણી આપે: ‘અનામી આવ્યા છે.’ આપણે પરાયા હોએ એવો ખ્યાલ જ આવવા દે નહીં. જાણે ખૂબ જૂની જોળખાણ હોય એમ જ વર્તે. કવિલેખન પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ હોય તો તેમને ડખત કરવાનું સાદસ હું કરતો નહીં. ચોર-પગલે પલંગ પર, સામે-પાસે બેઠી જઈ. કાઈ કાઈવાર તો પાકલાક સુધી આમ ચાંચ્યા કરે ને જુએ એટલે હપકો આપે: ‘ક્યારના આવ્યા? બસા માણસ! બોલતા પણ નથી?’ કહી ટકોરે-ટોકે. પછી તો આરોગ્યની વાતો કરે, ઘરના સમાચાર પૂછે, કેંક પ્રગતિ વર્તમાન જાણે ને જાલસદા બાવે પોતાની વાતો કહી કલાકોના કલાકો સુધી, પ્રેમપૂર્વક તેઓ વાતો કરે જ મન. ને મને પણ કવિની સાથે વાતો

વાતો કરવામાં ચોર મજા આવતી. કવિના સર્જનસમયનું હું ખૂબ કરી રહ્યો છું એવું ધણીવાર લાગે ને લાગે ત્યારે કહું-પણ ખરે-ત્યારે કહે: ‘પુસ્તકો વાંચવા લખવા કરતાં જીવતાં જંગતાં માનવીઓને વાંચવાનો રસ—આનંદ શું કમ છે? આ લખવા વાંચવાનું તો છે જ—ને એ તો ચાલે છે એમ ને એમ.’ અને પછી તો આખી દુનિયાની વાતો માંડે. એમાં સાહિત્યની ને સંસારની, ધર્મની ને રાજકારણની, શિક્ષણશાસ્ત્રની ને રસસાહિત્યની વાતો હોય, જંગતસાહિત્યની ચર્ચા કરતા કવિને સાંબળવાનું સદાય મન થયા કરતું. પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓ સંબંધે પણ ખૂબ ખૂબ વાતો કરે-તેમાં નરસિંહ, મીરાં ને દયારામ માટેનો તેમનો ખાસ બાપ જણાઈ આવે. એમાં પણ દયારામ માટે તો કવિને ખાસ પક્ષપાત. વાત દરમિયાન ધણીયે વારં દયારામને કવિ ટોકે. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ઉપરિથત થતાં કવિ લલકારે:

ચિત્ત! તું ‘શીદને ચિંતા કરે, કુખ્યને કરવું હોય તે કરે.’

‘ગુજરાતજોની શરીર સંપત્તિ’ હું લખતો હતો ત્યારે એક બે વાર કવિ જોડે ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ પાડોલો. મેં એમના ‘પ્રગ્નજીવનનો ધસારો ને નયપદ્મતા’ લેખથી ચર્ચા ઉપાડી. કવિ કહે: ‘પ્રગ્ન વિલાસને છંદે ચડી છે. વૈરાગ્ય વજ્ર જેવો લાગે છે પણ વિલાસની વાટ એટલે વિનાસની વાટ’ એ જંગત ક્યારે જાણશે? ઉલ્લાસને નામે વિલાસના રાસ રચાય છે ને રમાય છે. આજે તો વૈરાગ્ય એટલે વિરાટપૂર્ણ, વિલાસ એટલે વામનપૂર્ણ. પ્રગ્ન આ મૂલ નહીં સ્વીકારે ત્યાં સુધી જંચવારો જ નથી—પૂરી પાંચમાલી જ છે.’

કવિના એ પુણ્યપ્રદોષમાં (Moral indignation) ‘રસ ને રૂપની વદતી સેર’ના સનાતન સંગ્રામની અસર જણાઈ આવતી

હતી. લાંબા જાળાની અધિ યદાવી કહે: 'જે
આ મસજ-દખાવ-દખાવ-દટ વર્ષે હાં! ને
પચ્ચીસે તો તમે પંજિયાપાળા થયા! નવી
પેઢીને મસજ જ ક્યાં છે?'

એકવાર કવિની કૃતિઓ સંબંધે હું મારો
અભિપ્રાય આપતો હતો. સ્વસ્થચિત્તે કવિ
સંબળતા હતા. કોઈ કોઈ વાર જિનપાયાદાર
કરેલી ટીકાતું કવિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માગે-સક્ય
હોય ત્યાં હું આપું-ન હોય ત્યાં અદ્ધર ટીકા કરું.
પણ કવિ જિજ્ઞાસુ જ નહિ. મેં કારણ પૂછ્યું.
કવિએ શુદ્ધ તર્કશાસ્ત્રની અદાથી પ્રત્યુત્તર
પાઠ્યો: 'શુઓ પટેલ, ઇતિહાસ-હકીકતો
ઉચ્ચારવાનો મારો પ્રથમ અધિકાર. ૭૬ કૃતિઓ
મેં રચી છે એવું હું નિઃશંક કહી શકું; પણ
એ બધી સારી જ છે એમ હું શી રીતે કહું?
એ પ્રશ્ન-પ્રદેશ વિવેચકોનો. મારે એમાં માથું
મારવાતું ન હોય. કોઈ ખરાબ કહે તો માફ
પણ લગાડવાતું ન હોય-સમજ્યા?' કવિની
આ વિચારસરણી મને ખૂબ ગમી છે. સાહિત્યના
કેવેર અને આત્મા એને અંગે વાક્યુદ્ધ એક્ષર્મા
નથી. ચર્ચાત્મક, વિવાદારપદ મુદ્દા ઉપજાવી
ચર્ચાને વેગ આપી છે, પણ બ્યર્થ વિતંડા-
વાદને પેળિયો નથી, તેમ જ નક્કી વક્ષણ પણ
અખત્યાર કર્યું નથી. જીવનમાં આ એક
ફેળવવા યોગ્ય શુભ છે. આ શુભને લીધે,
કવિએ અનેક વાર સ્વ. નરસિંહરાવ અને
ખખરદારની મુજબતા ને બકિતને મારી સમક્ષ
મુકતકહે વખાણી છે. શ્રી. ખ. ક. દોઢારનાં
'આરોદણ' ને 'ખેતી' કાવ્યની ધરાધ ધરણને
પ્રશંસા કરી છે. વ્યક્તિગત રીતે પૂ. ગાંધીજી
સાંસ્ત્રિક જીવનવિમૂર્તિને વખાણી છે ને રા.
મુનશીને પણ યોગ્ય અંજલિ આપી છે. મને
તો આમાં કવિના મહાતુઆવનાનાં અને ઇતિ-
હાસ-વક્ષાદારીનાં સચોટ દર્શન થાય છે. જીવનમાં
તેમજ સાહિત્યમાં Fidelity to facts એ
કવિનો મહાન શુભ, એથી તો એ દુસ્મનના

શુભનાં પણ મુકતકહે પ્રમાણ કરતા થાકે નહીં.

એકવાર રહેજ પૂછ્યું: 'કવિરાજ! તમોને
તમારી કૃતિઓમાંથી શ્રેષ્ઠ કઈ લાગે છે?
સહસ્રા કહે: 'દાયની આગમે તે આંગળી પર
કાપ મૂકું તો કઈમાંથી લોહી નહીં નીકળે?
પિના તરીકે બધાં જ આળકો પર મને સરળો
રહે છે. એ જ સત્ય સાહિત્યસૃષ્ટિ માટે ય છે.'

એકવાર મેં કહ્યું: 'આ ધૂમકેતુ અને શી.
રમણલાલનાં 'ગ્રાકળનાં બિંદુ' અને 'રજકણ' ની
માફક આપની કૃતિઓમાંથી મુત્તાત્મક અર્થા-
ન્તરન્યાસી ઉક્તિઓનાં એક એ અંથ તૈયાર
કરી આપું, જે રમ હોય તો.' કવિએ સાવ
ધરીને ના પાડી. કેટલાક દિવસે ફરી એકવાર
ગોઠા મળતાં મેં કહ્યું: 'કવિરાજ, તમારું આટલું
બધું વિપુલ સાહિત્ય ને તેમાં જે અધિકારી
વાચકો વિના તો કોમળો ગજ ખાધ નહીં તેવું
સાહિત્ય. જે એમાંથી એક એ પુસ્તકો જેટલી
ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાહિત્ય-વાનગી પ્રજ્ઞને પીરસી
શકાય તો? પશ્ચિમમાં તો આશું ઘણું થાય છે,
વગેરે.' મેં માન્યું કે કવિ જિજ્ઞાસુ. પણ કવિ
તો સ્વસ્થ ચિત્તે કહે: 'જે છે તે જરાખર છે.
મારે એમાંનું કંથું જ કરવું નથી. બધું જ સારું
આખા પછી બાકી રહેલાં આજી સારાને કોણ
વાંચશે? ને આપણને સારું લાગે છે તે બધાને જ
સારું લાગશે એની ખાતરી શી? સૌ સૌની
મથોદામાં જ બધું 'સારું' છે વગેરે.'

હેલ્થે હેલ્થે, કવિને કૃતિઓની સંખ્યાનો
કેક મોહ લાગ્યો છે એવું મને લાગ્યું ત્યારે
સદજ મેં ટીકા કરી. તંમે તો સત્ત્વના ઉપાસક.
સત્ત્વ જ નમારે મન સર્વસ્વ, સંખ્યા તો ગૌણ.
ઉત્તર મળ્યો. 'હા, તમારી વાત તદ્દન સાચી
છે-પણ એ સાંસ્ત્રિક લોભને હું જતો કરી
શકતો નથી. જતાં પહેલાં ત્રણ આંકડા જોવાં
ઈચ્છું છું. આકી 'હરિદર્શન', 'વેણુ વિહાર'
સ્વતંત્ર વિષય તરીકે સંખ્યાના અધિકારી ખરાં
કે નહીં? અને સત્ત્વઓટ તો વિવેચકો બન્યું!

બાપી મને: તો ૧૦ પછી શુદ્ધિ વધુ પ્રકુલ્લ લાગે છે. વાંચો અંશરથ સમીક્ષા ને કાઢો પ્રતિભાવ્યાંક, નંપાસ નહીં થાઉં.’

પરિચય બાદ થતાં કવિ એમની પ્રસિદ્ધ થતી નવી કૃતિઓ મને ભેટ આપે. કિંમત આપ્યા સિવાય ઉપહારવત ન સ્વીકારવાનો ગેં આમદ રાખેલો. અતિ આગ્રહપૂર્વક કિંમત આપું ત્યારે કહે: ‘અરે બસા માણસ, એ રહેવા દો. પટેલ થયા પછુ રહ્યા અધૂરા. પગોળ લેવાનાં તમારે ખેતરે કાંઈ આપી ચઢે ને ચૂપક’ કહ્યું હો તેના દામ લ્યો છોડો આ પછુ મારા ખજાનો પાક છે. એના પેસા હોય !’

અહવાડિયે-પખવાડિયે ઘરે જાઉં ને પૂછું: ‘કેમ લખ્યું કંઈ નવું ?’ કહે: ‘આ લખાઈ ગયું છે.’ પછી ગાઈ કે વાંચી સંભળાવે. આને એ કવિમોરશે દેવકુંભેમાં આલ્યો ગયો છે પછુ ‘મધરાતનો પેસો મોરશે’ કવિએ પાંચ સાતવાર ગાયેલ. એ ગીતના મોરશાની કેશ હૃદયની કુંભેમાં ફણે થે ગાજી રહી છે. એ પદાડી શરીર, એ છુલ્લ અપાજ ને એ પૌરુષભયો લહેડો ! આને થે સ્મૃતિમાં એટલાં જ તાળં છે.

કવિતાના તત્ત્વવિચારની ચર્ચા ચાલતી હતી. સ્વ. રમણભાઈને અનુસરી હું કહેતા: ‘કવિતા એ તો અંતઃક્ષેાભનું પરિણામ.’ કવિએ ધંરમાંથી સારંગી મંગારી કહ્યું: કવિતા એ અંતઃક્ષેાભનું પરિણામ નહીં, પણ આત્મન-સારંગીનું લંબોચિત-સુસંબદ્ધ સંગીત. કવિતા એ તો આત્માનો ઉદ્ઘાસ-વ્યાપાર-ઓડકાર. આનંદ વિના, ઉદ્ઘાસ વિના કવિતા નહીં. કવિતા એ તો આત્માની કષ્ટા. આત્માને વળી ક્ષેાળ કેવો ? એ તો આનંદમય સ્વરૂપ. ક્ષેાભને ટાળે, આત્માને આનંદાવે, જીવનમાં ચેતનની બરતી આણે, એ સાચી કવિતા. સાચી કવિતા તો સૌંદર્યના, ધીરજના, બળ્યતાના, આનંદના અદ્યમશક્તિના અગમ્ય સદેશ આપે, પ્રાણવંતી પ્રેરણા પાપ, પ્રેરણામાંથી પુરુષાર્થ મગદાવે.

પુરુષોત્તમની કવિતા-પ્રેરણાએ પાર્થને પ્રેયો હતો તેમ. સાચી કવિતા તો અર્ચુનવિષાદ ટાળી જીવનનાં કુરુક્ષેત્ર જિતાવે. અર્ચી કવિતા તો આત્માના કેવળ આનંદમાંથી આવે. કવિતા તો કુંદન જેવી, બેમાંથી એકકેયને કાટ કેવો ? આખ ને અગ્નિને ઉધધ કેવી ? કવિતા એ તો અમૃતકુવારા-અમૃતપાદળી વગેરે.

સંબંધની લશ્ચર્યાતમાં હું ઘરે-જતો ત્યારે કહે: ‘જુઓ પટેલ, ઘરનાં આ દરવાજા આખ જેવા સાવ ખુલ્લા છે. ખડકીને સાંકળી પછુ વાસતો નથી. અહીં આવવું સહેલું છે પછુ સત્ય સાંભળવું ને જીરવવું મારે કપરું છે.’ હું કહેતા: ‘કવિરાજ, સત્ય પછુ સાપેક્ષ દોષ શકે ને ?’ મને લાગે છે કે કવિએ એનો પ્રત્યુત્તર પાંચ વર્ષના શીળા મુખેથી જ આપી દીધો.

કવિની સરળતાએ મને મુગ્ધ કર્યો છે. ‘જગતપ્રેરણા’નો પ્રેસ કોપી મને વાંચવા આપી. ઘરે જઈ બે ત્રણવાર વાંચી. પાંચેક નંદીનામેઠા મુધારા સૂચતી પ્રેસ કોપી કવિને પરત કરી. એ મુચનો પ્રત્યક્ષ ચર્ચા ક્યાં બાદ કવિએ મદર્શ સ્વીકારી લીધાં. તે દિવસે મારા આનંદની માત્રા જોર વધી ગઈ. એક મેદાકવિ તુચ્છ શિષ્યનાં સૂચનોને સ્વીકારી લે, એ કેટલી નિર્દોષ રિયતિ. કેવી રવજાવની સરળતા !

કવિ વિનોદી પછુ મગજના. કાંઈવાર પાંખેલો બિલાડી સાથે પછુ આત્મીયતાવે વાતો કરે. અને નાનાં બૂલકાં હોય તો તે જોઈ લ્યો મજા ! કવિ ખરેખર ચગે. એકવાર થી. જીવજીલાલ દીવાન કવિને મળવા માટે સાંગના આવેલા. હું પછુ ત્યાં જ હતો. ઘરનાં ત્રણવાર ફૂલ આવી દીવાનદોહાને વળગી પડ્યાં ને કવિએ એ બૂલકાને ખીલાવી, ‘દાદાનો ડંગોળો’ મવરાવ્યો. માણેકઆ પછુ પડ્યે બીમાં દરો. બાળકો સાથે બાળકો બની આનંદતાં એ ત્રણ વૃદ્ધોને જોયાં ત્યારે કવિએ-દાનીઓ વૃદ્ધાવરથાને બીજી આદ્યાવરથા કેમ કહેતા હશે તેની પ્રતીતિ ચઈ.

હું જૂનતો ન ડોહ તો ઓળખાણ થયા પછી બીજા કે ત્રીજવાર કવિને મળ્યા મયો ત્યારે વિવેકપૂર્વક કહે: 'આપને હવેને આપો છું.' કવિ કહે: 'આવો, આવો, જરૂર આવો-પણ એ રખે જૂનતા કે દર્શન પણ હમયપડી છે. એ પરરમૈયદી કે આત્મનેપદી નથી.' 'Give and take' હવેર તો સારો સંસાર આશે છે.

ધતિદાસની સરાણે ચઢેલી એમની રચ્ચતિ એટલી બધી તેજ કે ગુજરાત-કાશિયાવાડનો પ્રત્યેક પથ્થર કષ્ટદિશામાં આવ્યો-તે બધું જ કવિ કહે. એની પાકી ખાતી તો 'ધૂમકેતુ' એમની સાથે ચર્ચા કરતા હોય ત્યારે થાય. કવિ ગુજરાત-કાશિયાવાડ આવો ખૂંદી વળેલા ધુરોપ; અમેરિકાની વાતો કરનાર ને ગુજરાતની જોગણ જૂનનારને કવિ લઈ જ નાખે.

કમિની શ્રદ્ધા-ભક્તિ માટે તો બેમત હોઈ શકે જ નહીં. પૂ. માણેકમાને અને પેતાને કૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર થયેશે એનો અનુભવ મારી સમક્ષ ત્રણવાર વાર વળું વેગે. 'હરિદર્શન' ને 'વેણુવિહાર'માં એ અનુભવ કવિતારૂપે ગાયો છે. પિતાની કે પદિયાદની કે તેમના ગુરુ પ્રે. દેવેની વાત કરતાં ધણીવાર કવિ ગળગળા કષ્ટ ગ્રય ને એ બધાંનું ભક્તિપૂર્વક ત્રણ રવીકારે.

એમની વાતચીતમાં બામકોની સરજતા ઝગસે ને પગસે દેખા હેતી. એમની શેરી એ પ્રકારનો: એક વાતચીતની શેરી ને બીજા લેખનશેરી. વાન કરનાર ન્દાનાલાલ કવિ અને ડોહનશેરીમાં કવિતા સખનાર કવિની શેરીની તુલના કરતાં કહેને એ ન્દાનાલાલ. હોવાનો બાસ જરૂર થાય.

સાચું-લાગે તેને મરતાં સુધી પણ છોડે નહીં. એને અંગે બધું જ સડન કરી છૂટે ને એ સડન ક્યાંનો ક્યાંક પણ નહીં-અધિક બેયને અંગે દસોડીએ ચડવામાં જોરવ અનુભવે. 'ડોહનશેરી' માટે સાચું-લાગું ત્યારે કહી દીધું:

'શોધવા મયો મહાકંઈ' ને જમ ચઢ્યો ડોહન-શેરીના કષ્ટદર્શન-કારમાં. -વગેરે...' છેલ્લે 'છેલ્લે આત્મપરીક્ષા કરી ઉચ્ચાર્ય-માનાપમાનને અળમાં-ક્યાં' હોત તો સાધુપેટે પૂજતો હોત.' સાંભળ્યા પ્રમાણે કવિને કોઈએ કહ્યું: 'તમે ગાંધીજીને બોડો છો, પણ ધારો કે એ તમારા ઘરે આવે, તો તમે શું કરો?' કવિ કહે: 'એમનો બરડો ને મારો આ ડંગોળો.' ને છતાં યે એ કંઈ ન-કહે તો? વિચાર કરી કવિ કહે: 'હાં, એમ કરે એવો માણસ તો છે, તો તો આ શિર એના ચરણમાં.' જો આ વાત સાચી હોય તો બંને મુદાનુભાવોના રવભાવની ઉદાત્તતા સાથે લાગી જોવા મળે છે.

હા, એમનામાં કોઈ ખરો-એમના દાદા શ્રી ડાહ્યાભાઈએ વારસામાં આપેલો-પણ ધણીવાર એ કોઈ Moral Indignation નોવો કોઈ માણસ હકીકતનું ખૂન કરે કે તેને મરડી મચોડીને મૂકે ત્યારે કવિનો પિત્તો ખસે. સામાન્ય રીતે સાચા માણસો સડન કોષ્ટાન્વિત થાય છે. જો આ બ્યોપિન દોષિત હોય, તેમાંથી કેટલાક દાખલાઓ અપવાદ રૂપ લેખીએ અને કવિના પુણ્યપ્રકાશને રવભાવની મર્યાદા અણીએ તો પણ કવિના રાગદોષ કરનાં સાદિત્યને ઉચ્ચ આદર્શ રથાને રાખેલ; એટલે તો કોણાદાય પીના નીતકંઈની માફક, જીવનનાં એર પી, એ ચંદ્રમૌલિની માફક કવિએ પણ સાદિત્યમાં તો અચૂન જ ધરખ્યાં છે. મારી દૃષ્ટિએ કવિ-જીવનનો આ મોટામાં મોટો ચોત છે-વિજય છે. બ્યક્તિગત સુખદુઃખ રાગદોષ કરતાં પણ સમાજધર્મ એ મહાન વસ્તુ છે. સ્મૃતિ, એાતા, આનંદ, ચેતન આ વિચારસરણીનાં સીધાં પરિણામ છે. કવિના સાદિત્યમાં લૌકિક વિરમ, નિરાશા, મનુષ્ય તિરસ્કાર, સમાનદોષ-કશું જ જોવા નહીં મળે. જીવનમાં ઘુટેલા આદર્શ સ્વિય આ સિદ્ધિ સડન નથી, અને બન્ન આત્માઓ જ આવા આદર્શને જીવનમુદ્ર સેરી શકે છે. અંતમાં એક પ્રસંગ આપી આ સરમ:

બાપી મને તો ૬૦ પછી શુદ્ધિ વધુ પ્રકુલ્લ
લાગે છે. વાંચી ગ્રંથરસ સંગીક્ષા ને કાઢે
પ્રતિભાઆક, નપાંસ નહીં ચાઉં."

પરિચય આઠ થતાં કવિ એમની પ્રસિદ્ધ
થતી નવી કૃતિઓ મને ભેટ આપે. કિંમત
આપ્યા સિવાય ઉપહારવ્રત ન સ્વીકારવાનો મેં
આગ્રહ રાખેલો. અતિ આગ્રહપૂર્વક કિંમત
આપું ત્યારે કહે: 'અરે બહા માણસ, એ રહેવા
દો. પટેલ ચંચા પણ રજા અધૂરા. પગેળ
લેવાતાં તમારે ખેતરે કાંઈ ખાતી ચડે ને સ્પર્ક
કણ દો તેના દામ લ્યો છો. આ પણ મારા
ખર્ચાનો પાક છે. એના પૈસા હોય !'

અઘવાંડિયે-પખવાંડિયે ઘરે જાઉં ને પૂછું:
'કેમ લખ્યું કંઈ નવું?' કહે: 'આ લખાઈ
મધ્ય છે.' પછી માર્છ કે વાંચી સંભળાવે. આજે
એ કેવિમેરસો દેવકુંજેમાં આવ્યો મયો છે
પણ 'મધરાતનો પેસો મેરસો' કવિએ પાંચ
સાતવાર ગાયેલ. એ ગીતના મેરસાની કેદા હૃદય-
ની કુંજેમાં હજી ચે ગાજી રહી છે. એ પદાડી
શરીર, એ શુદ્ધ અંગ ને એ પૌરુષમયો લહેરો!
આજે ચે સ્મૃતિમાં એટલા જ તાગ છે.

કવિતાના તત્ત્વવિચારની ચર્ચા ચાલતી
હતી. ધ્રુ. રમણભાઈને અનુસરી હું કહેતા:
'કવિતા એ તો અંતઃસોભનું પરિણામ.' કવિએ
ધરમાંથી સારંગી મંઝારી કુલ્યું: કવિતા એ
અંતઃસોભનું પરિણામ નહીં, પણ આત્મન-
સારંગીનું લયોચિત-સુસ્વર સંગીત. કવિતા
એ તો આત્માનો ઉડલાસ-આપાર-ઓડકાર.
આનંદ વિના, ઉડલાસ વિના કવિતા નહીં.
કવિતા એ તો આત્માની કલા. આત્માને વળી
સોભ કેવો? એ તો આનંદમય સ્વરૂપ. સોભને
દાગે, આત્માને આનંદાવે, જીવનમાં ચેનનની
ખરતી આણે, એ સાચી કવિતા. સાચી કવિતા
તો સૌંદર્યન, ધીરજના, બળ્યનાના, આનંદના
અદમ્યશક્તિના અમમ્ય સંદેશ આપે, પ્રાણવંતી
પ્રેરણા પાપ, પ્રેરણામાંથી પુરુષાર્થ મગદાવે.

પુરુષોત્તમની કવિતા-પ્રેરણાએ પાર્યને પ્રેયો
હતો તેમ. સાચી કવિતા તો અર્જુનવિષાદ
દાગી જીવનનાં કુસ્થેત્ર જિતાવે. આવી કવિતા
તો આત્માના ડેવળ આનંદમાંથી આવે. કવિતા
તો કુંદન જેવી, એમાંથી એકેયને કાઢ કેના!
આમ ને અગ્નિને ઉધધ કેવી! કવિતા એ તો
અમૃતકુવારા-અમૃતવાદળી વગેરે.

સંબંધની રાશ્ત્રાંતમાં હું ધરે જતો ત્યારે
કહે: 'જુઓ પટેલ, ધરના આ દરવાગ આમ
જેવા સાચ ખુલા છે. ખડકીને સાંકળી પણ
વાસતો નથી. અહીં આવવું સહેલું છે પણ
સત્ય સાંભળવું ને જીવવું મારે કપડું છે.'
હું કહેતા: 'કવિરાજ, સત્ય પણ સાપેક્ષ હોઈ
શકે ને?' મને લાગે છે કે કવિએ એનો પ્રાણતર-
પાંચ વર્ષના શીળા સંબંધથી જ આપી દીધો.

કવિની સરજનાએ મને મુગ્ધ ક્યો છે.
'જગપ્રેરણા'ની પ્રેસ કોપી મને વાંચવા આપી.
ધરે જઈ એ ત્રણવાર વાંચી. પાંચેક નંદાનામેટા
મુધારા સૂચવી પ્રેસ કોપી કવિને પરત કરી.
એ સૂચનો પ્રત્યક્ષ ચર્ચા ક્યો બાદ કવિએ
સહ્યસ્વીકારી લીધાં. તે દિવસે મારા આનંદની
માત્રા જોર વધી અઘ. એક મેદાકવિ તુચ્છ
શિષ્યનાં મૂચનોને સ્વીકારી લે, એ કેટલી નિદાન
રિચિતિ. કેવી સ્વભાવની સરજતા!

કવિ વિનોદી પણ મગજના. કાઈવાર
પાળેલી બિલાડી સાથે પણ આત્મીયતાવે વાતો
કરે. અને નાનાં બૂઝકાં હોય તો તો એક
લ્યો મજા! કવિ ખરેખર ચગે. એકવાર શ્રી.
જીવજીલાલ દીવાન કવિને મળવા માટે સાંગના
આવેલા. હું પણ ત્યાં જ હતો. ધરનાં ત્રણવાર
ફૂલ આવી દીવાનદાદાને વળગી પડ્યાં ને કવિએ
એ બૂઝકને ખીન્નાવી, 'દાદાનો ડુંગળો' મવરાવ્યો.
માણેકબા પણ પડખે ઊભાં દસે. બાળકો સાથે
બાળકો બની આનંદતાં એ ત્રણ વૃદ્ધોને જ્યેષ્ઠ
ત્યારે કવિએ-જ્ઞાતીઓ વૃદ્ધાવરયાને ખીજ
-બાત્માવરયા કેમ કહેના હશે તેની પ્રતીતિ યદ.

હું જૂલતા ન હોઉં તો ઓળખાણ થવા પછી બીજા કે ત્રીજવાર કવિને મળવા મળે ત્યારે વિવેકપૂર્વક એ કહ્યું: 'આપને દર્શને આવ્યો છું.' કવિ કહે: 'આવો, આવો, જરૂર આવો-પણ એ રખે જૂલતા કે દર્શન પણ ઉભયપદી છે. એ પરસ્પરી કે આત્મનેપદી નથી. 'Give and take ઉપર તો સારો સંસાર ચાલે છે.'

ઇતિહાસની સરાણે ચઢેલી એમની સ્મૃતિ એટલી બધી તેજ કે ગુજરાત-કાલિયાવાડનો પ્રત્યેક પથ્થર કંઈ દિશામાં આવ્યો-તે બધું જ કવિ કહે. એની પાકી ખાત્રી તો 'ધૂમકેતુ' એમની સાથે ચર્ચા કરતા હોય ત્યારે ચાય. કવિ ગુજરાત-કાલિયાવાડ આવો ખૂદી વળેલા. યુરોપ, અમેરિકાની વાતો કરનાર ને ગુજરાતની જુઓળ જૂલનારને કવિ લાઈ જ નાખે.

કવિની શ્રદ્ધા-બકિત માટે તો એમત હોઈ શકે જ નહીં. પૂ. માણેકખાને અને પોતાને કૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર થયેલો એનો અનુભવ મારી સમક્ષ ત્રણવાર વાર વણુંવેલો. 'હરિદર્શન' ને 'વેણુવિહાર'માં એ અનુભવ કવિતારૂપે ગાયો છે. પિતાની કે પદિયાદની કે તેમના ગુરુ પ્રે. દેવેની વાત કરતાં ધણીવાર કવિ ગળગળા યદ્ય જાય ને એ બધાંનું બકિતપૂર્વક બજણ રતીકાર.

એમની વાતચીતમાં ખાલકોની સરળતા ઝગમે ને પગમે દેખા દેતી. એમની શૈલી એ પ્રકારનો: એક વાતચીતની શૈલી ને બીજા લેખનશૈલી. વાત કરનાર ન્હાનાલાલ કવિ અને ડોલનશૈલીમાં કવિતા લખનાર કવિની શૈલીની તુલના કરતાં કોઈને એ ન્હાનાલાલ હોવાનો ખાસ જરૂર ચાય.

સાચું લાગે તેને મરતાં સુધી પણ છોડે નહીં. એને અંગે બધું જ સહન કરી છૂટે. ને એ સહન કર્યોનો ક્યેવાટ પણ નહીં-અદેખેયને અંગે કસોટીએ ચક્રવામાં ગૌરવ અનુભવે. ડોલનશૈલી માટે સાચું લાગ્યું ત્યારે કહી દીધું:

'શાધવા ગયો મહાછંદ' ને જઈ ચઢ્યો ડોલન-સૈલીના સખ્તભંડારમાં-વગેરે...' છેલ્લે છેલ્લે આત્મપરીક્ષા કરી ઉચ્ચાર્ય—'માનાધર્મને અળગાં કર્યો' હોત તો સાધુપેટે પૂજતો હોત.' સાંભળ્યા પ્રમાણે કવિને કોઈએ કહ્યું: 'તમે ગાંધીજીને બોડો છો, પણ ધારા કે એતમારા ઘરે આવે, તો તમે શું કરો?' કવિ કહે: 'એમનો બરડો ને મારો આ કંગોળો.' ને છતાં ચે એ કંઈ ન-કહે તો? વિચાર કરી કવિ કહે: 'હાં, એમ કરે એવો માણસ તો છે, તો તો આ શિર એના ચરણે પાં.' ને આ વાત સાચી હોય તો બંને મહાનુભાવોના સ્વભાવની ઉદાત્તતા સાથે લાગી જોવા મળે છે.

હા, એમનામાં કોઈ ખરો-એમના દાદા શ્રી ડાહ્યાભાઈએ વારસામાં આપેલો-પણ ધણીવાર એ કોઈ Moral Indignation જેવો કોઈ માણસ હકીકતનું ખૂન કરે કે તેને મરડી મથકોડીને મૂકે ત્યારે કવિનો પિત્તો ખસે. સામાન્ય રીતે સાચા માણસો સહજ કોષાન્વિત ચાય છે. ને આ બ્યાપ્તિ દોષિત હોય, તેમાંથી કેટલાક દાખલાઓ અંપવાદ રૂપ લેખીએ અને કવિના યુવકપ્રકોપને સ્વભાવની મયોદા ગણીએ તો પણ કવિના રાગદ્વેષ કરતાં સાહિત્યને ઉચ્ચ આદર્શ રચાને રાખેલ; એટલે તો હોમાદાસ પીના નીલકંઠની માફક, જીવનનાં એર પી, એ ચંદ્રમોહિની માફક કવિએ પણ સાહિત્યમાં તો અમુન જ ધરખ્યાં છે. મારી દષ્ટિએ કવિ-જીવનનો આ મોટામાં મોટો યોગ છે-વિનય છે. વ્યક્તિગત સુખદુઃખ રાગદ્વેષ કરતાં પણ સમાજધર્મ એ મહાન વસ્તુ છે. સ્મૃતિ, આશા, આનંદ, ચેતન આ વિચારસરણીનાં સીધાં પરિણામ છે. કવિના સાહિત્યમાં લૌકિક વિષય, નિરાશા, મનુષ્ય તિરસ્કાર, સમાનદોષ-કરું જ જોવા નહીં મળે. જીવનમાં છુટેલા આદર્શ સિવાય આ સિદ્ધિ સહજ નથી, અને બન્ય આત્માઓ જ આવા આદર્શને જીવનબૂર સેવી શકે છે. અંતમાં એક પ્રસંગ આપી આ સરમ-

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ

ખિલિપત્ર

રાજકવિ માવદાનજી લીમજીભાઈ

શુન્નરાતના શુભજહાજ, મહાકવિરાજ ગુરુજી રાજના
ગંભીર જેની ગર્જના, શિરતાજ કવિસમાજના.
એ અસ્ત યાતાં આજ સહુ નારાજ થઈ આંસુ ઝરે,
કવિપુત્ર કવિસત્રાટ ન્હાનાલાલ કવિ ના વીસરે.

ભૂતકાળમાં કવિ માધ. કાળીદાસ ભવભૂતિ હતા,
વ્યાસ, વાલ્મીકિ, બાણ, દંડી, શીઘ્ર કવિઓ શોભતા,
એના સુઅંશી પ્રદાવંશી કાવ્યખંડી અધીશ રે,
કવિપુત્ર કવિસત્રાટ, ન્હાનાલાલ કવિ ના વીસરે.

અમરવેદી કાવ્યની અર્પી ગયા શુન્નરાતને,
અમર આત્મા ધામ અક્ષર મળિયા જઈ નિજ તાતને,
કવિ માવદાન કહે સુશાન્તિ સમયે જગદીશરે.
કવિપુત્ર, કવિસત્રાટ ન્હાનાલાલ કદી ના વીસરે.

રજોને સંકેતી લડે. પાંચ વર્ષ દરમ્યાન મેં
કવિને આર્થિક સ્થિતિ માટે ક્યારેય તે ક્યારેય
કરતા જોયા નથી. હું જ મારી મેજે કવિને
કહેતો કે 'તમે એ નોકરી આજ રાખી હોત તો
હીક રહેત.' કેક તેજ બની કવિ કહે: 'બસ
માણસ, જે થયું છે તે જ બરાબર છે. મારી
વાત ના કરો. શુન્નરાતની વાત કરો. મેં નોકરી
આજ રાખી હોત તો તેથી શુન્નરાતને શો લાભ
થયો હોત? બોલો, મેં નોકરી હતી તે દરમ્યાન
શુન્નરાતને કેટલાં પુસ્તકો આપ્યાં? અર્ધી ઠાકી.
મેં નોકરી છોડ્યા પછી છ ડઝન. શુન્નરાતે શું

ગુમાવ્યું? વગેરે. ત્યારે મને વિચાર આવ્યો.
સાહિત્યકારોમાં આવા કેટલા? શુન્નરાતની
સાહિત્યના ધૃતિદાસમાં મને તો માત્ર ત્રણ જ
નામ નજરે ચડે છે: એક વીર નર્મદ, બીજા
પંડિતગુણુ. મહાકાવ્ય લખનાર સ્વ. ગોવર્ધ-
નરામ ત્રિપાઠી અને ત્રીજા કવિસત્રાટ સ્વ.
ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ. જન્મે, કર્મે ધર્મે
ત્રણે મેં સાચા અર્થમાં આજરજો. વિશ્વમાં રહી,
જીવી, વામનમાંથી જુદા બનતાં બનતાં એ
પ્રજામાં ભળ્યા ને જીવનચર્ચા પૂરી થઈ. વિશ્વ
નિર્વંતા સ્વર્ગસ્થતા આત્મા શાંતિને આપે.

‘ મોતીબાના મોતી જેવાં,
પિતાની પુષ્પમાંબડી;
ઢાઢીલા ને બધાં ધરતી,
હતી તું કુલઆંબડી. ’

આ અને આનાં અનેક કાવ્યોમાં ન્દાના-
ભાઈએ બાને ઉત્તમવળ, પ્રેમભરી અને રસ-
વંતી અંજલિઓ આપી છે. બાનું પિયર
વડવાણમાં. પિતાનું નામ મદાશંકર અને માતાનું
નામ મોતીબા. બા સૌથી મોટાં સંતાન. દશેક
વર્ષનાં થયાં હશે, અને વૈદ્યાખ સુદ પાંચમે,
સંકર જન્મીએ, માણેકભાઈ સંકરો જન્મનથી
આંવીને દવિકુળનાં કુળયોગિની બન્યાં.

‘ જન્મે જન્મ મર્યાને સુધા, પતિની
સંજ્ઞની સુપત્ની છે, ’ એમ ન્દાનાભાઈએ
લખ્યું છે. એ સંજ્ઞની સમા બાએ ન્દાના-
ભાઈને સંસારવ્યવહારના એક પથ કામમાં
કહીય, નાંખ્યા નથી. એવા સર્વ પ્રસંગોથી
બાએ એમને નિશ્ચિન્ત રાખ્યા હતા. બાને
માટે નિઃસંશય કહી શકાય છે કે એમણે ન્દાના-
ભાઈ આગળ દયરાતું એક તથુખડું સરખું
આવવા દીધું નહોતું. વસિષ્ઠગોત્રી ન્દાનાભાઈની
એમણે અસ્મદતી શાં રહીને અવિભક્ત આત્મા-
એ સેવાઓ કરી છે. સાચે જ, બા ન્દાના-
ભાઈની કવિતાની પ્રેરણા રહ્યા છે.

આ સેવા કાંઈ કૃષ્ણસેજ નહોતી. ન્દાના-
ભાઈનું ઘર એટલે અવધૂતનો અખાડો. એમને
ત્યાં જાતજાતનાં અને કોમકોમનાં માણસો આવે.
સૌને પ્રેમમયુ આતિથ્ય મળે. જોત્રે આપતા
બાને તાંબિયા મણવાના આવ્યા, તેણે આ
જાહેજલાશી એવી ને એવી જ જગદગતી રહી.
બારણે માગણુ આવ્યો, તો બા આપવા આવ્યા
જ છે. ન્દાનાભાઈએ ઋતુઋતુનાં ફળફળાદિ
માગ્યાં અને બાએ તે આણી જ આપ્યાં છે.
ન્દાનાભાઈ રાત્રે બે બે વાગે બેઠી પડે અને
કાવ્ય લખવા માંડે; બા ત્યારે સાથે જ દોષ-
પાંચ વાગે ન્દાનાભાઈ નારતો માગે, અને બા

બા અને ન્દાનાભાઈ
શ્રી જયપ્રભા શાસ્ત્રી બી. એ.

રકાબી સાથે હાજર થઈ જ જાય. આમ, ખડે
પગે બાએ ન્દાનાભાઈની અને એમ ગુજરાતની
સેવા કરી છે. ગુજરાત એ દંસતીનું કેટલું બધું
ઋણી છે, તે તો હવે સમજાશે.

છેવટે છેવટે ન્દાનાભાઈની તથયિત બહુ
લયડવા મંડી, ત્યારે બા કોઈ કોઈ વેળા એમને
વારે કે દમણાં થોડો વખત આરામ લેા. પણ
ન્દાનાભાઈ કહે: ‘ આઠ, દમણાં દમણાં જુવાળ
બહુ આવે છે. બરતી એટલી બધી આવે છે
કે એને રોકાય શી રીતે? આ ઉપરવાળા શેઠને
પૂછો, આવકનો દિસાજ રખાય છે? જાવકનો
રખાય. આવક તો આવ્યા જ કરે અને ઉત્ત-
રામાં જ કરે. એનો દિસાજ શી રીતે રખાય ?
વળા, ન્દાનાભાઈ નડાવા જાય, તોપણ
મણી વખત જન્મે તરત બહાર નીકળ્યા આવે
અને કવિતા લખવા બેસી જાય. નડાવા માટે
કરેલી તૈયારીઓ પણ એમ ને એમ રહે અને
એ પોતાના કામમાં મગ્ન રહે. એમની ‘હરિ-
સંહિતા’ નો બધો બામ આવી રીતે લખાયો છે.

ન્દાનાભાઈ તો રહ્યા મરત. લખવામાં આપ-
વિદારી. એટલે કાંઈકનું સરખાતનું લખાણ

હોય તો વળી તરત પાછો પાછગનો બામ લખવા માંડે. પણ આ બધુંબે વ્યવસ્થિત રાખવાનું કામ જા કરતાં, અને આવું જ બધું વ્યવસ્થિત જા આવ્યા ધરમાં રાખતાં. ન્હાનાભાઈનો પણ વ્યવસ્થિત રાખવાનો, શિસ્ત બજાવવાનો આમકડું એટલો જ. એમના દેમંડ પરથી એક ચોપડી લીધી હોય તો એ પાછી એ દેકાણે જ મૂકવાની-ખીંછ જગાએ નહિ. રરતે ચાલવામાં પણ આવું. એમની સાથે હોઇએ તો અમુક બાજુ જ ચાલવું પડે. જમે એમ બાધાની માફક ચલાય જ નહિ. રરતે ચાલના ચાલના પણ એમનું પ્પાન તો ઠોણ સોંદર્ય જોવામાં જ હોય. એક વખત. અમે સાથે ચાલતાં હતાં. વચમાં એ જીભા રહી ગયા. લાકડીથી હાથ કરીને બતાવે: 'જો દેખાય છે પેલું. આકાશમાં સૂર્યનાં કિરણ કેવાં ફેલાયેલાં છે. અને તળાવમાં જો. કિરણ કેવાં રહે છે!' વળી પૂછે: 'રાતે ઠોણ વખત આ બત્તીનું તેજ પાણીમાં જોયું છે?'

જેટલી ઉદારતા ન્હાનાભાઈમાં એટલી જ બામાં પણ છે. જમે એટલા જંગાવાતો આવ્યા હશે પણ બાએ પારકાને પોતાના ગણી એમને મદદ કરી છે. સારે પ્રસંગે જા દલાય ન જાય, પણ દુઃખ વખતે, મુશ્કેલી વખતે જા દોડતાં જાય. કેટલાકને ત્યાં તો બાએ રાજને પોતાના હાથે સુવાડ્યાં છે. આરા પ્રસંગેએ કંઈ પણ બેઠાવા વિના બાએ મયાશકિત મદદ કરી છે. આરા એમના ઉપકાર તો કેટલાયે પર હશે. એ ઉપકારો મૂલનારા પણ છે. છતાં આવી ઠોણની પણ સેવા કરવામાં બાએ પાછું ફરી જોયું નથી ઉપકારના બદલની રચને પણ આરા સેવી નથી. ન્હાનાભાઈએ જ કહ્યું છે તેમ 'ઉચ્ચાસિની આગનુત્તી, દાઝ્યાં માંદાંની ઓળખિ, દિલાસો દુઃખી આંતોતો, સોનો વિશ્રામપાટ તું.' બ્યારે એમને ઘેર જઈએ ત્યારે કેટલાયે બાના વિશ્રામપાટે વિશ્રામ લેતા જોવાના મળે. પારકાને પોતાનાં કરી રાખનારાં બા.

પોતાની પુત્રવધૂએને માતાની ખોટ ક્યાંથી સાલવા દે? પોતાના પુત્રપુત્રીનાં મિત્રોને પણ પોતાનાં પુત્રપુત્રી જોયાં જ ગણે. વાંક લાગે તો જો સબ્બ કહે પણ ખરાં. પણ એજ પ્રેમાળ જા કદી કદી ન્હાનાભાઈના કપકામાંથી પણ તેમને બચાવી લે. ન્હાનાભાઈ આગળ તેમનું ઉપરાણું લે. એમના તરફથી ન્હાનાભાઈ સાંથે લડી પણ લે. અને આટલી વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ આરા ઠોણની સડેજ માંદગીના સમાચાર સાંભળે તો બા અને ન્હાનાભાઈ ત્યાં દોડતાં જાય. આ એમની મોટાઈ હતી.

બાની સાદાઈ તો સર્વદા જણીતી છે. પોતાના નિશ્ચયમાંથી એ કદી ડગ્યાં નથી. ન્હાનાભાઈના આદર્શોનું જેટલું લાલનપાલન કયું છે એટલો જ એમણે વ્યવહાર પણ સાચવ્યો છે. એમના સંસારના ખર્ચ સાથે કેટલાયે ગોળ અયગ્યાં છે. ચંદતી આવી હશે, પડતી આવી દશે. એમની સાદાર્થ તો સંન્યાસિની જેવી જ રહી છે. એટલી જ એમની પવિત્રતા. શાન્તિથી એમણે સંજોગવશાત મૂકે રહી કામ કયું છે. અને

'મતના જેવી નિત્યની નિશ્ચલા તું રિદ્ધિમાં, રંકતામાં ને સંન્યાસિની સદાની તું.' આ દંપતીનાં ક્ષણેકનાં દર્શને. પણ ભવતરણનાં ભાર્યાં મળે છે. એ શિરચ્છવ, તીર્થસ્વરૂપ, બ્રાહ્મણવૃથ ઋષિદંપતીનાં નિર્ગનાં સંતાન થવાની અમને, ધન્યતા મળી છે, તે હૃદયનો અનુભવ છે. એ ઋષિદંપતીને અમારાં ઠોટીઠોટી વંદન છે. અમને થાય છે કે બાના જીવનમાં કેયું જાડું છે કે, પોતે લગભગ નિરક્ષર છતાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા અને રસધિ એવા ન્હાનાભાઈની કવિતાના પ્રેરણાદાત્રી થયાં. આમાં બાની ભક્તિ, તપશ્ચર્યા, અને હોમાનળ જેવી જીવનદીપ્તિ જ છે. તેથી જ, જાણે ન્હાનાભાઈએ ગાયું છે: 'ખડું કટું: મુજ કંપના કવિતા નથી તુજ જીવનના કવિત્વ તોણે'

ઈ. સ. ૧૯૨૦-૨૧ની સાલમાં જીવંતી હતી અને અસહકારના નવા જુવાળ સાથે પોલીસ વર્ગ પર મરણ પામેલા સુરતનો દેશભિમાની પનોતો પુત્ર નર્મદ સુરતીઓને યાદ આવ્યો. એના સુધારક વિચારોને લીધે એક જામનો પસાર થઈ ગયો. લાંબી સુધી એને યાદ કરવાની કાંઈ હિમત કરી શક્યું નહોતું. હવે એવડા જુસ્સાથી લોકોને એની યાદ આવી. એ માટે સમિતિ નિર્માણ.

તેણે નર્મદ કવિની એક મોટી છાંયી તૈયાર કરાવી. જાહેર હોલમાં મુકાવવા ઠેરવ્યું. પરંતુ તે ખુદશી મૂકવા ક્યા સાહસને બોલાવવા એ ચર્ચા ચાલી. છેવટે ન્હાનાલાલભાઈને બોલાવવાનું થયું.

નર્મદને ન્હાનાલાલ અને રેડીક્લા તથા દેશભિમાની. સુરત બોલાવનાર સમિતિ વિચાર કરતી હતી કે દલપત-નર્મદ વચ્ચેના અંતરાયોને રમરણમાં રાખી દલપતપુત્ર છાંયી ખુદશી મૂકવા આવશે? પરંતુ તેઓ આવ્યા અને બહુ જ સુંદર બાવણ તે સમયે આપી ગયા. એ જ વખતે મેં એમને પહેલવહેલા બોલા. સાદા કપડામાં પણ અસાધારણ બળવાળું એમનું વ્યક્તિત્વ તરત પકડાઈ આવ્યું હતું. એ બાવણમાંનાં બે વાક્યો મને આજે ત્રેવીસ વર્ષ પછી પણ યાદ છે (૧) કૌરવવંશ નિર્મૂલ યતાં પાંડુપુત્રે તેનું શ્રાદ્ધ કર્યું હતું, આજે નર્મદવંશ નિર્મૂળ યતાં દલપતપુત્ર તેનું શ્રાદ્ધ સારું છે. (૨) જીવતે જીવત મુંબઈને ડોલાવનાર—નર્મદ, પ્રેમચંદ્ર રાંધેચંદ્ર, અને મોંઘીજી નર્મદની એમણે ખુદશી મૂકી એ છાંયી સુરતના પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસીક કિલ્લાની સામે તાપીના કિનારા પર આવેલા નગીનદાસ હોલમાં હજી આજે પણ નજરે પડે છે.

મહાકવિનું સુરતમાં જીતરવાનું હમેશનું રથાન ભારી પેતાની અડેનતા સસરા એટલે

સ્નેહાળ મહાકવિનાં

સંસ્મરણો

પ્રોફેસર મંગેશરાય જનાર્દન પાઠકજી

અમારા વેવાઈ રવ. ગ્યંબકમદ પડેલાનું ધર હતું. કવિશ્રી અને રવ. ગ્યંબકમદ વર્ષો પર સાદરામાં શિક્ષકો તરીકે કામ કરતા હતાં ત્યારનો આ ગાઠો સંબંધ છેક છેવટે સુધી ચાલ્યો. સુવર્ણ જયંતી પ્રસંગે સુરત રોડને તેઓ જીતયા ત્યારે અનેક જણ એમને તેડવા ગયા હતા. તે સમયે કોઈએ ન્હાનાલાલભાઈને મૂક્યું કે 'ક્યાં જીતરશો?' એમણે કહ્યું: 'જુઓ ભાઈ, મારા જૂના મિત્ર ગ્યંબકમદ માસ્તરને ત્યાં. નહિ તો પછી માસ્તરના વેવાઈ સરદાર જનાર્દન પાઠકજીને ત્યાં. નહિ તો પછી સરદારના વેવાઈ રાવબહાદુર પાર્વતીચંદ્ર દેવેને ત્યાં. ને તે નહિ તો છેવટે પાર્વતીચંદ્રના વેવાઈ ને સંસ્કૃત મહિત રાવબહાદુર કમળાચંદ્ર પ્રાણશંકરને ત્યાં! મને ક્યાં રાખવો તે આ બધા એકબીજાનો વેવાઈઓ માંડોમાંડે નહીં કરી લે.' આ તો એમણે આનંદ ખાતર કહ્યું હતું બાકી એ જીતયા હતા તો એમના વર્ષોજૂના મિત્ર રવ. ગ્યંબકમદને ત્યાં.

આ બાળતમાં તેઓ પોતાનો 'કોઈ મિત્ર કે સ્નેહી સાક્ષર છે કે પંડિત છે કે વિદ્વાન છે કે નહિ તે જોતા જ નહિ. વ્યવહારના મૈત્રી-સંબંધને તેઓ ખૂબ ગણતા. વર્ષો પછી આ સૂરતમાં જિનરવાની વાત મારી સાથે એમને થયેલી ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે 'બાઈ, મારી સુવર્ણજ્યંતી કે એવા કોઈ ખાસ વેખતે તો સમિતિમાંથી કોઈપણ મને પોતાને ત્યાં ઉતારે, પણ પછી બીજી વખત સૂરત આવું ત્યારે મારે તો પાછું અંબકમદ માસતરને ત્યાં જ જવું ને ?' આ પ્રમાણે તેઓ આવી નાની બાળતમાં પણ અસહ્ય સંબંધ ટકાવી રાખનાર હતા અને પોતાની મિત્રતાનો આધાર મિત્રના હૃદયના રનેહ પર રાખતા. મહાસાક્ષરતરીકે ફક્ત વિદ્વાન સાક્ષરો સાથે જ સંબંધ રાખવો એવું એમને જરા નહોતું. મને યાદ છે કે કવિ સૂરત વ્યાવતા તે વખતે ઓચિંતા અમારે ત્યાં મારા શ્વ. પિતાશ્રીને મળવા અચૂક આવતા ને ખૂબખૂબ વાતો કરી જતા. મારા પિતાશ્રીએ એવા એક પ્રસંગે સુરદાસ, 'ગુણસીદાસનાં' હિંદી ભજનો ગાઇ સંભળાવ્યાં હતાં. ત્યારે તેઓએ એમની સાથે આવેલાને કહેલું કે 'અમદાવાદમાં કે ગુજરાતમાં બીજો રથજે આટલી વૃદ્ધ ઉમરે ભજનો સરસ રીતે ગાનાર કોણ નીકળી આવે ? જોઈ 'સૂરતની રસિકતા !' સૂરતનાં 'રસરસીકાં' નરનાર ને 'સૂરતની યોગ્યગંધાઓ' એ કવિશ્રીએ ચાહુ કરી દીધેલા ચળદપ્રયોગો છે.

કવિશ્રીએ કલાપી જ્યંતીને દિવસે લાડીમાં 'કલાપીનો સાહિત્યદરબાર' એ વિષે માહિતી-ઓધી-બરપૂર સુંદર બાળણ આપ્યું હતું.

ઉપરાંત લાડી રહ્યા તે દરમિયાન નામદાર શોહર સાહેબ તથા રાજ્ય-કુટુંબ મંડળ તેમજ બહારથી આવેલા અન્ય સભ્યોનો સમક્ષ એમણે એમનું 'ગોપિકા' નાટક પણ એમની લાક્ષણિક સૈલીથી વાંચી સંભળાવ્યું હતું.

કલાપી જ્યંતીને પ્રસંગે સભામાં મેં તથા

મોસીસ યાદકજીએ કવિશ્રીનું જ રચેલું પ્રસિદ્ધ 'એક જવાણા જળે-ગુજ નેનનમાં, રસજ્યોત નિહાળી નમું હું નમું' સાથે આપ્યું હતું. અમે બંનેએ એ ગીત જાહેરમાં ઘણી વખત ગાયું છે પણ એ રચનાર મહાકવિ સમક્ષ તો પહેલી અને હવે છેલ્લી વખત ગાયું.

લાડીમાંના અમારા સહવાસ દરમિયાન નાની મોટી કેટલીક અંજત બાળતોમાં એમના તરફથી મને સાચી સંગીન સલાહ પણ મળી હતી. જેના પર કવિશ્રીને રનેહ હોય તેની સાથેએઓ કેવી નિઃસ્વાર્થ નિખાલસતાથી વર્તતા તે ખતાવવા પૂરતી બાળત ગણાવી છે.

લાડીમાંથી છૂટા પડ્યા બાદ થોડા સમય પછી કવિશ્રી માણેકજીદેન સાથે જૂનાગઢ રહેવા આવ્યા હતા. એમનો મુકામ જૂનાગઢના માર્ડન ખાતાના ઉપરી એમના મિત્ર મદાસી ગુરુશ્વ મિ. આયંગરને ત્યાં હતો. કવિશ્રીને તે વખતે અમે વારંવાર મળ્યા હતા ને એમની પાસેથી સાહિત્ય વાતોઓ સાંભળી હતી. તે વખતનો પણ એક ન બુલાય એવો પ્રસંગ તો જુદો જ હતો. એક દિવસ મહાકવિ અને જૂનાગઢના જ વતની કવિશ્રી લલિતજી મિ. આયંગરને મોકાને બેગા થઇ ગયા હતા તે વખતે ઇ. સ. ૧૮૭૭માં જન્મેલા અને તેથી સમવયસ્ક ગુજરાતના એ બે વૃદ્ધ પ્રસિદ્ધ કવિઓની સાહિત્ય-ચર્ચા ખૂબ રસપ્રદ થઈ હતી.

પિતાપુત્ર લેખક હોય પણ બંને કવિ હોય ને તેમાં પિતા કવીશ્વર કહેવા જેવા અને પુત્ર મહાકવિ ગણાવા જેવા એ પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અન્યેડ ને અસાધારણ બાળન છે. હિંદુસ્તાનના અન્ય સાહિત્યોમાં કે જમતમાં બીજે એવું પિતા-પુત્રનું એકસો વર્ષ સાહિત્ય સેવા કરતું દંડ મળી આવવું અસંભવ નહિ તો ઘણું મુશ્કેલ છે.

નહાતાલાલભાઈનું નામ એક
ગોટા દરિ તરીકે સંભળ્યું હતું પરંતુ
દરિથી તથા એમનાં પત્ની માણેક-
બહેનને, મુરતમાં દરિની મુવળું જ્યાંતી
ઉત્તરાઈ ત્યારે પડેલી વખત મેં જોયા.

હવાથી જ્યાંતી પ્રસંગે એમની
સાથે લાદીમાં એક ઉનારામાં અમે
રજાં દતાં, ત્યારે અમે પ્રત્યક્ષ એમ
પણ જોયું કે. દરિ તથા એમનાં
પત્ની બંને એક બીજાની ખૂબ સંભાળ
લેતાં. દરિની તમિયન તે વખતે સારી
નડોતી, છતાં માણેકબહેનને લાદીથી
વીસ પચીસ માઇલ દૂર સ્વામિનારાયણ
સંપ્રદાયના મંદિરે ગદગ જવું હતું.
ત્યારે દરિથી એમની સાથે ગયા
હતા. ગોટરમાં જવાનો રસ્તો ધણો
ખાડા ટેકરાવાળો હતો, છતાં કવિએ
આ પ્રકારનો મમ માણેકબહેનને
સાથ આપવા જ લીધો હતો. તેમજ.

કવિ અને કવિપત્ની

અ. સી. શ્રીવિદ્યા પાસકહ

માણેકબહેન પણ દરિની સેવા ખડે પગે કરતાં.
વળી અમને એમના જીવનથી જલુ પરિચિત
એવી બ્યક્તિઓએ એમ પણ કહ્યું કે, માણેકબહેન
આખી નિદ્રાથી દરમ્યાન દરિની એકે એક
સમગ્ર સાચવતાં આખ્યાં છે. દરિને, એ મોડોના
કહેવા પ્રમાણે એક એવી ઉદારતાભરી ટેવ
હતી કે ગમે તે સમયે પોતાની સાથે ગોડાક
મહેમાનો જમવા તેણી લાવે. એવે વખતે ગમે
તેટલી મુશ્કેલી તથા પ્રતિકૂળતા હોય તો પણ
માણેકબહેન જલુ રનેદગી મહેમાનોની જાણી
આમનાસ્વામતા કરતાં.

બલોળા કુટુંબ સાથે માણેકબહેને દરિનો
પરસંસાર અડધી સદી સુધી આ મુશ્કેલ
સારી રીતે દિવાળો. એમણે એ મુશ્કેલ ન કહ્યું
હોત તો કવિ નેટફું 'લખી ચંકયા એટલું
લખી ચંકન નહિ, એમ માનવું જોઈ નહિ.

એક મરખામણી અયોગ નહિ. લેખાય
એમ ધારું છું.

ગૂલરાનના આદિ મદાકવિ નરસિંહ મહે-
તાનાં પત્નીનું નામ પણ માણેકબહેની ને
ગૂલરાનના ઉદ્દેશ આ મદાકવિનાં પત્ની પણ

માણેકબહેન (નરસિંહ ને નહાતાલાલ એ
બંને નામ પણ 'ન'થી શરૂ થાય છે તે પણ
નોંધવા જેવું છે). એ બંને વચ્ચે આમ
પાંચસો વર્ષનો ફેર ખરો, પરંતુ સ્વભાવ, રહે-
ણીરમણી, પતિસેવા વગેરેમાં કંઈ પણ
તફાવત એ બે માણેક નામ ધરાવનારી ગૂલરા-
ન પણ કવિપત્નીઓમાં જણાતો નથી. બંનેએ
પતિસેવા અખંડપણે બજાવી, પતિ ને
દે તેમાં બંનેએ કાંઈ રીતની દખલગીરી ન
કરી, બંનેએ આર્થિક દૃષ્ટિથી મુશ્કેલીવાળું
છતાં વ્યાવહારિક તેમજ સારકારિક દૃષ્ટિએ
સુખી તથા સંતોષી જીવન પસાર કર્યું. દુઃખમાં
બંનેએ તો તરીકે આદર્શ જીવન માળ્યું.
ગૂલરાની સારિતવતા કતિદાસમાં આ બંને
રત્ન સમી શ્રી 'માણેક'નું વિચિત્ર રવાન છે

કવિશ્રીના સહવાસમાં

શ્રી. ઉછરંગરાય આઝા

*

હું હજી કોલેજમાં હતો. ‘અમૃત-મણિ’ નામના માસિકમાં મારો “પ્રગલ્ભવનમાં કલમ, કડછી અને બરછીની ઉપયોગિતા” એ નામનો નિબંધ છપાયો હતો. રાજકોટ સદરના પંચનાયના રસ્તા પર તે ઐતિહાસિક દેવાયતનથી થોડે દૂર સ્વ. શ્રી. અમૃતલાલ બક્ષીના મકાનમાં શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિ રહેતા હતા. હું મારા પિતા સાથે તે મકાન પાસેથી નીકળ્યો. કવિએ અમને જોયા. અમને ઉદ્દેશી ગર્જના કરી: ‘કેશવરામભાઈ આ અમૃત-મણિમાં અગ્રેજો નાગર કે? - તમે ને મેં પકેરી હાથકડી એના હાથમાં તુ નાંખતા!’

ત્રણ વર્ષ પછી હું કોલેજમાંથી બહાર નીકળ્યો.

“ઉછરંગરાય!” કવિએ પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે અને અભિનંદન આપનાં કહ્યું: ‘આદર્શ અનુદીપ્ત ન જ સાચો અભ્યાસ છે. આદર્શની સાધના યુવાવસ્થાની ક્ષિપ્રાવસ્થા છે. તેની સિદ્ધિ આપણા પરિવારને માટે પંચ દર્શાવતી જીવતી જગતી બોલે છે. હવે શું કરશો?’

કેઈ પણ રૂબરૂ ન પસંદ કરો. જો નોકરી કરવી હોય તો ‘સત્તાવાર હો કે અસરકારક કારકુની કરતા હશે’— તમે, ઉછરંગરાય, તમારા જીવનમાં તમારાંની જ સેવા કરતા રહી શકશો. એજન્સીની કે સરકારની નોકરી કરવા જશો તો આપણાંની સેવા તો ફક્ત આડકતરી, ન છૂટકે થશે. બાકી તો અંગ્રેજીની ને સામ્રાજ્યની જ સેવા તમે જિદગીબર કરતા રહેશો. રજવાડાંમાં આપણે દાર્યા દાર્યા તોયં હિન્દીઓ છિયે.” એવી કવિશ્રીના શિષ્યામણે મેં વાંકાનેરનું કેળવણીખાતું પસંદ કર્યું.

બળવંતરાય કાકર પાસે સ્વતંત્ર એવી એક નિયામનું સંચાલન માંગ્યું. લખતરનું કેળવણીખાતું તેની નીચે હતું, બળવંતરાય કેળવણીકાર, કામ્યકાર, બજારકારકાર તરીકે તો આદર્શ ધરતા-પૂરના-પૂરા કરતા હશે ને? ‘હજી બહુ બાળક છે—સ્વતંત્ર સંચાલન માટે અનુભવ હો!’ બળવંતરાયે કહ્યું. મેં ‘અનુભવીઓ જોવા માંગ્યા હતા, આ અનુભવના નવા પૂખ્તરીને જોધે’, સાંભળી અને હસ્યું બાળ્યું. બળવંતરાયને મળ્યા પછી લગભગ બે ત્રણ કલાકે કવિ મળ્યા. મેં હસીને કહ્યું: “અનુભવના દેવાયતનના પૂખ્તરીને મળી આવ્યો.” રપછના થતાં જ કાંઈ ગળ્યો: ‘આદર્શનાં તપ તપો—તેની રૂઢિ અને તાબેદારીના અનુભવોના ચોક્કાસ સાથે મેં જોદો. જોડપોટ થઈ ન જૂંમળાઓ. રાજકોટ આવવું છે!’

૧૯૧૪-૧૮ નું યુદ્ધ શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. ગાંધીજી અને બીજા ધણાની માફક એ યુદ્ધના પરિણામમાં હું પણ સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિ આદર્શસિદ્ધિ જોવા માંગ્યો હતો. મેં જિલ્લાના બટુકસમુદાય અને સુવકગણની કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશવા નિર્ણય કર્યો હતો.

હું જિલ્લાના કેળવણીખાતામાં ગયો. મને યુદ્ધના આદર્શોમાં અને જે રીતે ડિરેક્ટર રાય

જિલ્લાની ડેનવણી ખીલવતો હતો. તેમાં રસ પડવા માંડ્યો. યુદ્ધ આદર્શો વિષે મેં થોડાં વ્યાખ્યાનો પોતાનાં. રાજકોટની વિદ્યાર્થીજનતા સમક્ષ મારા એક વ્યાખ્યાન પ્રસંગે કવિશ્રી પ્રમુખપદે હતા. વ્યાખ્યાનનો વિષય 'યુરોપનાં ઐતિહાસિક યુદ્ધો અને ધિટનની દરેક લડાઈમાં પરિણમતા વિજયનાં આદર્શગત અને આધ્યાત્મિક કારણો' એ હતો. આને એ વિષયની ચર્ચા હું નહીં કરું, પરંતુ કવિએ કહ્યું: "હું વ્યાખ્યાનકારનાં અનુમાનો સાથે સંમત નથી; પણ ઇતિહાસ વાંચવાની તેની રીત તો તદ્દન સચોટ અને સાચી છે. હું પણ ઇતિહાસ એમજ વાંચું છું. અને આને મને એમ લાગે છે કે ઇતિહાસની આરસી રહામે રાખી તેમાં હિન્દનું ભાવિ વાંચતાં અમે બન્ને રખેને આને સાચું ભાવિ ન વાંચતા હોઈએ!"

રમરણ-માધુરી

શ્રી. લલિત

*

દરમિયાનમાં પૂતામાં હું લો. મા. દિલ્હના ચરખામાં બેઠો હતો. ૧૯૧૮-૧૯ અને ૨૦ના એપ્રિલ મુધીને ઇતિહાસ રચાઈ ચૂક્યો હતો. સ્વ. લોકમાન્ય દિળજીની પ્રેરણાથી મેં ચરકારની નોકરીથી પરાડ્યુંપણ ચલા નિર્ણય કર્યો હતો. એટલામાં સપ્ટેમ્બરની ચોથી તારીખે કલકત્તામાં ગાંધીજીએ હાકલ કરી. રાજનામું દઈ હું રાજકોટ આવ્યો. કવિ આ વખતે રાજકોટમાં લાખાણરાજની બાવળા મંદીમાં રહેતા હતા.

'હાથકડી તોડીને?' મને સ્વ. લક્ષ્મીદાસ રવજી તેરશી ઉપર પરિચય પત્ર આપતાં તેમણે કહ્યું: 'હું પણ તોડું છું. રુજરાતની મુક્તિને માટે વિરાટ વિનયયમ મંડાવે છે. એ યતની વરણિમાં વરણું. સ્વતંત્રતા શિખરપર રાષ્ટ્ર વિરાજશે. આપણે આપણા સ્વતંત્રતા શિખરેશિખર ખૂંદણું વધારે નહિ. લખું. સંજોગોએ કવિને સ્વતંત્રતા શિખરેશિખર એકલા અટૂલા ખૂંદાવ્યા.

ઉંવિવર ન્હાતાલાલ દલપતરામના અનુમટે હું કેટલે અંશે કેવો કવિ નીવડ્યો તેની શિખતા-શરી 'લલિતનાં કાવ્યો'ના બન્ને ભાગની પ્રસ્તાવના પોતે જ સ્વહસ્તે આલેખેલી છે. તેમનો પ્રથમ પરિચય મને સને ૧૯૦૪માં ગોંડળમાં અને છેલ્લો સત્સમાગમ લાડીમાં સને ૧૯૪૩માં થયો હતો. પ્રથમ ગોંડળમાં અમે મળ્યા ત્યારે મદૂલીનું ગીત મેં તેમને આપ્યું હતું. છેલ્લા અમે મળ્યા ત્યારે નામદાર લાડીના હોઠર સાહેબ થી. પ્રહલાદસિંહજીને તેમણે મારું હાથપણ પાળવાની ભલામણ કરી હતી. તેમજ હવે લાડીમાં રહું છું. તે દરમિયાન વાર-વાર અમે, ગોંડળ, રાજકોટ, જુનાગઢ, અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, ભરૂચ, મુંબાઈ, પૂતા, માયેરાન વગેરે સ્થળોએ મળતા અને દૃશ્યનાં આકોલનો પરસ્પર ધરતા. સને ૧૯૭૭માં માર્ચમાં તેમનો જન્મ થયેલો હતો તેમ તે જ વર્ષે મારો જન્મ થયો રતો. એમ અમે બન્ને જન્મે સમકાલીન હતા તેવા સ્વર્ગવાસે ન રહ્યા

આને તેઓ સ્વર્ગે વિજયવંત બની સચરી ગયા ને હું હજી વ્યર્થ છું છું.

પણ એ મહાકવિ ક્યાં ને હું અરૂપ ક્યાં ? એ મહાન રસાત્મા ચિરંજીવ છે ને હું તો લગીર જ છુંને ? છતાં લગીરની બંધુલના નાના કૂત્ર સમી રવયંમુગંધી છે, તે એમના જ પ્રતાપે. “સ્વ. ગા. મા. ત્રિ”એ ‘લીલાવતી જીવનકલા’માં, પદાંતરે, તથા ‘કેશવમાં’ ‘એક બાલક કવિને’ નામના કાવ્યમાં કલાપી-જીએ મારા પ્રતિ ને શુભચિંતા-દર્શી છે તેમજ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ તેમણે મારા પ્રતિ દર્શાવી છે. એવા એ મહાનુભાવ હતા.

છતાં અમે દહાડતા તેમજ લાડતા પણ હતા. એમને મેં પણ ઘણી પ્રશસ્તિઓ ધરી હતી.

અમને બન્નેને સમાધાન તરફ એમનાં ધર્મપત્ની શ્રી. માણેશ્વરી વાળનાં. એવાં તેઓ કવિશ્રીનાં ધાત્રી હતાં. તેમના મોટા સત્પુત્ર ડો. મનહર, સઃકુટુંબ વારંવાર લાડી પધારતા ત્યારે કવિશ્રીના પૌત્ર ‘વસંત’ વધામણાનું ગીત મેં ‘ધ્યુ’ હતું. તેમને કવિત્વનો તો વારસો હતો તેથી મંદવાડમાંથી કાવ્યસર્જન તેમને ઉગારી લેતું. જેલા મંદવાડમાંથી પણ તેના જેલા મહાકાવ્યે તેમને ઉગાર્યાં, પરંતુ આપ-રેશનપરંપરાથી તેમનો દેહ અમાનક પડી ગયો. હૃદય બંધ પડ્યું ત્યારે પણ હરિજનો જપ તેમનો ચાલુ રહેતો. એવા તેઓ પ્રભુના પ્રેમ-બક્ત હતા ને પ્રભુ તેમના પરચા પૂરતા.

સાહિત્યનાં અંગો જેથી વિવિધ કલા તેઓ પૂરતા, છતાં શુભરાતમાં, પણ પ્રેમભક્તિના કવિ પ્રકરે છે કારણ કે તેઓ-ભગવાનના બક્ત પ્રથમ નીચડે છે એટલું એવા કવિઓનું જીવન ચરિત્ર પારદર્શક હોય છે.

તેમના કવિત્વની કે કાવ્યત્વની મીમાંસા અપૂર્વ છે તેથી વિશેષ મહાકવિનું બક્તત્વ દર્શનગમ છે.

શુભરાત સંગીતકાવ્યોનો હું તો લગીર કવિ છું, છતાં મને તેમની ગેયતા વિશેષ પૂજ્ય છે. અગ્રેષ્ઠ કાવ્યત્વને હજી હું ઝીલો-શકતો નથી. કવિશ્રીની અગેયતા તેમની ડોહન શૈલીમાં હતી, છતાં તેમનું પણ અનુકરણ હું નથી કરી શક્યો. તેથી જ આને સિત્તેર વર્ષે પણ ગેય કાવ્યો શુંલું છું. રસકંઠ હજી મહારો આગ્રાહ છે તેથી મહાકવિનાં કાવ્યો હું તેમને ગાઈ સંભળાવતો ત્યારે પોતે ગાઈ ન શકતાં છતાં તેથી પણ રાજ થતા. છતાં, તેઓ પોતાનાં-ઓત સરસ ઢાળે ઉતારતા.

શુભરાત આજે પણ ગર્જનાપ્રિય ‘શુભરાત-સુગ્રહ’ છે: તેના સામરસરિતા, ગિરિવન, સિંહ કોટિલા-મયૂર; આને યે મુક્તકંઠે ગળે છે. તો પછી કાઠિયાવાડ-કચ્છ-શુભરાતનાં શુભરાતીઓ ન્યાં હોય ત્યાં સંગીત-કેમ ન હોય ? એમ મહાકવિએ ‘શુભરાત’ સંગીતને પ્રમળ બનાવ્યું છે: પ્રભુની પ્રેમભક્તિને લીધે તે અમર છે. જૂનાગઢમાં અમે બેએક વાર મળેલા ત્યારે અમે બન્ને યે પોતપોતાનાં જૂના નવાં ગીત ગાઈ સંભળાવ્યાં હતાં. ત્યારે પણ અમારા રસકંઠ રણકયા હતા.

મહાકવિ સ્વર્ગવાસી યતાં શુભરાતને ખોટ તો પડી છે, પરંતુ તેમણે પરોક્ષ પ્રેરણા પાઈ છે ને આગ્રાના નવીન કવિઓએ ઝીલો પણ છે. તેથી શુભરાતની ગર્જના અમર ને અખંડ જ રહેશે.

તેઓ મહાકવિ હતા તેવા જ અનુભવી માનવી પણ હતા. તેમનાં કાવ્યો-ગીતોની-સાહિત્ય સુકૃતિઓની ખુખીઓ સર્વકાલીન શુભરાતને ગર્જવશે તેવી જ રીતે માનવતાની ખુખીઓ પણ આપણને સતેજ ને સચેન રાખશે. તેમની ત્રુટિઓ ખરી પડશે ને વસંત મંજરીમાંથી ફેરીના અમૃતદળે બૃહદ્ શુભરાત સદૈવ આરોગશે.

પાંચમે નિરંકુશ કાવિ: ।

[૨]

અમિતોત્તી ગાથામાર્ષની યશશિખાને કાબ્ય-
વેદિકાથી અગ્રવદ્યમાન રાખનાર કવિશ્વર
દલપતરામનું સાચા અર્થમાં ગ્રાહ સારનાર
કવિકુલશિરોમણિ ન્દાનામાર્ષનાં સંસ્મરણો તો
અનંત છે. એકવાર મહાકવિ હરપરાય, લે
ખસપ્રેશર, ઉપરાંત આખા શરીર સખત
ભયંકર, ખરગવાથી ભિન્નરૂપ રહ્યા હતા.
મસાજ કરતાં કરતાં મેં કહ્યું: 'ન્દાનામાર્ષ!
દલપતકથા તો આપે લખી—ન્દાનેકથા કેણું
લખશે?' ન્દાનામાર્ષએ તીરતજ કહ્યું: 'બાઈ!
દલપત તો હુંગર હતો અને ન્દાનાથાવ તો
કણુ છે.' એ એમના હૃદયની છાની વાત.
કોલાંકલનું વાક્ય મને યાદ આવ્યું, Great-
ness is always unconscious."

કુદપતિ માંધીજી અને કુદનાયક ઉપરાંત
મારા ઉપર હૃદયપૂર્વકનો પ્રેમ કરનાર 'વલ્લભ-
ભાષ'નાં સંબંધમાં શરદાર્માં પ્રદાર થતા
સાંભળી મને બારે વેદનાં યતીં પરંતુ સારંગી
સમા ગંજુલ, અનુકંપાપ્રીત કવિહૃદયમાંથી
જાતા બેચૂર સ્વરનું બારીક નિરીક્ષણ કરતાં
મેં એ સ્વર અંતરમાંથી ઉડતા જણાવાને
બદલે બાહ્ય અસરોના ક્ષણિક પડાજ ન માત્ર
જણાયા. વર્તમાન યુગરોતની સમકાલીન એ
મહાન વિભૂતિઓ—ન્દાનામાર્ષ અને ગાંધીજીના
મિલનની જૂમિકા માટેનો ભગીરથ પ્રયાસ મેં
શરૂ કર્યો.

આ ભોળાનાથ મહાકવિનું ભોળું અંતર
પ્રેમનો યોગ્ય પડાયો મેળવી શક્યું નહોતું અને
ધખધખી જાયું હતું. એકવાર મેં હિંમતથી
કહ્યું: 'ન્દાનામાર્ષ! આ અંતર સંધાય' તો
ચારું ધારો કે મોહનદાસ (પૂ. મહાત્માજી)
આપની પાસે ત્રીજાને ઘેર ગયા તેમ કદાચ
આવે, તો તમે તેમને બેસા કે નહિ?"

મહાકવિનું હૃદય જીજ્ઞાસી પડ્યું, "એણસ!
પણ એ મારે ત્યાં આવે ત્યારેને?" એ કેટલું

દુઃખદ કે પ્રસંગ આવે એવી પરિસ્થિતિ જ
ના ઝોંઘાણ-ઝોંઘાણ તે પહેલાં મહાકાળ વચ્ચે
આવી જશે. એકવાર કહે "બાઈ! મારી પુત્રી
મરવા પડી ત્યારે બાપ પહેલાં બેટીને મારનાર
તું મુલો છે કેણું? કહી ભગવાનને પણ મેં
માંજ દીધી હતી. અને મારી પુત્રી એક વરસ
વધારે જીવી હતી. બીજાવાર મારા તુડસાન
સમયે પણ મેં તેને કહ્યું હતું કે, મારું ધન
શું પાપનું ધન છે? તું મારું પુરસેવાનું ધન
પડાવી લેનાર કેણું? અને શ્રીહરિએ મને ચાર-
ગણું આપ્યું. ભગવાનને લાડ પણ ક્યાં છે અને
માણ પણ દીધી છે, તો માંધી તો કેણું?"

પ્રેમથી વશ ક્યાં તો બાળકની જેમ
વદાવથી તમારી છાતીએ વળગી રહેનાર અને
એકાદવાર પણ તેમના તરફ અણુમમતું વર્તન
યથ ગણું તો બાળકની જેમ રિસાણને છણુ-
છણાટ કરનાર આ આશુતોષ મહાકવિનું હૃદય
કુસુમથી પણ વધુ કેમજી લાખેવાર તો
કેકાદવાર વજ્રથી પણ કઠોર થઈ જતું. કેકાદવાર
મખરાઈ જવાનું કે આ તો બાળકકે યોગીદા?
સ્વભાવે બાળક જેવા આ યોગરથ મહાકવિ
સર્વ સહકારી, અસહકારી, હિંદુ, સુરિજમ,
પારસી, ખ્રિસ્તી, યહુદી, સૌમાં મિત્રો, પ્રયંસકો.
વિદ્યાર્થીઓ અતેવારીઓ હમરોની સંખ્યામાં
ધરાવતા હતા. અને સૌના સંભારંભ તન મન
ધનના ભોગે લેતા હતા. મારા પૂ. પિતાજીના
અવસાન સમયે મને કહે કે, "વિધ્ણુ! તને
શોક તો તારા શોક ઉતરાવશેને?" મેં કહ્યું:
"જૂના જમાનાના શેઠિયા તો ન્દાનામાર્ષ, મરી
પરવાળાં." મહાકવિએ પૂ. માણેકજીને મારા
પિતાજીના તેરમાને દિવસે લાલચટક પાધડી
લઈ મારા ઘેર... ઘર શોધતાં મોકલ્યાં ને મારે
શોક ઉતરાવ્યો.

ભગવાન પરશુરામ અને જુગુપ્સા કાંધ,
મહાકવિ શ્રીદેવસીતી, ખુમારી, દેવાનંદનો ટંકારવ,
સહજનંદનો નીતિધર્મ, હેમચંદ્રાચાર્યની
યુગરોતપ્રીતિ, અશોકને અકબરશાહનાં રિસ

અને જહાંગીર—નૂરજહાનના દાંપત્યપ્રેમ, મીરાં, નરસિંહ ને દયારામની ભક્તિની ઝલકના દાબો-લાટ, આનંદને સૌરાષ્ટ્રના અમરત્ય મહાકવિ ન્દાનાલાલના સ્વભાવમાં રાંસ રમતાં હતાં. કોક કહેતા, 'કવિદેહે વિરાટ છતાં મનોદેહે ન્દાનાલાલ વામન છે.' પરંતુ યોગેશ્વર શ્રી. અરવિન્દની નીચેની પંક્તિઓ એ પ્રકૃતિવૈમનસ્યનો આબેહુળ ખ્યાલ આપે છે.

"He who would bring the heavens here.

Must descend himself into clay.

And the burden of earthly nature bear,

And tread the dolorous way"

— વિષ્ણુભાર્ગ મ. લક્ષ.

[૩]

ગુજરાત મહાકવિના મણિ-મહોત્સવ જીનવર્ણ હવું ત્યારે સ્વાધ્યાય મંડળના આશ્રયે નવસારીએ એ મહોત્સવ જીજ્ઞવી તાંબા-પતરા પર મહાકવિને સન્માનપત્ર આપેલું. કવિશ્રી અને શ્રી માણેકજીદેન ત્યારે નવસારી આવેલાં. એ વખતના બે એક પ્રસંગો મને ખાસ યાદ રહી ગયા છે.

તે દિવસનો એમનો વાર્તાલાપ સંબળાને મને તો એમ થયું કે, ગુજરાતની ધરતીનો કોષપથ ખૂલે આ આર્ષદંષ્ટિસંપન્ન મનીષિને અપરિચિત નથી.

સ્વાધ્યાય મંડળના આશ્રયે ત્યારે એ કવિશ્રીની હાજરીમાં 'તારંગી' વિષે નિષ્પંથ વાંચ્યો અને કવિએ તારંગીનો મહિમા સંબળાવ્યો. મારા નિષ્પંથમાંના ઈડરના વેણીવત્સરાજના સમયથી માંડી શિવના ત્રિશુલ સમી તારંગીની ટટાર ટેકરીઓની વનવિશિઓ એ વિકટ ભાગોના ભમરાજ ચડાલો પરથી મીરખાં બદારવટીઆના અવરજવરના પ્રસંગો, ગુજરાત અને મેવાડને સાંધતાં "પોળ"ના પ્રદેશમાં યતા સિંહો સુદાંતી વાત ત્યારે

કવિશ્રીએ કરી.

નવસારીનો બીજો પ્રસંગ તે મહાકવિ પ્રેમાનંદના ઉતારાના દર્શનનો. મહાકવિ પ્રેમાનંદ નેંદરગાર જતાં માર્ગમાં નવસારીમાં મોતીરામ મહેતાજીની હવેલીએ થોડા દિવસ વિસાઓ કરતો. મહા ગુજરાતના મહાકવિશ્રી નાનાલાલને આ સ્થળ જોવું હતું. એમને તો જે ધરતી સૈકાઓ પહેલાં અડઝ પ્રતિગાધારી મહાકવિના ચરણથી ધન્ય થઈ હતી એ સ્થળનાં દર્શન કરવાં હતાં; અને એમને ચટપટી લાગી હતી; એટલે સવારની બીજી મુલાકાતે (કોઇને લાગે કે કવિ ઔપચારિક રીતે જ આટોપે છે) આટોપી મોતીરામ મહેતાજીની જૂની હવેલીએ આવી વિરાજ્યા. એ સમયની કવિના મુખની પ્રસન્નતા કોષ અનેરી જ હતી. ફૂલહલપ્રિય બાળકને તેની ઇચ્છિત વસ્તુ મળી જતાં જેવો આનંદ થાય એવો આનંદ કવિને થતો જણાયો. તે વખતે તેમણે મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં શુભચિન્તન કરતાં એક દર્દભર્યું વાક્ય ઉચ્ચાર્યું: "પણ મણિભાર્ગ, ગુજરાતમાં ઘેર ઘેર ગવાતો મહાકવિ ક્યારે પાકશે?" અને ત્યારે એમણે મહાભારત અને શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રસંગને લઈ મહાકાવ્ય લખવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવેલી. એ બીનાને આજે હસ વરસ પીતી ગયાં.

ત્રીજો પ્રસંગ રાતના વાણ વખતનો છે. ગુજરાતના જાણીતા નવલકથાકાર શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈને સંબોધી તેમણે કહ્યું: "રમણલાલ બાઈ, આપણે બધા કવિઓ ખરા, પણ રાડેનશાહ અકબરના દરબારમાં એક કવિ આવ્યો. પોતાના પ્રદેશની પ્રગ્ન દુકાળમાં સપડાઈ હતી એવું ખાન એણે કવિતામાં કયું અને શેડેનશાહના હૃદયને ટલાવી મૂક્યું. દેશનું મહેસુલ એક જ ગાને માફ થયું."

આ પ્રસંગમાંથી કવિના દિલનો પારખ્ય મળે છે અને એથી તે અહીં ટાંકવા પ્રેરાયો છું. મહાકવિ ન્દાનાલાલના અવસાન સાથે ગુજરાતના એક પ્રાસાદિક કવિની વાણી અલોપ

ધક છે; એનું રમરણ યતાં બીજી પંથુ એક વાત યાદ આવે છે અને તે એ કે, ગુજરાતની ધરતીએ જગત સાહિત્યમાં પ્રાચીન કાળમાં જેમ પોતાનું દાન આપ્યું છે તેમ, મધ્યયુગ કે ચાલુ સદીઓમાં પણ ગુજરાત ચિન્તનશીલ વિભૂતિઓ સિવાયનું નથી રહ્યું. અને એમાં પાટનગરોએ મહાકવિઓ સંરક્ષ્યા છે.

હાટના, પાટનગરોથી સોદસ, શ્રી, બિજ-માલના માધ, અને અક્ષયુષ, પાટણના કલિકાલ-સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય, શ્રીપાલ વગેરે, મરાઠાઓની ગુજરાતની સત્તા સમયે વડોદરામાં પ્રેમાનંદ અને હાલના મહાગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં મહાકવિ ન્હાનાલાલ: આમ ગુજરાતનાં પાટનગરોની એક વિશેષતા જણાય છે. એ જ રીતે બીજી પંથુ એક વિશેષતા અને લાગે છે અને તે એ કે, 'કલયને બોલે માયુ' મૂઢી ભગવતી સરસ્વતીની ભક્તિભરી ઉપાસના ત્રણ સદીના ગાળામાં ત્રણ ત્રણ મહાકવિઓ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે એવા દાખલા મળવા પણ મુશ્કેલ છે. પ્રાસાદિક વાણી, અડગ રેક, પ્રેમ-ભક્તિની અંજલિ એ બધું ત્રણ સંકારમાં ગુજરાતે જોયું, જાણ્યું, અને માણ્યું છે. મહાકવિ પ્રેમાનંદ, નર્મદ અને ન્હાનાલાલની શારદા-સ્તુતિઓ ગુજરાતી ભાષા ધરતી પર હશે ત્યાં સુધી રહેવાની અને યશ પામવાની. મહેલે આજે કવિ આપણી પાસે નથી, અક્ષરદેહે મહાકવિની હિમમાળની ટેકરીઓમાં ફૂટતી જલ્લવી જમના જેવી નિર્મળ વાણી સદાએ ઉત્તિ પ્રેરણા આપતી રહેશે.

— મણિભાઈ દિવેદી.

[૪]

અમદાવાદ કયેલું પંથુ નહિ એવું મનોરમ કલાપ્રદર્શન કવિશ્રીએ ચેતવ્યું. ગુજરાતભરમાંથી નમૂનાઓના ચોકેચોક ખડકાયા, બ્યવસ્થિત મોહવાયા. નડિયાદના કવિચિત્રકાર ફૂલચંદ્ર ઝવેરદાસ શાહના 'ગાંધીજીના અક્ષરદેહે'

સારી ચે જનતાનું પ્યાન એમું. 'નવજીવન'ના ગાંધીજીના લેખો લખીને જ ગાંધીજીની આબે-હુજ ઉપજવી કાઢેલી. એ પ્રતિકૃતિ હજી ચે નડિયાદમાં એમનાં દીવાનખાનામાં મોજીલ છે. અર્વાચીન યુગના એકે ય ચિત્રકાર એવો અખતરો કર્યોનું જણવામાં નથી. એ જ પ્રદ-ર્શનમાં ભાષ મનુભાષ ભેદાણીએ કાઢ્યાવાડી બનાવટની માટીની બદામ, ધલાયમી, ખારેક વગેરે મોકલેલાં તે એવાં તો આબેહુજ હતાં કે ન્હાનાભાઈએ એક મોંમાં મૂકી દીધેલી. એ રીતે મનુભાષનો કવિસાહેબ સાથેનો સંબંધ તો આ પહેલાંનો ધણો જૂનો મણી સંકાય તેમ છે.

પછી કવિએ આદરી યુવક 'અવૃત્તિ ને કરી સ્થાપના અમદાવાદ વિદ્યાર્થીસંઘની. અમદાવાદની વિદ્યાર્થીયજીવણના ધીમજીલ એ દિવસે જ મંડાયા. એની જાહેરાતના પહેલા ચોપાનિયાથી તે ખંધારણના છેલા અક્ષર સુધી રજૂદેરાજીની યોજના કવિની પોતાની. પોતાનાં લખાણોની જેવી તે હાથે નક્કો કરતા તેવી જ નાનામાં નાના ચોપાનિયાની પણ જાતે જ નક્ક કરતા ને લખવાથી માંડી છપાવવાને તે વહેંચાઈ રહે ત્યાં સુધીની પ્રત્યેક ક્રિયા પર તેમની જાતિ દેખરેખ રહેતી. તે વખતે ન્હાનાભાઈને પડખે અમદાવાદના વિદ્યાર્થીઓનો સાગર ઊલટતો. એ જ ત્રણ વર્ષ વિદ્યાર્થીસંમેલનો ભરાયાં અને ઉજવાયાં એવાં હજી અમદાવાદમાં જોવાં નથી. બાપજીની ત્યાં ઝડીઓ વરસતી, એટલું જ નહિ, પણ બેત્રણ દિવસના રંજનકાર્યક્રમો પણ યોજતા. જીવનભરની એમની ચોક્કસાઈ કેટલી અધી ? અને વિદ્યાર્થીઓ ધરતીસન ૧૯૨૨ માં દિલ્લી આપ્રાના પ્રવાસે ગયેલા ત્યાંના કેટલાક શિક્ષા-લેખો ઉતારી લાવેલા. કવિએ 'આદ્યોદનાયુ' લખવાનો નિર્ધાર કર્યો કે મારી એ નાનકડી ડાયરીઓ પણ ઉપાડી અથો ને એમાંનું પણ કશું ય નોંધવાનું પોતાનાં પુસ્તકોમાં રહી ન જાય તેવી તકેદારી રાખી.

ને અંતિમ પહે વાડીલાલ હોસ્પિટલમાં

વિદાય લેતાં પહેલાં એમના નિવાસસ્થાને માડું નામ કાઢેને પડતાં જ 'મેં' તમને 'સારથિ' બોલ આપ્યું છે ને? એ કાલે લઈ આરજે. એની પ્રસ્તાવનામાં મારે બે અંશર સુધારવાના છે. છેલ્લી ધડી સુધી સાહિત્યોપાસનાની શુદ્ધિ માટે ફેરફારી કાળજી?

—રમણિકલાલ જે. દલાલ

[૫]

કવિશ્રી ન્દાનાલાલ સંપ્રદાને માટે પોતાનાં કાવ્યો કોષ્ટને આપતા નહિ. 'સાહિત્યદર્શન' માટે મેં એમની રજા માગી. ત્યારે તેમણે જણાવ્યું હતું: "હું તેવી પરવાનગી કોષ્ટને થ ક્યાં આપું છું?"

"હું તે જાણું છું અને છતાં મારા સંપ્રદ માટે આ માગણી મૂકું છું."

"તેના કરતાં મારાં પુસ્તકોમાંથી ગમે તેને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે શાળા ચલાવે તો તેમાં શી હરકત છે?"

"માધ્યમિક ધોરણ માટે આ પ્રથાજરા-ખર એટલા માટે છે કે, વિદ્યાર્થીઓને તમામ કવિઓનું સામાન્ય જ્ઞાન મળી રહે. એ દષ્ટિ-એ જ મેં આ માગણી મંજૂરી માટે મૂકેલી છે. સ્વીકારશે તો સાડું!"

"તમને હું પરવાનગી આપું એથી જેમને મેં ઇન્દાર ક્યો છે તેમને અન્યાય ન થાય કે?"

"તમે 'આવી રજા' એક સંપ્રદાને માટે આપેલી છે; જે કે હું પોતે તો સ્વતંત્રપણે આ માગણી મૂકું છું."

"તે હું સમજી શકું છું. જે દિવસે હું આવા કોષ્ટ નિશ્ચય ઉપર નહિ આવેશો, ત્યારે એ રજા અપાઈ ગયેલી છે. હવે હું એમને ના કહી શકું નહિ."

"તો હું તમારી રજા મળી ગઈ છે, એમ માનીને અમુક કાવ્યો મારા સંપ્રદમાં લઉં તો તમે..."

વચમાં જ મને કહ્યું: "હું તમને નોટિસ નહિ આપું. તેને માટે હું તમને કોર્ટમાં પણ

નહિ ધસકું. તમે એ રીતે લઈ શકો છો."

હું ખડખડાટે હસી પડ્યો!

—અ'બાલાલ ન. શાહ

[૬]

સને ૧૯૩૩નાં ગુજરાત કોલેજના ઇન્ડર આર્ટ્સના વિદ્યાર્થી તરીકે પૂ. ન્દાનાભાઈને મળવાનો પ્રથમ યોગ મળેલો. તે જ વખતે તેમના નિર્દેશ સૌજન્યની છાંય પડી હતી. પછી, એમના તખલ્લુસ—પ્રેમભક્તિ—ઉપરથી ગુજરાત કોલેજમાં 'પ્રેમભક્તિ મંડળ' સ્થાપવામાં આવ્યું, તેનું સુક્રાન મારા હાથમાં આવ્યું, અને એ અંગે પૂ. ન્દાનાભાઈના વિશેષ પરિચયમાં આવવાના પ્રસંગો મળ્યા. 'કવિશ્રી નાનકડી સમાજોમાં તેમજ જ્યાં પોતે પ્રમુખ ન હોય ત્યાં જતા નહોતા, એવા અભિમાની હતા—' એવો બ્રામ્હ બ્લાઝ બણાઓને રહ્યો હતો. પણ અમારા મંડળની એક સભામાં માત્ર દસખર જ વિદ્યાર્થીઓ હતા, છતાં ન્દાનાભાઈએ દોઢે કલાક સુધી 'કલાંપીનો વિરહ'નું કાવ્યવાચન કર્યું હતું: ખીજ એક સભામાં, એમને પ્રમુખસ્થાન લેવાની મેં દરખાસ્ત મૂકી, તો એમણે વિરોધ ક્યો અને કહ્યું: 'આખા વર્ષ દરમિયાન મંડળના જે પ્રમુખ હોય, તે વાર્ષિક સભામાં પ્રમુખસ્થાન લે.' અને ખી.એ. માં બજાતા મને—વિદ્યાર્થીને પ્રમુખપદે બેસાડી દીધો હતો!

પૂ. ન્દાનાભાઈ અને પૂ. માણેકજીનું વાતસલ્ય—તેમની છત્રછાયા અવિરમરણીય છે. ખડાલ નામના એક નાનકડા ગમમાં મારા લગ્ન હતાં; તે વખતે ન્દાનાભાઈ પથારીવશ હતા. તેમને ખોરાકની બંધી હતી, કેવળ ફળો ઉપર હતા. ઘરનો એટલો પ ઊતરવાની દાકતરી મનાઈ હતી. છતાં ન્દાનાભાઈ અમારે ગામ આવ્યા અને ગામલોકોને હાથેરના બંધથી મુક્ત કર્યો.

—ધીરજલાલ પરીખ

[૭]

કવિશ્રી ન્યારે ગાંધીવિચારણાનો જ નહિ, પણ ખુદ ગાંધીજીના વ્યક્તિગત જીવનનો પણ

પુણ્યપુણ્ય વિરોધ કરવા માંડ્યા, ત્યારે મેં તેમનો એ બાજુમાં પુણ્યો માંગ્યો હતો. ત્યારે તેમણે મને પુણ્ય દિધે હતું હતું. 'રાજદારજી' પહેલા માંથી અને હિન્દને સંત તરીકે દોરનાર રાજદારજીના એવા ગાંધીજીનાં બે સ્વરૂપ છે: સાદાઈ, સત્યપ્રિયતા, નિખાલસતા. બીજાના કુઝે કુળી થવાની તમન્ના. અને બીજાની સેવા કરવાની તત્પરતા જોતાં ખરેખર ગાંધીજી એક સંત પુરુષ તરીકે માન્ય થયા છે. પણ રાજદારજીની ખંટપટમાં ઊતરી જ્યારે તે દેશ, વેશ કે પક્ષને-પક્ષનાં મંતવ્યને સત્ય કરતાં પ્રધાનપદ આપે છે, ત્યારે મારો સત્યનિષ્ઠ આત્મા કંઈકે-કંઈકે છે અને મારી ધૃષ્ટિ નહિ હોવા છતાં પણ મારે કડવાં કથન ઉચ્ચારવાં પડ્યાં છે અને પડે છે.

‘દારદા જઈ હરિદર્શન’ જાતી, શ્રીપ્રભુને ભેટ થઈ આવ્યા પછી કવિશ્રીને હું મળ્યો હતો. ત્યારે તેમણે ‘ડેરા દૂટચો’નો પ્રસંગ કરી જણાવી હતું: ‘આપણે ભક્તો પ્રભુનાં દર્શન કરવાને નેટલી આકાશ રાખીએ છીએ તેટલી બળકે તેથી પણ વધારે આગરતા પ્રભુ આપણને તેમનાં દર્શન આપવા માટે ધણે છે. આપણે લખવા કે રચવા માગીએ છીએ, તે કરતાં પણ પ્રભુ આપણી દારા વિશેષ લખાવવા-રચાવવા માગે છે. અને છપાવવા માગે છે.

કવિશ્રીએ તેમનું બહાવચર્ય અને દારાનેજ મરણ પર્વન દર્શાવી રાખ્યાં છે. તેનું કારણ તેમની પ્રેમમક્તિ-માનવઆતિથ્ય અને પ્રભુ-પૂજન છે. અંતર્યામીનું દર્શન તેમને તેમના પિતાશ્રીની માફક સ્પષ્ટ હતું. તેથી જ તેઓ ‘કવિશ્રીના’ અને નવાં ઉપનિષદો. લખી રહ્યા હતા. મિસ લિલિપન એડગર અને ડૉ. એની બેસન્ટ જેવા આંગ્રેજ ઇંગ્લેન્ડનીઓને તેમણે ચોતાને આંગણે સત્કાર્યા હતાં. સન ૧૯૩૧માં સર્વમન:સંમત મંડળ રચાયવામાં તેમની જ દારવણી હતી. ૧૯૨૩ માં આપરિય કવિ નેટસ

ક્રીન્સને ચોતાને ત્યાં નોતરી ‘રોહસ’મેક્લન તથા દ્વાપદર્શન ગોઠવ્યાં હતાં. રાજદારજી આજે રામકૃષ્ણ મિશન છે, તેનું સ્વપ્ન ધડવામાં કવિશ્રીનો ફાળો થયો મોટો છે. વળા, સન ૧૯૦૮ માં મિસ લિલિપન એડગરને જમણ આપ્યું હતું, તે આંતરરાષ્ટ્રીય હતું. અને સુધારકોના ‘આર્પન ડીનર’ પહેલાંનું હતું. રાજદારજી આંતર રાજા, સ્ત્રીવર્ગ અને હેવટ વનિતાવિશ્રામ એ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં કવિશ્રીનો ફાળો ખાસ નોંધપાત્ર છે.

—મૂળચંદ્ર સુનીલાલ ભગત [૮]

કવિરાજના સુવર્ણ મંડોલસર પ્રસંગે વડોદરાના દાહ્યાભાઈ બ્રાહ્મણે એમને સંમાન આપ્યું હતું. સ્વ. મહાભાઈ કાંટાવાળાએ તે વખતે કહ્યું હતું: ‘કવિસાહેબ!’ આ દેવીપુત્રનો કુલદાર છે. એ સૂચવે છે કે આપની દાર છે. ‘તરેત જ કવિશ્રીએ કહ્યું:’ ત્યાં સુધી ‘પૃથ્વીરાજ’ રાસા’ પછી કાંઈ વીરસત્તું કાવ્ય ગુજરાતને સાંપડ્યું નથી, ત્યાં સુધી એકનદિ પેંણ સાત વાર દાર છે.’ ઉપર સુવર્ણ મંડોલસરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે પ્રસંગે લક્ષમદેવે કવિશ્રીને દાલ અને કટાર ભેટ આપ્યાં હતાં. કવિશ્રીએ ત્યારે કહ્યું: ‘તમારી કટાર મને ના ખપે; ખપની તમારી દાલ છે.’

કવિશ્રીએ કોઈદી ‘વગાર કે મનીએડર’ દાયમાં લઈ ગયેશ નહોતા. એમના વડીલ પુત્રના લક્ષ્મી સમારંભ પૂરો થયો, અને કવિશ્રીએ મને પૂછ્યું: ‘કેમ કાંઈ ખૂરો છે કે?’ મેં કહ્યું: ‘ના, બિલકું બસો રૂપિયા વધે છે.’ એટલે ચોતે કહે: ‘તો બાકીને કહો કે એ રૂપિયા વાપરી નાંખો!’

સંસારશૈતરંજ કે રાજરમતોના જ નહિ, પણ મરદાનગી રમતોના પણ કવિશ્રી હિમદા બેલાડી હતા. કાંઈકે પૂછ્યું: ‘કવિસાહેબ! આ રમત તમે બન્યો છો?’ એટલે તેમણે કહ્યું: ‘બસા! આમ શું પૂછો છો? મને કઈ રમત નથી આવડતી એ જ પૂછો.’

—દેશલાલ મો. બારીદ

મહિનાથ ક્યાં છે?

શ્રી. રણુઠાકાલ વાપરા

રંડિયોએ ઉઠ ને પરવશ બુનાવી દીધી હતો તે વખતે પણ સામાન્ય ગુજરાતી વર્ગ એમનાં આદર અને સન્માન ક્યે રાખ્યાં હતાં? દક્ષ, એક જ અક્ષરોએ એમના પોતા મરિ કરવાનો હેતુ તો તે ગુજરાતમાં મસ્તીનાથની અજ્ઞાત અંગેનો છે.

એમને ત્યાં આપવામાં એમણે પોતે જે શરતો પોતા મરિ બિંબી કરી છે તે જે મુખ્ય-જે કરીને લક્ષમાં લેવાવી. એમણે કવિતા એમનો જીવનપ્રદેશ હતો, અને એ કવિતા-બિંબી કવિતા એમણે મનભર ગાતો છે. કદાચ સાચાં કાવ્યો, શીખવા મરિ આપણે ન્હાનાલાલ પાસે જ જવું જોઈએ. એમની કવિતામાં પ્રેરણાના અઢળક બંડારો ભર્યા પડ્યા છે. એ વાત હવે સ્વગમ સર્વ સ્વીકૃત બને છે.

કવિતાની આત્મિક અસર આધ્યાત્મિક છે. કવિતાનું સંજ્ઞન અને એનું પરિશીલન આપણામાં મુશ્કરમક્ષિત પ્રેર છે. આ કમ એમના જીવન અને કવનમાં ફટલી બધી યથાર્થતાથી પ્રતિબિંબિત થએલો જોવા મળે છે. છેવટનાં વર્ષોમાં 'હરિસંહિતા'નું સંજ્ઞન આ ઉત્કટ આધ્યાત્મિક મનોદશાનું નિદર્શક છે.

બિંબી કવિતા અને જીવનનાં પ્રકૃલ્પ દર્શનની બાબતમાં એમણે યુગાવતારી કવિમંદાટની ગરજ સારી છે. પ્રેરણાનો આવડો, પ્રયત્ન પ્રપાદ, બિંબિતો આટલો અખંડ બિભર અને કવનનાની આવડી વિરાટ પદ એમને વિશ્વ-કવિ બનાવવા મરિ પૂરતા છે.

આમ છતાં-ગુજરાતી મહિનાથોના કુકળની વચ્ચે એમણે ભવભૂતીય શ્રદ્ધાથી બાંધ્યું છે કે "દિમાદ્રયને શિખરે પહોંચાય તે પહોંચશે, ને નહીં પહોંચાય તે નહિ પહોંચે. 'ખેડુત મંડળ દિમાલય શિખરે નહીં એતી કરશે કે નહિ કરે' પણ તેથી... ગંભીર-ચૂંચતી શિખરશિલ્પનો દિમાદ્રિ ખોટો થે નહિ કરે કે પૃથ્વીને પાણી પાતો થે નહિ વિરમે."

“વિરાટને વધાવીને વિરાટ પૂજન કીધા” નો સાચો આનંદ ગુજરાતમાં કોમળે અનુભવ્યો. હોય તો તે કદાચ કવિવર ન્હાનાલાલે જ છે. એમની અવશતાબ્દીથીયે વંદુ શારદા પાસાનાનાં મુખ્ય લક્ષણો કવિવર પોતે જ ગણાવ્યાં છે તેમ બે છે: “નવવસંતતી ટહેલ” અને “જગત્વેદ”

પ્રથમ, વિરાટ અને રસ એમની કવિતાના દેશો છે અને એમાં ‘સદિ’ માત્રનો સમાવેશ થતો નથી એમણે અનુભવ્યો છે. કેવળ કાવ્યો-પછી રહીને કવિતા કવેત્રના આવા મનંવર અને ભવ્ય દેશો ખેડોત તરીકે કવિવર ન્હાનાલાલ આપણા યુગનો કદાચ મોટો ચમત્કાર બની રહે છે. આજનો આપણો લેખક વર્ગ આર્થિક વિમાસણની બીંસ અનુભવી રહ્યો છે. કવિવર ન્હાનાલાલે પણ એ બીંસ એના તમામ રૂદ રવરૂપમાં દોડી અને અનુભવી છે. પણ એમની કવિતામાં કે એમના સંજ્ઞનના કોષપણ પ્રકારમાં એવી આર્થિક હરિપ્રતાનો એટ હરદ મુદ્દા ઉચ્ચારાયેલો જોવા મળતો નથી. એટલું જ નહીં, પણ મનભર ઉલ્લાસમાં તેઓ હમેશા રહેલા છે. વિરાટની પકડ કદાચ એમને જેટલી હતી તેટલી વર્તમાન યુગીય સાહિત્યકારોમાં તો નથી પણ જંગતતા એક સાહિત્યરવાંગીઓમાં પણ અમુક ગંજીતર રચાતોમાં નજરે પડે છે.

આપણા યાંત્રિક યુગમાં આવો આત્મ-સંતોષ, આવી પૌરુષસમર આત્મત્યાગ, અને આવી પ્રકુલ ઉલ્લાસપ્રિયતાનો જોટો કવિનાસાહિત્યમાં મળવો મુશ્કેલ છે.

કવિતા જે જમાનામાં ઓસરતી નથી હતી, જે વખતે પ્રજાના દિલને સિનેમા અને

દાનાલાલ દવિની અપવાગવ કૃતિઓ
 રાજનશૈલી, ભાષાતરોની સરળતા, રાક્ષસ પ્રહારોનું
 સુંદર શાસ્ત્રિય, નાટકોનું સચ્ચું પ્રાવેશન,
 વિશ્વગીતા જેવાં કાવ્યોમાં ગાયેલી કિંમતો,
 એ સર્વેનું વિવેચન સાક્ષરો અને વિદ્વાનોએ
 કરેલું છે અને કરશે. મારો એવો કોડા અંખ્યાસ
 પણ નથી અને લાપકાત પણ નથી. પરંતુ,
 દવિનો પરિચય મને છેક ખાલપણથી હતો
 તેથી તેમનાં ધોર્મ સંસ્મરણો લંબુ તો વાંગનાર
 વર્ગને વંધારે રસપ્રદ થઈ પડશે એમ ધારું છું.
 તેમની વત્સલતા અને આત્મીય રસભાવ,
 અને તેમનું આળસ જેવું સુંદર હાસ્ય યાદ આવે
 છે, ત્યારે મનમાં ગેઝાનિ છવાઈ જાય છે કે, એ
 એકાંત વિંગતિનું હવે નામ માત્ર રહ્યું !

હું છેક નાની આઘનવ વર્ષની હતી ત્યારે
 દવિનું નામ મેં પહેલવહેલું સાંભળ્યું. મારા
 માનાં માઈ જાની) થી, બાળામહેને એક દિવસ
 દવિનું 'અમન' અંજલિમાં નહિ. ગ્રીકું રે
 બહેન, ગણ્યમણનાં દર્તાં. મેં થોડા શબ્દો
 સાંભળ્યા ને મને ખૂબ ગંભીર ગયા એટલે મેં
 એ આખું ગીત સંભળાવવાનું 'એમને કહ્યું.
 એમને માત્ર એ જ કીટી મોટે આવડતી
 હતી. તેથી તેમણે મારી પાસે 'તાનપુષા'
 નામના એક માસિકની જૂની કાપડી શોધાવી;
 અને તેનાં એક અંકમાંથી આખું ગીત લખાવ્યું.

મેં યાદ છે કે તે વખતે હું અગ્રેજ
 પ્રાઈમર ભણતી હતી, અને તે પછીનાં બે
 વર્ષ વરસ દરમ્યાન મને એકલો એ જ રાસ
 આવડતો હતો. અને ત્યારે પણ કોઈ મને
 ગરબો ગાવાનું કહેતું ત્યારે હું એ જ ગાતી.
 એ રાસના લેખક તે મારે મનથી જાતમાં
 એકના એક કવિ હતા. આજે આટલે વરસો
 પણ એકના એક તો નહિ, પણ યુવરાજી
 બાપાના કોઈ કવિ તો મારા મનમાં છે જ.

પણ ત્યારે એ કવિને જોયેલા નહિ.
 ૧૯૧૮ ની સાલમાં મારા પિતાજી સાથે એ

કવિનાં સંસ્મરણો

શ્રી. પ્રેમલાલા મહેતા બી. એમ્. સી.

પણ બાંકુ કાવિયાવાને પ્રયત્નો અમેલાં ત્યારે
 રાજકોટમાં કવિને ઘેર જાનરેલાં. તે મારો પહેલો
 પરિચય હતો. રાજકોટમાં કવિને ત્યાં જાનરવાનું
 હતું તેથી જાણે જિલ્લા સાર્થક ચર્ચ વ્યાપી
 હોય એટલી બધી ખુશાલી મારા બાળક મનમાં
 થતી હતી. અને રોજન ઉપર એમની પ્રચંડ
 કાયા પહેલવહેલી નજરે પડી અને મુક્ત હાસ્ય
 કાતે પડ્યું ત્યારે જાણે જીવન કલ્પ બન્યું !

કવિને ઘેર પડોઆં ત્યારે આંશુમાંથી
 ને 'એમણે 'આપ' કરીને કોણને ખૂમ પાડી.
 વડોદરામાં અમે રહેતાં એટલે અમારા મનમાં
 કે જાઈ એટલે કોઈ દશથી આપ દરો; તેને
 જાણે તો કવિપત્ની શ્રી. માર્જીકયા આવી
 પડોઆં અને પછી તો કવિએ અને કવિપત્નીએ
 અમારું જે વડાલભયું 'સ્વામત કહ્યું હતું તે
 લખતાં પાર આવે એમ નથી.

રાજકોટથી અમે અમરેલી, મારી વગેરે
 સ્થળે થઈને દરબાર ગોપાળદાસના તાલુકદારી
 ગામ હસા 'અંધા' દર્તા. કવિ ત્યાં અમાડિથી
 લઈ પડોઆં, અને અહીં મંગલમાં હોય કે
 પછી કાઠિયાવાડનાં ગરાસી ગામમાંના રિવાજ
 અમને બનાવવા આતર હોય; પણ મામને
 પાદરે, અમે પડોઆં ત્યાં વાળતુંગાજતું
 સામેયું અમને લેવા એમણે મોકલાવેલું, અમને
 તો બહુ જ ગંજપણ થઈ ગઈ, અને દરબારને
 ઘેર અમારું સેરકસ પડોઆં ત્યારે અમારાં
 અંજાચેલાં મોં જોઈને કવિ જોરથી હસી
 પડેલા તે દજા મને ખરોથર યાદ છે.

રાત્રે વાણુ ક્યાં પછી ચોગાતમાં ગામ-
 બોધના રાસગા હતા. પુરૂષોને રાસગા લેતા
 ત્યારે મેં પકેલી જ વાર જોયા. અને એમના
 પદવાલિયથી હું છેક થઈ ગઈ હતી. થોડી વારમાં

તો કવિએ અમને ત્રણે છોકરાને રાસમાં જોડાવાનો આગ્રહ કર્યો. કાઠિયાવાડમાં રાસડામાં પગની જે ઠેસ લે છે તે એ વખતે તો અમારે મન તદ્દત નવી હતી; એટલે અમે ઘણી અભા-
કાની કરી. પણ કવિ માને જ નહીં. છેવટે દરબારસાહેબ અને શ્રી. બક્ષિત્યા પણ જોડાયાં ત્યારે અમે પણ જોડાયાં અને બાળક એટલે થોડી જ વારમાં ટેવાઈ ગયાં.

કવિએ ત્યાં ઠસામાં અમને પોતાનું એક નવું કાવ્ય

‘ જીડ ઓ ભરતગોત્ર ! તુજ વાટ,

જુએ જો જન્મ કાલને વાટ.’

એ વાંચી સંભળાવેલું. ધણે ભાગે ૧૯૧૯માં દુકાળસંકટ નિવારણ માટે અમે અમદાવાદમાં એક જલસો કરેલો તેમાં એ ગીત અમે ગાયેલું.

૧૯૨૦ની સાલમાં મારે મોસાળ ગરબા રાખ્યા હતા, ત્યાં સ્વ. શ્રી. ઇન્દિરાબહેન રમાકાન્ત ધારેખાને ‘ રૂપલા રાતલડીમાં બિયડે ઉરનાં બારણાં ’ એ કવિતો રાસ ગાયો હતો. અને મને એ એટલો બધો મમી ગયો કે મેં બીજે જ દિવસથી દરરોજ ને દરરોજ એ ગાવા માંડ્યો. અને પછી ‘ ન્હાના ન્હાના રાસ ’ની ચોપડી લખને એમાંથી જેટલા રાસના રામ બેઠા તે રાસ મોડેડે કરવા માંડ્યા. ત્યારપછીનાં આઠદસ વર્ષ વડોદરા, અમદાવાદ, સુરત, તેમજ રાજકોટમાં ચરદુત્સવો, વસન્તોત્સવો, જલસા અને ગરબા સમારંભોમાં મુખ્યત્વે કવિ ન્હાનાલાલનાં જ કાવ્યો હુ ગાતી.

કાવ્યદેવીની મારી એ આરાધનાની પ્રસાદી મને અણધારી ૧૯૨૫ની સાલમાં મળી. એક દિવસ એકાએક મારા ઉપર પુસ્તકોનું એક પારસલ આવ્યું. અને ઉપાડીને જોયું તો કવિનાં ત્યાં સુધીમાં પ્રકટ થયેલાં સર્વે પુસ્તકો તેમાં હતાં અને દરેકના આગલા પાના ઉપર કવિએ પોતાના હસ્તાક્ષરમાં લખેલું: ‘ ચિ. બહેન લીલાને ’ અને નીચે પોતાની સદી.

કવિની આ ઓચિંતી વસતવાથી હું તો સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. ૧૯૧૮ પછી હું એમને ખાસ મળી નહોતી. જાણતી પણ નહોતી કે મારી હિલચાલ પર એમની દૂર દૂરથી નજર છે. કવિ તે વખતે ક્યાં રહેતા તે પણ હું જાણતી નહિ. મને તો તેમનાં કાવ્યો પ્રિય હતાં એટલે મુગ્ધભાવે હું એ ગાવા કરતી હતી, ત્યાં તો આ પ્રસાદી અજાણતાં આવી મળી. વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં અને તે પછી પણ ઇનામ, ભેટ, બક્ષિસ તો બધાં બાળકો અને કિશોરોની માફક મને પણ આજસુધી કેટલાંયે મળ્યાં હશે, પણ આ ભેટ જેટલી હિંમત મને બીજી એકેકેની લાગી નથી. કવિના વતસલ હૃદયની નિશાનીરૂપ એ મદામોદી ભેટ મેં જીવ પોંડે જળવીને રાખી મૂકી છે.

વચમાં થોડાં વરસ ગુજરાતની બહાર મારે યાજવાનાં ધંધાં; પણ કવિની સુવર્ણ જ્યન્તીની ઉજવણી વખતે હું વડોદરામાં હતી એટલે કવિનું ‘ વિરાટનો દિગંધો ’ એ કાવ્ય મેં સમારંભમાં ગાયું હતું. સમારંભ પૂરો થયા પછી કવિએ મને પાસે બોલાવીને માથે હાથ મૂકીને આશિષ આપી હતી.

૧૯૪૦માં મુંબાઈની બગિની સમાજતરફથી ‘ ન્હાનાલાલ રસદર્શન ’ ઉજવવું હતું ત્યારે સમાજની બે બહેનો સાથે હું જુલુમાં કવિને મળવા મઠ્ય હતી. અને છેલ્લાં કવિ દલપતરામ ન્હાનાલાલની ૧૧૧ વર્ષની સરસ્વતીસેવાને સમારંભ અમદાવાદમાં ઉજવાયો ત્યારે માત્ર તેમનાં દર્શનનો, તેમજ તેમને પંદત કરવાનો લાભ મળ્યો હતો.

એમના જેવી મહાન વિશ્વતિનું ખ્યાન જીવનમાં એકાદ વાર મારા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિ તરફ દોરવાયું એટલાથી હું તો મારી જાતને ધન્ય માટે છું, અને સંતોષ પામું છું. તેમના પ્રતિભાશાળી પુણ્યપ્રમાને અંજલિ આપવાની, આ તક લઉં છું.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલની એક વિશિષ્ટતા હતી.

કે.એ. ભા. જતા ત્યાં કવિની મંડળી જમતી.
એ મંડળીનાં કેટલાંક પાત્રો નોંધવા જેવાં છે.
અમૃતલાલ મુંદરજી. પદ્ધિયાર એ કવિનું એક
પ્રિય પાત્ર હતું. પદ્ધિયારની સાધુનાએ કવિ પર
બહુ અસર કરી હતી અને કવિએ એનાં
વિશિષ્ટ કાવ્યોથી સાધુચરિત્ર પદ્ધિયારજીને
પોતાના બનાવ્યા હતા. 'રાજમોટના કવિશ્રીના
અખાડામાં પદ્ધિયારજી ઉપરાંત પ્રસંગે પ્રસંગે
બાવાજી—મોહનદાસ બાવા ચડી આવતા.
ત્યારે બજારોની રમઝડ જમતી. મોહામાં એક
પથુ દાંત નહિ એવા એ બાવાજી ત્યારે જીએ
સાદે લલકારે:

ગોરલો મૃત્યુલોકમાં આવ્યો,
એવડાં તે રૂપ ક્યાંથી લાવ્યો રે:
ગોરલો મૃત્યુલોકમાં આવ્યો.

એ બજાર જમાવતા ત્યારે કવિ—ગુજરાતનો
મહાકવિ—એ બજારની ધૂને ઘેરો બનતો, અને
એ વખતે કવિને સાથે સ્વરૂપે જેવાની મને
અનેક તકો મળેલી છે તે આજે પણ ભૂલી
શકતી નથી. કવિ પર કાઠિયાવાડના બજાર-
સાહિત્યની બહુ ભારે અસર હતી અને એ
અસર એમનાં બજારો પર સ્પષ્ટ દેખાય છે.
દાખલા તરીકે:

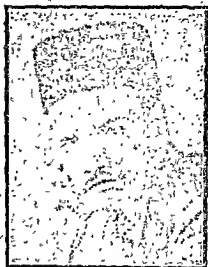
બજાર સરજી એ મમ પરમ ભેમ
હરિ હૃદિ હરિ હૃદિ

મારા નવજાની આવસ રે
ન નિરખ્યા હરિને જો.
વગેરે અનેક કાવ્યો છે જેમાં બજારના બાવ
કેર કેર સ્પષ્ટ દેખાય છે.

(૨)

મિત્રો સહિત કવિવર પારનેરાનો કુંગર
જેવા મયા. હું પણ એ વખતે એ મિત્રમંડળીમાં
સાથે હતો. અમે સહુ ઘેલવડપી નીકળી વધ-
સાડ આવ્યા, અને વધસાડથી નિવલ મયા.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલનાં

જીવન-પ્રસંગો

શ્રી. ગોકુળદાસ દારકાદાસ રાયચુરા

સાગરકાંઠાની એ રાતો અને એ રાતોમાં જામેલી
કાવ્યોની રમઝડ આજે ત્રીસ ત્રીસ વર્ષે પણ
હજુ કાનમાં જાગે છે. આ પ્રવાસમાં ઘણી
વખત મુંબાઈ જતાં ટ્રેનમાંથી જેવેલો પારને-
રાનો કુંગર જેવાનું નાજી થયું. ડમણિયા
જૂત્યાં, ઘુધરમાળ ધમટી, રમણીય વન વિપવ-
નોના પવન જેવો મીઠો પવન વાયો અને અમે
પારડીના પાદરમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક
રાત રોકાઈ પારનેરાને પંથે ચડ્યા. પારનેરાની
તળેટી સુધી વાદનો સાથે હતાં. અને પછી
પગપાળા ચડ્યા. કવિવરનું શરીર કસેલું અને
મજબુત હોવાથી લેશ પણ હાંફ વિના એ કુંગર
ચડતા હતા. ચડતા ચડતા પણ પારનેરા અને
એની આસપાસના પ્રદેશનો ઇતિહાસ અમને
સહુને કહે જતા હતા. અમારામાંના કેટલાક
હાંફે જતા હતા અને કવિ કહેતા એમાં હાંફતા
હાંફતાં હોંકારો આપે જતા હતા. ઇતિહાસ
અને ભૂગોળનાં દર્શન કવિએ જેની રીતે કર્યો છે
તેણે સુન્દરતાના કાંઠે પણ વિદાનેન્દ્રકોહરે

શ્યાં નથી એમ કહું તો એમાં કેસ પશુ અતિ-
સયોક્તિ નથી. દેશની 'ઐનિદાસિક' અને
બૌદ્ધોલિદ રચિતનાં રસભર્યાં 'વર્ણન' કરવામાં
કવિ એક અને અન્યેક હતા. પારનેરાને, પથ્થરે
પથ્થરે ક્ષતિદાસ બોલ સંભળાવતા, મુંઝરાતના
એ મહાન કવિવરે મરાઠાઓનો યશસ્વી ક્ષતિદાસ
આખે રસે સંભળાવ્યો. ઉપર પદોંચ્યા—સદુ
હાંકતા હતા. એવે વખતે કવિએ મારા વાંસામાં
પ્રેમથી 'કેસો માયો: ' રાયચુરા! તમે કીકેટર
લાગો છો?'

મે' કહ્યું: 'શાથી નવ્યું?'

એમણે તુરત જવાબ આપ્યો: 'આ બધા
હાંકે છે; એક તમે અને હું હાંકતા નથી. હું
તો કીકેટર છું અને તમે જરૂર હોવા જોઈએ!'

(૩)

કવિવરે રાજકોટના એમની ઓરીસર
તરીકે રાજનામ આપ્યું એ વખતે રાજકોટના
મોટાસાહેબ—હું જુલો ન હોઉં તે એ વખતે
મેકોનોડી સાહેબ હતા—તરફથી કવિને સમજાવતો
પત્ર આપ્યો હતો. એ ખાતળી પત્ર કવિએ
મને વંચાવ્યો. પત્ર ખરેખર છાપવા જેવો છે.
કવિવર જેવા પુરુષને બોલા એ અંગ્રેજ અમ-
લદાર તૈયાર નહોતો. કવિને દરેક નીને સગવડ
આપવાની વાત એ પત્રમાં તરી આવતી હતી.
એમનીના મોટામાં મોટા અમલદાર હોવા
છતાં એ પત્રમાં કવિ તરફનાં પ્રેમભાવ, મમતા
અને સંમતિ શબ્દે શબ્દે ક્રિકિયાં કરતો હતો.
એ પત્ર વાંચી મને હાથબર પ્યેલું કે, કવિ
એમનીના કેળવણી અમલદાર તરીકે કાયમ
રહે તો સારું. પત્ર વાંચી મેં 'કવિ સાથે જોડું
પશુ એમની આંખમાં ચમક હતી. દેશમેવાના
ભગતા યુગે કવિવર ૧૨ અંગ્રેજ અસર કરી હતી
અને કવિએ જ પ્રમાતિયું લખવાં ગાયું હતું કે:

'સુખદના સકુનની વાતી પદ્યો'

એ સુખદ પરદેશીની કડીઓની કડી વધુ વખત
બંધી શકે નહિ એવું તેજ કવિની આંખમાં

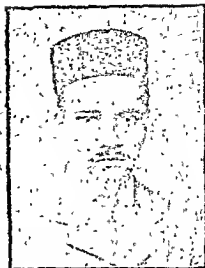
જોઈ મેં પશુ કવિની 'હા'માં 'હા' બાપી. અને
કામળ સારો છે. પશુ હવે તો એક જ નિઃશ્વ
છે કે એ નોકરી-ઠોડી હતી. કવિજીવનનો
આ ખાતળી પ્રસંગ બહુ જ ઓછા મિત્રો
નણે છે.

(૪)

શ્રી. મંદુલાલ દવે અને સૌ. કનુબહેન દવે
સાહિત્યમાં રસ લેના દંપતી કવિવરનાં બન્ધ
હતાં. કવિ એ કાવ્યબક્ત દંપતીને ઘેર ગોઠુળ
ગલીમાં પ્રસંગે પ્રસંગે આવતા અને એ વખતે
કવિ પોતાનાં નાટકો એ દંપતી સમક્ષ વાંચતા
ત્યારે અંગ્રજ રસ જામતો. કવિનાં નાટકો કવિને
યુગે સંમળવાં એ જીવનનો એક પરમમાં પરમ
લડાવો હતો. અપદ્માગણની ખરી સિદ્ધાંત કવિ
વાંચતા ત્યારે અંગ્રજ આવતી. એ સાહિત્યપ્રિય
દંપતી સાથે કવિનો એક અતિ ખાતળીમાં
ખાતળી સામાજિક પ્રશ્ન મને સોંપવામાં આવ્યો
હતો. શ્રી. મંદુલાલ દવે અને સૌ. કનુબહેન
દવે મૂરત રહેતાં, કવિએ મને એમની પાસે
મેકોનોડી દત્તો. અને એ પ્રસંગ ને રીતે બન્ધો
એમાં કવિ એક વ્યવહારુ પુરુષ હતા એવું એ
પ્રસંગના પરીણામે સિદ્ધ થયું હતું. પ્રસંગમાં
કવિબક્તદંપતી અને શુરુ-સરીખા કવિ વચ્ચે
મતભેદ હતો, છતાં કવિએ એ દંપતી સાથે, એ
પછી જેવો હતો તેવો ને વતીવ ચાલુ રાખ્યો, તે
જોઈ કવિ માટે મને અત્યંત માન ઉત્પન્ન થયું
હતું. કવિવર કવિ હતા સાથે યુગરાત અને
યુગરાતીઓના સમાજશાસ્ત્રી, પશુ હતા. અનેક
યુગરાતીઓ અને યુગરાતજીને એમણે 'નવા
સંસાર'ની દીક્ષા આપી હતી.

(૫)

વીસમી સદી ગંધ પકડ્યું. એ વખતે હું
મુરખનરમાં દલાલ હતો. કવિ મુરખનર
આજીવની મરીન રટીટની મારી ઓદિસમાં એક
દિવસ એમની આગ્યા અને મારા 'દાણમાં
પોતે તૈયાર' જેવી એક યોગના મૂકી. 'રાયચુરા!
તમારે લઈ લેવાનું છે. એના

સ્મરણ-સંભાર

શ્રી. 'અનામી'

પ્રથમ કોઈપણ સુખને પછી તેના
દર્શન થાય. મુર્તર સાદિત્યને બંરી. બરી
કમળીય કંઈ પુરતા કવિશોકિત સ્વ. મેનાકવિ
ન્દાનાંત્રાલને તેમની સાદિત્યનિષ્ઠા ડારા-
પરેશ રીને તો હું બોળખતો ચણેલ. અગ્રેષ્ઠ
ધારણું મહેવામાં દતો ત્યારથી. 'અણ વાંજ
અણ વાંજણ' રે બાજ, 'પરમ પ્રેમ પરમજી,
'વનનાં આમંત્રણ આપ્યાં સાદેવડી', 'મનવો
જગતી મુગે રે', 'માગસ સરોવર આવે હો
રાગદંસ...', વગેરે કાવ્યોનું ત્યારે આકંઠ પાન
કેરું. વ્યવર્થાદ—સર્વગંભ્યાંવાને કારણે પ્રયુ
અર્થવૃત્તિ ન થાય તો ય. લલકારવામાં ગમે
એમાં એ 'ગીતો' મેં ઘડીએ બેઘડીએ કે
ગોમરિયે સુખકંઈ તે મોક્ષે. મને લલકાર્યો છે.
અગ્રેષ્ઠ ધારણુ બીજામાં આપ્યો ત્યારે 'જ્યા-
જંત', 'વાંજી' મળ્યું. કાળસ સગાના મંત્રો
શ્રી. 'રા' પ્રસાદ રાયણે અગ્રેષ્ઠ બીજા ધારણુમાં
'જ્યા જંત' ને 'રા'ને પર્વત 'નો પરિચય
કરાવેલો. શારણી તો કવિના સાદિત્યનો મને
હંદ લાગેલો. 'જ્યા જંત' એકવાર તરી,
એ વાર નહીં, પણ બાપીસર્વાદ ચાંદુ—મંદ્રીક
સ્તાં સૂધીમાં તો અજ્ઞાન રીતે તેની. અસર
હોતી, અજુનનાં માંડીવંધવા જેવી કવિની
કાલનજીમીમાં ત્યાર પછી તો "અજિત" નામે
જેં પંજું. જોડે નાટકે જખ્યું. શ્રોવિયસમાં
પ્રે. રાયણે એ જનાવ્યું, કવિની ઘણીખરી

અસર એમાં વરતાઈ આવે છે. આમ કવિની
કવિતાનાં ધારણુ ધારી ધારી મેં પોપણ મેળ-
વ્યું છે. એ પછી તો કવિનું, લગભગ અર્ધું જ
સાદિત્ય શાંતી નાખ્યું. માત્ર કુળનયનજીથી
સંતોષ નહોતો. એ કવિશોકિતને પ્રત્યક્ષ જ્ઞેવાની
તીવ્ર હિલકા દર્શ, પણ અધિકાર વિના મહાકવિ
સમજી શી રીતે જવાય? શંકેલ વર્ષ પહેલાં
પ્રે. રાયણે મને કવિનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવ્યો.
ત્યાર પછી તો હું દિનપ્રતિદિન કવિની વધુ
નજીક આવી ગયો—એટલો બધો કે બી. એ. થી

સાદિત્ય વિભાગના તંત્રી તરીકે તમે, અને
જ્ઞાતિવિભાગના તંત્રી તરીકે રેવિશંકર રાયણે
એ માસિક ચર્ચાવર્ણનું છે. કવિજ્ઞની આખી
યોગ્યતા હું યોગી ગણેલ. યોગ્યતાં સરસ હડી—
પણ એ વખતે મારાથી એ યોગ્યતા અમરમાં
મેંથી સમય તેમ નહોતું. મેં કવિવરને કહ્યું:
'જનોસ વારની હિંમર સૂધી મારે પ્રધો કર-
વાનો છે અને એ પછી પંથોં છેડી બધે સમય
સાદિત્યની જ સેવા કરવાની છે. એટલે હાથ

મારાથી 'વીસમી સડી' નહિ કાઢી શકાય.
કવિ મારા સંકેતપત્રે સમજતા હતા એટલે
એમણે મને વધુ આમંદ ન કર્યો, અને ૧૯૨૪માં
ત્યારે મેં 'સારદા' શરૂ કર્યું. ત્યારે એમણે
'વીસમી સડી' ની એ યોગ્યતા ફરીવાર મને
સમજાવી અને મેં એ મુજબ 'સારદા' ને
ખીતવવાના પ્રયત્ન કર્યો. 'સારદા'ની શરૂઆતમાં
મિત્રભાવે કવિવરે જે સાધ આપ્યો હતો એમાં
સાચા મિત્રની જેની ભાવના તરી આવતી હતી.

એમ. એ. નાં બે વર્ષ દરમ્યાન અમદાવાદમાં રહેવાનું થયું તે અરસામાં, જે અઠવાડિયે બે ત્રણ કલાક કવિ પાસે ન ગાળું તો મને જરા પણ એન પડે નહીં; અને કવિ પણ બોલાવવા માથુસ મોકલે.

કવિના સાહિત્ય દ્વારા, મળ્યો નહેતો ત્યારે કવિની જે અંતઃછબી માનસશક્તિ ઉપર ચીતરાઈ હતી, તેમાં મળ્યા પછીનાં પાંચ વર્ષ બાદ રજમાન ઘટાડો થયો નથી—ગદ્ય એ અનુરામમાં પ્રતિવર્ષે વધારો જ થતો રહ્યો છે, શિષ્યભાવે ગમે ત્યારે મળવા નહિ—સવારે—બપોરે : કે સંજે—એ તો એક જ અદાથી આવકારે. સવારે—સંજે બંગલાના કંપાઉંડમાં દહેજતા હોય તો મને પણ સાથમાં લે ને અલકમલકની વાતો કરે. બપોરે કાં તો લખતા હોય—વાંચતા હોય—વા પલંગ પર પડી સરીરને આરામ આપતા હોય પણ મનના સંચા તો સદાજ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ કરતા જ હોય. જતાંવેત, લેખનવાંચનની પ્રવૃત્તિમાં યુથાયેલા ન હોય તો 'આવો પટેલ' કહી આવકારે ને કંઈ કામ ન હોય તો પણ 'બાઈ...' કહી માણેકખાને સાહ દે ને એમપૂર્વક વધામણી આપે: 'અનામી આવ્યા છે.' આપણે પરાયા છીએ એવો ખ્યાલ જ આવવા પડે નહીં. બપોરે ખૂબ જૂની ઝાળખાણ હોય એમ જ વર્તે. કવિલેખન પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ હોય તો તેમને ડખલ કરવાનું સાદસ હું કરતો નહીં. ચોર-પગલે પલંગ પર સામે-પાસે બેસી બહાર કાઢ કાઢવાર તો પાકલાક સુધી આમ ચાલ્યા કરે ને જુએ એટલે કપડો આપે: 'ક્યારના આવ્યા? ભલા માથુસ! બોલતા પણ નથી?' કહી ટોપરે-ટોપે. પછી તો આરોગ્યની વાતો કરે, ધરના સમાચાર પૂછે, કેક પ્રગતિ વર્તમાન બપોરે ને બાલસદન ભાવે પોતાની વાતો કહી દલાકોના દલાકો સુધી, પ્રેમપૂર્વક તેઓ વાતો કર્યે જ નાય. ને મને પણ કવિની સાથે વાતો

વાતો કરવામાં ચોર મગા આવતી. દરિયા સંજનસમયનું હું ખૂબ કરી રહ્યો છું એ વાતો વરણીવરણીને લાગે ત્યારે કહે: 'પણ ખો-ત્યારે કહે: 'પુસ્તકો વાંચવા લખવા કરતાં જીવતાં જગતાં માનવીઓને વાંચવાનો રસ—આનંદ શું કમ છે? આ લખવા વાંચવાનું તો છે જ—ને એ તો ચાલે છે એમ ને એમ' અને પછી તો આખી દુનિયાની વાતો મોં એમાં સાહિત્યની ને સંસારની; ધર્મની ને રાજકારણની, શિક્ષણશાસ્ત્રની ને રસસાહિત્યની વાતો હોય. જમતસાહિત્યની ચર્ચા કરતાં કવિને સાંભળવાનું સદાય મન થયા કરતું. પ્રાચીન મુજરાતી કવિઓ સંબંધે પણ ખૂબ ખૂબ વાતો કરે—તેમાં નરસિંહ, મીરાં ને દયારામ માટેનો તેમનો ખાસ ભાવ જણાઈ આવે. એમાં પણ દયારામ માટે તો કવિને ખાસ પક્ષપાત, વાત દરમ્યાન મણી જે વારં દયારામને કવિ ટાંકે. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ઉપરિચિત થતાં કવિ લલકારે:

ચિત્ત! હું શીસ્તે ચિન્તા કરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે.

'મુજરાતલોની સરીર સંપત્તિ' હું લખતો હતો ત્યારે એક બે વાર કવિ જોડે ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ પાડેલો. મેં એમના 'પ્રગજીવનનો ધસારો ને નવપદ્ધતિ' લેખથી ચર્ચા ઉપાડી. કવિ કહે: 'પ્રગજીવનનો હાથે ચડી છે. વેરામ વળ નેવો લાગે છે પણ વિલાસતી વાંટ એટલે વિનાશની વાટ એ જગત ક્યારે બાલુશે? ઉલાસને નામે, વિલાસના રાસ રચાય છે ને રચાય છે. આજે તો વેરામ એટલે વિરાટપૂર્ણ, વિલાસ એટલે વામનપૂર્ણ. પ્રગજીવન આ મત નહીં સ્વીકારે ત્યાં સુધી જયવારો જ નથી—પૂરી પાશપાશી જ છે.'

કવિના એ પુણ્યપ્રકોપમાં (Moral indignation) 'રસ ને કપની વડતી સેર'ના સનાતન સંસ્કૃતિની અસર જણાઈ આવતી

હતી. લાંબા ગળ્યાની બધી ચઢાવી. કહે: 'તો આ' મસલ-દબાવ-દબાવ-૬૮ વેરે હા! ને પચ્ચીસે 'તો તમે પળિયાવાળા થયા! નતી રેડીને મસલ જ ક્યાં છે?'

એકવાર કવિની કૃતિઓ સંબંધે હું મારા અભિપ્રાય આપતો હતો: સ્વસ્થચિત્તે કવિ સાંભળતા હતા. કોઇ કોઇ વાર બિનપાયાદાર ક્ષેત્રી દીકાનું કવિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મારે-શક્ય હોય ત્યાં હું આપું-ન હોય ત્યાં અદ્વર દીકા કરું. પણ કવિ બિનખર્ચ નહિ. મેં કારણ પૂછ્યું. કવિએ શુદ્ધ તર્કશાસ્ત્રની અદ્યતી પ્રત્યુત્તર પાઠવ્યાં: 'જુઓ. પટેલ, ઇતિહાસ-દશકતો ઉચ્ચારવાનો મારો પ્રથમ અધિકાર. ૭૬ કૃતિઓ મેં રચી છે એવું હું નિઃશંકે કહી શકું; પણ એ બધી સાંરી જ છે એમ હું શી રીતે કહું? એ પ્રશ્ન-પ્રદેશ વિવેચકોનો. મારે એમાં માથું મારવાનું ન હોય. કોઇ ખરાબ કહે તો મારું પણ લગાડવાનું ન હોય-સમભ્યા!'. કવિની આ વિચારસરણી મને ખૂબ ગમી છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રે અને આત્મા એને અંગે વાંચુદ-એમાં નથી. ચર્ચાત્મક, વિવાદારપદ મુદ્દા ઉપજવી ચર્ચાને વેગ આપ્યો છે, 'પંથુ વ્યર્થ' વિતંડા-વાદને પોષ્યો નથી, તેમ જ નક્કી પક્ષ પણ અખતાર-કંઠું નથી. જીવનમાં આ એક જીવવા ચોખ્ખું ગુણ છે. 'આ ગુણને લીધે, કવિએ અનેક વાર સ્વ. નરસિંહરાવ અને ખરદારની મુજબતાને બકિતને મારી સમક્ષ મુક્તકરે વખાણી છે. શ્રી. બ. ક. હાકોરનાં 'આરોહણ' ને 'ખેતી' કાવ્યની ધરાધ ધરાધને પ્રશંસા કરી છે. વ્યક્તિગત રીતે પૂ. ગાંધીજીની સાર્વિક જીવનવિભૂતિને વખાણી છે ને સ. મુનશીને પણ ચોખ્ખું અંજલિ આપી છે. મને તો આમાં કવિના મહાનુભાવતાનાં અને ઇતિ-હાસ-વક્તાવીનાં સચોટ દર્શન વાય છે. જીવનમાં તેમજ સાહિત્યમાં Fidelity to facts એ કવિનો મહાન ગુણ, એથી તો એ દુરમનના

ગુણનાં પણ મુક્તકરે વખાણ કરતા યાકે નહીં. એકવાર રહેજ પૂછ્યું: 'કવિરાજ! તમેને તમારી કૃતિઓમાંથી શ્રેષ્ઠ કંઈ લાગે છે? સદસા કહે: હાથની આ ગમે તે આંગળી પર કાપ મૂકું તો કર્મમાંથી થોડી નહીં નીકળે! પિતા તરીકે બધાં જ બાળકો પર મને સરખો સ્નેહ છે. એ જ સત્ય સાહિત્યસૃષ્ટિ મટિય છે.'

એકવાર મેં કહ્યું: 'આ-ધૂમકેતુ અને શ્રી. રમણલાલનાં 'અક્ષણનાં બિંદુ' અને 'રજકણ' ની મારફતે આપની કૃતિઓમાંથી સ્વાત્મક અર્થો-ન્તર-ન્યાસી ઉક્તિઓના એક એ અર્થ તૈયાર કરી આપું, જે રમણ હોય-તો, કવિએ સાવ ધસીને ના પાડી. કેટલાક દિવસે ફરી એકવાર મોઝા મળતાં મેં કહ્યું: 'કવિરાજ, તમારું આટલું બધું વિપુલ સાહિત્ય ને તેમાં મેં અધિકારી વાચકો વિના તો કોઇનો ગંજ ખાવ નહીં તેવું સાહિત્ય. જે એમાંથી એક એ પુસ્તકો જેટલી ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાહિત્ય પ્રાનગી પ્રગ્ને પીરસી શકાય તો? પશ્ચિમમાં તો આપું બધું ચામ છે, વજેરે.' મેં ઓન્ધું કે કવિ બિનશો. પણ કવિ તો સ્વસ્થ ચિત્તે કહે: 'જે છે તે બરાબર છે. મારે એમાંનું કંઈ જ કરવું નથી. બધું જ સારું આપ્યા પછી આપી રહેલા ઓછા સારાને કોણ વાંચશે? ને આપણને સારું લાગે છે તે બધાને જ સારું લાગશે એની ખાતરી શી? સો સોની મર્યાદામાં જ બધું સારું છે વજેરે.'

છેલ્લે છેલ્લે, કવિને કૃતિઓની સંખ્યાનો કેંક મેહ લાગ્યો છે એવું મને લાગ્યું-ત્યારે સદજ મેં દીકા કરી. તમે તો સત્ત્વના ઉપાસક. સત્ત્વ જ તમારે મન સંસ્કર, સંખ્યા તો ઓછા. ઉત્તર-મળ્યો. 'હા, તમારી વાત તદ્દન સાચી છે-પણ એ સાર્વિક લોભને હું જતો કરી શકતો નથી. જતાં પહેલાં ત્રણ આંકડા જોવા ઈચ્છું છું. બાકી 'હરિદર્શન', 'વેણુ વિહાર' સ્વનંત્ર વિષય તરીકે સંખ્યાના અધિકારી ખરાં કે નહીં! અને સત્ત્વઓટ તો વિવેચકો ગણે!

ખાત્રી મને તો કેવળ પછી સુધિ વધુ અકુલ
લાગે છે. વાંચી અંચર સમીક્ષા ને કારણે
પ્રતિભાવ્યાંક, નવાસ નવી થાઉં?

પરિચય આટલો દિવસ એમની પ્રસિદ્ધ
ચર્ચા નવી કૃતિઓ અને બેટા આપે. કિમ્મત
આપેલા સિવાય હવેદારના નવી કૃતિઓમાં મેં
આમદ રાખેલો. આનિ આમદપૂર્વક કિમ્મત
આપું ત્યારે કહે: 'અરે બસ માણસ, એ રહેવા
દો. પટેલ થયા પછુ રહ્યા અધૂરા. પગેળા
લેવાનાં તમારે બેનરે કાઢ્યાં. આવી ચઢે ને મુપટ
કહુ દો તેના દામ લ્યો છો? આ પછુ મારા
ખજાનો પાક છે. એના પૈસા કોણ?'

અકાકિયે-પખવાડિયે ધરે જાઉં ને પૂછું:
'કેમ લખ્યું કંઈ નહું?' કહે: 'આ લખાઈ
મળું છે.' પછી ગાઈ કેવાંની સંભળાવે. આત્મે
એ કવિએલેલો દેવકુળેમાં ચાલ્યો મંથો છે.
પછુ 'મધરાતનો પેશો મોરકો' કવિએ પાંચ
સ્થાનવાર માયેલ. એ ગીતના મોરકાની કેટલીક
ની કુળેમાં લઈ ગે માંછ. રહી છે. એ પદાડી
શરીર, એ શુદ્ધ અવાજ ને એ પૌરુષમયો ભરોડો!
આત્મે થે રમતિમાં એટલાં જ તાળાં છે.

કવિતાના તત્ત્વવિચારની ચર્ચા ચાંચરી
હતી. સ્વ. રમણભાઈને અનુસરી હું કહેતા:
'કવિતા એ તો અંતઃશોભનું પરિણામ.' કવિએ
ધરમાંથી સારંગી વગાવી કહ્યું: કવિતા એ
અંતઃશોભનું પરિણામ નહીં, પણ આત્મેન-
સારંગીનું લયોગિત-સુલબ્ધ સંગીત. કવિતા
એ તો આત્માનો હિંસાસ-આધાર-આકાર.
આનંદ વિનો, હિંસાસ વિના કવિતા નહીં.
કવિતા એ દેહ આત્માની કેટલીક અદ્યતન વજા
હોવા દેવો? એ તો આનંદમય સ્વરૂપ. શોભને
દાજે, આત્માને આનંદાવે, હવનમાં ચેતનની
બરતી આજે, એ સાચી કવિતા. કાચી કવિતા
તો સૌંદર્યના, ધીરજના, ધૃત્યના, આનંદના
અદ્યતનકવિતા અગમ્ય સદેશ આપે, પ્રાણવર્તી
પેરણા પાળ, પેરણામાંથી પ્રદુષાર્થ મગદાવે.

સુદૈર્ઘ્યમની કવિતા-પેરણાએ પાદને પ્રેર્યો
દેલો તેમ. સાચી કવિતા તો અનુચિત
દાખલ હવનનાં ફરજીન ગિતાવે. આત્મા-કવિતા
તો આત્માના કેવળ આનંદમાંથી આપે. કવિતા
તો કુલ નેવી, જેમાંથી ક્ષેત્રેકેવળે કાઢ દેવા?
આત્મે ને આત્મે કોણ કેવી? કવિતા એ તો
અનુતકુરારા-અનુતકુરારા વગેરે.

સંબંધની સહઆત્મતા હું ધરે જતો ત્યારે
કહે: 'જ્યો પ્રેરણા પરના આ દરવાજા આન
લેવા માત્ર મુદ્દા છે. ખાટીને લાંબા પછુ
વાસનો નથી. અહીં આર્ય સહેલું છે. પછુ
સત્ય સાંબળકું ને હવનનું બારે કપડું છે.
હું કહેતા: 'કવિરાજ, સત્ય પછુ માયેલ પ્રેરણા
કહે ને?' મને લાગે છે કે કવિએ એનો પ્રાણુતર-
પાંચ વાંના રાજીસ સંબંધથી જ આપી દીધો.

કવિની સંરેખનાએ મને મુગ્ધ ક્યો છે.
'જગપ્રેરણા'નો પ્રેસ કોપી મને ગ્રાંધવા આપ્યો.
ધરે લખ થે ગ્રંથવાર વાંચી. પાંચેક ન્દાનાગેદાં
સુધારા સુધરી. પ્રેસ કોપી કવિને પરત કરી.
એ સુચનો પ્રત્યક્ષ ચર્ચા ક્યો. 'પાદ' કવિએ
સડા રચીકારી લીધાં. તે કવિએ મારા આનંદની
માત્રા આર વધી ગઈ. એકે મહાકવિ. તુચ્છ
લિખનાં સુચનોને રચીકારી એ, એ કેટલી નિર્દોષ
રિચિતિ. કેવી સ્વભાવની સરળતા!

કવિ વિનોદો પૂણ ગમગમના. કોઈવાર
પાંચેલી બિચારી સાથે પછુ આત્મીયતાવે પાતો
કહે, અને નાનાં જુદાં હોય તો તો બોલ
લ્યો મંથ! કવિ પેરણા ગણે. એકવાર શી,
હવણાવ દીવાન કવિને મળતા આદે સાંજના
આનેકા. હું પણ ત્યાં જ હતો. મરનાં ગ્રંથવાર
પ્રેસ આત્મીયતાવે વળગી પડ્યાં ને કવિએ
એ સુલકને બીજાને, 'દાદાનો દાદાનો' મપરાયો.
સાંજેક્યા પૂણ પડ્યો લગતો દગો. આગ્રે સાથે
પાંચેકો બની આનંદનાં એ પ્રજુ પદોને બેળાં
ત્યારે કવિએ નાનાંકો તુલ્યવાનો બીજી
આત્મવારથા કેમ કહેતા હો તેની પ્રતિનિધિ.